HERODOT

Istorii

I

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ

HERODOT

ISTORII I

HERODOT

ISTORII

ÎN DOUĂ VOLUME

EDITURA ŞTIINŢIFICĂ

H E R O D O T

I S T O R I I

VOL. I

1961

E D I T U R A   Ș T I I N Ț I F I C Ă

tudiu introductiv de *Adelina Piatkowski*

Traducere, notițe istorice și note de

Adelina Piatkowski – cărțile I și III

Felicia Vanț-Ștef – cărțile II și IV

STUDIU INTRODUCTIV

I SCHIȚĂ ISTORICĂ A SOCIETĂȚII SCLAVAGISTE DIN BAZINUL EST-MEDITERANIAN ÎN AJUNUL RĂZBOAIELOR MEDICE

Personalitatea lui Herodot, datorită păstrării integrale a operei sale, ni se înfățișează și astăzi, așa cum a fost acum două mii patru sute de ani în urmă, vie, iscoditoare, înclinată să cumpănească oamenii și faptele lor. Cicero l-a numit pe Herodot „părintele istoriei“ [1]. Caracterizarea lui Cicero cuprinde o bună parte de adevăr, fără pretenția să-l identifice pe Herodot cu un adevărat istoric. Herodot n-a fost altceva decît un cercetător harnic și talentat (un ἱστορεύς) care – depășind preocupările înguste ale logografilor – a trecut pentru prima oară la compoziția istorică de proporții vaste, axată pe un plan bine definit.

Față de lucrările predecesorilor săi, Herodot s-a avîntat în *Istorii* la povestirea unui lung șir de evenimente din istoria Orientului și a Greciei. Nucleul central al acestor evenimente care țin de secolele al VI-lea și al V-lea î.e.n., îl constituie războaiele greco-persane și împrejurările care au dus la izbucnirea ciocnirii între perși și greci. Deoarece Herodot a scris cea dintîi istorie cu caracter universal în literatura greacă, afirmația lui Cicero apare justificată, căci nimeni pînă atunci nu se încumetase să închege povestea întîmplărilor din trecut într-o operă de sine stătătoare, străbătută de un fir conducător, și prea puțini se interesaseră de istoria politică a statelor atunci existente.

Opera lui Herodot, intitulată simplu ἱστορίη – cercetare, în stadiul de dezvoltare a istoriografiei grecești cînd a fost alcătuită, nu putea cuprinde adevăratele cauze care au provocat războaiele greco-persane. De aceea am socotit necesar să începem Studiul introductiv cu o sumară schiță a condițiilor economice, sociale și politice din secolele VI–V î.e.n. Această schiță, completată prin lămuririle date în Notițele istorice nu are pre-

[1] *De Legibus*, I, 1.

tenția să suplinească lipsurile din *Istoriile* lui Herodot, provenite, în parte, din concepția despre lume și viață pe care o avea „părintele istoriei". Scopul ei, mult mai modest, este acela de a înlesni cititorului recunoașterea apropierii sau depărtării lui Herodot de adevărul istoric. Rîndurile de mai jos cuprind deci și unele referiri la analizele sau la explicațiile lui Herodot asupra evenimentelor pe care le ia în considerare.

1 Statele asiatice, Egiptul și Grecia în secolul al VI-lea î.e.n.

Istoriile, în măsura în care autorul lor a intenționat să cerceteze cele mai îndepărtate rădăcini ale războaielor greco-persane, încep în mod logic cu o expunere a istoriei Lydiei, căci, în urma anexării acestei țări, perșii au venit în contact direct cu grecii din Ionia și cu cei din insule. Prin integrarea într-o singură operă a istoriei statelor sclavagiste asiatice și grecești, Herodot a dovedit un larg interes pentru dezvoltarea societăților sclavagiste din vremea sa, interes dublat de o remarcabilă capacitate în mînuirea imensului material pe care l-a strîns cu prețul unor mari osteneli.

Atenția istoricului din Halicarnas s-a îndreptat rînd pe rînd spre toate societățile sclavagiste implicate în evenimentele din secolul al VI-lea î.e.n., care au dus treptat la cucerirea întregii Asii Anterioare și a Egiptului de către perși și apoi la încercarea acestora de a-și întinde dominația asupra insulelor din Marea Egee ocupate de greci și asupra Sud-Estului Europei.

Trăsătura esențială a orînduirii sociale din statele luate în considerare de Herodot este întărirea continuă, în cursul secolului al VI-lea î.e.n., a relațiilor de producție sclavagiste, al căror caracter diferit și inegal de dezvoltare a fost principala cauză în izbucnirea conflictului greco-persan de la începutul secolului al V-lea î.e.n.

Dezvoltarea relațiilor de producție sclavagiste a determinat în Asia, încă din mileniul al II-lea î.e.n., apariția unor state cu teritorii vaste, care se mențin prin campanii de cucerire, principala sursă a procurării de sclavi. Datorită acestor campanii, urmate de masive strămutări de populație, precum și apariției unor mari centre orășenești și a drumurilor comerciale permanente, istoria popoarelor din Asia se împletește tot mai strîns

cu istoria popoarelor din Europa și Africa de nord [1]. *Istoriile* lui Herodot ilustrează cu prisosință progresul legăturilor ce se stabilesc între popoarele Asiei Centrale și Anterioare, Egipt și Grecia în prima jumătate a mileniului I î.e.n.

Procesul apariției și dezvoltării relațiilor de producție sclavagiste în Asia, Europa și Africa a avut o evoluție foarte variată. Cele mai vechi centre sclavagiste s-au ivit în Asia Anterioară și Africa de nord. Între marile state sclavagiste existînd încă din mileniul al II-lea – Asiria, Babilonul, Egiptul – și vecinii mai slabi, din care unii – de pildă Fenicia, Syria, Frigia și Lydia –, pășiseră de asemenea pe calea dezvoltării sclavagismului, la începutul mileniului I au loc ciocniri grave, sub forma unor războaie de cucerire, al căror țel era acapararea de materii prime, sclavi, precum și obținerea dominației asupra căilor comerciale. Cînd interesele marilor state sclavagiste nu coincideau, izbucneau conflicte și între ele, conflicte care duceau la deplasarea temporară a dominației politice.

Cel dintîi stat sclavagist asiatic care a izbutit să alcătuiască un regat bine închegat din punct de vedere administrativ și să ocupe o mare parte din Asia Anterioară și Egipt, a fost Asiria.

Regii asirieni, prin cotropirile lor, și-au însușit principalele surse de venituri ale teritoriilor ocupate, instaurînd stăpînirea lor personală asupra pămîntului și mijloacelor de producție. Regele Asiriei își asigură dreptul de a face donații templelor și persoanelor din administrație și armată, donațiile rămînînd în fapt proprietate regală. Agricultorii liberi, membri ai obștilor sătești, devin oameni dependenți, a căror situație nu diferă prea mult de cea a unor sclavi.

Afluxul de sclavi în statul Asiria, pe de altă parte, mina însăși existența acestui stat ros de contradicții interne, și depășit la un moment dat în posibilitățile de întreținere și control al sclavilor. Stăpînii de sclavi, care aveau la dispoziție munca a mii de robi, erau proteguiți de monarh și se bucurau de mari avantaje economice și politice. Diferența între pătura marilor proprietari stăpîni de sclavi și membrii obștilor agrare se adîncește însă pe măsură ce povara impunerilor fiscale și a prestațiilor în natură apasă tot mai greu asupra obștilor ; diferențierii econo-

[1] *Istoria universală*, vol. II, Editura Științifică, București 1959, p. V.

mice şi sociale între oamenii liberi îi urmează în mod firesc şi o diferenţiere juridică [1].

La antagonismul dintre sclavi şi stăpînii de sclavi, dintre păturile privilegiate şi cele ale producătorilor agricoli care duc pe umerii lor tot greul impozitelor, în statele sclavagiste de tip oriental, al căror prototip este Asiria, se mai adaugă cu timpul noi antagonisme. Stăpînii de sclavi, cu toate privilegiile de care se bucurau, ar fi dorit să scape de amestecul puterii despotice în treburile lor [2], să fie scutiţi de orice obligaţie fiscală faţă de monarh ; de aici au rezultat grave contradicţii chiar între monarhul cu puteri absolute şi marii proprietari de pămînt şi de sclavi, care nu o dată au complotat împotriva regilor ; o consecinţă directă a contradicţiilor care s-au ivit între monarh şi vîrfurile clasei dominante a fost şi lupta acestora din urmă pentru autonomia centrelor orăşeneşti.

Acesta a fost începutul unor deosebiri simţitoare între viaţa orăşenească, unde s-au constituit puternice forme de organizare a clasei stăpînilor de sclavi, şi viaţa ţăranilor dependenţi, cu o situaţie economică precară. Politica de proteguire a unităţilor economice, pe care le reprezentau templele asiatice, a fost un alt mijloc folosit de clasa dominantă pentru a se organiza cît mai temeinic.

La începutul mileniului I î.e.n., în timpul domniei lui Tiglat-palassar al III-lea, statul asirian, care atinsese o mare întindere teritorială, trece printr-o gravă criză politică internă şi externă [3]. Miile de prizonieri aduşi în captivitate din teritoriile anexate îşi îngroşau rîndurile cu ţăranii căzuţi în robie pentru neplata datoriilor. Ţăranii liberi n-au mai fost în stare, la un moment dat, să furnizeze un număr suficient de soldaţi armatei de cuceritori şi asupritori de care statul sclavagist de tip asiatic avea în permanenţă nevoie. Pe de altă parte, îmbinarea puterii despotice (centrale) cu formele de organizare orăşeneşti şi a templelor (autonome sau cvasiautonome), se dovedeşte din ce în ce mai şubredă, datorită intereselor divergente în exploatarea bogăţiilor ţării şi a imensului număr de sclavi avut la dispoziţie. Grupul

[1] *Istoria universală,* vol. I, p. 477.

[2] *Ibidem.*

[3] **Vezi Notiţa istorică la cartea I, p. 4.**

stăpînilor de sclavi care trăgeau foloase directe din marile expediţii militare de jaf şi cucerire îl îndemnau pe rege la noi campanii războinice ; dar campaniile militare presupuneau creşterea impozitelor care loveau şi centrele unde apăruseră formele autonome de organizare dominate de marii proprietari de sclavi. Răscoalele populaţiilor asuprite se înteţesc. Statul asirian, a cărui înfăţişare era aceea a unei uniuni de societăţi sclavagiste cu nivel de dezvoltare diferit, grupate în unităţi militaro-administrative, se îndrepta cu paşi repezi spre pieire.

În secolul al VII-lea î.e.n., societăţi sclavagiste în curs de întărire, aflate la periferia nordică şi estică a populaţiilor căzute sub dominaţia asiriană, au izbutit să sfarme aparatul de stat asirian şi să alcătuiască noi unităţi militaro-administrative cu aceeaşi bază economică ca cea a statului asirian. Loviturile hotărîtoare date statului asirian au avut loc la sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n., din partea triburilor medo-persane. Succesul expansiunii mezilor, cînd aliaţi, cînd luptînd împotriva sciţilor care împînziseră Asia Anterioară [1], s-a datorat dezvoltării rapide a forţelor de producţie, ceea ce a determinat trecerea triburilor medo-persane la o viaţă sedentară de agricultori ; capacitatea obştilor săteşti, încă libere, de a alcătui o armată capabilă să constituie o forţă militară de prim ordin a fost cel mai important corolar al creşterii forţelor de producţie şi un factor hotărîtor în victoria medo-persană asupra Asiriei.

Medo-perşii aparţineau triburilor iraniene care în primele secole ale mileniului I populau partea de nord a podişului Iran şi regiunile din sudul lacului Urmia. În secolul al VIII-lea î.e.n., Asiria, care în urma incursiunilor de jaf îşi procurase adesea prizonieri şi din ţinuturile răsăritene, izbutise să supună aproape întreaga Medie.

În jurul anului 673 î.e.n., mezii, sprijiniţi de sciţi, izbutesc să înlăture orice amestec asirian în treburile lor interne şi nu mai plătesc nici o dare regelui Asiriei ; triburile lor, în parte încă nomade [2], sînt unite într-o organizaţie statală de tip sclavagist de un şef energic, Caştarit, pe care mulţi cercetători îl identifică cu Phraortes, menţionat în *Istoriile* lui Herodot. După Herodot,

[1] Vezi Notiţa istorică la cartea I, p. 6.
[2] *Ibidem.*

acelaşi Phraortes a izbutit să aducă sub autoritatea sa şi triburile perse, constituite mai înainte încă în mici unităţi statale de sine stătătoare.

Evoluţia regatului Mediei, determinată de necesităţi de apărare împotriva atacurilor Asiriei şi ale regatului Urartu, care se întindea la nordul lacului Van, pe versantul sudic al Caucazului, a fost notată de Herodot în punctele ei nodale : triburile mede au fost iniţial unite de un oarecare Daiukka (Deiokes, la Herodot), din secolul al VIII-lea [1]. Urmaşul lui Daiukka, Caştarit (Phraortes ?) a izbutit, cu ajutorul sciţilor şi cimmerienilor, să obţină independenţa Mediei faţă de asirieni, iar Auvahştra (625–585 î.e.n.), Cyaxares la Herodot, dezlănţuie pînă şi un atac organizat spre vest, cu scopul de a cuceri Asiria. Sub cîrmuirea acestor conducători, Media, în urma apariţiei diviziunii muncii la triburile agrare şi nomade, a diferenţierii de avere prin sporirea numărului de sclavi, a întăririi considerabile a păturii de stăpîni de sclavi care sprijină pe conducătorul uniunii de triburi, se transformă într-un stat sclavagist cu o structură socială şi organizare administrativă asemănătoare cu cea a Asiriei. Capitala Mediei a fost stabilită la Ecbatana. Cu ajutorul Babilonului, dornic să sfărîme dominaţia şi asuprirea seculară a asirienilor, Cyaxares izbuteşte, între anii 614–606 î.e.n., să zdrobească puterea asirienilor. Această victorie, aşa cum am semnalat mai sus, a fost cu putinţă, deoarece regatul medo-persan, de tip sclavagist oriental se afla în plină ascensiune, disensiunile între aristocraţia militară şi rege, contradicţiile sociale între păturile dominante şi membrii obştii neajungînd încă la gradul de intensitate atins de contradicţiile asemănătoare din Asiria [2].

Statul mezilor, pentru obţinerea de sclavi, a întreprins la rîndul lui campanii de cucerire în ţinutul sciţilor massageţi (Asia Centrală), iar spre vest a încercat să supună regatul Lydiei [3].

Cu toate încercările conducătorilor mezi de a consolida şi organiza în mod centralizat ţinuturile pe care le stăpîneau, în timpul domniei lui Astyages, urmaşul lui Cyaxares, (585–550) dominaţia în statul medo-persan trece totuşi de partea perşilor,

[1] *Istorii*, cartea I, cap. XCVI–CI.

[2] Vezi *Istoria universală*, vol. I, p. 597.

[3] Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. CIII.

conduşi de nepotul lui Astyages, Cyrus [1]. Această schimbare a fost posibilă ca urmare a încercărilor lui Astyages de a restrînge influenţa aristocraţiei tribale şi de a domni în chip absolut, favorizînd centralizarea puterii. Răscoala perşilor, conduşi de Cyrus (558–528) din neamul Ahemenizilor, a fost înlesnită de unii reprezentanţi de seamă ai aristocraţiei mede, în primul rînd de Harpagos [2], care s-au bucurat de privilegii speciale după izbînda lui Cyrus. În mod formal, în noul stat medo-persan, mezii şi perşii se bucurau de drepturi egale. În realitate, mezii n-au încetat vreme îndelungată să facă o serioasă opoziţie regilor perşi, care s-a soldat uneori cu răscoale sîngeroase.

Cyrus, cunoscut în istorie sub numele de Cyrus al II-lea [3], era un excelent organizator de oşti. Armata persană – a cărei bază o alcătuiau membrii liberi ai obştilor, care în secolul al VI-lea î.e.n. nu ajunseseră încă să fie împovăraţi de impozite şi prestaţii ca pe vremea lui Darius [4] – devenise cea mai de seamă forţă militară din secolul al VI-lea.

Aristocraţia medo-persană orăşenească şi cea a marilor temple, împinsă de interesul extinderii comerţului, sprijinea la rîndul ei acţiunile militare ale regelui, fără să i se împotrivească, aşa cum se petrecuseră lucrurile în faza finală a regatului asirian.

Dîndu-şi seama de primejdia pe care o reprezenta regatul Persiei, faraonul Egiptului, Amasis, s-a străduit să încheie o alianţă defensivă cu Lydia şi Babilonul. Cyrus al II-lea izbuti însă să cucerească pe rînd Lydia, cetăţile greceşti de pe coasta Asiei Mici şi Babilonul [5]; intre timp se pregătea intens pentru o mare expediţie în Egipt. Înainte de a-şi îndrepta forţele armate spre Egipt, Cyrus al II-lea a încercat să-şi asigure fruntariile răsăritene împotriva invaziilor triburilor nomade al saccilor şi massageţilor din podişurile Asiei Centrale [6]. Într-o campanie îm-

[1] H e r o d o t, *op. cit.*, cartea I, cap. CXXV şi urm. Vezi şi Notiţa istorică, la cartea I, p. 10.

[2] *Ibidem*, cap. CXXIII.

[3] Vezi Notiţa istorică la cartea I, p. 11.

[4] H e r o d o t, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. LXXXIX. Vezi şi Notiţa istorică la cartea a III-a, p. 217.

[5] Vezi Notiţa istorică la cartea I, p. 11.

[6] Triburile saccilor şi ale massageţilor nu depăşiseră, la sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n. faza civilizaţiei bronzului. Ele se aflau încă pe o treaptă puţin dezvoltată de civilizaţie şi nu cunoşteau formele de viaţă scla-

potriva massageților, Cyrus a fost însă ucis (528), iar cucerirea Egiptului a fost înfăptuită de fiul său Cambyses (în limba persană Cambugiya, 528–522) [1].

La sfîrșitul secolului al VI-lea, deși triburile saccilor și ale massageților se împotriviseră cu succes dominației persane, sub conducerea lui Cambyses – regatul Persiei părea că a atins limitele de odinioară ale statului asirian, întinzîndu-se peste toată Asia Anterioară, incluzînd acum și Egiptul.

Căderea Egiptului sub perși a fost înlesnită de aceeași cauză care a îngăduit și ridicarea triburilor persane în regatul de odinioară al Mediei : trădarea aristocrației locale, la care s-a asociat și preoțimea.

În timpul celor de-a XXV-a și XXVI-a dinastii (secolele VII–VI î.e.n.), Egiptul trecuse la o nouă fază a dezvoltării forțelor de producție, și anume intrase din plin în perioada fierului [2]. Împărțirea societății în oameni liberi și sclavi se accentuează. Ca în toate regatele de tip oriental, și în Egipt rîndurile sclavilor erau continuu îngroșate cu oameni proveniți din păturile de oameni liberi, membri ai obștilor sărăcite în condițiile intensificării circulației bănești. Criza socială determină implicit o gravă criză în organizarea militară a statului egiptean, deși faraonii s-au străduit, prin danii de pămînt și scutiri de impozite, să ușureze situația celor care slujeau în armată. Cu toate acestea, în secolul al VI-lea î.e.n., principalul reazem al puterii dinastice din Egipt nu-l formau trupele egiptene, ci mercenarii, dintre care cei greci erau deosebit de apreciați pentru capacitatea lor de luptă [3].

Deoarece în Egipt privilegiile clerului întreceau avantajele asemănătoare ale clerului din alte state ale Orientului, iar economia templelor juca un rol deosebit în ansamblul economiei generale a țării, înalta aristocrație, afară de posturile de nomarhi și cele deținute în aparatul birocratic regal, rîvnea să dețină și o poziție de seamă în aparatul clerical, unul din cele mai bine în-

vagiste, deși veniseră în contact cu triburile din Iran. Totuși, puterea lor războinică s-a dovedit mai viguroasă decît cea a perșilor care pătrunseseră adînc în teritoriul triburilor nomade ale massageților.

[1] H e r o d o t, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. I și urm.

[2] Vezi Notița istorică la cartea a II-a, p. 127.

[3] H e r o d o t, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. CLIV.

tocmite sisteme de exploatare din Orientul antic. Dinastia saită [1], printre ai cărei ultimi reprezentanţi se numără şi Amasis [2], o personalitate remarcabilă din secolul al VI-lea î.e.n., despre care Herodot vorbeşte pe larg, s-a bucurat, pentru un oarecare timp, de sprijinul aristocraţiei sclavagiste egiptene, care îşi mărea numărul de sclavi în urma expediţiilor întreprinse în Syria, Palestina, Fenicia, Coasta de nord a Africii şi Etiopia [3]. Cu toate succesele militare din timpul dinastiei saite – care au dus la alipirea vremelnică la Egipt a unor teritorii din Asia Anterioară şi din Africa – ca urmare a pauperizării maselor largi şi a afluxului de robi, Egiptul era pradă unor contradicţii interne atît de grave, încît cucerirea Deltei Nilului şi apoi a Egiptului din sud nu a fost o realizare prea grea pentru perşi. Dar acest lucru nu a fost posibil decît în momentul cînd aristocraţia şi preoţimea egipteană, nemulţumite de tendinţele despotice ale lui Amasis, au mijlocit invazia perşilor, care cîştigaseră de partea lor şi triburile arabe. Cînd Cambyses s-a apropiat de graniţele Egiptului, Amasis nu mai era în viaţă. Cucerirea Egiptului de către perşi a fost uşurată şi prin capturarea faraonului Psammetihos al III-lea (urmaşul lui Amasis) la Memfis.

Încercările ulterioare ale lui Cambyses de a-şi întinde dominaţia asupra triburilor libyene şi etiopiene, precum şi asupra teritoriilor din nord-vestul Africii controlate de fenicienii din Carthagina au dat greş. Veşti îngrijorătoare despre o răscoală a vîrfurilor aristocraţiei mede, sub conducerea magului Gaumata, soseau tot mai insistent din Persia. Herodot relatează unele aspecte ale răscoalei lui Gaumata [4] : în dorinţa de a submina autoritatea perşilor, magul suspendase, în ţinuturile împilate de perşi, obligativitatea serviciului militar şi plata birurilor pe o perioadă de trei ani. Inscripţia de la Behistun completează ştirile din Herodot : magul a dus totodată şi o vădită politică de îngrădire a puterii triburilor persane, distrugîndu-le sanctuarele şi confiscîndu-le averea care consta în pămînturi şi sclavi [5].

[1] Vezi Notiţa istorică la cartea a II-a, p. 127.
[2] Herodot, *op. cit.*, cartea II, cap. CLXXII şi urm.
[3] Vezi Notiţa istorică la cartea a II-a, p. 127.
[4] Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. LXI şi urm. Vezi şi Notiţa istorică la cartea a III-a, p. 220.
[5] *Istoria universală*, vol. II, p. 8.

În drum spre Persia, Cambyses moare în ţinutul Agbatanei [1]. Statul persan a fost totuşi menţinut printr-o conjuraţie a nobilimii persane şi, ulterior, structura lui politică, reorganizată de Darius, fiul lui Hystaspes, descendent al unei ramuri secundare a familiei Ahemenizilor. Deşi foarte tînăr cînd a preluat puterea, Darius a ştiut să-şi apropie cu abilitate atît aristocraţia persană, căreia i-a acordat diferite privilegii, cît şi masele obştilor persane, restabilind în acelaşi timp toate formele de exploatare în ţinuturile acaparate de perşi, care fuseseră anulate de magul Gaumata în scopuri de propagandă. Restaurarea dinastiei Ahemenizilor în Asia Anterioară, însoţită de o intensificare a birurilor şi a prestaţiilor în natură, a provocat nenumărate răscoale din partea populaţiilor asuprite. Răscoala cea mai de seamă de la începutul domniei lui Darius a fost cea din ţinutul Margianei, care a atins proporţiile unei adevărate răscoale populare. Cu toată rezistenţa ei dîrză, Margiana a fost înfrîntă în anul 522 î.e.n., [2], aşa cum fuseseră înăbuşite pe rînd şi celelalte răscoale, printre care ne mulţumim să menţionăm răscoala Babilonului [3].

După „pacificarea" teritoriului supus puterii persane prin mijloace sîngeroase – fapte pe care Darius le-a imortalizat în inscripţia de la Behistun, vestită inscripţie rupestră din munţii Elamului [4] – Darius a trecut la reorganizarea regatului persan în vederea întăririi autorităţii centrale pe care o reprezenta.

Darius şi-a constituit un aparat administrativ şi fiscal superior celui existent odinioară în Asiria, ajutat în supravegherea funcţionării lui de un consiliu alcătuit din şapte fruntaşi persani care-l sprijiniseră în preluarea puterii. Un corp de funcţionari regali, porecliţi „ochii şi urechile regelui", asigurau legătura între centru şi periferiile regatului persan, împărţit în *satrapii* (diviziuni administrative) şi *nome* (districte financiare) [5]. La curte se

[1] Vezi nota 180 la cartea a III-a.

[2] *Istoria universală,* vol. II, p. 10.

[3] Vezi Notiţa istorică la cartea a III-a, p. 220. Răscoala menţionată de Herodot, se pare că este a doua răscoală din timpul domniei lui Darius.

[4] *Istoria universală,* vol. II, pp. 9 şi 11.

[5] Vezi Notiţa istorică la cartea a III-a, p. 220.

ţinea o strictă evidenţă a încasărilor de biruri şi a încasărilor provenite din impuneri suplimentare [1].

Satrapii perşi se bucurau de o mare libertate în măsurile de exploatare pe care credeau de cuviinţă să le ia privitor la populaţiile ce le guvernau. Cu toate acestea, satrapii nu deţineau în sistemul administrativ instaurat de Darius şi deplină putere militară. Puterea lor era contrabalansată de cea a unor comandanţi militari care aveau sub ascultare marile garnizoane şi depindeau direct de ordinele regelui. Pentru deplasarea eficace a trupelor în regiunile unde erau semnalate nelinişti sau unde satrapul avea prea mari veleităţi în a-şi afirma autoritatea, pentru asigurarea unei optime desfăşurări a legăturilor comerciale, cît şi a legăturilor directe între administraţia centrală şi cea periferică, Darius a sprijinit alcătuirea unei reţele de drumuri bine întreţinute, dintre care aşa-numitul „drum regal" care unea Efesul cu Susa şi care a fost străbătut de Herodot însuşi [2].

Regele s-a îngrijit, de asemenea, de reglementarea circulaţiei băneşti, rezervîndu-şi dreptul de a bate monedele de aur (daricii). Consecinţa firească a acestei reglementări a fost o mare înflorire a relaţiilor comerciale, care ducea la rapida îmbogăţire a proprietarilor de sclavi.

Statul persan organizat de Darius şi-a asigurat, în politica de asuprire a sclavilor şi a obştilor agrare din ţinuturile împilate, sprijinul marii aristocraţii funciare, al preoţimii, al negustorimii şi al cămătarilor. Deseori, ca şi în regatul Asirian, reprezentanţii de seamă ai clasei dominante deţineau funcţii importante în aparatul de stat şi primeau importante donaţii din partea regelui, iar clerul din diferite regiuni controlate de perşi, de pildă Babilonul sau Egiptul (Sais), s-a bucurat de mari libertăţi şi concesii în practicarea cultelor respective, pe lîngă avantajele de ordin material. Legislaţia instituită de Darius ţinea seama de datinele strămoşeşti ale regiunilor subjugate.

Cu toate aceste măsuri practice, statul persan de tip oriental nu putea dăinui decît printr-o activă politică externă de cuceriri,

[1] Sistemul concesionărilor în strîngerea impozitelor dubla calamitatea abătută asupra populaţiilor aflate sub dominaţia persană. Vezi H e r o d o t, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. LXXXIX şi *Istoria universală*, vol. II, p. 14.

[2] Cartea a V-a, cap. LII.

aşa cum remarcă însăşi Atossa, soţia lui Darius [1]. În campaniile de cucerire de mari proporţii, cum a fost, de pildă, expediţia din Sciţia în anul 514 î.e.n., Darius s-a văzut nevoit ca la oastea persană să adauge numeroase contingente ridicate din rîndurile populaţiilor Asiei care se aflau sub jugul persan. În secolul al VI-lea î.e.n., armata persană atingea prin acest sistem de recrutare a oamenilor un efectiv deosebit, dar lipsa ei de omogenitate şi lipsa de interes a combatanţilor pentru ţelurile luptelor în care erau siliţi să-şi dea viaţa contribuiau în mod simţitor la scăderea eficacităţii acestui uriaş aparat de război.

Sub domnia lui Cyrus, statul persan izbutise să cucerească două societăţi sclavagiste din Asia Anterioară, superioare în dezvoltarea sistemului de viaţă sclavagistă faţă de medo-perşi : Lydia şi Ionia asiatică. Prin aceste cuceriri, la care s-a adăugat cucerirea Egiptului, sub Cambyses, şi o parte din Tracia, sub Darius, perşii deţineau supremaţia politică în lumea Mediteranei de est, aşa încît poziţia pe care o ocupau impunea crearea unei flote maritime [2]. Veniţi pe coastele Mediteranei din regiunile Asiei Centrale, perşii nu aveau nici o experienţă în domeniul navigaţiei şi al luptelor navale. În consecinţă, ei au fost nevoiţi să se folosească de iscusinţa fenicienilor în arta navigaţiei, iar flota feniciană a devenit nucleul viitoarei flote pe care Darius a construit-o în şantierele Feniciei.

Întărirea puterii persane în estul Mediteranei aducea mari prejudicii celei mai evoluate societăţi sclavagiste din secolul al VI-lea î.e.n., anume societăţii greceşti. În planul de ascensiune spre supremaţia politică a lumii antice, întocmit de Darius, intra şi înglobarea *cetăţilor-state* (polisuri) din Grecia insulară şi continentală. Politica de încurajare a comerţului fenician prin care Darius şi-a început ofensiva împotriva grecilor lovea greu interesele comerciale greceşti în Egipt şi în Marea Neagră. Cele mai lezate regiuni ocupate de greci erau însă cele asiatice, integrate în satrapia Cariei. Pe lîngă înăbuşirea vieţii lor economice, aceste

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. CXXXIV.

[2] *Grecia antică*, sub redacţia academicienilor V. V. Struve şi D. P. Kallistov, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1958, p. 211.

polisuri erau silite să plătească vistieriei regale patru sute de talanți anual, ceea ce reprezenta o sumă excesiv de mare [1].

Grecii s-au văzut siliți să ia măsuri rapide de autoapărare împotriva expansiunii persane spre vest. Spre deosebire de societățile sclavagiste din Asia, aflate pe trepte de dezvoltare inegală și înglobate în uniunile militaro-administrative mai mult sau mai puțin stabile ale statelor asiatice, societatea sclavagistă a grecilor s-a format pe calea apariției cetăților state (în grecește πόλεις).

Clasicii marxism-leninismului au acordat o deosebită atenție apariției polisurilor grecești, deoarece aceste forme de organizare au reprezentat, de fapt, cele mai înalte forme de organizare a clasei stăpînilor de sclavi din antichitate, depășind organizarea orășenească a stăpînilor de sclavi din statele de tip oriental.

În studiul său *Forme premergătoare producției capitaliste* [2], care constituia un material pregătitor pentru *Capitalul*, Karl Marx a studiat, pe bază comparativă, apariția vieții orășenești în Orient, la greci și la romani. În Orient, arată K. Marx, inițial „orașul" nu era o unitate net diferențiată față de așezările sătești. „Orașul" constituia o unitate agricolă sau agricolă-meșteșugărească ai cărei membri erau supuși la impozitele și prestațiile obișnuite datorate monarhului [3]. Abia la începutul mileniului I î.e.n., în perioada de avînt războinic a statului asirian, unele „orașe" asiatice, îndeosebi acele cu o prielnică poziție pentru comerț, se transformă în așezări de stăpîni de sclavi care favorizează creșterea meșteșugurilor, a negoțului și a cămătăriei [4]. Așa cum s-a arătat mai sus, la p. VIII, și unitățile templelor au constituit cu vremea importante centre de activitate agricolă, meșteșugărească și negustorească. Tendința centrelor orășenești era de a-și căpăta o cît mai desăvîrșită autonomie față de puterea autocrată centrală, ceea ce ducea uneori la grave conflicte interne.

Altele au fost premisele apariției centrelor orășenești din Grecia în condițiile luptei dintre masele obștilor sătești și aristo-

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. XC.

[2] K. Marx, *Forme premergătoare producției capitaliste*, E.S.P.L.P., București 1956, pp. 9, 11–12, 18–19, 21–22, 31–32.

[3] K. Marx, *op. cit.*, p. 11.

[4] K. Marx, *op. cit.*, p. 12.

crația gentilică, luptă determinată de o rapidă dezvoltare a forțelor de producție după secolul al XI-lea î.e.n., perioadă care corespunde răspîndirii fierului. Iată cum analizează Fr. Engels stadiul imediat premergător apariției tipurilor de state sclavagiste din Grecia arhaică : „În orînduirea socială greacă din timpurile eroice găsim deci vechea organizare gentilică încă în plină vigoare, dar vedem totodată și începutul subminării ei : patriarhat, cu transmiterea averii către copii, ceea ce favorizează acumularea de avere în familie și face ca familia să devină o putere în raport cu ginta ; înrîurirea pe care deosebirile de avere o exercită asupra orînduirii sociale prin formarea primelor începuturi de nobilime și regalitate ereditară ; sclavia, la început numai a prizonierilor de război, dar care oferea chiar de pe atunci perspectiva înrobirii propriilor tovarăși de trib și chiar de gintă ; vechiul război dintre triburi, degenerînd în prădăciune sistematică pe mare și pe uscat, pentru dobîndirea de vite, sclavi, comori, devine un adevărat mijloc de agonisire ; într-un cuvînt bogăția este apreciată și respectată ca bun suprem și se abuzează de vechile orînduiri gentilice pentru a justifica prădăciunile. Numai un lucru mai lipsea : o instituție care nu numai să asigure averile, de curînd dobîndite, ale unor persoane izolate, împotriva tradițiilor comuniste ale orînduirii gentilice, să consfințească proprietatea privată, așa de disprețuită înainte vreme, și să proclame această consfințire drept scopul cel mai înalt al oricărei colectivități omenești, dar care să facă să și fie recunoscute de către întreaga societate noile forme de dobîndire a proprietății dezvoltate succesiv, adică de înmulțire din ce în ce mai rapidă a bogățiilor ; lipsea o instituție care să permanentizeze nu numai începuturile scindării în clase a societății, dar și dreptul clasei avute de a exploata pe cei neavuți, precum și dominația ei asupra acestora.

Și această instituție a apărut. *Statul* a fost inventat“ [1].

Polisurile sclavagiste grecești s-au dezvoltat ca organizații politice de sine stătătoare care nu depindeau de puterea despotică a monarhului de tip oriental. Particularitățile relevate de

[1] *Originea familiei, a proprietății private și a statului,* ediția a IV-a, E.S.P.L.P. București, 1957, pp. 108–109.

K. Marx[1] în privința formării polisurilor antice sînt următoarele : a) proprietatea privată asupra sclavilor și a pămîntului, principalul mijloc de producție, este trăsătura dominantă în evoluția majorității polisurilor antice grecești ; b) proprietar de sclavi și de pămînt putea fi numai un membru al comunității cetățenești, comunitate care se întărește printr-un sistem de apărare colectivă împotriva invaziilor dușmane și își creează un aparat de asuprire propriu, destinat să țină în frîu masele de sclavi, populațiile dependente și eventualele mișcări ale cetățenilor sărăciți, adică a cetățenilor lipsiți de proprietate privată în urma destrămării relațiilor de producție gentilice ; c) creșterea forțelor de producție, care o dată cu diviziunea muncii a provocat o considerabilă creștere a sclavajului, a atras după sine grave disensiuni între păturile de cetățeni. Mulți cetățeni liberi, cu drepturi depline (adică și proprietari de pămînt și de sclavi) pierd posesiunile lor și implicit drepturile cetățenești, ajungînd, așa cum a fost cazul în Attica (secolele VII–VI î.e.n.), în stare de robie pentru datorii[2]. Rolul de cămătari era îndeplinit în polisurile grecești chiar de reprezentanții aristocrației gentilice, în timp ce în Orient cămătarii au jucat un rol important abia pe timpul întăririi aristocrației funcționărești – principalul sprijin al puterii regale despotice[3].

Spre deosebire de Orient deci, în Grecia nu s-a dezvoltat o orînduire sclavagistă de tipul celei din regatul asirian, egiptean și medopersan, care avea la bază exploatarea unor mase uriașe de robi, peste putință de controlat. Polisurile grecești erau organizații politice de sine stătătoare, cu deplină autonomie în cadrul confederațiilor care s-au format cu timpul. Desigur, datorită unor condiții favorabile, unele cetăți-state au căpătat o vădită preponderență în ansamblul vieții economice și politice din Grecia veche ; aceste cetăți și-au impus adesea voința în treburile de politică internă și externă ale altor cetăți mai slab dezvoltate, dar, în general, evoluția formelor politice din statele grecești s-a desfășurat nestînjenită, în Grecia neexistînd tendințele de centralizare ale unei puteri monarhice.

[1] *Op. cit.*, pp. 13–22.
[2] K. Marx, *op. cit.*, p. 30.
[3] *Istoria universală*, vol. I, p. 479.

În Grecia, majoritatea populației libere – provenită din membrii uniunilor de triburi organizate din punct de vedere politic în așezări întărite – luptă cu depline șanse de succes împotriva acaparatorilor drepturilor economice și politice, lucru care nu se putea întîmpla în regatele sclavagiste orientale, unde puterea despotică a regelui garanta privilegiile aristocrației. În cursul secolelor al VII-lea și al VI-lea î.e.n., această luptă, care s-a confundat și cu lupta dusă împotriva cămătăriei, obține succese deosebite. Înrobirea creditorilor de către aristocrația gentilică, care se ocupa în Grecia cu operații cămătărești, este definitiv abolită. Cea mai de seamă și, totodată, cea mai impresionantă mărturie a luptei dusă împotriva cămătăriei și a traficului de sclavi proveniți din rîndul oamenilor liberi este opera literară a lui Solon, de la începutul secolului al VI-lea î.e.n. Sursele de procurare a sclavilor se mărginesc de aci înainte la piețele de sclavi, unde, pînă la izbucnirea războiului peloponesiac, sînt vînduți mai ales străini capturați în expediții îndepărtate sau procurați de traficanții de sclavi.

Izbînda maselor de oameni liberi din multe polisuri sclavagiste împotriva pretențiilor de dominare ale aristocrației a căpătat în unele regiuni înfățișarea *tiraniei* (Attica, Corint, Samos, Efes, Milet etc.), adică a dictaturii unui reprezentant al intereselor păturilor largi ; curînd însă tirania se dovedi dăunătoare dezvoltării normale a relațiilor de producție sclavagiste, prin frîna pe care o punea în anumite sectoare de activitate. Ea a fost curînd înlocuită prin *democrația sclavagistă*, formă de stat antic sclavagist, care in Attica a cunoscut cel mai înalt grad de dezvoltare și a creat condiții deosebite pentru dezvoltarea economiei și culturii sclavagiste. Datorită acestor condiții, Grecia a fost în stare să facă față atacului persan și să organizeze apărarea eficace descrisă de Herodot în ultimele cărți ale *Istoriilor*.

2 Polisurile grecești în ajunul războaielor medice

În secolul al VI-lea î.e.n. Grecia se înfățișa, prin urmare, ca o pluralitate de unități politice cu bază sclavagistă, a căror singură posibilitate de cooperare erau *confederațiile*, ca de pildă, confederația peloponesiacă, inițiată și dominată din punct de vedere politic de Sparta.

Şi în structura economică şi socială a polisurilor greceşti existau decalaje însemnate [1] datorită condiţiilor care au promovat sau au frînat dezvoltarea forţelor de producţie. Corelaţia dintre creşterea forţelor de producţie şi structura societăţilor antice nu a putut fi înregistrată de Herodot, căruia trebuie totuşi să-i recunoaştem meritul de a fi notat unele aspecte economice ale lumii vechi. Aşa, de pildă, Herodot pomeneşte marele salt determinat în forţele de producţie ale Greciei vechi prin prelucrarea fierului [2].

Printre regiunile ocupate de greci care au cunoscut un mare avînt economic se distinge în primul rînd Ionia asiatică, ocupată ulterior de Cyrus al II-lea, unde în secolele IX–VIII î.e.n. se înfiripase o confederaţie de douăsprezece polisuri.

Aşezată la răscrucea drumurilor dintre Asia, Africa şi Europa, confederaţia ionică, deosebit de prosperă, devine în secolele al VII-lea şi al VI-lea î.e.n. o redutabilă concurentă a negoţului fenician. Fenicienii, după căderea Ioniei sub perşi, au căutat să dobîndească protecţia cuceritorilor şi să înlesnească condiţiile necesare construirii unei flote persane, pentru a-şi asigura privilegii maritime în dauna ionienilor.

În Grecia continentală, insulară şi asiatică, inegalitatea evoluţiei polisurilor greceşti a provocat ciocniri de interese şi tentative de cucerire încă din cele mai vechi timpuri. Este de ajuns să amintim ca exemplificare lupta pentru teritoriul Thyreei, desfăşurată între Sparta şi Argos [3], în secolul al VII-lea î.e.n.

Întărirea relaţiilor de tip sclavagist, determinată de concentrarea pămîntului arabil în mîna oligarhiilor (στενοχωρία „lipsa de pămînt"), de pauperizarea maselor libere şi de accentuarea diviziunii muncii, a provocat, încă din secolul al VIII-lea î.e.n., o puternică înviorare a colonizării. La factorii de natură social-economică care au stimulat colonizarea s-au adăugat şi factori cu

[1] Privitor la decalajul dezvoltării sclavagismului în Grecia antică, vezi D. V. Kuzovkov, *Despre condiţiile care au dat naştere deosebirilor în dezvoltarea sclavagismului şi dezvoltarea sa maximă în antichitate,* (Însemnările unui economist), în „Vestnik drevnei istorii", 1954, 1, pp. 108–119.

[2] *Cartea I,* cap. LXVIII.

[3] Herodot, *op. cit.,* cartea I, cap. LXXXII şi urm.

caracter politic [1]. Caracteristică în această privință este colonizarea insulei Thera, povestită de Herodot [2]. Un mare interes stîrnește și propaganda activă făcută de oracolul de la Delfi în vederea colonizării nordului Africii [3], cu scopul de a abate revendicările maselor de oameni liberi din diferite regiuni ale Greciei unde puterea politică o dețineau regimuri oligarhice.

Coloniile erau, în general, cetăți-state de sine stătătoare, cu organizații politice proprii – independente de metropolă. Cu toate acestea, anumite orașe, cum a fost Corintul, între altele, căutau să-și impună autoritatea asupra coloniilor-fiice. Este cazul gravelor neînțelegeri izbucnite între Corint și Corcyra, amintite de Herodot [4] și Thucydides [5].

Herodot a călătorit aproape în toate direcțiile spre care s-a răspîndit colonizarea greacă : litoralul Mării Negre, Africa, Sicilia și sudul Italiei. Istoricului îi scapă însă semnificația economică și socială a colonizării. Unele din observațiile sale privitoare la sistemul colonizării grecești din secolele VIII–VII î.e.n. sînt totuși deosebit de prețioase pentru concluziile ce se pot trage ; în cartea a IV-a, de pildă, Herodot semnalează nemulțumirile populației băștinașe din Africa cu prilejul împărțirilor de pămînt între coloniștii greci și conflictele care au rezultat [6].

Istoricul din Halicarnas a sesizat în schimb destul de bine desfășurarea luptei de clasă din polisurile grecești și pe alocuri a intuit pînă și substratul ei material.

Regimul oligarhic care predomina în majoritatea polisurilor din Grecia secolului al VI-lea î.e.n. provocase adînci nemulțumiri prin lăcomia și silnicia de care dăduse dovadă. Cea mai

[1] *Grecia antică,* p. 141 ; în *Istoria universală,* vol. I, p. 665, este citată următoarea caracterizare făcută de Karl Marx asupra cauzelor emigrației în Grecia antică : „Dezvoltarea insuficientă a forțelor de producție făcea ca cetățenii să depindă de un anumit raport cantitativ, care nu putea fi tulburat. De aceea, singura soluție era emigrația forțată" (Karl Marx–Friedrich Engels, *Emigrația forțată, Opere,* vol. IX, ed. rusă, p. 278.)

[2] *Op. cit.,* cartea a IV-a, cap. CXLVII și urm.

[3] *Ibidem,* cap. CLIV și urm. Despre oracolul de la Delfi, întrebuințat ca mijloc de propagandă în favoarea regimurilor aristocratice din Grecia, vezi mai jos, p. XXXIII.

[4] *Op. cit.,* cartea a III-a, cap. XLIX–L.

[5] *Istoria războiului peloponesiac,* cartea I, cap. XIII.

[6] *Op. cit.,* cartea a IV-a, cap. CLIX

gravă dintre aceste nemulţumiri era înrobirea cetăţenilor liberi, cu drepturi depline, în urma operaţiilor cămătăreşti. Oligarhiile se dovedeau cu totul în contradicţie cu procesul dezvoltării forţelor de producţie, care promova spre conducerea treburilor publice păturile de mici proprietari de pămînt şi ateliere meşteşugăreşti, oameni care lucrau în negoţ şi marină, crescători de vite şi cultivatori de pămînt.

Lupta de clasă în polisurile greceşti din preajma războaielor medice a avut repercusiuni fireşti şi asupra componenţei păturii aristocratice în sine – care se împarte în facţiuni cu interese potrivnice. Multe familii de eupatrizi se sting, altele nu pregetă să-şi găsească un sprijin chiar în păturile în curs de ascensiune, cum a fost cazul în Attica cu marea familie a Alcmeonizilor [1].

În cursul secolului al VI-lea î.e.n., după îndelungate frămîntări sîngeroase, o serie de polisuri din Grecia europeană, insulară şi asiatică alungă regimurile oligarhice de nuanţă aristocratică şi statornicesc legislaţii mai potrivite cu noua situaţie. In multe polisuri. trecerea spre democraţia sclavagistă a cunoscut o formă specifică, anume *tirania*. Iniţial, tirania nu implica o putere absolută din partea conducătorului (τύραννος), ci însemna conducerea cetăţii de către o persoană care nu se mai bucura de privilegiile eredităţii, ci de sprijinul majorităţii, ale cărei interese le reprezenta.

În perioada de început a regimurilor tiranice, mulţi tirani democratizează instituţiile publice, dau dovadă de spirit de iniţiativă, căutînd să asigure cetăţii lor un loc de frunte în circuitul comercial şi în viaţa politică şi culturală. Faţă de stăpînirea aristocratică, tirania înseamnă deci prosperitate pentru unele cetăţi, progres în cunoştinţele teoretice şi practice. Faptul că tirania s-a ivit în regiunile cele mai înaintate economiceşte din Grecia nu este întîmplător. În Attica, la Corint, în Lesbos, în Asia Mică, acolo unde forţele de producţie se dezvoltă vertiginos, iar regimurile aristocratice perimate constituie o frînă în calea acestei dezvoltări apar tiraniile. În Asia Mică, printre tiranii renumiţi pot fi citaţi Trasybulos din Milet şi Pythagoras din Efes, la Corint se instaurează puterea Bacchiazilor urmată de cea a Cypselizilor, cărora le aparţine Periandros, în insule se remarcă tirania lui

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. LIX.

Pittacos din Mitylene şi cea a lui Polycrates din Samos, iar în Attica tirania Peisistratizilor.

Tirania a deschis calea triumfului democraţiei sclavagiste. Legea concordanţei relaţiilor de producţie cu caracterul forţelor de producţie a acţionat cu deosebită vigoare acolo unde s-a produs o vizibilă creştere a forţelor de producţie. Cel mai elocvent exemplu în acest sens este evoluţia istorică a Atticii în cursul secolului al VI-lea î.e.n. Iată cum caracterizează Fr. Engels această evoluţie în *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului* [1], după ce, în prealabil, a analizat esenţa de clasă a constituţiei lui Solon (inceputul secolului al VI-lea î.e.n.) prin care se consfinţea proprietatea privată, iar drepturile şi indatoririle cetăţeneşti erau determinate după proprietatea funciară şi după averea mobilă : „În timpul celor optzeci de ani care au urmat [2], societatea ateniană se îndrepta treptat în direcţia în care a continuat să se dezvolte în veacurile următoare. Se puse frîu cametei agrare, în floare înainte de Solon, precum şi nemăsuratei concentrări a proprietăţii funciare. Comerţul şi meseriile, precum şi meşteşugurile artistice, care luaseră o extindere din ce în ce mai mare datorită muncii sclavilor, ajunseră îndeletniciri predominante. Lumea deveni mai instruită. În loc să fie exploataţi în mod brutal concetăţenii, ca mai înainte, fură exploataţi în special sclavii şi clientela dinafara Atenei. Proprietatea mobiliară, averea bănească şi bogăţia în sclavi şi corăbii crescură din ce în ce mai mult, dar ele nu mai erau simple mijloace pentru a dobîndi proprietăţi funciare, ca în vremurile de la început, lipsite de orizont, ci deveniră un scop în sine. Prin aceasta, pe de o parte, în faţa vechilor puteri a nobilimii se ridică o concurenţă biruitoare, reprezentată de noua clasă a industriaşilor şi comercianţilor bogaţi, dar, pe de altă parte, rămăşiţele orînduirii gentilice pierdură orice bază".

Evoluţia statului atenian spre instaurarea definitivă a democraţiei sclavagiste, după alungarea tiraniei Peisistratizilor (510 î.e.n) este încoronată de reformele lui Cleisthenes, un Alcmeonid, care înlocuieşte definitiv vechea organizare gentilică a celor patru triburi ioniene printr-o „organizare cu totul nouă, bazată pe repartizarea cetăţenilor după domiciliu... Nu aparte-

[1] Ed. cit., p. 117.
[2] După reformele lui Solon.

nența la uniunea de triburi era hotărîtoare, ci numai domiciliul"[1]. Totodată, prin reformele lui Cleisthenes, vechea condiție a calității de cetățean, semnalată în studiul citat al lui K. Marx, anume faptul de a poseda pămînt în cadrul teritoriului cetății-stat este definitiv abolită.

Deși oprimate pe rînd de lydieni și de perși din punct de vedere economic și politic, împiedicate să-și ducă activitatea normală de negoț cu regiunile pontice, Egiptul și vestul Mediteranei, cetățile grecești din Asia Mică nu pot nici ele fi oprite în calea evoluției lor. Nici concurența feniciană sprijinită de perși, nici camuflarea încercărilor de întărire a regimurilor aristocratice sub haina unor tiranii, reprezentate prin oameni de încredere ai perșilor[2], n-au putut împiedica grăbirea lichidării rămășițelor orînduirii gentilice în Ionia și Eolida. „Politica promovată de perși – scrie V. I. Holmogorov – era dinainte sortită eșecului, căci venea în contradicție cu legile de dezvoltare ale procesului istoric, care nu pot fi schimbate după voința oamenilor ; nu stătea în puterea cîrmuitorilor perși să lichideze mișcarea democratică din orașele grecești. Și într-adevăr, datorită condițiilor istorice, această mișcare va căpăta acum și trăsăturile unei lupte împotriva perșilor, transformîndu-se într-o mișcare patriotică care va cîștiga simpatia și sprijinul elementelor democratice din întreaga Grecie"[3].

Marea revoltă a Ioniei, înăbușită de perși în anul 494 î.e.n., a fost preludiul începerii ostilităților de către perși împotriva Greciei continentale. Principala țintă de atac a lui Darius era cea mai înfloritoare democrație sclavagistă din acel timp, Atena.

[1] Fr. Engels, *op. cit.*, p. 118.

[2] *Grecia antică*, p. 213.

[3] *Ibidem.* În celebrul discurs ținut de Histiaios din Milet în sfatul tiranilor ionieni care-l însoțiseră pe Darius în Sciția, după ce Miltiades din Atena a ridicat problema eliberării orașelor ioniene de sub perși, Histiaios, care era de partea perșilor, este de o părere potrivnică. Iată textul lui Herodot : „Histiaios din Milet... spuse că deocamdată numai datorită lui Darius fiecare din ei era tiranul unei cetăți ; dacă puterea lui Darius va fi nimicită, nici el nu va mai fi în stare să-și păstreze stăpînirea asupra Miletului, nici vreun altul peste celelalte cetăți ; căci fiecare oraș va alege mai degrabă ocîrmuirea democratică decît jugul tiraniei !" (cartea a IV-a, cap. CXXXVII).

3 Războaiele medice

La sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n., în expediţia întreprinsă de Darius în Sciţia pentru întărirea fruntariilor nordice ale regatului său înainte de atacul asupra grecilor, Darius izbutise să-şi creeze un puternic cap de pod în Tracia europeană care-i asigura controlul strîmtorilor între Mediterana şi Marea Neagră. Cu prilejul acestei expediţii în care regele era însoţit de contingente de greci din Asia Mică, atunci cînd Darius a fost socotit pierdut în stepa scitică din nordul Dunării, s-au clarificat şi poziţiile conducătorilor greci [1]. Expediţia în Sciţia a îngăduit grecilor contacte directe între ei, la care altfel poate n-ar fi ajuns.

În 499 î.e.n., perşii încearcă să atace insulele din Marea Egee, începînd cu Naxosul. Democraţia sclavagistă din Naxos a dat atacului persan o ripostă viguroasă. Eşecul perşilor a fost semnalul unei revolte generale. Tiranii oraşelor ioniene fură alungaţi şi armele întoarse împotriva perşilor. Prin Aristagoras, tiranul Miletului, care se desprinsese de interesele Persiei şi devenise sufletul răscoalei ioniene, grecii din Asia Mică cer ajutorul Greciei continentale. Sparta, ostilă expediţiilor îndepărtate, refuză să se amestece în treburile Ioniei, însă Atena trimise douăzeci de corăbii. Hotărîrea Atenei este edificatoare pentru creşterea puterii ei navale şi direcţia intereselor ei politice.

După succese remarcabile, al căror punct culminant a fost cucerirea Sardesului înrobit de perşi, revolta ioniană sfîrşi prin a fi înecată în sînge. În anul 494 î.e.n., după o rezistenţă glorioasă, Miletul căzu pradă perşilor. Soarta Miletului a produs în întreaga lume greacă, dar îndeosebi la Atena, o impresie profundă [2].

În anii următori, Darius căută cu deosebită abilitate politică să-şi atragă de partea lui Ionia învinsă, uşurînd birurile şi îngăduind guvernările democratice care se instituiseră după anul 498 î.e.n. Între timp însă, Darius se pregătea pentru lovitura decisivă.

[1] v. Herodot, *op. cit.*, cartea a IV-a cap. CXXXVII.

[2] Reprezentarea tragediei lui Phrynichos, *Căderea Miletului*, cu subiect inspirat din evenimentele contemporane, a fost interzisă în teatrul din Atena ca urmare a efectului produs asupra spectatorilor.

În anul 492 î.e.n., sub conducerea lui Mardonius, oştile persane pornesc spre Grecia continentală, de-a lungul coastelor Traciei controlate de perşi. Dificultăţile întîmpinate de acest corp expediţionar determină însă pe Darius să renunţe la atacul pe uscat şi să atace Grecia pe mare. În anul 490 î.e.n., un alt corp expediţionar persan străbate Marea Egee, îndreptîndu-se spre Attica fără ocol.

Anul 490 coincidea cu promovarea la arhontat şi la strategie a celor mai autentici reprezentanţi ai democraţiei sclavagiste din Attica. În sfatul strategilor atenieni, printre alţii, se afla Miltiades din Chersonesul tracic, care se ridicase împotriva perşilor şi participase activ la revolta ionică. Rolul lui Miltiades în organizarea apărării din Attica a fost dintre cele mai însemnate. Sparta a făgăduit şi ea ajutor, iar Plateea a trimis de îndată în Attica cîteva sute de oameni. În faţa primejdiei ce-o ameninţa, cu toată configuraţia ei politică lipsită de coeziune, Grecia a avut, în momentele grele, energia necesară să întîmpine duşmanul oarecum unită, cu toate disensiunile ce o sfîşiaseră în trecut şi care aveau s-o neliniştească în viitor.

Înainte încă de sosirea ajutorului spartan, perşii, dorind să grăbească mersul lucrurilor, plănuiseră să părăsească cîmpia Marathonului, unde debarcaseră, şi să atace chiar Atena [1]. Acesta a fost momentul ales de Miltiades să lovească. Infanteria persană, împrăştiată lesne, intră în panică şi se îmbarcă în grabă. A doua zi, cînd flota marelui rege apăru în rada Phaleronului, fu oprită de la orice altă operaţie militară datorită trupelor aşezate de Miltiades pentru apărarea Atenei. Perşii găsiră că e mai cuminte să se întoarcă în Asia.

Eşecul expediţiei persane a avut pentru Atena un efect moral extraordinar, contribuind la consolidarea măsurilor pe care democraţia sclavagistă ateniană, singura din toate polisurile Greciei, a înţeles să le ia faţă de o eventuală reîntoarcere a perşilor. Din povestirea lui Herodot reiese cu prisosinţă efervescenţa anilor de după 490 [2]. Poeţii şi oamenii de artă greci proslăvesc pe cei care cu preţul vieţii lor scăpaseră Attica de primejdia persană,

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. CXI–CXVI.
[2] *Ibidem*, cartea a VII-a, cap. I şi urm.

iar oamenii de stat iau cu înfrigurare măsuri de apărare concrete pentru viitor.

Printre oamenii de stat atenieni de la începutul secolului al V-lea î.e.n. care şi-au pus toată energia lor în scopul întăririi potenţialului de apărare a Greciei se cuvine să fie citat la loc de frunte Themistocles. El a fost acela care a opinat ca să fie deschise mari şantiere navale în Attica unde să se construiască o flotă în stare să apere coastele Greciei de orice invazie străină. Ecclesia ateniană [1] a înţeles şi a aprobat programul lui Themistocles, plin de înţeleaptă previziune. Sprijinul acordat de ecclesia planurilor lui Themistocles s-a dovedit a fi factorul hotărîtor în obţinerea succeselor ulterioare [2].

Construcţiile navale din Attica aveau un dublu ţel : pe de o parte, creşterea şi apărarea prestigiului economic şi politic al cetăţii, iar pe de alta, utilizarea masivă a mîinii de lucru libere, din ce în ce mai numeroasă, ca urmare a întăririi relaţiilor de producţie sclavagiste.

Măsurile luate la îndemnul lui Themistocles s-au dovedit pe deplin justificate. Deşi Darius murise, perşii nu renunţaseră la intenţia de a-şi extinde dominaţia şi de cealaltă parte a Mării Egee. Pregătindu-se cu mai multă grijă decît Darius odinioară, fiul şi succesorul său, Xerxes, hotărî să atace concomitent Grecia şi pe apă şi pe uscat. Planul de atac, minuţios alcătuit, era ingenios. În timp ce armata de uscat urma să pătrundă în inima Greciei, semănînd ruina în calea ei, cea maritimă trebuia să închidă cercul, unindu-se la ţărmul mării cu efectivele terestre. Desfăşurarea acestei a doua campanii, care s-a soldat cu înfrîngerea perşilor, a fost descrisă de Herodot în cărţile VII–IX ale *Istoriilor* sale [3].

Cea dintîi campanie persană dusese la o apropiere de moment între Atena şi Sparta. A doua, determină încă din anul 481 î.e.n. o consfătuire panelenică la Corint. Divergenţele de interese între polisurile greceşti, unităţi politice şi economice de sine stătătoare, ieşiră din nou la iveală. Atena şi Sparta, de acord

[1] Adunarea poporului.

[2] În această privinţă, vezi *Grecia antică*, pp. 231 şi urm ; *Istoria universală*, vol. II, p. 22.

[3] Vezi Notiţele istorice la aceste cărţi.

în împrejurarea critică prin care trecea întreaga Grecie, luară însă hotărîrea ca Grecia să se apere – şi hotărîrea celor două cetăţi fruntaşe prevală asupra părerilor care opinau pentru o capitulare necondiţionată.

Cu toate situaţiile critice prin care au trecut aliaţii, căci perşii care veneau pe uscat izbutiseră să ajungă pînă în Attica evacuată de populaţie, cu toată micimea de vederi a Spartei, care opina egoist pentru o linie de apărare a istmului de Corint, al doilea război medic, care durează propriu-zis doi ani (480–479 î.e.n.), a fost presărat cu o serie de victorii nu mai puţin răsunătoare decît cea de la Marathon : Salamina (480), Plateea (479), Mycale (479).

Din paginile ultimelor cărţi ale *Istoriilor* respiră tradiţia ateniană şi spartană ale acelor zile de glorie : fie că e vorba de neclintita hotărîre a lui Leonidas de a pieri împreună cu toţi ai săi în strîmtoarea Thermopylelor [1], fie că e vorba de entuziasmul atenienilor care au luptat la Salamina [2] sau de avîntul infanteriei spartane în iureşul de la Plateea [3], în toate acțiunile grecilor din momentele decisive se întrevede spiritul de bravură care anima trupele de cetăţeni liberi ale polisurilor greceşti. Grecii luptau în acele vremuri pentru o cauză scumpă, şi credinţa în această cauză, pe care Herodot a ştiut să o sublinieze atît de frumos [4], le-a adus victoria împotriva invadatorului. Superioritatea bazei materiale sclavagiste a polisurilor grecești față de sclavagismul de tip oriental a contat decisiv în balanța succesului. Ca şi părintele său Darius, Xerxes avea la dispoziţie efective uriaşe, însă fără interes real pentru campania în care erau tîrîte, greoi înarmate şi cu material de război depăşit. Faptul că victoria a revenit acelei părţi din lumea sclavagistă antică unde s-au dezvoltat cele mai înaintate forme ale orînduirii sclavagiste nu este întîmplător.

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. CCXXIII–CCXXVIII.

[2] *Ibidem*, cartea a VIII-a, cap. LXXXIII.

[3] *Ibidem*, cartea a IX-a, cap. LXII.

[4] *Ibidem*, cartea a VII-a, cap. CVII ; cartea a IX-a, cap. LXX, CI şi urm.

II ASPECTE DIN CULTURA MATERIALĂ ŞI IDEOLOGIA SOCIETĂŢII SCLAVAGISTE GRECEŞTI DIN SECOLELE AL VI-LEA ŞI AL V-LEA î.e.n. REFLECTATE ÎN OPERA LUI HERODOT

1 Cultura materială

Creşterea, pe alocuri vertiginoasă, a numărului de sclavi în cetăţile-stat ale Greciei arhaice, îndeosebi în regiunile cu mare circuit comercial, care condiţiona şi dezvoltarea meşteşugurilor, a determinat o remarcabilă înflorire a culturii materiale. Păturile de cetăţeni liberi, posesori de sclavi, se lărgesc tot mai mult. În polisurile unde au triumfat succesiv tiraniile şi regimurile democratice sclavagiste, mîna de lucru sclavagistă este folosită acum nu numai în ateliere meşteşugăreşti sau la cultivarea pămîntului ci şi pentru înfrumuseţări edilitare şi lucrări de folos obştesc de mari proporţii. La Megara, Samos, Corint, Atena şi în toate oraşele Ioniei sînt începute lucrări monumentale. Unele din ele n-au putut fi terminate decît după vreme îndelungată, cum a fost cazul templului lui Zeus Olympianul din Atena, început de Peisistratizi o dată cu amenajarea agorei. În cartea a III-a a *Istoriilor,* Herodot citează trei construcţii vestite, toate grupate în insula Samos : un tunel-conductă săpat într-un munte, un dig apărător al portului şi un templu uriaş [1]. Herodot menţionează şi numele constructorilor : tunelul a fost realizat de Eupalinos din Megara, iar planul marelui templu a fost conceput de un localnic, Rhoicos. În cartea a IV-a, istoricul va vorbi cu aceeaşi plăcere şi mîndrie de iscusinţa lui Mandrocles din Samos, care a durat pentru Darius podul de peste Bosfor [2].

Sub influenţa artei orientale, ornamentaţia în stilurile arhitectonice se îmbogăţeşte, constructorii şi artiştii învaţă să mînuiască blocurile de marmură. Datorită utilizării pe scară largă a acestui material de construcţie, regiunile care posedă cariere de marmură, cum a fost insula Paros, bunăoară, sînt însufleţite de o vie activitate [3]. Dintre artele minore, turnarea vaselor de metal şi ceramică se perfecţionează uimitor. În multe locuri ale operei sale

[1] Cartea a III-a, cap. LX.
[2] Cartea a IV-a, cap. LXXXVII–LXXXVIII.
[3] Cartea a III-a, cap. LVII ; cartea a V-a, cap. LXII.

vorbeşte Herodot despre vase celebre în secolul al VI-lea [1]; ceramica provenită din Rhodos, Milet, Corint, Attica etc., fină, frumoasă, cu o tematică picturală inspirată şi din mitologie şi din realităţile zilnice [2], atestă un înalt rafinament artistic.

Concomitent cu întărirea relaţiilor de producţie sclavagiste, se produc schimbări şi în viaţa particulară. Se răspîndeşte gustul pentru o îmbrăcăminte aleasă [3], pentru un trai comod, pentru podoabe şi ornamente de interior [4] care înainte vreme constituiau un privilegiu al aristocraţiei gentilice, principala deţinătoare a pîrghiilor economiei de schimb.

Aceste prefaceri n-au fost posibile decît în urma lărgirii continue a economiei de schimb, a desăvîrşirii trecerii de la relaţiile de producţie ale comunei primitive la noile relaţii de producţie sclavagiste, care au îngăduit grecilor să adîncească diviziunea muncii şi să dezvolte forme superioare de cultură materială, specifice polisurilor din diferite regiuni.

2 Literatura, doctrinele mistice, începuturile filozofiei materialiste

În secolul al VI-lea î.e.n., ca o consecinţă directă a intereselor divergente dintre păturile stăpînitoare – aristocraţia stăpînitoare de pămînt, descendentă a aristocraţiei gentilice, pături de cetăţeni liberi care izbutesc să înfrîngă tendinţele de dominaţie economică şi politică ale aristocraţiei, pături de oameni liberi care luptă pentru cîştigarea dreptului de cetăţenie în polisurile unde se instaurează regimuri sclavagiste cu nuanţă democratică – aspectul ideologiei apare deosebit de variat.

Noua aristocraţie cunoaşte în secolul al VI-lea î.e.n. o adîncă prefacere în condiţiile noi de viaţă care promovează spre posturile şi instituţiile de stat oameni în curs de a-şi crea o situaţie materială superioară celei deţinute în trecut (secolele VIII-VII î.e.n.) de aristocraţia gentilică. Această schimbare este oglindită,

[1] Cartea I, cap. LXX; cartea a III-a, cap. CXLVIII ş.a.

[2] Charles Dugas, *La céramique grecque*, col. Payot, Paris, 1924, pp. 73–98.

[3] În directă legătură cu dezvoltarea ţesăturilor de lînă şi cu a industriei vopselelor, vezi *Grecia antică*, p. 197; Herodot, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. CXXXIX; cf. Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. VI.

[4] Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. CLXIV; cartea a III-a, cap. CXLVIII.

cum nu se poate mai limpede de opera poetică a lui Theognis din Megara.

Poezia epică, principalul mijloc de expresie al ideologiei aristocratice din Grecia arhaică, deși nu este dată uitării, datorită conținutului ei profund popular, rădăcinilor care o legau de cele mai îndepărtate creații poetice orale ale triburilor grecești, trece în această perioadă de dezvoltare a literaturii grecești pe plan secundar ; prioritatea este acum deținută de poezia lirică. Marea poezie lirică corală greacă s-a dezvoltat în acele cetăți unde masele populare sînt chemate să participe direct la manifestări colective de o deosebită amploare, de pildă, ceremoniile religioase în templele care împodobesc cetățile, concursurile de întreceri atletice sau hipice, concursurile poetice etc. La Atena, Peisistratizii au dat cultului zeiței Athena o atare strălucire, încît *Panatheneele*, serbările și jocurile în cinstea zeiței, care întruneau populația din toate colțurile Greciei, au devenit la fel de celebre ca cele de la Delfi, Olympia, Corint etc. Poezia lirică reprezentată prin operele lui Alceus, Sappho, Theognis, Solon, Anacreon, Ibycos, Simonides, reflectă, etapă cu etapă, desfășurarea evoluției contradicțiilor dintre partida aristocrației gentilice și partidele democratice, ura neîmpăcată a aristocrației față de tirania sprijinitoare a revendicărilor maselor largi, adulația servilă a celor ce doreau să-și cîștige bunăvoința tiranilor, în faza cînd tirania veche dădea dovadă de tendințe absolutiste. Bun cunoscător al literaturii vechi și contemporane, Herodot pomenește, alături de Homer și Hesiod [1], pe Arion din Metymna [2], pe Archilochos [3], pe Solon [4], pe Sappho [5], pe Anacreon din Teos [6], ale căror opere le-a cunoscut și le-a apreciat.

În același secol se constată o eflorescență de credințe și doctrine mistice, îmbrățișate în mare măsură de păturile a căror putere politică și economică era în declin și care încearcă să transforme aceste doctrine în mijloace de propagandă politică

[1] Cartea a II-a, cap. CXVI, CXVII, CXV.
[2] Cartea I, cap. XXIII și urm.
[3] *Ibidem*, cap. XIII. Acest pasaj se pare însă că este interpolat.
[4] *Ibidem*, cap. XXX și urm.
[5] Cartea a II-a, cap. CXXXV.
[6] Cartea a III-a, cap. CXXI etc.

prin instituirea unor reguli de morală practică și răspîndirea credinței în viața de apoi, credință inexistentă în Grecia arhaică.

Din vechile culte ale zeităților olympice, doar cîteva au fost preluate de noile doctrine. În primul rînd, se cuvine să fie menționată religia apollinică, cu centrele Delfi și Delos, a cărei principală directivă morală era moderația, μηδὲν ἀγάν – „nimic prea mult", echivalentă cu o reacție împotriva exceselor, lăcomiei și a silniciei provocatoare. O a doua recomandare făcută de adepții religiei apollinice era γνῶθι σαυτόν – „cunoaște-te pe tine însuți", recomandare în care se strecoară în mod vădit teama de responsabilitate pentru propriile greșeli. Linia aceasta de verificare a atitudinilor, determinată de vîltoarea evenimentelor social-politice, este caracteristică în poezia lirică morală (Solon, Theognis, Simonides din Keos), în începuturile prozei atribuite „celor șapte înțelepți", în dramele timpurii ale lui Eshil și, cu o deosebită pregnanță, în întreaga operă a lui Herodot. Datorită lui Herodot, s-au păstrat cîteva mostre din ceea ce în mod curent se numește „poezie apollinică", adică oracole în versuri, și tot la Herodot se găsesc știri despre doi poeți aparținînd unor cercuri literare în care era cultivată poezia apollinică, anume Aristeas și Abaris [1]. Acești poeți au scris într-un gen diferit de cel al oracolelor ; ei au compus mici epopei al căror subiect erau călătorii fantastice ; în unele din aceste compoziții sînt imaginate coborîri în Infern (καταβάσεις). Într-un anumit chip, zeul Apollo și cultul legat de el, precum și „învățăturile" lui intrau în tematica poetică a acestor compoziții ; țelul urmărit era să dovedească răspîndirea doctrinei apollinice în lumea întreagă precum și viabilitatea principiilor de viață ale aristocrației în declin. Poezia apollinică, cu caracter profund mistic, a găsit un teren favorabil de răspîndire în condițiile tulburi ale întăririi relațiilor de producție sclavagiste și a modificărilor intervenite în situația materială a cetățenilor de drept din polisurile grecești.

În strînsă contingență (pînă la fuziune chiar) cu religia apollinică, în viața spirituală a Greciei s-a impus și religia dionysiacă, avînd la bază străvechi rituri agrare ; inițial, religia dionysiacă a fost opusă religiei apollinice, expresie specifică a

[1] Cartea a IV-a, cap. XIII–XVI.

ideologiei artistocratice, îndeosebi de tiranii din Corint [1]. Inițierea dionysiacă (misteriile dionysiace), legată de cultul zeului Dionysos, ca și de cel al unei alte divinități rustice din Grecia arhaică, Demeter, era ușor accesibilă. Religia dionysiacă a fost adoptată mai ales de țăranii mici cultivatori de pămînt. În concepția sectelor dionysiace, individul, strivit de griji și greutăți materiale, se putea „elibera" de suferință prin exuberanța dansului și a beției, care atinge extazul. Serbările dionysiace au fost ținute cu mult fast în Attica, a cărei populație de cultivatori a îmbrățișat într-o măsură însemnată această religie, care are numeroase locuri comune și cu credințele despre suflet și viața viitoare răspîndite la populațiile trace din nordul Greciei. În secolul al V-lea, în cadrul serbărilor dionysiace se țineau renumitele concursuri de poezie tragică.

Propagandă politică în favoarea celor mai retrograde forme ale regimurilor aristocratice, făgăduieli amăgitoare într-o viață viitoare au făcut însă, în primul rînd, în această perioadă adepții sectelor pitagoreice și orfice ; dușmani înverșunați ai materialismului și ai dialecticii antice s-au dovedit și eleații, a căror doctrină n-a cunoscut totuși o răspîndire prea mare.

Filozofia pitagoreică și școala eleată s-au dezvoltat în coloniile grecești unde aristocrațiile reacționare mai dețineau încă puterea politică în secolele al VI-lea și al V-lea î.e.n. Pythagoras (aproximativ 580–500 î.e.n.) a trăit inițial în Samos, de unde a fost nevoit să plece cînd Polycrates devine tiranul insulei. Filozoful se stabilește la Crotona, în sudul Italiei.

Pythagoras a emis o teorie profund reacționară cu privire la viața socială și politică. Conform acestei teorii, „ordinea" socială, care ar corespunde „ordinii cosmice", nu poate fi realizată decît de un regim aristocratic [2]. Adoptînd poziții ostile materialismului, pitagoricienii luau ca bază a fenomenelor naturale și sociale *numerele* ; cu tot substratul ei idealist, doctrina numerelor a reprezentat una din primele încercări de a ridica problema laturii cantitative a fenomenelor din natură [3], ceea ce l-a determinat pe

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. XXIII. Despre misteriile dionysiace, vezi cartea a IV-a, cap. LXXIX. Relativ la cultul dionysiac, cartea a II-a, cap. XLVIII–L.

[2] *Istoria filozofiei*, vol. I, Editura Științifică, București, 1958, p. 72.

[3] *Ibidem.*

V. I. Lenin să caracterizeze pitagoreismul drept „legătura dintre *germenii* gîndirii științifice și fanteziile à la religie, mitologie" [1]. Pitagoricienii au adus o contribuție valoroasă în domeniul muzicii, arhitecturii, sculpturii. Ei au explicat înălțimea unei coarde sonore prin lungimea ei, au dat indicații asupra raporturilor cantitative juste între părțile clădirilor etc. [2]. Această contribuție, care se integrează progresului general al științelor exacte și matematice din societatea sclavagistă antică greacă, nu infirmă premisele idealiste și reacționare ale pitagoreismului.

Apropiat de pitagoreism în problemele vieții spirituale, orfismul făgăduia adepților acestei secte viață veșnică prin purificare morală și ispășire a păcatelor. În ambele doctrine domină ideea răspunderii morale, ceea ce constituie o trăsătură comună cu religia apollinică. Despre Pythagoras, Herodot vorbește elogios în cartea a IV-a, cap. XCV ; în cartea a II-a, cap. LXXXI face o paralelă între orfism și pitagoreism pe tărîmul cultului religios.

Secta pitagoricienilor a fost zdrobită la începutul secolului al V-lea î.e.n. de forțele democratice din sudul Italiei unde existau colonii grecești ; cu toate acestea, pitagoricienii n-au încetat nici în secolul al V-lea să ducă mai departe lupta lor pe tărîm ideologic.

Școala eleată – al cărei principal reprezentant este Parmenides din Eleea – se distinge prin ideile sale antidialectice și prin negarea posibilității cunoașterii lumii materiale pe calea simțurilor. Ca și pitagoreismul, școala eleată a fost o doctrină filozofică în slujba ideologiei aristocratice, propovăduind inexistența mișcării și a progresului în natură și societate.

Atras spre misticism prin formația sa ideologică, respectînd sensul oracolelor și puterea divinității [3], Herodot a lăsat în opera sa numeroase referințe la direcțiile mistico-religioase ale doctrinelor mai sus-menționate și la pretinsa putere suverană a destinului în viața societății și a indivizilor. În schimb, nu a lăsat nici o știre despre filozofia materialistă ionică, mulțumindu-se să sem-

[1] V. I. Lenin, *Caiete filozofice*, E.S.P.L.P. București 1956, p. 277.

[2] *Istoria filozofiei*, vol. I, p. 72.

[3] Vezi mai departe la capitolul III, paragraful 7 ; cf. cartea a VIII-a, cap. LXXVI.

naleze doar cîteva din realizările practice aparținînd materialiștilor ionieni.

Doctrinele mistico-religioase și teoriile filozofice idealiste, împletite cu concepțiile politice retrograde au fost fundamentul teoretic al activității politice duse de aristocrația greacă, dușmană de neîmpăcat a dezvoltării normale a societății sclavagiste grecești pe drumul progresului și democratizării.

Împotriva ideologiei păturilor retrograde, în lupta ascuțită cu concepțiile reacționare ale acestei ideologii, s-a conturat un curent filozofic materialist, „concepția despre lume a grupărilor progresiste, interesate în dezvoltarea forțelor de producție, a culturii și a reprezentărilor științifice“ [1].

Materialismul s-a ridicat împotriva idealismului, combătînd toate direcțiile prin care filozofii idealiști căutau să distragă masele de cetățeni din polisurile antice grecești de la lupta de clasă ; concepțiile filozofilor materialiști greci au izvorit din condițiile create în lumea sclavagistă greacă în secolul al VI-lea î.e.n. : intense legături comerciale prin intermediul coloniilor și emporiilor, perfecționarea navigației, care atrăgea după sine observații asupra fenomenelor din natură și a legăturilor cauzale obiective dintre fenomene, posibilitatea de a cunoaște îndeaproape realizările științelor din Orient, ascensiunea continuă a forțelor de producție, care cerca în mod imperios o anumită dezvoltare a tehnicii, imposibil de realizat fără principii materialiste și dialectice. Deși spontan, naiv, rezultat din contemplarea pasivă a lumii, materialismul primitiv al grecilor, care nu întîmplător a înflorit mai ales in Ionia, se baza pe o concepție dialectică – opusă în mod hotărît suportului metafizic al curentelor filozofice idealiste. În *Dialectica naturii*, Engels s-a ocupat de apariția materialismului spontan și de dezvoltarea concepției dialectice. El a arătat cum materialiștii greci (Thales, Anaximandros, Anaximenes) concepeau natura ca un tot, ca un ansamblu, străduindu-se să găsească „principiile primordiale“ (ἀρχαί) ale lucrurilor. „Astfel – scrie Engels – se conturează aici pe deplin materialismul spontan inițial, care la începuturile lui consideră în chip foarte firesc ca de la sine înțeleasă unitatea fenomenelor naturii in infinita

[1] *Istoria filozofiei*, vol. I, p. 65.

lor varietate și care căuta această unitate în ceva material determinat, în ceva special, așa cum Thales o căuta în apă"[1].

Materialismul primitiv al grecilor, expresie teoretică a cuceririlor în domeniul vieții sociale, a științei și a culturii în general, s-a dovedit un aprig adversar al misticismului propagat prin apollinism, pitagoreism, orfism etc. Ateismul luminează ca un principiu călăuzitor operele primilor materialiști ionieni, sicilieni, sau ale celor din insulele egeice etc. Aceste opere care tratează despre categoria filozofică a materiei, despre mișcare, contradicție, unitatea și lupta contrariilor etc., se dovedesc a fi complet detașate de concepțiile mistice. În majoritatea lor ele purtau titlul sugestiv de Περὶ φύσεως (Despre natură). Primii materialiști greci, cei din Ionia îndeosebi, erau și oameni de știință. În cartea I, cap. LXXV, de pildă, Herodot povestește cum Thales din Milet a executat o mare lucrare de canalizare[2]. Diogenes Laertius, în *Viețile filozofilor*, completează informația lui Herodot cu o sumă de alte detalii asupra descoperirilor și activității practice pe tărîm științific a filozofilor ionieni. Teoriile acestora au avut o înrîurire covîrșitoare asupra dezvoltării științelor exacte și a laturii materialiste în filozofia din epoca următoare.

Lupta în domeniul ideologiei dintre idealism și materialism, care culminează în Grecia din secolul al VI-lea și al V-lea î.e.n. prin lupta școlii eleate împotriva celui mai de seamă filozof materialist și dialectician ionian, Heraclit, reflectă, prin urmare, înseși contradicțiile de neîmpăcat care au dezbinat clasa stăpînilor de sclavi din Grecia veche.

Condițiile de viață în care erau ținuți sclavii nu le-au îngăduit acestora să-și formeze o cultură proprie și, ca atare, o ideologie proprie, care să fi avut un oarecare rol în viața socială și politică. Ulterior, filozofia greacă a încercat să creeze diferite sisteme de justificare teoretică a orînduirii sclavagiste. Inițial însă, cînd sclavagismul coexista încă cu munca liberă a producătorilor agricoli și a meseriașilor, doctrinele filozofice ilustrează îndeosebi antagonismul dintre aristocrațiile retrograde și păturile

[1] F. Engels, *Dialectica naturii*, Editura Politică, București, 1959, p. 169.

[2] Cf. cartea I, cap. LXXIV ; cartea II, cap. XX.

de cetăţeni liberi în luptă pentru progres şi cucerirea puterii politice.

Desigur, sistemele filozofice cu caracter idealist, ca şi cele cu caracter materialist, nu apar întîmplător, ci sînt determinate de condiţiile vieţii materiale, în societăţile împărţite pe clase de însăşi existenţa acestor clase. Trebuie totuşi remarcat că în societăţile împărţite în clase antagoniste, în care clasele sau păturile sociale, cum a fost cazul în Grecia veche, îşi elaborează o concepţie despre lume şi viaţă conform intereselor proprii şi locului pe care-l ocupă în relaţiile de producţie, concepţia clasei dominante are prioritate, păstrată încă şi atunci cînd clasa dominantă începe să-şi piardă poziţiile. Aşa s-au petrecut lucrurile şi în Grecia din secolele VI-V î.e.n. Concepţiile idealiste despre lume şi viaţă, interesate în eternizarea stării de lucruri existente, au cunoscut o mai largă răspîndire în masele largi decît concepţiile materialiste, răspîndire determinată în bună parte şi de exploatarea naivităţii oamenilor cu o cultură redusă. Ţinem totuşi să subliniem că aceste concepţii idealiste, deşi predominante, nu sînt caracteristice pentru toate aspectele ideologiei greceşti din aceste secole.

Vechea filozofie greacă a atacat probleme din cele mai variate domenii ale ştiinţei : cosmogonie, fizică, chimie, biologie etc. Alături de aceste probleme, în secolul al V-lea î.e.n. sînt aduse în dezbatere publică şi probleme de logică, psihologie, ştiinţe sociale. În acelaşi secol sînt puse bazele filologiei, ale gramaticii şi ale retoricii. Prodicos din Keos, Protagoras din Abdera, Gorgias din Leontinoi sînt numai trei din numele unei ilustre pleiade de oameni de ştiinţă care, specializîndu-se în aceste ramuri, primesc numele comun de *sofişti* (σοφισταί). Alunecînd treptat spre formalism, sofistica devine însă una din principalele forme ale metafizicii în antichitate. Ea încearcă să absolutizeze în mod subiectivist universalitatea conexiunii, considerînd că totul se leagă şi astfel creează în mod arbitrar legături directe între fenomene diferite [1]. Subtilităţile sofistice care tindeau să promoveze întîietatea formei asupra conţinutului, să nege existenţa adevărului

[1] *Curs de materialism dialectic şi istoric*, vol. I, Univ. „C. I. Parhon", Catedra de materialism dialectic, ed. M.I.C., 1959, p. 131.

obiectiv, au fost violent combătute de păturile democratice în ascensiune sau deținătoare ale puterii politice, cum era cazul în Attica.

Multiplele probleme aduse în dezbatere de sofiști își fac totuși drum în viața intelectualității grecești și nu mai pot fi înlăturate din preocupările și discuțiile zilnice ale vieții culturale. Problematica sofistică reflectă, într-o oarecare măsură, însuși stadiul de dezvoltare al cetăților-stat.

În urma observațiilor empirice asupra împărțirii în clase a societății sclavagiste, sofiștii discută originea și esența sclavajului, structura constituțiilor din diferite polisuri cu regimuri politice diferite, raporturile stabilite în procesul de producție între clase și între cetățenii cu drepturi și avere diferită etc. Sofistica a influențat puternic drama attică și istoriografia antică. Herodot nu a rămas străin de preocupările sofistice ; cel mai grăitor exemplu despre contingența lui Herodot cu sofistica contemporană lui sînt discursurile nobililor perși din cartea a III-a, cap. LXXX-LXXXII [1].

Mijlocul de expresie ales de filozofia greacă, cu cîteva excepții, a fost *proza*. Din punct de vedere literar, proza științifică reprezintă o reacție împotriva elementului poetic, care învăluise gîndirea filozofică în perioada începuturilor literaturii grecești.

Alături de proza filozofică, în secolul al VI-lea î.e.n. își face apariția și proza istorică. Opera istorică a lui Herodot, apărută în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., este rezultatul evoluției de peste un secol al tinerii istoriografii grecești, incluzînd încă unele din slăbiciunile ei, dar dezvoltîndu-i totodată în chip impresionant și părțile pozitive.

Acesta a fost, foarte sumar schițat, climatul ideologic și cultural în care a fost crescut și educat Herodot. Înainte de a trata despre viața și opera lui Herodot, înfățișăm cititorilor o prezentare a istoriografiei grecești anterioară operei lui Herodot, pentru înțelegerea mai lesnicioasă a multiplicității aspectelor caracteristice ale *Istoriilor*.

[1] Vezi și mai jos, la capitolul III, p. CVI.

3 Începuturile istoriografiei grecești

Cele mai adinci rădăcini ale istoriografiei grecești trebuie căutate în poezia epică. Spre deosebire de ce se petrecea în Orient, unde numele personalităților și datele evenimentelor se înșirau cronologic în liste păstrate în arhivele templelor sau în cele regale, Grecia timpurie s-a mulțumit să lase amintirea faptelor istorice sub formă de legende și mituri, cu timpul inserate și prelucrate artistic în poezia epică. Epopeea a păstrat mereu vie în cugetul grecilor amintirea războiului dintre Argos și Theba, marea expediție pentru cucerirea Troiei. Aristocrația gentilică a încurajat recitările despre faptele de arme și genealogiile ilustre plăsmuite de rapsozi pentru eroii care luptaseră sub zidurile Thebei sau sub cele ale Troiei, eroi din care pretindea că se trage. Cetățile-stat, în perioada lor de formare și întărire, doresc, de asemenea, prin legende sau mituri, să argumenteze, în certurile de care sînt dezbinate, drepturile pe care le au asupra unui ținut sau asupra unui sanctuar.

În secolul al VII-lea î.e.n., apar însă în regiunile cele mai înaintate în consolidarea relațiilor de producție sclavagiste și primele notări în proză cu caracter istorico-geografic. Începuturile acestea, foarte timide încă, reprezintă totuși o reacție față de spiritul laudativ și revendicator al poeziei epice. Proza, cu excepția încercărilor de transpunere în proză a poemelor genealogice, se mulțumea cu simple notări despre oameni, locuri, particularități regionale, climă etc., folositoare noilor pături de stăpîni de sclavi, care se ridică împotriva pretențiilor de stăpînire atotputernică a ginților aristocrate.

Schimbul intens al polisurilor grecești cu ținuturile unde înființaseră colonii în veacul al VIII-lea, contactul cu regatele orientale, cu Egiptul îndeosebi, învățase între timp pe greci – care adaptaseră scrierea feniciană la limba lor încă din secolul al IX-lea [1] – că amintirea evenimentelor de seamă și numele personalităților marcante se pot păstra și in alt chip decît acela al tradiției poetice. Sub influența celor văzute în Lydia, Babilon, Egipt – unde existau arhive regale, arhive ale templelor, liste cronologice oficiale, inscripții povestind faptele monarhilor – apar și

[1] A. Gercke, *Zur Geschichte des ältesten griechieschen Alphabets*, în „Hermes", XLI, pp. 540 și urm.

în Grecia, sporadic la început, tot mai des spre sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n., astfel de arhive, cronici (ἀναγραφαί) şi inscripţii.

Aceste însemnări oficiale nu se confundă cu *scrierile literare istorico-geografice*, cu toate că se dezvoltă paralel cu ele. Din punct de vedere al conţinutului, listele oficiale se limitau cu stricteţe la consemnarea numelor şi faptelor *locale* şi la menţionarea progreselor legislative acolo unde triumfau tiraniile sau regimurile democratice. Comentarii de orice altă natură lipsesc din scrierile în proză cu caracter oficial. Stilul lor era sec, cu un ton informativ. O astfel de cronică locală trebuie să fi cunoscut Herodot în Samos. Asemenea cronici au existat şi în Ionia, unde, cu un cuvînt dialectal, erau numite ὧροι – „ani" (adică „însemnări anuale"), în Argos, în Attica. La Atena, încă din secolul al VI-lea se alcătuieşte o listă a vechilor regi attici, cuprinzînd cinci nume : Cecrops, Erechteus, Pandion, Egeus şi Theseus, listă utilizată de Herodot şi Pherecydes ; aşa-numitele Ἀτθίδες – „cronici attice" nu este exclus să fi existat şi ele în secolul al VI-lea.

Cele dintîi scrieri în proză cu caracter istorico-geografic, rod al strădaniei oamenilor de litere doritori să suplinească rolul poeţilor epici, sînt influenţate de însemnările oficiale, devenind de multe ori un fel de parafrazare a lor ; ele oscilează între moştenirea culturală a trecutului (poezia epică) şi noul spirit ştiinţific care cere oarecare exactitate. Majoritatea titlurilor acestor scrieri era tot cel de γενεαλογίαι (Genealogii) şi κτίσεις (Întemeieri) ca în poemele epice cu titluri analoage ; legătura cu strămoşul legendar se păstra, detaliile mitice abundau. Cu toate acestea, în părţile care tratau probleme de actualitate, contemporane chiar autorului, un progres ştiinţific se înregistrează în mod neîndoielnic. Paralel cu experienţa venită din Orient şi apariţia cronicilor oficiale în Grecia, în primele scrieri istorico-geografice în proză cu caracter literar se remarcă o vădită preocupare spre stabilirea unui criteriu cronologic, strîngerea unui material exhaustiv cu scopul informării cît mai complete a cititorului, stabilirea unei metode de lucru ; acestea sînt numai cîteva din meritele prozei istorico-geografice.

În această lăudabilă strădanie, cei dintîi istoriografi greci întîmpină mari greutăţi. În primul rînd, şi poate nu fără dreptate, ei nu se pot dispensa de datele tradiţiei epice ; ceva mai mult chiar, nu se pot desprinde total de substratul ei legendar şi mitic,

pe care totuşi se străduiesc să-l interpreteze. Aşa, de pildă, Hecataios îl citează printre izvoarele sale pe Hesiod [1], iar Herodot ia în derîdere pretenţiile aceluiaşi Hecataios de a număra printre strămoşii săi un zeu [2]. Din lipsa altor izvoare scrise, tradiţia epică rămîne aproape singurul mijloc de informare care stă la dispoziţia cercetătorilor pe tărîm istoric, liste cronologice neexistînd încă în multe părţi ale Greciei sau fiind de dată foarte recentă. Lacunele, confuzia, amestecul de fantastic şi real, caracteristic acestei tradiţii, fac imposibilă stabilirea unui criteriu cronologic general valabil. Singurul criteriu cronologic existent în secolul al VI-lea î.e.n., utilizat şi de Herodot, este acela al *generaţiei* (γενεή). Trei generaţii împlinesc un secol. Dar acest criteriu este elastic şi variază de la autor la autor. Pînă pe vremea lui Thucydides chiar, care recunoaşte deschis această greutate [3], adică pînă la sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n., problema fixării unui criteriu cronologic nu se rezolvase încă în istoriografia greacă [4]. În consecinţă, istoriografii timpurii sînt nevoiţi să se orienteze după *listele monarhiilor orientale.* Herodot însuşi, cînd nu întrebuinţează ca unitate de măsură *generaţia omenească* (γενεή), după sistemul genealogiilor, s-a orientat după monarhiile lydiene şi medo-persane.

Găsindu-se la răspîntia diferitelor ramuri ale tradiţiei epice sau orale, siliţi să dibuie printre date nesigure, primii istoriografi greci trebuie să desfăşoare o muncă grea, să dea dovadă de pricepere şi agerime a minţii. De aici a provenit şi numele noii discipline care se înfiripă cu precădere în Ionia : ἱστορίη – „cercetare", expunere a cercetărilor. Cuvîntul, o abstractizare de la ἵστωρ exprimă ideea consemnărilor empirice, opunîndu-se cuvîntului ἐπιστήμη – „ştiinţă" [5]. Noile condiţii de viaţă din secolul al VI-lea îngăduie „istoricilor" [6] din Ionia să treacă la tratarea unor subiecte vaste, străine de istoria Greciei. Cum era şi

[1] FHG Müller,fr. 334.

[2] *Op. cit.*, cartea a II-a, cap. CXLIII.

[3] Cartea, I, cap. XCVII.

[4] Ulterior, principalul criteriu cronologic in istoriografia greacă au fost listele arhonţilor eponimi din Attica, niciodată însă singurul.

[5] Schmid-Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. I, Beck München, 1929, p. 687.

[6] Cu privire la numele ce şi-l dădeau „istoricii", vezi p. LXXII.

firesc, ionienii învecinaţi cu Orientul sînt şi cei dintîi care se încumetă să încerce astfel de compoziţii. În Ionia apar în limba greacă istorii ale Lydiei (*Lydiaca*) şi ale Persiei (*Persica*). Herodot însuşi, se presupune, a pornit la compoziţia vastei sale opere, concepînd-o întîi ca o *Persica* şi abia ulterior a fuzionat materialul strîns în vederea unei istorii a Persiei cu material privind istoria Greciei [1]. Două sînt meritele capitale ale unor astfel de lucrări : în primul rînd *istoriile* lydiene, asiriene, persane etc., scrise în limba greacă, introduceau pe cititorul grec într-o problematică inedită, îi ofereau o variaţie instructivă faţă de legendele genealogice autohtone ; în al doilea rînd, în aceste lucrări apar pentru prima oară consideraţii despre *structura politică* a marilor state orientale, în comparaţie cu cea a polisurilor greceşti. Lucrul este demn de semnalat. Un atare punct de vedere n-a existat niciodată în istoriografia orientală, care s-a mulţumit să fie strict pragmatică. Primele lucrări de *istorie politică* aparţinînd istoriografiei greceşti deschid o eră nouă în istoriografia antică. Curiozitatea vie a cercetătorilor doritori să-şi informeze cît mai larg cititorii a atins o sumedenie de domenii : geografia, etnografia, sociologia, ştiinţele naturii ş.a., dar cel mai preţios rezultat pe care l-a obţinut a fost acela al fundamentării istoriei politice.

Pentru compunerea unor astfel de opere se cerea o informare cu mult mai largă decît cea necesară unor *genealogii* sau *întemeieri*. Cercetătorul („istoricul"), are acum datoria să consulte arhivele existente, să examineze locurile şi oamenii despre care intenţionează să scrie, să descopere toate particularităţile interesante. Spre deosebire de pragmatismul şi servilismul faţă de monarhul autocrat, ale cărui fapte erau consemnate în arhivele orientale, de viziunea îngustată de dogmele teocratice din istoriografia ebraică [2], cercetătorul grec din polisurile unde apăreau forme de viaţă cu caracter progresist are, în plus, şi deplina libertate de mişcare în cîmpul interesului pe care-l poartă oamenilor, felului lor de viaţă, locurilor unde trăiesc.

Cea mai sigură informare pe acea vreme rămînea *autopsia*, (constatarea la faţa locului). Preferînd-o ştirilor „din auzite" (ἀκοή) „istoricii" întreprind călătorii îndepărtate şi obositoare.

[1] Vezi mai jos, cap. III, p. LXVIII.

[2] Jakob Burckhardt, *Griechische Kultur*, Berlin, 1941, p. 240.

Aşa a procedat Hecataios, aşa a procedat şi Herodot. O dată cu extinderea cercetărilor, se impune definitiv şi *metoda comparativă*. Pentru lămurirea cititorilor, „istoricul" se simte dator să raporteze mereu datele noi culese la realităţile locale, cunoscute de cititor. Desigur, găsirea *adevărului* (ἀλήθεια) devine o problemă deosebit de spinoasă. Ştirile culese sînt multiple, adesea se contrazic. O verificare concretă, aşa cum a făcut-o Thucydides, care a plănuit chiar de la începutul războiului peloponesiac să urmărească desfăşurarea evenimentelor în anii ce aveau să vină, nu e întotdeauna cu putinţă.

Îngrămădirea amorfă de material adunat din arhivele şi cronicile ţărilor străine, din povestirile oamenilor „de încredere", din relatările călăuzelor, sileşte pe cercetător să aleagă, să judece informaţiile, datele, evenimentele etc. În cercul lărgit al problemelor de care se izbesc, „istoricii" nu se mai pot mulţumi cu simpla expunere a variantelor, deşi această metodă, care dăinuia pînă la Herodot [1], n-a fost niciodată deplin părăsită. De asemenea, în lucrările celor dintîi „istorici" se găsesc şi cele dintîi încercări de prelucrare critică a tradiţiei, cu toate că trebuie să ţinem seamă de caracterul profund naiv al acestei critici, care adesea se împletea cu vederi mistico-religioase (ca, de pildă, la Xanthos din Lydia, Hellanicos din Lesbos) şi cu o interpretare raţionalistă a miturilor [2].

Cît priveşte ţelul pe care-l are în vedere istoriografia ionică în această perioadă, simpla informare, desluşirea adevărului, nu mai mulţumesc pe cei dintîi „istorici". Chiar din consemnările modeste ale analiştilor locali se desprinde şi o altă ambiţie : aceea de a lăsa nemuritoare în amintirea oamenilor faptele măreţe care au acoperit de glorie pe cei ce le-au săvîrşit. În afară de acest ţel – pomenit de Dionysios din Halicarnas, cînd discută despre istoricii care au precedat pe Herodot [3], mărturisit, de altfel, şi de Herodot însuşi [4] – începuturile istoriografiei ionice sînt cu totul libere de orice altă tendinţă politică.

[1] Vezi, de pildă, cartea a VII-a, cap. CLII : „Se cuvine ca eu să relatez toate cîte se povestesc".

[2] *Istoria literaturii greceşti* (sub redacţia lui S. I. Sobolevski), vol. II, Editura Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S., 1955, p. 24.

[3] *Despre Thucydides*, cap. V.

[4] *Op. cit.*, cartea a II-a, cap. I.

Avînd în vedere faptul că istoriografia timpurie urmărește imortalizarea momentelor însemnate și ale marilor figuri, se ridică în mod acut problema *veracității* și *obiectivității* primelor scrieri istorice. S-a observat, și pe bună dreptate, că minuirea datelor culese prin cercetări, dar mai ales alcătuirea *genealogiilor* și *întemeierilor* erau adeseori falsuri voite. Discursuri atribuite unor personaje, relatări despre constituții sau corpuri de legi etc. reprezentau, la rîndul lor, în majoritate, simple ficțiuni [1]. Și, cu toate acestea, în ansamblul ei, istoriografia antică greacă se vădește mai obiectivă decît notările marilor inscripții și ale arhivelor orientale, care privesc orice alt popor străin drept un dușman sau un adversar de calitate inferioară. Superioritatea istoriografilor greci antici constă în *spiritul mai obiectiv* cu care privesc esența lucrurilor, în capacitatea de a considera lumea în aspectul ei general, în interesul real pe care l-au depus pentru orice formă de organizare și activitate omenească locală sau străină. Oamenii care se ocupă cu cercetări istorice caută să popularizeze tot ceea ce este interesant și bine de știut. Lăudind sau criticînd deopotrivă pe monarhii sau pe oamenii de seamă greci și străini, „istoricii" antici greci caută să generalizeze experiențe de viață și să tragă învățături valabile pentru toată umanitatea.

Dacă, din punct de vedere politic sau religios, „istoricii" dinaintea lui Herodot, ca și Herodot, de altfel, n-au avut de suferit nici o constrîngere, ei erau totuși pîndiți de o altă primejdie : notarea a tot ce este anecdotă, fabulă, miracol [2]. *Genul novelistic* se dezvoltase în literatura greacă aparte de istoriografia propriu-zisă. Cu toate acestea, „istoricii" ionieni n-au depășit niciodată granița dintre expunerea științifică și povestirea novelistică sau miraculoasă. Va fi meritul istoriografiei attice să depășească această graniță ; din nefericire, spiritul științific introdus mai ales de Thucydides în istoriografie nu a prevalat, epoca elenistică acordînd, dimpotrivă, o preferință exagerată anecdoticei și retorismului.

O trecere în revistă a stadiului celui mai vechi al istoriografiei grecești se află la Dionysios din Halicarnas [3]. Vechii „istorici"

[1] Jakob Burckhardt, *op. cit.*, p. 242.
[2] Vezi mai jos, p. CIV.
[3] *Op. cit.*, cap. V. Cf. Strabo, *Geografia*, cartea I, cap. XXVI.

se denumeau pe ei înșiși λογοποιοί – „prozatori“, deosebindu-se prin acest nume de făuritorii de versuri : poeții. Așa îl numește Herodot în cartea a II-a, cap. CXLIII, pe Hecataios. Thucydides încă, incluzînd pe Herodot, a numit pe predecesorii săi λογογράφοι [1]. Termenul nu se deosebește cu nimic de λογοποιοί.

Denumirea dată de Thucydides s-a încetățenit în terminologia științifică modernă, dar Herodot, avînd în vedere vastitatea operei sale, filonul de informație exactă care o străbate, nu poate fi considerat printre logografi. Herodot este o personalitate aparte, în a cărui operă sînt întrunite pe plan superior însușirile istoriografiei precedente și contemporane lui, depășind însă în mod detașat – ca proporții, plan, concepție – tot ce se scrisese înaintea sa. Este curioasă severitatea cu care Thucydides l-a judecat pe Herodot, severitate ce rezultă din însăși tăcerea cu care istoricul atenian învăluie numele marelui său predecesor. Herodot a fost primul istoric care a izbutit să scrie o istorie cu caracter totodată universal și elenic. Această izbîndă incontestabilă nu ar fi putut fi însă adusă la îndeplinire fără de lungul șir de „istorici“ (logografi) care i-au deschis drumul.

Din acest șir se desprind cu osebire cîteva figuri care merită să fie menționate. Printre cei mai vechi logografi ionieni se citează numele lui Cadmos din Milet care a avut ambiția să scrie *Întemeierile* (κτίσεις) tuturor cetăților confederației ionice. Dacă, într-adevăr, opera lui Cadmos cuprindea patru cărți, cum susține tradiția elenică, lucrul este îndoielnic. La sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n. și începutul celui de-al V-lea, istoriografia ioniană face însă un salt însemnat, o dată cu apariția lucrărilor lui Hecataios. Aparținînd aristocrației milesiene, Hecataios, ca și Herodot mai tîrziu, nu se poate desprinde total de spiritul și vederile păturii căreia îi aparținea, dar se integrează fără nici o șovăire mișcării intelectuale progresiste din Ionia.

În împrejurările grele prin care a trecut Ionia răsculată împotriva lui Darius, Hecataios a dat dovadă de clarviziune politică. Întocmai ca și Themistocles în Attica, Hecataios și-a dat seama că perșii nu puteau fi loviți decît printr-un atac pe mare [2].

[1] *Op cit.*, cartea I, cap. XXI, 1, cf. cap. XXII, 4 ; cap. XCVII, 2. Istoricii de mai tîrziu erau numiți în textele grecești τνγγραφεῖς

[2] Herodot, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXXVI.

El s-a opus atacului îndreptat împotriva Sardesului care n-a dat nici un rezultat practic. Ulterior, a fost purtătorul de cuvînt al intereselor ioniene pe lîngă satrapul Artaphernes şi a obţinut, în schimbul unor mari sume de bani, menţinerea constituţiilor proprii în cetăţile Ioniei. După anul 490 î.e.n. nu mai avem nici o ştire despre Hecataios.

Bărbat de o inteligenţă superioară, care a călătorit prin Asia şi Egipt, Hecataios a arătat un deosebit interes locurilor şi istoriei locurilor pe care le-a vizitat. Cercetările ştiinţifice ale filozofilor materialişti greci, aplicările practice ale acestor cercetări, descrierile de călătorii ale altor înaintaşi ai săi, necunoscuţi nouă, l-au interesat în mod deosebit [1]. Datele aflate de înaintașii săi, Hecataios nu le acceptă cu ochii închiși. El este unul din remarcabilii promotori ai atitudinii critice în istoriografia antică greacă : „Hecataios din Milet grăieşte următoarele : cele ce urmează le scriu aşa cum cred că este adevărul ; căci povestirile grecilor sînt numeroase, şi, după părerea mea, ridicole“ [2] – aşa sună o celebră reflecţie a lui Hecataios.

Primele scrieri ale lui Hecataios, dintre care se cunosc *Genealogiile* [3], nu se deosebeau fundamental de scrierile similare ale vremii. *Genealogiile* erau încă puternic atașate epicii genealogice și aveau punctul de pornire în lumea „generațiilor“ mitice.

Opera de căpetenie a lui Hecataios, al cărei titlu exact nu se cunoaşte, a fost o operă de un caracter mai ales geografic, concepută în două părţi osebite : 1) Europa şi 2) Asia. După felul cum vorbeşte autorul despre propria-i lucrare, se pare că o intitula simplu Περιήγησις (*Periegeza* – călătorie), sau Περίοδος γῆς (Călătorie în jurul pămîntului).

Părerea lui Hecataios despre forma pămîntului, combătută mai tîrziu de Herodot [4], era inspirată din lectura lui Homer. După expunerea lui Hecataios, pămîntul are forma unui talger înconjurat de fluviul Okeanos. Hecataios credea că granița dintre Asia şi Europa este constituită de fluviul Phasis (din

[1] Despre aceşti călători, vezi Herodot, *op. cit.*, cartea IV, cap. XXXVI.
[2] FHG Müller, fr. 332.
[3] În patru cărţi.
[4] Cartea a II-a, cap. XXIX.

Caucaz) care se azvîrle în cursul nordic al fluviului Okeanos. Despre Libya, al treilea continent pomenit de Herodot[1], Hecataios nu scrie nimic. Egiptul, pe care-l mărginește la ținutul Deltei[2], Hecataios îl include în Asia, ca și nordul Africii, de altfel. Tot din epopeea homerică reține Hecataios și informația despre populațiile fabuloase care locuiesc dincolo de granițele pînă la care pătrund oamenii ; din legendele Egiptului acceptă, în schimb, pe cele referitoare la insulele plutitoare[3].

Totuși, Hecataios nu este pe deplin tributarul geografiei homerice. Efervescența progreselor în domeniul științei și al tehnicii îl îndeamnă să ia seama la tot ce se petrece în jurul său. După modelul lui Anaximandros, ale cărui lucrări cu siguranță le-a cunoscut, încearcă și el să desemneze o hartă a lumii cunoscute οἰκουμένη pe care se silește s-o compună după constatări empirice. Această încercare are o semnificație deosebită.

Depășind cercetările istorico-geografice locale, cît și lucrările călătorilor care se mărgineau la descrierea țărmurilor continentelor, Hecataios, în opera pe care a scris-o, are o perspectivă geografică infinit mai vastă, căutînd să cunoască și interiorul ținuturilor pe care le-a vizitat. *Periegeza* sa întrece în mod detașat tot ce se scrisese pînă atunci în acest domeniu, aducînd un simțitor aport în domeniul sintezei științifice și a complinirii datelor cunoscute prin material obținut pe calea cercetărilor empirice. Herodot a lărgit încă și mai mult baza creată de Hecataios, introducînd *povestirea istorică propriu-zisă*, pe o durată de zeci de ani și pe un plan internațional. Fără realizările cu totul remarcabile ale corifeului logografilor ionieni, opera lui Herodot nu ar fi putut ajunge la nivelul științific pe care l-a atins.

[1] Cartea a IVa, cap. XLV. În același capitol, Herodot expune delimitarea continentelor făcută de predecesorii săi, menționînd și părerile lui Hecataios.

[2] Hecataios este cel care a numit prima oară Egiptul „un dar al Nilului", fr. 279 Müller, cf. Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. V ; fr. 278, pricina revărsării Nilului ; fr. 292, pasărea fenix ; fr. 293, despre hipopotam ; fr. 294, despre crocodil etc.

[3] Cf. Herodot *op. cit.*, cartea a II-a, cap. CLVI. În această privință, H. Diels, *Hekataios und Herodot*, in „Hermes" XXII, 1888, pp. 420 și urm.

Din restul logografilor ionieni, merită încă să fie citate cîteva nume. În cartea a IV-a, cap. XLIV, Herodot îl menționează pe Scylax din Carianda, exploratorul coastei de sud a regatului persan, respectiv a coastelor Arabiei scăldate de Oceanul Indian. La îndemnul lui Darius I, Scylax este primul perieget care a lăsat o descriere a cursului Indusului și a Arabiei – utilizată și de Hecataios și de Herodot. Scylax a introdus din belșug în povestirea sa părți fanteziste, localizînd în India popoare legendare și personaje mitice.

Contemporani cu Herodot, deși istoricul nu-i citează, au fost și doi logografi care s-au preocupat de istoria Persiei, compunînd fiecare în parte cîte o *Persica*, anume Charon din Lampsacos și Dionysios din Milet. În ce măsură a utilizat Herodot operele acestor logografi nu se poate ști, întrucît operele lor nu mai există. Plutarh îl opune pe Charon lui Herodot, ca izvor mai demn de încredere, căutînd să discrediteze informația herodoteică [1]. Charon a insistat în expunerea sa asupra evenimentelor din timpul marii răscoale ioniene, opera lui reprezentînd o paralelă la cartea a V-a a *Istoriilor* lui Herodot. Istoricul din Lampsacos, așa cum va face și Herodot ceva mai tîrziu, a pus centrul de greutate al compoziției sale istorice pe evenimente contemporane lui, bine cunoscute, lăsînd pe plan secundar trecutul îndepărtat, învăluit în legende. În opera lui Charon se găsesc și unele încercări de critică istorică. Scriind o *Persica*, Charon a devenit implicit și istoricul Ioniei, consemnînd întîmplări care i-au privit deopotrivă pe perși și pe greci. El este și autorul unei *Cronici a Lampsacosului* (Ὧροι Λαμψακηνῶν)

Ceva mai tîrziu decît Charon și Dionysios, care aparțin primei jumătăți a secolului al V-lea î.e.n., Xanthos din Lydia, originar din Sardes, a compus o istorie a Lydiei, *Lydiaca*, mergînd cu expunerea pînă la domnia lui Cresus. Xanthos aparținea unor pături aristocratice lydiene elenizate ; ca atare, a putut să scrie direct în grecește o lucrare îndreptățită să se bucure de succes. Lumea ioniană acorda un mare interes știrilor despre regatul lydian din răsărit ; înrobirea persană unea Ionia cu Lydia, iar influențele de cultură materială și spirituală care se stabiliseră între cele două regiuni erau din cele mai trai-

[1] Plutarh, *Despre reaua-credință a lui Herodot*, cap. XX și XXIV.

nice. Fiind lydian, Xanthos avea avantajul de a putea utiliza în original izvoarele scrise în limba maternă. Aducîndu-le prin intermediul scrierii sale în limba greacă la cunoştinţa oamenilor de cultură ai Greciei, care se interesau de probleme istorice, Xanthos le făcea un mare şi real serviciu. Întocmai ca şi logografii ionieni, Xanthos a utilizat la rîndul lui legendele locale, mituri, tradiţii vechi, notînd şi anumite lucruri din domeniul ştiinţelor naturii.

Ultimul din seria logografilor greci este tot un contemporan cu Herodot, anume Hellanicos din Lesbos. Hellanicos a scris peste treizeci de lucrări ; lipsită de titluri şi împărţire pe cărţi, imensa operă a lui Hellanicos a fost clasificată de gramaticii elenistici. După conţinut, un prim grup cuprindea lucrări mitografice, încă foarte legate de *Genealogiile* epice ; un al doilea grup, lucrări etnografice (horografii) cu bogate digresiuni geografice şi istorice (*Aigiptiaca, Persica, Scitica, Despre Lydia, Aiolica, Lesbica, Argolica, Boiotica* etc.), din care unele aveau îndeosebi un caracter sociologic (*Despre popoare, Numele popoarelor, Întemeieri, Moravuri barbare* etc.) ; un al treilea grup cuprindea cronici locale, din care cea mai cunoscută era o *Atthidă* Ἀτθίς folosită poate de Thucydides [1]. Herodot l-a utilizat pe Hellanicos în pasajele din cartea I referitoare la Attica, sau a urmat o sursă comună.

Cele mai importante lucrări ale lui Hellanicos aparţin grupului al doilea, alcătuind, în realitate, o serie de monografii. Aceste lucrări erau concepute pe planul epuizării materialului privitor la o singură regiune sau ţară. Hellanicos a fost unul din promotorii *istoriei regionale* κατὰ μέρος. Monografiile istoricului din Lesbos se împărţeau în „elenice" şi „barbare" [2]. Cele „barbare", care tratau subiecte asemănătoare cu conţinutul unora din cărţile *Istoriilor* lui Herodot, ne referim în special la *Aigiptiaca, Persica* şi *Scitica*, sînt destul de bine cunoscute din fragmentele rămase pentru a îngădui o apropiere cu opera lui Herodot. Întocmai ca Hecataios şi Herodot, Hellanicos a compus aceste monografii pe baza consultării unor lucrări premer-

[1] Această grupare a operelor lui Hellanicos aparţine lui Gudeman, art. *Hellanikos*, în Pauly-Wissowa, *Real Enziklopädie*, col. 114 şi urm.
[2] Dionysios din Halicarnas, *op. cit.*, cap. V.

gătoare şi a cercetărilor directe. Uneori, informaţia lui Hellanicos s-a dovedit mai amplă şi mai bine pusă la punct decît cea a lui Herodot. Iată, de pildă, comparaţia făcută de M. Rostowtzev[1] între *Scitica* lui Hellanicos şi unele capitole corespunzătoare din cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot. Urmînd pe Hecataios, lucru pe care Herodot nu l-a făcut, Hellanicos s-a interesat de ambele părţi ale Sciţiei, şi europeană şi asiatică. Îndreptîndu-şi atenţia spre neamurile scite care s-au întins către poalele Caucazului, informaţiile lui Hellanicos corespund în multe privinţe cu datele izvoarelor orientale. Eliminînd tendinţa de idealizare a sciţilor, împrumutată de Herodot din cercurile apollinice, la Hellanicos se găsesc, în schimb, detalii mai numeroase despre dezvoltarea culturii materiale a sciţilor. Vorbind despre prelucrarea fierului, Hellanicos o socoate o invenţie scită[2]. Altă dată, în schimb, spiritul critic al lui Herodot se dovedeşte totuşi superior faţă de credulitatea lui Hellanicos: în cap. LXVI din cartea a IV-a, Herodot neagă existenţa hiperboreenilor, admisă de Hellanicos.

O lucrare care merită să fie relevată din şirul operelor cu caracter ştiinţific din secolul al V-lea î.e.n. este aceea scrisă de un perieget cu mult simţ de observaţie şi curiozitate neobosită – numit convenţional Pseudo-Hippocrates. Lucrarea se intitula *Despre vînturi, locuri şi ape* (Περὶ ἀέρων, τόπων καί ὑδάτων) dar interesul cercetătorului era mult mai extins decît obiectele de cercetare sugerate de titlu. Lucrarea este contemporană *Istoriilor* lui Herodot, poate chiar ceva mai tîrzie[3]. În opera herodoteică, aşa cum e cazul, de pildă, în cartea a II-a, cap. LXXVII, sau în cartea a IV-a, cap. XVII–LVIII, care conţin descrierea Sciţiei, se întîlnesc nenumărate apropieri cu subiectul lucrării lui Pseudo-Hippocrates. Acest paralelism se explică prin existenţa şi înflorirea şcolii materialiste de φυσιολόγοι

[1] *Skythen und der Bosporus*, Leipzig, Berlin, 1931, pp. 21–22.

[2] Urmînd de altfel, tradiţia hesiodică. Cf. Hesiod, *Fragmente*, fr. 176, ed. Rzach. Părerea că prelucrarea fierului îşi are aria de răspîndire în ţinutul chalibilor, un neam asiatic care trecea drept scit, era curentă în Grecia veche.

[3] Prima parte a lucrării a fost tradusă în romîneşte de dr. C. Săndulescu sub titlul *Despre aer, ape şi locuri*, Bucureşti, 1940.

„fiziologi"[1] (naturaliști) ionieni, care, de la preocupări de ordin cosmogonic, evolua, în secolul al V-lea î.e.n., spre îmbrățișarea celor mai variate aspecte din științele naturii. Integrarea unor asemenea probleme într-o operă de istorie corespundea pe deplin unuia din țelurile propuse de „istoricii" vechi ; informarea cît mai desăvîrșită.

* * *

Dezvoltată în cercul de cercetări întreprinse de gînditorii materialiști ionieni, care s-au străduit să tălmăcească începuturile și substratul material al lumii și al vieții, tînăra istoriografie greacă se străduie să-și găsească un mod propriu de exprimare. Proza științifică, filozofică, îi oferea, în parte, stilul sec, de o mare economie de cuvinte, lipsit de înfloriturile figurilor stilistice. Cu toate acestea, continuînd să scrie *genealogii*, *întemeieri*, povestiri despre țări îndepărtate și necunoscute, „istoricii" nu s-au simțit îndestulați cu mijloacele de expresie ale prozei strict științifice. Pentru captarea interesului, pentru desfătarea cititorului, istoricii-prozatori au simțit că nu este suficient să li se adreseze cititorilor într-o formă lipsită de orice farmec, total desprinsă de încîntarea sădită în suflete de poemele epice. Din aceste motive și ținînd seama de faptul că proza istorică a fost o directă continuare a poeziei epice, chiar de la început logografii au făcut mari concesii legendei, mitului, povestirii. E drept că toată această parte de legendă, care abundă în primele lucrări ale logografilor, e oarecum mai sistematizată, povestită mult mai sobru decît în epopee. Tendința spre *tipizare*, vădită încă din povestirea mitică, se întărește în proza istorică. Tipuri de figuri ilustre, mitice și reale, cît și întîmplări tipice se repetă în scrieri diferite și la autori diferiți. Generalizarea care rezultă din asemenea tipizări capătă valoarea unui mijloc de comunicare a adevărului. Acest mijloc, bineînțeles artistic, are merite incontestabile pentru cunoașterea epocii și a mentalității oamenilor[2]. În secolul al V-lea î.e.n., pe măsură ce trec anii, partea mitografică scade din ce în ce, fiind înlo-

[1] Denumirea de *fiziolog* φυσιολόγος aparține lui Aristotel, *Physica*, III, 4. Cuvîntul are un sens opus celui de *mitograf*.

[2] În această privință A. Dovatur, *Stilul de povestire și stilul științific la Herodot*, Editura Universității din Leningrad, 1957, pp. 75 și urm.

cuită cu povestiri din viața obștească și privată. *Anecdotele-novele* iau pe nesimțite locul legendei fantastice și a mitului[1].

Din caracterul compozit pe care l-a căpătat opera istorică timpurie, ca urmare a condițiilor în care s-a ivit, a rezultat un amestec de stiluri lesne de observat, sensibil în cel mai înalt grad traducătorilor : 1) un stil cu pretenții științifice, care se înfățișează cînd simplu și limpede, cînd pretențios, încîlcit și greoi ; 2) stilul ușor, grațios, încintător al povestirii pe care nu te poți opri să nu o citești pînă la capăt. Pasajele cu pretenții științifice sînt, din nefericire, cele mai obscure, mai ales acolo unde este vorba de explicarea fenomenelor naturale[2]. Din acest punct de vedere, strict literar, influența novelisticii asupra prozei istoriografice a avut un rol pozitiv.

Dialectul în care sînt scrise primele „istorii" în proză este dialectul ionic, lucru de înțeles dacă se are în vedere dezvoltarea istoriografiei ionice. Chiar prozatorii care nu sînt ionieni, ca Acusilaos din Argos, de pildă, sau Hellanicos din Lesbos, întrebuințează același dialect, devenit tradițional pentru proză. Legătura strînsă dintre epopee și istoriografie se face simțită și în limba scrierilor istorice. Reminiscențele homerice, care pot fi găsite la tot pasul în lirica secolului al VI-lea î.e.n. se întîlnesc și în proza istorică, imprimîndu-i pe alocuri un caracter arhaizant, sensibil chiar și pentru cititorul modern.

III VIAȚA ȘI OPERA LUI HERODOT

1 Locul pe care-l ocupă Herodot în istoriografia greacă și concepția lui ideologică

Istoriile lui Herodot cuprind multe din scăderile, din șovăielile operelor precedente sau contemporane istoricului, dar întrunesc și remarcabile progrese.

La capitolul scăderi trebuie menționată în primul rînd incapacitatea lui Herodot de a se rupe total de mitografia propriu-zisă, lipsa oricărei noțiuni, oricît de elementară, despre legitatea procesului istoric, neînțelegerea cauzalității acestui proces. La

[1] De pildă în cartea a II-a, cap. XVII și urm.

[2] Vezi, de pildă, Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XVII și urm.

același capitol se cuvine să fie adăugat felul cum și-a cules uneori Herodot informația, lipsa unui criteriu cronologic, îngrămădirea de anecdote, și altele. Lista, desigur, s-ar putea prelungi.

Opera istoricului din Halicarnas este, cu toate acestea, o lucrare deosebită de ce se scrisese pînă atunci. Meritul rezultă din vastitatea materialului prelucrat într-o compoziție unitară, care echivalează cu o *istorie universală,* și din introducerea elementelor de *istorie politică*[1]. Alți istorici aparținînd secolului al V-lea î.e.n., bunăoară Hellanicos, s-au dovedit poate mai harnici și mai circumspecți în cercetările pe care le-au întreprins. Nimeni pînă la Herodot nu a sudat însă într-o operă unitară, cu un plan chibzuit destul de bine, *istorii* disparate, tratînd despre Asia, Africa și Europa[2].

Dionysios din Halicarnas a sesizat cu perspicacitate această superioritate a lui Herodot asupra contemporanilor săi care scriau „istorii parțiale" : „Herodot din Halicarnas – a scris Dionysios despre compatriotul său – născut cu puțin timp înaintea războaielor persane[3], au trăit pînă la izbucnirea războiului peloponesiac ; el a introdus în cea mai mare măsură și în chipul cel mai strălucit metode de expunere pragmatică, preferînd să scrie nu istoria unei singure cetăți, nici a unui singur popor, ci să adune laolaltă multe și osebite fapte și din Europa, și din Asia în cuprinsul unui singur tratat[4] (el și-a început expunerea de la dinastia lydiană și a coborît pînă la războiul persan, reunind într-o singură scriere toate faptele de seamă săvîrșite de eleni și de barbari în două sute douăzeci de ani) ; în privința stilului, a însumat toate calitățile moștenite de la istoricii care l-au precedat"[5].

Comparativ cu Charon din Lampsacos sau Xanthos, la Herodot *faptele* elenilor și barbarilor nu numai că sînt mai amplu

[1] Cap. XCIX și urm. din cartea a II-a, de pildă, tratează pe larg despre istoria politică a Egiptului, începînd cu epoca mitologică.

[2] Herodot a introdus în *Istoriile* sale și unele detalii privind partea occidentală a lumii antice cunoscute, de exemplu menționarea izvoarelor Istrului, cartea a IV-a, cap. XLIX.

[3] Mai precis, înaintea celui de-al doilea război medic.

[4] În grecește πραγματεία.

[5] *Op. cit.,* cap. V.

povestite, devenind subiectul principal al operei istorice, dar sînt și superior comentate. Această depășire nu ar fi fost, poate, realizabilă fără contactul îndelungat care l-a apropiat pe Herodot de viața culturală a Atenei, de problemele frămîntate în cercurile de aici, aceleași care au creat și condițiile pentru apariția unui istoric de talia lui Thucydides. Pînă și interesul arătat de Herodot pentru diversitatea regimurilor sociale și politice pe care le-a cunoscut a fost cu siguranță întărit și alimentat cu idei fecunde provenite din aceleași cercuri.

Din punct de vedere ideologic, Herodot a devenit cu timpul partizanul democrației sclavagiste ateniene, cu toate că poziția sa de clasă ar fi putut să-l determine să adopte o altă atitudine.

La Halicarnas, unde la începutul secolului al V-lea î.e.n. mai dăinuia încă tirania susținută de perși, familiile aristocrației locale de origine elenă sau elenizate luptau din răsputeri pentru răsturnarea tiraniei. Faptul că Herodot, un aristocrat nevoit să-și părăsească patria în urma luptelor politice, a purtat totuși o admirație nețărmurită Atenei, se explică prin două perioade din biografia lui Herodot : anii cînd democrația ateniană a sprijinit Halicarnasul să scuture jugul persan, timpul petrecut de Herodot la Atena, cînd a cunoscut personal pe Pericles și toată pleiada de oameni de seamă ce-l înconjura. Herodot, în prima jumătate a secolului al V-lea î.e.n., cînd s-au desfășurat aceste evenimente din viața sa, a cunoscut o Atenă în plină glorie și avînt economic, unde domnise și domnea încă o mare dragoste pentru libertate și egalitate între cetățeni. Marea criză internă și externă a sistemului democrației sclavagiste ateniene nu izbucnise încă, iar tradiția anilor 490–479 î.e.n. strălucea peste întreaga Grecie. Prestigiul de putere învingătoare de care se bucurase Atena era întărit de seria de victorii care stăviliseră definitiv accesul perșilor în bazinul răsăritean al Mediteranei. Ca om matur, ca istoric interesat de modul cum s-au desfășurat luptele dintre perși și greci, soldate prin înfrîngerea Persiei, Herodot a admirat fără rezerve rolul Atenei în organizarea apărării Greciei, rol care nu fusese văzut cu ochi buni de multe cetăți grecești, mai ales de Sparta. „Ați pornit acest război – spun atenienilor niște delegați spartani – împotriva voinței noastre. La început, gîlceava nu vă privea decît pe voi ; acuma se în-

tinde peste toată Grecia"[1]. Istoricul din Halicarnas a privit lucrurile altfel. Consecvent, de-a lungul operei sale străbate unul şi acelaşi punct de vedere : el consideră războaiele medice drept o ciocnire între despotismul asiatic şi lumea greacă în ansamblul ei. Atena democratică a fost puterea care a înţeles pe deplin întreaga gravitate a situaţiei, singura care a luat măsurile de cuviinţă, mobilizînd şi pe ceilalţi greci la lupta eliberatoare. Simpatia arătată de Herodot, în consecinţă, Atenei, mai ales în paginile ultimelor cărţi, este explicabilă şi prin calda înţelegere pe care istoricul, exilat din Halicarnas în urma luptelor politice locale, a aflat-o aici ; tot atenienii au fost cei care i-au înlesnit aşezarea în Thurioi (sudul Italiei), de unde nu este exclus să fi revenit uneori în Attica.

În ce măsură Herodot a apreciat pozitiv *organizarea politică* ateniană, politica externă dusă faţă de aliaţi, e greu de spus. Ph. Legrand, în introducerea[2] scrisă la ediţia *Istoriilor* lui Herodot pe care a dat-o la iveală începînd din 1932, e sceptic în această privinţă. Părerea filologului francez este că Herodot nu a confundat *organizarea democraţiei ateniene* cu *organizarea model* a unei cetăţi democratice pe care o pune în opoziţie cu guvernămintele tiranice şi cele despotice. *Isonomia* (egalitate deplină a cetăţenilor liberi în faţa legilor), despre care istoricul vorbeşte elogios în repetate rînduri, cum ar fi, de exemplu, în cartea a III-a, cap. LXXX (responsabilitatea magistraţilor, deliberările în comun) şi în cartea a V-a, cap. LXXVIII (prosperitatea economică decurge din organizarea politică pe bază egalitară), Legrand o consideră drept o noţiune ideală, scumpă lui Herodot, dar nu identică în ochii istoricului grec cu organizarea democraţiei sclavagiste ateniene.

Ţinînd seama de rezervele lui Ph. Legrand, trebuie totuşi subliniat că Herodot nu a putut găsi întruchipate în altă cetate decît la Atena majoritatea trăsăturilor pe care le consideră caracteristice unei democraţii ideale antice. Atena nu se confunda total cu imaginea pe care Herodot şi-o făurise despre acel polis unde puterea este în miinile poporului – e vorba de

[1] Vezi cartea a VIII-a, cap. CXLII.

[2] Hérodote, *Introduction. Notice préliminaire sur la vie et la personnalité d'Hérodote*, Paris, „Les Belles Lettres", 1932, p. 105.

cetățenii liberi –, dar cu siguranță se apropie de acest ideal. Oricum, Herodot a devenit partizanul organizării democratice sclavagiste, în care a văzut pe bună dreptate sursa cea mai sigură a progresului social și o chezășie pentru înfruntarea primejdiilor dinafară.

Herodot a făcut și elogiul Spartei, mai ales al Spartei ca mare putere înaintea izbucnirii războaielor medice. În descrierea evenimentelor, acolo unde Sparta a jucat un rol glorios, Herodot nu s-a ferit niciodată să-l releve, cu toate insinuările contrare ale lui Plutarh [1].

Niciodată însă Herodot nu a arătat că simpatizează regimurile politice de coloratură oligarhică, iar tiraniile, în pofida rîndurilor frumoase pe care le-a scris despre Polycrates [2], îi erau odioase, deoarece el le-a cunoscut în faza lor finală, de absolutism, urîte de masele populare. Iată ce scrie Herodot despre Atena în cartea a V-a, cap. LXVI : „Atena, care era mare și înainte vreme, cînd a fost izbăvită de tiranie a devenit și mai mare“ [3]. În aceeași carte, Herodot condamnă cu hotărîre sprijinul acordat de Sparta lui Hippias, fiul lui Peisistratos, și încercările spartane de a restaura tirania Peisistratizilor la Atena cu scopul de a frîna dezvoltarea rivalei sale pe drumul democratizării și al prosperității (cap. XC și urm.).

Cu toate slăbiciunile sistemului ei politic, semnalate uneori de Herodot, dintre toate cetățile grecești, Atena l-a interesat în gradul cel mai înalt pe istoric, prin aportul adus de aceasta în cîștigarea victoriei, prin factura ei de cetate democratică sclavagistă care alungase tirania și prin nețărmurita voință de libertate care i-a însuflețit acțiunile. Sarcina de a analiza profilul politic al democrației ateniene va reveni lui Thucydides. Herodot, care a urmărit activitatea Atenei pînă la bătălia de la Sestos (478 î.e.n.), a imortalizat aportul adus la propășirea civilizației europene de victoria acestei democrații sclavagiste asupra perșilor.

[1] Presărate în lucrarea *Despre reaua-credință a lui Herodot*. Partinitatea lui Plutarh este, de pildă, infirmată de pasajele elogioase cu privire la spartani, scrise de Herodot în cartea a VII-a, cap. CII–CIV ; cartea a IX-a, cap. LXXI etc.

[2] Cartea a III-a, cap. CXXII, CXXV.

[3] Cf. cartea a V-a, cap. LXXVIII.

2 Viaţa

Datele privitoare la viaţa lui Herodot sînt relativ puţine. Originar din Halicarnas, oraş în Caria colonizat de dorieni [1], şi integrat ulterior în aria civilizaţiei ioniene, istoricul a văzut lumina zilei în răstimpul dintre expediţia lui Darius în Grecia (490 î.e.n.) şi cea a lui Xerxes (480 î.e.n.). Deşi n-a fost contemporanul marilor evenimente pe care le-a povestit, amintirea lor – păstrată pretutindeni în lumea elenică în cugetul celor mai vîrstnici – i-a folosit cu prisosinţă ca să le descrie cît mai veridic şi mai plastic.

Din familia sa, fruntaşă în Halicarnas [2], în afară de numele tatălui său, Lyxes, cunoaştem şi pe acela al lui Panyassis, ilustrul poet epic, rudă apropiată cu Herodot (poate unchi). La origine cariană, deşi de mult elenizată, familia lui Herodot se înrudea, în linie paternă, cu casa domnitoare din Halicarnas. Bucurîndu-se de sprijinul Persiei, casa domnitoare din Halicarnas nu se bucura, în schimb, de simpatia familiilor influente greceşti sau elenizate. Aşa se explică şi vrăjmăşia neîntreruptă arătată de familia lui Herodot tiranilor localnici, din care făcea parte însăşi celebra Artemisia, care l-a ajutat pe Xerxes în bătălia de la Salamina [3].

Educaţia primită de viitorul istoric al războaielor greco-persane s-a sprijinit pe concepţii de viaţă aristocratice, concepţii preţuite în cercurile influente din Ionia secolelor VI-V î.e.n. Herodot a cunoscut îndeaproape creaţia epică şi cea a marilor poeţi lirici, înaintaşii lui, pe care-i şi citează adesea [4]; tînărul s-a familiarizat şi cu literatura logografică contemporană, dezvoltîndu-şi tot mai mult gustul pentru cercetarea vechilor poveşti şi legende, cît şi pentru literatura hieratică. Crescut într-un spirit profund religios, Herodot a crezut toată viaţa cu pietate în puterea zeilor, ferindu-se să-i „jignească“;

[1] *Istorii*, cartea I, cap. CXLIV.

[2] Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 8 este de părerea că *fruntaş*, ἐπιφανής termen din notiţa biografică inserată în lexiconul Suda, nu este echivalent cu *aristocrat*. Teza, seducătoare prin perspectiva ce ar putea să o deschidă asupra poziţiei ideologice a lui Herodot, nu este însă sprijinită pe o argumentare convingătoare.

[3] *Op. cit.*, cartea a VII-a, cap. XCIX.

[4] Vezi p. XXXII.

în întreaga sa operă se resimte această influență, care îl duce uneori la unele considerații de-a dreptul puerile în naivitatea lor. Formația sa intelectuală, rezultat al unei educații îmbibate de ideologia aristocrației grecești, n-a fost înrîurită de școlile materialiste din Ionia. În schimb, în timpul petrecut în Grecia europeană, Herodot și-a îndreptat atenția spre pitagoreism și a arătat mult interes credințelor orfico-dionysiace [1].

Din punct de vedere politic, tînărul a participat la lupta dusă de familia sa împotriva tiranului Lygdamis al II-lea, fiul Artemisiei, stăpînitorul Halicarnasului din prima jumătate a secolului al V-lea. Urmînd cu fermitate politica casei sale, Lygdamis arăta o vădită simpatie regelui Persiei, de care, de altfel, era și sprijinit [2]. Lupta grecilor din Halicarnas împotriva tiraniei lua, prin urmare, și un caracter patriotic. În una din nenumăratele ciocniri care au avut loc, Panyassis a fost omorît, iar Herodot silit să se refugieze în Samos. Nu se știe cu siguranță dacă exilul lui Herodot a avut loc înainte sau după moartea unchiului său. Vrăjmășia arătată de aristocrația Halicarnasului tiranilor stăpînitori, implicit Persiei, a fost prima punte de legătură între tînărul Herodot și democrația sclavagistă ateniană, dușmană neîmpăcată a tiraniei și a perșilor [3]. În anul 455/454 î.e.n., se pare că la Halicarnas un acord vremelnic a împăcat cele două facțiuni dușmane, aristocrația locală și susținătorii tiraniei, răstimp în care puterea lui Lygdamis a fost mult limitată. Anumiți cercetători sînt de părere că Lygdamis fusese chiar răsturnat. O inscripție celebră [4] numără, la această dată, Halicarnasul printre aliații oficiali ai Atenei.

După un scurt răstimp, în care Herodot figurase printre fruntașii cei mai de seamă ai patriei sale, el este silit să părăsească din nou Ionia – și, de astă dată, pasiunea sa de a cunoaște cît mai mult și cît mai multe îl îndemnă să cutreiere lumea atunci cunoscută grecilor : Africa, Asia, regiunile pontice

[1] Vezi p. XXXIV.

[2] Vezi p. XXV, despre tiranie și protectoratul persan asupra tiraniei în Ionia.

[3] Vezi p. XXIV.

[4] IG, I[1], 226, col. III 8. Inscripția atestă aderența Halicarnasului la liga ateniană.

ale Europei. Călătoriile pe care le-a făcut sînt descrise cu mare lux de amănunte în însăşi opera sa.

Ipotezele formulate asupra ordinii şi datării călătoriilor lui Herodot ţin seama de evenimentele menţionate de istoric, de anumiţi termeni de comparaţie şi de stadiul de redactare al primelor patru cărţi. Aşa, bunăoară, în cartea a III-a, cap. XII, este pomenită bătălia de la Papremis dintre perşi şi egipteni (459 î.e.n.). Istoricul ionian a văzut cîmpul de bătaie la un anumit număr de ani după desfăşurarea luptei. Prin urmare, călătoria în Egipt este, în orice caz, posterioară acestei date şi se presupune că nu a putut avea loc decît după 449 î.e.n., dată cînd revolta lui Amyrtaios în Deltă a fost înăbuşită [1]. În aceeaşi ordine de idei s-au făcut consideraţii asupra elaborării şi stadiului de desăvîrşire al cărţilor a II-a *(Egiptiaca)* şi a IV-a, prima jumătate *(Scitica)* [2].

În general [3], se admite că vizitarea ţinuturilor pontice a avut loc înainte de călătoria în Egipt, anume în perioada tulburărilor care l-au silit pe Herodot să părăsească Halicarnasul. Vizitarea Persiei ar fi, în acest caz, împinsă spre anii posteriori întoarcerii în patrie, cînd Herodot a renunţat la orice activitate politică, iar cea a Egiptului şi a Syriei [4] rămîne un mare semn de întrebare: înainte sau după vizitarea Persiei? Toate strădaniile învăţaţilor de a lămuri ordinea marilor călătorii în

[1] În această privinţă, A. Hauvette, *Hérodote historien des guerres médiques*, Paris, Hachette, 1894, p. 34.

[2] Cartea a II-a, lucrată după toate regulile unei opere logografice, reprezintă o carte de sine stătătoare; a IV-a are mai degrabă aspectul unor note de călătorie, de informare locală şi lectură reunite în oarecare grabă. În cartea a IV-a se fac aluzii la Egipt, cum ar fi, de pildă, comparaţia între Borysthenes şi Nil (cap. LIII). De aici, concluzia că redactarea îngrijită şi minuţioasă a cărţii a II-a ar fi rodul unora dintre cele dintîi călătorii ale lui Herodot. Slăbiciunea acestei concluzii constă în legarea datei călătoriei în Egipt de redactarea cărţii despre Egipt. Evident, redactarea putea fi mult mai tîrzie decît călătoria. Cu argumente la fel de plauzibile s-a susţinut, pe de altă parte, primordialitatea călătoriei în Sciţia.

[3] Dezbaterea acestei probleme la A. Hauvette, *op. cit.*, p. 26 şi urm.; la F. Jacoby, în *Real-Enziklopädie* (supplem. 1–2), art. *Herodotos*, col. 247; Schmid-Stählin, *op. cit.*, vol. II pp. 558 şi urm.; Ph. Legrand, *op. cit.*, *Date des grands voyages de Hérodote*, pp. 24 şi urm; *Istoria literaturii greceşti* (sub red. lui S. I. Sobolevski), p. 32.

[4] Nu există nici o îndoială că Herodot a vizitat Cyrenaica şi Siria.

Pont şi în Orient ale lui Herodot rămîn în domeniul ipotezei [1].

Cîteva mărturii antice îl înfăţişează pe Herodot în anul 446 î.e.n. la Atena, citind în public fragmente din opera sa [2]. Impresia făcută în faţa atenienilor a fost atît de puternică, încît, la propunerea cetăţeanului Anytos, s-a decretat acordarea unui premiu de zece talanţi pentru istoricul din Halicarnas [3]. O bună cunoaştere a topografiei Atticii şi a trecutului ei dovedeşte o îndelungă adăstare a lui Herodot pe aceste meleaguri.

La Atena, unde ajunsese ca mulţi alţi exilaţi care avuseseră de suferit de pe urma guvernărilor tiranice şi a stăpînirii persane, Herodot a cunoscut personalităţile cele mai de seamă ale timpului, între alţii, pe strategul Pericles, s-a împrietenit cu Sofocles, care i-a adresat o elegie, şi s-a mişcat în cercurile literare ale Atenei din perioada de plin avînt economic şi politic care precede izbucnirea războiului peloponesiac. Din Attica, Herodot a avut prilejul să facă cîteva scurte călătorii în importante centre religioase şi culturale ale Greciei continentale, printre care şi la Delfi.

În anii 444–441 î.e.n., în urma distrugerii oraşului Sybaris din sudul Italiei de către locuitorii Crotonei, atenienii au propus ca pe ruinele Sybarisului să se ridice o colonie panelenică. Noua colonie a primit numele de Thurioi, şi Herodot, fugar din patria sa, a devenit unul din cetăţenii noii colonii. Faptul nu l-a împiedicat, poate, să revină din cînd în cînd la Atena. Sfîrşitul vieţii lui Herodot s-a petrecut la Thurioi, probabil nu mult după izbucnirea războiului peloponesiac. Ultimele eveni-

[1] Un pasaj din cartea a II-a, inclus în cap. CL, ni se pare foarte edificator pentru stabilirea faptului că Herodot a vizitat mai întîi ţinuturile din inima Asiei şi apoi Egiptul: „Am întrebat pe cei ce locuiesc cel mai aproape de lac unde ar putea fi mormanul de pămînt scos prin săpături. Ei mi-au spus unde a fost cărat şi eu m-am încrezut fără greutate în spusele lor, mai ales că aflasem din auzite că şi în oraşul Ninive din Asiria s-a întîmplat ceva asemănător..."

[2] Alte mărturii dau o informaţie identică pentru Olympia şi Corint, dar critica contemporană este de acord că veracitatea acestor mărturii este îndoielnică. *Istoria literaturii greceşti* (sub redacţia lui S. I. Sobolevski), p. 32.

[3] Imensitatea sumei a determinat o serioasă revizuire a felului cum a fost notată cifra. Soluţiile oscilează între 1 talant şi 4 talanţi (discuţia la S. I. Lurie, *Herodot*, Moscova, 1947, pp. 18–19).

mente menționate în *Istorii* datează aproximativ din jurul anilor 430–429 [1]. La Atena, în amintirea marelui scriitor, s-a ridicat un cenotaf, iar rămășițele sale pămîntești au fost înmormîntate în piața publică din Thurioi, patria-i adoptivă.

Perioadele din viața lui Herodot care i-au înlesnit depășirea stadiului istoriografiei contemporane au fost călătoria pe care a făcut-o în Egipt și popasul atenian. Egiptul suferise întocmai ca și Grecia agresiunea persană ; Herodot a venit aici în contact cu o veche tradiție istorică, care i-a stîrnit un puternic interes pentru latura politică și culturală a acestei țări. Tot aici a întîlnit cele mai multe *lucruri minunate, minunății* θώματα care, cum singur mărturisește, îi umpleau la tot pasul sufletul de încîntare. Egiptul n-a avut asupra lui Herodot o vădită influență numai în ceea ce privește formația sa ca istoric, ci și formația sa religioasă.

Pe vremea cînd Herodot l-a vizitat, Egiptul se afla încă sub dominația perșilor. După perioada de cumplită tiranie a lui Cambyses, povestită de Herodot în cartea a III-a, Egiptul respira ceva mai liber. Toleranța religioasă îngăduia reluarea cultelor locale și activitatea preoțimii. Această conjunctură favorabilă a îngăduit lui Herodot posibilitatea cercetărilor asupra religiei egiptene, care îl interesa foarte mult.

În urma contactului îndelungat dintre greci și egipteni, a îngăduirii cultului zeităților grecești în Egipt, se ajunsese încă de multă vreme la apropieri comparative între religia egipteană (mistere, zei, eroi, mituri, legende etc.) și cea greacă. La sfîrșitul călătoriei sale în Egipt, Herodot a plecat cu credința fermă că religia greacă și practicile religioase din Grecia s-au înfiripat sub influența Egiptului, mai ales în latura mai nouă, credințele orfico-pitagoreice. De asemenea, el a dus cu sine o mare admirație pentru „înțelepciunea" σοφίη egiptenilor, căreia îi atribuia organizarea legislativă a țării νόμοι și o sumă de „invenții", „descoperiri" εὑρήματα. Contingențele dintre diferitele aspecte culturale, ideologice etc. ale Greciei

[1] După J. P o w e l l, în studiul introductiv la *Istoria lui Herodot* (traducere), vol. I, Clarendon Press, Oxford, 1949, redactarea *Istoriilor* s-a terminat în anul 432 î.e.n. (informația luată după P. C h a n t r a i n e, recenzie la traducerea lui Powell, în „Revue de Philologie", 1951, nr. 1, p. 87).

vechi şi Egipt se datorează, în parte, contactelor şi influenţelor directe, dar mai ales etapelor comune străbătute de ambele societăţi pe calea dezvoltării sclavagismului. Societatea sclavagistă egipteană era totuşi mult mai înaintată decît cea greacă în domeniul artei, ştiinţei, producţiei în general ; acest lucru l-a şi determinat pe Herodot să subordoneze Egiptului anumite fapte şi stări din Grecia.

Şederea la Atena a imprimat la rîndul ei lucrării lui Herodot un spirit care o apropie de toată marea creaţie literară a secolului al V-lea î.e.n. zămislită la Atena.

Pentru înfăţişarea pe care a căpătat-o opera lui Herodot, aşa cum o cunoaştem noi astăzi, popasul atenian a fost hotărîtor. Aici a avut istoricul cel mai nimerit prilej să se documenteze din plin asupra desfăşurării războaielor medice şi asupra vieţii politice a grecilor în general. În timpul petrecut la Atena, compoziţia lui Herodot se înalţă treptat de la istoria regiunilor elene din Asia Mică subjugate de lydieni şi mai apoi de perşi, pînă la factura unei compoziţii istorice universale, străduindu-se să cuprindă întreaga încleştare care a unit pentru cîteva decenii Orientul şi Occidentul lumii sale. Este incontestabil că unitatea finală, atîta cît există, cîştigată de *Istorii*, poate fi socotită ca un rod al popasului atenian.

Datorită Atenei, compoziţia herodoteică a cîştigat şi în ceea ce priveşte valoarea ei artistică. Înrîurirea tragediei attice [1] şi a sofisticii [2] asupra operei lui Herodot a fost de mare însemnătate asupra concepţiei despre viaţă a istoricului, cît şi a măiestriei sale scriitoriceşti.

Dar cel mai de seamă rezultat al şederii lui Herodot la Atena – pe linia comparaţiei pe care o face între lumea „barbară" şi cea greacă – poate fi considerată concluzia finală la care ajunge privind superioritatea organizării politice a cetăţii-stat, mai ales a celei de coloratură democratică, asupra despotismului oriental [3]. Această constatare, făcută empiric de Hero-

[1] Vezi p. CV.

[2] Vezi p. XXXIX, CVI.

[3] Vezi, de pildă, comparaţia între robia despotismului oriental şi libertatea cetăţenească din polisurile Greciei din cartea a VII-a, cap. CXXXV sau cap. CXXXIX, cu privire la rolul jucat de Atena în organizarea apărării Greciei.

dot, reluată și dezvoltată mai tîrziu de Thucydides [1], este dovada unei juste intuiri a evoluției societății de atunci, deși Herodot nu poseda înțelegerea necesară a procesului istoric propriu-zis. Originea aristocratică și educația pe care Herodot a primit-o de tînăr nu se dezmint în multe din paginile *Istoriilor*. Dar o discrepanță între vederile și credințele tînărului Herodot, format la școala aristocrației ionice, și a omului matur există și se resimte în opera sa. Așa cum s-a întîmplat cu atîtea alte opere literare, și în cea a lui Herodot reflectarea realității, modificarea anumitor concepții proprii în funcție de împrejurări, de schimbarea climatului ideologic, explică schimbările intervenite în formația ideologică a autorului. Meritul istoricului din Halicarnas este acela de a fi aderat în mod conștient și activ la direcția cea mai progresistă a politicii grecești de pe vremea sa.

3 Opera

Cuprinsul. Probleme de redactare. Istoriile lui Herodot, deși în redactarea finală au un plan de concepție bine definit, nu se înfățișează ca o unitate desăvîrșită. În mai mică măsură decît la epopeile homerice, s-au ivit și pentru Herodot destule probleme în jurul redactării operei, din care cea mai de seamă rămîne întrebarea dacă autorul și-a scris dintr-o dată opera, așa cum o citim noi astăzi, sau a sudat într-un întreg povestiri istorice anterioare, așa-numitele λόγοι.

Subiectul întregii lucrări, care reprezintă, după mărturia autorului, o „cercetare personală" ἱστορίη îl găsim enunțat de Herodot chiar la începutul cărții I : „Herodot din Halicarnas înfățișează aici rodul cercetărilor sale, pentru ca faptele oamenilor să nu pălească prin trecerea vremii, iar isprăvile mari și minunate săvîrșite și de greci și de barbari să nu fie date uitării ; printre altele, va pomeni și pricina pentru care aceștia s-au războit între olaltă".

Din aceste cîteva rînduri reiese limpede că istoricul a avut intenția să cerceteze și *faptele* [2] „barbarilor", nu numai ale

[1] *Op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXXVI–XLI.

[2] Prin „fapte" ἔργα Herodot înțelege în primul rînd acțiunile duse în timp de război și consecințele acestora în timp de pace.

grecilor. În această lumină, strădania lui Herodot de a fi înfățișat cum s-a priceput mai bine civilizația, dezvoltarea culturală și istoria politică a altor popoare decît a grecilor nu mai surprinde pe nimeni. Tot din aceste rînduri reiese și scopul ultim al lucrării : faptele glorioase săvirșite atît de unii cît și de alții („barbari" – greci), datorită *Istoriilor* lui Herodot, nu vor fi niciodată date uitării. Această idee va reveni constant de-a lungul *Istoriilor,* de pildă în cartea I, cap. CLXXXV, CLXXXVI ; a II-a, cap. CI, CX, CXXXV, CXLVIII ; a IV-a, cap. LXXXI, XXXVIII ; a VI-a, cap. CIX ; a VII-a, cap. XXIV ; a IX-a, cap. XVI etc.[1].

Mînuind un material atît de vast, mișcîndu-se pe nenumărate planuri cronologice și la diferite latitudini geografice, Herodot are totuși meritul de a se fi întors în redactarea finală la una și aceeași problemă centrală : cum a luat naștere conflictul dintre greci și perși, care a fost desfășurarea evenimentelor după începerea ostilităților.

Firul conducător al *Istoriilor* este, pe scurt, următorul : cetățile grecești de pe coasta Ioniei au fost pentru prima oară atacate de lydieni, împrejurare care dă prilej autorului să trateze pe larg istoria Lydiei ; Lydia, intrînd în conflict cu perșii, a mijlocit fără vrerea ei înrobirea cetăților din Asia Mică de către perși. Principala figură din acest răstimp, anterior cuceririi cetăților grecești, este Cyrus, regele perșilor, a cărui poveste Herodot o contopește cu cea a istoriei medo-persane. Cînd ajunge la punctul cuceririi cetăților grecești de către Cyrus, Herodot se oprește destul de îndelung asupra originii coloniilor de pe coasta Asiei Mici și face istoricul neamurilor care le-au întemeiat, apoi se reîntoarce la evenimentele petrecute în imperiul persan pînă la începerea ostilităților cu grecii. Sfîrșitul cărții I cuprinde cucerirea Babilonului de către perși și războiul cu o populație asiatică, massageții, în cursul căruia Cyrus își pierde viața.

Urmează, în ordine cronologică, descrierea cuceririi Egiptului de către Cambyses, fiul și succesorul lui Cyrus (cartea a

[1] Ideea de utilitate a istoriei ca îndreptar în treburile politice va apărea mai tîrziu în istoriografia greacă, abia o dată cu Thucydides și Polybios. Relativ la țelurile urmărite de istoriografia greacă timpurie, vezi p. XLIV.

III-a), precedată însă de o descriere amănunțită a țării care a produs cea mai puternică impresie asupra istoricului, Egiptul (cartea a II-a). În continuare, cartea a IV-a povestește expediția lui Darius, fiul lui Hystaspes, întreprinsă în Sciția ; această carte este foarte interesantă pentru istoria veche a patriei noastre, mai ales că autorul a cunoscut personal, în parte, configurația locurilor pe unde a trecut Darius [1]. Răscoala ionienilor, determinată de condițiile politice și economice în care se aflau ionienii sub perși și accelerată de desfășurarea campaniei persane din Sciția, a însemnat adevăratul preludiu al războaielor medice, a căror relatare începe propriu-zis abia o dată cu cartea a V-a, cap. XXVI. Ultimele cărți, în care povestirea devine mult mai sobră, mai închegată decît în rest, cuprind povestirea războaielor medice pînă la cucerirea cetății Sestos (478 î.e.n.).

Examinată în ansamblul ei, opera lui Herodot se împarte în două secțiuni : istoria cuceririlor persane (cărțile I–IV) și istoria războaielor greco-persane (cărțile V–IX), de întindere aproximativ egală, însă mult deosebite în privința compoziției [2].

În *Istorii* se pot distinge, fără prea multă trudă, straturi redacționale aparținînd diferitelor perioade ale vieții lui Herodot : timpul petrecut în Samos (menționat în notița biografică din lexiconul Suda), la Atena, în Italia etc. Cele mai vechi sînt notele de călătorie cuprinse în primele patru cărți, avînd un caracter mai ales geografic și etnografic. După răstimpul petrecut la Atena, unde istoricul a putut găsi din belșug material documentar pentru istoria războaielor medice, concepția generală a operei s-a

[1] Despre problemele ridicate în cartea a IV-a, referitor la istoria veche a patriei noastre, vezi *Notița istorică* la cartea a IV-a, p. 306.

[2] *Istoria literaturii grecești* (sub. red. lui S. I. Sobolevski), p. 42 face următoarea împărțire în secțiuni : I-domnia lui Cyrus și Cambyses, II-domnia lui Darius, III-domnia lui Xerxes. În prima parte, arată S. I. Sobolevski, găsim descrisă perioada de ascensiune a medo-perșilor ; a treia secțiune, dimpotrivă, este tabloul înfrîngerii perșilor, în sensul ciocnirilor cu societatea sclavagistă a Greciei ; partea de mijloc, după părerea filologului sovietic, constituie o trăsătură de unire între partea I și a III-a, scoțînd în relief insuccesul expediției lui Darius în Sciția (cartea a IV-a) și însemnătatea răscoalei ionienilor (cartea a V-a) pentru desfășurarea viitoarelor ostilități. S. I. Sobolevski este de părere că aceste trei secțiuni alcătuiesc principalele jaloane ale unui plan bine gîndit, bine chibzuit de Herodot.

schimbat şi o dată cu ea şi planul lucrării. De unde iniţial războaiele medice erau poate destinate să formeze un episod important, dar totuşi numai un *episod* în istoria Persiei, ele devin acum centrul de greutate al operei şi restul materialului se axează de aci înainte în jurul lor. De asemenea, cu toată strădania de imparţialitate ce străbate primele rînduri şi chiar primele capitole ale cărţii întîia, este vădit că la Atena şi numai la Atena a deprins Herodot să privească lumea grecilor şi pe cea a „barbarilor" ca două unităţi de sine stătătoare. Ca atare, istoricul amplifică considerabil, în viziunea sa de ansamblu, conflictul dintre civilizaţia sclavagistă greacă şi civilizaţia sclavagistă orientală, opunînd grecilor nu numai pe perşi, ci pe „barbari" în general [1] ; toată istoria Lydiei, care iniţial a fost scrisă ca o parte integrantă din *Persica*, se transformă acum într-un capitol legat de războaiele medice. Începînd de la cartea a V-a înainte, Herodot devine admiratorul fără rezerve al grecilor în general şi al atenienilor în special ; desigur, nu acesta este modul de exprimare despre ionieni din cartea I, cap. CXLII şi urm., care, de altfel, conţine cele mai numeroase straturi redacţionale.

Problemele de redactare în opera lui Herodot sînt ridicate în special de primele patru cărţi. În ultimele cinci, acţiunea se desfăşoară rapid, digresiunile scad [2] şi interesul cititorului este suscitat ca la reprezentarea unei adevărate drame. Nu există nici un dubiu că aceste cărţi au fost scrise în anii de maturitate a istoricului, în deplinătatea forţelor sale intelectuale.

Herodot, cu excepţia primului capitol din cartea I, nu se referă la anumite părţi ale operei sale decît întrebuinţînd cuvîntul λόγοι (povestiri) [3]. De aici şi presupunerea foarte plauzibilă că aceasta a fost forma şi titlul sub care a circulat la început în lu-

[1] Teză susţinută de G a e t a n o d e S a n c t i s, în articolul *La composizione della storia di Erodoto*, în „Rivista di filologia classica", IV, 1926, pp. 289 şi urm.

[2] La unele digresiuni, ca, de pildă, istoria Asiriei, pomenită în cartea I, cap. CVI şi CLXXXIV, Herodot renunţase şi în compoziţia primelor patru cărţi. Nu se ştie exact dacă la această istorie face aluzie A r i s t o t e l în *Historia animalium*, VIII, 18. Discuţia la H a u v e t t e, *op. cit.*, p. 40.

[3] Cartea a V-a, cap. XXXVI, referitor la cartea I, cap. XCII ; cartea a II-a, cap. CLXI, referitor la „povestirile" libyene din cartea a IV-a, cap. CLIX etc.

mea greacă o parte din materialul redactat de Herodot [1]. Cartea a II-a (Αἰγυπτιακά) constituie un bun exemplu în această privință, formînd o unitate de sine stătătoare în cuprinsul general al lucrării. Unele din aceste „povestiri", pînă la o anumită dată, și-au trăit viața lor literară separat de marea operă în care au fost contopite. Evident, istoria războaielor medice, așa cum a fost scrisă începînd de la cartea a VI-a, cap. XLVIII înainte, este un întreg cu totul aparte de „povestiri", pe care, după conținut, le-am putea grupa în felul următor : „povestiri lydiene" și „babiloniene" (cartea I), „egiptene" (cartea a II-a), „scitice" și „libyce" (cartea a IV-a). În bună parte, aceste povestiri erau gata scrise, sau cel puțin schițate, înainte de șederea istoricului la Atena, în vederea alcătuirii unei istorii a Persiei.

O dată cu schimbarea planului general al lucrării, întîmplată în anii petrecuți la Atena, istoricul a simțit nevoia să „lucreze" încă o dată materialul pe care-l avea gata redactat. Au urmat intercalări, dezvoltări de idei, digresiuni și chiar strămutări de capitole. Istoria ramurilor grecești (cartea I, cap. CXLI și urm.), pe care, după atitudinea critică arătată aici față de ionieni, o putem considera anterioară anilor șederii lui Herodot la Atena, este, de pildă, o intercalare, ca și întreg episodul întîlnirii între Cresus și Solon [2]. De asemenea, cum s-a dovedit după o minuțioasă muncă de critică filologică, un mare număr din paginile *Istoriilor* n-au putut fi scrise decît în prima parte a războiului peloponesiac, ca, de exemplu, menționarea agresiunii thebane asupra Plateei, întîmplate în primăvara anului 431 î.e.n. (cartea a VII-a, cap. CCXXXIII) sau informația despre comportarea atenienilor față de solii spartani, în vara anului 430 (cartea a VII-a, cap. CXXXVII). Asupra finisajului operei din punctul de vedere al redactării nu se pot face decît presupuneri.

O altă problemă legată de cea a modului de gestație a operei este și aceea a terminării ei. Este opera lui Herodot terminată sau nu ? Părerile sînt împărțite. În controversa filologică ivită

[1] Presupunere formulată încă din secolul trecut de A. Bauer, *Die Entstehung des Herodotischen Geschichtswerkes*, Viena, 1878.

[2] Un alt exemplu : comparația între peninsula taurică, Attica și Iapigia (cartea a IV-a, cap. XCIX) nu poate data decît din anii stabilirii lui Herodot în Italia.

asupra acestui punct, un lucru este totuşi sigur : sfîrşitul *Istoriilor*, respectiv al cărţii a IX-a (cap. XC-CXXII), n-a mai fost scris după informaţii ateniene [1]. Ultimul eveniment pomenit de Herodot este luarea Sestosului de către perşi în anul 478 î.e.n. Filologii care sînt de părere că lucrarea este neterminată, teză susţinută la sfîrşitul veacului trecut mai ales de A. Kirchhoff, aduc în favoarea părerii lor argumentul prelungirii războaielor medice pînă în anul 447 î.e.n. Pentru acest grup rămîne inexplicabil de ce Herodot, povestitorul războaielor medice, nu şi-a dus povestirea pînă la capăt. Acestei teze i s-a replicat că, dimpotrivă, Herodot şi-a încheiat în mod foarte judicios istoria cu anul 479/478, căruia îi urmează faza de contraofensivă a grecilor împotriva perşilor şi constituirea hegemoniei attice. Principalii susţinători ai acestei păreri au fost mai ales Ed. Meyer şi Th. Gomperz. În cartea a VIII-a, sfîrşitul capitolului III, Herodot însuşi face această distincţie, reluată şi de alţi istorici eleni, printre care se numără şi Ephoros, după o mărturie a lui Diodor [2]. Controversa este astăzi pe cale de a se stinge. Majoritatea filologilor au aderat la părerea Meyer-Gomperz [3].

* * *

Istoriile, aşa cum se citesc astăzi, sînt împărţite în nouă cărţi, care au primit numele celor nouă Muze : I-Clio ; II-Euterpe ; III-Thalia ; IV-Melpomene ; V-Terpsichora ; VI-Hecate ; VII-Polymnia ; VIII-Urania ; IX-Calliope, împărţire care nu este mai veche decît epoca alexandrină. Cărţile au dimensiuni aproximativ egale [4], fără a avea întotdeauna şi o unitate de conţinut. Aşa, de pildă, primele patruzeci şi două de capitole din cartea a VI-a completează povestea revoltei din Ionia cuprinsă în cartea a V-a,

[1] Este vorba despre felul cum povesteşte Herodot desfăşurarea bătăliei de la Mykale, povestire în care nu mai răzbate punctul de vedere atenian. Referitor la această afirmaţie, F. Jacoby, în *Real-Enziklopädie*, (Supplemen., 1–2), col. 466.

[2] Diodor din Sicilia, Βιβλιοθήκη *(Bibliotheca)*, cartea a XI-a, cap. XXXVII, 6.

[3] Dezbaterea problemei la Schmid-Stählin, *op. cit.*, (II_1), p. 595, nota 1, şi la F. Jacoby, *loc. cit.*, col. 372 şi urm.

[4] Ultimele cinci sînt ceva mai scurte decît primele patru.

iar primele capitole ale acesteia din urmă sînt continuarea capitolelor CXLIII-CXLIV din cartea a IV-a [1].

Unificarea finală a operei aparține însă autorului și a fost făcută în mod conștient, chiar dacă nu întotdeauna destul de iscusit, atunci cînd ideea sudării materialului într-o *istorie universală* și punerea accentului principal pe fazele dezvoltării conflictului greco-persan au înlocuit caracterul inițial al scrierii lui Herodot, anume cel al unor *istorii parțiale*. În fața istoricului se ridica problema stabilirii unui fir comun. El a rezolvat această problemă începîndu-și povestirea de la primele luări de contact dintre greci și perși, înșirînd de-a lungul ideii principale a legăturilor greco-persane istoriile popoarelor atacate sau subjugate anterior de perși. Rezolvarea este întocmită logic, deoarece nici una din *istoriile parțiale* (Λόγοι), scrise anterior, nu era străină de istoria Persiei și de cea a Greciei ; lucrul la care s-a angajat Herodot nu a fost peste putință de realizat. Pentru a exemplifica metoda de lucru a istoricului, prima parte a cărții I, adică cap. I–XCIV, este poate cea mai nimerită în acest scop. Capitolele I–V conțin considerații generale asupra celor mai îndepărtate cauze ale vrăjmășiei dintre cele două părți beligerante. Urmează *Istoria lydiană,* cap. V–XCIV, și catastrofa regatului lydian, căzut sub dominație persană. În acest grup de capitole, legătura cu istoria Greciei este realizată prin capitolele care înfățișează relațiile dintre lydieni și greci, prima cucerire a Ioniei și relațiile personale ale Mermnazilor cu Grecia. Bineînțeles, asupra lui Cresus, figură foarte cunoscută în Grecia asiatică și continentală, Herodot insistă cu osebire. Autorul a procedat apoi la inserări chiar în cadrul *Istoriei lydiene*, care, probabil, forma inițial un λόγος aparte, în vederea atingerii țelului unificator cel urmărea. Astfel, pentru menținerea unui paralelism între istoria veche a Orientului și cea a Greciei europene, în grupul de capitole LVI–LXVIII sînt date o sumă de detalii despre Grecia preelenică, despre invazia doriană, tirania Peisistratizilor, întinderea puterii sparta-

[1] Primul autor grec care pomenește opera lui Herodot împărțită în nouă cărți este tot Diodor, la locul citat mai sus. Denumirea cărților după *Muze*, se întîlnește prima oară la Lucian. *Cum trebuie scrisă istoria*, cap. XLII și *Herodot sau Aetion*. Atragem atenția că și alte opere antice au primit numele celor nouă Muze, de pildă, lucrările de retorică ale retorului Bion, citate la Diogenes Laertius, *Viețile filozofilor*, cartea a IV-a, cap. VII, 11, 58.

nilor în Pelopones. Inserarea este destul de ingenios făcută, fiind înfățișată drept rezultatul investigațiilor lui Cresus asupra celor mai puternici dintre greci, cu care un oracol de la Delfi îl sfătuise să se alieze [1]. O analiză asemănătoare se poate face și pentru partea a doua a cărții I, cap. XCV-CCXVI, unde urmează la rînd istoriile Persiei și ale Babilonului, secțiune în care a fost introdusă istoria colonizării Asiei Mici de către greci, precum și rezistența ionienilor și eolienilor în fața cuceririi persane. *Istoria Egiptului* (cartea a II-a) este cel mai mare excursus prin care Herodot se abate de la firul conducător ; avînd în vedere preferința istoricului pentru această țară, este de presupus că a socotit ca instructivă integrarea întregii lucrări despre Egipt într-o istorie universală.

Rodul muncii de fuzionare a mai multor lucrări de proporții și stadii de elaborare diferite, întreprinsă de Herodot, nu a fost întotdeauna la fel de izbutit. Faptul însă că o astfel de muncă a fost dusă pînă la capăt, cu toate lungimile și meandrele inerente unei astfel de încercări, reprezintă un categoric succes, o depășire a stadiului istoriografiei antice grecești din secolul al V-lea î.e.n.

4 Izvoarele utilizate și critica lor

Veridicitatea istorică la Herodot. Cînd a purces la adunarea materialului pentru vasta sa operă, Herodot a căutat să scrie o istorie cît mai bine documentată în raport cu posibilitățile epocii lui. Pentru aceasta a făcut întinse cercetări personale, a consultat monumente epigrafice și arhive, s-a informat de la persoanele cele mai competente pe care le-a putut găsi. S. I. Sobolevski face următoarea clasificare pentru izvoarele folosite de Herodot : 1) observații personale făcute îndeosebi în cursul călătoriilor, însoțite de cercetări și concluzii ; 2) tradiția verbală ; 3) izvoare scrise [2]. O altă clasificare făcută de S. I. Sobolevski asupra izvoarelor lui Herodot ține seama de propriile mărturii ale istoricului : observații personale (ὄψις) ; concluziile bazate pe raționamente

[1] Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 22.
[2] *Op. cit.*, p. 36.

(γνώμη) ; cercetări, sub forma unor anchete (ἱστορίη) ; reproducerea celor transmise de tradiția orală(κατὰ τὰ ἤκουον) [1].

Cu toată stăruința ce a depus-o, el n-a putut totuși distinge cu fermitate perioada mitologică de cea istorică, nici granița dintre legendă și adevăr. Anumite limite în cercetarea științifică de care n-a putut trece, limite comune în istoriografia contemporană lui, nu înseamnă că istoricul a fost lipsit de orice discernămînt critic. Dimpotrivă, Herodot nu este un credul gata să accepte orice versiune fără să o cîntărească, însă formația sa intelectuală și pietatea religioasă l-au îndemnat adesea să accepte ca veridice informații care nu pot avea credit sau să tragă concluzii complet eronate.

Herodot obișnuiește aproape întotdeauna să menționeze izvorul informativ al faptelor relatate. Informația, uriașă ca volum, pe care se sprijină compoziția *Istoriilor*, se împarte în două categorii distincte : *directă* – fapte și lucruri cunoscute sau văzute de istoric personal, *indirectă* – fapte și lucruri aflate de la alții. Concluzii deduse de Herodot însuși pe calea raționamentelor sînt comune ambelor categorii de informație ; în majoritatea lor însă, ele nu pot sta în picioare, cum e cazul în cartea I, cap. CXCVI, de pildă, sau în cartea a II-a, cap. XXIV.

„Cercetarea", atît directă cît și indirectă, Herodot o denumește ἱστορίη, termen întîlnit în cartea I, cap. I, cu extindere de sens însă. În cartea a II-a, cap. XCIX, capitol în care începe istoria politică a Egiptului, cît și în cartea a IV-a, cap. CXCII, cuvîntul revine din nou, cu înțeles restrîns, de astă dată, de „cercetare personală". Cuvîntul ἱστορίη [2], desemnînd un procedeu de informare, a fost întrebuințat de Herodot în cartea I, cap. I, a *Istoriilor* cu intenția de a denumi astfel și opera în sine, alcătuită în urma unor intense cercetări : Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε. Modul cum și-a expus Herodot rezultatul cercetărilor a fost criticat și în antichitate, și în timpurile moderne. Veridicitatea afirmațiilor sale a fost adeseori pusă la îndoială.

[1] *Ibidem*, p. 55.

[2] Familia de cuvinte a cuvîntului ἱστορία (ionic : ἱστορίη) a fost discutată de A. Frenkian într-o notă publicată în „Revue des Études Indo-Européennes", I ,1938, pp. 468–474, notă intitulată "Ἵστωρ, ἱστορέω, ἱστορία.

Principalele acuzații aduse lui Herodot de criticii vechi – dintre care unii, cum a fost Plutarh, sînt detractori în adevăratul înțeles al cuvîntului – se grupează în două categorii : 1) acuzații de inexactitate, 2) acuzații de plagiat.

1. Acuzațiile de inexactitate au fațete multiple. Ph. Legrand a adunat toți termenii de ocară prin care a fost caracterizată de autorii vechi lipsa de veridicitate a lui Herodot [1] : ψεύστης, ψεύδεσθαι, ληρώδης, παραδοξολογεῖν , desemnează *minciuna ;* σχεδιάζειν, μυθολόγος, λογοποίος, ***neştiința, naivitatea, preferința pentru poveşti.*** Miezul acestor acuzații este următorul : Herodot a *inventat* cu bună știință multe din afirmațiile pe care le face, fie dintr-o intenție calomnioasă, fie cheltuindu-și imaginația. S-a susținut, de asemenea, că Herodot n-a vizitat unele locuri pe care menționează că le-a văzut cu ochii lui. Această din urmă acuzație a fost reluată și dezvoltată în chip neconvingător în secolul trecut de cunoscutul cercetător englez al operei lui Herodot, A. H. Sayce [2].

Este indiscutabil că *Istoriile* lui Herodot conțin nenumărate lucruri de domeniul fanteziei, inexactități mărunte sau mari. Problema care se pune este aceea de a ști dacă „istoricul" a introdus în mod voit, conștient, inexactitățile care abundă în *Istorii,* cu o anumită intenție, sau dacă tot acest balast reprezintă o reminiscență a modului cum se scria „istoria" anterior lui. Analizînd incriminările de rea-credință și cheltuială de imaginație care s-au adus lui Herodot, Ph. Legrand [3] atrage atenția că majoritatea acestor incriminări priveau îndeosebi tendința lui Herodot de a micșora meritele anumitor personalități sau de a înfățișa sub o lumină mai puțin strălucitoare anumite evenimente. În acest caz, acuzațiile antice cu substrat moral, în primul rînd cele ale lui Plutarh [4], se întorc în favoarea lui Herodot. Iată un exemplu

[1] Ph. Legrand, *op. cit.,* p. 62.

[2] *The Ancient Empires of the East. Herodotos books I–III,* Londra, 1883. Teza lui Sayce are pînă în deceniul nostru susținători. J. Schwartz, de pildă, într-un articol intitulat *Hérodote et l'Egypte,* în „Revue Archéologique" 1951, XXXVI, pp. 143–150, a rămas la părerea lui Aelius Aristides, anume că Herodot n-ar fi ajuns niciodată pînă la Elefantina, așa cum afirmă în cartea a II-a.

[3] *Op. cit.,* pp. 58–60.

[4] *Despre reaua-credință a lui Herodot,* cap. XXVI.

lămuritor : Plutarh a scris că întîrzierea sosirii efectivelor armatei spartane în sprijinul atenienilor care s-au ciocnit cu perşii la Marathon este o invenţie a lui Herodot, plin de părtinire pentru Atena. Dimpotrivă, aşa cum a dovedit G. Busolt [1], adevărul se află în povestirea lui Herodot. Istoricul a fost, fără tăgadă, un partizan al Atenei, dar niciodată n-a ponegrit cu intenţii de a calomnia.

„Minciunile" lui Herodot în domeniul mitologiei, al anecdoticii, al informaţiei ştiinţifice nu pot fi negate sau justificate în totalitatea lor. Provenienţa şi spiritul în care sînt relatate se pot, cu toate acestea, explica, dacă se ţine seamă de modul cum şi-a cules Herodot informaţia şi cum a redactat materialul adunat.

Herodot mărturiseşte în nenumărate rînduri în cursul *Istoriilor* că anumite lucruri le-a cunoscut printr-un examen personal, direct (ὄψις), le-a văzut cu ochii lui, în timp ce pe altele le-a relatat „din auzite" (ἀκοή). De asemenea, cum e cazul în cartea I, cap. CXL, face distincţia între o afirmaţie de care e *sigur* şi alta pentru care nu depune nici o garanţie.

Dintru început se cuvine să atragem atenţia asupra faptului că cele mai multe „minciuni" şi „povestiri mincinoase" ale *Istoriilor* se grupează în a doua categorie de informaţii culese de istoric, care credea de datoria lui să relateze tot ce „auzea" cu privire la un anumit personaj sau obiect de studiu. Mituri, legende, poveşti populare, anecdote – pe care Herodot nu se dă uneori în lături să le modifice în spiritul vederilor sale [2] – îl „fură" deseori pe „istoric" de la firul principal al preocupărilor majore. Herodot însuşi îndeamnă pe cititor să acorde credit deplin numai celor văzute cu ochii săi [3].

Ţinînd seama de rezerva făcută de istoric asupra celor povestite din „auzite", încrederea la care-şi invită cititorul faţă de cele „văzute" [4] trebuie şi ea privită cu prudenţă. Herodot *a văzut*

[1] *Griechische Geschichte*, II [2], p. 580, notele 3 şi 4 şi p. 596, nota 4.

[2] Vezi p. CIV.

[3] Cartea a IV-a cap. CXCV : ...„de vreme ce *am văzut chiar* eu, cu ochii mei"...

[4] Cartea a II-a, cap. XCIX. „Pînă aci am povestit ceea ce am văzut, ce mi s-a părut şi ce am cercetat cu însumi, dar de aici înainte încep să povestesc istoriile egiptene din auzite ; la ele se va mai adăuga şi cîte ceva din cele văzute de mine".

într-adevăr multe în cursul călătoriilor sale, dar nu *a reprodus* întotdeauna cu exactitate, cu conştiinciozitate scrupuloasă ceea ce a văzut. De aci au provenit şi acuzaţiile de mărturie mincinoasă în legătură cu unele ţinuturi pe care Herodot pretinde că le-a vizitat, acuzaţii care au luat cîteodată proporţii neîntemeiate.

Călătoriile făcute de Herodot au avut neîndoielnic ca ţel *cercetarea, informarea.* Nu e mai puţin adevărat că Herodot a trecut în grabă prin multe locuri, a cules unele informaţii greşite pe care nu şi-a dat silinţa să le controleze, ba, ceva mai mult încă, anumite afirmaţii pe care le face duc la presupunerea că nu şi-a luat *note de călătorie.* O mare parte din redactarea cărţilor sale a făcut-o din memorie [1]. Nu e deci de mirare că a putut confunda, în urma unei omonimii, trei fluvii diferite [2] ; că a făcut generalizări pripite ca aceea în care afirmă că *toate* casele Babilonului aveau două sau mai multe caturi [3] ; că a tras concluzii greşite : de pildă, despre lipsa medicilor în Babilon [4]. Cifrele pe care le dă asupra dimensiunilor construcţiilor, asupra reliefului, asupra lungimii fluviilor, nu sînt nici ele în general corecte, cum sînt, de pildă, cifrele privitoare la zidul care înconjoară Babilonul [5]. Altă dată, călător grăbit, Herodot face greşeli provenite vizibil din neatenţie. Descriind marele basorelief rupestru de la Carabel [6], care înfăţişează un rege hittit ţinînd în mîna stîngă o lance şi în dreapta un arc, Herodot a inversat obiectele, ceea ce l-a determinat pe Sayce să tragă concluzia că Herodot nu a trecut niciodată pe drumul Carabelului !

Din cele expuse mai sus se poate trage concluzia că erorile şi inexactităţile în opera lui Herodot provin în majoritatea lor din obligaţia pe care istoricul crede că o are de a povesti *orice informaţie* relativă la aspectul geografic, la viaţa materială şi spirituală a oamenilor ; în al doilea rînd, dintr-o oarecare delăsare,

[1] Cartea a II-a, cap. CXXV, relativ la o inscripţie săpată pe piramida lui Keops : „Pe piramidă s-a săpat în scriere egipteană cît hrean, cîtă ceapă şi cît usturoi au trebuit pentru hrana lucrătorilor ; *şi, dacă îmi aduc bine aminte,* tălmaciul, cînd mi-a citit inscripţia, mi-a spus că se cheltuiseră o mie şase sute de talanţi de argint".

[2] Vezi nota 466 la cartea I.

[3] Vezi nota 420 la cartea I.

[4] Vezi nota 460 la cartea I.

[5] Vezi nota 411 la cartea a II-a.

[6] Vezi nota 367 la cartea a II-a.

superficialitate, pripă chiar, în felul cum şi-a dus uneori ancheta „istorică". Aceste scăderi, care dovedesc lipsa de maturitate a istoriografiei greceşti în a sesiza esenţa lucrurilor, îl trag pe Herodot înapoi, spre tagma logografilor. Herodot însă, chiar cînd nu este exact, nu *inventează* niciodată. Fantasticul, neverosimilul de care el personal se îndoia, sînt atributele *informaţiilor pe care le reproduce*, cu uşurinţă, e adevărat, dar nu rodul propriei lui imaginaţii.

Prin ἀκοή (*informarea indirectă*) Herodot înţelegea atît informarea orală, de la persoane de încredere sau socotite de încredere, pe care uneori le şi numeşte [1], cît şi informarea din izvoare, scrise, printre care Herodot includea operele poeţilor epici şi lirici. În ţările străine, pentru a cunoaşte detalii care-l interesau sau istoria ţinutului, Herodot se adresa persoanelor accesibile unui călător străin. Aceste persoane erau tălmaci de profesie, călăuze, uneori însă şi oameni mai luminaţi, acei pe care Herodot îi numeşte λόγιοι, pomeniţi, de pildă, în cartea I (*passim*) cînd istoricul vorbeşte de „învăţaţii" perşi, sau ἱερεῖς (preoţi), cînd se referă la personalul [2] templelor egiptene. In Egipt, unde exista o tagmă a tălmacilor, Herodot a întîmpinat cele mai puţine dificultăţi în documentare [3].

Ştirile pe care le-a cules în ţări străine prezentau diferite dezavantaje. Pentru vizitatori, localnicii aveau gata pregătite tot soiul de versiuni năzdrăvane, date falsificate, poveşti etc., în sensul celor ce le conveneau să spună. De asemenea, informaţiile lor, fie ele şi corecte, erau limitate, nesatisfăcînd întotdeauna curiozitatea nesecată a oamenilor de felul lui Herodot. In asemenea cazuri, istoricul din Halicarnas proceda, cînd putea, la confruntări [4].

[1] De pildă, cartea a IX-a, cap. XVI : „Cele ce urmează acum le deţin din auzite de la Thersandros din Orchomenos, unul din cei mai distinşi cetăţeni din Orchomenos".

[2] Personal inferior, probabil.

[3] Cartea a II-a, cap. CLXIV.

[4] *Ibidem*, cap. III : „Dar am mai auzit eu şi multe altele la Memfis, stînd de vorbă cu preoţii lui Hephaistos. Pentru aceleaşi lucruri am mers chiar şi pînă la Teba, ba şi pînă la Heliopolis, minat de dorinţa de a afla dacă cei de aci se vor potrivi în povestiri cu cei din Memfis ; căci heliopolitanii trec drept cei mai înţelepţi dintre egipteni".

Ştirile culese din Grecia, ceva mai sigure, unele priveau tradiţia îndepărtată, altele, tradiţia recentă. Tradiţiile locale sînt luate în seamă şi consemnate foarte conştiincios de Herodot, cum ar fi de exemplu cele de la Atena, Sparta, Argos, Delfi etc. ; nici tradiţia panelenică nu este dată uitării. Deşi în Grecia dificultatea cu privire la neînţelegerea limbii străine dispărea, ştirile de multe ori erau şi aici confuze, nu corespundeau între ele, înfăţişîndu-i lui Herodot aceleaşi probleme de rezolvat ca şi cele din străinătate.

Lui Herodot îi place, de obicei, să expună *tradiţii diferite* – aşa cum face, de pildă, la începutul cărţii a IV-a, cap. V–XII, cînd relatează „cele spuse“ de sciţi, privitor la originea lor, şi „cele spuse“ de greci – şi să atragă atenţia cititorului dacă două sau mai multe tradiţii concordă sau se deosebesc între ele [1]. *Variantele, completările,* fie cît de largi, îl interesează vădit. Cîteodată, simte chiar că pentru armonia povestirii este excesiv să enumere toate variantele cîte le cunoaşte. Acesta este cazul capitolelor în care vorbeşte despre naşterea şi moartea lui Cyrus [2]. Altă dată, în schimb, istoricul mărturiseşte simplu şi deschis că orice cale de informare i-a fost închisă : „Ce se află mai sus de ţinutul despre care tocmai încep să vorbesc, de bună seamă că nimeni nu ştie sigur. Mi-e cu neputinţă să aflu ceva veşti de la cineva care să poată spune că a văzut acele locuri chiar cu ochii lui“ [3].

Meritul conştiinciozităţii de care Herodot dă în multe rînduri dovadă compensează unele surprinzătoare scăderi în activitatea sa de anchetator şi supleneşte într-o oarecare măsură tendinţa indiscutabilă a lui Herodot de a lua ca bune „spusele“ altora.

Totuşi, această tendinţă atît de hulită de cei vechi este departe de a se confunda cu o credulitate prostească, dusă pînă la extrem. Credulitatea lui Herodot este plină de nuanţe. Respectul

[1] Cartea a IV-a, cap. CLIV, privitor la colonizarea Cyrenaicei, versiunea celor din Thera şi a celor din Cyrene ; începutul acţiunii de la Salamina, cartea a VIII-a, cap. LXXXIV, versiunea Atenei şi cea a Eginei.

[2] Cartea I, cap. XCIV şi cap. CCXIV.

[3] Cartea a IV-a, cap. XVI.

pentru tradiție, mai ales pentru tradiția religioasă, voalează cîteodată idei personale cu totul contrare relatărilor făcute [1].

În teorie măcar, urmînd pilda ilustrului său înaintaş Hecataios [2], Herodot se ridică împotriva celor care primesc de-a valma orice ştire, fără discernămînt : „Elenii mai spun şi multe alte lucruri fără nici o socotință (ἀνεπισκέπτως). Printre altele, ei obişnuiesc să mai povestească [o prostie] despre Heracles" [3]... Spicuind la întîmplare în cartea a IV-a, pentru a ne limita la o singură carte, se pot găsi numai în cuprinsul ei destule exemple de scepticism critic la Herodot : „merge vorba, fără să fie însă dovedită în fapt, că Oceanul, după ce izvorăşte la soare-răsare, înconjoară cu apele lui tot pămîntul" [4] : şi, criticîndu-l direct pe Hecataios : ... „pe mine unul mă apucă rîsul cînd văd cum mulți descriu marginile pămîntului fără nici o noimă ; aceştia desemnează Oceanul curgînd jur împrejurul pămîntului, care, la rîndu-i, este rotund de parcă ar fi strunjit" [5] ... ; „ei povesteau lucruri pe care eu nu le cred, le-or fi dînd poate alții crezare..." [6] ; „Sciții şi elenii aşezați în Sciția spun că, o dată pe an, fiecare neur se preschimbă în lup pe cîteva zile şi apoi se face iar cum a fost ; celor ce povestesc astfel de lucruri nu pot să le dau crezare, măcar că ei aşa spun, ba se şi jură pentru asta" [7].

În cartea a VII-a, cap. CLII se găsesc vestitele rînduri cu caracter programatic, care aruncă o lumină vie asupra *obligației* pe care Herodot credea că o are de a reproduce *toate* sau *mai*

[1] L. Pearson, *Credulitate şi scepticism la Herodot,* în „Transactions and Proceedings of the American Philological Association", Lancaster, Blackwell, 1941, pp. 335, 355. Darea de seamă asupra cuprinsului în „Années Philologiques", XVI, 1942–1944.

[2] Vezi p. XLVII.

[3] Cartea a II-a cap. XLV ; cf. şi cartea a II-a, cap. CXVIII. Uneori această critică vizează pe Hecataios însuşi. În cartea a II-a, cap. CLVI este vorba de insula „plutitoare" Hemmis. Herodot, se arată cu totul sceptic față de teoria insulelelor „plutitoare" : „eu însă n-am văzut-o nici plutind, nici mişcîndu-se" – scrie el. Pasajul cuprinde în continuare şi o notă ironică, vizînd credulitatea lui Hecataios, căci istoricul din Milet acceptase teoria insulelor plutitoare : „m-am întrebat cu mirare dacă, într-adevăr, o insulă poate să plutească".

[4] Cartea a IV-a, cap. VIII. Teorie expusă anterior de Homer şi însuşită de Hecataios.

[5] Cartea a IV-a, cap. XXXVI.

[6] Cartea a IV-a, cap. XLII.

[7] Cartea a IV-a, cap. CV.

multe versiuni auzite, totodată însă şi asupra atitudinii sale prudente : „Datoria mea este să reproduc cele ce se spun, dar acestor lucruri nu sînt cituşi de puţin ţinut să le dau crezare ; cuvîntul scris acum să-mi fie călăuză de-a lungul întregii mele lucrări".

Cit priveşte izvoarele scrise, cu toate că Herodot este departe încă de metoda ştiinţifică de lucru a lui Thucydides, de concepţia severă pe care o avea istoricul atenian asupra veracităţii şi a modului cum poate fi atinsă [1], a utilizat şi el cronici oficiale, colecţii de oracole, inscripţii [2], şi, fără să mărturisească, lucrările predecesorilor sau contemporanilor săi. Cu aceasta trecem la cea de-a doua acuză adusă lui Herodot – aceea de plagiat.

2. Nu se poate tăgădui că Herodot nu a preferat tradiţia orală celei scrise. Oricît de multe variante ar fi auzit despre un personaj, localitate, întîmplare, le înregistra cu mult interes şi le transmitea şi cititorului în măsura în care i se păreau demne de a fi relatate. Dar Herodot a folosit, în parte măcar, şi scrieri „istorice", adică scrieri de cercetări, alături de cronici, oracole, inscripţii ; aceste opere purtau denumirea obişnuită de περιήγησις, περίοδος, περίπλους [3]. Bineînţeles, aceste opere erau „semnate", dar lui Herodot nici prin gînd nu i-a trecut să citeze numele semnatarilor, mulţumindu-se cel mult să-i cuprindă în denumirea de λόγιοι (subînţeles : Ἕλληνες) – „învăţaţi greci", prin opoziţie cu „învăţaţii perşi sau egipteni".

Ţinînd seama de apropierile care se pot stabili între fragmentele vechilor „istorici" greci şi opera lui Herodot, bizuindu-se pe aserţiunile unor gramatici, cum ar fi, bunăoară, Hermogenes sau Porphyrios, H. Diels a făcut încă din 1887 un amănunţit studiu asupra celor ce datorează „părintele istoriei" celui mai de seamă predecesor al său, Hecataios. Studiul se intitulează *Herodot und Hekataios* [4]. De la Hecataios a luat Herodot caracterizarea Egiptului ca „un dar al Nilului", cu observaţia că Herodot

[1] Deşi nu-l numeşte pe Herodot, Thucydides pe el îl vizează cînd critică modul cum se făcea informarea anterioară lui, în cartea I, cap. XX–XXII.

[2] Cartea a II-a, cap. CXXV, egipteană ; cartea a III-a, cap. LXXXVIII, persană ; cartea a IV-a, cap. XCI, persană ; cartea a IV-a, cap. LXXXVII, bilingvă, asiro-greacă ; cartea a VII-a, cap. CCVIII, greacă etc.

[3] Lucrarea lui Hecataios, de pildă, vezi mai sus, p. XLVII, sau cea a lui Scylax, vezi p. XLIX.

[4] Publicat în „Hermes", XXII, 1887. Cu privire la împrumuturile făcute de Herodot de la Hecataios. v. pp. XLVIII şi urm.

extindea Egiptul propriu-zis pînă dincolo de Memfis [1], pasajele despre pasărea fenix [2], despre hipopotam [3], crocodil [4] etc. Şi în pasajele privitoare la Syria istoricul din Halicarnas tot pe Hecataios îl urmează. Se poate numi ceea ce a făcut Herodot un plagiat ? Evident nu. Această tăcere, care, după criteriile noastre de judecată, încalcă probitatea ştiinţifică, nu-i poate fi luat în nume de rău lui Herodot. Procedeul, întîlnit şi la Thucydides, era firesc în antichitate : citările din alţi autori erau curente numai în cazuri de polemică. Abia o dată cu Polybios încep în mod mai insistent citările, lipsite, bineînţeles, de indicaţia precisă a opului din care au fost luate.

Învinuirile de *plagiat* intenţionat în lucrarea lui Herodot, în lumina explicaţiei de mai sus, nu pot rezista mai bine decît cele de *invenţie* răutăcioasă. Lipsurile aflate în informaţia lui Herodot, abaterile de la adevăr nu pornesc nici dintr-o necontrolată sau rău intenţionată desfăşurare de fantezie, nici dintr-o atitudine necinstită [5]. Trebuie ţinut seamă că Herodot se află abia la jumătatea drumului pe care la foarte puţină vreme după moartea lui avea să-l parcurgă Thucydides ; ca atare, opera lui conţinînd premisele unei bune cercetări ştiinţifice, este de luat în considerare împreună cu toate fibrele care o mai legau de trecut.

[1] Cartea a II-a, cap. V.
[2] *Ibidem,* cap. LXXIII.
[3] *Ibidem,* cap. LXXI.
[4] *Ibidem,* cap. LXVIII.
[5] Problema veridicităţii în *Istoriile* lui Herodot a fost dezbătută în zeci şi zeci de lucrări din toate punctele de vedere : geografic, istoric, arheologic, matematic etc. O listă respectabilă a unor astfel de studii se poate găsi în Schmid-Stählin, *op. cit.*, II$_1$, pp. 632–634. Adăugăm cîteva din cele mai recente lucrări în acest domeniu : O. Krueckmann, *Herodots Beschreibung von Babylon*, în „Berichte über den IV Internat. Kongr. fur Archäol.", Berlin, 21–22 aug. 1939, p. 230 şi urm. Krueckmann, reluînd, după Koldewey *(Das wiederentstehende Babylon*, ed. a 4-a, 1925), capitolele lui Herodot despre Babilon, demonstrează că, în general, ştirile sînt corecte ; C. H. Benedict, *Herodotos confirmed once again*, în „Classical Journal", XXXVI, 1940, pp. 168–169, cu privire la cărucioarele fabricate în Arabia ca suport la cozile oilor, cartea a III-a, cap. 113 ; B. A. van Gronigen, *L'exploit de Cleobis et Biton et la véracité d'Hérodote*, în „Mnemosyne" XII, 1944, pp. 34–43, arată că textul herodoteic din cartea I, cap. XXXI, despre Biton a fost strălucit confirmat prin descoperirea statuilor aflate actualmente la muzeul din Delfi ; A. Maude şi I. L. Myres, *The desert pipe-line in Herodotus*, III. 9. în „Classical Review", 1946, pp. 19 şi urm.

5 Interpretările încercate de Herodot asupra materialului adunat

Herodot avea adesea obiceiul ca informațiile obținute pe calea ὄψις și ἀκοή să le cîntărească, să le treacă prin prisma judecății sale. Este vorba de o filtrare critică a materialului adunat, o metodă de lucru care se bazează pe abilitatea judecății (γνώμη) și nu pe caracterul obiectiv al conexiunilor. Subiectivitatea ei și pericolul inerent pe care-l reprezintă o asemenea metodă l-au dus de cele mai multe ori pe Herodot spre concluzii complet greșite. Iată un exemplu în acest sens. În cartea a IV-a, cap. XXIX, discutînd asprimea frigului din Sciția, Herodot trage concluzia că gerul împiedică formarea coarnelor la bovine. Ca argument în favoarea raționamentului său aduce o afirmație a lui Homer despre rapida creștere a coarnelor la mieii din Libya unde e foarte cald. Desigur, în ce măsură acest raționament este original sau a putut fi influențat de tratatele de climatologie contemporane care se ocupau de influența climei asupra oamenilor nu se poate ști [1].

Construcțiile raționamentelor lui Herodot sînt mai întotdeauna puse la adăpostul unui modest „mi se pare", „după cîte cred"... Opiniile pe care le înfățișează astfel cititorului au, în consecință, un aspect șovăielnic. Uneori însă, deducția capătă și un ton ferm. Situația economică a grecilor, pretind epigtenii [2], este întotdeauna precară, căci recolta în Grecia este condiționată de ploi. „Aceste preziceri ale egiptenilor despre eleni sînt îndreptățite. Acum însă voi arăta cum stau lucrurile și cu egiptenii". Încheierea la care ajunge demonstrează că nici egiptenii nu o vor duce mai bine decît grecii dacă aluviunile vor face să se înalțe într-atît pămîntul Deltei încît să nu mai poată fi udat de revărsarea fluviului.

O altă latură a atitudinii critice a lui Herodot constă în însăși strădania istoricului de a alege versiunea cea mai „de crezut", cea mai „plauzibilă". Pentru Herodot nu există o distincție clară între ἀληθής – „adevărat" și πιθανός – „de crezut", „convin-

[1] Alteori însă, raționamentele lui Herodot prezintă o logică firească, plină de bun simț, cum e cazul explicației pe care o dă cu privire la brațele căzute ale coloșilor din Sais, cartea a II-a, cap. CXXXI.

[2] Cartea a II-a, cap. XIV.

gător". Destul de des – cum e cazul în cartea a III-a, cap. IX, unde Herodot discută modul de aprovizionare cu apă a trupelor lui Cambyses aflate în deșert – istoricul precizează că a dat preferință „versiunii celei mai convingătoare" (ὁ πιθανώτερος λόγος), prin opoziție cu alta „mai puțin convingătoare" (ἧσσον πιθανός)[1]. Ca atare, raționamentele lui Herodot în cîntărirea seriozității versiunilor pe care le află, vizează mai ales latura lor *verosimilă*, mai puțin *veracitatea* lor propriu-zisă. Așa cum observă Ph. Legrand, „în aprecierea verosimilului de către Herodot se strecoară și o parte de subiectivitate"[2].

În cuprinsul *Istoriilor* se află totuși unele pasaje în care Herodot se ferește voit să facă vreo apreciere personală, se teme parcă să-și ia o răspundere, și face apel la puterea de judecată a cititorului. În aceste cazuri, liberul arbitru este suveran. Tot în cartea a III-a, la capitolul CXXII, Herodot scrie : „Acestea ar fi deci cele două pricini care i-ar fi adus lui Polycrates moartea ; liber fiecare s-o creadă pe care vrea".

Un grad și mai accentuat încă în această sfiiciune[3], echivalînd, s-ar putea zice, cu o totală eclipsare a metodei de cercetare bazate pe raționamente formale, atît de vioi întrebuințată pe alocuri, se ivește în afirmațiile făcute limpede de istoric că s-a mulțumit să reproducă „cele auzite". În aceste cazuri, reproducerile „din auzite" au o valoare strict informativă, fiind lipsite de orice comentariu. Un pasaj edificator în acest sens se află în cartea a IV-a, cap. CXCV : „... pe insulă este un lac din apele căruia fetele localnicilor scot din mîl firișoare de aur, cu niște pene de pasăre înmuiate în păcură. Dacă acestea se întîmplă cu adevărat, nu știu ; scriu și eu ce se povestește. Poate să fie și adevărat, de vreme ce am văzut chiar eu, cu ochii mei, la Zakynthos, cum se scoate păcură din apele unui lac".

Cele mai importante deducții pe calea raționamentelor formale se află grupate în cartea a II-a a *Istoriilor*. Aci poate fi citită, spre exemplu, faimoasa teorie a lui Herodot (nu se știe în ce măsură a fost luată după alte izvoare) despre creșterea apelor

[1] Cf. și cartea I, cap. CCXIV, versiunile despre moartea lui Cyrus.
[2] *Op. cit.*, p. 93.
[3] Cf. cartea a II-a. cap. CXXIII și cartea a V-a, cap. XLV.

Nilului [1] ; în aceeaşi carte, Herodot a interpretat raţionalist un mit, făcînd exegeza unei povestiri auzite la Dodona [2], iar la capitolul XVII, combătînd pe Hecataios, istoricul se avîntă într-o discuţie lungă şi întortocheată, care duce la concluzia că numele de *Egipt* nu poate fi atribuit numai Deltei ; capitolele CXII–CXX includ o lungă discuţie despre varianta egipteană a răpirii Elenei, care se încheie cu următoarele consideraţii : „Troienii însă n-aveau de unde s-o dea îndărăt pe Elena, şi deşi spuneau adevărul, elenii nu-i credeau ; după cîte socot eu, toate acestea s-au întîmplat deoarece puterea zeiască hotărîse ca, prin pieirea lor într-un măcel fără cruţare, să dea o pildă oamenilor, arătînd că pentru nelegiurile mari, mari sînt şi pedepsele hărăzite de zei. Acestea le-am spus aşa cum le-am gîndit". Această grupare de pasaje, în care elucidarea raţionalistă predomină, nu este totuşi întîmplătoare. Cartea a II-a este porţiunea din opera herodoteică unde istoricul a folosit din plin materialul strîns de Hecataios şi este sigur că a fost influenţat de înaintaşul său asupra felului de a judeca lucrurile, poate chiar fără de voia lui.

În numeroasele pasaje în care este vorba despre mitologie, legende despre zei, lucruri „sfinte", Herodot se arată deosebit de circumspect : „Din cîte poveşti am auzit din gura lor [de la preoţii din Heliopolis], pe cele sfinte nu-s dator să le înşir, afară doar de numele zeilor, socotind că toţi oamenii cunosc deopotrivă legendele despre zei. Numai dacă şirul povestirii mă va sili, voi aminti totuşi unele din ele" [3]. Este indiscutabil că Herodot, prin educaţia sa aristocratică, subordonată concepţiilor religioase, un spirit pios, se arăta plin de o teamă respectuoasă faţă de cele „sfinte".

Istoricul nu şi-ar fi îngăduit pentru nimic în lume să pîngărească vreo credinţă religioasă grecească sau străină. Atitudinea lui Cambyses faţă de religia şi preoţii egipteni i se pare de neconceput ; doar un om nebun cu adevărat putea să se poarte aşa cum s-a purtat Cambyses, scrie Herodot [4].

[1] Cartea a II-a, cap. XXIV şi urm.

[2] *Ibidem*, cap. LVI-LVII. Vezi nota 245 la cartea a II-a. În această privinţă. S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 54.

[3] Cartea a II-a, cap. III.

[4] Cartea a III-a, cap. XXXVIII.

Cu toate acestea, pietatea istoricului a fost şi ea atinsă de îndoieli fireşti, care l-au împins uneori spre consideraţii pline de bun simţ [1]: povestea cu statuile Damiei şi Auxeniei, care s-au aşezat singure în genunchi cînd trebuiau să fie smulse de pe soclu [2] i se pare ridicolă, ca şi istoria flăcărilor ieşite din pieptul Herei [3] pentru a indica lui Cleomenes, regele Spartei, că nu trebuie să cucerească Argosul. Nu crede nici un cuvînt din povestea apariţiei zeului Pan în faţa lui Pheidippides [4], cum nu crede că Boreas, vîntul de nord, a zdrobit corăbiile perşilor lîngă coastele Magnesiei, numai fiindcă fusese rugat de Oreithyia, soţia sa, să vină în ajutorul atenienilor [5]. Asemenea exemple [6] nu constituie desigur nota dominantă în atitudinea lui Herodot faţă de „miracole", de „lucruri sfinte", de religie în general, dar ele nu pot fi trecute cu vederea. La Herodot se află nuanţe de scepticism [7] din care avea să se dezvolte ulterior criticismul lui Thucydides.

Pentru a face o apreciere de ansamblu asupra interpretărilor lui Herodot, este necesar să se precizeze că istoricul, prin metoda bazată pe judecată (γνώμη) în majoritatea cazurilor a ajuns la concluzii eronate. Cu toate acestea, Herodot nu poate fi condamnat a priori pentru rezultatele slabe ce le-a obţinut pe această cale. Stadiul dezvoltării ştiinţelor din vremea sa, cu o bază teoretică atît de şubredă, faptul că n-a avut prilejul să se familiarizeze cu concepţiile materialiste ale secolului său pentru o mai bună

[1] „*Même en ces matières* (în domeniul religios), *sa croyance n'est pas illimitée ; ou, plus exactement, elle n'est pas constante. Et elle n'a pas le caractère d'une foi sans conditions ; elle est réfléchie, et, dans une certaine mesure, rationelle*", scrie Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 84 ; cf. şi p. 86. Iată şi părerea lui S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 52 : „Uneori şi la el (Herodot – n.n.) îşi face apariţia scepticismul şi se dă o interpretare raţionalistă a miturilor".

[2] Cartea a V-a, cap. LXXXVI.

[3] Cartea a VI-a, cap. LXXXII.

[4] *Ibidem*, cap. CV.

[5] Cartea a VII-a, cap. CLXXXIX ; cf. şi cartea a VII-a, cap. CXXIX, despre formarea văii Tempe.

[6] Exemplele sînt citate de Ph. Legrand, *op. cit.*, pp. 84–85.

[7] Iată, de pildă, ca exemplificare a atitudinii sceptice a lui Herodot, cap. CXVI din cartea a III-a : „Spre nordul Europei, aurul pare să se găsească mai din belşug ; cum ajung să-l dobîndească, iarăşi n-aş putea să spun fără greş ; se zice totuşi că este răpit de la nişte zgripţori de către arimaspi, oameni cu un singur ochi. Nu sînt însă de loc încredinţat că se nasc oameni cu un singur ochi, care în toate celelalte privinţe să fie la fel ca toţi oamenii".

înțelegere a conexiunii universale, a cauzalității și a esenței fenomenelor, chiar stavila importantă a pietății, sînt tot atîtea motive care au contribuit să-l împingă pe Herodot spre deducții greșite.

Metoda interpretativă în sine abordată de Herodot, fie în latura ei deductivă, fie în latura ei sceptică, echivalează totuși cu promovarea *exegezei istorice*, cu luarea de atitudine față de materialul adunat prin cercetări. Cercetarea științifică începe să-și facă drum tot mai răspicat o dată cu opera lui Herodot ; în această direcție, oricît de imperfecte și modeste, încercările de interpretare a materialului adunat rămîn una din cele mai însemnate strădanii de a se păși pe drumul exegezei istorice.

6 În ce măsură a fost Herodot obiectiv?

Propunîndu-și să ia în considerare *faptele* și *modul de trai* al grecilor și al „barbarilor", Herodot s-a văzut silit să judece oamenii, felul lor de a fi, acțiunile lor, dintr-un punct de vedere comparativ.

Prin împrejurările vieții sale, Herodot a fost determinat să-și unifice scrierile istorice (λόγοι) și să transforme istoria războaielor greco-persane în axa de susținere a operei unificate. Expunînd desfășurarea evenimentelor, era inerent ca Herodot, devenit între timp un admirator al tradițiilor attice, să povestească lucrurile partinic, de pe poziția democrației sclavagiste ateniene, cea mai înaintată formă a societății sclavagiste grecești din secolele VI–V î.e.n. [1]

Niciodată însă istoricul care se născuse și trăise în Asia Mică nu a ponegrit pe „barbari" (pe „străini") nu a căutat să micșoreze intenționat meritele și calitățile popoarelor străine pe care le-a cunoscut. Dovedind cumpănire, Herodot a fost acuzat de corul detractorilor săi, în frunte cu Plutarh, că este un „filobarbar" (φιλοβάρβαρος). Nimic mai puțin adevărat. Acuzarea de „invenție", care viza lipsa de veridicitate, se sprijinea cel puțin pe o realitate, interpretată cu rea-voință, dar totuși realitate. Cea țintind „iubirea de barbari" este și mai puțin întemeiată și mai răuvoitoare.

[1] Vezi mai sus, paragrafele 1–2 la acest capitol.

În tratarea unui subiect istoric, primejdia denaturărilor avea, în antichitatea greacă, o dublă natură : părtinirea, determinată în mod curent de poziția de clasă, se complica și cu părtinirea regională, care uneori căpăta nuanțe pline de vrajbă. Herodot, smuls destul de timpuriu din Halicarnasul tinereții lui, a fost *grec*, fără a mai fi *cetățean* al unei cetăți. Prin forța împrejurărilor, el a judecat și pe greci, și pe „barbari" de pe culmea perspectivei pe care i-au deschis-o călătoriile și exilul. Pe „barbari" i-a luat în considerare cu o vie curiozitate științifică, acea curiozitate caracteristică logografilor ionieni în care intra și tendința de a satisface gustul publicului cititor dornic să cunoască popoarele străine și obiceiurile lor. Herodot a condamnat acțiunea agresivă a perșilor îndreptată împotriva grecilor, dar nu a socotit necesar să-i ponegrească atunci cînd a descris civilizația și felul lor de trai.

Herodot, om de știință, a crezut de datoria lui să înfățișeze cît mai veridic, cît mai exact, acțiunile politice, militare, datele de cultură materială și spirituală pe care le-a putut spicui de pretutindeni, împărțindu-și lauda și blamul față de toți, greci sau „barbari". El a arătat un profund respect pentru cuceririle minții omenești, pentru marile realizări, indiferent unde s-au ivit ele. Un punct de vedere foarte important, pe care-l găsim exprimat în dese rînduri în *Istorii*, este prețioasa idee a *relativității opiniilor morale*, care variază de la popor la popor, în funcție de treapta dezvoltării lor sociale. Femeia din tribul african al gindanilor, care poartă tot atîtea brățări în jurul gleznei cu cîți bărbați a avut legături, este foarte mîndră și prețuită cu cît numărul brățărilor crește [1] ; callatienii antropofagi au datoria sacră să-și mănînce părinții [2], și așa mai departe. Herodot, care a văzut multe, nu se miră de nimic, păstrînd o remarcabilă sobrietate în aprecieri.

Lauda nu o precupețește acolo unde socotește de cuviință că merită să fie dată. Calitățile grecilor, realizările lor, patriotismul de care dau dovadă, mai ales iubirea lor de libertate [3], sînt în

[1] Cartea a IV-a, cap. CLXXV.
[2] Cartea a III-a, cap. XXXVIII.
[3] Cartea a VII-a, cap. CIV ; cartea a VII-a, cap. CXXXV–CXXXVI ; cartea a VIII-a, cap. XXVI ; cartea a VIII-a, cap. CXLIII etc.

nenumărate rînduri prețuite cum se cuvine ; dar Herodot nu se sfiește să releve tot ce i se pare prețios și la „barbari", făcînd uneori pînă și observația că anumite calități sau realizări ale barbarilor nu se întîlnesc în Grecia [1].

Pe de altă parte, cu *ponegrirea* Herodot este deosebit de prudent. Bine primit, în general, în ținuturile unde a călătorit Herodot nu se pripește cu aprecierile negative. E posibil cîteodată să se fi lăsat influențat de versiunile pe care le urmează ; pasionat, cu îndîrjire, nu acuză niciodată.

Plutarh, în *Despre reaua-credință a lui Herodot* [2], îl acuză în schimb cu vehemență pe Herodot că ar fi vorbit cu răutate despre comportarea thebanilor în al doilea război medic [3]. Thebanii, insinuează Plutarh, nu i-au dat bani lui Herodot (ca atenienii) și nici voie să stea de vorbă cu tineretul din oraș. Atitudinea lui Herodot reprezintă prin urmare o răzbunare. Nimic mai fals. Herodot relatează un fapt istoric concret, fără aprecieri proprii. Acuzele de rea-credință au provenit, prin urmare, și din faptul că „părintele istoriei" nu a *falsificat* faptele în sensul vederilor detractorilor săi, dintre care Plutarh este renumit pentru spiritul său filotheban.

7 Concepția generală a operei

În istoria universală pe care a scris-o Herodot, în munca uriașă de unificare a părților ei componente nu putea lipsi o anumită concepție asupra desfășurării procesului istoric ; diversitatea stadiilor orînduirii primitive și sclavagiste pe care istoricul le-a luat în considerație l-au silit, la rîndul lor, să reflecteze asupra dezvoltării societății omenești.

La răspîntia dintre primele notări despre viața socială încercate de logografi și interpretările lui Thucydides, răspîntie la care se află imensa operă a lui Herodot, ar fi cel puțin absurd a pretinde autorului ei să înțeleagă care este adevăratul motor

[1] Cartea a II-a, cap. CXLVIII, de pildă, sau cartea I, cap. CXXXVII, despre perși : „Eu unul laud acest obicei – și-l mai laud și pe cel pe care-l voi spune îndată : pentru o singură greșeală, nici regele însuși n-are dreptul să osîndească la moarte pe cineva".

[2] În special în cap. XXXI.

[3] Plutarh se referă îndeosebi la cartea a VII-a, cap. CXXXIII.

al istoriei, să distingă cauzele adevărate de cele aparente, să meargă pînă la începuturile complexe ale unui lanţ cauzal. Astfel de pretenţii nu se pot formula nici cu privire la măsura în care Herodot a izbutit sau nu să lege evenimentele istorice de evoluţia societăţii, de baza ei materială.

Prin formaţia sa intelectuală, Herodot era tributar concepţiilor ideologice ale aristocraţiei din secolul al VI-lea î.e.n. În consecinţă, istoricul se mişcă fără nici o stînjenire în domeniul explicaţiilor morale, în cercul închis al „păcatului" şi al „pedepsei" – şi mai puţin sigur cînd intră în cel al cauzelor obiective.

În consideraţiile pe care le-a făcut asupra societăţii omeneşti, Herodot s-a referit uneori la trecut, în comparaţie cu prezentul, dar în chip sporadic, fără intenţia de a zugrăvi evoluţia în timp a unei anumite societăţi. Să luăm ca exemplificare interesul arătat de Herodot societăţii ateniene. Cu excepţia capitolelor LIX–LXV din cartea I, în care este povestită instaurarea tiraniei Peisistratizilor, din restul cărţilor *Istoriilor*, ne referim în special la cărţile VI–IX, cititorul nu mai poate afla direct de la autor ce schimbări s-au petrecut în societatea ateniană după alungarea tiraniei, cum s-a înfiripat şi s-a întărit tînăra democraţie sclavagistă la Atena, care au fost motivele ascendenţei democraţiei sclavagiste ateniene în fruntea celor două coaliţii de apărare împotriva perşilor. În consecinţă, pentru exigenţa ştiinţifică modernă, Herodot nu a putut lămuri *de ce* Atena a fost în stare să organizeze o rezistenţă victorioasă în faţa atacului perşilor.

Dacă istoricul nu a izbutit să schiţeze profilul *evoluţiei* societăţilor despre care a vorbit, mulţumindu-se doar cu sublinierea unor anumite *aspecte*, care, pentru un motiv sau altul, i-au atras atenţia, în schimb, este incontestabil că s-a străduit să lămurească *cauzele* conflictelor, ale izbînzilor, ale catastrofelor, într-un cuvînt, cauzalitatea faptelor. În domeniul *cauzalităţii*, concepţia lui Herodot se dovedeşte, ca şi în alte privinţe, trasă îndărăt de influenţa ideologiei aristocratice încă preponderentă în timpul său, deşi uneori istoricul, călăuzit doar de bunul simţ, a izbutit să depăşească în mod spontan limitele strîmte şi viziunea specifică ideologiei aristocratice. Această contradicţie, importantă pentru înţelegerea felului cum a privit Herodot desfăşurarea mersului înainte al evenimentelor, se cuvine să fie semnalată.

Pornind la analiza concepției istorice a lui Herodot, trebuie avut în vedere că prozatorul s-a mișcat pe planul unor *conflicte internaționale,* a cuprins în cercul atenției sale o întindere teritorială imensă și o perioadă de cîteva zeci de ani, pentru a nu mai vorbi despre digresiunile istorice din trecut.

Într-o măsură destul de pronunțată, deși nu fără reveniri, Herodot crede, în general, că procesul istoric este *determinat* de providență, de un destin suprem [1], concepție care aparține sferei idealismului obiectiv, adică a acelui idealism care ia ca bază a existenței o rațiune, o voință universală (dumnezeirea indiferent de forma pe care o îmbracă) independentă de conștiința și voința oamenilor. După cum s-a arătat în capitolul precedent, idealismul își are rădăcinile sociale în interesele reacționare ale clasei sau păturilor sociale în curs de a fi răsturnate de pe pozițiile dominante. Caracteristică pentru ilustrarea acestei concepții apare istoria familiei domnitoare a Mermnazilor și a ultimului ei reprezentant, Cresus, așa cum este relatată de Herodot. Ca pedeapsă pentru nelegiuirea lui Gyges, destinul (Moira) a hotărît ca cel de al cincilea urmaș al lui Gyges, Cresus, să plătească păcatul strămoșului său. Hotărîrea a fost vestită printr-un oracol pythic. Dar, scrie Herodot, „nici lydienii, nici regii lor, nu ținură seamă de această profeție mai înainte ca ea să se fi împlinit“ [2]. Împlinirea profeției a însemnat căderea Lydiei sub perși. Apollo, protectorul lui Cresus, oricît s-a străduit, explică Pythia prin alt oracol, nu a putut înlătura pierzania lui Cresus : „trei ani de-a rîndul a tot amînat căderea Sardesului, și, să știe bine Cresus, că a fost prins cu trei ani mai tîrziu decît hotărîse soarta“ [3]. În lumina acestei explicații, agresiunea perșilor *trebuia*

[1] Despre *pronia cerească* care determină procesele biologice sau care a luat anumite măsuri în dispoziția naturii, vezi cartea a III-a, cap. CVI și CVIII.

[2] Cartea I, cap. XIII.

[3] Cartea I, cap. XCI. Deosebit de important pentru ilustrarea celor ce gîndea Herodot este și începutul cap. LXXIX din cartea a IV-a, privitor, la nenorocirea care *trebuia* să-l ajungă pe regele scit Skyles : Ἐπεί τε δὲ ἔδεε οἱ κακῶς γενέσθαι, ἐγένετο ἀπὸ προφάσιος τοιῆσδε. Aici πρόφασις are sensul de *pretext.* Adevărata *cauză* a pierzaniei lui Skyles, socotea Herodot, era *hotărîrea nestrămutată a destinului.* Ulterior, istoricii care i-au urmat lui Herodot au făcut în mod clar distincția între αἰτία (cauză) și πρόφασις (pretext), raportîndu-se numai la domeniul faptelor concrete care constituie preliminariile unui eveniment.

să aibă loc ca pedeapsă a păcatului săvîrşit de intemeietorul dinastiei mermnade. În aceeaşi ordine de idei, în cartea a VIII-a, cap. LIII, se vorbeşte despre *necesitatea* căderii întregii Attici sub perşi, cădere hotărîtă de destin, iar în cartea a VII-a, cap. CCXX, despre *necesitatea* sacrificiului lui Leonidas pentru salvarea Spartei.

Herodot nu acceptă însă chiar orbeşte, fără nici o luare de atitudine personală, teoria predestinării în procesul istoric. In aceeaşi carte I, în care povesteşte soarta tristă a lui Cresus, la cap. XLVI remarcă cu multă perspicacitate că imboldul în hotărîrea regelui lydian de a ataca regatul persan era expansiunea îngrijorătoare a perşilor : „Puterea perşilor crescînd neîncetat, Cresus îşi înfrînă durerea şi, plin de îngrijorare, începu să se gîndească, dacă nu i-ar fi cumva cu putinţă să stăvilească întinderea perşilor mai înainte ca ei să se fi întărit prea mult". În aceste rînduri nu se zăreşte nici urmă a ideii de predestinare care se află, în fond, la baza explicaţiei aduse de Herodot în povestirea căderii regatului lydian.

Astfel de contradicţii, între stabilirea unei „cauze" principale, cu caracter pur idealist şi unele observaţii cu caracter materialist sînt nenumărate în *Istorii,* fie că e vorba de cauze mari, profunde, fie de cauze neînsemnate. O atare contradicţie apare, de pildă, şi în capitolele finale din cartea I, în care Herodot povesteşte expediţia lui Cyrus împotriva massageţilor, expediţie în care regele persan avea să-şi găsească moartea. Herodot a înţeles foarte bine că un stat de tipul celui înfiinţat de Cyrus, bazat pe o puternică organizaţie militară, nu putea să se menţină decît printr-o politică de cuceriri, din supunerea altor neamuri. Aceasta este, de altfel, şi teoria pe care o face Atossa soţului ei Darius, în cartea a III-a, cap. CXXXIV. Cu toate acestea, în cap. CCX din cartea I, Herodot tot nu se poate reţine să observe că în această expediţie destinul lui Cyrus era să moară, iar succesiunea tronului să treacă la Darius, fiul lui Hystaspes.

Alături de un determinism providenţial, de factură pur idealistă, în domeniul cauzalităţii, Herodot a acordat o mare atenţie şi legii morale a talionului. După concepţia lui Herodot, marile conflicte internaţionale dintre greci şi „barbari", au la origine

o încălcare a dreptății, care se cere răzbunată de partea jignită [1]. Aceasta este, cel puțin, linia adoptată de Herodot în prologul lucrării sale, adică în primele cinci capitole ale cărții I.

Nu este cîtuși de puțin exclus ca o astfel de concepție să fi fost orientală, cum lasă să se înțeleagă Herodot însuși cînd mărturisește că materialul prologului l-a cules din sursă persană. Explicațiile ulterioare date de Herodot în legătură cu izbucnirea primului și a celui de-al doilea război cu perșii sînt de același ordin : Darius pregătește expediția împotriva Atenei, deoarece Atena a sărit în ajutorul răscoalei ioniene [2] ; Xerxes caută să răzbune înfrîngerea de la Marathon [3]. Cît despre persoana aceluia care a declanșat întreaga serie de jigniri și răzbunări constituind inelele lanțului cauzal al războaielor medice (ἀρχέκακος) – Herodot îl vede în persoana lui Cresus, cuceritorul coastei asiatice, unde se înșirau coloniile grecești [4].

Determinismul providențial și plata nedreptății sînt noțiuni utilizate de Herodot nu numai în domeniul cauzalității istorice, ci constituie însăși esența concepției idealiste pe care a avut-o „părintele istoriei“ despre viața indivizilor și a colectivităților ; acest fel de a privi lucrurile, concepție curentă în secolul al VI-lea și al V-lea î. e. n. în Grecia, se numește, cu un termen convențional, *theodicee* [5].

[1] Vezi și p. XCIV.

[2] Cartea a V-a, cap. CV ; cartea a VI-a, cap. XCIV ; cartea a VII-a, cap. I, IV, VIII.

[3] Cartea a VII-a, cap. I, V, VIII, XI ; cartea a VIII-a, cap. CXL.

[4] Cartea I, cap. V. Pe aceeași linie vindicativă trebuie privită și aprecierea făcută de Herodot cu privire la *cauza* care l-a determinat pe Darius să atace Sciția. Darius *se răzbună* față de invazia scită în părțile superioare ale Asiei Anterioare, unde sciții au fost stăpîni vreme de 28 de ani (cartea a IV-a, cap. I). Aceeași explicație poate fi auzită și din gura unor șefi întruniți în consiliul convocat de sciți pentru întîmpinarea primejdiei năvălirii persane : „dacă n-ați fi fost voi cei dintîi care v-ați îngăduit să încălcați dreptatea față de perși și să porniți războiul cerînd ceea ce cereți acum, ni s-ar părea că vorbiți cu dreptate și, plecîndu-ne urechea la rugămintea voastră, v-am face pe voie. Voi însă, cînd ați năvălit pe pămîntul perșilor, i-ați stăpînit fără de noi, atîta vreme cît v-a îngăduit zeul, iar perșii, cum același zeu îi ațîță acum, după faptă vă aduc răsplată“ (cartea a IV-a, cap. CXIX).

[5] Cuvînt alcătuit din *theos* (θεός) – „zeu“ și *dike* (δίκη) „dreptate împărțită de puterea zeilor“.

Conform vederilor theodiceice, acţiunile omeneşti sînt îndeaproape supravegheate de ochiul atent al divinităţii. La Herodot, deşi istoricul vorbeşte foarte adesea despre divinitate, o delimitare limpede între *destin* (putere transcendentă supremă) şi *zei* nu există. O singură dată este făcută distincţia între *destin*, putere supremă, şi *Apollo* putere subordonată[1] dar această distincţie făcută printr-un oracol al Pythiei nu aparţine direct lui Herodot, ci oracolelor pline de subtilităţi diplomatice date de preoţii de la Delfi.

Pentru a denumi puterea divină, cu care confundă uneori şi destinul, Herodot se foloseşte de o sumă de cuvinte curente în vocabularul religios al timpului său, fără să-şi dea prea mare osteneală să facă vreo distincţie între ele : μοῖρα (cartea I, cap. XCI), τὸ δαιμόνιον (cartea a VIII-a, cap. XIII), προνοίη (cartea a III-a, cap. CVIII), θεός (cartea a IX-a, cap. XVI) ş.a., pe alocuri chiar τύχη, sau θείη τύχη (cartea I, CXXVI; cartea a III-a, cap. CXXXIX ; cartea a IV-a, cap. VIII); τύχη n-are încă la Herodot sensul pe care-l dă Thucydides acestui cuvînt, acela de *intîmplare*, sau cel căpătat ulterior în lumea elenistică : *noroc, nenoroc*.

Credinţa adîncă a timpului în care a trăit Herodot, răspîndită de ideologia aristocraţiei care suferise înfrîngeri după înfrîngeri în lupta dusă împotriva păturilor democratice în ascensiune, era că nimeni nu se poate sustrage de sub supravegherea divinităţii, nici nu se poate abate din drumul pe care i l-a hărăzit soarta. Numeroase maxime curente pentru ilustrarea acestei credinţe idealiste se strecoară adesea în *Istorii :* este „cu neputinţă unui muritor să abată pe un semen al său de la soarta care-l aşteaptă"[2], sau : „ceea ce este hotărît de divinitate şi trebuie să se întîmple, e cu neputinţă oamenilor să evite"[3], sau : „totul a fost înfăptuit de divinitate"[4] ş.a. Divinitatea supraveghează îndeosebi respectarea legilor morale din societatea omenească. Pedeapsa divină, după concepţia theodiceică, nu întîrzie să lovească pe vinovaţi, pînă şi în urmaşii lor. Potrivit

[1] Cartea I, cap. XCI : τὴν πεπρωμένην μοῖραν ἀδύνατά ἐστι ἀποφυγεῖν καὶ θεῷ.

[2] Cartea a III-a, cap. XLIII.

[3] Cartea a IX-a, cap. XVI.

[4] Cartea a VIII-a, cap. XIII.

acestei concepţii, oamenii sînt datori să fie deosebit de circumspecţi în privinţa acţiunilor pe care le săvîrşesc. Cu mare greutate, prin dovezi de purtare exemplară şi umilă pietate, prin jertfe numeroase aduse divinităţilor, omul izbuteşte să se strecoare în viaţă fără prea mari necazuri. Din aceste vederi, al căror substrat este, în fond, frica, rezultă grija excesivă pentru moderaţie, pentru un neîncetat control al acţiunilor proprii, care formează principala preocupare morală în religia apollinică, atît de răspîndită în secolele VI-V î. e. n. [1]

Pentru adepţii acestei interpretări transcendente, greşelile omeneşti se împart în două categorii, menţionate şi în *Istoriile* lui Herodot : a) greşeli pornite din sumeţie, (ὕβρις) din gîndurile rele care se nasc cele mai adesea dintr-o stare excesiv de bună, îmbuibarea (κόρος) ; asemenea „păcate" merg mînă în mînă cu nebunia, orbirea minţii omeneşti (ἄτη) ; b) în a doua categorie intră greşeli mai puţin grave, pornite din neştiinţă (uneori chiar greşeli predestinate), sau din uşurătate.

La Herodot, ca exemplu tipic pentru prima categorie de „păcate" pedepsite de divinitate, sînt acţiunile lui Xerxes, om care uită la un moment dat că este un simplu muritor supus legilor moralei omeneşti [2]. Pornind războiul împotriva Greciei pentru a răzbuna înfrîngerea de la Marathon, Xerxes se convinge din ce în ce mai mult pe sine însuşi că menirea lui este de a depăşi graniţele Asiei şi a cuceri Europa [3] ; sumeţia lui merge pînă la dispreţul faţă de lumea zeilor şi la insultarea templelor [4]. *Ate* nu întîrzie să-i trimită visurile mincinoase care-l întăresc pe calea greşită pe care merge. Xerxes va fi în consecinţă amarnic lovit de divinitate. „Roadele victoriei – spune la un moment dat Themistocles [5], – nu noi sîntem cei care le-am dobîndit, ci zeii şi eroii care n-au răbdat ca un singur bărbat, un nelegiuit şi un trufaş nebun să domnească peste Asia şi Europa".

[1] Vezi mai sus, p. XXXIII.

[2] Vezi mai sus p. XCI ; cf. cartea a VII-a, cap. LVI. Cf. acelaşi „păcat" atribuit şi lui Cyrus, cartea I, cap. CCIV (sfîrşit).

[3] Cartea a VII-a, cap. VIII ; cartea a IX-a, cap. CXXII. În cartea I, cap. LXXXIX, se face observaţia că întreg poporul perşilor este înclinat spre trufie : „perşii sînt trufaşi (ὑβρισταί) prin firea lor".

[4] Cartea a VII-a, cap. XXXV, cartea a VIII-a, cap. CIX ; cf. Eshil, *Perşii* v. 800. Contrar, Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 136.

[5] Cartea a VIII-a. cap. CIX.

Conform concepției theodiceice, în Xerxes, divinitatea lovea un om care încălca deopotrivă legile moralei umane și pe cele divine. Sînt însă alte cazuri în *Istorii*, cînd pedeapsa vine ca o simplă consecință a cruzimii omenești : Pheretima, sălbatică în cruzimea pe care o desfășoară împotriva barceenilor, va sfîrși mîncată de viermi, fiind încă în viață [1], iar Oroites, satrapul Lydiei, călăul lui Polycrates, va fi ucis de propria lui gardă [2].

Pedeapsa divină pentru faptele omenești necugetate, pline de trufie rea, jignitoare, se numește τίσις. Potrivit acestei concepții mistico-idealiste, nimeni nu se poate sustrage pedepsei divine, așa cum nu poate nici să strămute hotărîrile destinului : οὐδεὶς ἀνθρώπων ἀδικῶν τίσιν οὐκ ἀποτείσει [3], scrie Herodot, sau : μεγίστη τίσις ἀδικηθέντι ἐγένετο πάντων τῶν ἡμεῖς ἴδμεν[4]. Comparativ cu cei care-și ispășesc propriile lor păcate, cu adevărat tragică este ispășirea păcatelor altora, spune Herodot. Cei loviți fără ca ei să fi păcătuit cu ceva, persoane care intră în a doua categorie despre care a fost mai sus vorba, sînt uneori pedepsite fără să cunoască rațiunea pedepsei. Și asemenea exemple se găsesc destule în *Istorii*. Atys, de pildă, este sortit să piară pentru ca tatăl său, Cresus, să nu-și mai închipuie că este cel mai fericit om din lume [5]. Soarta lui Leonidas, care se jertfește pentru binele cetății spartane, nu este urmarea unei vini personale [6] ș. a.

Alături însă de imaginea divinității, care ține sabia dreptății, care veghează asupra îndeplinirii regulilor de conduită umană, Herodot a înfățișat în paginile *Istoriei* și o altă ipostază a divinității : *divinitatea pizmașă* pe fericirea și prosperitatea omenească. Τὸ θεῖον πᾶν φθονερὸν καὶ ταραχῶδες, divinitatea-i numai pizmă și vrajbă, zice Solon în cap. XXXII al cărții I ; Amasis, regele Egiptului, știe la rîndul lui ce înseamnă invidia divinității [7], ca și Artabanos, de altfel care recunoaște că „divinității

[1] Cartea a IV-a, cap. CCV.
[2] Cartea a III-a, cap. CXXVI–CXXVIII.
[3] Cartea a V-a, cap. LVI.
[4] Cartea a VIII-a, cap. CV.
[5] Cartea I, cap. XXXIV.
[6] Cartea a VII-a, cap. CCXX.
[7] Cartea a III-a, cap. XL.

îi place să nimicească tot ce-a ridicat... ; chiar dacă îngăduie să guşti ceva din plăcerea vieţii, pe dată devine pizmaşă"[1].

Din credinţa cu caracter transcendent despre determinismul divin şi imixtiunea voinţei zeilor şi în viaţa omenească, în chip firesc rezultă îngrădirea liberului arbitru. Teama sădită în suflete privitor la şubrezenia fericirii omeneşti, la posibilitatea de a pierde tot ce-ţi este scump pe lume, nu contribuia, desigur, în lumea veche greacă la închegarea unei viziuni senine, optimiste despre rostul omului pe pămînt. Nicăieri poate nu este mai pregnant redat acest sentiment, cu o melancolie mai adîncă, decît în cuvintele pe care i le adresează Solon puţin înţeleptului Cresus : „Într-o viaţă lungă se văd multe lucruri pe care omul n-ar vrea să le vadă, şi multe sînt de îndurat... Din toate zilele cuprinse în şaptezeci de ani... nici una nu va aduce, faţă de cealaltă o întîmplare chiar aidoma... Aşa fiind, o Cresus, tot omul e la voia întîmplării..."[2].

Înlănţuită de această viziune sumbră asupra vieţii este şi ideea morţii izbăvitoare, în directă conexiune cu vederile religiilor mistice care încercau să abată interesul cetăţenilor din Grecia veche de la lupta politică. Cleobis şi Biton se săvîrşesc din viaţă fiindcă prin moartea lor „divinitatea voia să arate că pentru om e mai bine să moară decît să-şi trăiască viaţa"[3]. Artabanos face următoarele reflecţii : „În cursul vieţii trecem prin încercări mult mai grele decît moartea. Într-un răstimp aşa de scurt, nu se află nimeni, nici dintre oamenii de prin părţile noastre, nici dintre străini, care să fie într-atît de fericit încît să nu-i vină în minte, şi nu o dată, ci adesea, dorinţa de a muri... Greutatea existenţei face pentru om ca moartea să devină limanul cel mai dorit"[4].

Cu toate că adoptă părerea răspîndită în lumea greacă despre instabilitatea fericirii omeneşti, pîndită de ochiul divinităţii[5],

[1] Cartea a VII-a, cap. X şi XLVI.
[2] Cartea I, cap. XXXII.
[3] *Ibidem*, cap. XXXI.
[4] Cartea a VII-a, cap. XLVI.
[5] Cf. Solon fr. 1, ed. Diehl[3] (1949), v. 63 şi urm. ; Eshil, *Agamemnon*, v. 928 ;

despre izbăvirea adusă de moarte [1], trebuie totuşi remarcat că Herodot relatează astfel de păreri pe un ton egal, lipsit de patimă, ca şi cum acceptă fără împotrivire această ordine. Viaţa omenească e într-adevăr plină de vicisitudini, de surprize – dar, atrage luarea aminte Herodot, omul [2] care ştie că trebuie să se mulţumească cu puţin, e oarecum ferit de supărări mari ; dacă trece prin momente în care norocul îi surîde, să le guste din plin. Aşa rezultă şi din cuvintele lui Xerxes către Artabanos : „Artabanos, grăieşte Xerxes, viaţa omenească aşa este, cum spui tu ; dar să nu ne mai gîndim la nenorociri acum cînd, deocamdată, ne merge bine“[3]. Pentru Herodot, în nesiguranţa traiului zilnic, obţinerea fericirii nu este chiar imposibil de realizat. Omul însă trebuie să ştie *cum* să-şi găsească fericirea prin cumpătare, modestie, pietate. Pesimismul concepţiei theodiceice apare întrucîtva corectat de credinţa fermă că „cine se bucură de o bunăstare mijlocie“ fără a avea năzuinţe dăunătoare, poate să-şi afle mulţumirea.

Exemplul pe care-l aduce Herodot pentru a ilustra această teză este acela al atenianului Tellos [4].

[1] Theognis, v. 425–426, ed. Diehl[3] :

Πάντων μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον
μηδ' ἐσιδεῖν αὐγὰς ὀξέος ἠελίου.

(dintre toate, cel mai bun lucru pentru pămînteni ar fi să nu se fi născut şi să nu fi văzut lumina soarelui puternic) ; *Bacchylides*, V, v. 160–162 etc. Aceste reflecţii sînt grăitoare pentru modul de a gîndi, caracteristic reprezentanţilor aristocraţiei greceşti.

[2] Cartea I, cap. XXXII.

[3] Cartea a VII-a, cap. XLVI. În cadrul trist, deprimant al theodiceii, antichitatea a introdus şi un fascicol iluzoriu de raze luminoase, în care Herodot îi place uneori să prezinte anumite situaţii ale vieţii : este vorba tocmai despre ideea redată de Xerxes, anume că omul trebuie să preţuiască faţa surîzătoare a norocului. Herodot n-a mers pînă la acel *carpe diem* caracteristic, de pildă, poeziei lui Alcaios : „Bea şi îmbată-te împreună cu mine, Melanippos ... fără să-ţi tînjească inima după lucruri mari“ (fr. 22 ed. Diehl[2], v. 1 şi 4), dar nici nu neagă faptul că omul, mai ales cel modest şi cumpătat (σώφρων), are dreptul la fericire.

[4] În cartea I, cap. XXXII, sînt enumerate condiţiile care, conform concepţiilor antice, ar face pe om fericit : sănătate, frumuseţe fizică, copii frumoşi, stare materială mulţumitoare, atît cît să ajungă pentru un trai ferit de mizerie.

Herodot a căutat să aplice principiile idealiste și transcendente analizate mai sus nu numai la viața indivizilor – ci și la viața întregii societăți [1].

Deși era un admirator al democrației sclavagiste, din punct de vedere politic el nu s-a ridicat la nivelul concepției materialiste antice despre natură și societate adoptată de cei mai înaintați reprezentanți ai democrațiilor sclavagiste, puternic interesați în dezvoltarea și progresul științelor. În consecință, el nu s-a putut apropia decît sporadic, spontan, de *cauzele obiective* ale prefacerilor pe care le-au înregistrat societățile sclavagiste contemporane lui și nu a înțeles nimic din esența procesului istoric care a provocat ciocnirea societăților sclavagiste ajunse la diferite trepte de dezvoltare.

Schimbările din viața socială, mai ales cele de ordin politic, Herodot le explică pe calea *comportării morale* a colectivităților, „răsplătite" sau „pedepsite" după merit de divinitate. Pentru Herodot există un ritm în felul cum se desfășoară evoluția societății omenești, însă un ritm condiționat de criterii morale : ...„îmi voi urma povestirea – scrie el – depănînd deopotrivă istoria cetăților omenești mari și mici, căci multe din cîte au fost mari odinioară, cu timpul și-au pierdut strălucirea, pe cînd altele, mari în vremea mea, altădată au fost neînsemnate ; pătruns de nestatornicia lucrurilor omenești, le voi pomeni, deopotrivă, și pe unele și pe altele" [2]. În acest pasaj e limpede că Herodot a aplicat principiul variabilității din viața indivizilor și la mersul istoriei, socotind că a găsit cheia care lămurește progresul și decăderea formelor de stat pe care le-a cunoscut.

La posibilitatea unui progres social pe calea dezvoltării forțelor de producție și a luptei de clasă Herodot nu s-a gîndit, deși empiric a constatat cîteodată diferențierile gradului de dezvoltare în societățile primitive și sclavagiste pe care le-a cunoscut. În ciuda slăbiciunii concepțiilor sale despre viața socială, din partea a doua a *Istoriilor* se desprinde totuși impresia că istoricul, bun observator, a intuit superioritatea cetății-stat sclavagiste, de factură democratică, asupra altor organizări sociale.

[1] S. I. Sobolevski, *op. cit.*, pp. 55, 56.

[2] Cartea I, cap. V.

După concepția istorică idealist obiectivă a lui Herodot, pentru indivizi și comunități rămîne, cu toate acestea, o cale deschisă pentru cunoașterea voinții divine și prevenirea catastrofelor : oracolele și mantica. Karl Marx, în lucrările preliminare pe care le-a întocmit în vederea publicării unei istorii a filozofiei epicureice, stoice și sceptice, a subliniat importanța oracolelor în lumea greacă veche : „Sentințele de oracol ale lui Apollo din Delfi au fost considerate numai atîta vreme drept adevăr dumnezeiesc de către popor, au fost numai atîta vreme învăluite în clarobscurul unei puteri necunoscute – cîtă vreme de pe trepiedul pythic răsuna propria putere evidentă a spiritului elen ; numai atîta vreme poporul s-a comportat teoretic față de ele, cîtă vreme aceste oracole au constituit propria sa teorie glăsuitoare, ele au fost populare numai atîta vreme cît erau nepopulare" [1].

Interesul major al lui Herodot față de oracole și mantică trebuie considerat în lumina lămuririlor date de Marx. Prevestirile și divinația, crede cu fermitate Herodot, sînt singura cale prin care muritorii pot afla cîte ceva asupra celor ce au de făcut, asupra izbăvirii lor, bineînțeles dacă înțeleg și respectă recomandarea prevestirii. Herodot ia cu deplină seriozitate în considerare, alături de oracolele grecești, și pe cele străine : egiptene, trace, scite, și le acordă o mare însemnătate pentru diriguirea treburilor politice.

Oracolele erau date, de obicei, în formă ambiguă [2], divinitatea din partea căreia venea oracolul nu putea fi în acest fel niciodată învinuită de neadevăr. Herodot nu se sfiește însă să vorbească și de oracole mincinoase [3] sau în neputință de a spune adevărul.

Cel mai de seamă oracol al lumii grecești, de nenumărate ori pomenit de Herodot, era cel de la Delfi ; această localitate, ajunsă la o mare faimă, adăpostea tezaure aduse din toate părțile Greciei antice.

[1] Marx-Engels, *Despre artă și literatură,* E.P.L.P., București, 1953, p. 201.

[2] Vezi cartea I, cap. XCI și nota nr. 241, unde se explică înțelesul epitetului Loxias, dat lui Apollo.

[3] Cartea I, cap. XLVIII–XLIX.

Voinţa zeilor, conform aceloraşi credinţe, se dezvăluie oamenilor şi prin alte mijloace, care nici ele nu sînt întotdeauna uşor de interpretat : semne, prorociri [1], vise etc. *Istoriile* sînt încărcate pînă la saturaţie cu astfel de intervenţii ale divinităţii pentru „lămurirea" pămîntenilor. Nici una din ele n-are totuşi, în concepţia lui Herodot, valoarea oracolelor, în rîndul cărora pe cel din Delfi îl socoate superior. Despre cartea I şi minunata poveste a regelui Cresus – în care adevărul şi legenda se împletesc măiestrit – s-ar putea chiar susţine că constituie un fel de apologie a oracolului de la Delfi [2].

La Herodot nu se întîlneşte nici cea mai mică umbră a dubiului ce-l încearcă pe Thucydides în privinţa utilităţii practice a oracolelor şi a veracităţii lor [3]. Credinţele timpului au avut şi în această privinţă un cuvînt puternic de spus şi istoricul a inserat în povestirea sa toate oracolele, visele, semnele minunate etc. – cîte a putut afla că au însoţit evenimentele istorice – cu aceeaşi conştiinciozitate cu care a înregistrat şi restul informaţiilor ce i-au stat la îndemînă.

8 Valoarea operei lui Herodot ca izvor istoric

Veridicitatea relatărilor, datelor şi informaţiilor date de Herodot, ca izvor istoric, a fost contestată şi atacată încă din antichitate, chiar de continuatorul lui direct, de Thucydides. Aşa cum s-a arătat însă la paragraful 4 al acestui capitol, insinuările de fals şi de plagiat aduse „părintelui istoriei" în timpurile vechi şi moderne sînt destul de puţin întemeiate, dacă ţinem seamă de locul pe care-l ocupă în evoluţia istoriografiei greceşti.

Mai îndrituită să suscite critici este aprecierea generală a istoricului din Halicarnas despre predestinare, intervenţia destinului sau a divinităţii în viaţa socială, pedeapsa greşelilor umane.

[1] Cartea a III-a, cap. CXXIV ; cartea a V-a, cap. XXXVI.

[2] Răspunsurile oracolelor erau strînse în culegeri speciale, alcătuind o adevărată ramură a literaturii antice : mantica. Cele ale oracolului de la Delfi aveau şi o reală valoare artistică, în dosul lor ascunzîndu-se uneori poeţi destul de talentaţi.

[3] În această privinţă, vezi îndeosebi Herodot, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. XLIII.

Această apreciere, izvorîtă din concepţiile lui despre lume analizate mai sus, l-a împiedicat pe Herodot să meargă pe calea justă a intuiţiilor de care a dat uneori dovadă în domeniul stabilirii legăturilor obiective între evenimente. El a exagerat şi deformat adesea rolul întîmplării, al motivelor cu totul secundare, al personalităţii, împins de aceeaşi neputinţă de a găsi explicaţii cu caracter materialist pentru faptele pe care le-a relatat. Aşa, de pildă, în cartea I, cap. CXXVI, preluarea supremaţiei în statul medo-persan de către perşi o atribuie în exclusivitate voinţei lui Cyrus. Unor motive de ordin individual atribuie Herodot şi expediţia lui Cambyses, împotriva Egiptului (cartea a III-a, cap. I) sau hotărîrea luată de confederaţia ionică de a se răscula împotriva perşilor (cartea a V-a, cap. XXXV – XXXVI).

În procesul istoric, Herodot a văzut în primul rînd *aspectul pragmatic*, „faptele mari şi glorioase", cum singur mărturiseşte în cap. I al cărţii I. Deşi, urmînd tradiţia logografilor, Herodot s-a interesat îndeaproape de cultura materială a societăţilor despre care a scris, el nu a putut întrevedea semnificaţia relaţiilor de producţie la mozaicul populaţiilor pe care le-a vizitat sau despre care s-a informat, nu a înţeles că lupta de clasă este adevăratul motor al istoriei societăţilor împărţite în clase antagoniste şi, mai ales în explicarea procesului istoric, s-a dovedit tributarul concepţiilor idealiste care slujeau ca fundamentare teoretică a politicii duse de cercurile reacţionare şi retrograde.

Cu toate acestea, ar fi fundamental greşit să i se nege lui Herodot valoarea ca izvor istoric. Opera sa, care reprezintă primul monument istoric de mari proporţii din literatura istorică greacă, conţine un imens material documentar, uneori unic.

Încă de la inceputul marilor campanii de săpături în Orient, printre care relevăm campania de săpături de la Babilon, condusă de Robert Koldewey înaintea primului război mondial (1899–1914), în istoriografia modernă a început un puternic reviriment în favoarea reconsiderării informaţiei lui Herodot. In Uniunea Sovietică, unde săpăturile arheologice din regiunile de la nord de Marea Neagră au luat o deosebită amploare, acest curent este deosebit de puternic [1] ; şi în alte ţări europene, asia-

[1] S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 57.

tice şi africane, reconsiderarea operei lui Herodot în lumina rezultatelor ştiinţifice ale cercetărilor moderne este în plină desfăşurare. Arhitecţii Georgeta şi Traian Chiţulescu, autorii unei lucrări despre monumente celebre din arhitectura antică [1] semnalează, de pildă, că descoperirea inginerului egiptean El Mallakh din 1954, cu privire la „bărcile solare" din marea piramidă a lui Khufu, confirmă în mod strălucit informaţiile lui Herodot despre „canalul" care înconjura piramida [2].

Pentru istoria veche a U.R.S.S. şi a patriei noastre, cartea a IV-a din *Istoriile* lui Herodot are o valoare nepreţuită (lămuririle necesare în această privinţă sînt date în *Notiţa istorică* la cartea a IV-a), Herodot a călătorit în regiunile pontice. Din relatările sale nu reiese însă clar care sînt ţinuturile pe care le-a vizitat personal. În orice caz, coloniile ioniene din Pont, relaţiile dintre aceste colonii şi băştinaşi, modul de viaţă şi civilizaţia acestor băştinaşi, „sciţii", cum îi numeşte, în genere, Herodot pe locuitorii ţărmului nordic al Mării Negre, s-au bucurat de toată atenţia călătorului antic grec. Dintre aceste colonii, majoritatea informaţiilor lui Herodot se concentrează asupra Olbiei şi a ţinuturilor dintre Nistru şi Nipru [3]. Herodot, afară de preţioase detalii geografice şi etnografice despre vechea Sciţie, a lăsat un material documentar de o importanţă unică despre organizarea tribală a sciţilor şi constituirea triburilor scitice în uniuni ce purtau denumirea de „regate". Săpăturile făcute la gorodiştile din sudul Uniunii Sovietice, unde se înşiră marile curgane, au confirmat nenumărate detalii povestite de Herodot despre sciţi. Aceste contingenţe dintre rezultatul săpăturilor din sudul U.R.S.S. şi relatările lui Herodot au fost semnalate în notele la cartea a IV-a.

Deoarece povestirea lui Herodot despre sciţi atinge unele aspecte ale istoriei triburilor scitice şi a expansiunii acestor triburi spre vest, cartea a IV-a este şi unul din cele mai însemnate izvoare pentru istoria veche a patriei noastre. În informaţiile

[1] *Şapte monumente celebre ale arhitecturii antice*, Editura Tehnică, Bucureşti, 1959, p. 34.

[2] Cartea a II-a, cap. CXXIV.

[3] Vezi propria-i mărturie în cartea a IV-a, cap. XXIV.

despre istoria triburilor scitice și a triburilor tracice din nordul Dunării, cu care sciții au venit în contact, se amestecă multe elemente de mit și legendă, pe care Herodot le-a cules din tradiția locală. Cu toate acestea, fie și în relatarea naivă uneori a miturilor și a legendelor aparținînd triburilor scitice și tracice, informațiile lui Herodot despre locuitorii ținuturilor pontice prezintă o deosebită importanță și sînt de reținut pentru posibilitățile de interpretare pe care le oferă.

Dintre triburile tracice menționate de Herodot în nordul Dunării, cu prilejul descrierii expediției lui Darius, cele mai de seamă detalii privesc uniunea de triburi getice de sub conducerea lui Dromichaites. Informații interesante sînt date de Herodot și asupra relațiilor dintre triburile din sudul și cele din nordul Dunării. Înaintarea oștilor lui Darius de-a lungul țărmului apusean al Mării Negre i-a oferit lui Herodot ocazia să istorisească tot ce-a putut afla despre populațiile tracice din vestul Mării Negre, cele din țara noastră inclusiv. Descrierea geografică a acestui ținut, cu menționarea nomenclaturii respective, este un izvor de prim ordin pentru cunoașterea denumirilor de așezări omenești, rîuri și munți ; asupra acestor denumiri s-a îndreptat și atenția lingviștilor care studiază caracterele limbilor tracice.

În fiecare an, în revistele de specialitate apar noi confirmări despre veridicitatea relatărilor lui Herodot. Actualmente, deși cu atenția necesară, *Istoriile* lui Herodot sînt folosite ca bază a comentariilor istorice despre orînduirile sociale și evenimentele istorice din secolele al VI-lea și al V-lea din Europa, Africa și Asia Anterioară. Pentru începutul războaielor greco-persane, *Istoriile* sînt unica sursă de informații, fără posibilități prea întinse de confruntare.

În țara noastră, *Istoriile* au fost folosite în cercetările relative la răspîndirea sciților, în studiile despre cultura lor materială și, cu un egal folos, în studiile despre ramurile tracice din nordul Dunării și relațiile acestor ramuri cu cetățile grecești.

Nu trebuie uitat nici faptul că Herodot a scris istoria unor evenimente apropiate de timpul cînd a trăit, istorie căreia i-a dat un caracter universal, dobîndindu-și pe drept numele de „părintele istoriei". În opera sa el a inclus un material de proporții ne-

maiîntîlnite pînă în secolul al V-lea, privitor la istoria politică şi culturală a unor populaţii din trei continente, aşa încît această operă a devenit o veritabilă enciclopedie [1] pentru cercetătorii societăţilor primitive şi sclavagiste din secolele al V-lea şi al VI-lea.

9 Valoarea artistică a operei lui Herodot

Istoriile lui Herodot sînt nu numai o remarcabilă operă de „cercetare", ci şi o operă literară de prim ordin. Herodot a fost un povestitor neîntrecut, care a utilizat o întreagă gamă de procedee literare.

Spre deosebire de logografi, care scriau într-un stil cît mai sobru cu putinţă – de fapt adevăratul stil potrivit subiectelor ştiinţifice – Herodot, hrănit la şcoala epicii şi a novelisticii ionice, şi-a tratat subiectul ca pe o operă literară, cu grija unui mare scriitor. Concepţia sa despre istorie – clădită pe opinii etice – l-a dus implicit către analize psihologice, peste putinţă de redat în stilul caracteristic unei lucrări strict ştiinţifice, cum ar fi, bunăoară, *Istoria* lui Polybios.

Ce se remarcă în mod deosebit de la o primă vedere în compoziţia herodoteică este densa intercalare a episoadelor literare în cursul povestirii, episoade care pot varia ca formă şi întindere de la mica anecdotă povestită într-un singur capitol, pînă la marele excursus despre Egipt, cuprins în toată cartea a II-a. Introducînd mult material istoric, legendar şi chiar fantastic, în afara obişnuitelor descrieri geografico-etnografice de pînă atunci, Herodot s-a folosit din plin de tehnica episoadelor [2]. Această tehnică, curentă în epica arhaică, la Herodot nu are totuşi valoarea artistică din *Iliada,* de pildă, unde prin episoade povestirea capătă viaţă şi nerv dramatic. În *Istorii,* episoadele sînt introduse atît din dorinţa conştiincioasă de a se reproduce tot ce se poate şti din punct de vedere material şi moral în legătură cu persoanele, monumentele sau întîmplările care intră în subiect, cît şi ca argumentare în sprijinul tezelor susţinute de autor.

[1] S. I. Sobolevski, *op. cit.,* p. 68.

[2] Preferinţa pentru acest procedeu este mărturisită deschis de istoric în cartea a IV-a, cap. XXX : „de la început m-am deprins să mă tot abat de la firul povestirii". Cf. şi cartea a VII-a, cap. CLXXI.

În prima parte a operei, episoadele sînt mai numeroase decît în ultima, deoarece această parte avea ca substrat „povestirile" inițial scrise de Herodot ; dîndu-și însă seamă că un exces de inserări, mai ales de largi proporții, dăunează ansamblului, Herodot renunță cîteodată la unele, deși le avea gata scrise (de exemplu *Assyriaca*, cartea I, cap. CVI, cap. CLXXXIV ; cf. și cartea a II-a, cap. XXXV, cartea a III-a, cap. LXVIII).

Dibăcia lui Herodot de a introduce neobosit noi și variate episoade în cursul povestirii este neîntrecută. Arta de povestitor a lui Herodot ne inițiază însă în ceea ce trebuie să fi fost „povestirea" orală (poate și scrisă) a timpului său, despre care nu e greșit să presupunem că a avut o coloratură populară [1]. Această parte a literaturii antice, necunoscută nouă (în proză), se dezvoltase pe un fond diferit față de cel mitic, care fusese preluat de poezia epică și de cea dramatică. Judecînd după redactarea *Istoriilor,* în Ionia este imposibil să nu fi circulat o serie de „povestiri" în genul celor orientale, fie anecdote în legătură cu personaje și întîmplări reale, fie simple povești, oglindind viața poporului și înfățișînd diferite tipuri umane, de la regele plin de îngîmfare pînă la flăcăul dezghețat care biruie toate piedicile ce-i ies în cale. Herodot nu s-a sfiit să utilizeze în *Istorii* forma literară a „povestirii" populare, pe care o alternează cu note de călătorie, considerații pseudoștiințifice, descrieri etc. Plăcerea cu care la tot pasul istoricul mai introduce încă un episod, și încă unul, se explică și prin faptul că aceste povestiri, de multe ori simple reproduceri, conțineau, din punct de vedere ideologic, idei care se încadrau în sistemul de gîndire propriu lui Herodot.

Într-adevăr, „novelistica" herodoteică nu-i scrisă numai de dragul narațiunilor în sine. La o analiză mai atentă, se vede că ea are un rost bine definit. Cum putea Herodot – ținînd seama de concepțiile lui istorice – să explice pe altă cale căderea lui Cresus și a regatului lydian sub perși, decît îngrămădind în jurul regelui o sumă de anecdote care să-i dovedească „vina" ? *Novelistica* îl ajută pe Herodot și în marcarea opoziției greci-„barbari" – care se adîncește tot mai mult, pe măsură ce istoricul înaintează în redactarea operei.

[1] Legătura care există între „povestirea" la Herodot și materialul folcloric a fost foarte bine studiată de A. D o v a t u r, *op. cit.*, cap. IV.

Tot prin novelistică Herodot a exprimat ca nimeni altul dragostea puternică pentru libertate ce însufleţea pe toţi grecii timpului său. În fruntea acestei lumi însetată de libertate se află Atena. La Atena, oamenii doreau atît libertatea politică (externă şi internă), cît şi libertatea de opinii şi a cuvîntului (παῤῥησία). Thucydides ar fi ales cu precădere calea discursurilor pentru a reda acest minunat sentiment de mase ; Herodot se mulţumeşte să rămînă la procedeul novelistic, prin care – cu toată lipsa de exactitate a detaliului – redă totuşi stări de spirit *tipice*. Iată de ce, independent de calităţile literare, novelistica herodoteică nu apare inutilă în economia operei nici din punct de vedere istoric, deoarece slujeşte concepţiile autorului.

Herodot a înţeles să scrie „povestirea" istorică într-o formă artistică cît mai înaltă. În *Istorii* se pot întîlni scene şi portrete care amintesc şi de forţa epică a lui Homer [1], şi de tensiunea dramatică a tragediei attice. S-a spus adesea pe bună dreptate că Herodot este un prozator care totodată merită şi numele de poet. Este neîndoielnic că Herodot datoreşte în bună măsură lui Homer plasticitatea descrierilor şi puterea de evocare. Pe de altă parte, anumite episoade sau dezvoltări de conflicte sînt scrise cu mîna sigură a unui dramaturg de prim rang. Aşa ni se înfăţişează, de pildă, redactarea poveştilor despre regele Candaules şi nefericitul Adrastos din cartea I [2]. Numeroasele portrete care pot fi întîlnite în *Istorii* sînt uneori portretele unor adevărate personaje de dramă. Pornind de la un sîmbure de adevăr despre caracterul unui personaj, Herodot învăluie acest sîmbure cu trăsături psihologice izvorîte din propria sa imaginaţie. Personajele sale, Cresus, Cyrus, Xerxes, Artabanos, Demaratos etc. se înfăţişează drept creaţia personală a istoricului, care le priveşte prin prisma tradiţiilor populare şi a credinţelor curente despre destinul lor. Pentru a creiona cît mai precis conturul psihologic al personajelor din *Istorii*, Herodot se foloseşte de diferite mijloace stilistice : cuvîntarea, dialogul, portretul fizic, descrieri din viaţa de toate zilele etc.

[1] S. I. Sobolevski, *op. cit.*, p. 60. O comparaţie între forţa epică a lui Homer şi Herodot este făcută de autorul anonim al *Tratatului despre sublim*, cap. XIII.

[2] Vezi nota 103 la cartea I, cap. XII şi urm. din aceeaşi carte.

Sub influența raționalismului ionic, lui Herodot îi place uneori ca raționamentele pe care le face să le atribuie chiar personajelor cărora le insuflă viață, „obligîndu-le" să se exprime atît în stil direct, cît și indirect. Prin această inovație, Herodot este primul istoric care introduce vorbirea directă și indirectă în povestirea istorică ; istoriografia greacă dobîndea astfel un important mijloc de expresie, dezvoltat ulterior de Thucydides și prelucrat de istoricii-retori. *Solilocviile* și *cuvîntările* destul de des întîlnite în *Istorii* nu au însă o valoare documentară reală, așa cum au dobîndit-o mai tîrziu la Thucydides și Polybios. Ele reprezintă simple mijloace de exprimare a conținutului de idei proprii autorului [1], pentru înviorarea povestirii despre evenimente din trecut ; apariția lor în *Istorii* se datorează marii înfloriri pe care o căpătase retorica în lumea greacă în secolul al V-lea î.e.n., începînd din Sicilia și pînă în Asia Mică. Dezbaterea fruntașilor persani despre cea mai bună formă de guvernămînt, relatată în cartea a III-a, este, cu siguranță, inspirată de discuții similare pe care istoricul a avut prilejul să le audă în agora, la Atena. Nu este exclus ca popasul de cîțiva ani făcut de Herodot la Atena să-l fi influențat și mai mult în această direcție.

Alături de acest mijloc artistic *dialogurile* aduc o notă de originalitate, care împrumută povestirii herodoteice pe alocuri aspectul unei nuvele moderne. Cîteva dialoguri de mari proporții și de covîrșitoare importanță pentru ilustrarea concepției lui Herodot, ca, de pildă, acele dintre Cresus și Solon, Xerxes și Demaratos, Xerxes și Artabanos, amintesc de dialogurile tragice ; altele amintesc de cele sofistice, avînd și o notă dialectică : în fine, un alt grup constă din dialoguri obișnuite, care pot fi auzite în conversația de toate zilele. Spre deosebire de *discurs*, preluat ulterior de istorici, *dialogul* nu s-a bucurat de aceeași trecere în istoriografia greacă de mai tîrziu.

Lui Herodot îi place, de asemenea, să-și înfrumusețeze „povestirea" prin largi descrieri. Alături de descrierile minore (trăsături fizice, creare de atmosferă specifică etc.), istoricul se străduiește să înfățișeze cititorului cît mai plastic locurile și monumentele văzute de el. Căutînd să fie exact prin date numerice

[1] Cum ar fi, de pildă, discursul ținut de corintianul Sosicles în fața spartanilor, cartea a V-a, cap. XCII, despre istoria tiraniei la Corint.

(pe care adesea le greşeşte)[1], el încearcă totodată să transmită şi calitatea emoţiei resimţite de el în faţa măreţiei sau a bogăţiei. Θώματα numeşte adesea Herodot lucrurile care au darul să stîrnească „uimire". În cartea a II-a, în special, unde se găsesc acumulate impresiile culese din Egipt, pot fi citite şi cele mai reuşite descrieri din *Istorii*. Cartea a II-a constituie în sine o minunată carte de călătorii, care se citeşte cu egală plăcere ca şi oricare carte modernă de acest gen, bine scrisă. Stilul lui Herodot, în părţile descriptive apropiate de scrierile logografilor, este cît se poate de simplu, asemănător unei relatări obişnuite.

Herodot, spre deosebire de alţi istorici, este un narator excelent, care nu se sfieşte să povestească la persoana întîi şi să intervină la tot pasul cu reflecţii personale. Acest mod de intervenţie constantă şi directă, cînd critică, cînd gravă şi raţională, cînd plină de îndoială, împrumută povestirii un aer de sinceritate pe care o operă literară n-a putut-o avea decît numai în momentul de răscruce la care se găsea istoriografia greacă în prima jumătate a secolului al V-lea î. e. n.

În *Istorii* există însă destul de numeroase pagini în care îşi face apariţia *stilul ştiinţific* propriu-zis. Această schimbare îi este deosebit de sensibilă traducătorului lui Herodot. De la farmecul povestirii novelistice, sau chiar de la cel al descrierii periegetice, Herodot are obiceiul să treacă la relatarea minuţioasă şi uscată a unor date pe care i se pare necesar să le insereze, cum ar fi, de pildă, înşiruirea satrapiilor din regatul lui Darius[2] şi a birurilor pe care aceste satrapii erau obligate să le plătească marelui rege. Preluat de la înaintaşii săi, stilul ştiinţific apare în *Istorii* lipsit de orice culoare, pe alocuri obscur[3]. Nimic din calităţile literare obişnuite ale lui Herodot nu mai pot fi găsite în pasajele în care el doreşte să apară „om de ştiinţă".

Herodot nu a folosit însă stilul ştiinţific şi în pasajele teoretice. Depăşind cu mult felul de a se exprima al înaintaşilor săi, pasajele în care Herodot îşi expune concepţiile sale politico-

[1] Vezi, de pildă, notele 412 şi 416 la cartea I.

[2] Cartea a III-a, cap. XC–XCVI.

[3] Vezi A. Dovatur, *op. cit.*, cap. I. pp. 10 şi urm. Foarte interesante sînt comentariile lui Dovatur cu privire la dezvoltarea stilului prozei ştiinţifice în secolele VI–V i.e.n. şi legătura pe care o face între proza ştiinţifică timpurie şi stilul decretelor din acea vreme (p. 28 şi urm.)

etice sau convingerile despre superioritatea sistemului de viață elen asupra celui „barbar" sînt cele mai frumoase din întreaga operă. În aceste pagini străbate o intensă poezie, care egalează tot ce s-a scris mai bun în literatura greacă antică, și care l-a făcut încă din anticihitate pe Dionysios din Halicarnas (compatriot cu Herodot) să recunoască că „o frază frumoasă de proză face cît un vers frumos" [1].

Din acest punct de vedere, proza herodoteică, deși nu e cu totul străină de influența retoricii în plină dezvoltare (în dialogurile de tip sofistic, bunăoară) a reușit pînă la urmă să se mențină departe de orice manierism de școală, care la Thucydides începe să se resimtă destul de accentuat. Nimic mai liber și mai firesc construit decît stilul lui Herodot, fie că e vorba de fraze scurte, asindetice (la descrieri mai ales), fie de fraze lungi, ritmice, care se succed după intenția emoțională a autorului încărcate de sentențe și raționamente, sau, dimpotrivă, convingătoare prin simplitatea lor lipsită de ostentație.

Expresiile și cuvintele folosite de Herodot în alcătuirea stilului său – care excelează prin naturalețe și bun gust – aparțin vocabularului obișnuit al limbii clasice grecești. Influențe ale lecturilor din scriitori epici, lirici, tragici, și filozofi [2] sînt deseori întîlnite în stilul lui Herodot ; ele apar însă ca un mod de exprimare firesc pentru oricare om cult din acea vreme. Ceea ce trebuie totuși accentuat e faptul că acest mare artist al prozei grecești, plecînd de la forme literare culte, cît și de la forme literare populare, a reușit să-și formeze un stil propriu, unic în felul său, plin de farmecul și puterea de evocare caracteristică numai cîtorva nume celebre ale literaturii universale : Rabelais, Cervantes, Tolstoi.

Figurile de stil și vorbire abundă în proza herodoteică. Ele au constituit obiectul a zeci de lucrări despre stilistica herodoteică, în care majoritatea autorilor s-au străduit să facă statistici inutile. Unii cercetători ai stilului lui Herodot au reușit totuși să pună în lumină legătura strînsă ce există între stilul și gîndirea istoricului – măiestria artistică cu care figurile de stil sînt

[1] *Despre Thucydides*, cap. XXIII. Cf. Quintilianus, *Inst. Orat.* cartea a X-a, cap. I, § 73.
[2] Vezi Ph. Legrand, *op. cit.*, pp. 147–166.

presărate de-a lungul operei –, cît şi moderaţia utilizării lor acolo unde se simte nevoia. Stilul figurat nu era străin de începuturile prozei literare ioniene, şi Herodot se dovedeşte a fi cel mai autentic reprezentant al ei. Cu toate peregrinările care i-au purtat paşii pe meleaguri străine, Herodot n-a uitat niciodată că este ionian şi a scris în dialectul care se vorbea la el acasă : dialectul ionic. Spre deosebire de poezia epică timpurie (secolele VIII-VI), unde se poate întîlni o limbă oarecum artificială – îmbinare a dialectului ionic cu cel eolic – Herodot scrie aşa cum vorbeşte, cu unele excepţii ce s-au semnalat : anumite influenţe ale literaturii precedente lui, printre care se numără şi destule atticisme.

În concluzie, se poate spune despre Herodot că a fost un mare artist al cuvîntului scris, căci el a îmbinat în lucrarea sa *stilul ştiinţific* cu cel al *povestirii* (novela, legenda, povestea, anecdota propriu-zisă etc.). Stilul ştiinţific din pasajele cu pretenţii ştiinţifice – fie descriere exactă, fie înşirare de fapte şi date, fie raţionamente – Herodot l-a preluat de la înaintaşii săi, cu toate elementele care-l caracterizau : precizie, sobrietate care merge pînă la uscăciune, o terminologie „standardizată“, cum remarcă cercetătorul sovietic Dovatur, tendinţa de eliminare a comentariilor personale acolo unde nu intervine argumentarea raţionalistă [1]. Un mare aport a fost însă adus de Herodot în domeniul prozei literare, unde, fără talent personal, povestirea nu poate prinde viaţă. Lui A. Dovatur îi revine meritul de a fi studiat cu deosebită competenţă ce datorează Herodot „povestirii tradiţionale“, ionice şi attice [2]. Sensul pe care a ştiut să-l dea Herodot „povestirilor“ sale, din care majoritatea au contingenţă directă cu firul principal al *Istoriilor*, bunul simţ literar pe care-l atestă în compoziţie şi limbă rămîn calităţi proprii marelui scriitor.

10 Herodot şi posteritatea. Opera lui Herodot tradusă în romîneşte

Opera lui Herodot, expresie veridică a ideologiei dominante în lumea greacă din secolul al V-lea î. e. n. şi exponenta bucuriei triumfului asupra perşilor a cunoscut o mare popularitate

[1] A. Dovatur, *op. cit.*, p. 10.
[2] *Ibidem*, pp. 97 şi urm.

încă din timpul vieţii autorului ei. Ecouri din maniera de a scrie a lui Herodot se fac repede auzite în poezia epică a lui Choirilos din Samos, în drama attică, în comedii, cît şi în discuţiile sofistice posterioare apariţiei *Istoriilor.* Curînd însă, în cercurile culte se iveşte şi o puternică reacţie critică faţă de opera lui Herodot ; printre nenumăratele probleme aduse în discuţie de sofişti, îşi face drum şi aceea a veridicităţii ştiinţifice, a stilului operei ştiinţifice etc. Herodot, în a cărui lucrare adevărul şi fantezia se împletesc la tot pasul, a fost categorisit drept un μιθολόγος (mitolog) ; recunoscut ca un mare scriitor cu prodigios talent literar, el a fost acuzat, pe de altă parte, că urmăreşte în primul rînd să-şi desfete cititorii din punct de vedere artistic, fără a ţine seama de stricteţea adevărului. Herodot parcă a presimţit aceste acuze ce aveau să-i atingă lucrarea cînd el însuşi a scris : „Frunzele de grîu şi de orz [din Mesopotamia] sînt adesea late de patru degete ; măcar că ştiu despre mei şi susan că ating înălţimea unui arbust, nu voi mai aminti de acest lucru, cunoscînd prea bine că pentru cei care n-au fost în ţara Babilonului nici cele ce-am spus despre bucatele cîmpului nu vor găsi prea multă crezare“ [1].

Istoriile lui Herodot şi-au atras critici îndeosebi prin comparaţie cu opera lui Thucydides : *Istoria războiului peloponesiac.* Însuşi Thucydides – care continuă rezumativ *Istoriile* lui Herodot de la punctul unde predecesorul său îşi întrerupsese povestirea [2] – în tăcerea absolută în care învăluie numele lui Herodot introduce o notă de dezaprobare la adresa predecesorului său. *În Istoria războiului peloponesiac* se pot întîlni nenumărate contingenţe cu *Istoriile* lui Herodot, puncte de vedere comune, întregiri şi cercetări, care dovedesc cît de bine îl cunoştea Thucydides pe Herodot [3]. Alături de aceste apropieri se întîlnesc însă şi numeroase critici, izvorîte din progresul intelectual cu totul remarcabil de care a beneficiat Thucydides. Rezumativ, caracterizarea celor doi mari istorici ai secolului al V-lea î.e.n. s-a făcut în felul următor : pentru Herodot, criticii antichităţii

[1] Cartea I, cap. CXCIII.

[2] Căderea Sestosului sub greci (anul 478 î.e.n.).

[3] Locurile comune la Herodot şi Thucydides se găsesc citate la Schmid-Stählin, *op. cit.*, vol. II, p. 663, nota 7.

s-au oprit la epitetul ἡδύς – „fermecător", pentru Thucydides la cel de ἀληθής – „adevărat", „veridic". Ce le scăpa din vedere acestor critici, care judecau după criteriile unei lumi ce făcuse un uriaş salt calitativ, din punct de vedere intelectual, era faptul că Herodot se înfăţişează lipsit de veridicitate numai în latura fabuloasă a operei sale, în părţile secundare, în episoade, în caracterizările psihologice etc. Neputîndu-se desprinde de povestirea mitică şi epică, Herodot a depăşit totuşi în mod simţitor acest stadiu al literaturii logografice, atunci cînd a compus cu bună ştiinţă istoria conflictelor dintre greci şi perşi, fiind primul în istoriografia greacă care a relevat din punct de vedere politic, opoziţia greci – „barbari". Privit din acest punct de vedere, Herodot este corect în relatarea liniilor generale ale ansamblului ; greşeala criticilor săi constă în faptul că n-au putut distinge în opera sa calităţile întregii compoziţii, considerată ca un tot unic.

Istoriografii din secolul al IV-lea î.e.n. l-au apreciat, în schimb, în mod deosebit pe Herodot. O dată cu ivirea tendinţei de a se scrie istorii universale, opera lui Herodot a revenit iarăşi în atenţia celor ce se preocupau de probleme de istorie în secolele al IV-lea şi al III-lea î.e.n.[1]. *Istoriile* au fost folosite atît ca model de compoziţie şi stil, cît şi pentru conţinutul lor atît de interesant. Expediţia lui Alexandru cel Mare în Asia a reînviat la timpul ei un mare interes pentru Persia şi regiunile asiatice. Cele mai la îndemînă lucrări despre aceste ţinuturi erau *Istoriile* lui Herodot şi *Persica* a medicului grec Ctesias (secolul al IV-lea î. e. n.). Superioară celei din urmă din toate punctele de vedere, opera lui Herodot rămîne pînă azi sursa cea mai demnă de încredere din istoriografia antică pentru perioada războaielor medice ; în această lumină a şi fost privită de istoricii greci de mai tîrziu. În plus, multiplele informaţii din *Istorii,* atingînd domenii atît de diferite (etnografice, geografice, ştiinţele naturii etc.) au interesat şi pe oamenii de ştiinţă ai epocii, în frunte cu Aristotel[2]. Desigur, informaţiile lui Herodot n-au fost primite fără un exa-

[1] Ephoros, Theopompos etc.

[2] Şi Aristotel, printre alţii, l-a numit pe Herodot Μυθολόγος *Historia animalium,* cartea a III-a, cap. V, 756 b, 5. Totuşi, în cap. XIV al *Constituţiei atenienilor,* îl citează printre izvoarele istorice folosite de el. De asemenea, în faimosul cap. IX al *Poeticii,* unde Aristotel discută superiori-

men critic, dar interesul suscitat de ele este suficient pentru a recunoaşte valoarea operei herodoteice şi în această direcţie, *Istoriile* lui Herodot au intrat şi în cadrul studiilor de exegeză şi critică literară întreprinse de filologii alexandrini. Nu este exclus ca ei să fi alcătuit prima ediţie a *Istoriilor* împărţită pe cărţi, care ulterior a stat la baza manuscriselor ce ne-au parvenit. Tot în studiile alexandrinilor trebuie căutate şi rădăcinile marelui interes pentru arta de scriitor a lui Herodot, atît de discutată în tratatele de stilistică ale epocii elenistice şi romane. Acest interes a fost suscitat, în parte măcar, de confruntarea literară care s-a făcut între opera lui Herodot şi cea a lui Thucydides. Imitarea stilului lui Thucydides, reţinut şi plin de o serioasă gravitate, ajunsese o adevărată modă în istoriografia greacă şi latină din secolul I î.e.n. (Sallustius, Asinius Pollio etc.) Împotriva acestui curent, reamintind de calităţile literare ale lui Herodot, s-au ridicat nenumărate glasuri, printre altele cel al lui Cicero [1]. Opoziţia literară dintre Herodot şi Thucydides, ca artişti ai scrisului, apare însă cel mai limpede în lucrarea lui Dionysios din Halicarnas : *Despre imitaţie.* Neîmpăcat duşman al stilului lui Thucydides, Dionysios n-a scăpat nici un prilej să sublinieze, cu fineţe, de altfel, meritele literare ale compatriotului său. Lui Dionysios din Halicarnas i s-au alăturat în păreri mulţi alţi stilişti ai epocii romane, dintre care trebuie amintit, ca o incontestabilă autoritate, autorul anonim al *Tratatului despre sublim.* Herodot a fost recunoscut drept creatorul unui gen special în literatură, denumit μυθῶδες adică *fabulistic.* Acestui gen, căruia nu i se cerea exactitate ştiinţifică, i se pretindeau, în schimb, alte calităţi, pe care Herodot le avea din plin : uşurinţă în expunere ἀφέλεια farmec care să captiveze, o limbă cît mai simplă şi mai pe înţeles.

Reacţia împotriva partizanilor stilului lui Thucydides (atticişti înfocaţi) n-a întîrziat să dea roade. Începînd din secolul al II-lea e.n., numeroşi istorici – ca, de pildă, Arrian şi Pausanias – se întorc la maniera herodoteică de compoziţie şi stil.

tatea istoriei asupra poeziei din punct de vedere filozofic, adică al posibilităţilor de cunoaştere pe care le oferă domeniul istoriei şi al poeziei, Stagiritul îl alege pe Herodot ca exemplu pentru a-şi demonstra teza.

[1] *De legibus,* I, 5 ; *De oratore,* II, 55.

Ceva mai mult încă : unii prozatori (printre care şi Lucian din Samosata) caută să reînvie pînă şi dialectul ionic în care scrisese Herodot, dialect dispărut de mult, o dată cu ivirea limbii comune din epoca elenistică. Aceste reîntoarceri la felul de a scrie al lui Herodot au totuşi un iz anacronic pentru opere posterioare precizărilor teoretice aduse de Polybios în disciplina istoriei. În aceeaşi perioadă, opera lui Herodot a intrat în atenţia gramaticilor şi filologilor, profesori de retorică, care descopereau în Herodot şi un părinte al retoricii. Prin şcolile de retori, a căror continuitate n-a fost niciodată întreruptă în răsăritul Mediteranei, unde se vorbea limba greacă, Herodot n-a fost uitat nici în epoca bizantină, cînd apar şi bogate scholii la *Istorii* (parţial păstrate). În Apus, ca toţi marii scriitori eleni vechi, Herodot a fost cunoscut mai bine începînd din secolul al XV-lea, cînd Lorenzo Valla îl traduce pentru prima dată în latineşte (1452–1456). În secolele care au urmat Renaşterii, Herodot, considerat ca un maestru al novelisticii, nu s-a bucurat de nici un credit ştiinţific. Se părea că a scrie istorie în genul lui Herodot era echivalent cu a scrie literatură din imaginaţie. Abia spre sfîrşitul secolului al XIX-lea şi mai ales o dată cu marile descoperiri arheologice din Asia, Herodot a început să fie reconsiderat şi ca istoric. Cu acest prilej s-a văzut că sub ţesătura minunată de poveşti se găseşte un postament solid de date şi informaţii istorice şi că Herodot nu era cu totul lipsit de o metodă ştiinţifică în expunere.

În afara amănuntelor din *Istorii* care interesează pînă astăzi ştiinţa istorică contemporană, trebuie încă o dată reamintit că opera lui Herodot are semnificaţia unui salt însemnat în istoriografia antică. Pe măsură ce se făceau progrese în ştiinţă, a fost uşor detractorilor lui Herodot să-l ponegrească pentru acumularea de legende şi anecdote strînse alături de faptele istorice reale – dar toţi aceşti detractori vechi sau moderni au gîndit cu uşurinţă cînd l-au judecat cu asprime pe Herodot, fără să ia în considerare rolul său de deschizător de drumuri.

În literatura universală Herodot a fost mult tradus şi citit cu deosebită plăcere de mase largi de cititori. Nu aceeaşi a fost soarta lui Herodot în Romînia, unde *Istoriile* sale erau citite mai ales în traduceri franceze. Înaintea traducerii de faţă, în romîneşte au mai apărut două traduceri incomplete.

Cea dintîi are o mare valoare ca document literar pentru istoria limbii și a literaturii noastre. Făcută de un boier moldovean în secolul al XVII-lea, manuscrisul acestei tălmăciri a fost recopiat de două ori pînă la ultima sa formă, datînd din 1816 ; descoperită de Nicolae Iorga la mănăstirea Coşula de lingă Botoşani, N. Iorga a constatat că traducerea făcută într-o savuroasă limbă romînească era și destul de exactă (cu excepția pasajelor voit sărite sau rezumate). Traducătorul a căutat să modernizeze şi să localizeze cum s-a priceput mai bine numele vechi de localităţi, ţări şi popoare din *Istoriile* lui Herodot, denumind, de pildă, Crimeea – Maiac, pe sciții nomazi – tătari nohai, pe carthaginezi – tunezi etc. etc. De asemenea, dregătoriile antice sînt date cu echivalente moldovenești : stolnici, paharnici, hatmani etc. Acest procedeu îl dispensa, bineînțeles, pe traducător de *notele* explicative date astăzi pentru orice traducere, la care, desigur, el nici nu s-a gîndit. Interesanta prefață a lui Nicolae Iorga la ediția „Herodotului de la Coşula" [1] (cum i se zice actualmente acestei traduceri) relevă valoarea literară și ştiinţifică a traducerii, document foarte important pentru cultura romînească din secolul al XVII-lea (epoca lui Vasile Lupu).

O a doua traducere în romînește se datorește lui Dim. I. Ghica ; făcută în spiritul celor mai serioase traduceri științifice, ea este însoțită de un bogat aparat critic. D. I. Ghica n-a apucat însă să traducă decît primele patru cărți. Primul volum a apărut la Berlin (tip. A. W. Schade) în 1894 [2] ; lucrarea n-a prea fost răspîndită în rîndurile publicului romîn și nici reeditată. Meritele traducerii lui Ghica sînt mari, inexactitățile puține şi critica de text care însoțește lucrarea reprezintă o muncă uriașă. Notele au fost puse la punct cu ultimele rezultate ale cercetărilor ştiinţifice de la sfîrșitul secolului trecut.

În cultura romînească se simțea de mult nevoia unui *Herodot* tradus într-o limbă literară modernă. Lucrarea de față tinde spre redarea cît mai exactă a sensului, fără a sacrifica prea mult înfățişarea literară a stilului lui Herodot. Destinată a fi citită de un

[1] Vezi „Neamul romînesc", Vălenii de Munte, 1909.

[2] Următoarele volume au apărut în această ordine : cartea a IV-a, 1902 ; cartea a II-a, 1912 ; cartea a III-a, (revăzută de Iuliu Valaori) 1915 (în ed. Harrassowitz, Leipzig).

public cît mai larg, aparatul critic al variantelor a fost lăsat la o parte.

Traducerea este însoțită de note explicative și fiecare carte este precedată de cîte o Notiță istorică care tratează problemele istorice pe care le suscită cartea respectivă. Aceste introduceri vor înlesni cititorilor înțelegerea povestirii istorice a lui Herodot.

Traducerea are ca bază textul stabilit de Philippe Legrand, colecția Guillaume Budé, Paris, „Les Belles Lettres" 1932–1946, confruntat cu ediția lui H. Stein, Berlin, Weidmann, 1901, și, pentru cărțile I, II, cu cea a lui Evanghelos Panetsos, ed. I. Zaharopulos, Atena, 1939.

Mulțumim călduros pe această cale tov. prof. R. Vulpe, de la Institutul de arheologie al Academiei R.P.R. din București pentru osteneala pe care și-a dat-o ca să revizuiască notele acestei traduceri, cît și tov. profesori I. Nestor, D. M. Pippidi și D. Tudor, de la Universitatea „C. I. Parhon" din București, pentru unele indicații și îndrumări privitoare la traducere, studiu introductiv și note.

A. PIATKOWSKI

CARTEA I

CLIO

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Cartea I cuprinde preliminariile conflictului greco-persan și unele incursiuni în istoria popoarelor asiatice care au venit în contact cu grecii. Această carte, care conține cele mai multe straturi redacționale și face corp comun cu cartea a III-a, constituia inițial, după toată probabilitatea, o istorie a Persiei (Persica).

Planul de redactare al cărții I este următorul :

1. Cap. I–V echivalează cu o scurtă introducere privitoare la întreaga operă ; în această introducere se pot distinge două părți : a) prezentarea subiectului operei și a scopului urmărit ; b) fixarea începuturilor conflictului dintre greci și perși.

2. Cap. VI–XCIV, despre care avem tot temeiul să presupunem că alcătuiau povestiri lydiene, (Lydiaca) *conțin istoria Lydiei din secolul al VII-lea î.e.n., sub dinastia Mermnazilor, pînă la căderea orașului Sardes sub perși (546 î.e.n.). În redactarea finală, Herodot a introdus în acest grup de capitole istoria cetăților grecești din Asia Mică cucerite de lydieni, pentru a stabili un echilibru între relatările dintre* barbari *(străini) și cele referitoare la* greci. *Cînd a făcut această intercalare, Herodot a avut în vedere descrierea progresivă a conflictului dintre* barbari *și* greci.

3. Ultimul mare grup de capitole din cartea I, cap. XCV–CCXVI, cuprinde istoria închegării regatului medo-persan și extinderea acestuia pînă la țărmurile Mediteranei, subjugarea cetăților grecești din Asia Mică, descrierea moravurilor populațiilor din Iran și Babilonia, precum și o biografie romanțată a lui Cyrus.

În centrul acestei ultime diviziuni. Herodot a intercalat istoria rezistenței grecilor asiatici împotriva perșilor, stăruind îndelung asupra trecutului coloniilor grecești (cap. CXXX–CLXXV).

În afară de istoria ciocnirii dintre lydieni și greci și a celei dintre perși și greci, cartea I conține și părți mai dezvoltate și simple aluzii la istoria asiro-babilonienilor, a medo-perșilor și a

sciților din Asia. Pentru urmărirea mai lesnicioasă a datelor privitoare la istoria Orientului cuprinse în cartea I, vom face o scurtă expunere asupra poziției geografice, originii etnice și istoriei acestor popoare, deoarece materialul documentar strîns de Herodot este lipsit de criterii cronologice și expus conform necesităților povestirii.

La începutul mileniului I î.e.n., regiunile dintre Tigru și Eufrat au fost dominate de asiro-babilonieni, pomeniți de Herodot în cartea I, cap. XCV. Așa cum precizează Herodot, puterea asirienilor, de neam semit, a avut ca punct de plecare regiunea Tigrului superior, cu centrele Ninive și Așșur. Istoria asiriană este bine cunoscută începînd din secolul al XI-lea î.e.n., datorită unei cronici din faimoasa bibliotecă cu texte cuneiforme a lui Așșurbanipal, unul din ultimii regi asirieni.

În secolul al X-lea î.e.n., statul asirian de tip sclavagist oriental, în care puterea era deținută de aristocrația militară, începe o vastă campanie de cuceriri. Uriașa extindere pe care o capătă statul asirian provoacă însă în curînd o gravă criză politică și socială, datorită răscoalelor din ținuturile supuse samavolnic și masivelor strămutări de populații în vederea sporirii nesăbuite a mîinii de lucru sclavagiste [1]. Această criză era agravată de contradicțiile pe tărîm politic și economic ivite între diferitele pături ale clasei dominante, în fruntea căreia se aflau marii proprietari de pămînt și sclavi și locuitorii centrelor orășenești [2]. Asiria cunoaște o trecătoare înviorare sub domnia lui Tiglatpalassar al III-lea (745–727 î.e.n.). Acest rege, prin unele reforme cu caracter social, a încercat să stăvilească prăbușirea statului hibrid în fruntea căruia se găsea, stat ros de contradicții de neîmpăcat, și a izbutit să consolideze întrucîtva unitatea politică a imenselor teritorii ce le avea sub stăpînire [3]. În timpul domniei lui Tiglatpalassar, regiunea sudică a Mesopotamiei, dominată de Babilon, se afla în sfera de influență asiriană, împotriva căreia se răscoală de nenumărate ori pînă în 607–606 î.e.n., ani corespunzători

[1] *Istoria universală*, vol. I, Editura Științifică, București, 1959, pp. 540 și urm.

[2] Vezi Studiul introductiv, p. VIII.

[3] *Istoria universală*, vol. I, pp. 543 și urm.

dispariţiei asirienilor din istoria Asiei şi căderii Ninivei sub loviturile combinate ale medo-perşilor şi babilonienilor.

La prăbuşirea regatului asirian, care, sub domnia lui Aşşurbanipal (669–626 î.e.n.), îşi extinsese dominaţia pînă în Egipt, au contribuit şi atacurile triburilor indo-europene din Asia, aflate încă în stadiul orînduirii comunei primitive sau într-o fază timpurie a orînduirii sclavagiste. Aceste triburi sînt cimmerienii şi sciţii dinspre nord, mezii şi perşii dinspre podişul oriental al Iranului.

Cimmerienii (gimmiraii)[1] *erau indo-europeni stabiliţi vremelnic în nordul regatului Urartu, de unde au roit apoi spre Asia Mică. Nu se ştie exact regiunea de unde au coborît cimmerienii în Urartu, dar se pare că veneau de pe ţărmurile nordice ale Mării Negre, din Chersonesul Tauric, străbătînd defileurile vestice şi centrale ale Caucazului. Cauza migraţiei triburilor indo-europene din regiunile pontice şi caspice era dezvoltarea creşterii animalelor în urma procesului de diviziune a muncii între triburile sedentare de agricultori şi cele nomade de păstori*[2].

Textele cuneiforme pomenesc de o incursiune cimmeriană în Asiria pe timpul lui Sargon al II-lea (722–705 î.e.n.) şi de marea invazie din timpul lui Aşşurbanipal (aproximativ 655–650 î.e.n.) căreia i-a căzut pradă şi Lydia. Succesul invaziei triburilor cimmeriene a fost înlesnit şi de ajutorul primit de ele de la triburile seminomade care populau Transcaucazia. Gyges (Gugu), regele Lydiei, piere în lupta împotriva cimmerienilor (652 î.e.n.), dar luptele continuă şi după moartea sa, dacă ar fi să dăm crezare lui Herodot[3]. *Herodot pomeneşte şi de o altă invazie cimmeriană, neconfirmată de textele asiriene, în preajma căderii Ninivei*[4].

Lydienii, susţinuţi de asirieni, au oprit înaintarea cimmerienilor, concomitentă şi combinată cu cea a triburilor tracice ale trerilor care coborau dinspre Bosfor. La împrăştierea cimmerienilor, ale căror rămăşiţe s-au aşezat în regiunea sudică a Mării Negre, a contribuit şi apariţia sciţilor (saka), tot o populaţie

[1] Vezi notele despre cimmerieni nr. 46 şi 275 la cartea I şi nr. 6 la cartea a IV-a.
[2] Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 531 şi urm.
[3] Cartea I, cap. XV.
[4] *Ibidem*, cap. CIII.

indo-europeană, coborîtă din ținuturile răsăritene ale Mării Caspice[1].

Documentele asiriene atestă că sciții și-au făcut apariția la scurtă vreme după cimmerieni, în timpul domniei unuia din urmașii lui Sargon al II-lea, anume Asarhaddon (680–669 î.e.n.). Unul din cei mai vestiți conducători ai acestor triburi a fost Bartatua, denumit de Herodot Protothyes[2]*. Spre deosebire de cimmerieni, care au sosit în Asia Anterioară prin regiunea lacului Van, sciții au coborît de-a lungul coastelor apusene ale Mării Caspice, ajungînd în regiunea lacului Urmia*[3].

În cartea I, cap. CIII – cînd vorbește despre atacurile cimmeriene asupra Ninivei – Herodot susține că pe urmele cimmerienilor, în nordul Mesopotamiei, au năvălit numeroși sciți[4]*. Nu este exclus ca înșiși asirienii, amenințați de medo-perși, să-i fi chemat în ajutor pe sciți. Madyes, fiul lui Bartatua (Protothyes), zdrobește pe medo-perși, care atacau Mesopotamia din direcția Iranului de nord și a Azerbaidjanului de sud. După această victorie urmează o roire a sciților în toată Asia Anterioară (aproximativ 630–625 î.e.n.). Sciții se răspîndesc pînă în Palestina*[5] *și Egipt*[6]*. Ca și invazia cimmeriană, invazia scită a slăbit rezistența statelor sclavagiste din Asia Anterioară, în primul rînd a celui asirian, și a pregătit apariția statelor sclavagiste ale mezilor și perșilor. Cu privire la originea sciților care au invadat Asia, oamenii de știință nu sînt de acord cu identificarea acestor sciți cu sciții europeni, așa cum procedează Herodot*[7]*, ci înclină să-i identifice, măcar în parte, cu saccii-massageți din regiunile Mării Caspice.*

După moartea lui Aşşurbanipal (626 î.e.n.), în perioada răspîndirii sciților în Asia Anterioară, Asiria se afla în plină criză politică. După lupte îndelungate, Babilonul izbutise să se desprindă cu totul de sub dominația asiriană. La Babilon puterea

[1] Vezi și *Istoria universală*, vol. I, p. 533.

[2] Cartea I, cap. CIII. Vezi și *Istoria universală*, vol. I, p. 533.

[3] *Istoria universală*, vol. I, p. 520. Vezi nota 275 la cartea I, însoțită de bibliografia respectivă și notele 2 și 5 la cartea a IV-a.

[4] Vezi nota 275 la cartea I.

[5] Ieremia, IV, 3.

[6] Herodot, *Istorii*, cartea I, cap. CV–CVI.

[7] Cartea a IV-a, cap. V–VI. Printre alții, vezi Lehmann-Haupt, *Kimmerier*, în Pauly-Wissowa, *Real Enzyklopädie*, col. 405.

este preluată de un rege tînăr, Nabopalassar (626–605 î.e.n.), din triburile Chaldu (arameene), fondatorul celei de-a XI-a dinastii, așa-zisa neobabiloniană sau chaldeeană, care a reușit să se impună ca reprezentant al intereselor aristocrației posesoare de sclavi atît babiloniene, cît și chaldeene. În chip firesc, Nabopalassar devine aliatul mezilor, alături de care trece la un atac organizat împotriva Ninivei[1]*. Trebuie menționat că Herodot n-a făcut niciodată o distincție clară între asirieni și babilonieni, mulțumindu-se cel mult să-i numească pe babilonieni „asirienii din Babilon"*[2]*.*

Lovitura decisivă dată dominației asiriene în Asia se datorează în primul rînd ridicării politice și economice a medo-perșilor de la sfîrșitul secolului al VII-lea î.e.n. Aceste triburi iraniene (indo-europene) au intrat în conflict cu sciții pentru dominarea regiunilor din preajma lacului Urmia. Puterea lor s-a extins spre est, în direcția Ecbatanei (viitoarea lor capitală), atingînd împrejurimile Golfului Persic. Înfrîngerea lor de către sciți s-a dovedit trecătoare.

Istoria medo-perșilor, pînă la constituirea lor într-un stat sclavagist, este foarte puțin cunoscută. Începuturile ei se cunosc numai din tradiția orală culeasă de grecii din Asia Mică. Această tradiție are trei variante : 1) cea culeasă de Herodot, așa-numita tradiție a lui Harpagos, omul de încredere al lui Astyages și Cyrus ; 2) versiunea lui Ctesias (secolul al IV-lea î.e.n.), medicul grec al lui Artaxerxes al II-lea Memnon ; 3) versiunea lui Berosos păstrată fragmentar în Chronica *lui Eusebios. Controlul exactității unor date ale tradiției orale se poate face prin inscripțiile regilor asirieni, ale regilor persani și prin confruntarea cu unele părți foarte vechi din* Zend-Avesta *(secolul al III-lea î.e.n.).*

În secolul al VII-lea î.e.n. medo-perșii se aflau în perioada de trecere de la orînduirea comunei primitive la orînduirea sclavagistă. Aristocrația tribală, posesoare de pămînt, cirezi de vite, și sclavi, se transformă treptat, și la medo-perși, într-o aristocrație sclavagistă, care limitează puterea conducătorului uniunilor de triburi, ce-și ia numele de rege[3]*. Herodot enumeră șase triburi*

[1] *Istoria universală*, vol. I, p. 560.
[2] Cartea I, cap. CVI ; vezi și notele 269 și 440 la cartea I.
[3] *Istoria universală*, vol. I, p. 597.

încă autonome de mezi și zece de perși[1], *din care patru nomade și șase de agricultori*[2]. *Pînă în secolul al VII-lea î.e.n. nu există nici o indicație despre unificarea politică și social-economică a triburilor medo-perse, ținute în frîu de asirieni. La sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n. în timpul domniei regelui asirian Sargon al II-lea, au loc lupte crîncene între asirieni și mezi (722–714 î.e.n.) ; mezii, conduși de un șef de triburi numit Daiaukku sau (Deiokes, cum este transcris de Herodot), reprezintă încă de pe atunci o primejdie crescîndă pentru Asiria*[3]. *În timpul regelui asirian Asarhaddon, procesul de unificare a triburilor mede este în curs de dezvoltare pentru a atinge treptat înfățișarea unui stat sclavagist de tip oriental pe vremea lui Assurbanipal (669–626 î.e.n.).*

Întemeierea și creșterea regatului med este povestită de Herodot în capitolele CII–CLXXVII din cartea I.

În jurul anului 700 î.e.n., un alt Deiokes, probabil un urmaș al primului Deiokes, unind principalele șase triburi de mezi și stabilindu-și capitala la Ecbatana, fundează regatul med. Lui Deiokes îi urmează Phraortes (655–633 ?), care extinde puterea statului med, dar piere într-un atac împotriva asirienilor ; după Phraortes urmează Cyaxares (633 ?–584), distrugătorul Ninivei și al regatului asirian (607–606 î.e.n.).

Expozeul istoric făcut de Herodot este remarcabil prin succesiunea logică pe care o prezintă și claritatea sa.

Deși acest expozeu reprezintă, după toată probabilitatea, o schemă a „tradiției lui Harpagos", venirea la putere a lui Deiokes, așa cum este povestită de Herodot, a avut loc în perioada marii crize sociale și economice care a bîntuit Asia la începutul secolului al VII-lea î.e.n, criză semnalată și în Zend-Avesta.

După anul 640 î.e.n., analele asiriene din Ninive nu mai menționează nimic despre situația politică a regiunilor din nord-estul Asiriei. În schimb, Herodot semnalează că Phraortes a unit pe mezi cu perșii, supremația deținînd-o mezii[4] *; unirea acestor triburi sporea considerabil puterea medo-perșilor. În această organizare politică perșii dețineau un rol minor, totuși nu în măsura în care prezintă lucrurile Herodot. Pe timpul lui Assurba-*

[1] Cartea I, cap. CI.
[2] *Ibidem*, cap. CXXV.
[3] Vezi și *Istoria universală*, vol. I, p. 596.
[4] Cartea I, cap. CII, CXXXIV.

nipal, un nobil persan din familia Ahemenizilor, anume Teispes, fiul lui Ahaimenes, izbutise să-și constituie un regat în partea orientală a Elamului (vezi harta de la sfîrșitul acestui volum), regat pe care textele asiriene îl numesc Anzan. Tronul Anzanului a fost moștenit de tatăl lui Cyrus, Cambyses, căruia Astyages, ultimul rege al mezilor și bunicul lui Cyrus, îi dăduse în căsătorie pe propria-i fiică, Mandana [1]. Urmînd o tradiție medă, Herodot nu-i recunoaște lui Cambyses titlul de rege, ci vede în familia Ahemenizilor o casă aristocrată inferioară, cu care Astyages s-a înrudit, dorind să îndepărteze pe Mandana de la curtea lui.

Lui Cyaxares, cuceritorul Ninivei, Herodot îi atribuie rolul de organizator al armatei mezilor. Sub acest conducător, mezii, în unire cu perșii și alături de babilonieni, izbutesc să cucerească Ninive (612 î.e.n.). Distrugerea Ninivei punea problema reorganizării teritoriilor fostului regat asirian care se întindeau de la Golful Persic pînă în Urartu.

Victoria lui Cyaxares asupra Ninivei a fost deosebit de însemnată. După căderea Ninivei, Cyaxares anexează regatului med părți întinse din Asiria superioară, pînă la fluviul Halys din Asia Mică. Spre sfîrșitul domniei lui, regele med se încumetă să treacă chiar Halysul, care servea drept frontieră cu Lydia [2], însă la 28 mai 585 î.e.n., în cursul unei bătălii cu lydienii, producîndu-se o eclipsă de soare, fenomenul a impresionat, într-atît pe combatanți, încît au făcut pace și s-au înrudit : Aryenis, fiica lui Alyattes, regele Lydiei, și sora lui Cresus, luă în căsătorie pe Astyages, fiul lui Cyaxares [3].

La moartea lui Cyaxares (584 î.e.n.), regatul med, bine delimitat între Halys, Tigru și Elamul susian (Elamul occidental), trece în mîna lui Astyages, cumnatul regelui lydian Cresus. O perioadă de pace relativă se întinde de aci înainte pe o durată de aproximativ treizeci de ani, cînd mezii nu se războiesc cu lydienii și trăiesc în relații de bună înțelegere cu babilonienii și perșii din Anzan. O dată cu întărirea medo-perșilor, sub dinastia neobabiloniană, Babilonul se dezvolta, la rîndul lui, cu o repeziciune uimitoare, pe calea întăririi relațiilor de producție sclavagiste. Un urmaș al lui Nabopalassar, Nabucodonosor al II-lea (604–

[1] Herodot, *Istorii*, cartea I, cap. CVII.
[2] *Ibidem*, cap. LXXII.
[3] Cartea I, cap. LXXIV.

561 î.e.n.), a rămas vestit prin lucrările edilitare și fortificațiile pe care le-a început. În regatul babilonian, ca și în cel asirian, marii proprietari de pămînt și de sclavi se bucurau de privilegii și scutiri de dări, în timp ce restul populației libere gemea sub povara prestațiilor și a impozitelor. Herodot a descris pe larg Babilonul în cartea I, cap. CLXXVIII și urm. Multe din lucrările lui Nabucodonosor (dezgropate de expediția arheologică a lui R. Koldewey și a colaboratorilor săi – 1896–1914), Herodot le-a văzut la fața locului : printre acestea se numără zidul de centură al orașului, cu porți de aramă[1], *podul de peste Eufrat*[2], *templele lui Bel-Marduk*[3] *etc. După moartea lui Nabucodonosor – pe vremea căruia puterea Babilonului atinge aproape întinderea puterii de odinioară a Asiriei – Babilonia încape pe mîna unui uzurpator, Nabonides (Nabunaid, renumit pentru știința sa în cultul zeilor). Spre sfîrșitul vieții, deși era încă rege, Nabonides își ia drept coregent pe fiul său, Balthazar.*

Profitind de situația din Babilon după încetarea din viață a lui Nabucodonosor, mezii, conduși de Astyages, încep atacuri violente asupra ținuturilor din sud-vestul Iranului. Astyages (584–555 î.e.n.) și-ar fi dus pînă la sfîrșit opera de cucerire a Babiloniei chaldeene dacă n-ar fi fost răsturnat de propriul său nepot de fiică, anume Cyrus, fiul Mandanei, pe care o căsătorise cu Cambyses, regele Anzanului.

Căderea lui Astyages și suirea pe tron a lui Cyrus, precum și inversarea rolurilor în ierarhia puterii medo-persane, adică trecerea supremației de partea perșilor, este povestită pe larg de Herodot[4], *în cartea I a* Istoriilor.

[1] Cartea I, cap. CLXXXV.

[2] *Ibidem*, cap. CLXXXVI ; cf. Diodor, cartea a II-a, 8.

[3] Cartea I, cap. CLXXXI și CLXXXIII.

[4] O altă versiune asupra nașterii și carierei politice a lui Cyrus poate fi citită în fragmentele lui Ctesias. După această versiune, care circula în cercurile mezilor, Cyrus s-ar fi născut dintr-o păzitoare de capre și un bandit, într-un trib de perși semisălbatic, marzii. Cariera sa strălucită, care l-a dus pînă la tron, Cyrus ar fi început-o foarte de jos, ca măturător al palatului regal. Ajungind paharnic, Cyrus a izbutit să pătrundă în gărzile regale, unde s-a distins în mod deosebit ; la îndemnul unui curtean, Oibares, Cyrus s-a hotărît să-i ridice pe marzi împotriva lui Astyages, pe care reușește să-l detroneze.

De neam abemenid, stăpînitor al Elamului răsăritean (Anzan), Cyrus, denumit „cel Mare" (557-529 î.e.n.) a fost întemeietorul regatului persan.

În anul 555 î.e.n., Cyrus răscoală triburile perșilor împotriva mezilor și înlătură de la domnie pe bunicul său, care e înfățișat de Herodot drept un tiran crud și asupritor. Despre triburile perșilor se cunosc unele știri mai amănunțite din analele cuneiforme din timpul dinastiei Abemenizilor. Datele acestor anale corespund, în general, cu cele relatate de Herodot. Avînd ca punct de roire regiunea sud-estică a lacului Urmia (vezi harta de la sfîrșitul volumului), unde textele asiriene semnalează existența așa-zișilor parsua, *perșii s-au întins și spre Iran, și spre Bactriana, întărindu-se în cele din urmă în Anzan.*

Cucerind în anul 555 î.e.n. Ecbatana, capitala mezilor, Cyrus, datorită noii uniuni medo-perse, izbutește să devină la rîndul lui stăpîn al tuturor ținuturilor pînă la Halys. Situația era firesc să îngrijoreze profund pe monarhul din Lydia și pe cel din Babilon. Herodot, în cartea I, povestește desfășurarea ambelor conflicte : cel dintre Cresus, regele Lydiei, și Cyrus, și cel dintre Nabonides [1] *(ultimul rege al Babilonului) și Cyrus. Cresus, chibzuind să preîntîmpine amenințarea persană, a intrat în Cappadocia, atacîndu-l el cel dintîi pe Cyrus, sub pretextul de a-și răzbuna cumnatul, adică pe Astyages* [2]. *Campania lydiană s-a sfîrșit printr-un dezastru, cu toate că Cresus se gîndise să cheme într-ajutor Babilonia și Egiptul, cu care avea tratate de alianță* [3]. *În anul 546 î.e.n., numai la zece ani după căderea Ecbatanei, Sardes, capitala Lydiei, cade la rîndul ei sub perși și, o dată cu Sardes, toate posesiunile lydiene. Cucerirea cetăților grecești de pe coastă a fost apoi o treabă relativ ușoară pentru perși, iar grecii insulari s-au închinat de bunăvoie perșilor* [4]. *Între anii 545–539 î.e.n., despre care Herodot nu pomenește nimic, Cyrus se ocupă cu întărirea frontierei de răsărit : cucerește Margiana, Bactriana, Sogdiana, întinzîndu-și stăpînirea dincolo de rîul Oxos, pînă la*

[1] Herodot numește pe Nabonides, Labynetes. Vezi notele 206 și 439 la cartea I.
[2] Cartea I, cap. LXXIII.
[3] *Ibidem,* cap. LXXVII.
[4] *Ibidem,* cap. CLXII și urm.

fluviul Iaxartes. Spre sud-est ocupă Arabosia și Gedrosia, atingînd actualul Afganistan și regiunile Indiei nordice.

A treia mare cucerire a perșilor conduși de Cyrus a fost cea a Babilonului (538 î.e.n.). Cucerirea Babilonului de către perși, povestită de Herodot [1], *nu se potrivește cu adevărul istoric relatat de o cronică de pe vremea lui Nabonides. Contrar celor susținute de Herodot* [2], *Babilonul n-a opus lui Cyrus nici o rezistență. O mică împotrivire a lui Balthazar, fiul lui Nabonides, a fost repede înăbușită, iar Nabonides și fiul său s-au refugiat la Borsippa, unde s-au predat curînd învingătorului* [3].

Trecînd peste isprăvile de arme din ultimii ani ai vieții lui Cyrus, Herodot își încheie cartea I cu povestirea morții lui Cyrus cel Mare, care reușise să aducă sub ascultarea Ahemenizilor pe toți grecii din Asia Mică.

Materialul istoric mînuit de Herodot în cartea I este, după cum se vede, extrem de vast, gravitînd totuși în jurul evenimentelor din Asia, care au dus treptat la marele conflict greco-persan. Pentru alcătuirea cărții I, Herodot s-a folosit de nenumărate izvoare orale, cît și de observațiile personale pe care le-a făcut în cursul călătoriilor sale în Asia.

Pentru întocmirea povestirilor lydiene, Herodot s-a documentat în orașele grecești de pe coasta Asiei Mici, în Lydia, dar și în Grecia europeană, cu care Cresus întreținuse intense relații de prietenie, la Sparta, la Delfi etc. Herodot a aflat lucruri sigure și interesante despre relațiile greco-lydiene și a văzut majoritatea ofrandelor lui Cresus. După cum arată Ph. Legrand [4], *în urma unei minuțioase analize filologice, e puțin probabil ca Herodot, să fi utilizat pentru povestirile lydiene izvoare scrise. Legrand a demonstrat că Xanthos din Lydia nu a putut fi utilizat de Herodot, și că din* περίοδος γῆς *a lui Hecataios sau din opera lui Dionysios din Milet, Herodot a putut lua cu privire la Lydia cel mult date geografice, și nu istorice. Tradiția urmată de Herodot este în primul rînd o tradiție populară lydiană, răspîndită în orașele Greciei asiatice.*

[1] *Ibidem*, cap. CLXXXVIII și urm.
[2] *Ibidem*, cap. CXCI.
[3] Vezi *Istoria universală*, vol. I, p. 570.
[4] Ph. Legrand, *Hérodote, Histoires*, I, Notice, pp. 24 și urm.

O documentare istorică asemănătoare înfățișează și Περσικά Persica, *istoria perșilor a lui Herodot. Povestea căderii lui Astyages și a preluării puterii de către Cyrus a fost relatată după așa-zisa „tradiție a lui Harpagos"*[1]*, fruntașul med care l-a trădat pe Astyages. Nu se poate preciza dacă Herodot a fost sau nu primul scriitor grec care a consemnat în scris această tradiție. În capitolul XCV al cărții I, care deschide istoria medo-perșilor, Herodot face o mărturisire :*

„Așa cum istorisesc unii dintre perși – care nu caută să umfle faptele lui Cyrus, ci să spună numai adevărul curat – așa voi scrie și eu, deși despre Cyrus aș putea să arăt încă trei feluri de povestiri, deosebite între ele".

În lumina acestor rînduri se pare că Herodot a consultat direct izvoare scrise sau orale din Asia vestică supusă perșilor, fără a mai fi cunoscut o altă scriere greacă intermediară.

Privitor la unele fapte istorice, Herodot s-a documentat chiar la fața locului, cum s-a întîmplat, de pildă, la Babilon, unde preoții i-au povestit căderea orașului sub perși dintr-un punct de vedere chaldeean. Este vădit că povestea căderii Babilonului sub Cyrus n-a fost scrisă după o tradiție persană. În orice caz, și în privința medo-perșilor, Herodot a cules date care păcătuiesc în același chip ca și cele referitoare la Lydia : abundența anecdotelor înăbușă adevărul istoric dezvăluit astăzi prin descifrarea documentelor cuneiforme. În Persica, *contribuția personală de informare este în schimb foarte însemnată. Cu toate acestea, deși nu există îndoială că Herodot a vizitat Mesopotamia, multe din detaliile de geografie, etnografie, arhitectură etc. pe care le dă, suscită pînă azi semne de întrebare. Faptul se datorește, în parte, fidelității cu care cercetătorul a reprodus informațiile inexacte ale altora.*

Cînd tratează istoria neamurilor grecești sau relațiile dintre greci *și* barbari, *Herodot se simte dintr-o dată pe un teren mult mai sigur. Principala sursă de informație pentru istoria grecilor din Asia fiind tradiția orașelor ionice și eolice, Herodot s-a folosit din plin de această posibilitate, dar pentru pasajele în care dă detalii geografice și etnografice asupra grecilor este neîndo-*

[1] Cuceritor al cetăților grecești de coastă ; în Ionia era firesc să circule versiunile generalului victorios.

ielnic că s-a folosit de opera lui Hecataios (de pildă cap. CXLII–CLI), și, eventual, de cea a lui Dionysios din Lampsacos. Confruntarea interesantă pe care o face Ph. Legrand[1] *între Herodot și Strabo*[2]*, ajunge la concluzia că deși despărțiți de multe secole, amîndoi autorii au avut sub ochi una și aceeași scriere din care s-au inspirat, și care, cu toată probabilitatea nu putea fi alta decît* περίοδος γῆς *a lui Hecataios. Granița dintre reproducerile după alți autori și rezultatele propriei munci de culegere a materialului este și aici, ca și în alte sectoare ale cărții lui Herodot, imposibil de precizat.*

[1] *Op. cit.*, pp. 112 și urm.
[2] Strabo, *Geografia*, cartea a XIII-a.

Herodot din Halicarnas înfăţişează aici rodul cercetărilor sale, pentru ca faptele oamenilor să nu pălească prin trecerea vremii, iar isprăvile mari şi minunate săvîrşite şi de greci şi de barbari [1] să nu fie date uitării ; printre altele va pomeni şi pricina pentru care aceştia s-au războit între olaltă.

I Învăţaţii persani [2] susţin că fenicienii au prilejuit învrăjbirea ; veniţi de pe ţărmurile Erythreei [3] pe cele ale Mediteranei [4] şi statornicindu-se în ţinutul pe care încă şi astăzi îl locuiesc, fenicienii se apucară îndată de un întins negoţ pe mare ; cărînd cu corăbiile lor mărfuri din Egipt şi din Asia în diferite locuri, ajunseră şi la Argos. Pe vremea aceea Argosul era în fruntea tuturor cetăţilor din ţinutul numit în zilele noastre Ellada [5]. După ce-au ajuns la Argos, fenicienii au început să-şi desfacă încărcătura ; într-a cincea sau a şasea zi de la sosire, după ce vînduseră aproape întreaga marfă, au văzut venind pe malul mării o ceată numeroasă de femei, printre care se afla şi fiica regelui [6]. Numele ei era, precum spun şi elenii, Io a lui Inachos [7]. În timp ce femeile, aproape de pupa corăbiei, îşi cumpărau marfa care le mergea mai mult la inimă, fenicienii, îndemnîndu-se unii pe alţii, se năpustiră asupra lor. Cele mai multe au putut scăpa, însă Io şi cîteva din însoţitoarele ei au fost răpite. După ce le-au urcat pe corabie, fenicienii se îndreptară, în grabă, spre Egipt.

II Perşii susţin că în felul acesta – şi nu cum spun elenii [8] – a ajuns Io în ţara Egiptului. Această întîmplare a fost începutul unui lanţ întreg de nenorociri. Se mai spune că, după aceea, nişte eleni, cărora perşii nu le ştiu numele – s-ar putea să fie cretani [9] –, au debarcat la Tyr în Fenicia şi au ră-

pit-o pe Europa, fiica regelui. În felul acesta se plătea dinte pentru dinte. Pe urmă, elenii se făcură vinovaţi de o nouă jignire. Ajungînd, pe mare, cu o corabie de război [10] la Aia din Colchida, pe ţărmurile fluviului Phasis [11], după ce şi-au isprăvit celelalte treburi pentru care veniseră, au răpit-o pe Medeea, fiica regelui acestor ţinuturi [12]. Regele colchidienilor trimise în Ellada un sol, să le ceară socoteală şi să-i aducă fata înapoi. Elenii însă răspunseră că, întrucît cei din Asia nu-i despăgubiseră pentru răpirea argienei Io, nici ei nu se simt datori să facă acest lucru.

III O generaţie mai tîrziu [13], Alexandros [14], fiul lui Priam, aflînd de aceste întîmplări, vru să-şi ia, tot prin răpire, soţie din Ellada, încredinţat fiind că nu va fi tras la răspundere, după cum nici elenii nu fuseseră. Cînd, împins de un asemenea gînd, Alexandros o răpi pe Elena, elenii, la început, crezură de cuviinţă să trimită o solie care s-o ceară înapoi şi să capete dreptate pentru cele petrecute. Ca răspuns la întîmpinarea făcută, elenilor li se aduse aminte de răpirea Medeei şi că cereau de la alţii să se facă dreptate, fără ca ei să fi dat vreodată socoteală sau să fi înapoiat ceea ce li se ceruse.

IV Aşadar, pînă acum, şi unii şi alţii se ţinuseră numai de răpiri ; de-acum încolo însă, elenii s-au făcut greu vinovaţi [15], pornind ei, cei dintîi, cu război împotriva Asiei, înainte ca perşii să fi atacat Europa. Perşii privesc răpirea femeilor drept faptă de oameni care încalcă dreptatea, dar a porni cu zel la răzbunarea unei răpiri, o treabă de oameni fără minte ; dimpotrivă, cuminte lucru este să nu-ţi faci nici o grijă de soarta femeilor răpite, vădit fiind că, dacă ele nu s-ar învoi, n-ar putea fi răpite. Cît despre ei, cei din Asia, spun perşii, niciodată n-au făcut ceartă pentru răpirea femeilor lor ; elenii în schimb, din pricina unei femei din Sparta [16], au adunat oştiri numeroase şi, trecînd apoi în Asia, au nimicit puterea lui Priam. Iată cum de la această întîmplare au ajuns perşii să-i privească pe eleni ca duşmanii lor de totdeauna. Într-adevăr, perşii socot Asia şi neamurile barbare care-o locuiesc drept ale lor, în timp ce Europa şi lumea elenică le privesc ca o lume aparte.

V Aşa s-au petrecut lucrurile, după spusele perşilor, şi izvorul urii ce-o nutresc faţă de eleni ei îl văd în cucerirea Ilionului [17]. În privinţa lui Io, fenicienii nu se împacă cu spusele perşilor : ei zic că n-au dus fata cu de-a sila în Egipt, ci că ea fusese în dragoste la Argos cu stăpînul corăbiei şi, simţindu-se grea, de teama părinţilor a plecat de bunăvoie cu fenicienii, ca nu cumva taina-i să fie dată în vileag.

Acestea sînt istorisirile perşilor şi ale fenicienilor ; cit despre mine, nu cutez să mă rostesc dacă întîmplările s-au petrecut aşa sau altminteri. Mi-e de ajuns că-l ştiu pe cel care a început mai întîi şirul jignirilor faţă de eleni [18]. După ce-l voi fi arătat, îmi voi urma povestirea, depănînd, deopotrivă, istoria cetăţilor omeneşti, mari şi mici [19], căci multe din cîte au fost mari odinioară, cu timpul şi-au pierdut strălucirea, pe cînd altele, mari în vremea mea, altădată au fost neinsemnate ; pătruns de nestatornicia lucrurilor omeneşti, le voi pomeni, deopotrivă, şi pe unele şi pe altele.

VI Cresus, lydian de neam, fiul lui Alyattes, era regele [20] seminţiilor din ţinutul scăldat de fluviul Halys [21], care, curgînd de la miazăzi, face hotar între syrieni [22] şi paflagonieni şi se varsă spre miazănoapte în marea numită Pontul Euxin. Acest Cresus, precît ştiu eu, a fost cel dintîi dintre barbari care a silit pe o parte din eleni să-i plătească tribut, iar pe alţii şi i-a făcut prieteni. A supus pe ionienii, eolienii şi dorienii din Asia şi s-a împrietenit cu spartanii. Pînă la domnia lui Cresus, toţi elenii fuseseră liberi [23]. Mai timpurie decît domnia lui Cresus, expediţia cimmerienilor [24], ajunşi pînă în Ionia, nu adusese supunerea cetăţilor elenice, ci numai prădarea lor în urma unei năvăliri de jaf.

VII Domnia, care fusese în mîna Heraclizilor [25], trecu – după cum o vom arăta – la neamul lui Cresus, numit al Mermnazilor. Rege al Sardesului era Candaules [26], căruia elenii îi spun Myrsilos, coborîtor din Alcaios, fiul lui Heracles. Agron al lui Ninos, nepot al lui Belos şi strănepot al lui Alcaios, a fost cel dintîi Heraclid ajuns rege în Sardes, după cum Candaules al lui Myrsos a fost cel din urmă. Cei care domniseră în această ţară înaintea lui Agron se trăgeau din Lydos al lui

Atys [27], de unde întregul popor, care se numea mai înainte meonian, a fost numit lydian [28]. Heraclizii, asupra cărora trecuse o parte din putere, au dobîndit domnia de la aceşti stăpînitori în urma profeţiei unui oracol. Trăgîndu-se dintr-o sclavă a lui Iardanos [29] şi din Heracles, ei domniră de-a lungul a douăzeci şi două de generaţii, vreme de cinci sute de ani [30], transmiţîndu-şi puterea din tată-n fiu, pînă la Candaules, fiul lui Myrsos.

VIII Acest Candaules se îndrăgostise de soţia sa [31] atît de orbeşte, încît credea că frumuseţea ei e mai presus decît a tuturor femeilor din lume. Adînc încredinţat de acest lucru, Candaules vorbea despre frumuseţea soţiei sale – pe care o lăuda peste măsură – unui anume Gyges, fiul lui Daskylos [32], oştean din gărzile ce-l păzeau, favorit căruia îi împărtăşea cele mai de seamă din grijile sale. Nu după multă vreme, Candaules (îi era pesemne dat să i se întîmple o nenorocire [33]) îi vorbi astfel lui Gyges : „Pare-mi-se, Gyges, că nu prea crezi ce-ţi spun despre frumuseţea soţiei mele, căci omul îşi crede mai puţin urechilor decît ochilor... Fă aşa ca s-o poţi vedea goală..“ Gyges strigă plin de uimire : „Stăpîne, ce vorbă nechibzuită rosteşti, poruncindu-mi s-o privesc goală pe stăpîna mea ? Femeia, dezbrăcîndu-şi haina [34], îşi leapădă şi ruşinea. Încă din vechime oamenii au găsit învăţăminte înţelepte, din care trebuie să ne adăpăm şi noi. Printre ele se află şi acesta : fiecare să cate la ale sale. Sînt încredinţat că regina e cea mai frumoasă dintre femei, şi te rog din suflet să nu-mi ceri să fac ceea ce nu se cade“.

IX Vorbind astfel, Gyges încerca să scape, de frică să nu păţească vreun rău din toate acestea. Dar regele îi răspunse aşa : „Cutează, Gyges, şi nu te teme nici de mine, că-ţi fac acest îndemn ca să te pun la încercare, şi nici de nevasta mea, că-ţi va putea pricinui vreun rău... Voi potrivi lucrurile aşa fel ca ea nici să nu afle că ai văzut-o. Am să te aşez după o uşă care dă în iatacul nostru [35] ; eu voi intra întîi şi după mine va veni şi ea să se culce. Lîngă uşă e un scaun pe care regina îşi pune unul cîte unul veşmintele, pe măsură ce şi le scoate ; vei putea deci s-o priveşti în tihnă. Pe urmă, cînd va pleca de

lingă scaun şi se va îndrepta spre pat, caută să fii în spatele ei, aşa ca să nu te vadă cînd vei ieşi pe uşă".

X Nemaiavînd încotro, Gyges se învoi. Cînd socoti că a venit ceasul culcării, Candaules îl duse pe Gyges în camera de culcare şi îndată veni şi regina. După ce intră ea, Gyges o privi în vreme ce-şi punea veşmintele pe scaun ; cum se întoarse cu spatele spre el – îndreptîndu-se spre pat – se grăbi să iasă. Dar femeia îl zări în clipa cînd se strecura pe uşă. Pricepînd că bărbatul ei pusese acestea la cale, nu ţipă de ruşine şi se prefăcu că nu ştie nimic ; în mintea ei însă se cuibări gîndul să se răzbune pe Candaules, fiindcă la lydieni, ca la toţi barbarii de altfel, era o mare ruşine chiar şi pentru un bărbat să fie văzut gol [36].

XI Regina nu se trădă deci cu nimic şi tăcu mîlc. Dar în revărsatul zorilor, strîngîndu-şi servitorii pe care-i ştia mai de credinţă, îl chemă pe Gyges. Acesta, nebănuind că regina ştie ceva din cele petrecute, veni la chemarea ei, căci şi pînă atunci obişnuia să se grăbească ori de cîte ori îl chema [37]. De îndată ce sosi, regina îi spuse : „Dintre cele două drumuri deschise înaintea ta, Gyges, îţi dau acum prilejul să-l alegi pe acela pe care vrei să mergi : ori îl ucizi pe Candaules şi te faci stăpîn pe mine şi peste regatul lydian, ori trebuie să mori neîntîrziat, ca altă dată să nu mai priveşti la ce nu ţi se cade, dînd ascultare în toate lui Candaules... Sau cel care a pus toate acestea la cale trebuie să piară, sau tu care m-ai văzut goală, purtîndu-te cum nu se cuvine..." O bucată de vreme Gyges rămase năucit de cuvintele reginei, pe urmă însă începu s-o roage să nu-l silească la o alegere atît de grea. Cum totuşi nu izbuti s-o înduplece în nici un chip, se văzu într-adevăr silit sau să-şi ucidă stăpînul, sau să piară el însuşi ucis de alţii. În cele din urmă se hotărî să-şi mîntuie viaţa şi întrebă pe regină : „De vreme ce mă sileşti să-mi ucid stăpînul împotriva voinţei mele, învaţă-mă dar şi cum trebuie să ridicăm mîna asupra lui". Regina îi răspunse zicînd : „Va trebui izbit chiar din locul în care ţi-a arătat goliciunea mea, iar lovitura să-i fie dată în somn !"

XII După cum se înţeleseseră, la căderea nopţii Gyges o urmă pe femeie în camera de culcare, căci nici nu putea da înapoi, nici nu avea putinţa să aleagă, ci trebuia să piară sau el sau Candaules. Ea îi dădu un pumnal şi-l ascunse după aceeaşi uşă. Apoi, cînd Candaules adormi, Gyges se năpusti asupră-i şi-l ucise, dobîndind astfel atît soţia cît şi domnia acestuia. De Gyges pomeneşte într-un trimetru iambic şi Archilochos din Paros, care a trăit în vremea aceea [38].

XIII Gyges luă domnia şi puterea lui fu întărită de oracolul din Delfi [39]. Lydienii, privind cu ochi răi uciderea lui Candaules, luaseră armele ; cei care erau de partea lui Gyges căzură însă la înţelegere cu ceilalţi că, dacă oracolul îl va recunoaşte ca rege al lydienilor, să domnească, iar de nu, să lase Heraclizilor sceptrul domniei [40]. Iată însă că oracolul îl recunoscu – şi astfel Gyges rămase rege. Pythia mai prevesti totodată că răzbunarea Heraclizilor îl va ajunge pe al cincilea urmaş al lui Gyges. Nici lydienii, nici regii lor nu ţinură însă seama de această profeţie pînă cînd ea s-a împlinit [41].

XIV Astfel au dobîndit Mermnazii domnia, luînd-o de la Heraclizi. Ajuns rege, Gyges trimise numeroase daruri la Delfi ; din cîte prinoase de argint se află la Delfi, cele mai multe sînt închinate de el. În afară de podoabele de argint, mai făcu templului şi alte bogate daruri în aur, din care vrednice de amintit sînt mai ales şase cratere de aur, închinate tot din partea lui. Craterele se mai găsesc şi astăzi în tezaurul corintienilor şi au o greutate de treizeci de talanţi [42]. Ca să spunem adevărul, tezaurul nu este al comunităţii corintiene, ci al lui Kypselos, fiul lui Eetion [43].

După Midas, fiul regelui Gordias al Frigiei, acest Gyges a fost cel dintîi barbar din cîţi cunoaştem care a închinat daruri altarului de la Delfi. Midas dăruise templului tronul regesc de pe care împărţea dreptatea, un tron care într-adevăr merită să fie văzut ; tronul este aşezat în acelaşi loc cu craterele lui Gyges. Atît aurul pomenit, cît şi argintul închinat de Gyges sînt, de altfel, numite de cei din Delfi *gygade* [44], după numele celui ce le-a dăruit.

Cum se văzu stăpîn, Gyges năvăli la rîndu-i cu o oştire asupra Miletului şi a Smirnei şi cuceri partea neîntărită a Colofonului. Dar cum n-a mai săvîrşit nici o altă faptă de seamă în cei treizeci şi opt de ani cîţi a domnit [45], ne vom mulţumi cu cele spuse pînă acum şi vom trece mai departe.

XV Voi pomeni în schimb pe Ardys, fiul şi urmaşul lui Gyges. El a cucerit Priene şi a pătruns în ţinutul Miletului. In vremea cînd Ardys domnea la Sardes, cimmerienii, izgoniţi de pe meleagurile lor de sciţii nomazi, au ajuns în Asia şi au luat Sardesul, în afară de fortăreaţă [46].

XVI După o domnie de patruzeci şi nouă de ani, lui Ardys îi urmă în scaun fiul lui, Sadyattes, care domni doisprezece ani, urmat apoi de Alyattes, fiul său. Acesta din urmă se războí cu Cyaxares [47], urmaşul lui Deiokes, şi cu mezii ; el izbuti să alunge pe cimmerieni din Asia, luă Smirna [48], întemeiată de coloniştii din Colofon, şi năvăli pe pămînturile oraşului Clazomenai. Din aceste încercări nu ieşi aşa cum şi-ar fi dorit, ci fu bătut crunt.

XVII În timpul cîrmuirii sale, Alyattes săvîrşi şi alte fapte vrednice de luare aminte, cum ar fi următoarele : moştenind războiul purtat de tatăl său, s-a luptat mai departe cu milesienii. Ori de cîte ori pornea la atac, asedia oraşul în felul următor : cînd roadele pămîntului dădeau în pîrg, îşi pornea şi el oştile la război ; cotropirea o făcea în sunete de nai [49], de citară [50], de flaute cu sunet ascuţit sau jos [51]. Sosit pe pămînt milesian, nu dărîma locuinţele răspîndite printre ogoare, nici nu le dădea foc, nici nu le smulgea porţile, ci le lăsa aşa cum se găseau pe locul lor. În schimb, nu se întorcea acasă decît după ce nimicea pomii şi holdele cîmpului. Milesienii erau stăpînii mărilor, aşa că n-ar fi slujit la nimic să fie împresuraţi de o armată de uscat. Lydianul însă, cu bună ştiinţă, nu distrugea aşezările, pentru ca oamenii să-şi găsească un adăpost de unde să poată porni din nou la însămînţatul şi lucrul pămîntului, iar el să aibă ce prăda de pe urma muncii lor.

XVIII Purtat în felul acesta, războiul ținea de unsprezece ani [52], timp în care milesienii suferiră două mari înfrîngeri, una într-o bătălie dată în propriul lor ținut, la Limenion, și alta în cîmpia Meandrului. Șase din acești unsprezece ani s-au scurs sub domnia lui Sadyattes, fiul lui Ardys, care pe acea vreme își mîna și el oștenii spre pămîntul milesian ; tot el fusese și cel care pornise războiul. În ceilalți cinci ani următori ăstor șase, s-a războit Alyattes, fiul lui Sadyattes ; moștenind războiul de la taică-său, așa cum am arătat mai înainte, el a dus cu multă rîvnă lupta mai departe. Afară de locuitorii Chiosului, nimeni dintre ionieni nu ușură milesienilor povara grea a războiului ce se abătuse asupra lor [53]. Prin acest ajutor, cei din Chios își plăteau însă o datorie, căci și milesienii îi sprijiniseră cîndva într-un război împotriva celor din Erythrai [54].

XIX În al doisprezecelea an, cînd oștirea lydiană dădu foc recoltei, se nimeri să aibă loc următoarea întîmplare. De îndată ce cuprinse grînele, vîlvătaia ațîțată de vînt se întinse și la templul Athenei, așa-numita Assesia, mistuindu-l pînă în temelii. Pe acea vreme nu se stîrni nici o vîlvă, dar după întoarcerea oastei la Sardes, Alyattes se îmbolnăvi. Boala lungindu-i-se, regele – fie că-l sfătuise cineva, fie că-i dăduse chiar lui în gînd să-l întrebe pe zeu despre boala sa – trimise niște soli la Delfi. Pythia îi vesti pe solii sosiți la Delfi că nu le va da nici un răspuns [55] pînă cînd lydienii nu vor fi înălțat din nou templul Athenei pe care-l arseseră la Assesos, în ținutul milesienilor.

XX Știu că așa s-au petrecut faptele, fiindcă eu însumi le-am auzit chiar la Delfi. Iată ce mai adaugă însă milesienii la toate acestea. Aflînd de răspunsul primit de Alyattes [56] și fiind foarte strîns legat de Thrasybulos, tiranul din acea vreme al Miletului, Periandros, fiul lui Kypselos, îi trimise vorbă acestuia printr-un sol, pentru ca, prevenit la timp, [tiranul] să poată chibzui la ce avea de făcut. Așa cel puțin povestesc milesienii că s-au întîmplat lucrurile.

XXI Între timp, cînd Alyattes află răspunsul dat de Pythia, trimise pe dată la Milet un crainic, propunîndu-i lui

Thrasybulos şi milesienilor un armistiţiu pentru cită vreme se va lucra la construcţia templului. Pe cînd trimisul se îndrepta spre Milet, Thrasybulos, care fusese dinainte lămurit pe deplin de toată povestea şi ştia ce avea de gînd să săvîrşească Alyattes, a pus la cale un şiretlic : adunînd în piaţă tot grîul cît se afla în cetate, atît pe-al lui cît şi pe cel al cetăţenilor, le porunci milesienilor ca, la un semn pe care avea să-l dea, să înceapă cu toţii să bea şi, cete, cete, să meargă unii la alţii plini de voioşie.

XXII Thrasybulos făcea toate acestea şi-i punea astfel pe oameni la cale, cu gîndul că solul din Sardes – zărind multe grîne grămadă şi pe locuitori benchetuind – îl va înştiinţa pe Alyattes. Ceea ce s-a şi întîmplat. După ce crainicul văzu cele ce se petreceau şi-i înfăţişă lui Thrasybulos solia lydianului, se întoarse la Sardes. După cîte am auzit eu, pacea s-a încheiat fără să mai fi fost la mijloc vreo altă pricină. Alyattes – care nutrea speranţa că foametea este cruntă la Milet şi că poporul, ajuns la capătul puterilor, e deznădăjduit – află de la crainicul întors de acolo că lucrurile stăteau cu totul altfel decît credea el. Ca urmare, pacea se încheie între cei doi stăpînitori, cu legămîntul să-şi fie unul altuia prieteni şi aliaţi ; iar Alyattes, în loc de un singur templu, ridică la Assesos două temple în cinstea Athenei, şi abia atunci putu să se ridice de pe patul de boală. Aşa i s-a întîmplat lui Alyattes cu războiul purtat împotriva milesienilor şi lui Thrasybulos.

XXIII Periandros, care îi dezvăluise lui Thrasybulos oracolul dat de Pythia, era fiul lui Kypselos şi tiranul Corintului [57]. Corintienii povestesc (şi lesbienii [58] întăresc spusele lor) că în timpul vieţii acestuia s-a întîmplat o minune nemaipomenită. Arion din Methymna a fost purtat pe spate de un delfin pînă la capul Tainaron. Arion era un citared [59] care nu-şi găsea pereche pe vremea lui şi cel dintîi, după cîte ştim, care a creat un „ditiramb" [60], compoziţie numită astfel de el şi înfăţişată în public la Corint.

XXIV Se spune că acest Arion, care a trăit vreme îndelungată la curtea lui Periandros, a fost cuprins de dorinţa să se

ducă în Italia și Sicilia [60 bis], dincolo de marea cea largă. După ce izbuti să strîngă mari avuții, hotărî să se întoarcă îndărăt la Corint. El plecă din Tarent, și cum nu avea în nimeni mai mare încredere decît în corintieni, luă cu simbrie o corabie a unor oameni din Corint. Dar aceștia, o dată ajunși în largul mării, îi puseră gînd rău, plănuind să-l arunce în mare ca să-i ia bogățiile. Arion, ghicindu-le gîndul, se rugă de ei și le făgădui tot ce avea, numai să-i cruțe viața. Cum nu putu să-i înduplece, vîslașii îi porunciră sau să-și ia singur viața, dacă dorea să aibă un mormînt pe uscat, sau să se arunce cît mai degrabă în mare. Văzîndu-se pierdut, Arion le ceru hatîrul ca – deoarece așa le era voia – să-i îngăduie cel puțin să mai cînte o dată sus pe puntea corăbiei, îmbrăcat în haine de sărbătoare [61] ; făgădui că după ce va fi cîntat se va omorî. Oamenii, lăsîndu-se ademeniți de plăcerea de a-l asculta pe cel mai bun cîntăreț din lume, se îngrămădiră de la pupă spre mijlocul corăbiei.

Arion își puse veșmîntul cel bogat, își luă citara și apoi, stînd în picioare pe punte, cîntă de la un cap la altul nomosul orthian [62]. Cînd ajunse la sfîrșitul cîntării se azvîrli în mare, așa cum era, în straiul de mare sărbătoare. Corăbierii plutiră mai departe spre Corint, iar pe Arion se spune că l-ar fi luat în spinare un delfin care l-a dus pînă la capul Tainaron [63]. Cînd ajunse pe uscat, se îndreptă către Corint îmbrăcat în același veșmînt și, o dată sosit, povesti cu de-amănuntul toată întîmplarea. Periandros, neîncrezător, îl puse sub pază bună și nu-i îngădui să mai vadă pe nimeni, dar pîndi cu luare-aminte întoarcerea corăbierilor. Cum sosiră, Periandros dete poruncă să-i cheme și-i puse să povestească ce știau despre Arion. La răspunsul lor că se află sănătos și teafăr în Italia și că îl lăsaseră la Tarent, unde-i mergea de minune, iată că se ivi în fața lor și Arion, așa cum era în clipa cînd a sărit din corabie. Încremeniți de uimire, corăbierii nu-și mai putură tăgădui nelegiuirea.

Această întîmplare o povestesc și corintienii și lesbienii. La Tainaron mai poate fi văzută pînă azi o statuie nu prea mare de bronz [64], dăruită de Arion, înfățișînd un om pe un delfin [65].

XXV Lydianul Alyattes, cel care s-a războit cu milesienii, se stinse din viață în cele din urmă, după o domnie de cincizeci și șapte de ani. El e al doilea rege dintre Mermnazi care, scăpînd de boală, a închinat daruri templului din Delfi [66], și anume un mare crater de argint însoțit de un suport de crater făurit din fier, cu aplicații lipite la foc. Prinosul merită să fie văzut mai mult decît toate celelalte odoare aflate la Delfi. Lucrul a ieșit din mîna lui Glaucos din Chios, singurul om din lume care a descoperit taina lipirii fierului în foc [67].

XXVI După moartea lui Alyattes, domnia trecu la fiul său Cresus, atunci în vîrstă de treizeci și cinci de ani [68]. Efesul a fost primul oraș elen atacat de Cresus. În acea vreme, efesienii, impresurați de Cresus, i-au închinat Artemidei orașul, întinzînd o funie de la templul zeiței pînă la zidurile cetății [69]. Între cetatea veche, impresurată atunci, și templu, sînt opt stadii [70]. Cresus a pus mîna întîi pe Efes, apoi, rînd pe rînd, pe celelalte cetăți ioniene și eoliene, aducîndu-i fiecăreia tot felul de învinuiri, unora – mai mari, acolo unde putea să născocească mai mari, altora – căutîndu-le doar nod în papură.

XXVII După ce-i sili pe elenii din Asia să-i plătească tribut, Cresus se gîndi să construiască corăbii pentru a-i lovi pe elenii din insule. Cînd totul fu pregătit pentru construirea corăbiilor, a sosit la Sardes, după unii, Bias din Priene, după alții, Pittacos din Mytilene [71]. La întrebarea lui Cresus ce mai e nou prin Ellada, oaspetele îi dădu un răspuns care-l făcu să-și întrerupă pregătirile: „O, rege, locuitorii insulelor cumpără mii și mii de cai cu gîndul să pornească împotriva Sardesului și a ta..." Cresus, crezînd că oaspetele spune adevărul, a zis: „Măcar de le-ar da zeii în gînd celor din insule să vină cu călărime asupra fiilor lydienilor!" – „Rege, glăsui iarăși oaspetele, pare-mi-se că ai vrea din toată inima să-i prinzi pe uscat pe insulari călări, și dorința ta e de înțeles [72]. Dar și insularii, de îndată ce-au aflat că pregătești o flotă împotriva lor, ce altceva crezi că cer în rugile ce le înalță, decît prilejul să le cadă lydienilor în spate în largul mării, pentru a se răzbuna că-i ții în robie pe elenii care locuiesc pe uscat?" Se spune că ultimele cuvinte i-au plăcut grozav lui Cresus și,

fiindcă socoti că oaspetele rostise lucruri pline de miez, îl crezu pe cuvint şi se lăsă de pregătirile începute [73]. Ba încă ajunse să lege şi prietenie cu ionienii din insule.

XXVIII Cu trecerea timpului au fost aduse sub jugul lydian aproape toate neamurile de dincoace de fluviul Halys [74]. Afară de cilicieni şi de lycieni, Cresus făcu să treacă sub stăpînirea sa toate celelalte neamuri [75], şi anume : lydienii, frigienii, mysienii, mariandinii, chalibii [76], paflagonienii, tracii, thynienii şi bithynienii, carienii, ionienii, dorienii, eolienii, pamfilienii [77].

XXIX După ce isprăvi cucerirea acestor neamuri şi alipirea de noi ţinuturi la Lydia [78], veniră rînd pe rînd la Sardes, oraş în plină înflorire prin bogăţiile sale, toţi oamenii înţelepţi [79] care trăiau pe vremea aceea în Ellada, fiecare cînd se nimeri. Printre alţii a venit şi Solon. Acesta, după ce la cererea lor statornicise legiuiri atenienilor, şi-a părăsit patria pentru un răstimp de zece ani ; el se îmbarcase lăsînd a înţelege că pleacă să cunoască lumea, de fapt însă ca să nu fie silit să înlăture vreuna din legile pe care le orînduise. În lipsa lui, aşa ceva nu s-ar fi putut întîmpla, căci atenienii se legaseră cu jurămînt înfricoşat că timp de zece ani vor asculta de legile date lor de Solon.

XXX Plecînd din patrie din această pricină – dar şi din dorinţa de a vedea ţări străine –, Solon se duse în Egipt, la curtea lui Amasis [80] şi pe urmă la Sardes, cerîndu-i ospitalitate lui Cresus [81]. Ajuns aici, a fost găzduit cu toată curtenia de rege, chiar la palat. La trei sau patru zile după sosire, la porunca lui Cresus, slujitorii îl plimbară pe Solon printre comorile regelui şi-l îndemnară să ia aminte ce mari şi scumpe erau. După ce a privit şi a văzut totul pe îndelete, Cresus îl întrebă : „Oaspete atenian, faima înţelepciunii tale şi veşti despre călătoriile ce le-ai făcut au ajuns pînă la noi ; ni s-a spus că, mereu dornic de a învăţa [82], ai străbătut ţinuturi întinse, numai pentru a le cunoaşte. Acum sînt şi eu dornic să te întreb ceva : văzut-ai cumva vreun muritor pe care să-l socoţi cel mai fericit om din lume ?“ Regele punea această întrebare în credinţa că el este cel mai fericit dintre oameni. Solon însă, fără nici un fel de linguşire şi spunînd adevărul în faţă, vorbi

așa : „Da rege, pe atenianul Tellos". Cresus, uimit de ceea ce auzise, întrebă iscoditor : „Pe ce temei socoți că Tellos ar fi cel mai fericit ?" Solon răspunse : „Mai întîi, acest Tellos, cetățean al unui oraș în plină înflorire, a avut copii frumoși la trup și la suflet. A apucat să-i vadă și pe copiii născuți din fiii săi, care la rîndul lor au trăit cu toții. Avînd parte în viață de o stare mulțumitoare, pe potriva lucrurilor de la noi, și-a sfîrșit zilele în chipul cel mai frumos cu putință : într-o bătălie dată de atenieni la Eleusis împotriva unor vecini ; apărîndu-și glia și izbutind să pună pe fugă pe dușman, a pierit acoperit de glorie. Atenienii l-au îngropat pe cheltuiala statului chiar pe locul unde a căzut și i-au cinstit amintirea cu mare pietate" [83].

XXXI Cum Solon izbutise să-l răscolească pe Cresus povestind amănunte despre viața plină de mulțumire a lui Tellos, regele îl întrebă pe cine altul vede îndată după Tellos – crezînd că fără doar și poate va fi socotit el pe locul al doilea. Dar Solon răspunse : „Pe Cleobis și Biton. Argieni de neam, ei duceau o viață îndestulată și, mai mult decît atît, se bucurau de atîta putere trupească, încît amîndoi erau deopotrivă învingători în întrecerile atletice. Despre ei se povestește următoarea întîmplare : la Argos se celebra sărbătoarea Herei și mama lor trebuia neîntîrziat dusă la templu [84], într-un car cu boi. Boii pe care-i aveau nu se întorseseră la timp de la arat. Tinerii, văzînd că vremea trece și că o să întîrzie, s-au înjugat ei înșiși la carul în care se găsea mama lor și-l traseră cale de patruzeci și cinci de stadii, ajungînd la sanctuar. După ce săvîrșiră această ispravă sub ochii mulțimii adunate, își sfîrșiră zilele în chipul cel mai fericit. Prin cele ce s-au petrecut, divinitatea voia să arate că pentru om e mai bine să moară decît să-și trăiască viața. Strîngîndu-se în jurul lor, argienii îi proslăveau pentru puterea de care dăduseră dovadă, iar femeile o fericeau pe mama lor că născuse astfel de fii. Atunci, copleșită de fericire în urma celor întîmplate, și a laudelor primite, mama, în picioare în fața statuii zeiței, se rugă de zeiță să le hărăzească copiilor ei dragi, Cleobis și Biton, care o cinstiseră atîta [85], tot ce poate fi mai bun pentru un muritor. După această rugăciune, la sfîrșitul jertfelor și al ospățului sacru, tinerii au adormit în sanctuar și nu

s-au mai trezit ; aşa s-au săvîrşit din viaţă [86]. Argienii le-au făcut statui pe care le-au aşezat la Delfi, cinstindu-i ca pe nişte bărbaţi aleşi“ [87].

XXXII Cum Solon îi punea pe aceşti argieni pe al doilea loc în privinţa fericirii, Cresus îi spuse mînios : „Dar fericirea mea, oaspete din Atena, ţi se pare oare atît de neînsemnată că nici măcar nu mă pui la un loc cu oamenii de rînd ! ?“ Solon cuvîntă, zicînd : „O, Cresus, mă întrebi de lucruri lumeşti tocmai pe mine, care ştiu că zeii sînt numai răzbunare şi iubitori de vrajbă [88]... Într-o viaţă lungă se văd multe lucruri pe care omul n-ar vrea să le vadă, şi multe sînt de îndurat. Eu socotesc hotarul vieţii omeneşti ca la şaptezeci de ani [89]. Aceşti şaptezeci de ani fac cu totul douăzeci şi cinci de mii două sute de zile, fără a mai pune la socoteală şi luna intercalată : să zicem că tot la doi ani vrei să adaugi un prisos de o lună, ca anotimpurile să se poată potrivi cu lungimea anului aşa cum trebuie ; asta-ţi va da pentru şaptezeci de ani un număr de treizeci şi cinci de luni intercalate ; zilele acestor luni sînt cu totul o mie cincizeci [90]. Însă, din toate zilele cuprinse în şaptezeci de ani, adică din douăzeci şi şase de mii două sute cincizeci de zile, nici una nu va aduce faţă de cealaltă o întimplare chiar aidoma... Aşa fiind, o, Cresus, tot omul e la voia întîmplării... [91] Acum, văd că eşti şi nespus de bogat şi rege peste supuşi fără număr ; dar despre cele ce mă întrebi nu pot să-ţi spun nimic mai înainte de a mă fi încredinţat că ţi-ai sfîrşit viaţa în deplină fericire. Cel foarte bogat nu este cu nimic mai fericit decît cel care n-are decît atîta cît îi trebuie în fiecare zi, dacă soarta nu-i hărăzeşte să-şi sfîrşească zilele aşa cum se cuvine, într-o deplină mulţumire. Nenumăraţi oameni putrezi de bogaţi sînt nefericiţi, şi mulţi sînt în schimb cei care, bucurîndu-se numai de o bunăstare mijlocie, sînt foarte mulţumiţi. Cel foarte bogat, dar nefericit, îl întrece numai în două privinţe pe cel căruia norocul îi surîde, în timp ce acesta din urmă are mult mai multe foloase decît cel bogat şi nefericit. Celui dintîi îi e mai uşor să-şi împlinească dorinţele şi să îndure loviturile grele ale soartei ; al doilea însă, îl întrece prin următoarele : chiar dacă îndură mai greu decît celălalt nenorocirea şi nevoia, norocul tocmai de ele îl fereşte ; el nu ştie ce-i beteşugul, boala, este scutit de rele, copiii îi aduc

numai bucurii şi rămîne chipeş la faţă. Dacă, după toate astea, îşi mai şi sfîrşeşte cu bine viaţa – iată omul pe care-l cauţi, vrednic de a fi numit fericit. Dar nu-i niciodată înţelept să te grăbeşti a numi pe cineva fericit, cît mai este în viaţă, ci poţi doar să spui că are noroc [92].

Nu este însă cu putinţă pentru oameni să întrunească toate aceste foloase, după cum nici o ţară nu poate să aibă toate bunurile de care are nevoie, ci pe unele le are, iar de unele duce lipsă ; ţara care din întîmplare are cele mai multe bunuri este şi cea mai bogată. Aşa e şi cu omul, care nu poate fi cu totul neatîrnat : unele lucruri le are, iar altele-i lipsesc. Atunci cînd cineva îşi petrece viaţa bucurîndu-se de cît mai multe şi apoi îşi sfîrşeşte zilele în pace, acela, după mine, o rege, este vrednic să fie numit un om fericit. Trebuie întotdeauna să caţi la întorsătura pe care o iau lucrurile şi la sfîrşitul lor [93]. Multora din cei cărora divinitatea le-a arătat ce-i fericirea, le-a smuls-o apoi din rădăcini" [94].

XXXIII Socot că aceste cuvinte nu-i prea plăcură lui Cresus ; fără să-i mai pese cituşi de puţin de oaspete, regele porunci să fie poftit să plece, fiind pe deplin încredinţat că cine nu ia în seamă bunurile ce-ţi stau la îndemînă şi te îndeamnă să cugeţi la sfîrşitul tuturor lucrurilor, este tare lipsit de minte.

XXXIV După plecarea lui Solon, răzbunarea zeilor îl lovi crunt pe Cresus, fiindcă, pe cît se pare, se crezuse cel mai fericit dintre oameni. Mai întii de toate, un vis îi arătă aievea în somn nenorocirea ce avea să cadă asupra lui, lovindu-i feciorul. Cresus avea doi copii, dintre care unul infirm, căci era surdo-mut. Celălalt însă, pe nume Atys [95], în toate îi întrecea pe tinerii de vîrsta lui, şi încă cu mult. Despre Atys, i se arătase în vis lui Cresus că îl va pierde răpus de un vîrf de fier. De îndată ce se deşteptă şi se dezmetici, regele – înspăimîntat de vis – se grăbi să-i caute fiului său o soţie şi nu-l mai trimise să comande oştile lydiene, ca de obicei. El îndepărtă din odăile de locuit ale bărbaţilor toate săgeţile, lăncile şi alte asemenea arme de care se folosesc oamenii în război, şi le îngrămădi în nişte cămări, ca nu cumva vreuna din ele, căzînd de pe perete, să-l lovească pe fiul său [96].

XXXV Pe cînd pregătea încă nunta feciorului, sosi la Sardes un om lovit de o mare nenorocire, cu mîinile pîngărite de sînge : frigian de neam, el făcea parte din casa domnitoare [97]. Venind în casa lui Cresus, el ceru să fie purificat după obiceiul locului. Cresus îl purifică. Purificarea la lydieni se face aproape ca și la eleni. După ce săvîrși ritul cerut de datină, Cresus îl întrebă pe oaspete de unde vine și cine este, zicînd : „Cine ești tu, omule, din ce parte a Frigiei vii ca să te adăpostești la vatra mea ? Și cine e bărbatul sau femeia ce-ai ucis ?" Străinul răspunse : „Sînt fiul lui Gordias și nepotul lui Midas [98]. Numele meu e Adrastos. Fără voie mi-am ucis fratele și, izgonit de tatăl meu, am venit la tine lipsit de orice avuție". Cresus îi răspunse astfel : „Se întîmplă să fii fiul unor oameni care ne sînt dragi [99] și ai nimerit la prieteni, astfel că nu vei duce lipsă de nimic rămînînd la curtea noastră. Va fi mult spre binele tău dacă vei îndura cît mai ușor povara nenorocirii tale".

XXXVI Adrastos rămase de-atunci la curtea lui Cresus. În vremea aceea se ivi pe muntele Olympos din Mysia un mistreț uriaș [100], care, coborînd de pe munte, strica semănăturile mysienilor. Adeseori porniseră mysienii împotriva lui, dar nu izbutiseră să-i facă nici un rău, ci, dimpotrivă, tot ei pătimeau de pe urma lui. În cele din urmă, niște soli ai mysienilor veniră la Cresus și-i spuseră : „Un mistreț uriaș s-a ivit în ținuturile noastre, o rege, și ne strică semănăturile ; toate strădaniile noastre de a-l prinde au dat greș. Acuma ne rugăm ție : îngăduie fiului tău să vină cu noi, însoțit de tinerii cei mai de frunte și de cîini, ca să scăpăm țara de mistreț". Așa se rugară ei. Aducîndu-și însă aminte de vis, Cresus le spuse : „Nu-mi pomeniți de fiul meu... nu-mi e cu putință să vi-l trimit ; abia s-a însurat și gîndul lui e numai la asta. Dar voi trimite floarea tinerimii lydiene împreună cu vînătorii mei și le voi da în grijă celor ce se duc acolo să-și desfășoare întreaga iscusință ca să vă mîntuie țara de fiara ce-o bîntuie" [101].

XXXVII Acesta fu răspunsul. Mysienii se arătară mulțumiți de cele făgăduite, cînd tocmai intră fiul lui Cresus, care aflase de cererea mysienilor. Și fiindcă Cresus nu-i îngădui fiului său să plece cu ei, acesta îi spuse : „Tată, toată fala și toată cinstea

mea era altădată să strălucesc pe cimpul de luptă sau de vinătoare. Acum văd că mă inlături și de la una și de la cealaltă, fără ca eu să mă fi arătat vreodată fricos sau nevrednic. Cum să mai scot capul in lume cind mă duc sau cind mă intorc din piața publică [102] ? Drept ce mă vor lua oare cetățenii și tinăra mea soție ? Cu ce fel de bărbat va crede ea că și-a legat viața ? Îngăduie-mi deci să mă duc la vinătoare, sau lămurește-mă de ce e mai bine pentru mine să mă supun voinții tale".

XXXVIII Cresus ii răspunse : „Vai, fiule, toate acestea le fac nu fiindcă aș fi văzut la tine semne de lașitate sau altceva ce nu mi-a plăcut, ci fiindcă, pe cind dormeam, o vedenie care mi s-a arătat in vis m-a prevestit că ești ursit să mori in plină tinerețe, lovit de-un vîrf de fier. Din pricina acestei vedenii ți-am grăbit și nunta și nu te trimit la vinătoarea la care ai fost poftit. Caut să te păzesc de soartă, incercind să te cruț pe cit imi stă in putere, atita vreme cit mai sint in viață. Ești singurul meu fiu, căci celălalt care nu aude, pentru mine parcă nici n-ar fi"...

XXXIX Tinărul răspunse : „Înțeleg prea bine, tată, ca după o asemenea vedenie să-mi porți de grijă ! Ai scăpat însă din vedere un amănunt pe care nu l-ai luat in seamă și se cuvine să-ți atrag luarea-aminte asupra lui. Zici că în vis ți s-ar fi arătat că voi pieri lovit de un vîrf de fier. Dar unde are oare mistrețul miini sau vreun vîrf de fier de care să te temi ? Dacă în vis ți s-ar fi spus că am să pier de colții lui sau de ceva asemănător, ai fi fost dator să faci așa cum ai hotărît. Dar e vorba de un vîrf ascuțit. Deoarece lupta ce-o pornim nu e împotriva oamenilor, îngăduie-mi, rogu-te, să mă duc".

XL Cresus zise atunci : „M-ai biruit, fiule, tălmăcindu-mi astfel tîlcul visului. Cum recunosc că m-ai învins, te las să pleci la vînătoare".

XLI După această hotărîre, Cresus trimise să-l cheme pe frigianul Adrastos și indată ce se înfățișă ii spuse : „Te-am purificat, Adrastos, atunci cînd fără voia ta ai fost lovit de o nenorocire cruntă de care nu te învinuiesc : primindu-te în casa mea, am luat asupră-mi și toată cheltuiala ta. Acum însă, pentru

că ești dator să-mi răsplătești cu bine binele ce ți-am făcut, îți cer să fii păzitorul fiului meu care pleacă la vînătoare, ca nu cumva pe drum să vă iasă în cale răufăcători, cu gînduri de pradă. Mai ai și o datorie față de tine însuți, să te duci acolo unde se ivește prilejul să te distingi prin fapte. Ia pildă de la strămoșii tăi și apoi, chiar tu ești un om în vigoare".

XLII Adrastos îi răspunse : „O rege, în altă împrejurare nici prin gînd nu mi-ar fi trecut să pornesc la această vînătoare, căci nu se cade unui om lovit de o asemenea nenorocire să se amestece cu cei care petrec. Nici nu-mi doresc astfel de petreceri și multe sînt pricinile pentru care e mai bine să stau deoparte... Dar acuma, fiindcă tu mă îndemni și fiindcă trebuie să-ți fiu pe plac (căci datoria mea e să-ți plătesc binele cu bine), sînt gata să fac tot ce-mi ceri ; îți făgăduiesc că fiul tău, pe care mi-l dai în pază, se va întoarce viu și nevătămat acasă, în măsura în care aceasta stă în puterea celui ce-l veghează".

XLIII După ce-i dete acest răspuns lui Cresus, ei plecară însoțiți de tineri de neam și de cîini. Ajungînd la muntele Olympos, vînătorii începură să caute fiara. Cum o găsiră, o împresurară și își aruncară lăncile spre ea. Atunci străinul, cel care fusese purificat de omor și purta numele de Adrastos [103], țintind mistrețul, nu izbuti să-l doboare, ci-l nimeri pe fiul lui Cresus. Lovit de vîrful lăncii, Atys împlini proorocirea visului. Un crainic alergă îndată să-l vestească pe Cresus de cele întîmplate ; ajungînd la Sardes, acesta îi povesti desfășurarea luptei și soarta tristă a fiului său.

XLIV Cresus, doborît de moartea fiului său, se tînguia și mai tare, știind că tînărul fusese ucis de acela pe care-l purificase el însuși. Frămîntat de nenorocirea cumplită ce-l lovise, îl chema cu glas înfricoșător pe Zeus Purificatorul, ca martor al celor ce pățise de la străin ; îl invoca și ca ocrotitor al ospeției, și ca ocrotitor al prieteniei ; – ca apărător al ospeției, fiindcă, primindu-l pe străin în casa lui, îl hrănise fără să știe pe ucigașul fiului lui ; – ca apărător al prieteniei, deoarece trimițîndu-l să-i păzească fiul, găsise în el un cumplit dușman.

XLV După aceea sosiră şi lydienii purtînd leşul, iar în urma lor păşea ucigaşul. El se opri lîngă mort şi, intinzînd miinile, se lăsă pradă miniei lui Cresus ; el îi ceru regelui să-l înjunghie chiar deasupra leşului, aducîndu-i aminte de nenorocirea cea dintii şi cum mai adăugase încă o crimă ucigînd pe cel care-l purificase [104] ; prin urmare, zicea el, nu mai are pentru ce trăi. Auzindu-i vorbele, cu toată jalea care-i lovise casa, Cresus fu cuprins de milă pentru Adrastos şi-i grăi astfel : „În ochii mei ţi-ai ispăşit vina, oaspete, osîndindu-te singur la moarte, iar de această cumplită intîmplare nu eşti vinovat decît în măsura în care, fără voia ta, ai săvîrşit fapta... La mijloc e mîna vreunui zeu, acela care mi-a şi prevestit ce va să se întîmple"... Apoi Cresus îşi înmormîntă fiul după cuviinţă. Cît despre Adrastos, feciorul lui Gordias şi nepotul lui Midas, cel care fusese ucigaşul propriului lui frate şi ucigaşul celui ce-l purificase, după ce liniştea şi singurătatea se aşternură în preajma mormîntului, se înjunghie pe mormînt, dîndu-şi seama că, dintre toţi oamenii pe care-i ştia, este cel mai greu bătut de soartă.

XLVI După ce îşi pierdu fiul, Cresus petrecu doi ani adînc cernit. La capătul acestui răstimp, domnia lui Astyages, fiul lui Cyaxares, a fost cucerită de Cyrus, fiul lui Cambyses [105]. Puterea Perşilor crescînd neîncetat, Cresus îşi înfrînă durerea şi începu să se gîndească, plin de îngrijorare, dacă nu i-ar fi cumva cu putinţă să stăvilească întinderea perşilor mai înainte ca ei să se fi întărit prea mult [106]. Chibzuind la aceasta, se hotărî să întrebe de îndată oracolele aflate în Ellada, cît şi pe cel din Libya. Trimise, prin urmare, soli în diferite locuri, unii cu poruncă să meargă la Delfi, alţii la Abai, în Focida [107], alţii la Dodona [108] ; cîţiva au fost trimişi şi la oracolele lui Amphiaraos [109] şi Trophonios [110], ba unii pînă şi în ţinutul Miletului, la Branchizi [111]. Acestea au fost oracolele elineşti la care Cresus îşi mînă slujitorii, cu gîndul să le cerceteze. Pe alţi slujitori îi trimise cu poruncă să întrebe pînă şi oracolul din Libya, la templul lui Ammon [112]. Cresus îşi trimitea oamenii pentru a pune la încercare ştiinţa oracolelor ; abia după ce s-ar fi încredinţat că spun adevărul, regele urma să le mai întrebe încă o dată, prin credincioşii săi, dacă era sau nu bine să se ridice cu război împotriva perşilor.

XLVII Iată ce porunci lydienilor regele cînd i-a trimis să încerce oracolele : numărînd cu grijă zilele ce se vor scurge din ziua plecării lor din Sardes, să nu întrebe oracolele decît cînd se vor fi împlinit o sută de zile în cap, şi atunci abia să vorbească astfel : „oare ce face în clipa aceasta Cresus al lui Alyattes, regele lydienilor ?" ; apoi să însemne în scris răspunsul fiecărui oracol şi să i-l aducă chiar lui. Ce vor fi răspuns celelalte oracole, nimeni nu poate spune ; însă la Delfi, de îndată ce lydienii au intrat în templu cu gîndul să-l încerce pe zeu, nici nu apucară să întrebe cele poruncite, că Pythia grăi în hexametri următoarele :

Ştiu cîte fire are nisipul şi-ntinderea mării,
Pot înţelege pe cel făr' de auz şi-l aud pe cel mut.
Pînă în piept îmi pătrunde mirosul de broască ţestoasă,
Cind în tingire ea fierbe cu carne de miel laolaltă.
Zace sub ea întinsă aramă, şi-aramă-i deasupra...

XLVIII După ce lydienii îşi însemnară în scris răspunsul dat de Pythia, făcură cale-ntoarsă la Sardes. Pe măsură ce trimişii se înfăţişau înaintea lui Cresus cu răspunsurile oracolelor, regele le deschidea numaidecît pe fiecare în parte şi arunca o privire la rîndurile scrise. Dar nici unul din răspunsuri nu-l mulţumi. De îndată însă ce văzu răspunsul de la Delfi, înălţă rugi şi recunoscu adevărul celor spuse – socotind oracolul de la Delfi drept singurul oracol nemincinos, deoarece ghicise ceea ce făcuse el. Într-adevăr, după ce-şi trimisese credincioşii să cerceteze oracolele, păzind cu grijă sorocul zilelor, iată ce a pus la cale Cresus : gîndindu-se la ceva peste putinţă de ghicit şi de înţeles, a tăiat în bucăţi o broască ţestoasă şi un miel, pe care le-a fiert apoi împreună într-un căzănel de aramă acoperit cu un capac de aramă.

XLIX Acesta a fost oracolul primit de Cresus de la Delfi. Cît despre răspunsul dat lydienilor de oracolul lui Amphiaraos după săvîrşirea cuvenitelor rituri în incinta templului, nu pot să povestesc nimic ; în privinţa răspunsului nu se spune altceva decît că regele a rămas încredinţat că şi acest oracol era de crezut.

L După aceste cercetări, Cresus căută să-şi cîştige de partea sa pe zeul din Delfi prin sacrificii uriaşe ; el îi aduse o jertfă

de trei mii de capete din vitele care se sacrifică de obicei zeilor, apoi, îngrămădind pe un rug mare paturi bătute în aur şi argint, potire de aur, haine de purpură şi alte veşminte, le dădu foc, nădăjduind că va ciştiga astfel şi mai mult bunăvoinţa zeului. De asemenea, îndemnă pe lydieni să aducă cu toţii jertfe, fiecare după puterile lui. Cînd jertfa luă sfirşit, porunci să se topească aur neînchipuit de mult, din care făuri drugi bătuţi cu ciocanul, de grosimea unei jumătăţi de cărămidă, lungi de şase palme, laţi de trei şi înalţi de una. Drugii erau o sută şaptezeci la număr. Din aceştia, patru erau din aur curat, cîntărind fiecare doi talanţi şi jumătate, iar restul din aur alb [113], în greutate de doi talanţi. Regele mai porunci să se toarne din aur curat şi chipul unui leu [114] cîntărind zece talanţi. Cînd a ars templul de la Delfi [115], leul a căzut de pe lespezile de grosimea unei jumătăţi de cărămidă pe care şedea, iar acum se află în tezaurul corintienilor, dar nu mai atîrnă decît şase talanţi şi jumătate, căci trei şi jumătate se topiseră în foc.

LI Cînd sfîrşi cu pregătirea darurilor, Cresus le trimise la Delfi împreună cu alte cîteva prinoase, şi anume două cratere de o mărime cum nu s-a mai văzut – unul de aur şi altul de argint ; cel de aur a fost aşezat la dreapta intrării în templu, iar cel de argint la stînga. Şi aceste cratere au fost strămutate cam pe vremea cînd a ars templul ; cel de aur se află azi în tezaurul de la Clazomenai, cîntărind opt talanţi jumătate şi douăsprezece mine, iar cel de argint a rămas într-un colţ al pronaosului ; el poate cuprinde şase sute de amfore ; lucrul e ştiut – căci localnicii amestecă în el, la sărbătoarea Theophaniilor [116], vin cu apă. Cei din Delfi mai spun că ar fi fost făurit de un anume Theodoros din Samos [117], şi eu îi cred, căci se vede cît de colo că nu este lucrul unui meşter oarecare. Cresus mai trimise şi patru chiupuri de argint care se află azi în tezaurul corintienilor şi, afară de ele, mai închină încă două vase de stropit cu apă sfinţită, unul de aur şi unul de argint ; pe cel de aur se află săpate cîteva cuvinte care amintesc că vasul a fost dăruit de spartani, ceea ce însă nu e adevărat ; vasul vine tot din partea lui Cresus ; cuvintele au fost săpate de unul din Delfi care voia să fie pe placul spartanilor ; îl ştiu eu pe nume, dar n-am să-l pomenesc. În-

tr-adevăr, copilul prin a cărui mînă se scurge apa este dăruit de spartani, nu însă și vreunul din vase.

O dată cu lucrurile înșirate mai sus, regele a mai trimis multe altele, lipsite de pecetea lui, de pildă, vase pentru libații [118], o statuetă de aur înaltă de trei coți înfățișînd o femeie (pe care cei din Delfi o numesc statuia „brutăresei" [119] lui Cresus) – cît și colane și brîie de-ale soției sale.

LII Acestea au fost darurile trimise la Delfi; lui Amphiaraos, aflînd despre vitejia sa și de patimile ce le-a îndurat, îi închină un scut făurit în întregime din aur curat, precum și o lance trainică, turnată toată în aur, mînerul fiind de aur ca și cele două vîrfuri [120] ; aceste două lucruri se mai aflau încă pe vremea mea la Theba, în templul închinat de thebani lui Apollo Ismenios [121].

LIII Lydienilor care trebuiau să ducă darurile la cele două temple, Cresus le dete poruncă să întrebe oracolele dacă putea să pornească cu război împotriva perșilor și dacă era bine să cheme într-ajutor oștiri prietene. Îndată ce sosiră la locurile unde au fost trimiși, lydienii dăruiră prinoasele și iscodiră oracolele, grăind astfel : „Cresus, regele lydienilor și al altor neamuri, socotind că oracolele de aici sînt singurele în lume care spun adevărul, v-a trimis daruri vrednice de răspunsurile voastre ; acum vă întreabă dacă e cuminte lucru să lupte împotriva perșilor și dacă ar fi bine să-și ia ajutoare". La întrebările puse de soli, cuvîntul celor două oracole s-a dovedit a fi aidoma. Ele i-au prevestit lui Cresus că, de va porni lupta contra perșilor, va nimici o mare împărăție și l-au povățuit să-și ia ca tovarăși de arme pe aceia dintre eleni pe care îi va recunoaște drept cei mai puternici.

LIV Cînd răspunsurile aduse de soli ajunseră la urechile lui Cresus, mult se bucură regele de spusele oracolelor. Plin de încredere că avea să răstoarne domnia lui Cyrus, Cresus trimise o altă solie la Delfi și, după ce află numărul localnicilor, îi dărui cu cîte doi stateri [122] de aur pe fiecare. În schimb, cei din Delfi îi dădură lui Cresus și lydienilor precădere la consultarea oracolului, scutirea de orice dare, dreptul de a sta la jocuri în primele rînduri [123], cît și îngăduința pentru vecie să ajungă cetățean al Delfilor oricare lydian ar fi dorit acest lucru [124].

LV După ce făcu aceste danii, Cresus ispiti din nou oracolul pentru a treia oară. De cînd primise răspunsuri adevărate de la oracol, nu se mai sătura să-l tot întrebe întruna. De data aceasta întrebă dacă domnia lui va fi îndelungată. Pythia, în cuvinte învăluite, îi răspunse :

Iată, cînd un catîr al mezilor rege-o s-ajungă,
Atunci, o lydian subţire-n picioare [125], ia-o la fugă
De-a lungul pietrosului Hermos [126], făr' să te-opreşti
Şi făr-a roşi de ruşine...

La sosirea acestor stihuri, Cresus se bucură de ele mai mult ca oricînd, încredinţat pe deplin că niciodată vreun catîr nu-i va cîrmui pe mezi în locul unui om – astfel că nici el, nici urmaşii lui nu-şi vor pierde vreodată domnia.

LVI Regele se strădui apoi să afle care erau cei mai vajnici dintre eleni, pentru a şi-i cîştiga de prieteni. Tot cercetînd mereu, cunoscu că în primele rînduri se aflau spartanii şi atenienii, unii de neam doric, ceilalţi de neam ionic. Aceste ramuri erau vestite, în vechime atenienii avînd drept strămoşi pe pelasgi, iar spartanii pe eleni [127]. Cei din Attica nu s-au strămutat niciodată din locul lor de baştină, în schimb dorienii au fost o seminţie rătăcitoare prin multe locuri [128]. În timpul regelui Deucalion [129], dorienii locuiau pe plaiurile Phthiotidei [130] – iar sub Doros, fiul lui Hellen [131], ţinutul de la poalele munţilor Ossa şi Olympos, cunoscut sub numele de Histiaiotida [132]. Alungaţi de aci de cadmeeni [133] s-au aşezat în Pind [134] sub numele de „macedni". De pe aceste meleaguri s-au strămutat din nou spre Driopida [135], iar din Driopida, îndreptîndu-se spre Pelopones, şi-au luat în cele din urmă numele de dorieni.

LVII Ce limbă vor fi vorbit pelasgii nu pot să spun fără greş. De-ar fi însă să aducem vreo mărturie, luîndu-ne după limba pelasgilor care mai trăiesc încă pînă azi, atît a celor care locuiesc în oraşul Crestona [136], deasupra tyrrhenienilor [137], vecini odinioară cu aşa-numiţii „dorieni" din zilele noastre, cînd [aceşti pelasgi] sălăşluiau în pămînturile numite azi Thessaliotis [138], precum şi după graiul pelasgilor care au întemeiat în Hellespont

Plakia și Skylake [139], împărțind cu timpul colonia lor cu atenienii [140], cît și al tuturor celorlalte așezări pelasgice, care însă și-au schimbat numele – de-ar fi nevoie, zic, să aducem vreo mărturie, judecînd după aceștia, apoi pelasgii vorbeau o limbă barbară [141].

Dacă așa stau lucrurile și toată populația pelasgică vorbea o astfel de limbă, prin urmare, neamul celor din Attica fiind tot pelasgic, a învățat o altă limbă abia atunci cînd s-a preschimbat într-un neam elen. Într-adevăr, nici cei din Crestona, nici cei din Plakia nu seamănă la grai cu nimeni din împrejurimi, ci vorbesc o limbă pe care o înțeleg numai ei, dovedind astfel că graiul ce-l păstrează este acela pe care l-au adus cînd s-au strămutat pe aceste meleaguri.

LVIII Neamul elenilor, după cît mi se pare mie, de cind s-a ivit, s-a folosit necontenit de aceeași limbă. Pornind de la începuturi modeste, puțin numeros, s-a avîntat spre locul cel mai înalt și s-a înmulțit pînă a atins numărul neamurilor din zilele noastre, mulțumită mai ales amestecului ce s-a făcut cu numeroși pelasgi și cu multe alte neamuri barbare. Față de această înflorire, am credința că nici un neam pelasgic, barbar de soiul lui, n-ar fi putut vreodată să se înmulțească în așa măsură.

LIX Cresus află că din aceste două neamuri, cel attic era supus și dezbinat de către Peisistratos [142], fiul lui Hippocrates, tiranul Atenei din acele vremuri [143].

Pe cînd privea jocurile olympice, ca oricare om de rînd, acestui Hippocrates i s-a întîmplat o mare minune... După ce a adus jertfă așa cum se cuvenea, vasele de sacrificiu, care stăteau în fața lui încărcate cu cărnurile victimelor și cu apă, începură deodată să fiarbă fără foc și dădură pe dinafară... Hilon [144] lacedemonianul, nimerindu-se de față și văzînd minunea îi dete lui Hippocrates următoarele sfaturi : mai întîi, să nu-și ia niciodată la casa lui o soață care să-i nască prunci, în al doilea rînd, dacă se întîmplă să aibă una, s-o alunge, și, dacă are și vreun copil, să-l lepede.

Se spune că Hippocrates nu vru să asculte de sfaturile lui Hilon și, după întîmplarea ce v-am povestit-o, i se născu un fiu,

acest Peisistratos. Pe vremea cînd atenienii de pe coastele mării și cei de la cîmpie [145] se ridicaseră cu răzmeriță, unii sub conducerea lui Megacles, fiul lui Alcmeon, iar cei din cîmpie, sub Lycurgos, un Aristoloid. Peisistratos, dorind să dobîndească puterea, răsculă o a treia tabără [146] ; după ce-și strînse sprijinitori și ajunse, ca să spunem așa, căpetenia muntenilor, iată ce-l duse capul să facă : se răni atît pe sine, cît și catîrii ce-i trăgeau carul, repezindu-se apoi în agora ca și cînd abia ar fi scăpat din mîinile unor dușmani care, chipurile, voiau să-l ucidă pe cînd se îndrepta spre cîmp... El ceru atunci de la ecclesia [147] o strajă de ostași întru apărarea sa, ca unul ce se acoperise de fală în războiul purtat împotriva megarienilor [148], cucerind Nysaia [149] și arătînd că era în stare să înfăptuiască și alte isprăvi vitejești. Amăgită, gloata atenienilor îi îngădui să-și aleagă dintre cetățeni trei sute de oameni, care nu ajunseră însă „lăncierii" [150] lui Peisistratos, ci „ciomăgașii" lui. Această strajă, înarmată cu bîte groase de lemn, îl urma pretutindeni. Pornind cu toții la luptă împreună cu Peisistratos, acești oameni au luat Acropole. De atunci Peisistratos domni peste atenieni fără să tulbure magistraturile [151] în ființă și fără să schimbe legiuirile ; el cîrmuia cetatea după rînduielile strămoșești și se străduia să le facă pe toate cu rost.

LX Nu după multă vreme, partizanii lui Megacles și Lycurgos, înțelegîndu-se între ei, izbutiră să-l răstoarne. Astfel a pus Peisistratos mîna întîia oară pe cetatea Atenei, și așa și-a pierdut puterea mai înainte de a fi prins rădăcini.

Dar și cei ce-l alungaseră pe Peisistratos începură iarăși să se lupte între ei. Megacles, încolțit de oamenii lui în plină răzvrătire [152], îi trimise lui Peisistratos întrebare dacă nu cumva vrea să-i ia fata de nevastă și, în schimb, să-și recapete tirania. Peisistratos, primind propunerea lui Megacles și căzînd la învoială, pentru a pregăti întoarcerea, puse la cale împreună cu acesta din urmă o faptă pe care-o găsesc cît nu se poate mai prostească (ținînd seama că încă din vechime elenii s-au deosebit de neamurile barbare, arătîndu-se mai isteți la cuget și departe de a fi gata să creadă orice prostie), dacă într-adevăr cei doi au urzit față de atenieni, socotiți între eleni fruntași ca înțelepciune, un atare plan.

În demul Paiania trăia o femeie cu numele de Phya, înaltă de patru coți fără trei degete, altminteri minunat de frumoasă. Megacles și Peisistratos o îmbrăcară din cap pînă-n picioare în armură, o suiră pe un car de război și o învățară cum să se țină ca să pară cît mai strălucitoare în măreția ei. Pe urmă, după ce se îngrijiră să trimită crainici care au luat-o înaintea carului, au dus-o la oraș ; odată ajunși acolo, crainicii trebuiau să strige cît îi ținea gura, după cum li se poruncise : „Cetățeni ai Atenei, primiți cu voie bună pe Peisistratos, pe care chiar zeița îl aduce înapoi în propria-i Acropole, cinstindu-l mai mult decît pe oricare dintre muritori !“ [153] Răspîndiți în toate părțile, crainicii repetau cele de mai sus ; de îndată se și întinse prin deme [154] zvonul că Athena îl aduce pe Peisistratos înapoi, iar locuitorii de la oraș – încredințați că femeia era zeița însăși – se închinară la o ființă pămîntească și-l primiră îndărăt pe Peisistratos.

LXI Cînd și-a recăpătat puterea așa cum v-am povestit, Peisistratos, după învoiala ce avea cu Megacles, se însură cu fata acestuia. Cum avea însă băieți mari și cum umbla vorba că familia Alcmeonizilor, e blestemată [155], nemaivoind să aibă copii și de la tînăra sa soție, Peisistratos se împreuna cu ea altfel decît trebuie. La început, femeia nu dezvălui nimănui această rușine, dar în cele din urmă, fie c-a fost, fie că n-a fost iscodită, îi destăinui totul maică-si, care la rîndu-i vorbi cu bărbatul ei. Megacles se înfurie grozav de ocara ce i-o făcea Peisistratos. Cuprins de mînie, el uită dintr-o dată de supărarea împotriva foștilor săi prieteni. Aflînd ce se uneltea, Peisistratos părăsi ținutul cu tot ce avea și se duse în Eretria [156], unde ținu sfat cu fiii săi. Părerea lui Hippias [157], care cerea recucerirea tiraniei, ieși biruitoare ; atunci, tatăl și fiii începură să strîngă ajutoare de la orașele care le erau îndatorate cu cîte ceva. Multe cetăți dădură sume mari de bani, dar thebanii îi întrecură pe toți prin dărnicia lor. Apoi – ce să mai lungesc vorba – vremea trecu și totul a fost gata pregătit pentru întoarcerea lor. Din Pelopones le veniră într-ajutor mercenari din Argos, iar un bărbat din Naxos, pe nume Lygdamis [158], venit de bună voia lui, dădu dovadă de o însuflețire uimitoare, aducînd cu sine bani și oameni.

LXII Porniţi la atac din Eretria, Peisistratos şi fiii săi s-au înapoiat [în Attica] în al unsprezecelea an de la izgonirea lor. Mai întîi, izbutiră să cucerească cîmpia Marathonului. De îndată ce îşi aşezară tabăra în acest ţinut, li se alăturară prietenii din oraş, iar pe urmă o mulţime de norod de la ţară – tot oameni cărora tirania le era mai dragă decît libertatea [159]. Toţi aceştia se strînseră în jurul lui Peisistratos. Pe de altă parte, atenienii din oraş, care nu se sinchisiseră cituşi de puţin nici cîtă vreme Peisistratos strîngea bani, şi nici mai tîrziu cînd ocupase Marathonul, abia atunci se treziră şi ei să se apere împotrivă-i cînd aflară că Peisistratos a pornit de la Marathon să atace oraşul. Atenienii se îndreptau cu toată oastea pe care-o aveau în întîmpinarea celor ce se întorceau din pribegie, iar oamenii lui Peisistratos, plecînd de la Marathon, dădeau năvală asupra oraşului ; cele două părţi învrăjbite ajunseră deodată faţă-n faţă la templul Athenei din Pallene [160] şi se pregătiră de încăierare. În acest loc, mînat de o poruncă cerească, iată că lui Peisistratos i se înfăţişează Amphilytos acarnianul, om priceput în prevestiri de tot soiul [161], care, apropiindu-se de el, rosti acest oracol în stihuri hexametrice :

Uite, zvîrlit e năvodul, iar plasa-i desfăşurată...
Tonii [162] s-or prinde la noapte sub razele albe-ale lunii.

LXIII Amphilytos proroci aceste cuvinte, stăpînit fiind de un duh sfînt. Peisistratos, tălmăcind oracolul şi spunînd că-i primeşte tîlcul, îşi mînă oştirea mai departe. Între timp, atenienii de la oraş stăteau liniştiţi la masă, şi, după masă, unii se apucară să joace zaruri, iar alţii se culcară. Oamenii lui Peisistratos, năvălind asupra lor, îi puseră pe fugă. Cînd îi văzu fugind care-ncotro, Peisistratos luă o hotărîre foarte înţeleaptă, pentru ca atenienii să nu se mai poată strînge la un loc, ci, dimpotrivă, să rămînă împrăştiaţi. Suindu-şi fiii călare, îi trimise înainte ; cînd îi ajunseră din urmă pe fugari, băieţii le strigară voia lui Peisistratos, îndemnîndu-i să nu se teamă, ci fiecare să se întoarcă la casa lui.

LXIV Atenienii ascultară ; şi aşa Peisistratos luă pentru a treia oară puterea la Atena [163]. Tirania şi-o întări tocmind mulţi

lefegii străini și strîngînd bani, parte din veniturile locale [164], parte din proprietățile pe care le avea în ținutul fluviului Strymon [165]; atenienilor care îi ținuseră piept la Pallene și nu fugiseră pe dată, le luă feciorii ca zălog și-i trimise să locuiască în Naxos; căci tiranul cucerise cu armele și Naxosul, pe care îl încredințase spre cîrmuire lui Lygdamis [166]. În afară de toate acestea, ascultînd de niște oracole, el purifică insula Delos în felul următor: cît vezi cu ochii roată în jurul templului dezgropă morții din acest ținut și-i mută în altă parte a insulei.

În acest fel, Peisistratos domni la Atena; unii din atenieni căzuseră în luptă, iar alții luaseră calea pribegiei, afară din țara lor, urmîndu-i pe Alcmeonizi [167].

LXV Iată care era starea de asuprire ce se abătuse asupra Atenei în acele vremuri, pe care o află și Cresus. În ce-i privește pe spartani, ei scăpaseră din grele încercări [168] și tocmai îi învinseseră pe tegeați, cu care se aflau în luptă. În timpul domniei în Sparta a regilor Leon și Hegesicles [169], spartanii, biruitori în toate luptele, numai tegeaților nu le puteau veni de hac. Cu mult înainte de aceste întîmplări, ei aveau aproape cea mai proastă legiuire dintre toți elenii, învoindu-se cu greu și acasă la ei, și cu străinii, cu care n-aveau nimic de-a face. Iată cum au trecut la o legiuire mai bună. Lycurg [170], bărbat cu mare vază printre spartani, ducîndu-se la Delfi să consulte oracolul, cum păși în sala cea mare a templului, pe dată Pythia rosti următoarele:

Venita-i și tu, o Lycurg, la templu-mi bogat în avuturi,
Om mult iubit de tatăl ceresc și de toți olympienii,
Om sau zeu să te chem? La cumpănă grea eu mă aflu!
Dar mai degrab', o Lycurg, inima-mi spune că zeu ești!

Unii zic că după ce rosti aceste stihuri, Pythia îl învăță pe Lycurg legile care mai dăinuiesc și azi la Sparta. Dar, dacă dăm ascultare chiar spuselor spartanilor, Lycurg, pe cînd era epitropul nepotului său Leobotas, regele Spartei, ar fi adus din Creta orînduielile cele noi [171]. Cum s-a văzut epitrop, a schimbat toate rînduielile vechi și a luat măsuri ca cele noi să nu fie încălcate [172]. Apoi luă hotărîri privitoare la războaie, enomotii [173],

triecade[174], syssitii[175] și, pe lîngă acestea, institui eforatul[176] și gerusia[177].

LXVI În urma acestor prefaceri, spartanii își schimbară starea, ascultînd de o legiuire mai bună. După moartea lui Lycurg, ei îi înălțară un templu și-l proslăviră ca pe-un zeu.

Deoarece se găseau într-un ținut îmbelșugat, cu populație deasă, puterea lor creștea într-una și înflorea tot mai mult. Cum nu se mai mulțumeau să trăiască în tihnă și pace, și erau încredințați că-s mai tari decît arcadienii, se duseră să întrebe oracolul de la Delfi ce-ar crede despre cucerirea întregii Arcadii[178]. Pythia le răspunse așa :

> Ceri de la mine Arcadia ? Mult ceri ; n-am să ți-o dau !
> Mulți mîncători de ghindă cuprind ai Arcadiei codri,
> Stavilă-n cale toți îți vor sta ; dar ură nu-ți port.
> Tegeea-ți voi da să joci tropotind cu bătăi de picioare,
> Și o cîmpie frumoasă s-o-mparți în măsuri cu frînghia...

Cînd auziră spartanii răspunsul pe care-l aduseseră solii, îi lăsară în pace pe ceilalți arcadieni și porniră cu război împotriva tegeaților, luînd cu ei lanțuri de legat picioarele. Încrezători într-un oracol înșelător, își închipuiau că îi vor robi pe tegeați. Înfrînți în ciocnirea care a urmat, cîți dintre ei au fost prinși de vii fură puși la munca cîmpului – purtînd la picioare lanțurile pe care ei înșiși le aduseseră – și la măsurarea cîmpiei tegeate cu frînghia[179]. Lanțurile în care erau ferecați se mai puteau vedea încă pe vremea mea în Tegeea. atîrnate în templul Athenei Alea[180].

LXVII În timpul acestui prim război, spartanii suferiră înfrîngere după înfrîngere de la tegeați. Pe vremea lui Cresus însă, cînd la spartani erau în scaun Anaxandridas și Ariston, au izbutit în cele din urmă să se arate mai vîrtoși la luptă – și iată cum[181] : înfrînți mereu în bătălie de către tegeați, spartanii s-au gîndit să trimită o solie la Delfi și să întrebe pe care dintre zei trebuie să-i înduplece ca să-i ajute să-i dovedească în luptă pe tegeați. Pythia le răspunse că mai întîi trebuie să aducă îndărăt la Sparta oasele lui Orestes, feciorul lui Agamemnon[182]. Cum însă nu izbuteau de fel să găsească mormîntul lui Orestes, au

trimis din nou la zeu, ca să afle şi locul unde zăcea Orestes. La întrebarea solilor, Pythia le răspunse aşa :

Este-un ţinut în Arcadia, -n larga cîmpie Tegeea ;
Bat două vînturi pe-acolo, iscate de-un iureş puternic.
Lovirii-i răspunde lovire ; durerii-i urmează durere.
Rodnica glie pe fiul lui Agamemnon ascunde.
De-l vei aduce la tine, stăpîn pe Tegeea tu fi-vei.

După ce auziră şi această profeţie, cu toate că nu încetară de fel să caute întruna, spartanii tot nu putură face vreun pas înainte pînă cînd Lychas, un spartan din cei numiţi „agathoergi“ [183], găsi mormîntul. „Agathoergii“ sînt cetăţenii cei mai vîrstnici care părăsesc rîndurile călărimii [184], cîte cinci în fiecare an ; datoria lor este ca, în anul cînd pleacă din mijlocul călăreţilor, să meargă fără răgaz care-ncotro îi trimite nevoia obştească.

LXVIII. Aşadar, unul din aceşti oameni, şi anume Lychas, găsi în Tegeea mormîntul căutat, ajutat şi de noroc, dar şi de isteţimea lui. Nimerindu-se pe acea vreme să fie în lupta cu tegeaţii un răgaz care îngăduia să se treacă liber dintr-un ţinut într-altul [185], Lychas, intrînd într-o fierărie din Tegeea, privea cum se lucrează fierul şi se minuna mult de cele ce vedea [186]. Fierarul, băgînd de seamă uimirea oaspetelui, îşi conteni lucrul şi spuse : „Drumeţ din Laconia, dacă lucrarea fierului îţi pare acum minune aşa de mare, apoi de-ai fi văzut ce-am văzut eu, te-ai mira şi mai mult... Voiam să fac în bătătura asta un puţ ; tot săpînd, am dat de o raclă lungă de şapte coţi ; cum nu-mi venea să cred că au trăit vreodată oameni mai înalţi decît cei de azi, o deschisei şi – ce să vezi ? – un mort lung tocmai cît racla. L-am măsurat şi l-am îngropat la loc“. Şi tot aşa, fierarul povestea înainte cele ce văzuse, dar lui Lychas – luînd aminte la cele ce auzea – îi încolţi în minte gîndul că mortul nu putea fi altul decît Orestes, după cum suna profeţia. Socoteala pe care şi-o făcu era următoarea : găsi că cele două foale ale fierarului pe care le-avea sub ochi ar fi *vînturile* ; ciocanul şi nicovala, *lovirii-i răspunde lovire* ; iar în fierul lucrat, vedea *durerii-i urmează durere*, închipuindu-şi în tălmăcirea ce-o făcea că îi fusese dat omenirii să născocească lucrul fierului spre nenoro-

circa ei [187]. Punînd cap la cap cele ce știa, cînd s-a întors la Sparta povesti lacedemonienilor toată întîmplarea. Aceștia se prefăcură că-l judecă pentru o vină plăsmuită și-l izgoniră. Întors la Tegeea, Lychas îi destăinui fierarului soarta ce-l lovise și-l rugă să-i închirieze curtea în care lucra, dar fierarul nu se învoia în ruptul capului [188]. Cu vremea, Lychas îl înduplecă totuși, se mută acolo, deschise din nou mormîntul și strînse la un loc oasele ; apoi făcu cale întoarsă la Sparta, cu oase cu tot. Și de atunci, ori de cîte ori cele două puteri vrăjmașe se încăierau, spartanii se dovedeau a fi cu mult mai tari la luptă. De altfel, cea mai mare parte a Peloponesului intrase sub stăpînirea Spartei.

LXIX După ce află toate cele povestite mai sus, Cresus trimise la Sparta soli purtători de daruri, ca să ceară tovărășie de arme, învățîndu-i cu grijă ce trebuiau să spună. Ajunși la Sparta, solii vorbiră astfel : „Sîntem trimișii lui Cresus, regele Lydiei și al altor popoare ! Iată ce vrea el să vă spună : spartani, printr-un oracol, Apollo m-a îndemnat să mi-l iau tovarăș de arme pe elen ; cum am aflat că voi sînteți fruntea Elladei, ascultînd de oracol, vă poftesc să mă sprijiniți, dorind să fiu prietenul și tovarășul vostru de arme, fără de vicleșug și înșelăciune !"

Aceasta era dorința lui Cresus, pe care solii o împărtășiră spartanilor. Spartanii, care auziseră și ei de răspunsul dat de oracol lui Cresus, s-au bucurat de venirea lydienilor și au făcut jurăminte de prieteșug și tovărășie de arme. Chiar și mai înainte de asta ei primiseră unele binefaceri de la Cresus. Atunci, cînd au trimis să cumpere aur la Sardes, cu gîndul să-l topească pentru statuia lui Apollo care și astăzi se află la Thornax, în Laconia [189], Cresus, în loc să vîndă aurul, îl dărui cumpărătorilor.

LXX · Pe aceste temeiuri au încuviințat spartanii tovărășia de arme cu Cresus, dar și fiindcă regele îi alesese pe ei dintre toți elenii ca prieteni, înaintea altora. Ei se arătară gata să răspundă la chemarea regelui și, poruncind să se făurească un crater de aramă, împodobit pe dinafară pînă la gură cu chipuri de plante și animale [190], în care puteau să încapă trei sute de amfore, îl trimiseră la Sardes. Erau doar și ei dornici să-i dăruiască ceva lui Cresus în schimbul celor primite. Dar craterul n-a mai ajuns

niciodată la Sardes din pricina unor întîmplări care se povestesc în două feluri : spartanii susțin că, pe cînd era dus spre Sardes, craterul ajunse în apele Samosului și samienii, aflînd de încărcătură, au pus mîna pe el, atacînd corabia cu vase de război. Pe de altă parte, cei din Samos spun că, întîrziind pe drum, spartanilor care duceau craterul le-a ajuns la urechi vestea căderii Sardesului și a lui Cresus ; atunci ei s-au grăbit să vîndă craterul la Samos unor cetățeni particulari, care l-au cumpărat pentru a-l așeza în templul Herei. Se poate foarte bine întîmpla ca cei ce l-au vîndut să fi povestit la întoarcerea acasă că fuseseră jefuiți de samieni. Așa a fost povestea cu craterul [191].

LXXI Cresus, înșelat de tîlcul oracolului, se pregătea să năvălească în Cappadocia, cu nădejdea că va izbuti să-l răstoarne pe Cyrus și puterea perșilor [192].

Pe cînd Cresus se pregătea să pornească împotriva perșilor, un lydian pe care-l chema Sandanis, socotit de multă vreme om înțelept și care-și întări și mai mult faima în Lydia prin părerea ce și-o dădu atunci, îl sfătui pe Cresus astfel : „O rege ! Te pregătești să pornești împotriva unor oameni care poartă nădragi strîmți [193], au toată îmbrăcămintea făcută din piei și care nu se hrănesc cît le cere inima, ci numai cu ce pot găsi, căci țara lor e piatră seacă ! Afară de asta, ei nu știu ce-i vinul, ci beau doar apă, n-au smochine să le desfete gura și nici alte lucruri bune [194]. Dacă îi vei birui, ce poți să iei de la niște oameni care n-au nimic ? Dacă, dimpotrivă, se va întîmpla să fii biruit, gîndește-te bine la bunurile ce ai de pierdut. O dată ce vor fi gustat din bunăstarea noastră, se vor deprinde repede cu ea și nu vor mai putea fi dezvățați. Eu, din parte-mi, aduc prinos de mulțumire zeilor că perșilor nu le-a dat prin minte să pornească împotriva lydienilor"... Așa vorbi Sandanis, dar pe Cresus nu-l înturnă din drum.

Și vorbea cu dreptate, căci, într-adevăr, mai înainte de cucerirea Lydiei, perșii nu aveau în traiul lor nimic gingaș și nimic bun.

LXXII Cappadocienilor, elenii le zic syrieni [195] ; acești syrieni, mai înainte de a fi supușii perșilor, fuseseră supușii mezilor ; acum se aflau sub ascultarea lui Cyrus. Hotarul dintre

împărăţia mezilor [196] şi cea a lydienilor este fluviul Halys, care, izvorînd din munţii Armeniei, curge prin Cilicia [197]. După ce îi lasă pe matieni [198] în dreapta cursului şi pe frigieni de partea cealaltă, trecînd de ei şi ţinînd-o tot în sus, spre miazănoapte, desparte de aici înainte pe syrienii cappadocieni de paflagonii pe care-i are în stînga. Astfel, fluviul Halys desparte de continentul asiatic aproape toată Asia Mică, de la ţărmurile mării Ciprului pînă la Pontul Euxin. Aici se află partea cea mai îngustă din întreg ţinutul; ea poate fi străbătută de un drumeţ sprinten în cinci zile [199].

LXXIII Iată temeiurile care l-au îndemnat pe Cresus să intre în Cappadocia: şi pofta de a pune mîna pe alte pămînturi ca să-şi sporească ţara, dar mai ales, încrezîndu-se pe deplin în oracol, dorinţa de a se răzbuna pe Cyrus pentru cele întîmplate lui Astyages [200]. Căci Astyages, fiul lui Cyaxares, rege al mezilor şi totodată cumnat al lui Cresus [201], fusese răsturnat de Cyrus al lui Cambyses, care-l ţinea în robie. Astyages s-a înrudit cu Cresus în următoarea împrejurare. O ceată de sciţi nomazi a trecut în urma unei dihonii cu alţi sciţi pe pămîntul mezilor; stăpîn în acele vremuri peste mezi era Cyaxares [202], fiul lui Phraortes, nepotul lui Deiokes, care dintru început îi primi cu vorbe bune pe aceşti sciţi veniţi să ceară ocrotire. Cum ajunsese să ţină foarte mult la ei, le încredinţă cîţiva copii pe care să-i înveţe limba lor şi tragerea cu arcul. Vremea trecea, sciţii se duceau mereu la vînătoare şi mereu aduceau cîte ceva; o dată însă s-a-ntîmplat că n-au putut prinde nimic. Cînd s-au întors cu mîna goală, Cyaxares (care, de altfel, aşa cum s-a dovedit, era om iute la mînie) îi ocărî, purtîndu-se cît nu se poate mai urît. Sciţii, după ce-au răbdat ocările lui Cyaxares, ştiind prea bine că nu le meritaseră, au hotărît să-l taie în bucăţi pe unul din copiii ce le fuseseră încredinţaţi pentru învăţătură şi să-l gătească aşa cum obişnuiau să gătească vînatul. Copilul tăiat urma să-i fie adus lui Cyaxares la masă, ca şi cum ar fi fost vînat proaspăt [203], şi după această ispravă ei urmau să fugă cît mai repede la Alyattes, fiul lui Sadyattes, din Sardes. Zis şi făcut. La masă Cyaxares şi oaspeţii de faţă mîncară pînă nu mai putură din carne, iar sciţii care săvîrşiseră isprava s-au dus să ceară ocrotire la curtea lui Alyattes.

LXXIV După aceste întîmplări – cum Alyattes n-avea de gînd să-i înapoieze pe sciţii pe care Cyaxares îi cerea mereu – a izbucnit un război între lydieni şi mezi ; războiul a ţinut vreme de cinci ani, în care mezii i-au învins adesea pe lydieni şi lydienii pe mezi. O dată s-a dat chiar un fel de bătălie de noapte [204]. În al şaselea an de cînd duceau războiul fără a se dovedi unii pe alţii, într-o încăierare – ce să vezi ? – s-a întîmplat ca în toiul bătăliei ziua să se preschimbe deodată în noapte ; Thales din Milet le prevestise ionienilor venirea acestei întunecări a soarelui şi dăduse ca soroc tocmai acest an în care s-a şi petrecut... Cînd văzură că se face noapte în plină zi, lydienii şi mezii încetară lupta şi amîndouă taberele se arătară foarte grăbite să ajungă la încheierea păcii. Cei care au purtat vorbele de împăcare au fost cilicianul Syennesis [205] şi babilonianul Labynetes [206]. Aceştia îi zoriră pe cei doi regi să facă un legămînt de prietenie şi-i îndemnară să-l întărească printr-o încuscrire. Îl hotărîră pe Alyattes [207] s-o dea pe Aryenis, fata lui, după Astyages, fiul lui Cyaxares ; căci ştiau ei prea bine că fără o trainică legătură de rudenie nici învoielile nu pot avea viaţă lungă.

Jurămintele de credinţă se fac la aceste popoare cam ca şi la eleni, numai că ei îşi mai fac la braţ şi nişte crestături uşoare şi-şi sug unul altuia sîngele.

LXXV Pe acest Astyages, aşadar, bunicul lui din partea mamei, îl răsturnă Cyrus, ţinîndu-l înrobit pentru o pricină pe care o voi arăta ceva mai tîrziu în cursul povestirii. Cu acest necaz împotriva lui Cyrus, s-a gîndit Cresus să întrebe oracolele dacă e bine sau nu să pornească asupra perşilor, şi, primind răspuns amăgitor, în credinţa că-i era prielnic, năvăli spre pămînturile stăpînite de perşi.

Ajuns la ţărmurile fluviului Halys, de aici, după cîte cred eu, şi-a trecut oştirea peste podurile durate în acel loc [208], dar după o poveste căreia i se dă multă crezare în Ellada, Thales din Milet a înlesnit trecerea oştirilor. Se povesteşte că Cresus, fiind în mare încurcătură cum să-şi treacă oamenii peste apă (după spusele elenilor, podurile pomenite nu erau pe acea vreme), Thales, care se afla în tabără, pentru a fi regelui pe plac, a făcut astfel ca apele fluviului să nu mai curgă doar prin

stînga, ci și prin dreapta lagărului, purcezînd în felul următor : mai la deal de tabără a pus să se înceapă săparea unui șanț adînc, în formă de semilună, așa ca fluviul s-o poată apuca pe la spatele așezărilor oastei, întors pe aici din vechea lui albie. După ce vor fi făcut înconjurul taberei, apele urmau să se împreune iarăși cu albia veche. Așa cum a fost împărțit fluviul, amîndouă brațele puteau fi lesne trecute printr-un vad. Mai spun unii că albia veche a fost secată chiar pînă la fund. Dar eu nu mă alătur cîtuși de puțin acestei păreri – căci la întoarcere, cum l-ar mai fi putut lydienii trece din nou [209] ?

LXXVI După ce-și trecu oștirile dincolo de fluviu, Cresus sosi în Cappadocia în regiunea numită Pteria [210]. Pteria este ținutul cel mai bine întărit din această țară și este așezat cam înspre orașul Sinope, cel de pe țărmul Pontului Euxin.

Cresus își așeză aici tabăra, pîrjolind ogoarele syrienilor. Apoi cuceri Pteria și-i făcu pe locuitori robi ; cuceri, de asemenea, și toate ținuturile învecinate, aducîndu-i pe locuitori la sapă de lemn, deși oamenii nu-i greșiseră cu nimic.

Pe de altă parte, Cyrus își aduna și el oști și, luîndu-i cu sine pe toți oamenii pe care îi întîlnea în cale, se pregăti să-l înfrunte pe Cresus. Mai înainte de a-și pune în mișcare grosul oștirii, el trimise solie la ionieni ca să-i îndemne să se despartă de Cresus. Dar ionienii nu-i dădură ascultare. De îndată ce sosi, Cyrus își și așeză tabăra în fața lui Cresus, și chiar acolo, în cîmpia Pteriei, cele două oști se hărțuiră cumplit. Se iscă apoi o luptă crîncenă pe viață și pe moarte, cu pierderi grele de amîndouă părțile. În cele din urmă, cum nici unii, nici alții nu s-au arătat a fi învingători, încetară lupta la căderea nopții. Așa s-au luptat cele două tabere.

LXXVII Cresus, nemulțumit de numărul oștilor sale (într-adevăr, oastea ce-o strînsese era cu mult mai mică decît cea a lui Cyrus), nemulțumit, zic, de această nepotrivire, și cum a doua zi Cyrus nu mai încercă să-l lovească, se înapoie la Sardes, cu gînd să-i cheme într-ajutor pe egipteni – așa cum glăsuiau jurămintele de credință (căci Cresus încheiase o învoială cu Amasis, regele Egiptului, înainte chiar de a o fi încheiat pe cea cu spartanii) ; de asemenea, avea intenția să

trimită şi după babilonieni (şi cu ei era legat printr-o învoială ; rege al babilonienilor în acel timp era Labynetes), cît şi după spartani, ca să se înfăţişeze la Sardes la vremea hotărîtă. În mintea lui, Cresus îşi făcea socoteala că – pentru a-i aduna pe toţi la un loc şi a-şi strînge propria-i oştire – avea nevoie de toată iarna şi nădăjduia să pornească iarăşi împotriva perşilor abia o dată cu venirea primăverii. Cu aceste gînduri, de îndată ce sosi la Sardes, trimise solii la toţi prietenii de arme şi-i rugă să se adune la Sardes peste cinci luni. Din oastea pe care-o avea cu sine, şi care se luptase cu perşii, el dădu drumul părţii alcătuite din mercenari [211], lăsînd-o să se împrăştie, fără să bănuiască măcar că, după o bătălie atît de nehotărîtă, Cyrus mai putea să se îndrepte împotriva Sardesului.

LXXVIII Pe cînd lua aceste măsuri, locurile dinafara oraşului se umplură toate de şerpi. La ivirea lor, caii, uitînd să mai pască pe păşuni, se repeziră şi-i mîncară. Această privelişte i se păru lui Cresus o minune, cum şi era de fapt. El şi trimise de îndată cercetaşi la vestiţii ghicitori din Telmessos [212]. Cercetaşii, după ce sosiră acolo şi aflară de la telmessieni tîlcul întîmplării minunate, n-au mai apucat însă să-l înştiinţeze pe Cresus ; căci, înainte de înapoierea lor la Sardes, Cresus fusese luat prizonier. Telmessienii tălmăciseră totuşi că regele trebuia să se aştepte ca ţara să-i fie năpădită de oaste străină – care, de cum se va ivi, îi va şi subjuga pe localnici – spunînd că „şarpele“ este copilul pămîntului, iar „calul“, dimpotrivă, e vrăjmaşul înarmat venit dinafară. Aşa i-au răspuns telmessienii lui Cresus, care însă şi căzuse prins [213], fără ca ei să fi ştiut ceva de soarta Sardesului şi a regelui său.

LXXIX Cyrus – îndată după retragerea neaşteptată a lui Cresus în urma bătăliei de la Pteria –, aflînd că regele lydian, după ce se retrăsese, avea de gînd să-şi împrăştie oastea, chibzui şi găsi că cel mai bun lucru de făcut era să se îndrepte cît putea mai repede spre Sardes, mai înainte ca lydienii să-şi fi strîns a doua oară oaste. Cum s-a hotărît, a şi trecut la fapte. Mînîndu-şi într-un iureş armata spre hotarele Lydiei, Cyrus îi aducea chiar el lui Cresus vestea că soseşte. Atunci, Cresus, aflat la grea cumpănă, cînd înţelese că lucrurile au luat o altă

întorsătură decît se aşteptase, nu pregetă totuşi să-i scoată pe lydieni la luptă. Pe acea vreme nu era în toată Asia neam mai viteaz şi mai puternic decît al lydienilor. Ei luptau călare, purtau suliţe lungi şi erau călăreţi neîntrecuţi.

LXXX Cele două oşti se ciocniră în cîmpia din faţa Sardesului, cîmpie întinsă şi fără copaci, brăzdată de cursuri de apă, printre care şi Hyllos [214], care toate la un loc se varsă într-un rîu mai mare, numit Hermos ; Hermosul izvorăşte dintr-un munte [215] închinat mamei [216] lui Dindymon şi se varsă în mare aproape de Foceea.

Cyrus, cînd văzu cum se pregătesc lydienii de luptă, îngrijorat foarte de înfăţişarea călărimii, urmă povaţa unui bărbat med, anume Harpagos [217] : porunci ca toate cămilele cîte-i urmau oştirea, atît cele ce cărau merindele, cît şi cele ce purtau tarhatul, să fie adunate la un loc şi uşurate de poveri. Apoi sui pe ele oameni în port de călăreţi – pe care-i puse în fruntea oştilor, ca să dea ei piept cei dintîi cu călărimea lui Cresus. Dădu poruncă pedestraşilor să vină în urma cămilelor, şi abia la urmă de tot, după pedestraşi, întreaga călărime [218].

După ce sfîrşi această orînduială, porunci oştenilor săi să nu cruţe nici un lydian şi să ucidă pe oricine le-ar fi stat împotrivă, numai pe Cresus să nu-l omoare, chiar dacă s-ar mai fi apărat încă după ce ar fi căzut prins. Acestea au fost poruncile sale. Iată de ce a aşezat cămilele înaintea cailor : calului îi e frică de cămilă şi nu rabdă nici s-o vadă în ochi, nici să-i simtă mirosul. Din această pricină a fost scornit vicleşugul, pentru ca regele lydian să nu se poată folosi de călărimea cu care gîndea că va cîştiga o biruinţă strălucită.

Cînd oştile se apropiară una de alta, de îndată ce caii mirosiră cămilele şi le zăriră, o luară la goană îndărăt, năruind totodată şi speranţele lui Cresus. Totuşi, lydienii nu se înspăimîntară aşa de lesne, ci – cînd băgară de seamă vicleşugul – săriră jos din şa, luîndu-se la luptă cu perşii. Dar timpul trecea şi, după ce mulţi căzură din amîndouă părţile, lydienii fură nevoiţi să dea înapoi, închizîndu-se între zidurile cetăţii lor, unde au fost împresuraţi de perşi.

LXXXI În timpul acesta, Cresus, încredinţat fiind că încercuirea va dăinui vreme îndelungată, trimise dintre zidurile după care se adăpostea alţi crainici la toţi cîţi îi erau prieteni [219]. Cei dintîi crainici spuseseră aliaţilor să se adune la Sardes peste cinci luni ; pe ceştilalţi Cresus îi porni să ceară ajutor cît mai grabnic, avînd în vedere că era încercuit.

LXXXII Regele zori, prin urmare, soli în toate părţile, printre alţii şi la spartani [220]. Dar tocmai în acea vreme se nimerise să izbucnească o ceartă între spartani şi argieni, cu privire la un ţinut numit Thyreea [221]. Thyreea era o parte din Argolida, pe care puseseră mîna spartanii. De altfel, şi bucata dinspre soare-apune, care se întinde pînă la capul Maleea [222], este tot a argienilor, atît cea de pe continent, cît şi insula Cythera şi restul insulelor [223].

Argienii, sculîndu-se cu mic cu mare să-şi apere pămîntul cotropit, cînd părţile vrăjmaşe se întîlniră, căzură la înţelegere să lupte numai cîte trei sute de oameni aleşi din amîndouă taberele [224], şi, care pe care s-or dovedi, al acelora să fie ţinutul. Grosul oştilor urma să se întoarcă fiecare la vatră şi să nu rămînă lîngă luptători, ca nu cumva taberele fiind atît de aproape, una din ele văzînd pe ai lor că şovăie, să sară într-ajutor. După ce s-au învoit astfel, s-au îndepărtat ; iar oştenii, cei mai vrednici din amîndouă părţile, începură lupta.

Şi tot luptîndu-se ei într-una, fără să se poată birui nicicum, din şase sute au mai rămas doar trei oameni, de la argieni Alkenor şi Chromios, iar de la spartani, Othryadas ; doar ei mai vieţuiau încă la căderea nopţii. Cei doi argieni, socotindu-se învingători [225], alergară în grabă la Argos ; între timp, spartanul Othryadas despuie de arme pe morţii argienilor şi le cără în tabăra sa fără să părăsească o clipă cîmpul de bătaie.

A doua zi, amîndouă oştile s-au înapoiat la faţa locului, ca să afle cele întîmplate. O vreme, fiecare ţinea morţiş că el este învingătorul – unii spunînd că de la ei au scăpat cu viaţă un număr mai mare de luptători, iar ceilalţi socotindu-i pe cei doi nişte fugari, faţă de luptătorul lor care rămăsese pe loc şi adunase armele duşmanului. În cele din urmă, înflăcărîndu-se la ceartă, lupta se încinse din nou ; după ce-au căzut mulţi de amîndouă părţile, spartanii rămaseră învingători. De atunci

argienii își rad capetele [226], ei care înainte vreme purtau numai plete, și făcură o lege întărită cu blestem ca nu cumva vreun argian să-și lase părul să crească sau vreo femeie să poarte podoabe de aur, pînă cînd Thyreea nu va fi fost luată înapoi [227]. Spartanii, dimpotrivă, făcură o lege tocmai pe dos : ei, care pînă atunci nu purtau părul lung, de atunci încoace numai lung și-l poartă. Lumea mai spune că singurul om care scăpase cu viață din cei trei sute de spartani, Othryadas – rușinat să se întoarcă la Sparta în timp ce tovarășii săi de arme pieriseră – și-a curmat singur zilele chiar pe pămîntul Thyreei [228].

LXXXIII Cam asta era starea de lucruri la Sparta cînd sosi solul de la Sardes, cu rugămintea ca spartanii să-l ajute pe Cresus care era împresurat. Cu toate împrejurările grele în care se găseau, de îndată ce aflară de cererea solului, aceștia s-au și grăbit să dea ajutor. Pregătirile erau aproape terminate și corăbiile așteptau să pornească, cînd sosi știrea despre căderea cetății lydienilor și prinderea de viu a lui Cresus. Atunci, spartanii, cu mare mihnire în suflet, își conteniră pregătirile.

LXXXIV Iată cum a căzut Sardesul. Într-a patrusprezecea zi de cînd Cresus înfrunta împresurarea, Cyrus, prin oameni călări trimiși în rîndurile oștenilor săi, răspîndi știrea că va răsplăti cu daruri pe cine va pune cel dintîi piciorul pe zidurile cetății. Ca urmare, oastea făcu cîteva încercări, dar fără izbîndă. Atunci, după ce oamenii se lăsaseră păgubași, un voinic, mard [229] de neam, pe nume Hyroiades, încercă să se cațăre printr-un loc al cetățuii nepăzit de nimeni. Din acea parte nu era primejdie ca cetatea să fie atacată vreodată, locul fiind o rîpă dreaptă, cu neputință de cucerit.

Numai prin această singură parte Meles, primul rege al Sardesului [230], nu-și plimbase leul, pe care i-l născuse țiitoarea sa, pentru că telmessienii prevestiseră că cetatea Sardesului nu va putea fi cucerită vreodată dacă leul va fi plimbat în jurul zidurilor [231]. Meles dusese leul peste toată creasta zidului pe unde ar fi fost cu putință să fie lovită cetatea, dar trecuse cu vederea acest loc, pe care-l socotea de netrecut, datorită rîpei ce-l străjuia. Este vorba de partea cetății dinspre muntele Tmolos. Așa cum spuneam, mardul acesta, Hyroiades – văzînd în

ajun pe un lydian coborîndu-se tocmai pe rîpa cu pricina după coiful ce i se rostogolise pînă jos şi urcîndu-se tot pe acolo îndărăt – îşi făcu o socoteală care nu-i mai ieşi din minte. La rîndu-i, încercă şi el să se caţăre, după el se mai luară şi alţi perşi, apoi o mulţime întreagă ; şi uite-aşa au pus perşii mîna pe Sardes [232], iar oraşul întreg [233] a fost dat pradă jafului.

LXXXV Să vedem acum ce s-a întîmplat cu Cresus. Regele avea un copil de care am mai pomenit, înzestrat, de altfel, în toate privinţele, dar lipsit de grai. Pe vremea fericită din trecut, Cresus făcuse pentru copil tot ce i-a stat în putere – printre altele întrebase şi oracolul de la Delfi cum ar putea să-l tămăduiască. Pythia i-a răspuns aşa :

Viţă lydiană, al multora crai, neghiobule Cresus,
Nu dori prin casă s-auzi prea mult aşteptatul
Glas al fiului tău cuvîntînd ; mai bine-i de tine
Mut să rămînă ; grăi-va întîi în zi blestemată...

După căderea cetăţuii, unul din perşi se năpusti asupra lui Cresus să-l omoare, luîndu-l drept altcineva. Cresus îl văzu cum se repede la el, dar, copleşit de nenorocirea acelei clipe, nici nu-i păsa, fiindu-i tot una dacă avea să moară sau nu sub loviturile celui ce se năpustea asupră-i. Fiul său însă, cel lipsit de grai, cînd îl zări pe persan repezindu-se asupra lui tătîne-său – de groază şi durere – prinse glas şi strigă : „Omule, nu-l ucide pe Cresus !" Acestea fost-au primele cuvinte pe care le-a rostit şi de atunci a vorbit pînă la sfîrşitul vieţii.

LXXXVI Perşii au cucerit Sardesul [234] şi l-au prins pe Cresus de viu ; regele domnise paisprezece ani şi a fost încercuit paisprezece zile [235] ; aşa cum prevestise oracolul, nimicise o mare putere : a lui însuşi.

Luîndu-l cu ei, perşii l-au dus înaintea lui Cyrus. Acesta – poruncind să se înalţe un rug mare – l-a suit pe Cresus în vîrful rugului, legat în lanţuri, împreună cu de două ori cîte şapte copii lydieni, fie pentru că avea de gînd să aducă jertfă vreunuia din zei, ca prada cea mai de frunte, fie pentru a împlini vreo făgăduială sfîntă, dar poate şi fiindcă aflase despre

evlavia lui Cresus şi voia să vadă dacă nu cumva vreunul din zei îl va smulge din primejdia de a fi ars de viu.

Aşa a fost purtarea lui Cyrus. Lui Cresus, suit pe rug, cu toate că se afla într-o stare atît de jalnică, îi veniră în minte cuvintele lui Solon, parcă suflate de un duh sfînt, şi anume că „pe nimeni nu se cade să-l fericeşti, cît mai e în viaţă". Cum amintirile i se depănau în faţa ochilor, începu să suspine, să geamă adînc şi, din tăcerea deplină ce-o păstrase pînă atunci, îl chemă de trei ori pe nume pe Solon... Cyrus, care-l auzi, porunci tălmacilor să-l întrebe cine este acela pe care-l striga ; tălmacii se apropiară de rug şi-l întrebară. Cresus, o bucată de vreme nu răspunse, apoi, fiind silit, grăi : „Pe cel pe care-l socot mai de preţ decît orice bogăţie pentru monarhii care ar vrea să stea de vorbă cu dînsul". Cum rostea lucruri fără înţeles pentru ei, tălmacii îl descusură iarăşi, pentru a afla ce voia să spună. Hărţuindu-l mereu şi tot îmbulzindu-se în juru-i, în cele din urmă Cresus le povesti cum odinioară un atenian, anume Solon, sosise la curtea lui şi, după ce privise nemărginita-i bogăţie, o dispreţuise, spunînd cutare şi cutare lucru ; că de atunci încoace toate i s-au întîmplat întocmai cum zisese atenianul, măcar că spusele acestuia nu-l priveau cu osebire pe el, ci se potriveau tuturor muritorilor, şi mai ales acelora care se credeau fericiţi.

Cresus povestea înainte, în timp ce rugul gata aprins luase foc pe la margini. Cyrus, auzind de la tălmaci cele ce spusese Cresus, se răzgîndi ; ţinînd seama în cugetul său că şi el, om fiind, era să dea pradă flăcărilor pe un alt om, nu mai puţin fericit în zilele lui decît era el acum, afară de asta, temîndu-se de pedeapsa de sus şi spunîndu-şi că nimic nu-i statornic în viaţa omenească, dădu poruncă să se stingă cît mai iute focul aprins şi Cresus, împreună cu cei ce-l însoţeau, să fie daţi jos. Dar oamenii care încercau să stingă focul nu izbuteau să biruie văpaia.

LXXXVII Atunci, spun lydienii, pricepînd Cresus că Cyrus îşi schimbase gîndul şi văzînd cum toată lumea se căznea să stingă focul, fără însă a izbîndi să-l potolească, strigă cu glas mare, rugîndu-l pe Apollo, dacă s-a bucurat vreodată de darurile primite din parte-i, să-i vină într-ajutor şi să-l smulgă din năprasnica primejdie prin care trecea. Pe cînd chema asupră-i

puterea zeului, vărsa lacrimi. Deodată, din cer senin şi liniştit, se îngrămădiră nori grei şi izbucni furtună ; ploaia începu să cadă cu spume şi rugul fu stins. Întîmplarea îl făcu pe Cyrus să vadă că Cresus este un om bun şi iubit de zei. Îl coborî de pe rug şi-i cuvîntă astfel : „Cresus, ce muritor te-a îndemnat să-mi calci cu război pămîntul şi să mi te faci duşman în loc de prieten ?" Cresus îi răspunse : „O rege, eu săvîrşit-am toate acestea spre fericirea ta şi propria-mi nenorocire ; de vină pentru cele întîmplate a fost zeul elenilor, care m-a îndemnat să iau armele. Căci nimeni nu este atît de nebun să aleagă războiul în locul păcii ! În timp de pace, copiii îşi îngroapă părinţii, iar în timp de război, părinţii pe copii [236]. Dar se vede că aşa a fost voia zeilor să se întîmple ..." [237].

LXXXVIII Acestea au fost vorbele rostite de Cresus. Atunci Cyrus, slobozindu-l din fiare, il aşeză alături de el şi îi arătă cea mai înaltă preţuire. Atît el însuşi, cît şi toţi din jurul lui îl priveau cu uimire. Cresus, cufundat în gîndurile sale, stătea tăcut. În cele din urmă, întorcîndu-şi capul şi văzînd cum perşii jefuiau cetatea lydienilor, spuse : „O rege, să-ţi spun oare ce-mi trece acum prin minte, sau mai bine ar fi în împrejurarea de faţă să tac din gură ?" Cyrus însă îl îmbărbătă şi-l pofti să vorbească după voie. Cresus îi răspunse prin următoarea întrebare : „Această mulţime, cîtă frunză şi iarbă, ce săvîrşeşte oare acolo cu atîta zor ?" Cyrus îl lămuri : „Îţi pradă cetatea şi-ţi cară avuţiile..." Cresus iarăşi cuvîntă : „Nu jefuieşte nici oraşul meu, nici bogăţiile mele ; în stăpînirea mea nu se mai află nimic din cîte au fost ; oştenii cară şi duc cu ei avutul tău..."

LXXXIX Cyrus, pus pe gînduri de cuvintele lui Cresus, îndepărtîndu-i pe ceilalţi, îl întrebă pe Cresus ce întrevedea că este de făcut în împrejurările de faţă. Cresus vorbi : „Cum zeii mi-au hărăzit soarta să-ţi fiu sclav, socot că e drept ca dacă întrezăresc ceva în folosul tău să-ţi împărtăşesc cele ce bag în seamă. Perşii, oameni semeţi din fire, sînt lipsiţi de bogăţii ; dacă le treci cu vederea jaful şi felul în care pun mîna pe mari avuţii, iată la ce trebuie să te aştepţi din partea lor : acela dintre ei care-şi va lua prada cea mai bogată, fii încredinţat că se va ridica cu răzvrătire împotriva ta. Acuma, de crezi că te sfă-

tuiesc la bine, fă cum îți spun eu. Pune paznici din straja ta la toate porțile[238] ; luîndu-i cu vorba bună pe cei ce cară din oraș bogățiile, paznicii tăi să le ia înapoi prada, ca și cum ar trebui să dea o zeciuială lui Zeus. În acest fel n-ai să te faci urît de oștenii tăi, ca unul ce oprește cu sila bogățiile, iar ei, recunoscînd că tu nu faci altceva decît ce e cu dreptate, ți le vor lăsa de bunăvoie".

XC Cyrus, auzind cele de mai sus, se arătă plin de încîntare, într-atît i se păru plină de miez povața primită. El nu-și precupeți laudele și – după ce dădu poruncă străjilor să împlinească cele ce-l îndemnase Cresus – grăi așa : „Cresus, deoarece, ca un rege ce ești, te văd hotărît să faci și să vorbești numai lucruri pline de înțelepciune, cere-mi orice-ai dori să se îndeplinească acum..." Cresus răspunse : „O stăpîne, m-ai bucura peste poate de-mi vei îngădui să-l întreb pe zeul elenilor, pe care l-am cinstit mai presus de toți zeii, trimițîndu-i totodată și lanțurile ce le vezi, dacă-i stă cumva în obicei să înșele pe cei care-i fac numai bine..."

Cyrus îl întrebă pe ce se sprijină cînd îl învinuiește pe zeu de asemenea lucru, iar Cresus îi dezvălui din fir în păr toate planurile ce și le făcuse, răspunsurile oracolelor și mai cu seamă ce daruri le închinase ; apoi, cum, împins de prezicerile lor, pornise cu război împotriva perșilor. La capătul povestirii, se întoarse din nou la rugămintea să i se îngăduie să ceară socoteală zeului de cele întîmplate[239]. Cyrus, cu fața luminată de rîs, zise : „Fie după placul tău, Cresus, și de astă dată, și ori de cîte ori vei mai vrea de acum încolo să-mi ceri ceva !" La auzul încuviințării, trimițînd la Delfi cîțiva lydieni, Cresus le porunci să așeze lanțurile pe pragul templului și să-l întrebe pe zeu cum de nu i-a fost rușine să-l împingă prin oracolele sale la războiul cu perșii, ca unul destinat să răstoarne puterea lui Cyrus, de pe urma căreia culesese așa mîndrețe de roade ; la aceste cuvinte, solii urmau să arate lanțurile ... Solia trebuia să pună aceste întrebări, precum și dacă le stă cumva în obicei zeilor elenilor să se arate nerecunoscători.

XCI Se povestește că Pythia le-a spus lydienilor sosiți la Delfi cu poruncile lui Cresus cele ce urmează : „De ceea ce i-a

hărăzit soarta, nimănui nu-i este dat să scape, nici măcar unui zeu. Cresus a ispăşit fărădelegea celui de al cincilea strămoş al său, om de rînd din straja Heraclizilor, care, momit printr-un vicleşug femeiesc, şi-a ucis stăpînul şi a pus mîna pe domnia acestuia, măcar că nu i se cuvenea [240]. Cu toată strădania lui Loxias [241] ca nenorocirea Sardesului să se întîmple abia sub copiii lui Cresus, şi nu chiar în timpul domniei lui, zeul n-a fost totuşi în stare să întoarcă hotărîrea sorţilor. Atîta cît i-a fost îngăduit, zeul a înfăptuit şi Cresus s-a bucurat de binefacerile lui ; trei ani de-a rîndul a tot fost amînată căderea Sardesului şi – s-o ştie bine Cresus ! – el a fost înrobit cu trei ani mai tîrziu decît hotărîse soarta [242]. În al doilea rînd, zeul i-a sărit într-ajutor, cînd era să fie ars de viu. În privinţa oracolului dat, Cresus se plînge pe nedrept. Loxias a prezis că, dacă va porni cu război împotriva perşilor, va nimici o mare împărăţie ; în faţa acestei preziceri, de-ar fi chibzuit bine, regele trebuia să-l fi întrebat pe zeu despre care anume din cele două împărăţii e vorba : de a lui, sau de a lui Cyrus ? Fără să pătrundă tîlcul celor spuse şi fără să întrebe încă o dată, el singur poartă toată vina. Ce-i spusese Loxias despre catîr ultima dată cînd cercetase oracolul, nici asta n-a priceput. Chiar Cyrus era acest catîr ; el se trăgea din părinţi de obîrşii diferite, dintr-o mamă de neam şi dintr-un tată mai de jos ; maică-sa era medă şi fiica lui Astyages, regele mezilor, iar taică-său persan, supus mezilor ; deşi nepotrivit în toate, [tatăl lui Cyrus] se unise totuşi cu cea care ar fi trebuit să-i fie stăpînă". Aşa a sunat răspunsul Pythiei la mustrările lydienilor, iar solii îl aduseră la Sardes unde i-l împărtăşiră şi lui Cresus. Regele, auzind răspunsul, recunoscu că vinovatul era el, şi nicidecum zeul.

XCII Aşa stau lucrurile cu domnia lui Cresus şi prima cucerire a Ioniei. Mai sînt în Ellada [243] şi multe alte odoare închinate zeilor, tot de către Cresus, nu numai cele pe care le-am pomenit : la Theba, în Beoţia, un scăunaş de aur cu trei picioare, pe care l-a închinat lui Apollo Ismenios [244], la Efes, vacile de aur [245] şi cea mai mare parte din coloanele [templului] ; în templul Athenei Pronaia din Delfi [246] un mare scut de aur. Aceste toate au rămas încă pînă pe vremea mea, altele în schimb s-au prăpădit, ca, de pildă, cele dăruite de Cresus pentru tem-

plul Branchizilor din Milet [247], care, după cîte aflu, ca greutate și înfățișare erau aidoma darurilor de la Delfi [248].

Prinoasele de la Delfi și cele hărăzite altarului lui Amphyaraos le-a făcut Cresus pe propria lui cheltuială, luînd o parte din averile părintești ; celelalte însă au fost scoase din averea unui dușman, care mai înainte de a fi ajuns Cresus la domnie se ridicase împotrivă-i, urzind ca tronul Lydiei să-l ia un anume Pantaleon [249]. Pantaleon era fiul lui Alyattes și frate vitreg după mamă lui Cresus. Cresus i se născuse lui Alyattes dintr-o soție cariană, iar Pantaleon dintr-o ioniană. Atunci cînd Cresus a luat în stăpînire domnia dată de tatăl său, l-a ucis pe cel ce-i stătuse împotrivă, trăgîndu-l pe un „mărăcine" [250]. Averea acestuia, pe care încă de mai înainte vreme o hărăzise zeilor, o închină atunci templelor înșirate mai sus, în felul cum s-a arătat. Dar cred că e destul cît s-a vorbit despre darurile închinate zeilor de Cresus.

XCIII Lucruri minunate, vrednice să fie povestite în scris, țara Lydiei nu prea are, așa cum au, de pildă, alte țări, afară doar de nisipul cu aur cărat de puhoaie din muntele Tmolos. Un singur monument îți ia ochii, uriaș ca înfățișare, întrecut doar de cele ale egiptenilor și babilonienilor : în Lydia se află mormîntul lui Alyattes, tatăl lui Cresus ; temelia este ridicată din blocuri de piatră, iar restul dintr-o grămadă de pămînt [251]. Monumentul a fost ridicat de negustori, de meșteșugari și de fete care se vînd pe bani [252]. Pe vremea mea, mai erau încă în vîrful monumentului cinci stîlpi de piatră unde puteai vedea după inscripțiile săpate cît clădise fiecare ; după socoteli, se părea că partea înălțată de curtezane era cea mai mare. Într-adevăr, trebuie spus că în Lydia toate fetele din popor se vînd pe bani spre a-și agonisi zestre ; aceasta o fac pînă la măritiș. Cînd se mărită, își aleg însă singure bărbatul [253].

Monumentul de jur împrejur are șase stadii și două plethre, iar în lățime treisprezece plethre. Alături găsești un lac întins, care, după cîte spun lydienii, nu seacă niciodată. Lacul se numește „al lui Gyges" [254]. Așa arată acest monument.

XCIV Lydienii au moravuri destul de asemănătoare cu ale elenilor, afară numai de faptul că îngăduie fetelor să se vîndă

pe bani. Ei sînt, pre cîte ştim, cei dintîi oameni care au bătut monedă de aur şi argint [255], şi tot cei dintîi care au făcut negoţ cu de-amănuntul. Lydienii mai spun că jocurile de acum, întîlnite atît la ei cît şi la eleni, ar fi tot născocirea lor. Mai adaugă că jocurile ar fi fost născocite la ei o dată cu colonizarea ţinutului tyrrhenian, şi iată cam ce povestesc despre aceasta. Pe vremea domniei lui Atys, fiul lui Manes [256], se iscă în toată Lydia o foamete cumplită ; o vreme, locuitorii au dus-o cum au dus-o, tîrîş-grăpiş, dar cum foametea nu mai avea sfîrşit, cercară să şi-o amăgească, întrecîndu-se care mai de care să scornească cîte ceva. Atunci s-au scornit jocul cu zarurile, cel cu arşice, jocul cu mingea şi cîte alte feluri de jocuri, afară de jocul de dame [257] ; la născocirea acestuia din urmă, lydienii recunosc că n-au nici un amestec.

Cu jocurile ce le iscodiseră ei luptau împotriva foamei în felul următor : din două zile, una şi-o petreceau jucînd toată vremea jocuri de noroc, ca să-şi ia gîndul de la mîncare ; ziua următoare, mai luau cîte ceva în gură, întrerupînd jocul. Şi tot aşa au vieţuit timp de optsprezece ani.

Cum însă urgia nu mai înceta, ci, dimpotrivă, se înteţea mereu, atunci regele lor împărţi tot poporul lydian în două şi trase la sorţi care să rămînă şi care să părăsească ţinutul. El urma să rămînă în fruntea celor sortiţi să stea pe loc, iar căpetenie a celor ce plecau îl orîndui pe fiul său, Tyrrhenos. Cei cărora le căzu sorţul să plece din ţară, au coborît spre Smirna şi au făcut corăbii pe care încărcară tot ce le trebuia pentru călătoria pe mare. Apoi plecară pe mare în căutarea altui pămînt şi a mijloacelor de trai ; după ce au trecut pe lîngă nenumărate seminţii, au ajuns în cele din urmă şi la umbri, unde îşi ridicară oraşe în care mai locuiesc pînă azi. În loc de „lydieni", îşi schimbară numele după feciorul de rege care-i adusese pe aceste meleaguri. Luîndu-şi dar numele acestuia, s-au chemat „tyrrhenieni" [258].

Cît despre lydieni, ei căzuseră în robia perşilor [259].

XCV De aci încolo povestirea noastră îmi cere să arăt cine era acest Cyrus, care a răsturnat puterea lui Cresus, şi în ce fel au ajuns perşii stăpîni în Asia.

Aşa cum istorisesc unii dintre perşi – care nu cată să umfle faptele lui Cyrus, ci să spună numai adevărul curat – aşa voi scrie şi eu, deşi despre Cyrus aş putea să arăt încă trei feluri de povestiri deosebite între ele.

În timpul stăpînirii asirienilor asupra Asiei de sus [259 bis], stăpînire care ţinea de cinci sute de ani, cei dintîi care au început să se ridice împotriva lor au fost mezii [260]. Luptîndu-se pentru libertate cu asirienii, s-au dovedit plini de vitejie şi, scuturînd jugul robiei, şi-au dobîndit neatîrnarea. După pilda lor, şi celelalte neamuri [261] au trecut la fapte asemănătoare faţă de mezi.

XCVI Toate aceste neamuri trăiau de sine stătătoare pe tot întinsul Asiei, cînd iată cum au căzut iarăşi sub puterea unui singur stăpîn : printre mezi trăia un om înţelept, pe nume Deiokes, fiul lui Phraortes. Acest Deiokes, din dorinţa de putere, chibzui următorul lucru : mezii locuiau răspîndiţi prin aşezări la sate ; Deiokes, încă mai inainte vreme om cu vază la el în sat, începu şi mai vîrtos, şi mai cu zel să împartă dreptatea ; el făcea acest lucru într-o vreme cînd pe tot cuprinsul Mediei domnea o adîncă lipsă de respect faţă de legi, ştiind bine că nedreptatea este duşmana dreptăţii. Mezii din satul unde locuia Deiokes, văzînd cum se purta, l-au ales judecător ; el, cu gîndul aţintit la putere, se vedea a fi cumpănit şi drept. Mergînd tot aşa înainte, şi-a atras asupra-i multe laude de la consătenii săi, încît pînă şi oamenii din alte sate aflară că Deiokes este singurul bărbat care judecă după dreptatea cea bună ; cînd auziră aceasta, toţi cîţi mai înainte înduraseră apăsarea unor hotărîri nedrepte au alergat bucuros la Deiokes să le facă şi lor dreptate. Pînă la urmă nu se mai duceau la nimeni altul.

XCVII Mulţimea care venea să-l caute pe Deiokes creştea mereu, oamenii aflînd unul de la altul că pricinile îşi găsesc dreaptă dezlegare. Cînd Deiokes luă aminte că totul atîrna numai de el, nu mai voi să se aşeze pe locul unde înainte vreme împărţea dreptatea [262], şi spuse răspicat că nu va mai judeca pricinile. Pentru el doară, zicea, nu era nici o socoteală să-şi lase treburile lui şi să tot judece de dimineaţa pînă seara neînţelegerile altora.

Cum furtişagurile şi nelegiuirile bîntuiau ţinutul cu mult mai aprig decît înainte, mezii se strînseră laolaltă şi ţinură sfat asupra

celor ce aveau de făcut. După cîte cred eu, au vorbit mai alcs prietenii lui Deiokes : „Nu mai putem indura, spuneau ei, să locuim această ţară în felul cum o ducem acuma ! Haideţi să ne alegem un rege dintre noi ! Astfel ţara va fi bine ocîrmuită, iar noi ne vom putea căta de treburi, fără a mai fi tulburaţi într-una din pricina neorînduielii". Şi tot vorbind astfel, singuri s-au pătruns de adevărul că e bine să se lase cîrmuiţi de un rege.

XCVIII Îndată ce se întrebară pe cine să-şi pună ca rege, Deiokes a fost pomenit cu stăruinţă şi lăudat de fiecare om ; în urma acestor laude, toată adunarea se învoi ca Deiokes să le fie rege. El ceru atunci mezilor să-i ridice un palat vrednic de un rege şi să-i dea străji de apărare. Mezii au ascultat de porunca. I-au înălţat un palat mare şi întărit – pe locul arătat chiar de el în cuprinsul ţării – şi-i îngăduiră să-şi aleagă după plac, din mijlocul lor, oameni care să-l păzească.

Cum puse mîna pe putere, Deiokes îi sili pe mezi să zidească o cetate şi să se îngrijească numai de ea, fără să-şi mai bată prea mult capul cu celelalte aşezări.

Mezii ascultară şi de data aceasta. Deiokes ridică o cetate cu ziduri mari şi groase, numită azi Ecbatana, aşezînd zidurile cercuri-cercuri, unul într-altul [263]. Întăritura a fost în aşa fel clădită, că fiecare zid nu-l depăşeşte pe cel din faţă decît prin înălţimea meterezelor. E adevărat că aşezarea locului se potriveşte oarecum unei asemenea zidiri, fiind o colină dreaptă, dar, în mare măsură, întăritura a fost meşteşugită dinadins în acest fel. Numărul zidurilor de înconjur este de şapte [264], iar la mijloc se afla palatul regal şi tezaurele. Cel mai lung din toate este zidul care are de jur împrejur cam aceeaşi lungime cu cel care împrejmuieşte Atena [265]. Meterezele primului cerc sînt albe, ale celui de-al doilea negre ; meterezele cercului al treilea sînt purpurii, ale cercului al patrulea albastre şi ale cercului al cincilea portocalii. Astfel, meterezele tuturor cercurilor au fost zugrăvite în culori osebite ; cele două din urmă au unul metereze argintate, iar celălalt aurite.

XCIX Deiokes înălţă aceste ziduri atît pentru a-şi păzi viaţa, cît şi pentru a închide palatul ce i se durase. Apoi porunci norodului să se aşeze cu casa împrejurul zidului de afară. După

ce toţi îşi clădiră casele, Deiokes a fost cel dintîi stăpînitor care a statornicit rînduiala ca nimănui să nu-i fie iertat să pătrundă la rege, ci toate treburile să se facă prin mijlocirea curtenilor. Nimeni nu mai putea privi faţa regelui. Pe lîngă asta, rîsul şi scuipatul de faţă cu el erau socotite pentru oricine o necuviinţă [266]. Deiokes s-a pus la adăpostul acestor rînduieli, de teamă ca cei de o vîrstă cu el, crescuţi laolaltă şi de spiţă la fel de bună – oameni cu nimic mai prejos în privinţa bărbăţiei – să nu-l pizmuiască şi să nu uneltească cumva împotrivă-i, tot văzîndu-l mereu. Oamenii, neavînd prilej să-l vadă, putea să pară în ochii lor drept plămădit din alt aluat decît ei.

C După ce aşeză această rînduială şi îşi întări puterea, regele se dovedi un straşnic păzitor al dreptăţii. Oamenii îi trimiteau la palat pricinile în scris, iar el le judeca şi pe urmă trimitea înapoi hotărîrile. Aşa făcea cu judecăţile, dar şi în alte privinţe a adus orînduieli bune ; dacă afla că cineva a săvîrşit o faptă rea, trimitea îndată după el şi îl pedepsea pe potriva greşelii ; pe tot întinsul ţării ce o stăpînea roiau oameni care erau ochii şi urechile lui.

CI Deiokes s-a mulţumit să adune la un loc numai norodul mezilor şi să domnească peste el [267]. Triburile mezilor sînt următoarele : buşii, paratacenii, struhaţii, arizanţii, buzii, magii [268]. Atîtea sînt triburile lor.

CII Deiokes avu un fiu, pe Phraortes, care la moartea tatălui îi moşteni domnia, după ce acesta stăpînise vreme de cincizeci şi trei de ani. Ceea ce moştenise, adică numai împărăţia mezilor, nu i-a fost de ajuns, şi merse cu război împotriva perşilor, pe care îi învinse cel dintîi şi-i făcu primii supuşi ai mezilor. Pe urmă, avînd la îndemînă aceste două neamuri, puternice amîndouă, plănui să se întindă peste Asia, trecînd de la un neam la altul, pînă ce ajunse să se lupte cu asirienii, şi anume cu acei asirieni care stăpîneau Ninive [269] şi se aflau odinioară în fruntea tuturor. Dar în vremea aceea asirienii erau lipsiţi de sprijin, deoarece aliaţii lor îi părăsiseră în urma unei răscoale [270] ; altfel, în alte privinţe, le mergea încă foarte bine. În războiul pornit împotriva acestora, pieriră atît Phraortes, la capătul unei

domnii de douăzeci și doi de ani, cît și o mare parte din oastea lui [271].

CIII După moartea lui Phraortes, urmă la tron Cyaxares, fiul lui și nepotul lui Deiokes. Despre acesta se spune că era și mai viteaz încă decît strămoșii lui. El cel dintîi își împărți oștirea ce-o avea în Asia pe corpuri de oaste, și tot el așeză pentru prima oară în cete osebite pe fiecare în parte – lăncierii, arcașii, călăreții ; pînă la el, oastea era un fel de amestecătură care lupta fără rînduială. Tot Cyaxares s-a luptat cu lydienii atunci cînd în toiul luptei ziua s-a preschimbat în noapte [272], și tot el a fost acela care a adus sub stăpînirea sa întreaga Asie de sus, de dincolo de fluviul Halys [273].

Adunîndu-și toți supușii, porni să treacă Ninive prin foc și sabie, cu gînd de a-l răzbuna pe taică-său și plin de dorința de a cuceri cetatea. Însă, pe cînd asedia Ninive, după ce într-o ciocnire îi învinsese pe asirieni, năvăliră asupră-i o mare mulțime de sciți înarmați, în frunte cu regele lor Madyes, fiul lui Protothyes. Sciții s-au năpustit spre Asia, alungînd pe cimmerieni din Europa [274], și, tot ținîndu-se strîns pe urma fugarilor, au ajuns astfel pînă în țara mezilor [275].

CIV Pentru un drumeț sprinten, de la Lacul Meotis [276] pînă la fluviul Phasis și țara colchidienilor e cale de treizeci de zile ; din Colchida nu mai ai mult ca să treci dincolo în Media. Între aceste ținuturi se află un singur neam, saspirii [277] ; cînd treci și de țara lor, intri în Media. Sciții totuși n-au năvălit prin această parte, ci au făcut un ocol pe un drum mult mai lung, mai spre miazănoapte, avînd în dreapta munții Caucazului [278]. Pe aceste meleaguri mezii, înfruntînd pe sciți și fiind învinși, își pierdură puterea, iar sciții s-au întins peste toată Asia.

CV Din Asia, ei luară calea Egiptului. Cînd au pătruns în Palestina syriană [279], Psammetihos, regele Egiptului, ieșindu-le înainte, îi înduplecă prin daruri și rugăminți să nu înainteze mai departe. Sciții au făcut cale întoarsă și iată-i sosiți în orașul Ascalon din Syria [280] ; mulțimea cea mare a sciților trecu pe aci fără să căşuneze vreun rău, dar un pîlc de oameni de-ai lor, rămas mai la urmă, au prădat templul Afroditei Urania [281].

Templul acesta, după cîte am aflat în urma cercetărilor mele, este cel mai vechi din toate cîte i s-au înălțat acestei zeițe ; chiar și cel din Cipru [282] e făcut după chipul și asemănarea acestuia, după însăși mărturia ciprienilor, iar cel din Kythera a fost înălțat de fenicienii veniți tot de prin aceste părți ale Syriei. Pe sciții care jefuiseră templul din Ascalon cît și pe urmașii lor zeița îi pedepsi pe veci cu o boală femeiască. Adevărul e că sciții mărturisesc deschis că din această pricină li se trage boala, iar călătorii care vin în Sciția au prilejul să vadă cu ochii lor starea acelora pe care sciții îi numesc „enarci“ [283].

CVI Sciții au fost stăpînii Asiei timp de douăzeci și opt de ani, și toate s-au năruit în urma silniciei și a nepăsării ce au dovedit-o. În afară de tributul obișnuit, storceau de la fiecare comunitate în parte un bir pe care tot ei îl hotărau ; pe deasupra, mai și jefuiau ce se nimerea să aibă oamenii, cutreierînd ținutul în lung și în lat. În cele din urmă, Cyaxares, împreună cu mezii, poftindu-i la un mare ospăț și îmbătîndu-i, i-a ucis pe cei mai mulți dintre sciți. Și așa au luat mezii din nou puterea ; întinzîndu-și stăpînirea peste aceleași meleaguri de mai înainte, au cucerit Ninive [284] (cum au făcut de au luat orașul am s-arăt în altă povestire [285]), și au supus pe asirieni, afară de cei din partea Babilonului. După întîmplările pe care le știm, Cyaxares muri ; domnia lui a ținut patruzeci de ani, cu răstimpul cît au stăpînit și sciții.

CVII Domnia trecu apoi la Astyages, fiul lui Cyaxares. Acestuia i se născu o fiică căreia îi dădu numele de Mandana. Astyages avu un vis în care i se păru că-și vede fata făcînd atît de mult ud, încît i-a umplut tot orașul și apoi a înecat chiar toată Asia. Cerînd să i se deslușească visul de la acei magi care sînt tălmacii viselor, s-a îngrozit cînd a aflat ce va să însemne fiecare lucru în parte. Ca urmare, cînd Mandana a ajuns la vîrsta măritișului, temîndu-se de vedenia din vis, n-a dat-o după nici unul din mezii vrednici de casa lui, ci după un persan, numit Cambyses, pe care-l știa de familie bună și potolit din fire, socotindu-l însă cu mult mai prejos decît un med de stare mijlocie [286].

CVIII În primul an de căsnicie al Mandanei cu Cambyses, Astyages avu în vis o altă vedenie ; se făcea că de sub pîntecul fiicei sale creştea o viţă şi că viţa se întindea peste toată Asia. În urma acestei vedenii, după ce cercetase din nou tîlcuitorii de vise, trimise să-i aducă din Persia pe fiica sa, care tocmai sta să nască. La sosirea ei, o puse sub pază bună, avînd de gînd să-i nimicească rodul pîntecelui. Pasă-mi-te, după vedenia ce-o avusese, magii tîlcuitori de vise îi prevestiră că cel născut din fiica sa avea să domnească în locul lui.

Ca să ocolească năpasta, de îndată ce se născu Cyrus, Astyages îl chemă pe Harpagos, o rudă a sa și cel mai de credinţă dintre mezi, omul care veghea peste toate bunurile lui, zicîndu-i : „Harpagos, lucrul ce voi să-ţi dezvălui nu-l privi cu uşurătate ; cată să nu mă înşeli, iar mai tîrziu, dacă cumva alţii vor avea mai multă trecere decît mine în ochii tăi, vezi să nu-ţi aduci singur pierzania. Ia pruncul născut de Mandana, du-l la tine acasă şi curmă-i viaţa ; apoi îngroapă-l cum te taie capul". Harpagos răspunse : „O rege, niciodată n-ai avut prilej să bagi de seamă în purtarea omului ce-ţi stă în faţă vreun semn de necredinţă ; voi avea grijă ca şi de aci înainte să nu-ţi greşesc cu nimic. De ţi-e voia ca aşa să se întîmple, datoria mea este să te slujesc cum se cuvine".

CIX Acesta a fost răspunsul lui Harpagos. Cînd însă i-a fost încredinţat copilul gătit pentru moarte, plecă spre casă plîngînd. De îndată ce ajunse, începu să-i povestească soţiei sale toate cîte i le spusese Astyages, iar femeia îl întrebă : „Şi acum ce ai de gînd să faci ?" Atunci el răspunse : „Nu voi urma poruncii lui Astyages. Chiar dacă are de gînd să-şi iasă din minţi şi să înnebunească mai rău decît a înnebunit pînă acum, eu unul tot nu mă voi pleca voinţei lui, nici nu voi săvîrşi o faptă atît de ticăloasă ! Nu voi ucide copilul din mai multe pricini : şi pentru că mi-e rudă de sînge, şi pentru că Astyages este bătrîn şi lipsit de copii de parte bărbătească. Dacă la moartea lui domnia va trece în mîinile acestei fiice, pe al cărui fiu îl răpune acum prin mîna mea, ce-mi mai rămîne de aşteptat decît primejdii cumplite ? Dar pentru propria mea tihnă, acest copil trebuie să

piară ; ucigaşul să fie însă unul din oamenii lui Astyages şi nu din oamenii mei..."

CX Aşa grăi Harpagos şi pe dată şi trimise după un păzitor de vite al lui Astyages, numit Mitradates, pe care-l ştia că-şi mînă cirezile prin păşuni şi prin munţi unde mişunau fiarele sălbatice, foarte potrivite pentru ceea ce urmărea. Văcarul trăia tot cu o roabă ca şi el ; numele femeii cu care trăia era Kyno [287] pe limba elenilor, Spako pe a mezilor ; căci mezii zic Spaka la căţea.

Poalele munţilor pe unde văcarul îşi păştea vitele se întind la miazănoapte de Ecbatana, spre ţărmurile Pontului Euxin. Prin aceste meleaguri, de-a lungul hotarului saspirilor, ţara mezilor este foarte muntoasă, înaltă şi păduroasă ; tot restul Mediei este numai cîmpie întinsă.

Văcarul veni în grabă la chemarea lui Harpagos. La sosirea lui, Harpagos îi vorbi aşa : „Astyages îţi porunceşte să iei pruncul acesta şi să-l laşi in locul cel mai neumblat din munţi – ca astfel să se prăpădească mai repede. Şi mi-a mai poruncit să-ţi atrag luarea-aminte că dacă nu-l vei ucide, ci îl vei scăpa de pieire într-un fel oarecare, te aşteaptă un sfîrşit înfiorător. Am şi cu poruncă să văd dacă l-ai lepădat".

CXI După ce auzi cuvîntul lui Harpagos, văcarul luă copilul, apucă îndărăt pe acelaşi drum şi se întoarse la grajdurile unde-i era sălaşul. Între timp, femeia lui – care, fiind grea, îşi aştepta ceasul naşterii în fiecare zi – născu, prin voinţa zeilor, tocmai în vremea cînd văcarul fusese dus la oraş. Amîndoi erau îngrijoraţi unul pentru celălalt ; el, ros de gîndul cum va naşte nevasta, ea, întrebîndu-se de ce o fi trimis Harpagos după bărbatul ei, căci Harpagos nu obişnuia aşa ceva.

La înapoierea acasă, de îndată ce se găsi iarăşi faţă-n faţă cu nevasta, femeia, uitîndu-se la el de parcă nu mai crezuse să-l mai vadă vreodată, fu cea dintîi care-l întrebă pentru ce îl chemase Harpagos cu atîta zor. El răspunse : „Vai, femeie, ce-am văzut şi ce-am auzit mergînd la oraş, mai bine n-aş mai fi văzut şi nu s-ar mai fi întîmplat stăpînilor noştri. Întreaga casă a lui Harpagos era cuprinsă de jale şi eu am intrat înăuntru înmărmurit. Cînd am păşit pragul, zăresc în faţa mea, culcat pe jos,

un copilaş care se zbătea şi ţipa cît îl lua gura, împodobit cu aur şi scutece frumos colorate. Harpagos, cum m-a văzut, mi-a poruncit să iau pruncul cît mai repede, să pornesc cu el la drum şi să-l las acolo unde muntele este cît mai călcat de fiare, spunînd că Astyages este cel ce-mi dă această poruncă. M-a şi ameninţat cumplit de nu voi face întocmai. Eu, luînd plodul în braţe, l-am adus cu mine, în credinţa că e al unuia dintre ai casei. Nicidecum nu mi-ar fi trecut prin cap al cui era. M-am cam mirat eu, totuşi, cînd l-am văzut împodobit cu aur şi straie de preţ, cît şi de bocetul netăinuit care umplea casa lui Harpagos. În curînd, pe drum, iată că aflu toată povestea de la un slujitor – care, ducîndu-mă în afară de oraş, îmi înmînase pruncul –, cum că ar fi copilul Mandanei, fiica lui Astyages, şi al lui Cambyses, fiul lui Cyrus, şi că Astyages porunceşte să fie omorît. Şi acuma, uite copilul".

CXII Rostind acestea, văcarul dezveli copilul şi i-l arătă. Femeia, cînd văzu copilaşul cît era de mare şi frumos, izbucni în plîns şi, cuprinzînd cu braţele genunchii bărbatului, îl rugă din suflet să nu cumva să-l lepede. Dar bărbatul îi spuse că nu putea nicidecum face altfel, căci iscoade trimise de Harpagos să-l pîndească aveau să roiască în jurul lui şi că el însuşi urma să piară în chip groaznic, dacă nu va îndeplini porunca. Deoarece nu putea să-l înduplece, femeia mai făcu o încercare zicînd : „Văd că nu te pot îndupleca să nu-l lepezi ; atunci, fă cel puţin aşa cum îţi spun eu : dacă trebuie numaidecît ca pruncul lepădat să fie văzut, află că am născut şi eu un copil, dar l-am născut mort. Ia-l pe acesta şi pune-l unde ştii, iar pe copilul fiicei lui Astyages să-l creştem ca şi cum ar fi al nostru. Astfel, nici tu n-ai să fii vreodată prins că ai păcătuit faţă de stăpîn, şi nici pentru noi nu se vor dovedi greşite cele ce am pus la cale. Copilaşul nostru mort va avea parte de un mormînt regesc, iar cel ce ne rămîne nu-şi va mai pierde viaţa".

CXIII Văcarul găsi că femeia, în împrejurările de faţă, vorbea foarte cuminte şi, fără să mai stea pe gînduri, făcu ce-l învăţase. Pe copilul adus să-l dea pradă morţii îl încredinţă soţiei sale ; luînd în schimb propriu-i copil mort, îl aşeză în coşuleţul în care-l adusese pe celălalt şi-l găti cu toate podoabele aces-

tuia ; apoi, ducîndu-l pe cel mai pustiu dintre munți, îl lăsă acolo. Cînd se împliniră trei zile de cînd lepădase copilul, văcarul se duse la oraș, lăsînd de pază în locul lui pe unul din oamenii care umblau cu vitele. Înfățișîndu-se lui Harpagos, îi spuse că e gata să-i arate leșul copilului. Harpagos trimise în cercetare pe cei mai de credință din străjile sale, se încredință prin ochii lor, și înmormîntă copilașul văcarului. Acest prunc, prin urmare, a fost băgat în pămînt, iar pe cel rămas în viață, numit mai tîrziu Cyrus [288], l-a crescut nevasta văcarului, care-l luase de suflet, punîndu-i un nume oarecare, dar nu Cyrus [289].

CXIV Cînd copilul împlini zece ani, o întîmplare dezvălui cine este.

El se juca în satul în care erau și grajdurile ; se juca chiar în drum cu alți copii de vîrsta lui. Copiii, în joacă, l-au ales de rege pe cel căruia lumea îi zicea „feciorul văcarului". El orîndui pe unii să-i ridice un palat, pe alții să-i fie străji, unul din copii era „ochiul regelui" [290], pe altul l-a cinstit cu slujba de crainic al poruncilor regești ; și așa mai departe, dădu fiecăruia cîte o însărcinare [291].

Unul din copiii care se jucau laolaltă, fiul lui Artembares, om cu mare vază printre mezi, n-a vrut să îndeplinească porunca dată de Cyrus [292]. Acesta puse atunci pe ceilalți copii să-l prindă și, cum copiii îi dădură ascultare, Cyrus îl bătu pe băiat cu biciul pînă la sînge. Copilul, îndată ce scăpă din mîinile lui, cu atît mai mînios, cu cît era încredințat că suferise pe nedrept pedeapsa umilitoare pe care o îndurase, coborî în oraș la taică-său și se plînse de cele pățite de la Cyrus, fără să-i zică „Cyrus" (căci nu acesta-i era atunci numele), ci de la feciorul văcarului lui Astyages.

Artembares, așa înfuriat cum era, se duse la Astyages, luînd și băiatul cu el ; el povesti înjosirea prin care trecuse și-i zise : „O rege, iată cum sîntem batjocoriți de un rob de-al tău, de feciorul văcarului !" – arătînd totodată umerii fiului său.

CXV După ce luă aminte și văzu, Astyages, dorind să răzbune copilul din considerație pentru Artembares, trimise după văcar și după feciorul acestuia. Cînd amîndoi i se înfățișară, Astyages, uitîndu-se la Cyrus, grăi : „Cum de-ai îndrăznit tu, fiul

unui astfel de om, să te porți cu atîta necuviință față de fiul acestuia – om de frunte la curtea mea ?" Copilul răspunse așa : „Stăpîne, tot ce-am făcut am făcut pe bună dreptate. Copiii din sat, printre care se amestecase și el, m-au ales în joacă să le fiu rege, căci le-am părut a fi cel mai vrednic pentru treaba asta. Toți ceilalți copii au adus la îndeplinire poruncile mele, numai ăsta nu a ascultat de loc și nu voia să le ia în seamă, neascultare pentru care și-a și luat pedeapsa. Dacă pentru aceasta mi se cuvine vreo osîndă, sînt gata s-o primesc".

CXVI În timp ce copilul rostea aceste cuvinte, Astyages începu încetul cu încetul să-l recunoască : i se păru că trăsăturile feței aduc cu ale sale, că și răspunsul se potrivea mai degrabă unui om liber și demn, apoi și răstimpul de cînd îl dăduse pierzaniei pe pruncul Mandanei părea să fie cît vîrsta-i de acum. Izbit de toate acestea, regele rămase cîtăva vreme fără grai [293] ; venindu-și cu greu în fire, abia de izbuti să vorbească, dornic să-l îndepărteze pe Artembares, ca să-l ia de-o parte pe văcar și să-l cerceteze între patru ochi. „Artembares, zise el, voi face în așa fel încît nici tu, nici fiul tău să nu aveți de ce să vă plîngeți". Pe Artembares îl trimise acasă, iar pe Cyrus, la porunca lui, slugile îl duseră în palat. Cînd văcarul rămase singur față în față cu el, Astyages îl întrebă de unde luase copilul și cine i l-a dat. Văcarul îl încredință că el e tatăl copilului și că cea care i-a dat naștere se mai află încă în casa lui. Astyages însă îi spuse că rău chibzuiește dorind să ajungă la chinuri grozave, și totodată, pe cînd zicea acestea, le și făcu semn străjilor să-l ridice. Văcarul însă, pe cînd era dus la cazne, dezvălui toată povestea așa cum se petrecuse. Începînd cu începutul, povesti totul din fir a păr, fără să mai mintă – și sfîrși prin rugăminți, cerînd îndurare.

CXVII Lui Astyages, după ce văcarul îi dezvălui adevărul, nu-i mai păsă de el, în schimb își întoarse toată mînia spre Harpagos și dădu poruncă străjilor să-l cheme pe dată. Cînd Harpagos i se înfățișă, Astyages îl întrebă : „Harpagos, de ce moarte l-ai făcut să piară pe copilul născut din fiica mea, pe care ți l-am încredințat ?" ; iar Harpagos, văzîndu-l pe văcar în casă, nu o luă pe un drum mincinos, ca să nu fie prins și dovedit, ci grăi astfel :

„O rege, în clipa cînd am luat copilul m-am gîndit, cumpănind lucrurile, cum să fac pentru a-ţi împlini voia şi, totuşi, fără a mă face vinovat faţă de tine, să nu ajung un ucigaş nici în ochii fiicei tale, nici în ai tăi. Atunci am ales această cale : am chemat pe văcarul pe care-l vezi, i-am dat copilaşul şi i-am spus că tu eşti acela ce-i porunceşti să-l ucidă. Vorbind aşa nu minţeam, că tu doar ai hotărît astfel. Îi încredinţez deci copilul, cum spuneam, şi-l învăţ să-l lepede pe un munte necălcat de picior omenesc unde să rămînă de veghe pînă ce va fi murit. L-am ameninţat cumplit de nu va aduce întocmai la îndeplinire poruncile. După ce omul a făcut ce-i poruncisem – şi copilul s-a săvîrşit din viaţă – am trimis pe cei mai credincioşi din eunucii mei [294], m-am încredinţat [de cele petrecute] prin ochii lor, şi am îngropat leşul. Aşa s-au petrecut lucrurile, rege, în împrejurarea aceasta, şi iată de ce moarte a avut parte copilul..."

CXVIII Harpagos grăise doar curatul adevăr. Astyages însă, ascunzîndu-şi mînia ce i-o purta în urma celor întîmplate, mai întîi îi spuse şi lui Harpagos încă o dată povestea ce-o auzise cu urechile lui de la văcar, iar pe urmă, după ce termină istorisirea, încheie spunînd că băiatul trăieşte şi că ce se făcuse rămînea bine făcut. „De cele ce s-au petrecut cu copilul, zicea regele, îmi părea nespus de rău, şi nu-mi venea la îndemînă să fiu privit cu ochi răi de fiică-mea. Cum lucrurile au luat o întorsătură cît nu se poate mai bună, trimite-l pe fiul tău la băiatul ce mi s-a întors acasă, iar tu, vino diseară la mine la cină, căci am de gînd să aduc jertfele ce se cuvin în cinstea zeilor care mi-au scăpat copilul".

CXIX Cînd auzi acestea, Harpagos se închină pînă la pămînt şi se bucură foarte ; greşeala din trecut luase o întorsătură bună, norocul îi surîdea şi fusese poftit la cină. Drumul spre casă îl făcu în mare grabă. Harpagos avea un singur fecior, care abia împlinise treisprezece ani ; trimise de îndată copilul la curte şi-i porunci să facă tot ce-i va spune regele. Iar el, peste măsură de bucuros, îi povesti şi nevestei ce se întîmplase.

Astyages, de îndată ce copilul lui Harpagos sosi la el, îl înjunghie şi-l tăie în bucăţi ; carnea o puse parte la fript şi parte

la fiert, apoi, rostuindu-le frumos, ţinu bucatele gata de adus la masă.

Sosi şi vremea cinei. O dată cu alţi oaspeţi se înfăţişă şi Harpagos. Pentru toţi ceilalţi şi pentru sine, Astyages dăduse porunci să li se aşeze în faţă mese încărcate cu carne de berbec, iar în faţa lui Harpagos, toate rămăşiţele fiului său, afară de cap, mîini şi picioare. Aceste bucăţi erau puse de-o parte într-un coş acoperit cu grijă.

Cînd regelui i se păru că Harpagos s-a săturat cu ce mîncase, îl întrebă de i-au plăcut bucatele cu care se ospătase. La răspunsul lui Harpagos că i-au plăcut foarte mult, slujitorii care fuseseră însărcinaţi cu aceasta, au adus capul acoperit al copilului şi mădularele ; stînd în faţa lui Harpagos, îl îmbiau să deschidă coşul şi să ia ce doreşte. Harpagos le dădu ascultare şi, descoperind coşul, văzu rămăşiţele fiului său... Atunci cînd le văzu nu se pierdu însă cu firea, ci ştiu să se stăpînească. Astyages îl întrebă dacă ştia din carnea cărui animal s-a ospătat. Harpagos răspunse că ştie, şi că pentru el este bine ori ce-ar face regele lui. Cu aceste cuvinte, luînd carnea rămasă, o duse acasă, unde, pe cît socotesc, avea de gînd să îngroape tot ce putuse aduna [295].

CXX Aceasta a fost, prin urmare, pedeapsa hotărîtă de Astyages pentru Harpagos. Apoi, tot socotindu-se ce să facă cu Cyrus, regele îi chemă pe aceiaşi magi ce-i tălmăciseră visul aşa cum am spus. Îndată ce sosiră, Astyages îi întrebă cum i-au tălmăcit vedenia. Ei repetară aidoma cele de odinioară, ţinînd-o într-una că băiatul trebuia să domnească dacă a apucat să rămînă în viaţă şi nu a pierit mai înainte vreme. Astyages luă iarăşi cuvîntul, zicîndu-le : „Copilul trăieşte şi e teafăr. Cum locuia la ţară, copiii din sat l-au ales rege. El a înfăptuit toate cîte le săvîrşesc regii cu adevărat : a domnit, statornicindu-şi strajă în armată, paznici la uşi, purtători de solii şi aşa mai departe. Acuma ce mai credeţi că se va întîmpla ?" Atunci magii grăiră : „Dacă copilul a scăpat cu viaţă şi a domnit fără să fie pus de cineva la cale, fii fără grijă din partea lui şi linişteşte-te ; a doua oară nu va mai domni. Şi altă dată s-a mai întîmplat, după cîte ştim, ca prevestirile să se îndeplinească în mic ; nu mai vorbim de vise care duc la lucruri cu totul lipsite de însemnătate" [296].

Astyages răspunse aşa : „Şi eu, magilor, sînt cu totul de aceeaşi părere ; copilul, o dată ce a purtat numele de rege, visul s-a împlinit – şi pentru mine copilul nu mai înseamnă nici o primejdie. Cu toate acestea, chibzuiţi bine şi daţi-mi sfatul pe care-l credeţi cel mai potrivit şi pentru casa mea şi pentru voi !" La acest îndemn, magii spuseră : „O rege, şi pentru noi e de mare însemnătate ca puterea ta să rămînă neştirbită. Altminteri, trecînd la acest copil, care este persan, s-ar înstrăina, iar noi, care sîntem mezi, vom fi supuşi şi, după aceea, nu ne vom mai bucura de nici o vază din partea perşilor, fiind doar nişte străini ; dimpotrivă, cîtă vreme rămîi tu mai departe în scaun, care eşti unul de-ai noştri, avem şi noi partea noastră de putere şi ne bucurăm de mare cinstire din parte-ţi. Aşa că trebuie, fără precupeţire, să fim cu ochii în patru pentru tine şi ocîrmuirea ta. Dacă am vedea acum vreo pricină oarecare de teamă, ţi-am spune totul fără ascunziş. Deoarece însă visul s-a dovedit a fi fără însemnătate, sîntem pe pace şi te sfătuim să urmezi pilda noastră. Cu toate acestea, înlătură pe acest copil din ochii tăi şi trimite-l îndărăt în Persia, la părinţii lui".

CXXI Plin de bucurie la auzul acestor cuvinte, Astyages îl chemă pe Cyrus şi-i grăi astfel : „Fătul meu, greşit-am faţă de tine, luîndu-mă după deşertăciunea unui vis, dar ursita ta cea bună te-a scăpat cu viaţă ; acum, pleacă cu inima uşoară în Persia, unde te trimit însoţit de oamenii mei. Acolo vei găsi un tată şi o mamă care nu seamănă de loc cu văcarul Mitradates şi nevasta lui".

CXXII După ce vorbi astfel, Astyages îşi luă rămas bun de la Cyrus. Reîntors în casa lui Cambyses [297], părinţii îl primiră şi de îndată ce-au aflat cine era, îl copleşiră cu mîngîieri dragi, ca unii care crezuseră că băiatul pierise abia născut. Apoi îl cercetară în ce chip scăpase cu viaţă. Cyrus le povesti cum pînă atunci nu bănuise nimic şi că trăise în cea mai adîncă neştiinţă – aflînd abia pe drumul spre casă toată păţania lui. Ştiuse doar că este feciorul văcarului lui Astyages şi aflase de curînd toată povestea de la însoţitorii ce-l aduseseră din Ecbatana. Mai povesti că fusese crescut de soţia văcarului, pe care nu mai contenea s-o laude, şi în tot ce spunea pomenea într-una de *Kyno*.

Părinţii, ţinînd seama de acest nume, pentru ca scăparea cu viaţă a fiului lor să pară în ochii perşilor şi mai mult drept un fel de minune dumnezeiască, răspîndiră zvonul că o căţca îl hrănise pe Cyrus cînd fusese lepădat [298]. De aici se trage această legendă atît de cunoscută.

CXXIII Cînd Cyrus ajunsese la vîrsta bărbăţiei – dovedindu-se cel mai viteaz şi mai iubit dintre cei de-o seamă cu el – Harpagos căuta să-i cîştige bunăvoinţa, trimiţîndu-i mereu daruri, din dorinţa de a se răzbuna pe Astyages. Cum nu avea nici o dregătorie în ţară, nu întrevedea putinţa să urzească singur pedepsirea lui Astyages, dar văzînd cum creşte Cyrus, încerca să şi-l facă prieten, împletind suferinţele lui Cyrus cu ale sale.

Mai înainte de a trece la fapte, unelti următoarele: cum Astyages se purta aspru faţă de mezi, Harpagos, ducîndu-se la fiecare din fruntaşii mezilor în parte, izbuti să-i încredinţeze că ar trebui să-l ridice în scaun pe Cyrus şi să-l răstoarne pe Astyages. Cînd sfîrşi cele ce urzise şi se simţi gata, Harpagos, dornic să-şi dezvăluie planul şi lui Cyrus, care trăia în Persia, cum nu avea alt mijloc, deoarece drumurile erau păzite, închipui un şiretlic. Meşteşugi un iepure cu dibăcie şi-i spintecă burta fără să-i smulgă un fir de păr, iar după ce-l pregăti astfel, băgă înăuntru o scrisoare în care aşternuse cele ce dorea. Apoi, cusu la loc burta iepurelui şi-l dădu împreună cu nişte plase vînătoreşti celui mai credincios dintre slujitorii săi, trimiţîndu-l în Persia, ca şi cum ar fi fost un vînător. Omul avea poruncă să-i spună din gură lui Cyrus cînd îi va înmîna iepurele că trebuie să-l deschidă chiar el, cu mîna lui, şi fără să mai fie cineva de faţă cînd va face aceasta.

CXXIV Zis şi făcut. Primind iepurele, Cyrus îl spintecă şi, găsind înăuntru scrisoarea, o luă şi o citi. Iată ce stătea scris: „Fiu al lui Cambyses, zeii veghează asupră-ţi, altfel n-ai fi ajuns să te bucuri de atîta noroc. Răzbună-te acum pe Astyages, ucigaşul tău. Dac-ar fi fost după voia lui, ai fi fost un om mort; trăieşti numai datorită zeilor şi mie. Îmi închipui c-ai fost încunoştiinţat încă de multă vreme de toate cîte s-au întîmplat, cum s-au petrecut lucrurile cu tine şi ce-am pătimit eu din partea lui Astyages, fiindcă în loc să te fi omorît, te dădusem văcarului.

Tu acum, de vrei să m-asculți, ai să ajungi stăpînul întregii țări cîrmuite de Astyages. Caută de-i ridică pe perși la răscoală și pornește împotriva mezilor... Fie că voi fi eu alesul lui Astyages să-ți ținem piept, fie oricare altul dintre fruntașii mezilor, toate se vor îndeplini după pofta inimii tale. Toți sînt gata să se lepede de rege și, trecînd de partea ta, vor încerca să-l răstoarne pe Astyages. De vreme ce totul este pregătit la noi, treci la fapte – și fără întîrziere".

CXXV De îndată ce află ce se pusese la cale, Cyrus chibzui cum ar fi mai cuminte să-i îndemne pe perși la răscoală ; după multă socoteală, iată ce i se păru mai nimerit – și ceea ce, de altfel, și înfăptui. Ticlui o scrisoare în care scrise ce crezu de cuviință, porunci să se strîngă perșii laolaltă, apoi, desfășurînd sulul și dîndu-i citire, grăi : „Astyages mă pune căpetenie peste perși [299]. Acum, zise el, bărbați ai Persiei, vă dau poruncă să vă stringeți aici de față și fiecare să aducă o coasă". Iată ce le vorbi Cyrus.

Perșii se împart în numeroase triburi. Cele chemate de Cyrus, pe care le-a îndemnat să se ridice împotriva mezilor, triburi de care ascultă toți ceilalți perși, sînt următoarele : pasargazii, marafienii, maspienii. Din aceștia, pasargazii sînt cei mai aleși [300] ; de ei ține și neamul Ahemenizilor, de unde se trag și regii perseizi [301]. Tot perși mai sînt și următorii : pantialeenii, derusienii, germanienii, toți plugari ; alte triburi însă sînt nomade – daii, marzii, dropicii, sagarții.

CXXVI În Persia se afla un ținut plin de ciulini, măsurînd cu totul cam optsprezece sau douăzeci de stadii ; cînd toți oamenii se adunară, aducînd coase, așa cum li se spusese, Cyrus îi puse să curețe locul într-o singură zi. După ce perșii au sfîrșit munca ce le fusese cerută, Cyrus le dete o nouă poruncă : să se înfățișeze iarăși a doua zi, bine îmbăiați.

Pînă atunci, el strînse toate caprele, oile și vitele tatălui său în același loc, le tăie și le pregăti ca să ospăteze oastea perșilor. Pe urmă, așa cum trebuia, se îngriji de vin și de pîine.

A doua zi, perșii se înfățișară și Cyrus îi pofti să șadă pe iarba cîmpului, într-o poiană, și-i ospătă din belșug. După ospăț, Cyrus îi întrebă : ce le-a plăcut mai mult, cum au petrecut ziua

de ieri, sau cea de azi? Răspunsul a fost că deosebirea era ca de la cer la pămînt. Ziua din ajun a fost un chin, de dimineață pînă seara, iar cea de azi o fericire. La auzul acestui cuvînt, Cyrus le dezvălui tot ce pusese la cale, și zise: „Bărbați ai perșilor, iată soarta voastră: de vreți să m-ascultați, asemenea bunuri și multe altele încă vă stau la picioare, fără a fi nevoiți să îndepliniți o muncă de robi! Dacă nu vreți să-mi dați ascultare, vă așteaptă necazuri nesfîrșite la număr, asemenea celor de ieri. Acuma, ascultați-mă dară, și veți fi liberi! Pe cît se pare, eu însumi născut sub o stea norocoasă, am fost menit să iau în miinile mele scăparea voastră de sub jug; nu vă socot întru nimic mai prejos de mezi, nici în îndeletnicirile războinice, nici în altele. Dacă așa stau lucrurile, sculați-vă la luptă, cît mai repede, împotriva lui Astyages".

CXXVII Perșii, care de multă vreme îndurau cu greu stăpînirea mezilor, cînd văzură că au o căpetenie, începură, plini de bucurie, lupta pentru libertate. Astyages, îndată ce află de faptele lui Cyrus, îi trimite un sol să-l cheme la curte. Cyrus porunci solului să-l vestească pe Astyages că va veni la Ecbatana chiar mai repede decît ar fi dorit Astyages. La auzul veștilor, Astyages îi înarmă pe toți mezii, iar în fruntea lor, ca orbit de zei, îl puse pe Harpagos, uitînd cu desăvîrșire cum îl lovise odinioară. Cînd mezii care luptau împotriva perșilor s-au ciocnit cu ei, unii din rîndurile lor, care nu erau părtași la conspirație, se bătură, alții trecură de bună voie de partea perșilor, iar cei mai mulți se prefăcură dinadins înfricoșați și o luară la fugă.

CXXVIII La vestea rușinoasei destrămări a oștirii lui, Astyages strigă, amenințînd pe Cyrus: „Nici Cyrus nu va avea de ce să se bucure!" Fără să mai spună nimic altceva, mai întîi de toate trase în țeapă pe magii tălmăcitori de vise, care îl sfătuiseră să-l lase pe Cyrus să plece, iar pe urmă îi înarmă pe toți mezii cîți mai rămăseseră în cetate, tineri și bătrîni. Ducîndu-i la luptă și bătîndu-se cu perșii, a fost înfrînt. Astyages a fost prins de viu, pierzîndu-și și mezii cîți îi mai avea de partea lui [302].

CXXIX Pe cînd Astyages se afla în robie, Harpagos, apropiindu-se de el, făcea haz pe socoteala lui și-l batjocorea. Între

alte vorbe grele ce i le spuse, îl mai întrebă – în schimbul cinei la care-l poftise Astyages, cînd îi dăduse să mănînce din carnea fiului său – cum i se pare robia în locul domniei ? Dar Astyages, privindu-l drept în ochi, îl întrebă la rîndu-i dacă fapta lui Cyrus era cumva pusă de el la cale. Harpagos răspunse că deoarece el îi scrisese, pe bună dreptate se socotește făptașul celor întîmplate. „Atunci – căută să-l lămurească Astyages – ești cel mai nechibzuit și cel mai nedrept dintre oameni : cel mai nechibzuit, deoarece, dacă într-adevăr cele ce s-au petrecut au fost pregătite de tine, ai dat domnia altuia, cu toate că ți-a stat în putere să ajungi tu însuți rege ; cel mai nedrept, fiindcă, din pricina unui ospăț, i-ai adus pe mezi în stare de robie. Dacă ai crezut că trebuia să-i treci altuia domnia în loc să o fi păstrat pentru tine însuți, mai cu dreptate ar fi fost ca acest bun să treacă asupra unui med, decît în mîna unui pers. Acuma însă, mezii, care nu purtau nici o vină pentru cele întîmplate, au ajuns robi, din stăpîni ce fuseseră, iar perșii, altădată sclavii mezilor, iată-i astăzi ajunși stăpîni !"

CXXX Așa s-a sfîrșit domnia lui Astyages, la capătul unei cîrmuiri de treizeci și cinci de ani ; mezii au fost supuși de perși datorită cruzimii regelui lor, ei, care domniseră peste ținutul Asiei de sud, dincolo de fluviul Halys, vreme de o sută douăzeci și opt de ani, afară de timpul stăpînirii scite. Ceva mai tîrziu, ei se căiră că au primit să se supună, și s-au răsculat împotriva lui Darius [303] ; răsculații au fost însă din nou învinși în luptă și, în cele din urmă, supuși pentru totdeauna. Deocamdată, pe vremea lui Astyages, perșii și Cyrus, ridicîndu-se împotriva mezilor, au ajuns de aci încolo stăpînii Asiei. Cît privește pe Astyages, Cyrus nu-i făcu nici un alt rău, ci îl ținu pe lîngă el pînă ce-și sfîrși zilele.

Astfel dar se născu și fu crescut Cyrus ; apoi, așa cum am povestit mai sus, odată ajuns rege, l-a răsturnat pe Cresus care avusese cel dintîi vină. După răsturnarea lui Cresus, se făcu stăpîn peste întreaga Asie.

CXXXI Perșii, după știința mea, au următoarele datini : nu numai că nu obișnuiesc să înalțe statui, temple și altare, ci, dimpotrivă, socot că cei ce le ridică sînt curat nebuni ; și aceasta,

cred eu, pentru că ei nu și-au închipuit niciodată pe zei ca fiind înzestrați cu fire omenească, așa cum o fac elenii [304].

Ei obișnuiesc să aducă jertfe lui Zeus [305], suindu-se pe cele mai înalte piscuri de munte, înțelegînd sub numele de *Zeus* toată roata cerului. Aduc jertfe soarelui, lunii, pămîntului, focului, apei și vînturilor. Din timpuri străvechi, acestor singure zeități aduc ei jertfă [306], dar pe urmă au învățat de la asirieni și arabi să-i jertfească și Afroditei Urania [307]. Asirienii numesc această zeitate Mylitta, arabii Alilat, iar perșii Mithras [308].

CXXXII. Iată care este ritualul jertfei aduse zeităților pomenite mai sus. Ei nu ridică altare, nici nu aprind focuri atunci cînd vor să jertfească zeilor, nu se folosesc de libații, nici de cîntec de fluier, nici de cordele sacre, nici de boabe de orz. Cînd cineva dorește să facă o jertfă oricăruia dintre zei își duce animalul de sacrificiu într-un loc neprihănit și-l invocă pe zeu, purtînd în jurul animalului o cunună, de obicei împletită din ramuri de mirt. Celui ce aduce sacrificiul nu-i este îngăduit să ceară să-i meargă bine numai lui singur, aparte de ceilalți ; el se roagă pentru binele regelui și al tuturor perșilor, căci el însuși e cuprins în întregul neam al perșilor. După ce taie victima în bucățele, fierbe carnea și, împrăștiind pe jos o iarbă cît mai fragedă, îndeosebi trifoi, așază deasupra toate bucățile de carne. Cînd treaba s-a isprăvit, un mag [309], care-i de față, cîntă theogonia [310], căci cel puțin după cîte spun ei, litania pe care o cîntă este o theogonie ; legea lor le cere să nu facă nici o ceremonie de sacrificiu fără a fi de față un mag. Cel care a adus jertfa mai rămîne puțin timp, apoi își ia carnea și face cu ea ce dorește.

CXXXIII Perșii socot că trebuie să cinstească mai mult decît oricare alta ziua lor de naștere. În această zi găsesc de cuviință să aștearnă masă mult mai bogată decît în celelalte zile ; cei cu stare pun înaintea oaspeților, la masa zilei lor de naștere, un bou, un cal, o cămilă și un măgar, fripți întregi la cuptor ; săracii se mulțumesc cu vite mărunte.

La masă nu au multe feluri de mîncare, în schimb se aduc multe dulciuri, și nu toate o dată. Din pricina asta, spun perșii, se scoală elenii flămînzi de la masă cînd stau și mănîncă,

fiindcă după masă nu li se aduce mai nimic ; dacă li s-ar aduce ceva bun, n-ar mai conteni cu masa. Perşii sînt obişnuiţi să bea foarte mult vin ; nu le este însă îngăduit să vomite sau să urineze în faţa altcuiva. Acestea dar sînt obiceiurile lor de viaţă. Pe de altă parte, obişnuiesc să chibzuiască beţi asupra celor mai de seamă lucruri ; ceea ce au găsit cu cale să hotărască, le este adus spre chibzuială şi a doua zi, cînd sînt treji, de stăpînul casei în care se aflau cînd s-au sfătuit ; dacă şi cînd sînt treji găsesc că e cuminte ce-au hotărît, se ţin de hotărîre, iar de nu, o înlătură ; iar dacă cumva au ţinut sfat treji asupra unui lucru, îl hotărăsc apoi numai cînd se îmbată [311].

CXXXIV Cînd perşii se întîlnesc pe drum, se poate băga de seamă după următorul semn dacă cei ce s-au întîlnit sînt din aceeaşi stare : în loc să se salute cuvîntînd, se sărută pe gură. Dacă unul din doi este într-o stare doar cu ceva mai joasă, sărutul este dat pe obraz, iar dacă se află mult mai jos pe scara societăţii, cade în genunchi şi se închină cu fruntea la pămînt în faţa celuilalt.

Din toţi străinii de peste hotar, după ei înşişi, perşii îi preţuiesc mai mult pe cei care locuiesc cît mai aproape de ei, apoi pe vecinii acestora, şi tot aşa, îşi drămuiesc preţuirea după depărtarea ce-i desparte de alţii. Cel mai mic preţ în ochii lor îl au neamurile care locuiesc cel mai departe de ei, căci perşii se socot în toate privinţele mai presus de toţi oamenii din lume, iar despre ceilalţi, cred că se apropie de desăvîrşire numai în măsura pe care am arătat-o mai sus, şi că cei mai depărtaţi de ei sînt şi cei mai de nimica.

Pe vremea stăpînirii mezilor, neamurile regatului îşi întindeau autoritatea unul asupra altuia. Mezii îi stăpîneau pe toţi şi aveau grijă mai ales de cei care locuiau în nemijlocita lor apropiere ; aceştia, la rîndul lor, le purtau de grijă vecinilor, iar vecinii se îngrijeau de cei ce urmau. Treaba mergea după aceeaşi socoteală după care perşii îşi cinstesc vecinii. Fiecare neam avea o altă treaptă în ocîrmuire şi însărcinarea de a veghea asupra altora [312].

CXXXV Dintre toţi oamenii din lume, perşii sînt cei mai repede gata să primească obiceiuri străine. Astfel, poartă im-

brăcămintea mezilor, părîndu-li-se mai frumoasă decît a lor, așa cum, de altfel, poartă la război platoșe egiptene. Încearcă orice fel de plăceri de care aud vorbindu-se – pînă și dragostea cu băieții, cum au învățat de la eleni. Fiecare din ei ia în căsătorie mai multe soții legiuite și, pe deasupra, își mai cumpără un număr și mai mare de țiitoare.

CXXXVI După vitejia arătată în luptă, deosebită virtute bărbătească dovedește și cel ce poate să se laude cu cît mai mulți copii. Celor ce au foarte mulți copii, regele le trimite daruri în fiecare an ; părerea perșilor e că mulțimea face puterea. Educația copiilor începe de la cinci ani și ține pînă la douăzeci, îndreptîndu-se numai în trei laturi : călăria, tragerea cu arcul și rostirea adevărului. Mai înainte de a împlini cinci ani, copilul nu se înfățișează în ochii tatălui său, ci trăiește numai în cămările femeilor. Obiceiul s-a împămîntenit pentru a nu se pricinui vreo durere tatălui, dacă copilul ar muri de mic.

CXXXVII Eu unul laud acest obicei, și-l mai laud și pe cel pe care-l voi spune îndată : pentru o singură greșeală, nici regele însuși n-are dreptul să osîndească la moarte pe cineva și nici oricărui alt pers nu-i este îngăduit pentru o singură greșeală să dea o pedeapsă de neîndreptat vreunui rob din casa lui. Dacă însă, după ce-a stat și a chibzuit, stăpînul găsește că vinovatul a mai săvîrșit și alte greșeli – mai numeroase și mai mari decît serviciile pe care le-a adus – abia atunci este în drept să-și dea drumul mîniei. Perșii susțin cu tărie că la ei nimeni pînă acum nu și-a ucis tatăl sau mama ; de cîte ori s-a întîmplat așa ceva – cînd faptele au fost luate în cercetare cu de-amănuntul – s-a dezvăluit fără greș că era vorba de copii bănuiți numai a fi ai celui ucis sau de copii rod al păcatului. Căci, pretind ei, este împotriva firii ca un părinte adevărat să fie ucis de mîna propriului său fiu.

CXXXVIII Ceea ce nu le e îngăduit să facă, nu le e îngăduit nici să vorbească. Cel mai rușinos lucru cu putință pentru ei este minciuna, apoi să facă datorii ; multe sînt pricinile pen-

tru care văd ei așa lucrurile, dar mai ales pentru că – zic ei – cel care împrumută este nevoit fără doar și poate să și mintă. Dacă vreunul din cetățeni e lovit de lepră sau de boala albă [313], n-are voie să intre în oraș, nici să se amestece printre oameni. Credința lor este că cel care pătimește așa ceva a păcătuit împotriva soarelui ; chiar și orice străin atins de aceste boli este izgonit îndărăt peste hotare ; și tot din această pricină nu rabdă în țara lor nici porumbeii albi, ci-i omoară [314]. Nu-și fac micile trebuințe, nici nu scuipă în undele vreunei ape curgătoare, nu-și spală nici măcar mîinile în gîrlă – și nici nu suferă ca altcineva s-o facă, căci țin apele curgătoare în mare cinstire.

CXXXIX Iată și o altă ciudățenie ce se poate vedea în Persia – de care localnicii nu-și dau seama, dar care nouă nu ne-a scăpat din vedere. Numele lor – care e dat fie după însușirile trupești, fie după cele sufletești – se sfîrșesc toate în aceeași literă, și anume în cea numită de dorieni *san*, și de ionieni *sigma* [315]. Dacă vei lua bine seama, ai să vezi că într-adevăr numele perșilor se sfîrșesc toate în litera *s*, nu unele da și altele ba, ci toate la fel, deopotrivă.

CXL Cele de mai sus, văzute cu ochii mei, le pot spune despre perși fără să greșesc. Asupra celor ce urmează vorbesc însă ca despre niște lucruri tăinuite, fără a ști dacă sînt chiar așa ; și anume e vorba de morți. Leșul unui pers nu este îngropat mai înainte de a fi fost sfîșiat de păsări sau de cîini. Știu fără umbră de îndoială că așa fac magii, căci o fac fără a se feri de ochii oamenilor ; perșii învelesc în ceară leșul pe care-l bagă în pămînt [316]. Magii se deosebesc mult de ceilalți oameni și mai ales de preoții din Egipt : aceștia din urmă se feresc ca de-o nelegiuire să ucidă vreo viețuitoare, afară doar de cele pe care le aduc ca jertfă ; magii, dimpotrivă, omoară cu mîna lor tot felul de ființe, nu însă cîinele [317] și omul, ba încă se întrec care mai de care, ucigînd fără alegere furnici, șerpi, precum și orice altă tîrîtoare sau zburătoare [318]. Dar să lăsăm această datină așa cum a fost rînduită ea de la început, și să ne întoarcem la firul povestirii noastre.

CXLI Ionienii și eolienii, de îndată ce lydienii au fost cuceriți de perși, au trimis o solie la Sardes, să se înțeleagă cu Cyrus, rugîndu-l să-i primească ca supuși întocmai așa cum îi fuseseră lui Cresus. Cyrus, după ce ascultă cuvintele solilor, le spuse o poveste : „A fost odată un om care cînta din fluier – zicea regele ; și cum cînta el, tot privind la peștii care se zbenguiau în mare, credea că peștii vor veni pe uscat. Cînd se văzu înșelat în așteptări, a pus mîna pe-o plasă în care a prins mulțime mare de pește și a tras plasa la mal. Privindu-i cum se zbăteau, le grăi peștilor așa : «Ia mai conteniți cu săltatul, doar cînd vă cîntam din fluier nici gînd n-aveați să ieșiți afară și să-mi dănțuiți !»"[319] Cyrus le spuse dinadins această poveste ionienilor și eolienilor, deoarece, mai înainte vreme, cînd el însuși îi rugase, prin solii ce-i trimisese la ei, să se despartă de Cresus, ionienii nici nu voiseră să audă de așa ceva, pe cînd acuma, după cele întîmplate, se arătau gata să asculte de Cyrus. Povestea, regele o spunea cu sufletul plin de mînie. Ionienii, cînd auziră cum stau lucrurile de la cei întorși în orașele Ioniei, fiecare cetate a lor se apucă să se înconjure cu ziduri[320], iar locuitorii se adunară cu toții la Panionion, afară doar de milesieni. Numai cu milesienii Cyrus încheiase un legămînt de prietenie, întocmai celui care-i legase pe milesieni de regele Lydiei. Ceilalți, învoindu-se cu toții, s-au hotărît să trimită o solie la Sparta, ca să-i roage pe spartani să le ia apărarea.

CXLII Ionienii[321] despre care este vorba și care stăpînesc Panionion și-au așezat orașele sub cel mai frumos cer pe care-l știm și pe pămîntul cu cele mai blînde anotimpuri ; nu fac cît ținutul Ioniei, nici țările așezate la miazănoapte, nici cele de la miazăzi, nici cele de la răsărit, nici cele de la apus – asupra unora abătîndu-se frigul și umezeala, asupra altora arșița și uscăciunea. Locuitorii Ioniei nu vorbesc una și aceeași limbă, ci fiecare grăiește altfel. Miletul este cea dintîi așezare dinspre miazăzi, urmată de Myus și Priene[322] ; aceste orașe sînt așezate în Caria și au aceeași limbă. Vin la rînd orașele din Lydia : Efesul, Colofonul, Lebedos, Teos, Clazomenai și Foceea[323]. Orașele înșirate acum nu se potrivesc nicidecum ca limbă cu cele pomenite mai sus, dar între ele se aseamănă[324]. Apoi, mai rămîn încă trei orașe ioniene – dintre care două întemeiate

în insulele Samos şi Chios, iar al treilea ridicat pe ţărmul continentului : Erythrai [325]. Cei din Chios şi din Erythrai vorbesc aceeaşi limbă, pe cînd samienii au un grai numai al lor. Iată, prin urmare, care sînt cele patru feluri de graiuri ale ionienilor.

CXLIII Dintre ionienii aceştia, milesienii erau oarecum la adăpost de primejdie, în urma tratatului încheiat, iar ionienii, locuitori ai insulelor, n-aveau nici ei de ce să se teamă, căci fenicienii [325 bis] nu erau încă supuşi de perşi, iar perşii nu cunoşteau încă, pe acea vreme, meşteşugul de a umbla pe mare.
Ionienii din Asia s-au despărţit de grosul ionienilor numai din următoarea pricină [326] : pe vremea cînd tot poporul elenilor era slab, ramura ionică era cea mai neînsemnată din neamurile care-l alcătuiau şi nu se bucura de nici o preţuire. Într-adevăr, afară de Atena, nici o altă aşezare a lor nu era vestită. Ceilalţi ionieni, ba chiar şi atenienii, fugeau de numele de „ionian" şi nu le plăcea să li se spună astfel ; pe cît mi se pare mie, pînă şi astăzi cei mai mulţi din ei se ruşinează de acest nume [327]. Dimpotrivă, cele douăsprezece oraşe despre care am vorbit se făleau cu numele de „ionian" şi au înălţat un templu numai pentru ele singure, căruia i-au pus numele de „Panionion" [328]. Ele luară hotărîrea să nu împartă lăcaşul lor de închinare cu nimeni dintre ceilalţi ionieni (şi, de altfel, nimeni, afară de cei din Smyrna, n-a cerut să fie primit să se închine acolo).

CXLIV Tot aşa se petrec lucrurile şi cu dorienii din ţinutul zis astăzi „Pentapolis" – mai înainte vreme, „Hexapolis" ; ei se feresc cu străşnicie să mai primească la templul Triopic [329] pe alţi dorieni din vecinătate [330] – ba chiar şi dintr-ai lor au înlăturat de la ceremonii pe cei care încălcaseră rînduielile sanctuarului. La jocurile date în cinstea lui Apollo Triopianul, se statorniciseră odinioară, ca răsplată pentru învingători, trepiede de aramă ; cei care le primeau aveau datoria să nu le scoată din templu, ci să le închine pe loc zeului. Un om din Halicarnas [331], pe nume Agasicles, cîştigînd întrecerea, trecu peste obiceiul pămîntului şi, luînd trepiedul acasă la el, îl bătu în peretele casei. De aceea, cele cinci oraşe – Lindos, Ialyssos, Cameiros [332], Cos [333] şi Cnidos au înlăturat din comunitatea templului pe cel

de-al şaselea oraş, Halicarnasul. Aceasta a fost, aşadar, pedeapsa dată locuitorilor din Halicarnas [334].

CXLV Părerea mea este că ionienii au întemeiat confederaţia de douăsprezece oraşe şi n-au mai vrut să primească şi pe alţii, deoarece şi atunci cînd locuiau în Pelopones aşezările lor tot în număr de douăsprezece erau, aşa cum, de altfel, au şi rămas pînă azi în mîinile aheilor, care i-au alungat pe ionieni [335], şi anume : mai întîi Pellene, în faţa Sicyonului, pe urmă Aigira şi Aigai – pe unde curge rîul Crathis [336], care nu seacă niciodată şi de la care şi-a tras numele şi un rîu din Italia ; Bura şi Helike, unde s-au adăpostit ionienii biruiţi în luptă de ahei ; Aigion, Rhypes, Patrai, Pharai, Olenos, prin care îşi rostogoleşte apele marele rîu al Peirosului ; Dyme şi Tritaia, singurele din aceste oraşe înlăuntrul continentului.

CXLVI Aceste douăsprezece aşezări [337] aparţin astăzi aheilor, odinioară însă erau ale ionienilor.

Iată pentru ce şi ionienii din Asia au întemeiat douăsprezece oraşe ; ar fi o nerozie să spui că aceşti ionieni sînt mai presus decît ceilalţi sau că au o obîrşie mai vestită ; printre ei, de altfel, se află o parte destul de însemnată de abanţi din Eubeea [338], care n-au nimic comun cu locuitorii din Ionia, nici măcar numele ; cu aceşti ionieni s-au mai amestecat şi minyenii din Orchomenos [339], cadmeeni, driopi, focidieni răzvrătiţi, moloşi, pelasgi din Arcadia, dorieni din Epidauros [340] şi multe alte neamuri. Chiar cei plecaţi din prytaneul [341] atenienilor, şi care se ţineau a fi cei mai de seamă, nu şi-au luat cu ei femei cînd au pornit să întemeieze aceste colonii, ci şi-au luat femei cariene, pe ai căror părinţi i-au ucis. În urma omorului săvîrşit, femeile s-au legat cu jurămînt, pe care l-au lăsat şi fiicelor lor, ca niciodată să nu stea la masă cu soţul lor şi niciodată să nu-i zică pe nume [342] ; toate acestea, deoarece ionienii, ucigaşii părinţilor, ai bărbaţilor şi ai fiilor ce-i avuseseră, le luaseră de neveste după înfăptuirea acestei nelegiuiri.

CXLVII Întîmplarea s-a petrecut la Milet. Unii dintre ionienii din Asia şi-au ales rege dintr-o spiţă lyciană, coborîtoare din Glaucos [343], fiul lui Hippolohos, alţii şi-au ales drept cîrmu-

itori pe cauconii din Pylos, care se trag din Codros[344], fiul lui Melanthos, iar alţii îşi aleseră cîrmuitorii din urmaşii ambelor dinastii. Cum ei ţin la numele lor mai mult decît oricare din ceilalţi ionieni, n-au decît să treacă, dacă le place, drept adevăraţii ionieni. Adevărul e că ionieni sînt toţi cei care îşi trag obîrşia din Atena şi sărbătoresc Apaturiile[345]; toţi ionienii ţin sărbătoarea Apaturiilor, numai locuitorii Efesului şi ai Colofonului, nu. Ei sînt singurii dintre ionieni care n-o ţin, fiind înlăturaţi de la această sărbătoare în urma unui omor întîmplat cîndva.

CXLVIII „Panionion" este un loc sfînt de pe muntele Mycale[346], aşezat spre miazănoapte şi închinat de obştea ionienilor lui Poseidon Heliconios[347]. Mycale e o limbă de pămînt muntos care se întinde spre partea de unde bate zefirul, în faţa insulei Samos. Ionienii din cele douăsprezece oraşe se adună aci pentru a celebra ceremoniile religioase care au primit numele de „Panionia". Nu numai numele sărbătorilor ioniene se sfîrşeşte astfel, în aceeaşi literă, ci şi numele sărbătorilor tuturor elenilor, aşa cum se întîmplă şi cu numele perşilor[348].

CXLIX După oraşele ioniene, iată acum şi pe cele eoliene: Kyme sau Phriconis, Lerisai, Neon Teichos, Temnos, Killa, Notion, Aigiroessa, Pitane, Aigaiai, Myrina, Gryneia[349]. Acestea sînt cele mai vechi oraşe eoliene, în număr de unsprezece; unul din ele şi anume Smyrna[350], a fost smuls de către ionieni; căci, pe continentul asiatic, oraşele eoliene erau şi ele tot douăsprezece ca număr. Ţinutul pe care s-a nimerit să-l colonizeze eolienii este mai mănos decît al ionienilor, dar nu se bucură de anotimpuri atît de blînde.

CL Iată cum au pierdut eolienii Smyrna: ei primiseră în cetatea lor pe nişte locuitori din Colofon, înfrînţi într-o răzvrătire şi pe urmă alungaţi din patrie. Nu după mult timp, fugarii din Colofon, pîndind pe smyrnieni – cînd aceştia celebrau o serbare în cinstea lui Dionysos în afara zidurilor cetăţii – au închis porţile şi s-au făcut stăpîni pe cetate. Toţi eolienii sărind într-ajutor, au ajuns la o învoială: ionienii urmau să dea îndărăt toate bunurile casnice, iar eolienii părăseau cetatea. După îm-

plinirea celor hotărîte, cei din Smyrna au fost împărțiți între celelalte orașe eoliene care i-au primit în sînul lor.

CLI Acestea sînt orașele de pe continent ale eolienilor, fără să le mai socotim și pe cele de pe muntele Ida [351], căci acestea se află mai la o parte. În privința orașelor de pe insule, cinci se află în Lesbos (al șaselea, care se află tot în Lesbos, și anume Arisba, a fost cucerit de locuitorii Methymnei, deși erau de același sînge cu arisbienii) [352] ; un alt oraș a fost întemeiat în Tenedos, iar un altul în pîlcul de insulițe numit „o sută de insule" [353]. Cei din Lesbos și cei din Tenedos, ca și ionienii din insule, nu erau pîndiți de nici o primejdie. Dar celelalte cetăți hotărîră într-un glas să-i urmeze pe ionieni în tot ce-ar face aceștia.

CLII De îndată ce-au ajuns la Sparta (căci solia fusese trimisă în mare pripă), trimișii ionienilor și ai eolienilor au ales, spre a vorbi în numele tuturora, pe trimisul Foceei, care se numea Pythermos. Pythermos – pentru ca spartanii să se adune în număr cît mai mare cînd or auzi de așa ceva – s-a înfășurat într-un veșmînt de porfir [354] și, cînd s-a aflat în fața lor, a rostit o cuvîntare lungă [355], în care le cerea să vie într-ajutorul elenilor din Asia. Dar spartanii nu-i dădură ascultare, și hotărîră să nu-i ajute pe ionieni. Solii se întoarseră acasă. Spartanii, cu toate că respinseseră solia ioniană, trimiseră totuși o corabie cu cincizeci de vîsle [356] care, pe cîte socot, trebuia să ia seama la ce se petrecea între Cyrus și ionieni.

Ajunsă la Foceea, solia din Sparta l-a trimis la Sardes pe cel mai de frunte dintre soli, numit Lacrines, pentru a duce lui Cyrus cuvîntul spartanilor, și anume : să nu cuteze să se atingă de vreun oraș elen – căci ei nu vor trece fapta cu vederea.

CLIII Cînd solul sfîrși ce avea de spus, se zice că Cyrus i-a întrebat pe cîțiva eleni care stăteau lîngă el, cine erau acești lacedemonieni și cît erau ei de numeroși [357] de se-ncumetau să-l înfrunte astfel. După ce se dumiri, vorbi către solul spartanilor : „Nu m-am temut niciodată de astfel de oameni care au în mijlocul orașului un loc hărăzit [358] pentru adunări unde se amăgesc unii pe alții prin jurăminte mincinoase [359]. De voi fi sănătos, nu păsurile ionienilor le vor da de vorbit, ci ale lor înșile".

Cyrus zvîrlea aceste cuvinte amenințătoare țintind pe toți elenii, deoarece ei țin tîrguri unde se cumpără și se vinde ; căci, la perși, nu se pomenește să se facă schimb la piață, și nici n-au măcar un loc pentru așa ceva [360]. Apoi, Cyrus încredință paza orașului Sardes unui bărbat pers, Tabalos, iar lui Pactyes, un lydian, îi dete însărcinarea să ducă în Persia comorile lui Cresus și ale celorlalți lydieni [361] ; el însuși se întoarse la Ecbatana, luîndu-l și pe Cresus cu el, deocamdată neținiînd cîtuși de puțin seama de ionieni. Nori negri se iveau, în schimb, dinspre părțile Babilonului, ale bactrienilor, saccilor și egiptenilor ; regele avea de gînd să meargă chiar el împotriva acestora, în fruntea armatelor, iar împotriva ionienilor să trimită o altă căpetenie de oști.

CLIV Cind Cyrus părăsi Sardesul, Pactyes răsculă pe lydieni împotriva lui Tabalos și a lui Cyrus. Coborînd pe țărmul mării, cum avea în mînă tot aurul luat din Sardes, tocmi lefegii și hotărî pe locuitorii de pe coastă să lupte alături de el. Năpustindu-se asupra Sardesului, îl impresură pe Tabalos care se închise în acropole.

CLV Cyrus, aflînd pe drum ce se petrecea, îi spuse lui Cresus : „Cresus, care fi-va oare capătul tulburărilor prin care trec ? Lydienii, pe cît se vede, nu se vor astîmpăra să-mi tot dea de lucru și să-și dea și lor totodată. Mă întreb dacă n-ar fi cel mai bine să-i aduc în stare de robie. Pare-mi-se că m-am purtat ca unul care, după ce a omorît un părinte, i-a crutat copiii [362] ; în timp ce te duc cu mine ca rob, tu care-ai fost pentru lydieni mai mult decît un tată, le las lydienilor orașul pe mînă și apoi mă mai mir că se răzvrătesc împotrivă-mi !" Cyrus spunea ce gîndea. Iar Cresus îi răspunse cu aceste cuvinte, de teamă ca Cyrus să nu dărîme Sardesul, nelăsînd nici piatră pe piatră : „O rege, tot ce spui e cu temei ; totuși, nu-ți da frîu liber mîniei și nu nimici o cetate străveche care nu-i cu nimic vinovată nici de ce s-a petrecut mai înainte vreme, nici de cele ce se întîmplă acum. Pentru trecut, eu port toată vina care apasă asupra capului meu. Pentru clipa de față, vinovat este Pactyes, căruia tu i-ai încredințat Sardesul [363], deci asupra lui să cadă mînia ta. Iartă-le lydienilor și, ca pe viitor să nu se mai răzvrătească și să nu-ți

mai dea prilej de temere, rînduieşte-le ce te voi sfătui eu : trimite vorbă că nu le mai dai voie să aibă arme de luptă ; dă-le poruncă să poarte tunici pe sub mantie şi să se încalţe cu coturni, spune-le că doreşti să-şi înveţe copiii cîntul la citară, cîntul din strune şi negoţul cu de-amănuntul [364]. Foarte curînd, o rege, îi vei vedea cu ochii tăi cum se vor schimba într-un fel de muieri din bărbaţi ce sînt, aşa încît nu vor mai fi o primejdie pentru tine şi nici nu se vor mai scula cu răzvrătire împotrivă-ţi".

CLVI Cresus îl sfătuia pe Cyrus la toate cîte le-aţi aflat, găsindu-le mai uşor de îndurat pentru lydieni decît să fie vînduţi ca robi, ştiind că dacă nu-i va înfăţişa vorbe cu temei, nu va izbuti să-l înduplece să-şi mute gîndul. Pe de altă parte, se temea ca nu cumva în viitor lydienii, răsculîndu-se din nou împotriva perşilor, să nu-şi atragă singuri nimicirea, chiar dacă ar fi ieşit deocamdată din încurcătură.

Cyrus însă se arătă bucuros de sfatul primit şi, potolindu-şi mînia, făgădui să-i dea ascultare lui Cresus. Chemînd la el pe un med, Mazares, îi porunci să încunoştiinţeze pe lydieni de cele ce-l învăţase Cresus şi să-i ia ca robi pe toţi ceilalţi care, uniţi cu lydienii, merseseră împotriva Sardesului ; cît despre Pactyes, să i-l aducă viu cu orice preţ.

CLVII După ce dădu aceste porunci, aflîndu-se pe drum, Cyrus îşi urmă călătoria spre ţinuturile perşilor. Pactyes – cum auzi că o oştire era pe cale să se apropie de el – se înspăimîntă şi se grăbi să fugă la Kyme. Medul Mazares se îndreptă spre Sardes numai cu o parte din oastea lui Cyrus, atîta doar cîtă avea la îndemînă ; cum nu mai găsi aici pe nici unul din oamenii lui Pactyes, îi sili mai întîi pe lydieni să îndeplinească hotărîrile lui Cyrus ; şi, într-adevăr, în urma poruncilor lui Cyrus, lydienii şi-au schimbat cu totul felul de viaţă. Apoi Mazares trimese la Kyme soli cu poruncă ca Pactyes să-i fie predat.

CLVIII Locuitorii din Kyme găsiră însă cu cale să-l întrebe pe zeul preamărit de Branchizi ce era de făcut. Se afla în acele locuri un oracol din vremuri străvechi, pe care obişnuiau să-l consulte toţi ionienii şi eolienii ; locul se găseşte în ţinutul Miletului, deasupra portului Panormos. Kymeenii, aşa cum spuneam,

trimiseră la Branchizi oameni care să cerceteze oracolul asupra celor ce trebuiau să facă cu Pactyes pentru a fi pe placul zeilor. La întrebarea pusă de ei, răspunsul a fost să-l dea pe Pactyes în mîna perşilor. Cînd kimeenii luară cunoştinţă de răspunsul adus, se pregătiră să-l predea. În timp ce mulţimea cetăţenilor era gata să meargă pe această cale, un cetăţean fruntaş, şi anume Aristodicos, fiul lui Heracleides, arătîndu-se neincrezător în oracol [365] şi bănuind pe cei trimişi că strîmbaseră adevărul, îi opri pe kymeeni să treacă la fapte, pînă cînd alţi soli, dintre care urma şi el să facă parte, nu vor fi mers să întrebe a doua oară oracolul despre soarta lui Pactyes.

CLIX Ajunşi la Branchizi, Aristodicos, în numele soliei, întrebă oracolul zicînd : „Doamne, venit-a la noi, cerînd ocrotire, lydianul Pactyes, fugind de-o moarte năprasnică ce-l pîndeşte din partea perşilor. Perşii îl cer – poruncind kymeenilor să-l predea. Noi însă – cu toate că ne temem de puterea perşilor –, pînă în clipa de faţă n-am îndrăznit să dăm pe mîna lor pe cel care ne cere ocrotire, mai înainte de a-ţi cunoaşte fără greş gîndul despre cele ce trebuie să facem..." Aşa întrebă Aristodicos, dar zeul le dădu kymeenilor acelaşi răspuns, adică îi sfătui să-l predea pe Pactyes perşilor. Atunci Aristodicos, cu precugetare, făptui cele ce urmează : dînd ocol templului, alungă vrăbiile şi alte păsări cîte se mai găseau pe acolo din cuiburile ce şi le făcuseră sub streaşina templului [366]. Pe cînd îşi ducea la îndeplinire fapta, se spune că s-a auzit un glas din adîncul templului care i-a vorbit astfel lui Aristodicos : „Tu, cel mai nelegiuit între oameni, cum de îndrăzneşti să faci aşa ceva ? Cutezi să alungi de la templul meu pe cei pe care-i ocrotesc ?!" Fără să se sfiască, Aristodicos a răspuns la întrebare : „Stăpîne, văd cît ştii de bine să aperi pe cei care s-au pus sub ocrotirea ta, şi kymeenilor le porunceşti să-l dea pe mîna duşmanilor pe cel care le cere ocrotire ?"... „Da, aşa poruncesc – cuvîntă iarăşi zeul – pentru ca voi, săvîrşind o nelegiuire, să pieriţi cît mai repede şi pe viitor să nu mai veniţi să întrebaţi oracolul meu ce aveţi de făcut cu cei care vă cer ocrotirea".

CLX Cînd kymeenii au auzit răspunsul ce le-a fost adus, l-au scos afară din oraş pe Pactyes şi l-au trimis la Mytilene, de-

oarece nu voiau să piară dacă l-ar fi predat, dar nici să fie împresuraţi dacă l-ar fi ţinut la ei. Mytilenienii, cărora Mazares le cerea printr-o solie să i-l dea pe Pactyes, tocmai se pregăteau s-o facă în schimbul unei anumite sume de bani, n-aş putea spune fără greş cît, fiindcă tîrgul nu s-a mai făcut ; kymeenii, de îndată ce auziră de tocmelile celor din Mytilene, trimiţînd o corabie la Lesbos, l-au dus pe Pactyes în Chios. Acolo, smuls cu silnicie de la altarul Athenei Poliuchos [367], a fost predat [perşilor] de locuitorii din Chios. Predarea se făcea în schimbul unei bucăţi de pămînt, numită a lui Atarneus. Acest ţinut, zis al lui Atarneus, se află în Mysia, în faţa Lesbosului [368]. Perşii, punînd mîna pe Pactyes, îl aruncară în temniţă, dorind să-l înfăţişeze lui Cyrus. Şi a trecut pe urmă vreme îndelungată în care nici un locuitor din Chios, aducînd jertfă vreunuia din zei, n-a mai împrăştiat peste capetele victimelor boabe din orzul crescut în locul acesta, numit al lui Atarneus, nici n-a copt turte sacre din griul venit de acolo, iar lumea înlătura de la ceremoniile religioase orice lucru adus de acolo.

CLXI După ce locuitorii din Chios l-au predat pe Pactyes, Mazares porni cu război împotriva celor care luptaseră alături de Pactyes la împresurarea lui Tabalos, şi astfel izbuti să ia ca robi pe cei din Priene, trecu prin foc şi sabie împreună cu oamenii săi întreaga cîmpie a Meandrului în lung şi lat, şi tot aşa făcu şi cu Magnesia [369]. Apoi, destul de curînd, muri bolnav.

CLXII După moartea lui Mazares, ii urmă la comanda trupelor Harpagos, sosind din Asia de sus ; şi acesta era med de neam, şi anume acelaşi Harpagos pe care Astyages, regele mezilor, îl ospătase cu o masă nelegiuită, adică cel care-l ajutase pe Cyrus să pună mîna pe domnie. Harpagos, pus căpetenie peste oşti de către Cyrus, cum ajunse în Ionia porni la cucerirea cetăţilor, ridicînd movile de pămînt [370] ; de îndată ce-i silea pe locuitori să se închidă după zidurile cetăţii, obişnuia să-i ţină asediaţi, înălţînd sub ziduri grămezi de pămînt.

CLXIII Cel dintîi oraş din Ionia pe care puse mîna a fost Foceea. Locuitorii de aci sînt cei dintîi eleni care au făcut lungi călătorii pe mare şi au descoperit Marea Adriatică, Tyrrhenia [371],

Iberia[372], Tartessosul[373]; în călătoriile lor pe mare, ci nu se slujeau de corăbii rotunde[374] la înfățișare, ci de pentecontere. Cînd au sosit la Tartessos, cîștigară prietenia regelui de aci, numit Arganthonios, care a domnit la Tartessos optzeci de ani și a trăit o sută douăzeci. Foceenii se vîrîră într-atît sub pielea bătrînului, încît acesta mai întîi îi pofti să-și lase Ionia lor și să se așeze oriunde ar fi vrut în țara lui, iar apoi, cum nu putuse să-i înduplece, cînd a aflat de la ei despre primejdia medă care creștea într-una[375], le dădu bani să-și ridice un zid de jur împrejurul orașului. Și le-a dat bani din belșug; căci lungimea zidului măsoară un număr mare de stadii, iar zidul a fost ridicat în întregime numai din pietre mari, meșteșugit potrivite între ele.

CLXIV Acestea sînt împrejurările care au dus la clădirea zidului Foceei. Harpagos, înaintînd cu armata ce-o avea, îi împresură pe foceeni, trimițîndu-le vorbă că s-ar mulțumi ca locuitorii să se învoiască să dărîme doar un singur meterez al zidului[376] și să închine o singură locuință[377]. Foceenii, care aveau groază de sclavie, cerură un răgaz de o zi ca să chibzuiască înainte de a da răspunsul; pentru ziua îngăduită, îl rugau pe Harpagos să-și îndepărteze oștirea de sub zidurile lor. Harpagos le răspunse că-și dă bine seama ce au de gînd să facă, dar că totuși le va îngădui să țină sfat. Așadar, în ziua cînd Harpagos își îndepărtase oastea, foceenii își traseră penteconterele pe apă, încărcară femeile și copiii, toate lucrurile casnice cîte le aveau, și, pe deasupra, statuile din temple și alte odoare, afară de cele din bronz, marmură și de picturi. După ce au încărcat tot ce mai rămăsese, se urcară și ei pe corăbii și se îndreptară spre Chios. Iar perșii ocupară Foceea deșartă de locuitori[378].

CLXV Foceenii, după ce locuitorii din Chios n-au vrut să le vîndă pe bani insulele numite Oinusse[379] – de teamă ca nu cumva acestea să ajungă un nod de negoț, iar propria lor insulă să înceapă a fi ocolită din această pricină – porniră mai departe spre Kyrnos[380]. Aici, cu douăzeci de ani în urmă, ascultînd de îndemnurile unui oracol, întemeiaseră ei o colonie, pe nume Alalia[381]. Arganthonios, pe vremea aceea, era mort de mult. În drum spre Kyrnos, mai întîi se abătură la Foceea, unde răpuseră străjile perșilor care păzeau orașul încredințat lor de Har-

pagos ; apoi, după ce terminară treaba aceasta, au pus blesteme înfricoşătoare pentru oricine ar fi părăsit ceata care pleca pe mare ; fără a se mulţumi numai cu blestemele, au zvîrlit în mare şi un bulgăr de fier înroşit în foc, jurînd că nu se vor întoarce la Foceea mai înainte ca fierul înroşit să se fi ridicat deasupra valurilor. Dar, pe cînd erau în drum spre Kyrnos, mai mult de jumătate din ei au fost cuprinşi de jale şi dor după oraşul şi ţinutul unde crescuseră şi, călcînd jurămintele făcute, s-au întors îndărăt la Foceea. Cei care şi-au ţinut cuvîntul, desfăşurîndu-şi pînzele, au apucat calea mării, plecînd din insulele Oinusse.

CLXVI Cînd au ajuns la Kyrnos, au locuit aici vreme de cinci ani, alături de cei sosiţi înaintea lor, şi întemeiară sanctuare. Cum se ţineau numai de prădăciuni şi de jafuri pe la toţi vecinii, tyrrhenienii şi carthaginezii [382] se înţeleseră între ei să pornească împotriva foceenilor, fiecare cu cîte 60 de corăbii. Foceenii îşi înarmară şi ei corăbiile, în număr de şaizeci, şi ieşiră în întîmpinarea duşmanului în apele mării numită Sardoniană [383]. Încăierîndu-se într-o bătălie navală, foceenii cîştigară un fel de biruinţă „cadmeeană" [384] ; patruzeci din corăbiile lor au fost nimicite, iar cele douăzeci cîte au mai rămas nu mai erau de întrebuinţat, căci li se strîmbaseră ciocurile. Foceeni se întoarseră pe mare la Alalia, îşi luară femeile, copiii şi avutul cît puteau corăbiile să poarte şi, părăsind Kyrnosul, se îndreptară spre Rhegion [385].

CLXVII Carthaginezii şi tyrrhenienii, pe oamenii care se aflau pe corăbiile nimicite şi-i împărţiră între ei ca robi ; [locuitorii din Agylla] [386] căpătară cea mai mare parte dintre robii foceeni, pe care, ducîndu-i în afară de oraş, îi uciseră cu pietre. De atunci, la agyllieni, oricine şi orice ar fi trecut pe lîngă locul unde zăceau trupurile foceenilor, ajungea strîmb, schilod, slăbănog, fie că era vorba de vite mici, de vite de jug sau de oameni. Agyllienii, dornici să-şi ispăşească păcatul, au trimis la Delfi. Pythia le porunci să facă ceea ce, de altfel, mai săvîrşesc încă şi azi : în cinstea celor ucişi aduc sacrificii bogate şi ţin jocuri gimnice şi alergări de cai. Aşa fu soarta acestei părţi dintre foceeni. Ceilalţi însă, care au fugit la Rhegion, plecînd de aici mai departe, au pus mîna pe o aşezare orăşenească din ţinutul

Oinotriei[387], care acum se numeşte Hyele[388]. Ei colonizară oraşul. după ce-au aflat de la un om din Poseidonia[389] că Pythia le poruncise prin oracolul dat să ridice doar un sanctuar în cinstea unui erou cu numele Kyrnos[390], nu să se aşeze în insula cu acest nume. Iată dar care a fost soarta Foceei din Ionia.

CLXVIII Locuitorii din Teos se purtară şi ei tot cam ca foceenii. Cînd Harpagos, cu ajutorul unui val de pămînt, le-a cucerit întăritura zidurilor, urcîndu-se cu toţii în corăbii, apucară pe mare spre Tracia şi aici întemeiară oraşul Abdera ; oraşul mai fusese o dată întemeiat, înainte de sosirea teenilor, de Timesios din Clazomenai, dar acesta n-a apucat să se bucure de linişte, căci a fost izgonit de traci ; acum Timesios este cinstit de locuitorii din Abdera ca un erou.

CLXIX Foceenii şi teenii au fost singurii dintre ionieni care n-au vrut să rabde jugul robiei şi şi-au părăsit ţara. Ceilalţi ionieni, afară de milesieni, îl înfruntară bărbăteşte pe Harpagos, ca şi cei ce-au plecat, şi se purtară vitejeşte, fiecare luptînd pentru patria lui ; dar, fiind înfrînţi şi oraşele lor cucerite, au rămas fiecare în ţara lui şi s-au supus poruncilor date. Cît priveşte pe milesieni, aşa cum am arătat mai sus, deoarece făcuseră un jurămînt de credinţă faţă de Cyrus, au trăit în linişte. În acest chip a fost Ionia robită pentru a doua oară. Cînd Harpagos i-a supus pe ionienii de pe continent, cei din insule, înspăimîntaţi de soarta acestora, s-au închinat de bunăvoie puterii lui Cyrus.

CLXX Cu toată nenorocirea care se abătuse peste ei, ionienii se mai strîngeau totuşi în adunările de la Panionion. Aflu că Bias din Priene[391] le-a înfăţişat o povaţă foarte cuminte, pe care, dac-ar fi ascultat-o, le-ar fi stat în putere să ajungă cei mai fericiţi dintre eleni ; el i-a sfătuit ca, strîngînd laolaltă un singur pîlc de corăbii, să-şi întindă pînzele şi să pornească pe mare spre Sardinia, iar acolo să întemeieze un singur oraş entru toţi ionienii ; astfel, scăpînd de jugul robiei, urmau să trăiască în bunăstare, stăpînind cea mai mare din toate insulele şi poruncind ei altora[392] ; dacă aveau să rămîie pe loc, pe viitor, zicea el, nu mai întrezărea nici un fel de libertate pen-

tru ei. Acesta a fost îndemnul lui Bias din Priene, după prăbuşirea ionienilor.

Şi mai înainte încă de a fi fost cuceriţi, Thales din Milet, un bărbat care la obîrşia sa era fenician [393], le dăduse de asemenea o povaţă minunată atunci cînd i-a sfătuit pe ionieni să-şi rînduiască o singură adunare, al cărei scaun urma să fie la Teos (căci Teosul se află drept în inima Ioniei) ; aceasta nu însemna de fel că celelalte oraşe şi-ar fi pierdut dreptul de a-şi vedea singure de treburile lor, numai că ar fi fost socotite un fel de deme. Iată care au fost îndemnurile date ionienilor de către cei doi oameni de seamă.

CLXXI Harpagos, după ce a cucerit Ionia, a pornit cu război împotriva carienilor, caunienilor şi lycienilor [394], sporindu-şi oastea cu ionieni şi eolieni. Dintre cei înşiraţi mai sus, carienii au venit pe continent pornind din insule ; în vechime, fiind supuşii lui Minos şi numindu-se lelegi [395], ei stăpîneau insulele fără a plăti tribut, după cîte am putut afla din auzite despre vremi atît de îndepărtate ; totuşi, ori de cîte ori Minos le-ar fi cerut, îi dădeau oameni pentru corăbiile ce le-avea. Cum Minos îşi întindea stăpînirea peste nenumărate ţinuturi şi se arăta norocos în luptă, neamul carienilor ajunse şi el, pe acea vreme, să se bucure între toate celelalte neamuri de o faimă fără pereche.

Carienilor li se datorează trei descoperiri de care s-au folosit şi elenii : ei sînt cei care au arătat cum să se prindă de coifuri smocurile de păr şi cum să se împodobească scuturile cu semne deosebite ; tot ei sînt cei ce-au pus întîiaşi dată toartă de curea la scuturi ; pînă atunci, toţi cîţi obişnuiau să se folosească de paveze le purtau fără curele pe dinăuntru [396], mînuindu-le numai prin nişte chingi de piele petrecute pe după gît şi umărul stîng [397]. Mult mai tîrziu după aceea, ionienii şi dorienii îi alungară din insule pe carieni, care astfel ajunseră pe continentul asiatic. Aşa povestesc cretanii că s-a întîmplat cu carienii ; dar spusele carienilor nu se potrivesc cu ale cretanilor ; ei se socot a fi un neam băştinaş de pe continent care a purtat totdeauna numele ce-l are şi acum. Ca mărturie, ei arată un străvechi sanctuar al lui Zeus Carianul la Mylasa [398], unde sînt îngăduiţi atît mysienii cît şi lydienii ca rude ale carienilor ; căci Lydos

și Mysos, după spusele lor, erau frații lui Car. Numai aceștia, prin urmare, sînt îngăduiți în templu, în timp ce pe alții, de alt neam, măcar că au ajuns să vorbească aceeași limbă cu carienii, nu-i îngăduie.

CLXXII Caunienii, în schimb, care într-adevăr îmi par băștinași, zic că s-ar trage din Creta. Cît privește limba lor, sau ei s-au dat după limba carienilor, sau carienii după ei (n-am cum să judec fără greș) ; ca moravuri însă, se deosebesc mult de ceilalți oameni, chiar și de carieni. De pildă, lor li se pare foarte nimerit să se adune la un loc după vîrstă și după prieteșug, ca să bea împreună, cete-cete de bărbați, femei și copii. Odinioară, ei ridicaseră sanctuare și pentru divinități străine, dar pe urmă, răzgîndindu-se, se hotărîră să cinstească numai pe zeii lor strămoșești. Toată tinerimea caunică, îmbrăcîndu-și armele, se duse cu alai pînă la fruntariile Calyndei [399], izbind în aer cu lăncile și strigînd într-una că-i alungă pe zeii străini. Iată ce fel de obiceiuri au.

CLXXIII Lycienii își trag obîrșia din Creta (căci odinioară întreaga Cretă era sub stăpînirea barbarilor). Fiii Europei, Sarpedon și Minos, s-au luat la ceartă în Creta pentru domnie ; Minos, ieșind biruitor, l-a alungat atît pe Sarpedon, cît și pe cei care-l sprijineau ; cei izgoniți au trecut în Asia, în ținutul Milyadei, căci ținutul locuit astăzi de lycieni nu e altceva decît vechea Milyada [400], iar locuitorii purtau pe vremea aceea numele de solymi. Atîta timp cît peste ei domni Sarpedon, ei și-au păstrat numele adus cu ei [din Creta], și anume termili, așa cum, de altfel, mai sînt încă și acum numiți lycienii de către vecinii din jur. Dar după ce Lycos, fiul lui Pandion – alungat la rîndu-i de frate-său Aigeus – sosi de la Atena la Sarpedon, în țara termililor, după numele acestui Lycos, cu vremea s-au numit și ei *lycieni* [401]. Obiceiurile lor sînt în parte cretane, în parte cariene. Totuși, au un obicei aparte, în care nu se potrivesc cu nimeni : numele și-l iau după mamă, și nu după tată. Dacă cineva îl întreabă, de pildă, pe un vecin cine este, acesta îi răspunde povestindu-i cine a fost mama sa, și-i va înșirui bunicile din partea mamei. Dacă o femeie cetățeană de drept trăiește cu un sclav, copiii sînt socotiți oameni liberi ; iar dacă

un cetățean liber, fie el chiar fruntaş în cetate, are de soție o femeie străină sau o țiitoare, copiii nu se bucură de nici o vază [402].

CLXXIV Carienii au fost cuceriți de Harpagos, fără să fi săvîrşit vreo faptă deosebită nici ei, şi nici elenii care locuiesc în acest ținut. Printre alți eleni, s-au aşezat aici şi cnidienii, nişte colonişti spartani, într-un ținut care înaintează în mare ; numele ținutului, care se află în prelungirea Chersonesului din oraşul Bybassia [403] este Triopion [404]. Această limbă de pămînt se află în întregime sub stăpînirea cnidienilor, afară de un mic loc înconjurat de apa mării, mărginit către miazănoapte de Golful Keramic [405], iar spre miazăzi de marea Symei şi a Rhodosului. Locul, fiind atît de îngust, abia dacă are cinci stadii, căci cnidienii, pe timpul cînd Harpagos cucerea Ionia, tocmai se apucaseră să-l taie, cu gîndul să-şi prefacă ținutul într-o insulă. Într-adevăr, tot ce rămînea despărțit de continent era numai al lor, căci ținutul Cnidosului se sfîrşeşte chiar acolo unde începe uscatul continentului ; tocmai pe aci urma să fie străpuns istmul. Pentru această lucrare, cnidienii foloseau multă mînă de lucru; dar cum la spartul pietrii lucrătorii se răneau cu aşchii peste tot, şi îndeosebi la ochi, mai mult decît era firesc, loviți parcă înadins de o putere de sus – cnidienii trimiseră la Delfi oameni care să întrebe ce anume piedică le stă în cale. Pythia, chiar după spusele cnidienilor, dădu acest răspuns în trimetri iambici [406] :

Să nu întăriți istmul, nici să nu-l săpați.
Zeus, de-ar fi vrut, în ostrov l-ar fi prefăcut.

Cnidienii, în fața acestui răspuns al Pythiei, şi-au întrerupt săpatul şi, fără nici un fel de împotrivire, s-au închinat lui Harpagos care înainta asupra lor cu armată.

CLXXV La miazănoapte de Halicarnas, în inima uscatului, locuiau pedasienii ; ori de cîte ori ei sau vecinii din jur aveau să pățească ceva rău, preotesei din templul Athenei îi creştea o barbă lungă, ceea ce s-a întîmplat de trei ori. Dintre toți locuitorii Cariei, numai ei i-au ținut piept o bucată de vreme

lui Harpagos și i-au pricinuit multă bătaie de cap întărindu-se pe un munte numit Lyda. În cele din urmă însă, au fost izgoniți de aici.

CLXXVI Lycienii, la rîndul lor, cînd Harpagos își mîna oștirea spre cîmpia Xanthosului [407], îl înfruntară și, în bătălia care s-a încins – o mînă de oameni luptînd împotriva unui puhoi – ei săvîrșiră minuni de vitejie ; copleșiți însă și împinși în cetate, își adunară la un loc în cetățuie femeile, copiii, avutul și sclavii, și pe urmă le dădură foc ; cetățuia se mistui în flăcări. După această ispravă, legîndu-se prin jurăminte înfricoșătoare, porniră să înfrunte dușmanul și au pierit cu toții vitejește, pînă la unul, pe cîmpul de luptă. Dintre xanthienii care se mai numesc astăzi lycieni, afară de optzeci de familii, restul sînt numai venetici ; aceste optzeci de familii s-au nimerit, pe acea vreme, să fie afară din oraș și doar așa au scăpat cu viață. Iată cum s-a făcut Harpagos stăpîn peste Xanthos. Tot așa a cucerit și Caunosul ; locuitorii din Caunos au urmat în multe privințe pilda lycienilor.

CLXXVII În timp ce Harpagos pustia Asia de jos, Cyrus însuși trecea prin foc și sabie părțile de sus ale Asiei, supunînd rînd pe rînd toate neamurile, fără a scăpa vreunul din vedere. Vom trece sub tăcere pe cele mai multe dintre ele, dar vom aminti de neamurile care i-au dat cel mai mult de furcă și sînt cele mai vrednice de pomenire.

CLXXVIII Cînd Cyrus sfîrși cucerirea întregului continent [408], își îndreptă atacurile împotriva asirienilor. În Asiria se află multe orașe destul de însemnate [409], dar cel mai vestit și mai puternic, care după căderea Ninivei ajunsese cetatea de scaun [410], era Babilonul. Iată care este înfățișarea acestui oraș.

Orașul se află așezat într-o cîmpie întinsă, e pătrat [411], și fiecare latură are o întindere de o sută douăzeci de stadii, toate laturile la un loc însumînd patru sute optzeci de stadii [412]. Aceasta este întinderea Babilonului. Orașul întrece în frumusețe toate celelalte orașe despre care avem cunoștință. Mai întîi, este înconjurat de un șanț adînc și lat, plin cu apă ; urmează un zid de întărire lat de cincizeci de coți „regești“ și înalt de

două sute de coţi ; cotul „regesc" este mai lung cu trei degete decît cel obişnuit [413].

CLXXIX Se cuvine să mai adaug, după cele spuse mai sus, la ce-a fost folosit pămîntul scos din şanţ şi cum a fost durat zidul. Pe măsură ce se săpa şanţul, pămîntul scos din groapă era prefăcut în cărămizi ; cînd făceau un număr destul de mare de cărămizi, le ardeau în cuptoare ; pe urmă, întrebuinţînd în loc de tencuială smoală fierbinte şi la fiecare al treizecilea rînd de cărămizi aşternînd straturi de rogojină, au întărit mai întîi marginile şanţului, iar pe urmă au ridicat în acelaşi fel şi zidul [414].

Sus, pe coama zidului, au clădit la margine nişte turnuri cu o singură încăpere [415], cu faţa întoarsă unul spre altul. Locul lăsat deschis între turnuri era larg cît să întoarcă un car cu patru cai. În zid, de jur împrejur, sînt deschise o sută de porţi [416], cu totul de aramă, avînd atît uşorii, cît şi pragul de sus tot de aramă. Mai era şi un alt oraş, departe de Babilon cale de opt zile, şi anume Is [417]. Pe aci trece un rîu nu tocmai mare. Tot Is se cheamă şi rîul. Acest rîu se varsă în fluviul Eufrat. Cînd izvorăşte, odată cu apa, rîul azvîrle în sus şi o mare cantitate de ţiţei ; de aci a fost adusă şi smoala pentru zidul de la Babilon.

CLXXX În felul acesta s-a clădit întăritura oraşului Babilon. Oraşul se împarte în două : el este tăiat drept pe la mijloc de un fluviu mare, adînc şi repede, numit Eufrat, care vine din Armenia şi se varsă în Marea Erythreei. Prin urmare, zidul dinafară se prelungeşte şi de-o parte şi de alta, pînă la marginile fluviului [418] ; din acest loc, zidul coteşte îndărăt, urmînd ambele maluri ale fluviului, dar nu mai este făcut decît din cărămizi arse [419].

Oraşul are numeroase case cu trei sau patru caturi [420] şi este străbătut de străzi drepte, care se taie de-a curmezişul cu cele ce duc spre fluviu. În faţa fiecărei străzi în parte, în zidul care mărginea fluviul, se aflau nişte portiţe, de asemenea de aramă şi tot atîtea la număr cîte erau şi străzile ; portiţele dădeau tot spre fluviu.

CLXXXI Zidul de care am pomenit este un fel de pavăză a orașului ; pe dinăuntru se întinde un alt zid, care nu-i cu nimic mai prejos decît celălalt, atîta doar că e mai îngust [421]. În fiecare din cele două părți ale orașului se află la mijloc un mănunchi de clădiri întărite : într-o parte, palatele regești înconjurate de un zid mare și puternic [422] ; în cealaltă, un sanctuar cu porți de aramă al lui Zeus Belos [423], care mai putea fi văzut încă pe vremea mea [424], alcătuind un pătrat cu latura de două stadii. În mijlocul sanctuarului se ridică un turn trainic, avînd și în lungime și în lățime cîte un stadiu ; pe acest turn se înalță un altul, apoi pe acesta din urmă încă unul, și tot așa pînă la opt turnuri. Urcușul pînă-n vîrf se face pe dinafară, pe o scară răsucită care înconjoară toate turnurile [425] ; cam pe la mijlocul urcușului se află un popas și locuri unde se pot așeza ca să se odihnească cei ce urcă. În ultimul turn se află un mare templu în care se găsește un pat larg, frumos așternut, lîngă care stă o masă de aur. Înăuntru nu-i așezată nici o statuie și nici o făptură omenească nu-și petrece aici nopțile, afară doar de cîte o femeie din împrejurimi, pe care zeul a ales-o dintre toate ; așa cel puțin spun chaldeenii, care sînt preoții acestui zeu.

CLXXXII Aceiași preoți chaldeeni spun un lucru pe care mie parcă nu-mi vine să-l cred, și anume că zeul însuși vine adesea în templu, unde se întinde pe pat, așa cum, de altfel, se întîmplă și la Theba în Egipt, după spusele egiptenilor (căci și acolo o femeie își petrece noaptea în templul lui Zeus thebanul [426] și se zice că nici una, nici alta, din cele două femei, n-au nici un fel de legături cu vreun bărbat muritor), de asemenea și la Patara, în Lycia, ori de cîte ori se află de față preoteasa zeului [427] ; căci în acele locuri oracolul nu răspunde mereu ; dar cînd preoteasa e acolo, atunci se închide cu zeul peste noapte înăuntrul templului.

CLXXXIII În sanctuarul Babilonului se mai află în partea de jos și un alt templu [428], unde este o mare statuie de aur, înfățișîndu-l pe Zeus șezînd [429], iar alături de statuie o masă mare, făurită toată din aur ; treptele și tronul statuii tot de aur sînt ; după spusele chaldeenilor, toate la un loc trag opt

sute de talanți aur [430]. În afara templului, vezi un altar de aur ; dar mai este și un alt altar mare, pe care sînt sacrificate vite împlinite ca vîrstă ; căci pe altarul de aur nu este îngăduit să fie jertfite decît animale de lapte. Pe altarul cel mare, chaldeenii ard în fiecare an și tămîie în valoare de o mie de talanți, atunci cînd țin sărbători în cinstea acestui zeu.

Pe timpul lui Cyrus, în sfîntul lăcaș de care vorbesc, se mai afla încă o statuie uriașă înfățișînd un om, toată de aur, înaltă de doisprezece coți ; eu n-am mai apucat s-o văd, mă mulțumesc numai să vă spun cele ce știu de la chaldeeni ; Darius, fiul lui Hystaspes, care-și pusese în gînd să ia statuia, n-a cutezat totuși să se atingă de ea ; dar Xerxes, fiul lui Darius, s-a făcut stăpîn pe ea și l-a omorît pe preotul care-l oprea să clintească statuia. Acestea sînt odoarele sanctuarului din Babilon ; dar acolo mai pot fi văzute și multe alte prinoase aduse de muritorii de rînd.

CLXXXIV Aceasta este înfățișarea Babilonului ; orașul a avut, negreșit, mulți regi la cîrmă, de care voi pomeni în istoria Asiriei [431] ; ei au înfrumusețat zidurile și sanctuarele orașului ; în șirul lor se numără și două femei. Cea care a domnit mai întîi, cu cinci generații înaintea celei de-a doua, se numea Semiramida [432]. Ea a ridicat în cîmpie niște diguri de pămînt vrednice de văzut ; mai înainte vreme, Eufratul ieșea din albie adesea, înecînd cîmpia toată.

CLXXXV Regina care a domnit după Semiramida se numea Nitocris [433] ; mai înțeleaptă decît înaintașa ei, a lăsat în urmă-i monumente pe care le voi înșira pe rînd și, văzînd cît a crescut puterea mezilor și cît de amenințătoare ajunsese – mezii cucerind de la asirieni mai multe orașe, printre care și Ninive – a luat împotriva lor măsuri de apărare cit a putut mai bine [434].

Mai întîi, Eufratul, care trece prin mijlocul orașului, din drept cum era, l-a făcut să curgă pieziș și cotit, punînd să se sape canale în partea de miazănoapte a orașului, în așa fel încît cursul fluviului trece de trei ori printr-un anumit tîrg al Asiriei. Numele tîrgului străbătut de Eufrat este Ardericca ; pînă și acuma încă, cei ce pleacă de pe țărmurile Mediteranei spre Babilon, coborînd fluviul Eufrat în trei zile, trec de trei

ori pe lîngă această localitate. Regina a pus deci să se facă o lucrare de proporții uriașe ; de asemenea a mai ridicat niște întărituri de pămînt de-a lungul ambelor maluri ale fluviului, vrednice și ele de văzut pentru grosimea și înălțimea lor.

Mult mai sus de Babilon [435], la mică depărtare de fluviu, a mai săpat un lac unde să se adune apele, poruncind să se sape într-una, pînă cînd se va da de apă ; ca lățime, malul lacului are un perimetru care măsoară patru sute douăzeci de stadii. Cu pămîntul scos prin săpături a înălțat, în schimb, malurile fluviului, ridicînd de-a lungul lor un val de pămînt. Cînd săpătura a fost gata, a pus să se aducă piatră, ridicînd și un parapet de jur împrejurul lacului.

Regina a făcut amîndouă lucrările, cotirea fluviului și lacul pe locul unde odinioară se întindeau numai mlaștini, pentru ca fluviul, fiind frînt în coturi, să curgă mai lin și drumul corăbiilor spre Babilon să ajungă și el cotit, iar la sfîrșitul drumului de apă să fie nevoie de un lung înconjur al lacului. Ea a făcut lucrările în acea parte a țării unde se deschideau trecători și pe unde trece cea mai scurtă cale din Media [436], ca nu cumva mezii, venind tot mereu în Asiria, să prindă ceva de veste din ce punea la cale.

CLXXXVI Săvîrșind aceste săpături, regina ridica totodată și o stavilă [437] ; din ele însă mai trase un folos : fiind împărțit în două și fluviul tăindu-l pe la mijloc – sub regii care domniseră mai înainte – cînd voia cineva să treacă dintr-o parte într-alta a orașului era nevoit să ia o barcă ; după socotința mea, lucrul era destul de sîcîitor. Regina s-a gîndit și la asta. Pe vremea cînd a săpat lacul pentru strînsul apelor, legată de această lucrare, a mai lăsat în urmă-i încă una care să amintească de numele ei. A pus să se taie lespezi uriașe de piatră și, cînd le-a avut gata pregătite și albia pentru viitorul lac a fost săpată, a întors toată apa fluviului în groapa deschisă ; pe cînd lacul se umplea, vechea albie a fluviului, golită acum de apă, a secat. Atunci, regina a pardosit marginile fluviului pe bucata care străbătea orașul, cum și coborîșurile de la portițe spre fluviu, cu cărămidă arsă, așa cum ai clădi un zid. Pe de altă parte, tocmai pe la mijlocul orașului, a ridicat un pod din piatra scoasă din săpături, legînd între ele pietrele prin scoabe

de fier şi plumb. Peste pod se întindeau, de cum se lumina de ziuă, nişte blăni pătrate de lemn, pe care babilonienii puteau să treacă ; noaptea însă, blănile erau ridicate, ca nu cumva oamenii să hoinărească dintr-o parte în cealaltă a fluviului şi să se fure unii pe alţii. În cele din urmă, cînd lacul săpat s-a umplut cu apa fluviului şi cînd lucrul la pod s-a isprăvit, regina a întors Eufratul în vechea lui matcă. Astfel se părea că mlaştina secată va aduce foloase în viitor, iar pentru cetăţeni se durase un pod.

CLXXXVII Aceleiaşi regine îi dădu prin gînd o viclenie năstruşnică : deasupra porţii celei mai umblate a oraşului, sus de tot, sprijinit de stîlpii porţii, a poruncit să i se construiască mormîntul, pe care înscrise următoarele rînduri, care glăsuiau aşa : „Dacă vreunul din regii Babilonului care vor domni după mine se va găsi cîndva în mare strîmtoare de bani, să-mi deschiză mormîntul şi să ia bănet cît va voi ; totuşi, în alte împrejurări, dacă nu se află la mare strîmtoare, să nu care cumva să-l deschiză, că nu va fi spre binele lui".

Acest mormînt a rămas neatins pînă pe vremea cînd domnia a ajuns în mîinile lui Darius. Lui Darius îi era ciudă să treacă pe sub acele porţi şi să nu se folosească de banii închişi acolo, care parcă îl pofteau să-i ia. De trecut însă nu trecea niciodată pe acolo, ca să nu aibă leşul deasupra capului. Deschizînd mormîntul, nu găsi totuşi nici un ban, ci numai rămăşiţele lui Nitocris şi o altă inscripţie, glăsuind astfel : „Dacă n-ai fi fost nesăţios după bani şi neruşinat în lăcomia după cîştig, n-ai fi deschis raclele celor morţi" [438]. Aşa se spune că era această regină.

CLXXXVIII Cyrus merse cu război împotriva feciorului acestei regine, care purta numele de Labynetes, ca şi tatăl său [439], şi cîrmuia peste asirieni [440]. Marele rege nu porneşte la război pînă nu are adunate de acasă şi merinde şi vite ; el aduce cu sine pînă şi apă din fluviul Choaspes, care trece prin dreptul Susei, singurul fluviu din care bea regele ; regelui nu-i este îngăduit să bea din nici un alt fluviu. Apa din Choaspes, după ce se fierbe, este dusă în ulcioare de argint pe un număr

nesfîrşit de căruţe cu patru roţi, trase de catîri, care-l însoţesc de fiecare dată pe rege ori încotro ar merge.

CLXXXIX Pornind împotriva Babilonului, Cyrus ajunse la fluviul Gyndes [441], ale cărui izvoare se află în munţii matienilor [442]. Fluviul trece prin ţinutul dardanilor [443] şi se varsă în alt fluviu, Tigru, care, rostogolindu-şi apele de-a lungul oraşului Opis, se varsă în Marea Erythreei. Cînd Cyrus încerca să treacă acest fluviu, adică Gyndesul, apă care se poate trece numai cu barca, unul din caii sfinţi, albi la culoare [444], din neastîmpăr, sări în apă şi încercă să treacă înot ; şuvoiul apei însă îl tîrî şi-l trase la fund, înghiţindu-l. Cyrus se mînie straşnic pe fluviu, pentru că-l înfruntase, şi se lăudă că-l va face atît de mic şi de neputincios, încît, pe viitor, pînă şi femeile îl vor trece lesne, fără să-şi ude măcar genunchii.

După ce-şi strigă ameninţarea, amînînd războiul împotriva Babilonului, Cyrus îşi împărţi oastea în două, apoi o răsfiră de-a lungul unor semne trase cu funia, semne după care urmau să fie săpate cîte o sută optzeci de canale pe ambele maluri ale Gyndesului, brăzdînd ţinutul în lung şi-n lat. La sfîrşitul pregătirilor, porunci oamenilor să înceapă săpăturile. Ţinînd seama de mulţimea de oameni care lucrau, săpatul a fost dus la bun sfîrşit, totuşi, cu munca asta s-a pierdut toată vara.

CXC După ce Cyrus s-a răzbunat pe fluviul Gyndes, împărţindu-i apele în trei sute şaizeci de canale [445], la ivirea primelor semne de împrimăvărare în anul următor, îşi urmă calea spre Babilon. Babilonienii îl întîmpinară cu armele. Nici nu se apropie bine de oraş că babilonienii îl şi atacară, însă fură înfrînţi în luptă şi siliţi să se tragă după zidurile oraşului. Dar, cum ştiau prea bine încă dinainte vreme că Cyrus nu se va astîmpăra, ba, dimpotrivă, văzîndu-l cum se leagă de fiecare neam în parte, fără osebire, ei îşi căraseră în cetate merinde pentru mai mulţi ani. Deocamdată nu duceau nici o grijă de impresurare, pe cînd Cyrus se afla în încurcătură din pricina timpului care se tot scurgea fără ca lucrurile să meargă înainte.

CXCI Pînă la urmă, fie că cineva i-a venit în ajutor cu un sfat bun, văzîndu-l la grea cumpănă, fie că singur s-a gîndit

la ce avea de făcut, iată ce-a săvîrşit : aşezîndu-şi grosul oştirii la intrarea în oraş a fluviului, adică acolo pe unde fluviul pătrunde în oraş, iar restul în spatele oraşului, adică acolo pe unde fluviul iese din oraş, le porunci oamenilor ca, de îndată ce vor vedea că rîul se poate trece cu piciorul, să pătrundă în oraş prin albia lui. După aceste rînduieli şi porunci, el plecă, luînd cu sine pe ostaşii cei mai nevrednici. Ajuns lîngă lacul de strînsoare, ceea ce regina făcuse odinioară cu fluviul şi lacul, refăcu şi Cyrus, după pilda ei. Folosind un canal, regele îndrumă apele fluviului spre lacul care acum era ca o mlaştină, şi astfel, scăzînd apele fluviului, făcu ca vechea albie să poată fi trecută cu piciorul.

După ce s-a terminat lucrarea, perşii, care aşteptau să dea năvală, intrară în Babilon, urmînd albia Eufratului [446] ; apa, scăzută, abia de le ajungea pînă la coapse.

Dacă babilonienii ar fi prins dinainte de veste sau ar fi băgat de seamă cele ce săvîrşea Cyrus, i-ar fi lăsat [446 bis] pe perşi să pătrundă în oraş şi i-ar fi zdrobit pînă la unul ; ei n-aveau decît să închidă toate portiţele care dădeau spre fluviu şi, urcîndu-se pe zidurile care se înălţau de-a lungul malurilor fluviului [447], i-ar fi putut prinde pe duşmani ca într-un năvod.

Dar perşii se năpustiră asupra lor prin surprindere. Din pricina întinderii oraşului, cum povestesc cei de prin partea locului, marginile Babilonului căzuseră de mult pradă vrăjmaşului şi locuitorii din inima oraşului încă habar n-aveau că erau în mîna perşilor ; cum se mai nimerise să fie la ei şi o zi de sărbătoare, o duceau numai într-o petrecere, dănţuind tot timpul, pînă ce aflară de nenorocirea care-i ajunsese. În acest chip a fost luat Babilonul pentru prima oară [448].

CXCII Voi arăta prin mai multe dovezi cît este de mare bogăţia Babilonului. Printre altele, iată, de pildă : întreg pămîntul cîrmuit de marele rege este împărţit [în satrapii], pentru cheltuiala lui şi a oştirii sale, în afara tributului obişnuit. Din cele douăsprezece luni cîte sînt într-un an, vreme de patru luni regele este întreţinut de regiunea Babilonului, iar în celelalte opt, de tot restul Asiei, în afara de această regiune. Prin urmare, în privinţa rodniciei, pămîntul asirian face cît o treime din Asia. Cîrmuirea acestui ţinut (satrapie, cum zic perşii) este

cea mai de seamă dintre toate ; aici, lui Tritantaichmes, fiul lui Artabazos, care primise de la rege această satrapie, fiecare zi îi aducea un venit de o întreagă *artabe* de argint (*artabe* este o măsură persană care depăşeşte cu trei hoinice medimna attică)[449]. Satrapul mai avea în stăpînire proprie o herghelie de cai, afară de cei de război ; armăsarii pentru prăsilă erau în număr de opt sute, iar iepe, în număr de şaisprezece mii, deci douăzeci de iepe la un armăsar. De asemenea, se creşteau cîini de India[450] în număr atît de mare, încît patru tîrguri întinse de la şes erau ţinute să aibă numai grija hranei pentru haitele de cîini, fiind scutite de orice alte dări. Acestea erau drepturile de care se bucura satrapul Babilonului.

CXCIII Pămîntul Asiriei primeşte puţină ploaie, iar rădăcina grîului se nutreşte în felul următor : recolta creşte şi bobul se coace numai prin stropire cu apă din fluviu ; fluviul nu se revarsă aici peste ogoare ca în Egipt, ci apa este cărată cu braţele de la fluviu sau scoasă cu ajutorul unui soi de cumpene. Întregul ţinut al Babilonului, întocmai ca şi Egiptul, este brăzdat de o reţea de canale. Cel mai mare dintre aceste canale, îndreptat spre răsăritul soarelui de iarnă[451], poate fi umblat de corăbii ; pornind de la Eufrat, canalul leagă Eufratul de celălalt fluviu, anume Tigrul, pe malurile căruia se ridica cetatea Ninivei.

Din toate ţările cîte le cunoaştem, aceasta este cea mai prielnică creşterii roadelor Demetrei...[451 bis] ; localnicii nici nu încearcă să crească în pămîntul acesta arbori, nici smochinul, nici viţa de vie, nici măslinul. Dar pentru culturile de cereale pămîntul este atît de mănos, încît de obicei aduce de două sute de ori cît ai semănat, iar în anii doesebit de buni – chiar şi de trei sute de ori. Frunzele de grîu şi de orz sînt adesea late de patru degete ; măcar că ştiu despre mei şi susan că ating înălţimea unui arbust, nu voi mai aminti acest lucru, cunoscînd prea bine că pentru cei care n-au fost în ţara Babilonului nici cele ce-am spus despre bucatele cîmpului nu vor găsi prea multă crezare.

Babilonienii nu se folosesc de untdelemn de măsline, ci de uleiul pe care-l storc din susan. Pe tot întinsul cîmpiei cresc palmieri, din care cei mai mulţi poartă rod. Din rodul palmierilor, o parte se mănîncă, iar din cealaltă se scoate un fel de

vin şi miere. Îngrijesc palmierul aşa cum se îngrijeşte smochinul ; ei împreunează rodul acelor palmieri, cărora elenii le zic „bărbăteşti", cu rodul palmierilor care fac curmale, pentru ca musculiţa, pătrunzînd în curmală, să-i ajute să se coacă şi să n-o lase să cadă ; căci palmierii bărbăteşti poartă în fructul lor astfel de musculiţe, întocmai ca şi smochinii sălbatici [452].

CXCIV Urmează să vorbesc despre ceea ce, după oraş cel puţin, se înfăţişează ochilor mei drept cea mai mare minune din ţara asta.

Bărcile cu care localnicii coboară fluviul spre Babilon sînt rotunde şi făcute în întregime din piele [453], căci, atunci cînd făuresc coastele din nuiele de salcie tăiate din ţinutul Armeniei, care se află mai sus de Asiria, le învelesc pe dinafară cu piei tăbăcite, care alcătuiesc un fel de fund, fără a mai rotunji pupa sau a mai ascuţi prora. Bărcile iau astfel înfăţişarea unor scuturi ; pe dinăuntru căptuşesc cu paie fiecare barcă, iar apoi, încărcîndu-le cu mărfuri, le dau drumul să plutească la vale. În acest chip se transportă numeroase vase pline cu vin adus din Fenicia [454].

Barca este cîrmuită de doi oameni care stau în picioare şi care se ajută fiecare de cîte o vîslă : unul trage spre sine vîsla, iar celălalt o împinge. Aceste bărci nu sînt deopotrivă de mari, ci cînd foarte mari, cînd ceva mai mici ; cele mai mari cară poveri pînă la cinci mii de talanţi [455]. În fiecare barcă se află cîte un măgar viu, iar în cele mai mari chiar mai mulţi. După ce luntraşii ajung plutiş la Babilon şi îşi desfac încărcătura, scot în vînzare şi pereţii vasului, şi paiele din bărci, strigînd în piaţă cît îi ţine gura. Pieile însă le încarcă pe spinarea măgarilor şi se întorc cu ele cu tot în Armenia – căci, să mai urce cu barca îndărăt, în susul fluviului, nu e nicicum cu putinţă, curentul apei fiind prea repede. Iată de ce nu-şi fac oamenii bărcile din lemn, ci din piele. Cînd ajung îndărăt în Armenia – tot mînîndu-şi măgarii pe la spate –, îşi făuresc alte bărci în acelaşi chip. Acestea aveam să vă spui despre înfăţişarea bărcilor din acest ţinut.

CXCV Ca îmbrăcăminte, babilonienii poartă o tunică de in care le ajunge pînă la călcîi, peste aceasta îşi trag o altă tunică,

de lînă, şi pe urmă se înfăşoară cu o mantie uşoară, albă la culoare. Încălţămintea care se poartă în partea locului seamănă cu embadele beoţiene [455 bis]. Părul şi-l poartă în plete, încins cu mitră, iar trupul şi-l ung în întregime cu miresme. Fiecare poartă cu sine un sigiliu şi un toiag lucrat de mînă ; în vîrful fiecărui toiag se află un chip, fie măr, trandafir, crin, pajură sau orice alt semn, căci după datină nu le e îngăduit să poarte un toiag fără un anume semn [456]. Iată care le este găteala.

CXCVI La ei sînt statornicite următoarele rînduieli de viaţă. Cea mai înţeleaptă, după socotinţa mea, era una pe care am aflat că o au şi veneţii, un neam illyric [457]. În fiecare sat, o dată pe an, se ţinea următoarea sărbătoare : cîte fete erau de măritat, toate erau strînse la un loc şi, în jurul lor, se aşezau roată o mulţime de bărbaţi. Ridicîndu-le pe rînd în picioare, un crainic le scotea în vînzare pe fiecare în parte ; începutul se făcea cu cea mai frumoasă dintre toate, apoi, după ce fata era vîndută la mezat pe bani buni, era strigată alta, care venea la rînd, ca frumuseţe, după prima. Vînzarea se făcea în vederea căsătoriei. Tinerii babilonieni în vîrstă de însurătoare, cîţi erau bogaţi, întrecîndu-se unii pe alţii, îşi cumpărau la mezat cele mai frumoase fete ; tinerii din popor, şi ei buni de însurat, care n-aveau ce face cu o înfăţişare frumoasă, luau fetele mai urîte, dar totodată şi ceva bani. Căci, de îndată ce isprăvea cu vînzarea celor frumoase, crainicul obişnuia să ridice pe cea mai slută, sau chiar pe una schiloadă – dacă era vreuna – şi-i striga numele, întrebînd cine voia s-o ia de nevastă, oferind totodată şi cea mai mică sumă de bani – pînă cînd o dădea celui care primea s-o ia şi pentru banii aceia puţini. Banii proveneau din vînzarea frumoaselor, şi astfel cele frumoase le măritau pe cele slute şi pe cele schiloade. Nimănui nu-i era îngăduit să-şi dea fata după cine vrea [458], dar nici să ducă acasă fata cumpărată fără a-şi găsi pe cineva care să dea chezăşie pentru el ; cumpărătorul trebuia să găsească mai întîi chezaşi c-o va lua de nevastă şi abia după aceea putea s-o ducă la el acasă ; dacă cei doi nu se potriveau, legea zicea ca banii să fie daţi îndărăt. În schimb, era îngăduit oricui să ia parte la tîrg, chiar dacă venea dintr-un alt sat.

Prin urmare, aceasta era cea mai înțeleaptă din rînduielile de odinioară ale babilonienilor, care însă nu mai dăinuie astăzi. De curînd au născocit altceva, pentru ca fetele lor să nu îndure trai rău din partea bărbaților și nici să nu fie înstrăinate în alte orașe [459] ; de cînd au căzut sub jugul robiei și, asupriți de vrăjmaș, și-au prăpădit averea, tot omul din popor, ajuns la mare nevoie, își lasă fetele să se vîndă pe bani.

CXCVII Iată acum o altă rînduială, a doua la rînd în privința înțelepciunii ce-o dovedesc : pe bolnavi îi scot în piața publică, căci pe la ei nu sînt medici [460]. Oamenii, tot trecînd prin fața bolnavului, îi dau sfaturi cu privire la boală, fie că au zăcut chiar ei de același rău ca și bolnavul, fie că i-au văzut pe alții suferind ; apropiindu-se de bolnav, în afară de sfaturi, îl îndeamnă să facă ceea ce au făcut la rîndul lor ca să scape de aceeași boală sau i-au văzut pe alții că fac. Nu este iertat să treci tăcînd din gură pe lîngă un bolnav și să nu-l întrebi de ce boală zace.

CXCVIII Leșurile le ung cu miere ; încolo tînguirile și bocetele de moarte sînt aproape la fel cu cele din Egipt.

Ori de cîte ori un soț babilonian s-a împreunat cu nevasta lui, se așază lîngă un vas în care ard mirodenii ; nevasta, de cealaltă parte a vasului, face și ea același lucru. Cînd mijește de ziuă, se spală amîndoi ; căci, pînă nu s-au spălat, nu le este îngăduit să se atingă de vreun vas. Același obicei îl păzesc și arabii.

CXCIX Dar cel mai rușinos din obiceiurile cîte le au babilonienii este acesta : fiecare femeie din ținut are datoria, o dată în viața ei, să stea în templul Afroditei și să se dea unui bărbat străin [461]. Multe din ele, mîndre de averea lor, socotind înjositor să se amestece în gloată, așteaptă în fața templului în care acoperite cu coviltir ; în urma lor se află o grămadă de slugi. Dar cele mai multe fac așa : în număr mare, cu capul încins de un curmei de sfoară [462], se așază pe jos în incinta sacră a templului Afroditei ; unele vin, altele se duc. Printre femei se deschid în toate părțile cărări mărginite cu frînghii, pe unde trec într-una bărbații care aleg. Cînd o femeie s-a

aşezat în acest loc, nu se mai poate întoarce acasă pînă ce vreunul dintre străini, zvîrlindu-i bani în poală, nu se împreună cu ea în afara templului [463]. Atunci cînd îi azvîrle banii, bărbatul trebuie să rostească : „Chem pentru tine pe zeiţa Mylitta". Asirienii numesc Mylitta pe Afrodita. Banii aruncaţi pot fi cît de puţini ; bărbatul n-are de ce să se teamă că va fi respins ; legea nu îngăduie acest lucru, căci banii devin sfinţiţi. Femeia urmează pe cel dintîi bărbat care i-a aruncat bani şi nu înlătură pe nimeni. După ce s-a împreunat cu acel bărbat, dezlegată de orice îndatorire faţă de zeiţă, se întoarce acasă, şi din clipa aceea n-o mai poţi ademeni nici chiar de-ai acoperi-o cu aur [464]. Cele frumoase la faţă şi bine făcute se întorc repede acasă, dar cele slute aşteaptă mult şi bine, nefiind în stare să împlinească cerinţa legii ; sînt unele care aşteaptă pînă şi trei, patru ani. În unele părţi din Cipru se află o rînduială asemănătoare cu aceasta.

CC Acestea sînt rînduielile de viaţă statornicite la babilonieni. Printre ei se află trei triburi care nu mănîncă nimic altceva decît peşte, pe care, după ce l-au prins, îl usucă la soare şi pe urmă îl pun în nişte piuliţe, îl pisează, apoi îl cern prin nişte pînză rară. Fiecare mănîncă peştele după plac, fie frămîntîndu-l într-un fel de cocă groasă, fie punîndu-l la cuptor ca pe o pîine.

CCI Cînd şi acest neam a fost supus de Cyrus, pe marele rege îl cuprinse dorinţa să-i aducă sub ascultarea sa şi pe massageţi. Neamul massageţilor se spune că este şi mare şi viteaz, locuind spre partea unde răsar zorile şi soarele, dincolo de fluviul Araxes, în faţa issedonilor [465] ; unii mai spun că acest neam ar fi scit la obîrşia lui.

CCII Araxes [466], după unii se zice că ar fi mai mare decît Istrul [467], după alţii, mai mic. De-a lungul său, după cîte se spun, sînt presărate o sumedenie de insule care se apropie ca mărime de Lesbos ; pe aceste insule, oamenii, care vara se hrănesc cu tot soiul de rădăcini dezgropate din pămînt, îşi string deoparte grămezi de fructe coapte, culese din pomi, şi cu aceste fructe se hrănesc în timpul iernii. Se mai zice că ei ar fi des-

coperit și un pom purtător de niște fructe pe care – după ce se strîng laolaltă pe ginți și aprind un foc mare în jurul căruia se așază – le aruncă în jar și apoi se îmbată criță de mireasma lor, așa cum se îmbată elenii cu vin, însă numai trăgînd pe nări mirosul răspîndit din fructul care arde aruncat pe jăratic ; cu cît aruncă mai multe asemenea fructe, cu atît se îmbată mai tare, pînă cînd, sculîndu-se în picioare, se apucă de dănțuit și de cîntat. Așa se spune c-ar fi felul lor de trai.

Fluviul Araxes curge din ținutul matienilor [468], de unde vine și Gyndesul, cel care a fost despărțit de Cyrus în trei sute șaizeci de canale ; Araxes se varsă prin patruzeci de guri, din care toate, afară de una singură, se pierd în mlaștini și smîrcuri, pe unde se zice că sălășluiesc niște oameni care mănîncă pește crud, iar ca îmbrăcăminte folosesc pielea de focă. Una din gurile Araxesului dă însă fără nici o piedică în Marea Caspică.

CCIII Marea Caspică este de sine stătătoare, fără a mai da în cealaltă mare ; căci marea brăzdată de corăbiile elene [469], ca și cea de dincolo de coloanele lui Heracles, numită Atlantis [470], și Marea Erythree [471] nu sînt de fapt decît una și aceeași mare. În schimb, Caspica este o mare aparte [472], avînd o lungime de cincisprezece zile, dacă o străbați într-o corabie cu vîsle [473], iar ca lățime, acolo unde e mai lată, opt zile. În ținuturile care se întind la apus de coastele acestei mări, se răsfiră coama Caucazului, cel mai mare și mai înalt dintre toți munții. În Caucaz trăiesc numeroase neamuri de tot soiul, cele mai multe hrănindu-se cu fructe și rădăcini sălbatice. La aceste neamuri se spune că s-ar găsi niște arbori ale căror frunze sînt așa fel, încît, dacă localnicii le macină și le amestecă cu apă, dobîndesc vopsele cu care-și zugrăvesc tot felul de chipuri pe haine ; chipurile zugrăvite nu ies la spălat, ci se tocesc numai odată cu țesătura hainei, ca și cum ar fi fost și ele de la început țesute. Se mai spune că acești oameni se împreunează în văzul lumii, ca dobitoacele.

CCIV Prin urmare, spre apus, marea aceasta, numită Caspica, este străjuită de Caucaz ; spre răsăritul zorilor și soare-răsare se întinde cît vezi cu ochii o cîmpie nesfîrșită. Din

această cîmpie nemărginită, cea mai mare parte o stăpînesc massageţii, împotriva cărora avea de gînd Cyrus să pornească.

Multe şi nenumărate pricini îl aţîţau şi-l împingeau la acest război ; mai întîi, naşterea lui, credinţa ce-o avea că este mai presus decît orice muritor ; în al doilea rînd, norocul care-i surîsese mereu în toate luptele ce le purtase ; căci, într-adevăr, ori încotro şi-ar fi întors Cyrus armele, acelui neam îi era peste putinţă să scape.

CCV Pe vremea aceea, după moartea soţului ei, peste massageţi domnea o regină ; Tomyris îi era numele. Cyrus trimise crainici s-o peţească, sub cuvînt că doreşte să-i fie soţie. Dar Tomyris, simţind numaidecît că Cyrus n-o dorea pe ea, ci domnia asupra massageţilor, nu-i îngădui să intre în ţară. Cyrus, după aceasta, cînd văzu că nu i se prinsese vicleşugul, înaintînd spre Araxes, porni pe faţă război cu massageţii ; el puse să se dureze poduri de legătură peste fluviu pentru trecerea oştilor[474], iar pe corăbiile care treceau de la un mal la celălalt ridică nişte turnuri de apărare.

CCVI Pe cînd Cyrus se îndeletnicea cu aceste pregătiri, Tomyris, trimiţîndu-i un crainic, îi spuse aşa : „O rege al mezilor, încetează cu cele ce ai început, căci nu poţi şti dacă, săvîrşindu-le, vor fi spre binele tău. Oprindu-te, cîrmuieşte mai departe peste ai tăi – şi rabdă ca şi noi să domnim peste supuşii ce-i avem sub stăpînire. Dar parcă văd că n-ai să vrei să dai ascultare sfaturilor noastre şi că ai să alegi orice, numai liniştea nu. Dacă ţii cu orice preţ să te măsori cu massageţii, ei bine, fie, lasă truda prin care te tot căzneşti să durezi poduri peste fluviu, şi pătrunde pe pămîntul nostru după ce ne vom fi depărtat de fluviu cale de trei zile. Sau, de crezi că e mai bine să ne primeşti pe noi la voi acasă, fă tu însuţi acelaşi lucru".

Auzind acestea, Cyrus chemă la el pe fruntaşii perşilor şi, după ce adună sfatul, supuse judecăţii lor faptele, sfătuindu-se cu ei ce trebuie să facă. Părerile tuturor se potriviră ; fruntaşii dădeau sfaturi ca Tomyris şi oştirea ei să fie primită în ţinutul pers.

CCVII Atunci însă, Cresus din Lydia, care era de față, arătă partea slabă a acestei hotărîri și înfățișă cu totul altă părere zicînd [475] : „O rege, ți-am spus-o și mai înainte [476] ; deoarece Zeus m-a dăruit ție, orice neajuns ar amenința casa ta, mă voi strădui, după puterile mele, să-l întorn din drum ; nenorocirile prin care am trecut, așa amare cum au fost, mi-au slujit totuși de învățătură. Dacă te crezi nemuritor și crezi că poruncești unor oști tot nemuritoare, atunci nu mai are nici un rost să-ți descopăr ce gîndesc ; dacă însă recunoști că ești doar un om, care domnește tot peste oameni muritori, cugetă mai întîi că roata norocului din viața omenească, tot învîrtindu-se, nu îngăduie ca mereu unii și aceiași să se bucure de fericire. Prin urmare, cu privire la cele despre care este vorba, eu am o părere cu totul deosebită decît cei de față. Dacă vom primi ca dușmanul să intre în țara noastră – iată care ar fi primejdia ce te paște. O dată învins, se prăbușește și toată împărăția ta ; căci este de așteptat că massageții, învingători, n-o vor lua îndărăt la fugă, ci vor năvăli asupra pămînturilor ce le stăpînești. De ești învingător, victoria nu va avea atîta răsunet ca atunci cînd, trecînd în țara lor, i-ai birui pe massageți și i-ai pune pe fugă ; părerii pe care o resping, mă voi mai împotrivi și cu următorul temei : după ce vei fi învins pe oștenii care te vor înfrunta, vei avea putința să pătrunzi pînă în inima împărăției reginei Tomyris. În afară de cele spuse, aș mai adăuga că este lucru de rușine și de neîndurat ca Cyrus, fiu al lui Cambyses, să dea îndărăt în fața unei femei și să-i lase liberă înaintarea. Părerea mea este că trebuie să trecem dincolo și să înaintăm pe măsură ce massageții vor da îndărăt, apoi, să se facă încercarea de a-i doborî, săvîrșind cele ce vă învăț eu acum. După cîte am auzit, massageții nu cunosc nimic din desfătările care-i bucură pe perși și habar n-au de bunurile care-ți fac viața plăcută. Pentru astfel de oameni, tăiați fără cruțare cît de mulți berbeci, gătiți-le gustos carnea și apoi întindeți o masă de ospăț în tabăra noastră ; mai puneți pe masă din belșug cratere cu vin curat și tot felul de alte bunătăți ; după ce veți face aceste toate, lăsați în urma voastră partea cea mai slabă a oștirii, iar restul oamenilor s-o ia îndărăt spre fluviu, de unde a venit. De nu mă înșel în socoteli, dușmanii, văzînd atîtea bunătăți,

se vor năpusti asupra lor și nouă nu ne mai rămîne altceva decît să ne arătăm vrednicia".

CCVIII Acestea au fost părerile care se ciocniră. Cyrus, înlăturînd-o pe cea dintîi, a dat ascultare părerii lui Cresus, și a trimis vorbă reginei Tomyris să se retragă, deoarece el urma să pornească împotriva ei trecînd fluviul. Ea se retrase într-adevăr, așa cum făgăduise de la început. Cyrus îl lăsă pe Cresus în grija propriului său fiu, Cambyses, căruia hotărîse să-i treacă domnia, și-l sfătui în fel și chip pe Cambyses să-l cinstească și să se poarte cît nu se poate mai bine cu Cresus, dacă cumva lupta împotriva massageților n-ar fi ieșit cu izbîndă ; după aceste sfaturi, îi trimise pe amîndoi în Persia, iar el trecu fluviul în fruntea oastei sale [477].

CCIX După ce trecu dincolo de Araxes, la venirea nopții, Cyrus avu în somn, pe pămîntul massageților, următoarea vedenie : în vis, se făcea că-l vede pe cel dintîi născut al lui Hystaspes cu aripi crescute la umeri, dintre care una își arunca umbra peste Asia, iar cealaltă peste Europa. Hystaspes, fiu al lui Arsames din neamul Ahemenizilor, avea ca prim-născut pe Darius, atunci în vîrstă de cel mult douăzeci de ani ; Darius fusese lăsat în Persia, deoarece nu atinsese încă anii de oaste[478]. Cînd s-a trezit, Cyrus a fost pus pe gînduri de ce va să însemne visul. Cum i s-a părut că are o deosebită însemnătate, chemîndu-l pe Hystaspes și luîndu-l singur deoparte, îi spuse : „Hystaspes, fiul tău a fost dovedit că uneltește împotriva mea și a domniei mele [479] ; cum n-am nici o umbră de îndoială asupra faptului, te voi lămuri și pe tine. Zeii îmi poartă de grijă și-mi arată mai dinainte primejdiile ce mă pîndesc. În noaptea trecută, pe cînd dormeam, am văzut în vis pe cel mai mare dintre fiii tăi purtînd aripi pe umeri, din care una adumbrea Asia, iar cealaltă Europa. După acest vis, nu mai e la mijloc nici o îndoială că uneltește împotriva mea. Prin urmare, în ce te privește, ia-o îndărăt în Persia pe drumul cel mai scurt și fă așa ca – după ce voi fi supus ținuturile astea și mă voi fi întors acasă – să-mi poți înfățișa băiatul pentru a-l cerceta".

CCX Cyrus rostea acestea fiind încredinţat că Darius uneltea împotrivă-i. Zeii însă îi dădeau mai dinainte de ştire că el însuşi avea să-şi găsească sfîrşitul pe meleagurile unde se afla[480], iar puterea lui regească urma să treacă la Darius. Hystaspes răspunse cu aceste cuvinte : „O rege, ferească-ne zeii să se afle pe pămînt vreun pers care să uneltească împotriva ta, iar dacă totuşi se află, facă-l să piară cît mai repede ; tu eşti cel care-ai făcut din perşi oameni liberi, din sclavi ce erau ; tu i-ai făcut să poruncească tuturor, în loc să primească porunci de la alţii. Dacă o vedenie te vesteşte că fiul meu pune la cale să-ţi răstoarne domnia, îl încredinţez în mîinile tale să faci cu el ce vrei". După acest răspuns, Hystaspes, trecînd îndărăt fluviul, luă drumul Persiei pentru a-şi păzi fiul să nu facă vreun rău lui Cyrus.

CCXI Cyrus, în schimb, înaintă cale de o zi de la ţărmurile Araxesului şi făcu ceea ce-l sfătuise Cresus. După aceasta, împreună cu cea mai aleasă parte a oştirii sale, Cyrus coborî îndărăt spre Araxes, lăsind în urmă partea care nu era bună de nimic ; năvălind asupra acestora cam o treime din oastea massageţilor, îi trecură prin sabie, deşi oamenii s-au apărat ; massageţii, îndată ce zăriră masa întinsă, cum tocmai îşi doborîseră potrivnicii, se aşezară la ospăţ şi se puseră pe benchetuit ; ghiftuiţi de mîncare şi băutură, nu trecu mult şi adormiră [481]. Perşii, întorcîndu-se, au ucis un mare număr dintre ei şi au prins de vii un număr şi mai mare, printre alţii şi pe fiul reginei Tomyris – care se afla în fruntea oştirii massagete – pe nume Spargapises.

CCXII Regina, înştiinţată de ce se petrecuse cu oştirea şi cu fiul ei, trimiţînd un crainic la Cyrus, îi spuse următoarele : „Cyrus, om nesăţios de sînge, nu te făli cu cele întîmplate – dacă, datorită rodului viţei de vie, care şi pe voi cînd beţi fără măsură vă înnebuneşte într-atîta încît vinul vi se coboară în picioare, iar spre gură urcă vorbe urîte – dacă, zic, printr-o astfel de otravă l-ai învins cu înşelăciune pe fiul meu, şi nu în luptă dreaptă ! Acum nu fac decît să te sfătuiesc de bine, şi ascultă vorbele mele : dă-mi fiul îndărăt şi părăseşte nevătămat acest ţinut, măcar că ţi-ai bătut joc de a treia parte din oştirea mas-

sageţilor. De nu vei face cele ce-ţi spun, mă jur pe soare, stăpînul massageţilor, că te voi sătura eu de sînge, oricît de nesătul ai fi !"

CCXIII Cyrus, cînd primi înştiinţarea, n-o luă în seamă, Iar Spargapises, fiul reginei Tomyris, cînd se trezi din beţie şi-şi dădu seama de nenorocirea în care se afla, rugîndu-se de Cyrus să fie dezlegat din lanţuri, dobîndi ceea ce-l rugase, dar de îndată ce se văzu dezlegat şi cu mîinile libere, îşi curmă firul vieţii.

CCXIV În acest fel se sfîrşi Spargapises. Tomyris, cînd văzu că Cyrus nu-i dă ascultare, strîngîndu-şi toate oştile cîte le avea, porni la luptă împotriva lui Cyrus. Socot că această bătălie, din toate cîte s-au dat vreodată între barbari, a fost cea mai sălbatică. După cîte am aflat, iată cum s-a desfăşurat : la început, se spune că, păstrînd oarecare depărtare între ei, au zvîrlit unii în alţii cu săgeţi ; apoi, cînd n-au mai avut nici o săgeată, s-au încăierat, dînd năvală cu lăncile şi săbiile. Multă vreme s-au tot luptat ei aşa, fără ca vreunul să dea semne că slăbeşte în puteri ; în cele din urmă, massageţii au biruit.

Cea mai mare parte din oastea lui Cyrus a fost nimicită pe acele locuri, iar Cyrus însuşi şi-a găsit acolo sfîrşitul, după ce domnise douăzeci şi nouă de ani [482]. Tomyris, umplînd un burduf cu sînge de om, puse să fie căutat leşul lui Cyrus printre mormanele de perşi morţi şi, cînd îl găsi, îi muie capul în burduf ; ocărînd mortul, îi vorbea aşa : „Deşi sînt încă în viaţă şi te-am biruit în luptă, tu totuşi m-ai ucis, prinzîndu-mi fiul prin înşelăciune ; acuma însă, precum te-am ameninţat, mi-a venit mie rîndul să te satur de sînge !" Din nenumăratele povestiri despre moartea lui Cyrus, am ales-o pe cea care mi s-a părut cea mai vrednică de crezare [483].

CCXV Massageţii se îmbracă ca sciţii [484] şi duc un fel de viaţă asemănător ; ei se luptă atît călare, cît şi pe jos (căci sînt meşteri în amîndouă felurile de luptă), sînt buni arcaşi, buni aruncători cu suliţa şi poartă de obicei sagaris [485]. Ei folosesc numai aurul şi arama. Pentru vîrfurile de suliţe, de săgeţi şi sagaris, întrebuinţează numai arama ; chivărele, cingătorile şi piep-

tarele şi le împodobesc cu aur. Iar în ce priveşte caii, şi lor le apără pieptul cu platoşe de aramă, iar frîul, zăbala şi căpăstrul le înfrumuseţează cu aur ; nu întrebuinţează niciodată fierul şi argintul. De altfel, în ţara lor nu se găseşte nici urmă de fier sau argint, pe cînd aurul şi arama se află din belşug.

CCXVI Iată care sînt obiceiurile lor. Fiecare ia de nevastă o singură femeie, dar trăiesc totuşi cu toate, după plac ; acest obicei pe care elenii spun că-l au sciţii, nu-l aflăm la sciţi, ci la massageţi. Cînd un massaget pofteşte o femeie, îşi anină tolba cu săgeţi de căruţa ei[486], şi se împreună cu ea fără sfială şi fără teamă. La ei, hotarul vieţii nu e mai dinainte hotărît ; cînd cineva ajunge foarte bătrîn, se adună toate rudele şi-l jertfesc, jertfind o dată cu el şi vite ; carnea o pun la fiert şi apoi se ospătează. Acest sfîrşit îl privesc ca pe cel mai fericit ; dacă cineva moare de boală, nu-l mănîncă, ci-l îngroapă, plîngîndu-l pentru nenorocirea că n-a apucat să fie jertfit. De însămînţat nu însămînţează nimic, ci trăiesc din tăierea vitelor şi prinsul peştelui, pe care-l au din belşug în apele Araxesului ; sînt mari băutori de lapte. Dintre zei se închină numai soarelui, căruia îi jertfesc cai. Temeiul care-i face să aducă această jertfă este următorul : celui mai iute dintre toţi zeii îi sacrifică pe cea mai ageră dintre toate vieţuitoarele.

CARTEA A II-a

EUTERPE

NOTIȚĂ ISTORICĂ

Pe coasta de miazănoapte a Africii, pustie de altfel, în partea răsăriteană a deșertului nord-african, în urma revărsărilor Nilului a apărut una din cele mai mănoase țări ale lumii antice, Egiptul, numit pe drept cuvînt de Herodot „darul fluviului" [1].

De timpuriu, pămîntul udat de Nil a atras luarea aminte a oamenilor, a stîrnit interesul și adesea lăcomia statelor mai puternice.

În preajma războaielor medice, un imperiu de temut amenința Egiptul. În tendința sa nestăvilită de a cuceri lumea cunoscută pe atunci, marele imperiu persan – cu care urma să-și măsoare puterile mica Elladă – s-a năpustit și asupra țării scăldate de apele Nilului, aducînd-o sub jugul stăpînirii sale.

„Cambyses, fiul lui Cyrus și al Cassandanei – zice Herodot [2] *– porni cu oaste împotriva Egiptului". Prin această propoziție, povestitorul războaielor medice integrează cartea a II-a în cuprinsul* Istoriilor *sale. Această carte, dăruită ulterior cu numele muzei Euterpe, este închinată în întregime Egiptului. Larga digresiune constituită de cartea a II-a –* παρενθήκη *– este justificată, după afirmația autorului, prin faptul că Egiptul „are cele mai multe minunății de admirat decît orice altă țară, și ne înfățișează lucruri mai presus de puterea cuvîntului, față de oricare altă parte a lumii"* [3].

În compoziția cărții se disting două părți. Prima parte (capitolele II-XCVIII) cuprinde date geografice și descrierea obiceiurilor egiptene, avînd ca fir călăuzitor interesul pentru curiozitățile de tot soiul întîlnite în această țară la fiecare pas. Curioase sînt

[1] Cartea a II-a. cap. V : δῶρον τοῦ ποταμοῦ.

[2] *Ibidem*, cap. II ; vezi și nota 4 la această carte.

[3] *Ibidem*, cap. XXXV.

fenomenele naturii, fauna și flora Egiptului, iar obiceiurile oamenilor de aici, care se socot printre cei mai vechi de pe pămînt [1], *te umplu de uimire, istorisește Herodot.*

Partea a II-a (capitolele XCIX-CLXXXII) cuprinde istoria Egiptului, pentru întocmirea căreia Herodot și-a propus ca orientare cronologia dinastiilor egiptene. Datorită mijloacelor insuficiente de informare, în special neputința utilizării izvoarelor scrise locale, istoria Egiptului, așa cum apare la „părintele istoriei", constituie o atractivă versiune populară a istoriei egiptene, fără prea mare fundament științific. Pentru a înțelege faptele povestite de Herodot și pentru fixarea în timp a evenimentelor pomenite, sînt necesare cîteva lămuriri.

Revărsarea Nilului și aluviunile rămase după retragerea apelor au făcut din solul Egiptului un pămînt extrem de roditor, care a favorizat dezvoltarea timpurie a agriculturii, primul și cel mai important izvor de bogății din această țară. Planta papirus, care creștea în cantitate mare, a oferit material de scris – papirusul, iar cultivarea inului a dezvoltat devreme meșteșugul țesutului. Vasele de vin găsite în morminte constituie o mărturie grăitoare a cultivării viței de vie ; s-au descoperit vase de lut arse, din epoci depărtate, vase de aramă și de faianță egipteană, care dovedesc o oarecare perfecționare în arta olăritului. Desenele de pe vase, reprezentînd animale (ca boi, măgari, berbeci cu coarne ramificate, capre și altele) vorbesc despre creșterea animalelor. Munții Egiptului au oferit numeroase cariere de piatră pentru construcții, precum și diferite metale, în special arama, care au fost folosite pentru făurirea uneltelor. Mormintele au dat la iveală unelte din epoca de bronz, ca : ferăstraie, cuțite, dălți, tesle, sape, sule, ace etc.

Numeroasele unelte folosite în slujba omului au ridicat productivitatea muncii, dînd mai mare belșug de bunuri ; acest lucru a făcut posibilă concentrarea mijloacelor de producție in mîinile unei minorități și aservirea marii mase a populației de către această minoritate. Date fiind condițiile favorabile pentru producerea bunurilor necesare traiului, în Egipt, procesul de diferențiere în clase și, o dată cu el, apariția statului, a început mai devreme decît în alte părți ale lumii.

[1] *Ibidem,* cap. II–IV.

În procesul de formare a statului egiptean, au apărut la început mai multe organizații prestatale, independente și chiar vrăjmașe între ele, numite de istoricii antici greci nome. *Cu timpul, din nevoia de apărare împotriva triburilor străine atrase de bogățiile Egiptului, și mai ales pentru dominarea masei aservite, precum și din necesitatea creării unui sistem unitar de irigație pentru întreaga țară, aceste organizații politice prestatale s-au unificat, formînd două state, Egiptul de Jos, pe cursul inferior al Nilului, și Egiptul de Sus, pe cursul superior. Veacuri de-a rîndul, între aceste două state s-au dat lupte îndîrjite pentru dominație. În cele din urmă, Egiptul de Sus a supus Egiptul de Jos, creîndu-se astfel un singur stat unitar în mileniul al IV-lea î.e.n. (3300–3200 î.e.n.).*

Din lipsa unor date cronologice sigure, istoria Egiptului se determină după dinastii. Istoricul Manethon, care a trăit în secolul al III-lea î.e.n., autorul unei istorii a Egiptului în limba greacă, vorbește de treizeci de dinastii de faraoni. În mod obișnuit, istoriografia modernă împarte istoria Egiptului în istoria Regatului Timpuriu, a Regatului Vechi, a Regatului Mijlociu și a Regatului Nou.

Conform tradiției antice egiptene, primul rege care ar fi unificat întreg Egiptul și a pus bazele primei dinastii centralizate și ale instituțiilor regale, a fost Menes[1]. *Primul rege din timpul căruia apar inscripții cu denumirea anilor este Horus-Luptătorul, probabil același cu Menes. După Manethon, primele două dinastii erau originare din orașul Thinis*[2], *din Egiptul de Sus. În timpul dinastiilor thinite, care au domnit în mileniul al IV-lea și începutul mileniului al III-lea î.e.n., regele atotputernic întrupa, în concepția egiptenilor antici, divinitatea pe pămînt ; el poruncea forțelor naturii, împiedica bolile, ocrotea poporul. În general, în perioada Regatului Timpuriu, regii din Egiptul de Sus se intitulau Horus, după divinitatea pe care o adorau. În timpul dinastiei a II-a, unul din regi își ia numele zeului Seth, dușmanul lui Horus, venerat în Egiptul de Jos, iar un altul și numele lui Horus și al lui Seth, ceea ce oglindește anumite schimbări*

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCIX.
[2] Lîngă Abydos.

survenite în relaţiile dintre cele două state, ajungîndu-se la unificarea lor într-un singur stat şi cu un singur monarh.

Divinizarea regilor servea clasei dominante pentru consolidarea orînduirii existente, şi a îmbrăcat în aureola divinităţii puterea exploatatorilor [1].

În mileniul al III-lea, în locul dominaţiei absolute a regilor de drept divin, a luat fiinţă o puternică organizaţie politică cu capitala la Memfis [2], *cunoscută în istorie sub denumirea de* Regatul Vechi [3] *sau Vechiul Imperiu Memfit (între anii 3000–2400 î.e.n.). În cursul existenţei acestui imperiu, drepturile nelimitate ale monarhilor sînt ştirbite treptat de marii demnitari şi de preoţi, iar relaţiile sociale şi vechile instituţii sînt clătinate din temelii de revoltele populare. După Manethon, Regatul Vechi cuprinde dinastiile III-VIII, iar după istoricii moderni, în acest regat se disting trei perioade. În prima, domnesc dinastiile III-IV, în care monarhia absolută se desfăşoară încă din plin, faraonul întruchipînd pe Horus-Râ pe pămînt. Faraonii acestei perioade au început expediţii pentru cucerirea unor regiuni de o mare importanţă economică ; ei au ocupat peninsula Sinai, bogată în zăcăminte de aramă, şi Nubia, pentru minele ei de aur. Din asemenea expediţii, faraonii se întorceau cu numeroase turme de vite şi cu prizonieri pe care-i transformau apoi în robi, întărind astfel orînduirea sclavagistă în Egipt. Din aceste dinastii fac parte faraonii în timpul cărora s-au construit marile piramide, Hufu (în greacă Keops), Hafra (Kephren) şi Menkaura (Mykerinos), pomeniţi de Herodot în capitolele CXXIV-CXXXIII ale cărţii a II-a. Pentru înălţarea acestor piramide, care mai pot fi văzute şi azi la Gizeh, lîngă Cairo, s-au folosit blocuri enorme de piatră, care au fost cărate şi ridicate de mii şi mii de sclavi şi oameni liberi sărăciţi, exploataţi pînă la sînge.*

Perioada a doua, cuprinzînd dinastiile V-VI, se caracterizează prin creşterea autorităţii preoţilor şi a nomarhilor, (conducătorii nomelor), în dauna autorităţii faraonului. Faraoni vestiţi din această perioadă au fost Pepi I, Nerenrâ (probabil acelaşi cu

[1] Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 137 şi urm.
[2] Pe locul oraşului Cairo de azi.
[3] Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 151 şi urm.

Moeris[1]) *și Pepi al II-lea. În această perioadă, „gospodăria regală" sau „casa regelui" se opunea „casei personale" a marilor demnitari și „averii zeului", de care beneficiau marii preoți. Marii latifundiari și preoții ocupau totodată funcții importante la curte și în stat. În afară de ei, marea masă a populației libere stăpînea pămînturile în obște ; oamenii din obște, exploatați de demnitari și de rege, trăiau în mizerie ; înrobirea populației de rînd era un fenomen obișnuit în acea vreme. Desenele din morminte, precum și documentele scrise, vorbesc de sclavii indigeni și străini, în special etiopieni, și de numeroși oameni care munceau pe latifundiile regelui, ale demnitarilor sau ale templelor*[2]. *Agricultura s-a dezvoltat față de epocile anterioare, rețeaua de irigație s-a întețit, iar uneltele s-au perfecționat, făurindu-se, pe lîngă cele vechi, pluguri trase de boi, seceri, sape cu tăiș din silex etc. Se cunoaște în această perioadă o mare diviziune a muncii : pe pereții mormintelor sînt înfățișați agricultori, grădinari, păstori, vînători, crescători de păsări, pescari, arămari, aurari, ceramiști, cioplitori în piatră, țesători, tîmplari, dulgheri și alții, care lucraseră pentru demnitarii îngropați în acele morminte. Muncile se făceau în „detașamente" sub amenințarea biciului. Tot în această vreme s-a intensificat schimbul în natură.*

A treia perioadă, cuprinzînd dinastiile a VII-a și a VIII-a, se caracterizează prin revoltele populare ce au avut loc împotriva instituțiilor de stat sclavagiste și a prerogativelor regale, sfîrșitul conducerii regale, care se considera de „drept divin"" și îngrădirea prin legi a prerogativelor regale. Nomarhii, reușind să se elibereze de sub autoritatea faraonului, se transformă într-o nobilime ereditară, transmițînd prin moștenire fiilor lor nomele, averile, rangurile și funcțiile. Lupta de clasă dusă de cei asupriți împotriva exploatatorilor a zguduit din temelii Regatul Vechi. Răscoalele interne și migrația indo-europenilor au dus la dezmembrarea Regatului Vechi. Din pricina invaziei străinilor, curtea regală și-a mutat reședința, de la Memfis, în partea mijlocie a Egiptului, la Heracleopolis, iar mai tîrziu, la Teba.

Epoca ce ține de la sfîrșitul mileniului al III-lea, pînă prin 1600 î.e.n. și cuprinde, după Manethon, dinastiile IX-XII,

[1] Herodot, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. CI.
[2] Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 155 și urm.

poartă denumirea de Regatul Mijlociu [1], *caracterizat prin fărîmițarea Egiptului în regiuni pe jumătate independente. Sub dinastiile a IX-a și a X-a, heracleopolitane, are loc o puternică creștere a puterii nomarhilor, care și-au întărit pozițiile, sprijiniți, se pare, de mase mai largi ale populației libere. Faraonul este acum* primus inter pares, *iar guvernatorii districtelor, în special nomarhii din Egiptul de Sus, devin un fel de vice-regi, care dețin conducerea armatei, a treburilor judecătorești și religioase. Dezmembrarea Egiptului în nome, prin care s-a vădit slăbirea autorității faraonului, a dus la ascuțirea luptei de clasă. Pentru înăbușirea tulburărilor și pentru restabilirea conducerii unitare a rețelei de irigație, care pricinuise în timpul dezmembrării mari prejudicii economiei, s-a simțit nevoia reunificării Egiptului, care s-a realizat sub dinastiile a X-a și a XI-a tebane, prin supremația Egiptului de Sus, cu capitala la Teba. Faraonii din aceste dinastii, sub presiunea nomarhilor și a maselor, inaugurează un regim politic supus legilor : poporul, deși încă asuprit, are totuși acum dreptul de a participa la riturile religioase, ceea ce constituia o condiție a obținerii unor drepturi civile și politice. Mulți din faraonii acestor dinastii se pun sub protecția zeului Amon și a zeiței Sen, de unde și numele faraonilor, Amenemhet, – „Amon este înainte", Senusret – „Sen puternică", ultimul numit de Herodot Sesostris* [2]. *De la ei au rămas vestite construcții ca labirintul și îndiguirea lacului Moeris, atribuite de Herodot, în mod greșit, dodecarhiei* [3]. *Realizările mărețe ale regimului „legal" au creat un Sesostris legendar, întruchipînd un mare cuceritor, pe seama căruia versiunea populară, urmată de Herodot* [4], *a pus isprăvi săvîrșite de mai mulți faraoni.*

Caracteristic epocii Regatului Mijlociu este dezvoltarea tot mai intensă a sclavagismului. Robii care munceau pe latifundiile faraonului, ale marilor demnitari și ale templelor, proveneau din populația ruinată și săracă, dar mai ales din prizonierii aduși cu ocazia expedițiilor din Nubia, peninsula Sinai și Syria. Ei erau supuși la o cruntă exploatare, ceea ce a dus la adîncirea contra-

[1] Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 261 și urm.
[2] Cartea a II-a, cap. CII–CX.
[3] *Ibidem*, cap. CXLVIII–CXLIX.
[4] *Ibidem*, cap. CII–CX.

dicțiilor de clasă. Un papirus, numit Învățătura lui Ipuver, *vorbește despre o răscoală de mari proporții, de prin 1750 î.e.n., a păturilor de jos împotriva exploatatorilor ; răsculații au alungat pe bogați din palate, au aruncat pe cîmp mumiile faraonilor, au ocupat templele și au împiedicat aducerea jertfelor.*

De răscoala sărăcimii libere și a sclavilor, care au subminat statul egiptean, s-au folosit triburile asiatice care roiau în acea vreme la granițele nord-estice ale Egiptului și care s-au infiltrat pe nesimțite în Deltă ; aceste triburi sînt cunoscute sub numele de bicsoși.

De la sfîrșitul dinastiei a XII-a, pînă la începutul dinastiei a XVIII-a (secolele XVIII-XVI î.e.n.), unele izvoare nu mai pomenesc nici un nume de faraon, în schimb altele dau foarte multe nume, ceea ce înseamnă că, în acest interval, au existat uzurpatori locali, nomarhi, care au domnit concomitent. Pe la sfîrșitul veacului al XVIII-lea î.e.n., bicsoșii au cucerit aproape întreg Egiptul, cu excepția Tebei și încă a cîtorva nome, ajungînd la conducerea statului. Dinastiile XV-XVII sînt reprezentate de bicsoși, cu reședința la Avaris, în estul Deltei, creînd o situație de semidependență micilor monarhi locali care domneau concomitent.

Invazia bicsoșilor reprezintă sfîrșitul epocii Regatului Mijlociu.

Ultima perioadă din istoria Egiptului, denumită Regatul Nou [1], *începe o dată cu izgonirea bicsoșilor (secolul al XVI-lea î.e.n.) și ține aproximativ o mie de ani (pînă în 525 î.e.n.), înglobînd epoca noului imperiu teban (din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XII-lea î.e.n.) și epoca renașterii saite (secolele XI-VI î.e.n.), care cuprind dinastiile XVIII-XXX.*

Hicsoșii au stăpînit Egiptul un secol și jumătate (1729–1580 î.e.n.), exploatînd crunt populația egipteană. Egiptenii, sub conducerea faraonului din Teba, care-și păstrase independența, prin lupte îndîrjite reușesc în cele din urmă să-i alunge pe bicsoși, restabilind independența și totodată unitatea țării, sub conducerea centralizată a faraonului teban.

Epoca noului imperiu teban se caracterizează prin numeroase războaie de expansiune pentru anexarea regiunilor învecinate ale

[1] Vezi *Istoria universală*, vol. I, pp. 323 și urm.

Asiei de vest. Astfel, pe timpul faraonului Tutmes al III-lea (1525–1491 î.e.n.) a fost alipită Egiptului întreaga Syrie, pînă la hotarele Asiei Mici, și pînă la cursul superior al Eufratului. În felul acesta, prestigiul și influența Egiptului au crescut considerabil în fața celorlalte state, ca Asiria, Babilon, hittiții care trimiteau daruri, unele chiar tribut, faraonilor egipteni. Pe timpul dinastiilor a XIX-a și a XX-a, faraoni vestiți, ca Ramses al II-lea și Ramses al III-lea (despre care vorbește Herodot sub numele de Rampsinitos[1]*), ridică Egiptul la o putere și înflorire politică neatinsă pînă atunci. Dar numeroasele războaie de cucerire au secătuit în cele din urmă resursele interne, împingînd într-o neagră mizerie marea masă a populației, asupra căreia cădea întreaga povară a campaniilor. De aceea, sub dinastiile următoare, XXI–XXV, Egiptul slăbește din nou, în favoarea unei alte puteri de temut din Asia, anume a hittiților ; prin tratatul de pace dintre egipteni și hittiți, încheiat în 1296 î.e.n., Egiptul pierde, în favoarea acestora din urmă, o parte din stăpînirea sa în Asia de vest. În cursul secolelor al XIII-lea și al XII-lea î.e.n., Egiptul își pierde treptat renumele de mare putere, din pricina răscoalelor din Syria și chiar din Egipt, precum și datorită atacurilor triburilor libyene de la vest și ale insularilor din Marea Egee. Astfel, în cursul secolului al XI-lea î.e.n., Egiptul este din nou împărțit în trei : Delta, cu faraonii din Bubastis și Thanis, Egiptul Mijlociu, cu capitala la Heracleopolis, și Egiptul de Sus, condus de preoții lui Amon-Râ din Teba și de regii etiopieni, reduși de Herodot, în mod greșit, la unul singur, care purta numele de Sabacos*[2]*. Pe la mijlocul secolului al X-lea (945 î.e.n.), sub dinastia a XXII-a, Egiptul de Jos cade temporar sub stăpînirea libyenilor. Pe la sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n., un rege etiopian a cucerit întreg Egiptul, cu excepția Deltei, stăpînită în acea vreme de un faraon din Thanis. În secolul al VII-lea î.e.n., se întețesc atacurile asiriene împotriva Egiptului, iar în anul 663 î.e.n., Egiptul este anexat temporar la imperiul asirian. O dată cu acest an începe dinastia a XXVI-a saită, avînd capitala la Sais. Faraonii dinastiei a XXVI-a, întemeiată de Psammetihos I, fiul lui Nechao, au eliberat Egiptul de sub stăpînirea*

[1] Cartea a II-a, cap. CXXI.
[2] *Ibidem*, cap. CXXXVII–CXXXIX.

etiopiană. Urcarea lui Psammetibos pe tron s-a făcut în detrimentul dodecarhiei pomenite de Herodot în cartea a II-a, capitolul CXLVII. Acest faraon a dus lupte cu asirienii, asediind și cucerind Așdodul (Azotos[1]*), în alianță cu Gyges, regele Lydiei. Această victorie a consfințit prăbușirea stăpînirii asiriene în Egipt și a favorizat restabilirea unității întregii țări.*

Din dinastia saită fac parte faraonii Nechao al II-lea (Necos[2]*) care a organizat o călătorie în jurul Africii, Psammetibos al II-lea (probabil același cu Psammis*[3]*), Ubaibrâ (Apries*[4]*) și Ahmes (Amasis*[5]*). Acești faraoni, departe de a se considera de origine divină, provin, în parte, din păturile de jos ale populației libere, cum este, de pildă, Ahmes (Amasis*[6]*).*

Dinastia saită, purtînd numeroase războaie, a ridicat pentru un timp prestigiul Egiptului în fața celorlalte state antice; cuceririle egiptene au atins din nou malurile Eufratului. Sub această dinastie, grecii au pătruns pentru prima oară în Egipt; pentru serviciile de arme aduse de pirații ionieni și carieni, faraonii le-au dăruit în schimb pămînt de locuit de-a lungul brațului Pelusiac al Nilului, terenuri cunoscute pînă tîrziu cu numele de „Lagăre[7]*". Dar înflorirea Egiptului este de scurtă durată. O nouă putere îi amenință independența: marele imperiu persan, care în anul 525 î.e.n. pune stăpînire pe Egipt, eveniment cu care începe Herodot*[8] *digresiunea asupra acestei țări și cu care se încheie istoria antică a Egiptului, așa cum este relatată de el.*

Epoca Regatului Nou se caracterizează, pe plan economic, printr-o creștere uriașă a forțelor de producție. Arama, apoi bronzul sînt înlocuite treptat cu fierul, din care se făureau unelte mai rezistente și mai tăioase, ca topoare, dălți, sape, răzuitoare, arme și altele, care au ridicat mult productivitatea muncii. În această epocă, pe lîngă dezvoltarea continuă a agriculturii, cu-

[1] Cartea a II-a, cap. CLVII.
[2] *Ibidem*, cap. CLVIII–CLIX.
[3] *Ibidem*, cap. CLX.
[4] *Ibidem*, CLXI și urm.
[5] *Ibidem*, cap. CLXII și urm.
[6] *Ibidem*, cap. CLXXII–CLXXIV.
[7] *Ibidem*, cap. CLIV.
[8] *Ibidem*, cap. II.

nosc o mare înflorire meşteşugurile, ca topirea fierului şi confecţionarea uneltelor de fier, ţesutul, prelucrarea faianţei şi a sticlei. tîmplăria, prelucrarea pieilor, diversele construcţii etc. Bogăţia produselor de tot felul dezvoltă schimbul de produse cu alte ţări, în special cu Ciprul, cu Asia Mică şi cu Mesopotamia. Egiptenii importau în special materii prime, aramă din Cipru, fier din Asia Mică, dar şi obiecte de preţ, veşminte şi uleiuri, din Mesopotamia. Exporturile egiptene, constînd mai ales din stofe de in şi piei brodate, statui de metale preţioase şi sticlărie, erau cunoscute pe toate pieţele lumii antice. Începînd din secolul al X-lea î.e.n., mărfurile se plăteau exclusiv cu anumite monede de argint.

În urma dezvoltării economiei, stratificarea socială s-a intensificat ; preoţii, marii demnitari, precum şi marii proprietari de ateliere concentrează în mîinile lor tot mai multe domenii şi mijloace de producţie, în dauna obştii săteşti, care cunoaşte în această epocă un puternic proces de dezmembrare. Caracteristic pentru epoca Regatului Nou este şi transformarea preoţimii şi a militarilor în caste ereditare închise, ceea ce oglindeşte tendinţa claselor exploatatoare de a-şi întări poziţiile. Lupta de clasă se manifestă printr-o serie de răscoale, despre care vorbesc documentele antice, dar care sînt înăbuşite sîngeros de aparatul de stat al exploatatorilor.

În complexitatea acestor fapte şi în succesiunea numeroaselor dinastii pe care le oferă istoria Egiptului, orientarea este dificilă şi pentru un cercetător modern, cu mijloacele ştiinţifice de care dispune. Nu e de mirare deci să găsim la Herodot – cu toate intenţiile sale bune de a prezenta cronologic faptele – inversări de epoci ; de pildă, Moeris din dinastia a VI-a, Sesostris din dinastia a XII-a, Rampsinitos din dinastia a XIX-a, preced lui Keops, Kephren şi Mykerinos, care aparţin dinastiilor a III-a şi a IV-a. De asemenea, la Herodot apar nume de faraoni neatestate în documente, ca Anysis şi Sethos [1], sau nume ca Pheron [2] şi Proteus [3], care nu desemnează anumite persoane, ci constituie doar denumiri populare pentru titlul de rege.

[1] Cartea a II-a, cap. CXXXVII şi CXLI.
[2] *Ibidem,* cap. CXI.
[3] *Ibidem,* cap. CXII şi urm.

Practica producerii bunurilor necesare traiului i-a dus pe egipteni de timpuriu la anumite generalizări cu caracter științific. Măsurarea pămîntului și construirea rețelei de irigație, precum și ridicarea piramidelor au dus la dezvoltarea geometriei și a mecanicii. Calculele numeroase necesare în diversele construcții, cît și în administrarea averilor regelui și a demnitarilor, au dezvoltat matematicile; egiptenii cunoșteau sistemul zecimal. Practica creșterii animalelor, precum și navigația, i-a făcut să observe mișcarea astrelor, reușind să alcătuiască o hartă a cerului și să stabilească unul dintre cele mai vechi sisteme calendaristice (încă din anul 4241 î.e.n.). Prelucrarea metalelor și făurirea uneltelor i-au făcut pe egipteni să cunoască proprietățile fizice și chimice ale materiei. Cunoscînd de timpuriu scrisul, hieroglifele egiptene fiind printre cele mai vechi sisteme de scriere, ei au reușit să dezvolte o cultură proprie, în care predomină caracterul religios și popular. S-au dezvoltat în special artele plastice. Ca orice popor antic, egiptenii adorau forțele naturii, soarele, apele și animalele, ridicîndu-le temple și aducîndu-le jertfe. Credința în nemurirea sufletului a creat la egipteni meșteșugul neîntrecut de a prepara mumiile, precum și construcțiile funerare mărețe, ca piramidele și labirintul. Despre toate aceste „minuni" ale Egiptului, Herodot vorbește plin de entuziasm, ca unul care s-a minunat la fața locului de ceea ce a putut să creeze geniul uman.

Tot în legătură cu istoria Egiptului, necesită anumite lămuriri denumirile regilor.

Faptul că numele faraonilor apar la Herodot cu unele diferențe fonetice față de felul în care ele au fost interpretate și transcrise din hieroglife de știința modernă nu prezintă nimic neobișnuit. Pe de o parte, Herodot a scris numele regilor așa cum le-a auzit de la egipteni, încercînd să le adapteze fonetismului și flexiunii grecești – fapt obișnuit, de altfel, în toate timpurile și la toate popoarele –, pe de altă parte, hieroglifele nu notează decît consoanele, lectura vocalelor este convențională și a fost stabilită arbitrar de învățații moderni.

Credem că e necesară încă o scurtă lămurire în legătură cu sursele de informare ale lui Herodot pentru cartea a II-a. Izvoarele de informație pentru țara Egiptului sînt foarte variate; Herodot a avut la dispoziție opera unor scriitori anteriori lui și

a făcut el însuși o călătorie în Egipt, de unde a cules date ca martor ocular (αὐτόπτης *) sau din auzite (* ἀκοῇ *), după informațiile localnicilor.*

Cea mai prețioasă lucrare utilizată de Herodot este Periegesis *a lui Hecataios din Milet. Logograful milesian a vizitat Egiptul înaintea lui Herodot și a descris multe din fenomenele caracteristice acestei țări. Cu toate acestea, Herodot nu-l menționează decît o singură dată [1], și atunci pentru a lua în derîdere pretenția acestuia de a avea pe un zeu de strămoș. Este sigur însă că Herodot s-a servit de opera lui Hecataios. Afirmația că Egiptul este un dar al Nilului [2] îi aparține lui Hecataios; părerea că Egiptul propriu-zis se reduce la Deltă este tot a lui Hecataios și tot pe el îl critică Herodot sub numele general de ionieni [3]; cînd combate pe cei care pretind că Nilul izvorăște din ocean, ceea ce ar explica revărsarea fluviului, la Hecataios face aluzie [4]; de asemenea, intenția lui Herodot de a-l face pe Hecataios ridicol, scriind că el personal n-a văzut insula Hemmis nici plutind, nici mișcîndu-se [5], este vizibilă.*

Nu-i mai puțin adevărat că Herodot preia pasaje întregi de la logograful din Milet, fără a face vreo mențiune critică; așa este, de pildă, pasajul în care Herodot fixează orașul Patumos în Arabia [6], cînd, de fapt, acest oraș se află pe brațul răsăritean al Nilului. Pentru Hecataios, care reducea Egiptul numai la Deltă, Patumos cădea în afara Egiptului, dar această localizare nu se mai potrivea la Herodot, care considera Egipt *întreg pămîntul udat de Nil [7].*

Herodot, de altfel ca și alți scriitori antici, a ținut mai degrabă să nu i se aducă învinuirea de a fi fost incomplet, decît aceea de a fi împrumutat unele date de la alții.

Cele mai multe informații au fost însă culese de Herodot în timpul călătoriei sale în Egipt. După propria-i mărturisire, istoricul a vizitat Egiptul pînă la Elefantina: „...mergînd să văd

[1] Cartea, a II-a, cap. CXLIII.
[2] *Ibidem*, cap. V.
[3] *Ibidem*, cap. XV–XVI.
[4] *Ibidem*, cap. XXI, XXIII.
[5] *Ibidem*, cap. CLVI
[6] *Ibidem*, cap. CLVIII.
[7] *Ibidem*, cap. XVIII.

cu ochii mei pînă la Elefantina, iar de aci mai departe, mi-am alcătuit uneori povestirea din auzite" [1].

Cei care pun la îndoială călătoria lui Herodot în Egipt se sprijină, în argumentare, pe numeroasele erori ce apar pînă și în materialul cules – după cîte afirmă – la fața locului.

Dar pricina inexactităților nu trebuie pusă pe seama releicredințe a istoricului ; el spune adevărul cînd susține că a văzut Delta, Naucratis, Sais, Bubastis, Memfis, Heliopolis, că a ajuns la piramide și la sfinx, că a intrat în labirint și a stat pe malurile lacului Moeris. Adeseori însă împrejurările au putut să-i lase impresii eronate despre unele lucruri. Astfel, pentru că a vizitat labirintul și lacul Moeris în perioada revărsării Nilului, a rămas încredințat că în mijlocul lacului se află două piramide [2]*, cînd, în realitate, monumentele văzute de Herodot erau soclurile a două statui de pe țărmul lacului. Delta a vizitat-o în timpul inundației, de aceea Herodot n-a putut să-și dea seama de munca pe care o depun agricultorii de aci după retragerea apelor ; concluzia lui este că viața acestor oameni apare mai ușoară decît a tuturor plugarilor din lume* [3]*. Regiunile pe care le-a vizitat erau lipsite de vii; constatarea a generalizat-o pentru întreaga țară* [4]*. Cum regiunile din sus de Memfis le-a văzut într-un anotimp secetos, Herodot afirmă că în Egipt nu plouă de loc* [5].

Observațiile lui Herodot sînt adesea incomplete, superficiale, și, datorită interesului său, ca al oricărui călător, față de tot ce iese din comun, în detrimentul altor fapte. Curiozitățile locale, practicile neobișnuite din viața de fiecare zi a egiptenilor l-au atras în mod deosebit [6].

Pentru datele culese din auzite (ἀκοῇ *) – acestea sînt, în special, informațiile despre istoria Egiptului – Herodot a ajuns în contact cu diferite persoane. Precizările „egiptenii spun", „după cum povestesc preoții", întîlnite la fiecare pas, sînt destul de vagi și nu dau o idee clară despre informator și condiția lui socială. Opera lui Herodot dă singură lămuririle necesare în*

[1] *Ibidem,* cap. XXIX.
[2] *Ibidem,* cap. CXLIX.
[3] *Ibidem,* cap. XIV.
[4] *Ibidem,* cap. LXXVII.
[5] *Ibidem,* cap. XIV.
[6] *Ibidem,* cap. XXXV–XXXVI.

acest sens. În capitolele XXXV–XXXVI și LXXVII–XCIV, Herodot prezintă cîteva aspecte din viața egiptenilor; printre altele, el afirmă că egiptenii își fac pîinea din mei (olyra), *consumă ulei de proastă calitate, femeile nu au decît o singură haină de îmbrăcat etc. Aceste constatări nu se pot referi decît la păturile de jos ale populației care erau crunt exploatate. Se poate presupune că Herodot n-a cunoscut clasele de sus, că n-a ajuns în contact decît cu poporul de rînd, cu persoane mai puțin învățate, cu personalul ajutător al templelor și nu cu marii preoți. De aici caracterul popular și sacerdotal al unor informații. Pentru oamenii simpli, inscripțiile și celelalte documente scrise erau puțin accesibile. Tălmacii*[1] *de care s-a servit i-au interpretat adesea greșit, adesea fantezist, spusele egiptenilor. Multe informații apoi provin de la grecii stabiliți în Egipt. Așa se explică toate legendele egiptene legate de greci; astfel, povestea trecerii lui Paris și Elenei prin Egipt*[2]*, legenda lui Perseus, fiul Danaei, după afirmațiile locuitorilor din Hemmis etc. sînt cu siguranță din sursă greacă locală și nu egipteană*[3].

Cu tot caracterul popular, în genere neștiințific, al relatărilor date de informatori lui Herodot, cartea a II-a a Istoriilor *constituie pînă azi una din cele mai prețioase monografii antice despre Egipt. Pentru a exprima valoarea literară a cărții, puterea de a captiva și pe cititorul modern prin nenumăratele curiozități descrise, prin informațiile interesante și mai ales prin frumusețea povestirii, cuvintele sînt neputincioase. Să-l lăsăm pe însuși Herodot să vorbească.*

[1] *Ibidem*, cap. CXXV.
[2] *Ibidem*, cap. CXIII.
[3] Pentru explicații mai ample în privința compunerii operei, vezi Studiul introductiv, iar pentru Egipt în general, vezi *E. Matie, Miturile Egiptului antic*, Editura Științifică, București.

I După moartea lui Cyrus [1], urmă la domnie Cambyses [2], fiul lui Cyrus şi al Cassandanei, fiica lui Pharnaspes [3], la moartea căreia Cyrus ţinu mare doliu, poruncind totodată tuturor supuşilor săi s-o jelească. Fiu al acestei femei şi al lui Cyrus, Cambyses îi privea pe ionieni şi pe eolieni ca pe nişte sclavi moşteniţi de la părintele său. El porni cu oaste împotriva Egiptului [4], chemînd sub arme, printre alţi supuşi, şi pe elenii de sub stăpînirea sa.

II Egiptenii, înainte de domnia lui Psammetihos [5], se crezuseră cei dintîi dintre toţi oamenii. Dar, de cînd Psammetihos, ajuns rege, vru să ştie care or fi fost primii oameni, de atunci egiptenii sînt încredinţaţi că frigienii s-au născut înaintea lor, dar că, faţă de ceilalţi, tot ei [rămîn primii]. Psammetihos, deoarece în cercetările sale nu putea găsi nici o ieşire din acest impas, iată ce pune la cale : încredinţează unui păstor doi prunci nou-născuţi ai unor oameni luaţi la întîmplare, ca să-i crească la o stînă, poruncindu-i ca nimeni să nu rostească nici un cuvînt faţă de ei ; copiii să stea într-o colibă goală, cu desăvîrşire singuri, iar păstorul să le mîne înăuntru la timp nişte capre. [Numai] după ce-i va sătura de lapte să se îndeletnicească şi cu alte treburi. Acestea au fost măsurile şi poruncile lui Psammetihos, pentru că voia să afle care va fi prima vorbă pe care o vor rosti copiii după ce vor trece de vîrsta gînguritului fără noimă. Aşa s-a şi-ntîmplat. După ce se scurseră doi ani de cînd păstorul îi îngrijea astfel, deschizînd o dată uşa şi intrînd la ei, amîndoi copiii se tîrîră înainte-i şi rostiră *bekós* [6], cu mîinile întinse spre el. Cînd auzi pentru prima oară vorba asta, ciobanul rămase nepăsător ; dar cum o repetau într-una, ori de cîte ori venea la ei ca să-i îngrijească, îl înştiinţă pe stăpîn şi, la porunca aces-

tuia, îi înfăţişă copiii. Psammetihos, auzindu-i cu urechile lui, căută să afle care dintre oameni folosea cuvîntul *bekós ;* în urma cercetării, află că frigienii zic aşa la *pîine* [7]. În acest fel, încredinţaţi prin dovada faptelor, egiptenii au căzut la învoială că frigienii sînt mai vechi decît ei [8].

Că aşa s-au petrecut lucrurile, am auzit-o de la preoţii lui Hephaistos [9] din Memfis [10]. Elenii spun însă, printre multe alte basme, că Psammetihos, tăind limba unor femei, astfel a rînduit el felul de trai al pruncilor, pe lîngă aceste femei. Aşadar, despre creşterea copiilor cam acestea le spuneau.

III Dar am mai auzit eu şi multe altele la Memfis, stînd de vorbă cu preoţii lui Hephaistos. Pentru aceleaşi lucruri, am mers chiar şi pînă la Teba [11], ba şi pînă la Heliopolis [12], mînat de dorinţa de a afla dacă cei de aici se vor potrivi în povestiri cu cei din Memfis ; căci heliopolitanii trec drept cei mai înţelepţi dintre egipteni. Din cîte poveşti am auzit din gura lor, pe cele sfinte nu-s doritor să le înşir, afară doar de numele zeilor, socotind că toţi oamenii cunosc deopotrivă legendele despre zei. Numai dacă şirul povestirii mă va sili, voi aminti totuşi unele din ele.

IV Despre cele legate de viaţa omenească, mi-au povestit cu toţii la fel, şi anume că egiptenii au fost cei dintîi dintre toţi oamenii care au născocit anul şi l-au împărţit în douăsprezece părţi, ţinînd seama de anotimpurile lui. Au făcut această descoperire – spuneau ei – [călăuzindu-se] după stele [13]. După părerea mea, egiptenii se arată astfel mult mai isteţi la minte decît elenii [14], care din doi în doi ani mai adaugă cîte o lună, ca anul să se potrivească cu anotimpurile. Egiptenii [15], în schimb, împărţind anul în douăsprezece luni de cîte treizeci de zile, mai adaugă la fiecare an în parte numai cinci zile peste numărul obişnuit, aşa încît, la ei, crugul anotimpurilor, în rotaţia sa, cade mereu la fel. Mai povesteau că tot egiptenii, cei dintîi, au pus nume [16] celor doisprezece zei [17], şi că elenii de la ei le-au luat ; tot egiptenii au ridicat pentru prima oară zeilor altare, statui şi temple şi au săpat în piatră chipuri de animale. Că aşa s-au petrecut cele mai multe din cîte-am înşiruit mai sus, le-au dovedit prin fapte. Primul rege-om [18] care a domnit peste Egipt

a fost – după spusa lor – Min. Pe timpul acestuia, în afară de ţinutul Tebei, întreg Egiptul era numai o mlaştină şi, din pămînturile care se întind acum mai jos [19] de lacul Moeris, nici o bucată nu ieşea deasupra apei ; pînă la acest lac, de la ţărmurile mării, călătoria în susul fluviului ţine şapte zile.

V Părerea ce mi-am făcut-o este că ei spun adevărul despre ţara lor. Căci este limpede pentru orice om cu judecată, chiar fără a fi auzit nimic mai dinainte, ci numai privind, că Egiptul, spre care elenii se îndreaptă cu corăbiile [20], este pentru egipteni un pămînt dobîndit şi un dar al fluviului [21] ; şi toată ţara ce se întinde mai sus de lacul Moeris, cale de trei zile pe apă [22] – ţară despre care însă spusele preoţilor nu se potrivesc nici pînă azi – este un alt pămînt [apărut] în acelaşi fel.

Natura solului egiptean este următoarea : dacă te îndrepţi pe mare spre Egipt şi te afli la o depărtare de o zi de coastă, de arunci sonda în apă, vei scoate mîl de la o adîncime numai de unsprezece coţi. Faptul arată cît de departe se aşterne mîlul cărat de fluviu.

VI De-a lungul mării, coasta Egiptului se întinde pe o lungime de şaizeci de shoine [23], căci, după socoteala noastră, Egiptul se întinde de la Golful Plinthinetic [24] pînă la lacul Serbonis [25], lîngă care se află muntele Casios [26]. De la acest lac porneşte deci numărătoarea celor şaizeci de shoine. Toţi oamenii cîţi duc lipsă de pămînt îşi măsoară pămîntul cu cotul, cei mai puţin nevoiaşi, cu stadiul, cei avuţi, cu parasanga [27], iar cei foarte bogaţi, cu shoina. O parasangă are treizeci de stadii, iar shoina, care e o măsură egipteană, are şaizeci de stadii. Astfel, coasta Egiptului măsoară cu totul trei mii şase sute de stadii [28].

VII De aici şi pînă la Heliopolis [29], spre inima ţării, Egiptul se lăţeşte, fiind în întregime un şes întins, mustind de apă şi plin de smîrcuri. Pentru cel care merge de la mare în sus, spre Heliopolis, drumul este cam tot atît de lung [30] ca şi cel care duce de la altarul celor doisprezece zei din Atena [31] la Pisa [32] şi la templul lui Zeus Olympianul [33]. Dacă cineva ar măsura aceste două drumuri, ar găsi o deosebire neînsemnată între ele, de abia cincisprezece stadii, care face să nu fie chiar la fel de lungi ; căci

drumului de la Atena la Pisa îi mai lipsesc doar cincisprezece stadii pînă la o mie cinci sute, pe cînd drumul de la mare la Heliopolis împlinește întocmai acest număr.

VIII Pentru călătorul care merge de la Heliopolis în sus, Egiptul se îngustează într-una. Pe o parte se întinde lanțul muntos al Arabiei [34], de la miazănoapte spre miazăzi și vîntul Notos ținînd-o într-una în sus către Marea numită Roșie [35]. În acest lanț se află carierele din care s-a scos piatra pentru piramidele de la Memfis [36]. Aici [37], contenind, muntele cotește spre ținutul despre care a fost vorba [38]. În partea în care are cea mai mare întindere, după cîte am aflat, muntele ține, de la răsărit pînă la apus, două luni de mers. Capătul cel mai dinspre răsărit al masivului produce tămîie [39]. Așa se înfățișează, prin urmare, acest munte.

În partea Egiptului dinspre Libya se întinde un alt munte pietros – în care se află piramidele – acoperit de nisip, îndreptat în același fel ca și înălțimile munților Arabiei, care se răsfiră spre miazăzi. De la Heliopolis mai departe, ținutul se îngustează într-atît, de parcă n-ar mai fi Egiptul, ci, cale de paisprezece [40] zile de mers pe apă, Egiptul este îngust. Pămîntul între munții amintiți este un șes și, după cîte mi s-a părut, nu poate avea mai mult de două sute de stadii lărgime în locul unde este cel mai îngust [41], și anume între muntele Arabiei și muntele așa-numit al Libyei. De aci înainte Egiptul se lățește iarăși.

Aceasta-i, prin urmare, înfățișarea ținutului.

IX De la Heliopolis pînă la Teba, urcușul pe fluviu ține nouă zile, patru mii opt sute șaizeci de stadii de drum [42], adică optzeci și una de shoine. Acestea sînt, la un loc, stadiile Egiptului puse cap la cap. Coastele mării, cum am arătat încă mai înainte [43], au trei mii șase sute de stadii ; urmează să mai arăt depărtarea de la mare spre inima țării, pînă la Teba : sînt șase mii o sută douăzeci de stadii [44], iar de la Teba pînă la orașul numit Elefantina [45] mai sînt o mie opt sute de stadii.

X Cea mai mare parte din ținutul despre care am vorbit mi s-a părut și mie că, așa cum spuneau și preoții, este pentru egipteni un pămînt dobîndit. Partea dintre șirurile de munți amin-

tite, munți care se întind din sus de orașul Memfis, mi s-a părut a fi fost cîndva un golf de mare, la fel ca și împrejurimile Troiei [46], ale Teuthraniei [47], ale Efesului [48], la fel cu cîmpia Meandrului [49], dacă se cuvine să asemuiești ce e mic cu ceea ce este mare [50]. Căci dintre rîurile care prin mîlul cărat de apele lor au clădit aceste ținuturi, nici unul nu e vrednic să fie asemuit nici măcar cu una din gurile Nilului – fluviu cu cinci guri [51] – în privința belșugului de apă. E adevărat însă că mai sînt și alte fluvii care, fără să fie de mărimea Nilului, s-au dovedit totuși de mare însemnătate prin lucrurile mari ce le-au înfăptuit ; aș putea pomeni numele cîtorva, printre altele, mai ales cel al fluviului Acheloos [52]. Acesta, curgînd prin Acarnania [53] și ieșind la mare, a legat de continent jumătate din insulele Echinade [54].

XI În Arabia, nu departe de Egipt, se află un golf care se înfige în uscat din Marea Roșie [55], lung și oarecum îngust, așa cum am să vi-l înfățișez îndată : în lungime, drumul pe apă, pentru cel care pornește din fundul golfului spre largul mării, ține cale de patruzeci de zile, dacă se folosește de vîsle, iar în lățime, partea unde golful se lărgește cel mai mult poate fi străbătută într-o jumătate de zi [56]. Golful are zilnic flux și reflux. Părerea mea e că și Egiptul a fost odată un asemenea golf, întinzîndu-se de la Marea de miazănoapte [57] pînă spre Etiopia [58], în timp ce Golful Arabic (despre care voi vorbi) se îndreaptă de la Marea de miazăzi [59] spre Syria ; în chipul acesta, capetele celor două golfuri, înaintînd unul spre altul [60], lăsau între ele doar o limbă îngustă de pămînt. Dacă Nilului i s-ar năzări să-și abată cursul spre acest golf Arabic, cine l-ar opri oare ca în vreo douăzeci de mii de ani, tot vărsîndu-se în el, să nu-l astupe cu mîlul cărat ? Credința mea este că l-ar putea împotmoli chiar și în zece mii de ani. Cum să nu fi fost atunci cu putință ca, în răstimpul pînă la nașterea mea, un golf, fie el chiar cu mult mai mare decît acesta, să fi fost umplut de nămolul cărat de un fluviu atît de puternic și neobosit ? [61]

XII Pentru faptele privitoare la Egipt, eu îi cred pe cei care le povestesc. Eu însumi sînt pe deplin încredințat că așa este, văzînd cum pămîntul Egiptului intră mai adînc în mare decît țărmul învecinat [62], cum pe munții din împrejurimi se pot vedea

scoici [63], cum eflorescențele sărate sînt atît de puternice, încît macină pînă și piramidele, în sfîrșit, cum singurul loc din Egipt unde se află nisip este tocmai muntele [64] acesta din sus de Memfis ; în afară de aceasta, Egiptul nu seamănă nici cu ținutul Arabiei, cu care se învecinează, nici cu Libya, nici cu Syria (părțile dinspre mare ale Arabiei sînt locuite de syrieni), ci este un pămînt negru [65] și crăpat, ca unul alcătuit din nămolul și aluviunile cărate din Etiopia de fluviu. În schimb, știm că Libya are un pămînt mai roșcat și mai nisipos, iar Arabia și Syria au un pămînt mai lutos și mai pietros.

XIII Preoții mi-au mai dat și următoarea mărturie prețioasă despre această țară, și anume că pe vremea regelui Moeris [66], ori de cîte ori creștea fluviul cu cel puțin opt coți [67], îneca Egiptul din jos de Memfis. Cînd am auzit eu acestea de la preoți, încă nu trecuseră nouă sute de ani de la moartea lui Moeris [68]. Acuma însă, dacă fluviul nu crește cu cel puțin șaisprezece [69] sau măcar cu cincisprezece coți, nu mai acoperă ogoarele.

Dacă însă ținutul acesta va urma să se înalțe și să se lățească în aceeași măsură ca și pînă acum, Nilul, nemaiajungînd să-l acopere, pare-mi-se că egiptenii care locuiesc mai jos de lacul Moeris, atît cei din celelalte ținuturi, cît mai ales cei din așa-numita Deltă, vor avea parte pe viitor de aceeași soartă care-i paște, după spusele lor, pe eleni. Într-adevăr, cînd au aflat că toată țara elenilor este udată numai de ploi și nu de revărsarea rîurilor, ca țara lor, egiptenii au zis că, dacă elenii vor fi vreodată înșelați în marea lor nădejde [70], vor avea de îndurat o foamete cruntă. Această vorbă vrea să spună că, dacă în loc de ploaie cerul le va trimite secetă, elenii vor pieri de foame ; căci din altă parte, decît de la Zeus, nu aveau de unde să mai aștepte apă.

XIV Aceste preziceri ale egiptenilor despre eleni sînt îndreptățite. Acum însă voi arăta cum stau lucrurile și cu egiptenii. Dacă, după cum am spus mai înainte [71], ținutul din jos [72] de Memfis (căci acesta este cel care se ridică) ar continua să se înalțe în aceeași măsură ca în trecut, ce altceva [le-ar mai rămîne] acelora dintre egipteni care locuiesc aici, decît să flămînzească, dacă nici ploaia de la Zeus nu le va uda pămîntul și nici

fluviul nu va mai putea să se reverse peste cîmpii ?[73] Căci, fără doar şi poate, dintre toate neamurile şi chiar dintre ceilalţi locuitori ai Egiptului, astăzi nimeni nu culege mai lesne ca ei rodul pămîntului ; ei nu se ostenesc să taie brazde cu plugul, nici nu sapă, nici nu fac vreuna din muncile cu care se trudesc la cîmp ceilalţi oameni[74], ci, ori de cîte ori fluviul, umflîndu-şi de la sine apele, le udă cîmpiile, şi după ce le-a udat se retrage din nou, atunci fiecare îşi seamănă ogorul şi mînă porcii[75] peste el ; după ce afundă cu porcii cît mai adînc sămînţa în pămînt, din acel moment aşteaptă doar secerişul ; iar după ce-şi calcă apoi grîul la arie tot cu porcii, aşa îl cară.

XV Dacă vrem să împărtăşim părerile ionienilor privitoare la Egipt, care susţin că numai Deltei i se cuvine numele de Egipt – zicînd că de el ţine doar coasta mării de la aşa-numitul turn de observaţie al lui Perseus[76], pînă la ocnele de sare de la Pelusion[77], în total patruzeci de shoine, şi că, de la ţărmul mării spre inima ţării, Egiptul se întinde pînă la oraşul Kercassoros[78], acolo unde Nilul se desparte în două braţe, curgînd şi spre Pelusion şi spre Canobos[79], iar despre celelalte părţi ale Egiptului zicînd că unele ţin de Libya, iar altele de Arabia – dacă ne-am folosi deci de această părere, am putea dovedi că ţara egiptenilor nici n-a existat mai înainte vreme. Căci Delta, după cum spun chiar egiptenii, şi aşa mi se pare şi mie că stau lucrurile, s-a alcătuit din aluviuni şi, ca să zic aşa, a apărut de curînd. Dacă însă n-au avut nici un fel de ţară[80], ce le-o fi venit să se creadă cei mai vechi oameni de pe lume[81] ? N-avea nici un rost să recurgă la încercarea cu copiii, din dorinţa de a afla ce cuvînt vor rosti mai întîi[82]. Dar eu unul nu cred că egiptenii s-au născut o dată cu Delta, ţinut pe care ionienii îl numesc „Egipt", ci că ei s-au ivit de cînd lumea, iar ţara crescîndu-le mereu, unii din ei au rămas în ţinuturile de baştină, în timp ce alţii au coborît mai jos. Nu-i mai puţin adevărat că, în vechime, ţinutul Tebei se numea „Egipt", avînd un hotar de şase mii o sută douăzeci de stadii de jur împrejur.

XVI De sînt exacte cunoştinţele mele despre toate acestea, atunci ionienii au o părere greşită despre Egipt[83] ; şi chiar de este dreaptă părerea ionienilor[84], eu tot aş putea dovedi că nici

elenii și nici ionienii [85] înșiși nu știu să numere atunci cînd spun că întreg pămîntul are trei părți : Europa, Asia și Libya [86]. Ei ar trebui să socotească Delta Egiptului ca o a patra parte, de vreme ce ea nu ține nici de Asia, nici de Libya [87] ; după această părere a lor [88], nu se poate susține că Nilul desparte Asia de Libya [89] ; spre vîrful Deltei formate de fluviu, Nilul se desface în brațe, încît, de fapt, țara cuprinsă la mijloc se află între Asia și Libya.

XVII Și acum, să lăsăm la o parte părerea ionienilor ; cît despre mine, aș avea de spus aci următoarele : Egipt este întregul ținut locuit de egipteni, așa cum Cilicia [90] este ținutul locuit de cilicieni, iar Asiria [91], de asirieni. Știm că Asia și Libya n-au, la drept vorbind, nici un alt hotar afară de fruntariile Egiptului. Dacă vom lua de bună părerea elenilor, vom socoti că întreg Egiptul, începînd de la cataracte [92] și de la orașul Elefantina [93], se împarte în două părți cuprinse sub cele două denumiri : căci o parte din Egipt ar ține de Libya, iar cealaltă de Asia. Nilul, de la cataracte, curge spre mare, tăind Egiptul în două. Pînă la orașul Kercassoros, Nilul curge într-o singură albie, dar din jos de orașul acesta se împarte în trei brațe : unul se îndreaptă spre răsărit și acesta se cheamă gura Pelusiacă ; al doilea o ia spre apus și se numește gura Canobică ; iar al treilea, prin care Nilul se varsă de-a dreptul, este așa : pornind din părțile de sus, atinge vîrful Deltei, iar de aci, despicînd Delta pe la mijloc, răzbește la mare ; [prin acest braț] se revarsă o parte însemnată din apa fluviului, și brațul este unul din cele mai vestite : numele lui este gura Sebennitică. Din gura Sebennitică se desprind alte două brațe care se îndreaptă spre mare, ale căror nume sînt gura Saitică și cea Mendesiană [94]. Gura Bolbitină și cea Bucolică nu sînt guri naturale, ci săpate.

XVIII În sprijinul părerii mele, că Egiptul este numai atît de mare cît arăt în această povestire, vine ca mărturie și un oracol al lui Ammon [95] despre care am aflat abia după ce-mi făurisem părerea despre Egipt. Cei din orașele Maréa [96] și Apis [97], care locuiesc în părțile Egiptului vecine cu Libya și care se socot libyeni și nu egipteni – neîmpăcîndu-se cu ceremoniile

care însoțesc jertfele, și dorind să nu mai fie opriți de la tăierea vacilor [98] – au trimis soli la Ammon să-i arate că ei n-au nimic de-a face cu egiptenii, de vreme ce locuiesc în afara Deltei și grăiesc o altă limbă decît ei. Ei cereau de la zeu dezlegarea de a mînca din toate. Dar zeul nu le îngădui să facă acest lucru, zicînd că *Egipt* este întregul ținut pe care-l acoperă Nilul cînd se revarsă și că egipteni sînt acei care, locuind mai jos de orașul Elefantina [99], beau din acest fluviu. Așa a grăit oracolul.

XIX Nilul, cînd se umflă, se revarsă nu numai peste Deltă, ci și peste o parte din ținuturile așa-numite Libyan și Arabic, depășindu-și amîndouă malurile cale de două zile, uneori mai mult încă, alteori ceva mai puțin. Despre natura fluviului n-am putut afla nimic, nici de la preoți, nici de la nimeni altcineva. Eram totuși dornic să aflu de la ei pentru ce anume, începînd de la solstițiul de vară, Nilul crește, umflîndu-se într-una, vreme de o sută de zile, iar după ce numărul acesta de zile s-a împlinit, scade iarăși, retrăgîndu-se de pe locurile înecate, și scăzut rămîne toată iarna, pînă la următorul solstițiu de vară. Despre acestea toate n-am putut afla nimic de la egipteni, cînd i-am întrebat ce putere are în el Nilul de se poartă tocmai pe dos decît celelalte rîuri. Am făcut și cercetări, vrînd să știu rostul celor ce v-am spus, precum și din ce pricină, din toate rîurile, singur Nilul nu stîrnește adieri dinspre el.

XX Unii eleni, care doreau să-și facă fală de învățați, au dat despre această revărsare a apei trei lămuriri, dintre care pe două nu le socot vrednice să le pomenesc decît doar în treacăt. După una din ele [100], umflarea fluviului ar fi pricinuită de vînturile etesiene [101], care împiedică Nilul să se verse în mare. Adesea însă vînturile etesiene n-au bătut și totuși Nilul s-a revărsat. În afară de aceasta, dacă vînturile etesiene ar fi pricina revărsării, ar trebui ca și alte rîuri care curg împotriva vînturilor etesiene să pățească la fel ca Nilul în împrejurări asemănătoare – ba chiar cu atît mai mult, cu cît, fiind mai mici, au cursul mai slab. Și în Syria sînt multe fluvii, multe și în Libya, cu care nu se petrece de loc ceea ce se întîmplă cu Nilul.

XXI A doua deslușire [102] este și mai puțin științifică decît cea pomenită mai înainte și, ca să spunem așa, mai uimitoare ; ea susține că Nilul prezintă aceste fenomene datorită faptului că el ar izvorî din Ocean, iar Oceanul curge în jurul întregului pămînt.

XXII A treia [103], și cea mai ispititoare dintre lămuriri, este și cea mai neîntemeiată [104], căci, de fapt, nici ea nu spune nimic cînd pretinde că Nilul se formează din topirea zăpezilor ; el curge din Libya prin mijlocul [țării] etiopienilor și apoi intră în Egipt. Cum ar fi cu putință oare să se nască din zăpezi, de vreme ce curge din ținuturile cele mai calde spre altele mai reci ? ! Pentru un om în stare să chibzuiască astfel de lucruri, există nenumărate mărturii că nici nu pare măcar cu putință ca un asemenea fluviu să se formeze din zăpezi. Cea dintîi și cea mai puternică dovadă sînt vînturile calde care bat din aceste regiuni ; a doua dovadă e faptul că în părțile acelea nu se vede niciodată nici ploaie, nici gheață ; or, după ninsoare trebuie numaidecît să și plouă într-un răstimp de cinci [105] zile, astfel încît, dacă ar ninge în acele regiuni, ar și ploua. A treia dovadă sînt oamenii de acolo, negri la culoare din pricina arșiței ; de asemenea, șoimii și rîndunelele nu părăsesc ținutul, trăind aici tot lungul anului, iar cocorii, care fug de gerurile din Sciția, vin să-și petreacă iarna tocmai pe aceste meleaguri. Așadar, dacă ar ninge cît de cît în această regiune pe care o străbate și din care izvorăște Nilul, nu s-ar mai întîmpla nimic din toate acestea, cum o cere necesitatea [minții].

XXIII Cît despre cel care vorbește de Ocean [106], întrucît se întemeiază pe o legendă neguroasă, părerea lui nici nu merită să fie discutată ; eu unul nu știu să fie un fluviu Ocean ; cred însă că Homer sau vreunul din poeții dinaintea lui i-a născocit numele și l-a pus în poezie.

XXIV Dacă, după critica altor păreri, se cuvine să-mi înfățișez și propria-mi părere despre aceste lucruri anevoie de lămurit, voi arăta pricina pentru care, după mine, apele Nilului cresc vara. Soarele, abătut în timpul iernii din vechiul lui drum [107] de vînturile reci, ajunge în Libya de sus [108]. Ca să

lămurim pe scurt, am spus totul : regiunea de care acest zeu [109] se apropie cel mai mult, trecînd pe deasupra ei, e firesc să fie și cea mai săracă în apă, iar rîurile care o brăzdează, să sece.

XXV Ca să deslușim lucrurile mai pe larg, iată ce se petrece : străbătînd Libya de sus, soarele pricinuiește următoarele : cum văzduhul în părțile acelea este tot mereu senin, iar regiunea, caldă și lipsită de vînturi reci [110], soarele, trecînd pe deasupra, săvîrșește ceea ce obișnuiește să facă vara [111], cînd străbate mijlocul cerului : atrage apa la sine, apoi, după ce a atras-o, o îngrămădește în părțile cele mai de sus [112], de unde o iau vînturile, împrăștiind-o sub formă de boare. Într-adevăr, vînturile din părțile acestea, Sudicul și Libyanul, sînt, dintre toate vînturile, cele mai aducătoare de ploaie [113]. Totuși, nu cred că soarele lasă să cadă pe pămînt toată apa pe care o soarbe într-un an din Nil, ci bănuiesc că-și oprește o parte și în jurul său [114]. Cînd iarna se îmblînzește, soarele se urcă iarăși în mijlocul cerului și, începînd de atunci, soarbe deopotrivă apa din toate rîurile. Pînă atunci, acestea primesc din belșug apă de ploaie, ținuturile străbătute de albia lor fiind udate de ploi și brăzdate de șuvoaie, de aceea și curg umflate. Cînd vine vara însă, pentru că ploile le lipsesc și apa le e sorbită de soare, ele scad. Nilul însă, fiind lipsit de ploi și absorbit de soare, singur dintre [toate] rîurile, comparat cu el însuși, curge în acest anotimp [115] cu mult mai scăzut decît vara. În timpul verii, el se evaporează, la fel ca toate celelalte ape, în vreme ce iarna el singur este absorbit [de soare]. De aceea socot că soarele este pricina acestor întîmplări [116].

XXVI Același corp ceresc, după părerea mea, este pricina uscăciunii aerului de aici, fiindcă pîrjolește totul în calea lui ; astfel, în Libya de sus e veșnic vară. Dacă cumva poziția zonelor s-ar schimba și în partea cerului, unde sălășluiesc acum vîntul de miazănoapte și iarna, ar fi așezarea Notos-ului și a nămiezii, iar unde se află vîntul de miazăzi, ar fi vîntul de miazănoapte, dacă acestea ar fi așa, atunci soarele, izgonit din mijlocul cerului de către iarnă și de vîntul de miazănoapte, ar trece peste Europa de sus așa cum trece astăzi peste Libya de sus ; în sfîrșit, dacă ar străbate Europa toată, socot că ar face

să se întimple cu Istrul întocmai ceea ce se întimplă astăzi cu Nilul.

XXVII În privința faptului că dinspre Nil nu bate vîntul [117], îmi pare firesc ca din regiunile prea calde să nu bată, de vreme ce, de obicei, vîntul bate dinspre locurile reci.

XXVIII Dar acum să lăsăm toate acestea, așa cum sînt și cum au fost de la început. Izvoarele Nilului [118], nimeni din cei cu care am stat de vorbă – fie ei egipteni, libyeni sau eleni – nu s-au lăudat că le cunoaște, afară doar de grămăticul averilor sfinte din templul zeiței Athena [119], din orașul egiptean Sais. Acesta însă mi s-a părut că glumește zicînd că le cunoaște întocmai. El povestea [120] că între Syene [121], oraș din Tebaida [122], și Elefantina [123], se află doi munți cu piscuri ascuțite, munți care poartă numele – unul Crofi [124], altul Mofi [125]. Izvoarele Nilului, care ar fi fără fund, țîșnesc dintre acești munți ; jumătate din apă curge spre Egipt și spre miazănoapte, iar cealaltă jumătate spre Etiopia și spre miazăzi. Despre faptul că izvoarele fluviului sînt fără fund, grămăticul zicea că Psammetihos, regele Egiptului, a ajuns s-o dovedească. Poruncind să se împletească o funie de mai multe mii de coți, îi dădu drumul în adîncuri dar nu-i atinse fundul. Dacă acest grămătic vorbește despre lucruri întimplate cu adevărat [126], s-ar părea, după cîte am înțeles, că între munți apa face o vîltoare puternică și repede, iar din pricina vîrtejurilor care se izbesc de munți, funia aruncată nu poate da de fund.

XXIX De la nimeni altul n-am mai putut afla nimic, și, pentru a dobîndi orice altă știre, mi-am întins cît mai departe cercetările, mergînd să văd cu ochii mei pînă la Elefantina, iar de aci mai departe, mi-am alcătuit povestirea din auzite.

Dacă de la orașul Elefantina o apuci în sus, ținutul urcă mereu ; prin aceste locuri vasul trebuie să înainteze legat de amîndouă laturile, așa cum ai mîna un bou [127]. Dacă se rup cumva frînghiile, vasul e purtat la vale de puterea curentului. Ținutul acesta [povîrnit] ține cale de patru zile pe apă ; pe aici, Nilul curge în cotituri întocmai ca Meandrul ; douăsprezece sînt shoinele pe care trebuie să le parcurgi în acest chip ;

în cele din urmă răzbeşti la cîmp deschis, unde Nilul scaldă o insulă ; numele ei este Tahompso[128]. În părţile din sus de Elefantina şi pe jumătate din insulă locuiesc etiopieni ; cealaltă jumătate a insulei este locuită de egipteni. De treci de insulă, dai de un lac mare[129], pe malurile căruia locuiesc etiopienii nomazi ; după ce-ai trecut de el[130], ajungi iarăşi la albia Nilului, care dă în acest lac ; pe urmă, luînd-o mereu înainte de-a lungul rîului, îţi urmezi drumul pe jos cale de patruzeci de zile, căci pe aci Nilul e plin de stînci ascuţite şi multe creste de piatră se înalţă deasupra apei, din care pricină drumul pe apă nu e cu putinţă. După ce-ai străbătut acest ţinut, timp de patruzeci de zile pe uscat, trebuie să iei un alt vas pentru o călătorie pe apă de douăsprezece zile, şi abia la capătul ei ajungi într-un oraş mare, cu numele Meroe[131]. Se spune că Meroe este oraşul de scaun al celorlalţi etiopieni. Cei de aci venerează numai pe Zeus şi pe Dionysos[132], cărora li se închină cu mare cinstire ; au şi un oracol al lui Zeus[133]. Război fac numai cînd Zeus le-o porunceşte prin oracole şi numai acolo unde el le porunceşte[134].

XXX Îndepărtîndu-te de acest oraş, vei ajunge la automoli[135], în tot atîta vreme ca de la Elefantina la capitala etiopienilor[136]. Aceşti automoli se numesc *Asmah ;* cuvîntul acesta în limba elenă înseamnă „cei care stau de-a stînga regelui“[137]. Două sute patruzeci de mii de războinici egipteni trecuseră la etiopieni din următoarea pricină[138] : pe vremea regelui Psammetihos luaseră fiinţă nişte străji, una în oraşul Elefantina, către etiopieni, alta în Daphnele Pelusiace, către arabi şi asirieni[139], o a treia, în Maréa, către Libya. Pînă în zilele mele perşii mai au cete de străjeri în aceleaşi locuri ca pe vremea lui Psammetihos. Într-adevăr, şi în Elefantina[140] şi în Daphne[141] se află oşteni persani de pază. Egiptenii care slujiseră trei ani fără să fi fost schimbaţi de cineva, după ce s-au sfătuit, se învoiră cu toţii între ei să-l părăsească pe Psammetihos şi să fugă în Etiopia. Dar Psammetihos, prinzînd de veste, îi urmări, iar, cînd îi ajunse, îi rugă în fel şi chip să se răzgîndească şi să nu-şi părăsească zeii strămoşeşti, copiii şi soţiile. Se spune că atunci unul dintre ei a răspuns, arătîndu-si părţile bărbă-

ției, că pretutindeni unde vor fi acestea vor avea și femei și copii.

Cînd au ajuns în Etiopia, se predară regelui etiopienilor. Iar acesta îi răsplăti astfel : cum printre etiopieni erau cîteva cete de răzvrătiți, regele porunci egiptenilor să-i izgonească pe aceștia și pe urmă să le ia pămînturile în stăpînire. După ce egiptenii s-au așezat printre etiopieni [142], s-au mai cioplit întrucîtva etiopienii, deprinzînd unele moravuri egiptene.

XXXI Pînă acum, deci, Nilul este cunoscut, în afara cursului său din Egipt, pe o lungime de patru luni de drum pe apă și pe uscat. Căci, dacă socotim bine, tocmai atîtea luni ține drumul de la Elefantina pînă la automolii aceștia [143].

[Fluviul] curge dinspre amurg și soare-apune. Cum este el dincolo de țara automolilor nimeni nu mai poate spune întocmai ; căci ținutul acesta e pustiu din pricina arșiței.

XXXII Dar am aflat și următoarele știri de la niște cyrenieni [144] care spuneau că, ducîndu-se la oracolul lui Ammon [145], au ajuns să vorbească cu Etearhos [146], regele ammonienilor [147] ; cum din una în alta au adus vorba și despre Nil – anume că nimeni nu-i cunoaște izvoarele –, atunci Etearhos le-a povestit cum au venit odinioară la el niște nasamoni. Acesta este un neam libyan ; locuiește în Syrta [148] și o parte din ținutul dinspre răsărit de Syrta, pe o întindere nu prea mare. La sosire, nasamonii, fiind întrebați dacă au ceva știri noi despre pustiurile Libyei, au povestit că pe la ei s-au ivit niște tineri viteji, fii ai unor oameni de vază, care, odată ajunși la vîrsta bărbăției, au pus la cale unele fapte nemaipomenite ; printre altele, au tras la sorți pe cinci dintre ei ca să cerceteze pustiurile Libyei și să afle ceva mai mult încă decît cei care cunoșteau cele mai multe lucruri despre el.

Coasta Libyei dinspre marea de miazănoapte, începînd din Egipt pînă la capul Solocis [149], unde e hotarul Libyei, e toată locuită de libyeni și de multe neamuri libyene, afară de ținutul unde s-au așezat elenii și fenicienii. În ținuturile din sus de mare și de oamenii care sălășluiesc pe coastă, Libya este plină de fiare sălbatice ; în părțile mai de dincolo [150] de locul unde mișună fiarele, e numai nisip, iar pămîntul, cît se poate de se-

cetos şi cu totul pustiu. Tinerii aceia, trimişi de tovarăşii lor cu destulă apă şi merinde, au trecut mai întîi prin ţinuturi locuite, pe care, după ce le-au străbătut, au ajuns la locul cu fiare sălbatice ; de aci, au înaintat prin pustiu croindu-şi drum spre adierea zefirului apoi, după ce au străbătut o mare întindere de pămînt nisipos, peste multe zile văzură deodată o cîmpie cu pomi. Apropiindu-se, au mîncat din poamele care atîrnau din pomi ; în timp ce culegeau fructe, se repeziră la ei nişte bărbaţi mărunţi, mai scunzi decît oamenii mijlocii, care, prinzîndu-i, i-au dus [cu sila] ; nici nasamonii nu le ştiau de loc limba, nici cei care îi duceau, pe a nasamonilor. [Piticii] i-au dus prin nişte mlaştini foarte întinse, pe care, trecîndu-le, au ajuns într-o aşezare unde toţi locuitorii erau la fel de stat cu cei care îi aduseseră şi negri la culoare. Pe lîngă aşezare curgea un rîu mare [151], şi curgea dinspre apus spre răsărit, iar în el se arătau crocodili [152].

XXXIII Acum cred însă că v-am împărtăşit destul din povestirea lui Etearhos Ammonianul ; aş mai spune numai că el susţinea – după cum, de altfel, pretind şi cyrenienii – că nasamonii s-au întors acasă, şi că oamenii la care ajunseseră ei erau cu toţii vrăjitori. În privinţa rîului care trecea pe acolo, şi Etearhos era de acord că ar fi Nilul, şi pe bună dreptate. Nilul, într-adevăr, curge din Libya, tăind-o pe la mijloc. Şi după apropierea pe care o fac, judecînd cele necunoscute după cele cunoscute [153], Nilul şi Istrul pornesc de la aceeaşi depărtare [154]. Fluviul Istru, izvorînd din ţara celţilor de lîngă oraşul Pyrene [155], curge, tăind Europa în două ; celţii se află dincolo de Coloanele lui Heracles [156] şi se învecinează cu kynesienii [157], locuitorii Europei cei mai îndepărtaţi dinspre soare-apune ; Istrul, străbătînd toată Europa, se varsă în Pontul Euxin la Istria [158], colonie a Miletului.

XXXIV Istrul, curgînd printr-un ţinut locuit, este cunoscut de mulţi, în timp ce despre izvoarele Nilului nimeni nu poate vorbi, deoarece, pe acolo pe unde curge el, Libya este nelocuită şi pustie. Cît despre cursul fluviului, am spus tot ce s-a putut afla după cele mai întinse cercetări ; gurile fluviului se află în Egipt, acolo unde Egiptul se află faţă în faţă cu partea mun-

toasă a Ciliciei. De aici pînă la Sinope de pe țărmul Pontului Euxin sînt, în linie dreaptă, cinci zile de drum pentru un drumeț sprinten [159]. Cetatea Sinope se află de cealaltă parte a mării, în fața gurii Istrului. Prin urmare, cred că Nilul, care trece prin întreaga Libye, este tot atît de lung ca Istrul. Dar găsesc că am spus destule despre Nil.

XXXV Acum voi povesti mai pe larg despre țara Egiptului, pentru că are cele mai multe minunății de admirat decît orice altă țară, și ne înfățișează lucruri mai presus de puterea cuvîntului față de oricare altă parte a lumii. Iată de ce voi stărui mai mult asupra acestei țări. Egiptenii, trăind sub un altfel de cer și alături de un fluviu atît de osebit de celelalte, și-au statornicit și obiceiuri și legi care în multe privințe se bat cap în cap cu cele ale altor neamuri. La ei, femeile merg la tîrg și desfac marfa, în timp ce bărbații, stînd acasă, țes [160] ; ceilalți oameni țes împingînd urzeala în sus, iar egiptenii în jos. Bărbații poartă poverile pe cap, femeile pe umeri. Femeile urinează din picioare, iar bărbații lăsîndu-se jos. Își fac nevoile în casă, în schimb mănîncă afară, în stradă, zicînd că aceste trebuințe, necuviincioase, trebuiesc făcute în taină, iar cele nerușinoase, pe față. Nici o femeie nu se face preoteasă [161] vreunui zeu sau vreunei zeițe, cultul tuturor zeilor și zeițelor fiind lăsat pe seama bărbaților. Nu există nici o îndatorire pentru băieți să-și întrețină părinții, dacă nu vor ; întreaga îndatorire revine fetelor, chiar dacă n-o fac de bunăvoie.

XXXVI În alte părți, preoții zeilor poartă părul lung, în Egipt însă și-l tund de tot. Alte neamuri au obiceiul, în semn de jale, să-și radă capul [162], mai ales rudele apropiate ; egiptenii însă, rași de obicei [163], cînd se întîmplă să le moară cineva, își lasă să le crească părul și barba. Ceilalți oameni își duc traiul aparte de animale, dar egiptenii trăiesc laolaltă cu ele. Alții se nutresc cu grîu și orz ; pentru egipteanul care se hrănește cu aceste cereale, este o mare rușine ; ei își fac mîncarea din durah [164], căruia unii îi zic „zeiá". Frămîntă aluatul cu picioarele, lutul cu mîinile și tot cu mîinile ridică și bălegarul. Alții își lasă membrul viril așa cum este, afară de cei care au luat obiceiul de la egipteni [165] ; egiptenii însă se taie împrejur. Băr-

bații poartă fiecare cîte două haine, femeile numai cîte una. Ochiurile și odgoanele pînzelor [de la corăbii] alții le leagă pe dinafară, egiptenii pe dinăuntru. Elenii scriu literele și socotesc cu ajutorul pietricelelor, purtînd mîna de la stînga spre dreapta ; egiptenii însă scriu de la dreapta spre stînga ; și făcînd așa, spun totuși că ei scriu spre dreapta, iar elenii spre stînga [166]. Se folosesc de două feluri de scriere, una se cheamă „hieratică", cealaltă „demotică" [167].

XXXVII Întrecîndu-i pe toți oamenii în frica fără margini față de zei, ei au următoarele obiceiuri [168] : beau din cupe de aramă, spălîndu-le zilnic, nu unul da, și altul ba, ci cu toții. Poartă haine de in mereu proaspăt spălate, îngrijindu-se foarte mult de aceasta. Se taie împrejur pentru curățenie, căreia îi dau întîietate față de frumusețe. Preoții își rad întreg corpul din două în două zile, pentru ca să nu se afle pe ei vreun păduche sau vreo altă spurcăciune atunci cînd slujesc zeilor. Preoții poartă numai haine de in și sandale de papirus ; alte veșminte nu le este îngăduit să poarte, nici altă încălțăminte. Ei se spală cu apă rece de două ori pe zi și de două ori în fiecare noapte[169]. Săvîrșesc ei și alte ceremonii de cult, mii, ca să zic așa. Au în schimb parte și de multe foloase : nici nu mănîncă din avutul lor, nici nu cheltuiesc nimic ; capătă în schimb pîini sfinte coapte anume pentru ei, precum și o mulțime de carne de vită și de gîscă, care se împarte zilnic din belșug fiecăruia ; ba li se mai dă chiar și vin de struguri. Pește însă nu le este îngăduit să pună în gură. Egiptenii nu seamănă de loc bob [170] în țara lor, iar pe cel care crește întîmplător nu-l mănîncă nici crud, nici fiert. Preoților le este oprit pînă și să-l vadă, bobul trecînd drept legumă spurcată. Fiecare zeu are nu numai un singur preot, ci mai mulți, din care unul este mare preot [171] ; dacă moare vreunul, este ales în loc fiul său.

XXXVIII Ei socot că boii sînt ai lui Epaphos [172] și de aceea îi aleg cu multă grijă astfel : dacă se vede pe vită fie și un singur fir de păr negru, o privesc drept un animal întinat [173]. Controlul îl face unul din preoți, pus anume pentru aceasta, vita stînd sau în picioare, sau culcată pe spate ; scoțîndu-i limba, preotul o caută dacă e curată de semnele pome-

nite [în cărțile sfinte] și pe care le voi înșira în altă parte [174]; apoi, caută bine dacă părul de pe coadă e crescut cum trebuie. Dacă boul e curat de toate acestea, este „însemnat“, preotul înfășurîndu-i în jurul coarnelor fîșii de papirus de care lipește apoi niște pămînt argilos pe care își pune pecetea inelului; abia atunci pot oamenii să-și ia vita. Cel care jertfește o vită fără pecete e pedepsit cu moartea.

XXXIX În felul acesta se desfășoară cercetarea animalului. Ceremonialul de jertfă și l-au hotărît în felul următor: ducînd vita „însemnată“ la altarul de sacrificiu, aprind rugul, apoi, după invocarea zeului, turnînd vin peste rug și peste animalul de jertfă, îl înjunghie. După aceea, îi taie capul, iar trupul îl jupoaie de piele; urmează o ploaie de blesteme asupra căpățînei [175], pe care o dau la o parte. Dacă prin apropiere e vreun tîrg și prin partea locului se nimeresc să locuiască negustători eleni, ducînd căpățîna la tîrg, le-o vînd lor. Pe unde nu se găsesc eleni, localnicii aruncă căpățîna în fluviu. Blestemele le îngrămădesc asupra căpățînilor, zicînd: dacă vreun rău îi pîndește cumva fie pe ei, cei care aduc jertfa, fie întregul Egipt, toate relele să cadă asupra acestei căpățîni. Toți egiptenii folosesc întocmai aceleași obiceiuri pentru toate animalele de jertfă, atît cu privire la căpățînile victimelor cornute, cît și la libația cu vin. Din această datină se trage faptul că nici un egiptean nu mănîncă vreodată din căpățîna unei vietăți [176], oricare ar fi ea.

XL Scoaterea măruntaielor la animalele de jertfă și arderea se deosebesc de la animal la animal. Urmează să vorbesc despre divinitatea pe care ei o socot cea mai mare și căreia îi închină cea mai mare sărbătoare [177]. Cînd jupoaie un bou, după ce-au înălțat rugi, îi golesc întreg pîntecele, lăsîndu-i doar măruntaiele și seul; apoi îi retează picioarele, șalele, umerii și grumazul. Odată gata, umplu restul trupului cu pîine curată, cu miere, stafide, smochine, tămîie, mir și alte mirodenii. După ce l-au umplut astfel, îl ard [178], turnînd deasupra untdelemn din belșug. Jertfa o aduc în urma unui post îndelungat, iar cît timp ard animalele de jertfă, cu toții își dau lovituri [179]. După ce

contenesc cu loviturile, intind o masă mare și se ospătează cu rămășițele jertfei.

XLI Toți egiptenii sacrifică boi și vițci curați, vaci însă e oprit să jertfească [180], căci ele sînt animale închinate zeiței Isis. Statuia lui Isis, cu chip de femeie, are coarne de vacă [181], așa cum o înfățișează elenii pe Io. Fără osebire, egiptenii cinstesc vacile mult mai mult decît pe toate celelalte dobitoace. De aceea nici un egiptean și nici o egipteancă n-ar săruta pe gură vreun elen, nici nu se va folosi de cuțitul vreunui elen, nici de frigările sau de căldarea lui, și nici nu se va atinge de carnea unui bou curat, dar tăiat cu cuțitul unui elen [182]. Ei își îngroapă astfel vitele moarte : vacile le aruncă în fluviu, iar boii îi îngroapă fiecare în locuri dinafara orașului, lăsînd la iveală un corn, sau chiar pe amîndouă, în chip de semn. Cînd trupul a putrezit și s-a împlinit sorocul, în fiecare oraș vine o barcă din insula numită Prosopitis [183]. Insula se află în Deltă și numără nouă shoine de jur împrejur. Pe această insulă, numită Prosopitis, se găsesc numeroase așezări orășenești ; numele orașului din care vin bărcile să ridice oasele boilor este Atarbehis, unde se înalță și un templu sfînt al Afroditei [184]. Din acest oraș se răspîndesc în bărci mulți oameni, unii în anumite orașe, alții în altele, ca să dezgroape oasele boilor, pe care apoi le iau cu ei și le îngroapă laolaltă într-un singur loc. Tot ca pe boi îngroapă și celelalte vite moarte. Așa le cere obiceiul pămîntului cu privire la aceste practici ; de ucis, nu ucid niciodată o vită [185].

XLII Toți cîți ctitoresc vreun templu lui Zeus Tebanul [186] sau sînt din noma Tebei nu se ating de oi, ci jertfesc numai capre. Nu toți egiptenii cinstesc deopotrivă pe aceiași zei, afară doar de Isis și Osiris, despre care spun că este Dionysos ; pe aceștia toată lumea îi cinstește la fel. Cei ce se adună în templul lui Mendes [187] sau sînt din noma mendesiacă [188], dimpotrivă, ferindu-se de tăierea caprelor, jertfesc oi. Tebanii și ceilalți care cruță de la jertfă oile zic că acest obicei s-a statornicit astfel la ei ; Heracles [189] a vrut cu tot dinadinsul să-l vadă pe Zeus, dar Zeus nu voia să se lase văzut de el. În cele din urmă, deoarece Heracles prea stăruia, Zeus născoci următorul vicleșug : jupuind un berbec, își puse pe față capul tăiat al berbecului și,

îmbrăcîndu-i pielea, i se arătă astfel lui Heracles. De atunci, egiptenii fac statuia lui Zeus cu fața de berbec, iar după egipteni s-au luat și ammonienii, care sînt o colonie de egipteni și de etiopieni, vorbind o limbă asemănătoare și cu a unora și cu a altora. Părerea mea este că ammonienilor li se trage numele ca un fel de poreclă după Zeus. Căci egiptenii îi zic Amun [190] lui Zeus.

Tebanii, prin urmare, nu sacrifică berbecii, ci sînt sacri pentru ei din această pricină ; doar într-o singură zi a anului, la sărbătoarea lui Zeus, cînd, tăind un singur berbec și jupuindu-l, îmbracă statuia lui Zeus așa cum el însuși se îmbrăcase, și apoi aduc lîngă ea o altă statuie, înfățișînd pe Heracles. După săvîrșirea acestor pregătiri, toți din jurul victimei se bat în piept, jeluind moartea berbecului, și apoi îl îngroapă într-o raclă sfințită.

XLIII Despre Heracles am auzit că ar fi unul din cei doisprezece zei [191] ; despre celălalt Heracles, pe care-l cunosc elenii, n-am auzit să se pomenească ceva în vreo parte a Egiptului. Că nu egiptenii au luat numele lui Heracles de la eleni, ci mai degrabă aceștia de la egipteni, și anume elenii care au dat numele de Heracles fiului lui Amphitryo, am multe dovezi că așa stau lucrurile, printre care și faptul că amîndoi părinții acestui Heracles, Amphitryo și Alcmena, se trag din moși-strămoși din Egipt [192]. Din aceeași pricină egiptenii tăgăduiesc că ar cunoaște atît numele lui Poseidon, cît și pe cel al Dioscurilor [193], și nici nu i-au primit pe acești zei printre ai lor. Dacă ei ar fi împrumutat cumva de la eleni numele vreunei zeități, ar fi păstrat cu atît mai vîrtos amintirea acestor zei, de este adevărat, după cîte cred eu și întrucît părerea mea nu e greșită – că ei înșiși călătoreau pe atunci pe mări, cînd se iviseră și cîțiva corăbieri eleni. Așa că egiptenii ar trebui, firește, să cunoască mai degrabă numele acestor zeități, decît pe cel al lui Heracles. Dar la egipteni Heracles este un zeu străvechi ; după cum spun chiar ei, cu șaptesprezece mii de ani înaintea domniei lui Amasis [194], din cei opt zei s-au născut cei doisprezece, printre care îl numără și pe Heracles.

XLIV Dorind să culeg știri cît mai limpezi despre acestea, anume de unde se trage el, am plecat cu corabia şi la Tyrul Feniciei [195], aflînd că acolo se găsește un preacinstit templu al lui Heracles [196]. L-am văzut bogat împodobit cu multe alte odoare, printre care înăuntru se înălțau doi stilpi, unul de aur curat, celălalt din piatră de smarald [197], care noaptea strălucea cu o puternică lucire. Ajungînd să stau de vorbă cu preoții zeului, i-am întrebat cită vreme trecuse de la ctitorirea templului. Şi n-am găsit pe nici unul care să împărtășească părerea elenilor ; ei ziceau că templul zeului a fost zidit o dată cu întemeierea Tyrului, iar de cînd e locuit Tyrul, să fi tot trecut două mii trei sute de ani. Am mai văzut la Tyr și un alt templu închinat lui Heracles, sub numele de Heracles Thasianul [198]. [De aici] am ajuns și în Thasos, unde am găsit un nou templu al lui Heracles, întemeiat de fenicienii care, pornind pe mare in căutarea Europei [199], au pus temelia așezării din Thasos ; acestea toate s-au petrecut cu cinci generații mai înainte de a se fi născut în Ellada Heracles [200], fiu al lui Amphitryo. Cercetările de față arată fără umbră de indoială că Heracles este un zeu străvechi. Şi sînt încredințat că foarte bine fac aceia dintre eleni [201] care au ridicat două temple lui Heracles, aducîndu-i celui denumit *Olympicul* jertfe ca unui nemuritor, iar celuilalt – ca unui erou – doar prinoasele cuvenite morților.

XLV Elenii mai spun și multe alte lucruri fără nici o socotință. Printre altele, ei obişnuiesc să mai povestească despre Heracles [202] și că, la sosirea lui in Egipt, egiptenii, punîndu-i o cunună pe cap, l-au dus cu mare alai să-l sacrifice lui Zeus ; iar Heracles, care pînă atunci stătuse liniștit, cînd îl suiră pe rug, adunîndu-și toate puterile, i-a ucis pe toți. Mie mi se pare că elenii care povestesc acestea nu cunosc cîtuși de puțin firea egiptenilor și obiceiurile lor. La ei nu e îngăduit să se jertfească nici măcar animale, afară de porci, boi, viței – care sînt curați – și de gîşte. Prin urmare, cum ar putea ei aduce jertfe omenești ? Ba, mai mult, Heracles fiind singur, și încă om, cum zic chiar ei, cum ar fi avut oare putere să omoare mai multe mii de oameni ? Iar eu, care am sporovăit atîtea despre acestea toate, cer îndurare și de la zei și de la eroi.

XLVI Egiptenii despre care este vorba nu jertfesc nici capre, nici țapi din următoarea pricină : mendesienii [203] socot că Pan [204] este unul din cei opt zei [205] [străvechi] şi spun că aceşti opt zei s-au născut înaintea celor doisprezece. Pictorii și sculptorii il înfățişează in lucrările lor pe zeul Pan, ca şi elenii, cu cap de capră şi picioare de țap, fără să-şi închipuie totuşi că arată astfel, ci că e aidoma celorlalți zei ; de ce îl înfățișează așa, nu-mi face plăcere s-o spun. Mendesienii cinstesc toate caprele, și pe țapi încă mai mult decit pe capre. Păstorii lor de capre sînt foarte respectați. Cinstirea se îndreaptă mai ales spre unul din țapi, la moartea căruia se așterne cernire adîncă peste toată noma mendesiacă. În limba egipteană „țap“ și „Pan“ se zice „Mendes“ [206]. În această nomă, pe timpul meu, s-a întîmplat ceva groaznic : un țap s-a împerecheat cu o femeie în văzul tuturor şi intimplarea a ajuns în gura lumii [207].

XLVII Egiptenii socotesc porcul animal spurcat [208]. Din pricina asta, dacă cineva se atinge, fie și în treacăt, de un porc, se scaldă, scufundindu-se în fluviu cu haine cu tot, așa cum era îmbrăcat. Pe de altă parte, porcarii, măcar că sînt egipteni de neam, dintre toți locuitorii Egiptului, sînt singurii care nu pot intra într-un templu ; nimeni nu vrea să le dea fiica în căsătorie, nici să ia în căsătorie pe cineva de la ei ; porcarii se căsătoresc numai între ei. Egiptenii cred că nu este îngăduit să jertfească porci altor divinități decît Selenei şi lui Dionysos [209], şi numai într-un anumit timp, anume cînd străluceşte luna plină. Atunci, aducînd jertfă de porci, mănîncă şi carne de porc. Pentru ce anume se feresc cu groază să sacrifice porci la alte sărbători, nu însă și la această sărbătoare, este o vorbă spusă de egipteni în privința aceasta – pe care, deși o știu, n-ar fi totuși cuviincios din parte-mi s-o spun.

Sacrificiul de porci în cinstea Selenei [210] se face astfel : cînd preotul aduce jertfa, adunind la un loc virful cozii, splina şi praporul, le acoperc cu totul cu osinza scoasă din pîntecul victimei, şi apoi le arde în foc ; restul de carne il mănîncă in ziua cu lună plină în care jertfesc victimele ; intr-o altă zi nu le mai este îngăduit nici măcar s-o guste. Egiptenii săraci, din cauza vieţii strîmtorate ce-o duc, își fac din aluat purcei pe care-i coc, şi pe aceştia ii aduc ca jertfă.

XLVIII În ajunul [211] sărbătoririi lui Dionysos, fiecare om, tăind un porc înaintea porții, îl dă chiar porcarului care i-l vînduse să-l ducă cu sine. Cealaltă parte a sărbătorii dionysiace, afară de dansuri, egiptenii o petrec aproape în totul la fel ca elenii [212]. În loc de phallusuri [213], ei au născocit alte lucruri, și anume niște păpuși mari de-un cot, trase de sfori, pe care le poartă femeile prin sate, mișcîndu-le mădularul bărbătesc, nu cu mult mai mic decît restul trupului ; în fruntea lor merge un cîntăreț din flaut, iar ele îl urmează preamărind pe Dionysos. Pentru ce mădularul bărbătesc este înfățișat atît de mare și din tot trupul numai el se mișcă, umblă o poveste sfîntă în legătură cu acest fapt [214].

XLIX Pare-mi-se că insuși Melampus [215], fiul lui Amytheon, nu era străin de acest ritual, ci, dimpotrivă, îl cunoștea. Căci Melampus este acela care a împămîntenit la eleni numele lui Dionysos [216], jertfa [adusă zeului) și procesiunea phallusului. El i-a învățat întocmai ce să facă, fără însă a le descoperi pe de-antregul tîlcul sacrificiului, dar înțelepții, care au venit după el, le-au deslușit mai pe larg [217]. Melampus este deci cel care a orînduit procesiunile phallice [218] în cinstea lui Dionysos și tot de la el au deprins elenii obiceiurile pe care le țin și astăzi. Eu acuma aș susține că Melampus, ajungînd un bărbat învățat, și-a însușit și meșteșugul ghicitului, și, printre multe alte lucruri, pe care le-a aflat din Egipt, a adus elenilor și cele privitoare la cultul lui Dionysos, cu schimbări neînsemnate. Într-adevăr, nu pot să spun că ceremoniile religioase în cinstea zeului săvîrșite în Egipt și cele din Ellada se potrivesc din jocul întîmplării ; căci, altfel, ele ar fi fost întocmai și la eleni și n-ar fi fost aduse abia de curînd. Iarăși mă feresc să spun că egiptenii ar fi luat de la eleni cutare sau cutare rînduială. Mai degrabă cred că Melampus a aflat cele legate de cinstirea lui Dionysos de la Cadmos [219] din Tyr, și de la tovarășii lui sosiți din Fenicia, în ținutul ce-i zicem azi Beoția [220].

L Mai toate numele [221] de zei au venit în Ellada din Egipt. Făcînd cercetări, dacă într-adevăr provin de la barbari, aflu că așa stau lucrurile. Cred, așadar, că ele ne-au sosit mai cu seamă din Egipt. Căci afară de numele lui Poseidon și al

Dioscurilor, cum am arătat şi mai înainte [222], şi de cel al Herei, şi al Hestiei [223], şi al zeiţei Themis [224], şi al Haritelor [225], şi al Nereidelor [226], egiptenii au de cînd lumea în ţara lor numele celorlalţi zei. Vă împărtăşesc ceea ce spun egiptenii înşişi. Cît despre acei zei ale căror nume [egiptenii] spun că nu le cunosc, mi se pare că ei şi-au primit numele de la pelasgi, afară doar de Poseidon, zeu pe care [elenii] l-au cunoscut de la libyeni. Căci nimeni nu ştia dintru-nceput numele lui Poseidon decît numai libyenii, care-l cinstesc pe zeu din totdeauna. Cultul eroilor [227] nu este obişnuit în Egipt.

LI Aceste datini, cît şi altele încă, despre care voi vorbi mai departe, elenii le-au luat de la egipteni [228]; dar să facă statuile lui Hermes cu mădularul bărbătesc ridicat, nu de la egipteni au învăţat, ci de la pelasgi [229]; atenienii au fost cei dintîi eleni care şi l-au însuşit, iar după atenieni s-au luat şi ceilalţi eleni. Atenienii [230] însă se numărau de mult printre eleni atunci cînd au ajuns pelasgii să locuiască în aceeaşi ţară împreună cu ei [231], de unde şi pelasgii au început să fie socotiţi eleni. Cine a pătruns în misterele Cabirilor [232] pe care le săvîrşesc samothracii – care la rîndul lor le-au împrumutat de la pelasgi – acela pricepe ce spun eu, pentru că aceşti pelasgi, care ajunseseră să se aşeze la un loc cu atenienii, au locuit odinioară [233] în oraşul Samothrake [234] şi de la ei au învăţat cei din Samothrake misterele. Atenienii, luîndu-se după pelasgi, au fost cei dintîi dintre eleni care au făcut statuile lui Hermes [235] cu mădularul bărbătesc ridicat în sus; pelasgii au lămurit acest obicei printr-o istorie sacră; asemenea lucruri care se văd la sărbătoarea misterelor din Samothrake.

LII După cîte ştiu eu din cele auzite la Dodona [236], înainte vreme pelasgii aduceau tot felul de jertfe, înălţînd rugi zeilor, fără însă să-i dea vreunuia dintre ei porecle şi nume, deoarece nu auziseră încă de ele. Îi numeau doar *zei* [θεοί], pentru că divinităţile, după ce *au orînduit* [θέντες] [237] toate lucrurile din lume, le-au luat pe toate sub oblăduirea lor prin bună împărţeală. Abia după o trecere îndelungată de vreme au aflat ei numele celorlalţi zei, veniţi din Egipt; cît despre numele lui Dionysos, l-au aflat cu mult mai tîrziu, iar consultarea oraco-

lului de la Dodona asupra numelor [zeilor] s-a petrecut după ani şi ani ; acest oracol e socotit cel mai vechi dintre oracolele elenilor, şi pe vremea aceea chiar era singurul. Cînd pelasgii au întrebat oracolul din Dodona dacă să ia sau nu numele de zei de la barbari, oracolul le-a răspuns să le ia. De atunci ei aduceau jertfe, folosindu-se şi de numele zeilor ; iar elenii, după aceea, le-au luat de la pelasgi.

LIII De unde anume se trage fiecare zeu, dacă au fost toţi din vecii vecilor, cum erau la înfăţişare, nu se ştia pînă mai ieri-alaltăieri, ca să zic aşa. Mă gîndesc că Hesiod şi Homer sînt numai cu vreo patru sute de ani – şi nu mai mulţi – mai bătrîni decît mine [238] ; ei sînt totuşi cei care au alcătuit în Ellada theogonia [239], care au dat zeilor porecle, le-au împărţit cinstirile de care se bucură şi meşteşugurile ce le cunosc, şi tot ei ne-au înfăţişat chipul divinităţilor. Cît despre poeţii [240] care se spune că ar fi trăit înaintea acestor doi bărbaţi, eu socot că s-au născut abia după ei. Primele lucruri de aci le povestesc preotesele din Dodona ; ultimele, cu privire la Hesiod şi Homer, le spun după socotinţa mea.

LIV Despre oracole, anume cel din Ellada şi cel din Libya [241], egiptenii dau următoarea deslușire : preoţii lui Zeus Tebanul mi-au povestit că două femei închinate templului [lui Zeus] au fost răpite din Teba de fenicieni ; după cîte s-a aflat, una din ele a fost vîndută în Libya, iar cealaltă la eleni. Aceste femei au întemeiat pentru prima oară oracole la popoarele mai sus pomenite. La întrebarea mea de unde aflaseră ei că faptele ce povestesc se petrecuseră întocmai aşa, mi-au răspuns că le-au căutat îndelung pe aceste femei, dar n-au putut să le mai dea de urmă [242] ; abia mai tîrziu au aflat despre ele cele ce-mi povestiseră.

LV Cele de mai sus le-am auzit de la preoţii din Teba, iar cele ce urmează le ştiu de la preotesele din Dodona : doi porumbei negri, luîndu-şi zborul din Teba egipteană, au ajuns unul în Libya, iar celălalt la ele. Acesta din urmă, aşezîndu-se pe un stejar [243], a rostit cu glas omenesc că acolo ar trebui să ia fiinţă un oracol al lui Zeus, iar locuitorii au înţeles că este

o poruncă cerească şi s-au grăbit să-i dea ascultare. Celălalt porumbel, care se oprise la libyeni, le-a poruncit acestora să întemeieze oracolul lui Ammon ; de fapt, acest oracol este tot al lui Zeus. Acestea mi le-au spus preotesele din Dodona, dintre care pe cea mai în vîrstă o cheamă Promeneia, pe cea mijlocie, Timarete, iar pe cea mai tînără, Nicandra. Spusele lor au fost întărite şi de mărturia celorlalţi dodonieni din slujba templului.

LVI Dar iată care-mi este părerea în această privinţă. Dacă într-adevăr fenicienii le-au răpit pe femeile închinate templului şi le-au vîndut, pe una din ele în Libya, iar pe cealaltă în Ellada, părerea mea este că femeia aceasta din urmă, din Ellada – ţinut care mai înainte vreme se numea Pelasgia – a fost vîndută la thesproţi [244] ; ajungînd roabă aici, i-a ridicat lui Zeus un altar sub un stejar crescut acolo, cum era şi firesc ca una care la Teba slujise la un altar al lui Zeus să se fi gîndit la el şi pe meleagurile străine unde ajunsese. După aceea, cînd a deprins şi limba elenă, a întemeiat şi un oracol. Atunci abia a povestit cum sora ei fusese vîndută în Libya de aceiaşi fenicieni care o vînduseră şi pe ea.

LVII Părerea mea este că dodonienii le-au zis acestor femei „porumbei" [245], pentru că, fiind străine, lor li se părea că ciripesc ca păsările. De la o vreme, zic ei, porumbelul a vorbit cu grai omenesc, adică atunci cînd femeia a glăsuit pe înţelesul lor ; atîta vreme cît vorbise o limbă străină, lor li se păruse că ciripeşte ca o pasăre, căci altfel în ce chip ar putea oare vorbi cu glas omenesc un porumbel ? Spunînd că porumbelul era negru, ei lasă să se înţeleagă că femeia era egipteancă.

Oracolul din Teba egiptenilor şi cel din Dodona se întîmplă să semene foarte între ele. Darul de a prevesti viitorul după jertfe tot din Egipt a venit.

LVIII Cît despre serbări populare, alaiuri şi procesiuni religioase, egiptenii sînt cei dintîi oameni care le-au creat datina – şi de la ei le-au învăţat şi elenii. Ca dovadă despre aceasta îmi slujeşte faptul că sărbătorile egiptene par rînduite de multă vreme, pe cînd cele elene, abia de curînd.

LIX Egiptenii nu țin o singură sărbătoare pe an, ci mai multe. Sărbătoarea cea mai însemnată și la care se adună cea mai mare mulțime de popor o țin în orașul Bubastis [246], în cinstea Artemidei [247]; o a doua o țin în orașul Busiris [248], în cinstea zeiței Isis; aici se află cel mai mare templu al lui Isis, iar acest oraș al Egiptului se înalță chiar în inima Deltei. Isis, în limba elenă, înseamnă Demeter. A treia sărbătoare adună poporul în orașul Sais [249] pentru a cinsti pe Athena; a patra se ține la Heliopolis [250], în cinstea Soarelui; a cincea, în orașul Buto [251], în cinstea Latonei [252]; iar cea de a șasea, în Papremis [253], în cinstea lui Ares [254].

LX Iată cum străbat ei calea pînă la orașul Bubastis. Bărbați și femei călătoresc împreună în bărci, în fiecare barcă înghesuindu-se la un loc multă lume de ambele sexe. Unele femei au castaniete din care bat tot timpul, alții zic din flaut cît ține drumul, iar restul, femei și bărbați, cîntă și bat din palme. Ori de cîte ori ajung în drumul lor la un oraș, oricare ar fi el, apropiindu-și barca de țărm, iată ce fac: unele femei fac ceea ce am spus, altele chiuie din răsputeri și-și bat joc de femeile din acel oraș, altele dănțuiesc, iar altele, sculîndu-se în picioare, își dau poalele peste cap. Și tot așa fac la fiecare oraș de pe malul fluviului [255].

Cînd ajung la Bubastis, încep sărbătoarea, aducînd mari jertfe. La serbarea aceasta se bea vin de struguri mai mult decît în tot restul anului. După spusele localnicilor, să se tot strîngă laolaltă acolo ca la șaptezeci de mii de bărbați și femei, fără să mai punem la socoteală și copiii. Acestea se petrec la Bubastis.

LXI Felul cum o sărbătoresc pe Isis în orașul Busiris l-am descris mai înainte [256]. După jertfă, toți și toate – mai multe mii de oameni – se bat cu pumnii în piept. În cinstea cui se bat, n-am dezlegare să spun [257]. Carienii care locuiesc în Egipt [258] se întrec chiar cu măsura, ajungînd să-și cresteze pînă și fruntea cu custura; prin aceasta se dau pe față că sînt străini și nu egipteni.

LXII Cînd egiptenii se adună într-o anumită noapte în orașul Sais ca să aducă jertfe, atunci aprind cu toții, sub cerul liber, jur-împrejurul casei, nenumărate candele. Candelele sînt niște vase scunde, pline cu sare și untdelemn, pe care plutește feștila ; ele ard toată noaptea, iar numele sărbătorii este „Sărbătoarea candelelor aprinse". Egiptenii care nu se pot duce la această sărbătoare, stînd de veghe în noaptea sacrificiului, aprind și ei cu toții candele, așa încît ele ard nu numai la Sais, ci în tot Egiptul. Pentru ce pricină se aprind luminile și se aduce aleasă cinstire în această noapte, se povestește o legendă sfîntă [259].

LXIII Cei care se adună în Heliopolis și Buto aduc numai jertfe. Dar în Papremis, ca și în alte orașe, alături de jertfe se fac și slujbe religioase ; la scăpătatul soarelui, cîțiva preoți își fac de lucru pe lîngă statuia zeului, în timp ce alții, cei mai mulți, așteaptă la intrarea templului cu ciomege de lemn în mînă. Alți oameni, mai bine de o mie, stau învălmășiți în fața lor de partea cealaltă și rostesc rugăciuni, ținînd și ei fiecare ciomege în mînă. Statuia, care se află într-un mic chivot de lemn poleit cu aur, este dusă din ajun într-un alt sfînt lăcaș. Cei cîțiva preoți, rămași lîngă statuie, trag o căruță cu patru roate care poartă chivotul cu statuia, iar ceilalți, care așteaptă în fața propileelor, îi împiedică să intre în templu. Cei care stau și se roagă [de partea cealaltă], sărind în ajutorul zeului, îi ciomăgesc pe ceilalți, care se apără [la rîndul lor]. Și atunci să vezi încăierare cu ciomegele : își sparg capetele, ba, după cîte cred eu, mulți chiar mor din pricina rănilor. Egiptenii însă ziceau că nu moare nici unul. Cei din partea locului povestesc că sărbătoarea se ține din următoarea pricină : în acest templu locuia odată mama lui Ares. Zeul, care crescuse departe de ea și ajunsese la vîrsta bărbăției, veni la templu s-o vadă [260]. Cum nu-l mai văzuseră pînă atunci, slugile mamei sale nu l-au lăsat să intre, ci l-au alungat. El însă, întorcîndu-se cu oameni dintr-un alt oraș, a bătut bine slugile și a pătruns pînă la mama lui. De la această întîmplare se spune că se trage obiceiul bătăii cu ciomegele în ziua sărbătorii lui Ares.

LXIV Tot egiptenii au introdus cei dintii ţinerea cu asprime a obiceiului de a nu se împreuna cu femeile în templu şi de a nu intra în templu venind de la femei, fără să se fi spălat mai întîi [261]. În schimb, la celelalte popoare, aproape la toate chiar, afară de egipteni şi de eleni, oamenii se împreunează tocmai în temple şi bărbaţii, sculîndu-se de lingă femei, intră fără să se fi spălat în templu, socotind că oamenii sînt la fel cu celelalte animale: tot soiul de animale [zic ei] şi neamul păsărilor se văd împreunîndu-se în lăcaşurile zeilor şi în curţile lor; dacă aceasta n-ar fi pe placul zeului, animalele n-ar face-o.

Aceştia, sprijiniţi pe asemenea temeiuri, săvîrşesc lucruri cu care eu nu mă pot împăca.

LXV Printre alte datini sfinte, egiptenii mai ţin cu toată grija şi următoarele:

Deşi invecinat cu Libya [262], Egiptul nu are prea multe soiuri de animale; dar atîtea cîte sînt, şi cele care trăiesc în preajma omului, şi celelalte toate, le socotesc ca sfinte [263]. Dacă aş arăta pricina pentru care nu se ating de ele ca să le jertfească, aş aluneca cu povestirea spre lucruri sfinte, de care dinadins mă feresc să pomenesc. Chiar şi pe cele pe care doar în treacăt le-am arătat, le-am spus numai fiindcă n-am avut încotro.

Iată datina păstrată la ei cu privire la animale. Dintre locuitorii Egiptului, sînt aleşi atît bărbaţi, cît şi femei care să poarte de grijă fiecărui soi de animale în parte; cinstea aceasta o trec din tată în fiu. Locuitorii de la oraşe, cînd se înalţă rugi vreunui zeu căruia îi e închinat un anumit animal, fiecare îndeplineşte următorul ritual: işi tund copiii pe cap, ori de tot, ori numai jumătate, ori numai pe o treime a capului, pun părul într-un taler de balanţă, iar în celălalt arginţi – şi, cît trage părul, atîta dăruiesc îngrijitoarei animalelor [264]. Îngrijitoarea cumpără cu banii primiţi peşte, pe care-l taie bucăţi şi-l dă de mîncare animalelor. Prin urmare, aşa li se dă hrana. Dacă cineva ucide vreunul din aceste animale, dacă a făcut-o cu bună ştiinţă, e osîndit la moarte, iar de a ucis fără voia lui – ispăşeşte plătind răscumpărarea pe care o hotărăsc preoţii. Cel care însă cu voie sau fără de voie omoară pasărea ibis sau vreun erete, trebuie negreşit să moară.

LXVI Deși sînt multe animale de casă, numărul lor ar fi și mai mare, dacă nu s-ar întîmpla cu pisicile cele ce voi povesti îndată. După ce fată, pisicile nu se mai apropie de motani ; ei, cînd vor să se împerecheze, nu mai izbutesc. De aceea motanii se folosesc de un șiretlic : fură puii de la pisici, îi duc cu ei și-i omoară, fără însă să-i mănînce. Pisicile, lipsite de puii lor și dorindu-și alții, umblă astfel iar după motani ; pisica e un animal foarte iubitor de pui.

Cînd se întîmplă vreun foc, cu pisicile se petrec lucruri mai presus de fire : egiptenii, așezîndu-se din loc în loc, păzesc pisicile, fără să le pese că arde ce s-a aprins. Dar pisicile, strecurîndu-li-se printre picioare sau sărind peste oameni, se aruncă în foc. Asemenea întîmplare aduce mare jale printre egipteni. În casele unde o pisică moare de moarte bună, toți ai casei își rad numai sprîncenele ; acolo însă unde moare un cîine, își rad capul și tot trupul [265].

LXVII Pisicile moarte sînt duse în orașul Bubastis, în lăcașuri sfinte, unde sînt îngropate după ce au fost îmbălsămate. Pe cîini îi îngroapă fiecare în orașul său în racle sfințite. Ca și pe cîini, îi îngroapă și pe ichneumoni [266]. Pe șoarecii de cîmp și pe ereți îi duc în orașul Buto, iar păsările ibis, la Hermopolis [267]. Pe urși, care sînt rari, și pe lupi [268], care sînt ceva mai mari decît vulpile, îi îngroapă chiar pe locul unde i-au găsit zăcînd morți.

LXVIII Iată acum și felul de a fi al crocodililor. Vreme de patru luni pe an, în lunile cele mai friguroase, ei nu mănîncă nimic. Deoarece are patru picioare, crocodilul trăiește și pe uscat și în apă. Ouăle și le depune pe malul apei, unde le și clocește. Cea mai mare parte a zilei și-o petrece pe uscat, dar toată noaptea stă în fluviu, deoarece apa este mai caldă decît aerul și decît roua dimineții. Dintre toate viețuitoarele pe care le cunoaștem, crocodilul crește cel mai mult față de mărimea de la care a pornit ; într-adevăr, el face ouă nu cu mult mai mari decît cele de gîscă și puiul iese pe măsura oului. Crescînd apoi într-una, puiul ajunge și de șaptesprezece coți, ba chiar și mai mult. Ochii îi sînt ca de porc, are însă dinți mari și colți pe măsura trupului. Crocodilul e singurul animal care nu are limbă

și care nu-și mișcă falca de jos [269], ci, dimpotrivă, este singurul animal care-și aduce falca de sus spre cea de jos. Are și gheare foarte puternice, iar pe spinare o piele cu solzi de nestrăpuns. Orb în apă, în aer are vederea foarte ageră. Cum își petrece viața în apă, toată gura i se umple pe dinăuntru cu lipitori [270]. Alte păsări și animale îl ocolesc, cu pluvianul [271] însă trăiește în bună tovărășie, ca unul ce-i este de folos. Cînd crocodilul iese din apă la mal și își ține gura căscată (căci așa obișnuiește să facă adesea, înspre partea de unde bate zefirul), pluvianul, vîrîndu-i-se atunci în gură, îi ciugulește lipitorile. Trăgînd foloase de pe urma lui, crocodilul se bucură și nu-i face nici un rău.

LXIX Parte din egipteni cred că crocodilii sînt sfinți [272], alții însă, dimpotrivă, îi socot dușmani. Locuitorii de prin părțile Tebei și ale lacului Moeris cred cu tărie că sînt animale sfinte. Fiecare din ei crește cîte un crocodil pe care-l îmblînzește și căruia îi pune la urechi cercei de piatră colorată sau de aur, și brățări la labele dinainte ; acestor crocodili li se dă o hrană deosebită, pînă și carnea animalelor jertfite, și cît trăiesc, o duc cum nu se poate mai bine. După moarte, sînt îmbălsămați și așezați în morminte sfințite [273]. În schimb, locuitorii din preajma orașului Elefantina nu-i socotesc nicidecum sfinți, ba îi și mănîncă. Ei nici nu le zic „crocodili", ci „hampsii" [274]. „Crocodili" le-au zis ionienii, după asemănarea ce-o au la înfățișare cu șopîrlele [275] ce trăiesc la ei pe sub ziduri.

LXX Multe și felurite sînt chipurile în care se vînează crocodilul. Dar n-am să-l arăt decît pe acela care mi se pare cel mai vrednic de pomenit. De cîrligul unei undițe se agață o spinare de porc și se lasă nada în mijlocul fluviului. Între timp, pe malul apei, vînătorul aduce un purcel viu de lapte pe care-l bate [ca să guițe]. Crocodilul, auzind guițatul, se ia după el, iar cînd dă de momeală, o înfulecă. Atunci, oamenii îl trag la mal și, cum l-au scos pe uscat, vînătorul îi astupă cît mai iute ochii cu lut. Făcînd astfel, îi poate veni ușor de hac, pe cînd altminteri ar avea mult de furcă.

LXXI În noma Papremis, hipopotamii sînt și ei ținuți drept animale sfinte[276], dar nu și la ceilalți egipteni. Iată acum înfățișarea lor. Hipopotamul are patru picioare, cu copita despicată ca la bou, un bot cîrn și răsfrînt, coamă ca de cal, colți ascuțiți, ieșindu-i afară din gură, coadă și nechezat de cal ; ca mărime întrece un bou uriaș ; pielea îi este atît de groasă și tare, încît [localnicii], după ce o usucă, își fac din ea vîrfuri de suliță șlefuite.

LXXII În fluviu se găsesc și vidre[277], pe care de asemenea le socot sfinte. Dintre pești, îi cred sfinți pe așa-numitul lepidotos[278] și țiparul[279], zicînd că sînt vietăți închinate Nilului, iar dintre păsări [e socotit] sfînt cravanul[280].

LXXIII Mai este și o altă pasăre sfîntă, pe nume Phoenix[281]. Eu n-am văzut-o decît zugrăvită, dar chiar și în Egipt se ivește foarte rar, la cinci sute de ani o dată, după cîte spun heliopolitanii[282]. Egiptenii susțin că ea sosește atunci cînd îi moare părintele. Dacă seamănă într-adevăr cu chipul zugrăvit, atunci ca mărime și ca înfățișare este cam așa[283] : parte din penele de pe aripi sînt aurii, iar parte roșii ; încolo aduce foarte mult cu o pajură, și la chip și la mărime. Această pasăre, zic ei, povestind lucruri ce nu pot să le cred, are următorul obicei : pornind din Arabia, își cară tatăl învelit în smirnă pînă la templul Soarelui, unde îl și îngroapă. De cărat, îl cară astfel : mai întîi, face din smirnă un ou atît de mare cît poate să-l ducă; apoi încearcă dacă poate să-l poarte. După această încercare își vîră tatăl înăuntru, după ce a scobit oul pe dinăuntru, apoi cu altă smirnă astupă gaura pe unde l-a băgat în ou pe tată-său. Chiar cu tatăl păsării vîrît înăuntru, greutatea oului rămîne aceeași. După ce l-a învăluit bine, îl duce în Egipt, la templul Soarelui. După spusele lor, asemenea obiceiuri are pasărea.

LXXIV Prin preajma Tebei sînt niște șerpi sfinți, care nu fac nici un rău omului, micuți la înfățișare și cu două coarne în creștetul capului[284]. Cînd mor, sînt îngropați în templul lui Zeus, pentru că – zic egiptenii – și ei sînt vietăți închinate lui Zeus.

LXXV În Arabia, foarte aproape de orașul Buto [285], este un ținut pe meleagurile căruia am umblat ca să aflu despre șerpii inaripați [286]. Ajuns acolo, am văzut puzderie de oase și de șire de spinare, peste putință de descris. Se vedeau ridicate mormane din scheletele [șerpilor] și mai mari, și mai mici, ba chiar și mărunte de tot, și erau multe la număr.

Ținutul acesta în care sînt îngrămădite oasele șerpilor, este o fișie îngustă de pămînt, gîtuită între munți, deschizîndu-se spre un șes larg ; acest șes dă în cîmpia Egiptului. Umblă vorba că, o dată cu primăvara, șerpii inaripați zboară din Arabia [287] spre Egipt, dar că păsările ibis, întîmpinîndu-i în această trecătoare, nu-i lasă să pătrundă în ținut, ci îi omoară. Din această pricină – spun arabii – cinstesc egiptenii ibisul atît de mult și egiptenii mărturisesc la fel, că de aceea țin ei aceste păsări în așa mare cinste.

LXXVI Iată care este înfățișarea păsării ibis : neagră ca tăciunele peste tot [288], are picioare de cocor și ciocul foarte coroiat ; ca mărime, se potrivește cu cristelul. Așa arată ibișii cu pene negre [289] care se luptă cu șerpii. Cei care trăiesc în preajma omului, de îi împiedică pînă și mersul – căci ibișii sînt de două feluri – au capul pleșuv [290] și gușa golașă, pene albe, în afară de cap, gît, vîrful aripilor și al cozii (părțile înșirate sînt negre tăciune). La picioare și la plisc seamănă cu celălalt soi.

Șarpele seamănă la chip cu hidra [291]. Are aripi, însă fără pene, la fel cu ale liliacului. Dar găsesc că am vorbit destul despre animalele sfinte.

LXXVII Dintre egipteni, cei care locuiesc în partea cultivată [292] a țării, păstrează [mai mult] decît toți oamenii amintirea trecutului ; mai ales, ei sînt cu mult cei mai învățați din cîți am ajuns să cunosc. Iată felul de viață pe care-l duc : prin vărsături silite și prin purgații [293], se curăță trei zile la rînd în fiecare lună, căutîndu-și astfel de sănătate. Credința lor este că toate bolile le vin oamenilor din hrana cu care se nutresc. De altfel, după libyeni [294], egiptenii sînt cei mai sănătoși oameni din lume, din pricina climei, cred eu, deoarece la ei nu se perindă anotimpurile. Într-adevăr, bolile dau peste om din

schimbările de tot felul, mai ales ale anotimpurilor. Ei mănîncă pîine făcînd-o din durah [295] pe care o numesc kyllestis [296]. Beau o băutură din orz ; viță de vie nu au în țară [297]. Pe unii pești îi mănîncă cruzi, uscîndu-i la soare, iar pe alții păstrați în saramură. Dintre păsări, mănîncă crude, dar puse mai înainte la sare, prepelițe, rațe și păsări mici. Celelalte păsări sau pești care se mai găsesc la ei, în afară de cele care trec drept sfinte, le mănîncă ori fripte, ori fierte.

LXXVIII La petrecerile bogătașilor, după ce ospățul s-a terminat, un om face ocolul mesei cu o raclă în care e o păpușă de lemn, lucrată și zugrăvită atît de meșteșugit că închipuie aidoma un mort [298]. Păpușa nu-i mai mare decît un cot sau doi. Arătîndu-i-o fiecăruia din oaspeți, omul îi îndeamnă : „Aruncă-ți ochii la aceasta, apoi bea și te veselește ; după moarte și tu vei fi la fel". Așa obișnuiesc ei să facă la ospețe.

LXXIX [Egiptenii], ținîndu-se numai de datinile lor strămoșești, nu mai împămîntenesc altele. Au ei și alte datini vrednice de pomenit, dar mai ales un cîntec unic, Linos, care se cîntă și in Fenicia, și în Cipru, cît și în alte părți ; cîntecul poartă nume deosebite de la neam la neam [299], dar se pare că este același pe care-l cîntă elenii sub numele de Linos. Între multe altele care m-au minunat despre Egipt, m-am întrebat de unde vor fi luat ei numele de Linos. Se pare că egiptenii l-au cîntat din totdeauna. „Linos" în egipteană se cheamă „Maneros" [300]. Egiptenii povesteau că acesta a fost singurul copil al primului rege al Egiptului și că, răpit de o moarte prea timpurie, a fost cinstit de egipteni cu asemenea cîntări de jale, iar cîntecul acesta a fost cel dintîi și singurul [301] care s-a ivit la ei.

LXXX Egiptenii se mai potrivesc cu elenii și într-o altă privință, dar numai cu spartanii ; tinerii, cînd se întîlnesc cu oamenii mai în vîrstă, îi lasă să treacă și se feresc din drum, iar la intrarea lor, se scoală de pe scaun. Cît privește obiceiul ce-l voi spune îndată, nu se mai potrivesc cu nici unii dintre eleni : cînd se întîlnesc pe stradă, în loc să-și dea binețe unul altuia, se înclină, coborîndu-și mîna pînă la genunchi.

LXXXI Egiptenii îmbracă nişte cămăşi de in cu ciucuri la poale – pe care le numesc calasyris [302]. Peste ele se înfăşoară cu un fel de manta albă de lînă aruncată pe umeri. În temple însă nu intră în veşminte de lînă, nici nu sînt înmormîntaţi cu ele, căci nu e îngăduit. Această practică este aidoma cu cele orfice şi bacchice [303], care vin din Egipt [304], cît şi cu cele pithagoreice [305]. Nimănui din cei care iau parte la aceste mistere nu-i este îngăduit de legile sfinte să fie îngropat în veşminte de lînă. Se povesteşte în legătură cu acestea o legendă sfîntă.

LXXXII Iată şi alte lucruri descoperite de egipteni : cărui zeu îi este închinată fiecare lună şi fiecare zi, ce-i e dat omului să i se întîmple după ziua în care s-a născut, de ce moarte va avea parte şi de ce fire. De asemenea învăţături s-au folosit şi acei eleni care s-au îndeletnicit cu poezia [306]. [Egiptenii] au găsit mai multe semne prevestitoare decît toţi ceilalţi oameni la un loc, pentru că, în clipa cînd se arată vreun semn, iau seama şi înseamnă în scris ceea ce urmează, iar dacă cumva mai tîrziu se mai petrece ceva asemănător, sînt încredinţaţi că urmarea va fi aceeaşi.

LXXXIII Ghicitul la ei este rînduit în felul următor : dintre oameni, nimănui [307] nu-i este hărăzit acest dar, ci numai unora dintre zei. În Egipt poţi găsi oracolul lui Heracles, al lui Apollo, al Athenei, al Artemidei, al lui Ares, al lui Zeus, dar cel care se bucură, printre toate oracolele, de cea mai mare preţuire este al Latonei din oraşul Buto. Oracolele n-au peste tot aceeaşi rînduială, ci se deosebesc unele de altele.

LXXXIV Meşteşugul tămăduirii bolilor a fost aşezat în felul următor : fiecare lecuitor se îngrijeşte de un singur fel de boală, nu de mai multe. Pentru fiecare boală există tămăduitori [308] : unii lecuiesc ochii, alţii capul, alţii dinţii, alţii pîntecele, alţii alte boli ascunse.

LXXXV Iată acum ceva şi despre bocetele şi înmormîntările lor. La cei cărora le moare, dintre ai casei, un om care se bucură de consideraţie, toate femeile casei îşi ung capul cu lut, ba chiar şi faţa, apoi, lăsînd mortul acasă, ele umblă prin oraş şi, suflecate pînă la brîu şi cu sînii dezgoliţi, îşi bat pieptul ; împreună

cu ele merg toate femeile – rubedenii. Pe de altă parte, bărbații se bat și ei cu pumnii în piept, de asemenea suflecați pîn-la brîu. Abia după ce au îndeplinit acest obicei, îl duc la îmbălsămare.

LXXXVI Pentru această îndeletnicire sînt oameni de meserie care practică acest meșteșug. Cînd li se aduce un mort, aceștia arată celor care l-au adus niște modele de mumii în lemn, care, prin zugrăveli, seamănă leit cu morții ; [rudelor] le spun că mumia cea mai costisitoare înfățișează pe acel [309] al cărui nume aș săvîrși un păcat să-l rostesc într-o asemenea împrejurare ; apoi le arată că a doua este mai prejos decît cea dintîi, și mai ieftină, iar a treia costă cel mai puțin. După aceste lămuriri, îi întreabă după care model vor să-și îmbălsămeze mortul. Apoi, dacă s-au înțeles din preț, cei cu mortul pleacă, iar cei rămași în atelier, iată cum fac îmbălsămarea cea mai scumpă : cu ajutorul unui fier încovoiat, scot mai întîi prin nările [mortului] o parte din creier, iar o altă parte o scot turnînd înăuntru niște leacuri. Pe urmă, spintecînd mortul pe sub coaste cu o piatră tăioasă din Etiopia, scot tot ce se află în pîntece, îl curăță bine și după ce varsă înăuntru vin de palmier, mai presară și mirodenii pisate. În sfîrșit, după ce umplu pîntecele cu smirnă curată și măcinată, cu scorțișoară și alte balsamuri, afară de tămîie, îl cos iarăși la loc. Cînd au isprăvit cu asta, continuă îmbălsămarea, ținînd trupul în natron [310] timp de șaptezeci de zile. Mai mult de atîta nu-i îngăduit să fie ținut. La împlinirea celor șaptezeci de zile, spălînd leșul, îl înfășoară în întregime cu feși tăiate dintr-un fel de pînză subțire [311], unsă cu un lipici [312] pe care egiptenii îl folosesc de obicei în loc de clei. Rudele, luîndu-l apoi de aici, fac o raclă de lemn cu chip de om în care, cînd e gata, închid mortul și o păstrează cu sfințenie într-o cameră funerară, așezînd-o drept în picioare lîngă zid.

LXXXVII În felul acesta se face îmbălsămarea cea mai costisitoare. Pentru cei ce vor una mai modestă, ca să scape de o cheltuială prea mare, îmbălsămarea se face în felul următor : [meșterii], după ce își umplu clistirul cu ulei din lemn de cedru [313], îl vîră în pîntecul mortului, fără să-l mai taie și fără a-i mai scoate mațele, împingînd uleiul prin șezut și împiedicîndu-l să se scurgă afară. După aceea, țin mortul în natron cîte zile

trebuie, iar în ultima zi dau drumul din pîntece uleiului de cedru băgat mai înainte înăuntru. Uleiul are aşa de mare putere încît topeşte maţele şi măruntaiele şi le scoate afară o dată cu el. Natronul, la rîndul lui, mistuie carnea şi din leş nu mai rămîne decît pielea şi oasele. După ce-au isprăvit de făcut aceasta, îmbălsămătorii înapoiază mortul în starea în care se află, fără să-i mai facă ceva.

LXXXVIII Al treilea fel de îmbălsămare, cea pentru morţii cei mai săraci, iată cum se face : după ce i se bagă în pîntece o licoare din buruiana de curăţenie syrmaia, mortul este ţinut în natron şaptezeci de zile, apoi este înapoiat celor ce l-au adus.

LXXXIX Femeile oamenilor de vază, cînd se sfîrşesc din viaţă, nu sînt duse de îndată la îmbălsămat, nici cele prea frumoase sau cele care se bucură de un mare renume ; abia după ce au trecut trei sau patru zile sînt date celor ce se îndeletnicesc cu îmbălsămatul. Obiceiul s-a statornicit de teamă ca nu cumva îmbălsămătorii să necinstească femeile. Umblă zvonul că unul din ei ar fi fost prins asupra faptului, necinstind trupul unei femei moarte de curînd, şi că a fost pîrît chiar de tovarăşul lui de muncă.

XC Dacă vreun egiptean, sau chiar vreun străin, răpit de un crocodil sau de fluviul însuşi, este găsit mort, locuitorii oraşului în care a fost scos la mal sînt cu străşnicie ţinuţi să-l îmbălsămeze, să-i dea toată grija, iar apoi să-l înmormînteze cît mai frumos cu putinţă în morminte sacre. De el n-are voie să se atingă nimeni – rudă sau prieten – afară doar de preoţii Nilului, care-l înmormîntează cu mîna lor, deoarece îl privesc mai presus decît un leş omenesc.

XCI Egiptenii se feresc de obiceiurile elene, dar, ca să spun pe scurt, şi de obiceiurile tuturor celorlalte neamuri.

Cam toţi ceilalţi egipteni ţin această rînduială. În noma Tebei, aproape de Neapolis [314], se află însă un oraş mare cu numele de Hemmis [315], în care poate fi văzut un sanctuar în patru colţuri închinat lui Perseus [316], fiul Danaei. Jur împrejurul lui cresc palmieri. Propileele sanctuarului, ridicate din piatră, sînt

foarte mari ; lingă ele se înalță două statui uriașe tot de piatră. În această împrejmuire se găsește un templu, iar în templu e așezată o statuie a lui Perseus. După spusele locuitorilor din Hemmis, Perseus li se arăta cînd într-un loc, cînd într-altul al ținutului lor, adesea și în templu, ba uneori se mai găsește și cîte o sandală de-a lui [317] – mare de doi coți – care, ori de cîte ori se ivește, bunăstarea se lasă peste tot Egiptul. Acestea sînt spusele lor, iar în cinstea lui Perseus țin următoarele obiceiuri elene : organizează jocuri atletice care cuprind întreceri de tot felul, dînd premii în animale, haine și piei. La întrebarea mea, de ce numai lor li se arată Perseus și de ce, spre osebire de ceilalți egipteni, numai ei au întemeiat jocurile atletice, răspunsul a fost că Perseus se trage din orașul lor ; Danaos [318] și Lynkeus [319] au plecat pe mare în Ellada, fiind și ei de baștină tot din Hemmis ; urmărind spița acestora, [povestitorii] au coborît pînă la Perseus [320]. Eroul, la rîndul lui, a ajuns în Egipt din pricina pe care o spun și elenii, ca să aducă din Libya capul Gorgonei [321]. Cu acest prilej, spuneau ei, a venit și pe la Hemmis, unde și-a recunoscut toate rudele, căci numele orașului, pe care-l știa de la mama lui, îi era cunoscut înainte de a fi ajuns în Egipt. Jocurile gimnice le țin după porunca lui Perseus.

XCII Toate aceste obiceiuri le țin egiptenii care locuiesc mai sus de lacuri. Cei așezați în ținutul mlăștinos [322] au aceleași datini ca și ceilalți egipteni, printre altele, fiecare trăiește cu cîte o singură femeie [323], ca și elenii. Totuși, pentru înlesnirea traiului zilnic, și-au găsit și alte mijloace : cînd fluviul crește și îneacă cîmpiile, din apă cresc nenumărați crini cărora egiptenii le zic lotuși [324]. După ce îi culeg, îi usucă la soare și pe urmă, pisîndu-le miezul, care seamănă cu măciulia macului, fac din el un fel de pîine pe care o coc la foc. Bună de mîncat e și rădăcina acestui lotus, care, de obicei, este dulce, rotundă, mare cît un măr. Mai este și un alt soi de crini asemănători cu trandafirii [325] ; aceștia cresc tot în fluviu. Rodul lor, care se aseamănă foarte mult cu fagurele de viespi, crește pe o altă tulpină [326], ieșită din rădăcină. În fruct se fac o sumedenie de semințe cît sîmburele de măslină, care se pot mînca și crude și uscate. Papirusului [327], care încolțește în fiecare an, smuls din mlaștină, i se taie partea de sus pentru alte întrebuințări [328], iar partea de

jos, care a rămas cam de un cot, o mănîncă crudă sau o vînd. Cei care vor să-l facă şi mai bun la mîncat, îl coc mai întîi într-un cuptor încins şi aşa îl mănîncă. Unii locuitori trăiesc numai cu peşti, pe care îi prind, le scot măruntaiele, îi usucă la soare şi apoi îi mănîncă uscaţi.

XCIII Bancuri de peşte nu prea se găsesc în rîuri[329], ci numai în lacuri unde iată ce fac : cînd le vine vremea să se împerecheze, înoată roiuri întregi spre mare ; în faţă merg bărbătuşii, lăsînd lapţii pe urma lor, iar femeiuştile, venind din urmă, înghit lapţii şi astfel zămislesc[330]. După ce acestea au rămas grele în apele mării, peştii înoată înapoi, fiecare spre locul lui obişnuit. Dar acuma nu se mai află în frunte bărbătuşii, ci conducerea a trecut femeiuştilor. În timp ce înoată în fruntea alaiului, fac şi ele ceea ce făcuseră şi bărbătuşii, şi anume lasă în urmă dire de icre în grămăjoare mici, pe care bărbătuşii, ţinîndu-se după ele, le înghit. Cîte icre, atîţia peştişori. Din icrele care scapă neînghiţite ies peştii care încep să crească.

Peştii prinşi în drumul lor spre mare se vede că sînt loviţi pe partea stîngă a capului, pe cînd dimpotrivă, la cei prinşi la reîntoarcere, loviturile se văd pe partea dreaptă. Aceasta li se întîmplă pentru că în drumul spre mare ei înoată pe lîngă malul stîng, iar la înapoiere, se aţin pe lîngă acelaşi mal, de care se apropie şi se freacă cît mai mult, ca să nu greşească drumul din pricina curentului. Cînd Nilul începe să vină mare, apa din fluviu, în revărsarea ei, umple gropile din luncă şi adîncăturile, mai întîi pe cele de lîngă fluviu[331]. Abia s-au acoperit cu apă, că toate şi mişună, dintr-o dată, de o puzderie de peştişori. De unde anume ies peştişorii, eu unul îmi închipui lucrurile în felul următor : cu un an înainte, cînd apele Nilului scad, peştii, după ce şi-au lăsat icrele în mîl, pleacă şi ei o dată cu ultimele ape. Pe urmă, la împlinirea răstimpului sorocit, cînd Nilul vine iarăşi mare, din aceste icre[332] ies de îndată peştişorii amintiţi. Aşa stau lucrurile cu peştii.

XCIV Egiptenii care locuiesc în ţinutul mlăştinos întrebuinţează un ulei din boabe de ricin[333] căruia îi zic „kiki". Iată cum îl fac : de-a lungul malurilor apelor curgătoare şi ale bălţilor seamănă ricinii care în Ellada cresc sălbatici, de la sine. Aceste

semănături aduc un rod bogat, dar urît mirositor. După cules, unii îl storc, după ce mai întîi l-au măcinat, alții îl fierb, după ce mai întîi l-au prăjit, iar uleiul ce curge din el îl adună la un loc ; uleiul este gras și tot atît de bun pentru ars în candele ca și cel de măsline, numai că are un miros greu.

XCV Împotriva țînțarilor, care sînt foarte numeroși, au născocit următoarele : pe locuitorii din sus de lacuri îi apără foișoarele [334] în care se urcă să doarmă, pentru că țînțarii nu pot zbura așa de sus din pricina vînturilor. Cei din ținutul mlăștinos, în loc de foișoare, au găsit alte căi de apărare : tot omul își face rost de o plasă, cu care ziua prinde pește iar noaptea o folosește astfel : așază plasa de jur împrejurul patului în care se odihnește, apoi, strecurîndu-se sub ea, se culcă. Țînțarii, dacă omul ar dormi învelit numai în manta sau într-un cearceaf, l-ar pișca prin ele, dar prin plasă nici măcar nu mai încearcă.

XCVI Corăbiile pe care egiptenii își cară mărfurile le fac din lemn de acant [335], foarte asemănător la înfățișare cu lotusul din Cyrene [336]. Lacrima lui este guma. Tăind din acant scînduri cam de doi coți, ei le așază ca pe niște cărămizi [337], construind corabia astfel : de jur împrejurul unor căpriori lungi și trainici bat scînduri de doi coți. După ce înjghebează astfel scheletul corăbiei, întind peste căpriori, de-a curmezișul, niște grinzi. De crivace nu se folosesc. Pe dinăuntru întăresc încheieturile [vasului] cu papirus. Pe urmă făuresc o singură cîrmă și pe aceasta o trec prin bîrna carenei. Catargul îl cioplesc din acant și pînzele le fac din papirus. Aceste corăbii nu pot pluti în susul fluviului decît numai dacă sînt mînate de un vînt puternic ; altfel ele sînt trase de pe țărm. Fluviul îl coboară astfel : de corabie se prinde o plută [338] din crengi de tamarisc legate laolaltă cu o împletitură de trestie, cît și o piatră găurită, grea cam de doi talanți. Pluta, prinsă cu un odgon de partea din față a corăbiei, e lăsată în voia apei, iar piatra e legată cu un alt odgon de spatele corăbiei. Luată de șuvoiul apei, pluta alunecă repede și trage după ea „baris"-ul (așa se cheamă corăbiile de felul acesta), iar piatra din spate, trăgînd înapoi și ajungînd pe fund, frînează mersul corăbiei. Egiptenii au multe corăbii de felul acesta, și unele pot căra o încărcătură de mai multe mii de talanți.

XCVII Cînd Nilul se revarsă peste cîmpii, numai orașele se mai zăresc deasupra apei, de-ți vine să crezi că ai în față insulele din Marea Egee. Într-adevăr, toate celelalte ținuturi ale Egiptului se prefac într-un fel de mare și numai orașele răsar deasupra apei. Cînd se petrece așa ceva, oamenii nu mai umblă în bărci pe albia fluviului, ci o iau de-a dreptul prin cîmpie. Dacă cineva ar merge cu barca de la Naucratis [339] la Memfis, apucă chiar pe lîngă piramide, deși nu acesta este drumul obișnuit, ci prin vîrful Deltei, și pe lîngă orașul Kercassoros. Iar de treci cu barca prin cîmpie spre Naucratis, venind de la mare și de la gura Canobică, vei ajunge la orașul Anthylla [340] și la așa-zisul oraș al lui Arhandros [341].

XCVIII Din acestea, Anthylla, un oraș vestit, este hărăzit totdeauna soției celui ce domnește peste Egipt, pentru cheltuielile ei cu încălțămintea. Aceasta se întîmplă de cînd Egiptul a căzut sub perși. Celălalt oraș, îmi pare că-și trage numele de la ginerele lui Danaos, Arhandros, fiul lui Phthios al lui Ahaios, pentru că se numește Arhandropolis [342]. Poate să mai fie și un alt Arhandros, oricum însă, numele nu este egiptean.

XCIX Pînă aci am povestit ceea ce am văzut, ce mi s-a părut și ce am cercetat eu însumi, dar de aici înainte încep să povestesc istoriile egiptene din auzite ; la ele se va mai adăuga și cîte ceva din cele văzute de mine.

Preoții spuneau că Min [343], întîiul rege al Egiptului, a făcut prima îndiguire a orașului Memfis. [Pînă la Min], fluviul curgea pe lîngă muntele nisipos dinspre Libya. Min însă, stăvilind [344] mai sus de Memfis, cale cam de o sută de stadii, cotul dinspre miazăzi al fluviului, i-a secat vechea albie și a silit fluviul să curgă drept printre lanțurile munților [345]. Încă pînă astăzi acest cot al Nilului este cu mare grijă ținut de perși să curgă departe de vechea matcă, perșii ridicînd zăgazuri în fiecare an. Dacă fluviul, rupînd cumva zăgazurile, ar trece iarăși în vechea-i albie, întregul Memfis s-ar afla în primejdia de a fi acoperit de ape. După ce Min, primul lor rege, a prefăcut în uscat partea zăgăzuită, a întemeiat chiar aici orașul acesta, care acum poartă numele de Memfis. (Memfis, prin urmare, se află așezat în partea îngustă a Egiptului). În afara orașului, în partea

dinspre miazănoapte și asfințit, a mai săpat un lac care răspunde în fluviu (spre răsărit, orașul e mărginit chiar de Nil) ; tot în acest oraș a mai durat acel templu al lui Hephaistos [346], mare și vrednic de pomenit peste măsură.

C Preoții mi-au înșirat din cărțile lor numele altor trei sute treizeci de regi, urmașii lui Min. În atîtea generații, au fost optsprezece bărbați etiopieni și o femeie băștinașă, toți ceilalți au fost bărbați egipteni. Numele acestei femei care a domnit era Nitocris [347], ca și cel al reginei Babilonului. Preoții povesteau cum această femeie, pentru a-și răzbuna fratele pe care l-au omorît egiptenii, pe cînd le era rege, iar după ce l-au omorît i-au dat ei domnia – ca să-l răzbune [– ziceam –], a pus la cale, printr-un vicleșug, pieirea multor egipteni. După ce a clădit sub pămînt o sală uriașă [348] [pentru ospețe], sub cuvînt că vrea s-o ia în folosință (altceva urmărea ea însă în mintea ei), alegînd dintre egipteni pe care-i știa ea mai vinovați de omorul săvîrșit, se prefăcu că-i poftește la un ospăț și, în timpul mesei, printr-un uriaș canal tăinuit, slobozi peste ei apele fluviului. Acestea sînt faptele care se povestesc despre Nitocris și, afară de acestea, că, după isprava ce-a săvîrșit-o, s-a năpustit într-o încăpere plină de cenușă, ca să scape de pedeapsă.

CI Preoții nu mi-au mai povestit despre nici un monument lăsat de ceilalți regi ; nici o strălucire nu-i legată de numele lor, afară doar de al ultimului dintre ei, anume Moeris [349]. Acesta a lăsat ca amintire a domniei lui propileele [350] lui Hephaistos, îndreptate spre miazănoapte ; a săpat și un lac, despre care voi arăta mai încolo [351] cîte stadii are jur împrejur ; în lac a ridicat niște piramide, despre a căror înălțime voi pomeni de asemenea cînd voi descrie și întinderea lacului. Aceste monumente le-a lăsat el, iar dintre ceilalți regi nici unul [n-a mai lăsat] nimic.

CII Pe aceștia trecîndu-i deci sub tăcere, voi vorbi despre regele care le-a urmat și al cărui nume era Sesostris [352].

Acesta – povesteau preoții –, plecînd cu niște corăbii de război din golful Arabic, a fost cel dintîi care i-a supus pe locuitorii așezați pe coastele Mării Roșii și a tot înaintat pe apă pînă a dat de o mare care nu mai putea fi trecută din lipsă de

adîncime [353]. De aici, cînd s-a reîntors în Egipt, după spusa preoţilor, şi-a strîns oaste numeroasă... [354] dintre supuşi, şi, luîndu-i cu el, începu să străbată uscatul în lung şi în lat, supunînd toate popoarele care-i stăteau în cale. La acele neamuri pe care le-a aflat încleştate în luptă şi însufleţite de un aprig dor de libertate, a ridicat stele [355] care glăsuiesc prin inscripţii despre numele lui şi al patriei sale, şi cum aceste neamuri au fost supuse de puterea sa ; la cei pe ale căror oraşe se făcuse stăpîn fără luptă, supunîndu-le lesne, la aceştia a săpat pe stele inscripţii cu acelaşi cuprins, cum făcuse şi la acele neamuri care se purtaseră vitejeşte, numai că a mai săpat şi părţile ruşinii femeieşti, vrînd să arate lumii că erau lipsiţi de bărbăţie.

CIII Săvîrşind într-una asemenea fapte, străbătea continentul, pînă cînd, trecînd din Asia în Europa, îi supuse şi pe sciţi şi pe traci. La aceste popoare cred eu că se află hotarul cel mai îndepărtat pînă unde a ajuns oastea egipteană, căci numai în ţinuturile acestora se mai întîlnesc stele înălţate [de egipteni], iar mai departe urma lor nu se mai vede. De aici, după cucerirea acestor meleaguri, s-a întors din drum. Cînd a ajuns la fluviul Phasis [356], de aici încolo nu mai pot să spun fără greş dacă însuşi regele Sesostris a desprins din oştirea sa o parte pe care a lăsat-o să se statornicească acolo, sau dacă unii dintre ostaşi, osteniţi de rătăcirea îndelungată, au rămas de bună voia lor pe malurile fluviului Phasis.

CIV Oricum, colchidienii [357] par a fi de viţă egipteană. Spun [aceasta] după ce eu însumi îmi făcusem o părere înainte de a fi auzit de la alţii. Cum mă preocupa faptul, am început să întreb la amîndouă popoarele : colchidienii îşi aduceau mult mai bine aminte de egipteni, decît egiptenii de colchidieni. În schimb, egiptenii spuneau că, după cîte cred ei, colchidienii ar coborî într-adevăr din oştirea lui Sesostris. Aşa îmi închipui şi eu, pentru că cei din Colchis sînt negri la culoare şi cu părul creţ [358]. (Totuşi aceasta e o dovadă îndoielnică, căci şi alţii arată astfel). Dar alături de cele de mai sus, dovada de căpetenie e faptul că, dintre toţi oamenii, numai colchidienii, egiptenii şi etiopienii se taie împrejur, de cînd e lumea lume. Fenicienii şi syrienii din Palestina mărturisesc pînă şi ei că au luat acest

obicei de la egipteni. Iar syrienii din părţile rîului Thermodon [359] şi Parthenios [360], ca şi vecinii lor, macronii [361], mărturisesc că obiceiul l-au luat de curînd de la colchidieni. Aceştia sînt singurii oameni, aşadar, care se taie împrejur, şi e limpede că o fac luîndu-se după egipteni [362]. Cît despre egipteni şi etiopieni, nu ştiu care de la care să fi luat obiceiul, căci este într-adevăr străvechi. O mărturie însemnată că cei care au avut legături cu Egiptul de aici l-au învăţat văd şi în faptul că dintre feniçieni, cei care au strînse legături cu elenii au pierdut obiceiul pe care-l deprinseseră de la egipteni în această privinţă şi nu-şi mai taie împrejur pruncii nou-născuţi.

CV Cît despre colchidieni, să vă arăt acum şi alte asemănări cu egiptenii. Numai ei şi egiptenii lucrează inul la fel ; întregul lor fel de viaţă şi limba [363] li se aseamănă. Inului din Colchis, elenii îi zic „sardonic“ [364], iar cel adus din Egipt se cheamă „egiptean“.

CVI Stelele [365] pe care Sesostris, regele Egiptului, le-a ridicat în diferite ţări, cele mai multe nu se mai văd dăinuind. În Syria Palestinei [366] însă am văzut eu însumi cîteva, şi am luat seama şi la inscripţiile despre care am vorbit şi la semnul închipuind ruşinea de femeie. Aşijderea, şi în părţile Ioniei se văd două chipuri [367] tăiate în stîncă ale acestui bărbat, unul pe drumul ce duce din Efes [368] spre Foceea, iar celălalt pe drumul de la Sardes [369] spre Smyrna [370]. Amîndouă înfăţişează un bărbat înalt de cinci spithame [371], ţinînd în dreapta o suliţă, iar în stînga un arc şi cu restul echipamentului, tot cam aşa : căci este în parte egiptean, în parte etiopian [372]. De la un umăr la altul, peste piept, se află săpate cuvinte egiptene în scriere sacră care spun : „Această ţară am dobîndit-o eu cu puterea braţelor mele“ [373]. Cine şi de unde era – n-o arată aici, ci a spus-o în altă parte. Din această pricină, văzîndu-i chipul, unii îşi închipuie că ar fi al lui Memnon [374], dar sînt foarte departe de adevăr.

CVII Mai povesteau preoţii că pe acest Sesostris egipteanul – cînd s-a întors în ţară, aducînd cu sine mulţi prinşi de război de la popoarele cărora le cotropise pămîntul – după ce sosi la

Daphnele Pelusiace [375], fratele său, căruia Sesostris îi încredințase în lipsă Egiptul, l-a chemat atît pe el, cît și pe copiii lui. la un mare ospăț [376] ; [fratele] îngrămădi vreascuri de jur împrejurul casei și, cînd termină de ridicat grămezile de lemne, le aprinse. Cînd Sesostris luă seama la ce se petrece, se sfătui pe dată cu soția sa (pentru că la ospăț el își adusese totodată și soția). Ea îl povățui să culce peste rugul în flăcări doi din cei șase copii pe care-i aveau și, făcîndu-și astfel din trupurile lor o punte peste foc, să scape ei cel puțin călcînd peste copii. Sesostris făcu întocmai, și așa, doi dintre copii îi pieriră în foc în acest chip, dar ceilalți au fost mîntuiți împreună cu tatăl lor.

CVIII După ce Sesostris s-a întors în Egipt și s-a răzbunat pe fratele său, iată cum s-a folosit de mulțimea prinșilor aduși din țările subjugate : pietrele cărate pe vremea acestui rege pentru sanctuarul lui Hephaistos, niște pietre de o mărime uriașă, ei le-au tîrît ; și toate canalele care brăzdează astăzi Egiptul aceștia le-au săpat prin muncă silnică, făcînd, fără voia lor, din Egipt – care mai înainte vreme se străbătea lesne cu caii și cărutele [377] de la un cap la altul – o țară lipsită de aceste mijloace. Căci din acel timp, Egiptul, deși e în întregime numai un șes lin, nu mai are drumuri de cai și căruțe. Pricina acestei stări de lucruri sînt nenumăratele canale care se întretaie în fel și chip. Iată acum de ce a brăzdat regele astfel țara cu canale [378] : acei egipteni care nu locuiau în orașele întemeiate pe lîngă fluviu, ci în cele din inima țării, ori de cîte ori fluviul scădea, duceau lipsă cumplită de apă, neavînd de băut decît apă sălcie scoasă din fîntîni. Așa a ajuns Egiptul să fie tăiat de canale.

CIX Tot acest rege – mai spuneau preoții – a împărțit pămîntul [379] între toți egiptenii, dînd fiecăruia cîte un ogor pătrat [380], deopotrivă de mare. De aici și-a scos el veniturile, orînduind ca în fiecare an să i se plătească o anumită dare [381]. Dacă se-ntîmpla ca fluviul să roadă o parte din țarina cuiva, omul venea la rege și-i spunea ce pățise. Iar regele trimitea oameni să vadă și să măsoare cu cît se micșorase lotul, pentru ca darea cuvenită să fie plătită potrivit cu pămîntul rămas. Părerea mea este că aici se află începuturile geometriei, care, de aici, a trecut

apoi în Ellada. Ceasornicul solar[382], arătătorul solar şi cele douăsprezece părţi ale zilei elenii le-au învăţat de la babilonieni.

CX Acest rege a fost singurul egiptean care a domnit şi peste etiopieni[383]. El a lăsat ca amintire în faţa templului lui Hephaistos două statui de piatră de cîte treizeci de coţi[384], a sa şi a soţiei sale, şi statuile celor patru copii ai lor, de douăzeci de coţi fiecare[385]. Preotul lui Hephaistos, multă vreme după aceea, nu l-a lăsat pe Darius persanul să-şi înalţe statuie în faţa acestora, zicînd că el nu săvîrşise fapte atît de mari ca Sesostris egipteanul. Căci Sesostris, printre multe alte popoare la fel de mari ca acelea cucerite de Darius, îi supusese şi pe sciţi, pe cînd Darius pe sciţi nu i-a putut înfrînge. Aşadar, n-ar fi fost drept să-şi ridice statuie în faţa celor ale lui Sesostris, fără să-l fi întrecut în fapte. După cîte spun preoţii, Darius i-a împărtăşit părerea în această privinţă[386].

CXI După moartea lui Sesostris – mai povesteau ei – i-a urmat în scaun fiul său Pheron[387]. El n-a purtat nici un război, dar s-a întîmplat să orbească din următoarea pricină : odată, cînd fluviul se umflase peste măsură, pînă la optsprezece coţi, încît acoperise ogoarele, stîrnindu-se şi un vînt vijelios, fluviul se acoperi de valuri ; atunci regele, spun preoţii, cuprins de o trufie nebunească, apucă o lance şi o aruncă în mijlocul vîrtejurilor fluviului. După care faptă, îndată se îmbolnăvi de ochi şi orbi. Vreme de zece ani a fost el orb, dar în al unsprezecelea i-a sosit veste de la oracolul din oraşul Buto[388] că i s-a împlinit sorocul de ispăşire şi că va putea iar să vadă, dacă se va spăla pe ochi cu udul unei femei care n-a trăit decît cu bărbatul ei si alţi bărbaţi n-a cunoscut.

Mai întîi regele făcu încercarea cu propria sa soţie, apoi, cum nu vedea de loc mai bine, încercă pe rînd cu mai multe. În clipa în care şi-a recăpătat vederea, strînse într-un oraş numit azi Erythrebolos[389] pe toate femeile cu care făcuse încercarea, în afară de una singură – aceea cu al cărei ud spălîndu-se a văzut. După ce le-a adus aici, le-a dat foc cu oraş cu tot, iar el o luă de soţie pe cea cu al cărei ud spălîndu-se îşi recîştigase vederea. Scăpînd de boala de ochi, a trimis felurite daruri la toate templele mai vestite ; vrednice de pomenit şi de văzut sînt mai ales

darurile închinate templului Soarelui, şi anume: două obeliscuri[390] de piatră, fiecare dintr-o singură bucată, lungi de cîte o sută de coţi şi late de cîte opt coţi.

CXII După acest rege – spuneau ei mai departe – a urmat la tron un bărbat din Memfis, al cărui nume, în limba elenă, ar fi Proteus[391]. Şi acum poate fi văzută la Memfis o incintă sacră închinată lui, foarte frumoasă şi bogat împodobită ; incinta este aşezată la miazăzi de templul lui Hephaistos. În preajma acestui sfînt lăcaş locuiesc fenicieni din Tyr şi întregul loc se cheamă „Tabăra tyrienilor"[392]. În incinta închinată lui Proteus se află un templu, numit al Afroditei celei Străine[393] ; eu am ajuns să cred că acest templu era al Elenei, fiica lui Tindar, şi asta nu numai pentru că am auzit că Elena a stat o vreme la Proteus, ci şi pentru că este numit al Afroditei celei Străine ; din celelalte temple cîte îi sînt închinate Afroditei, nici unul nu-i este închinat sub porecla de „Străină".

CXIII Cînd i-am întrebat despre Elena, preoţii mi-au răspuns aşa : Alexandros[394], răpind-o pe Elena din Sparta, a plecat pe mare spre ţara lui. Cînd a ajuns în Marea Egee, nişte vînturi potrivnice îl împing în Marea Egiptului, iar de aici (căci vînturile tot nu-i erau prielnice) ajunge în Egipt[395], şi anume în acea parte a Egiptului unde este acum gura Nilului numită Canobică[396] şi la Sărătorii[397]. Pe ţărmul mării se afla – şi mai dăinuie încă şi azi – un templu al lui Heracles[398] în care, dacă se adăposteşte un sclav, al oricui ar fi el, şi îşi pune peceţile sacre[399] care-l închină zeului, nu e îngăduit să te mai atingi de el. Acest obicei se păstrează pînă în zilele mele, tot aşa ca la început. Prin urmare, sclavii lui Alexandros, aflînd de datina legată de templu, se despărţiră [de stăpîn] şi, punîndu-se sub ocrotirea zeului, îl învinuiau pe Alexandros, vrînd să-i facă rău, dînd în vileag cuvînt cu cuvînt tot ce se întîmplase cu Elena şi cu ocara adusă lui Menelaos. Ei au adus aceste învinuiri faţă de preoţi şi de dregătorul însărcinat cu paza acestei guri [a Nilului], dregător al cărui nume era Thonis[400].

CXIV După ce i-a ascultat, Thonis a trimis în mare grabă lui Proteus la Memfis o solie care să-i vorbească aşa : „A sosit

un străin, teucru[401] de neam, care a săvîrşit în Ellada o cumplită nelegiuire : el a venit în această ţară minat de vînturi, după ce a ademenit pe soţia gazdei sale şi a răpit-o împreună cu bogăţii nesfîrşite la număr. Ce să facem acum, să-l lăsăm să plece nepedepsit, sau să-i luăm ceea ce a adus cu el ?" La aceasta, Proteus trimite răspuns printr-un sol zicînd : „Pe acest străin, oricine ar fi el, care a săvîrşit faţă de gazda sa fapte atît de nelegiuite, luaţi-l şi aduceţi-l înaintea mea, să-l văd cum se va dezvinovăţi".

CXV Thonis, aflînd porunca, îl prinde pe Alexandros şi-i opreşte corăbiile. Apoi, şi pe el şi pe Elena îi duce la Memfis împreună cu avuţiile şi, afară de ei, şi pe sclavii care se puseseră sub ocrotirea zeului. Cînd toţi fură de faţă, Proteus îl întrebă pe Alexandros cine era şi de unde pornise cu corăbiile pe mare. Acesta îi spuse din ce neam se trage, care era numele patriei sale, lămurindu-l desluşit şi de unde pornise cu corăbiile. După aceea, Proteus îl mai întrebă de unde o luase pe Elena. Fiindcă Alexandros se ferea de un răspuns limpede şi pentru că ocolea adevărul, sclavii de sub ocrotirea zeului, care erau şi ei de faţă, l-au dovedit mincinos, istorisind toată povestea nelegiuirii. La sfîrşit, Proteus rosti următoarele în faţa lor, zicînd : „Dacă n-aş ţine mult să nu omor pe nici unul din străinii care vin în ţara mea împinşi de vînturi, m-aş răzbuna eu pe tine în locul elenului, o tu cel mai mîrşav dintre bărbaţi, care, bucurîndu-te de ospitalitatea lui, ai săvîrşit cea mai nelegiuită faptă : [n-ai şovăit] să te apropii de soţia gazdei tale. Şi aceasta nu ţi-a fost destul, ci, după ce-ai ademenit-o, pleci cu ea [pe furiş], răpind-o. Şi nici acestea nu ţi-au fost de ajuns, ci, la plecare, ai mai şi prădat casa gazdei tale. Aşadar, de vreme ce doresc foarte mult să nu ucid nici un străin, [te las slobod să pleci]...[402]. Dar nu voi răbda să duci de aici această femeie, nici averile, ci le voi păstra pentru gazda ta din Ellada pînă va dori el însuşi să vină să le ia. Vă poruncesc atît ţie, cît şi tovarăşilor tăi de drum, ca în trei zile să plecaţi din ţara mea unde-oţi şti, altminteri veţi fi socotiţi duşmani".

CXVI Aşa a ajuns – după spusele preoţilor – Elena la curtea lui Proteus. Pare-mi-se că şi Homer ştia de această le-

gendă, dar cum nu era atît de potrivită pentru epopee ca cea de care s-a slujit, a lăsat-o dinadins la o parte, arătînd totuşi că legenda aceasta o ştia şi el. E vădit că aşa stau lucrurile, deoarece el descrie în *Iliada* (şi nicăieri altundeva nu se dezminte) lunga pribegie a lui Alexandros, cum a fost el dus de valuri în altă parte, abătîndu-se din drum, împreună cu Elena pe care-o ducea cu sine, şi cum a ajuns în Sidonul Feniciei. De acest lucru se pomeneşte în locul unde e vorba de „Isprăvile lui Diomedes" ; iată cum sună versurile [403] :

[Ea, după asta,-n cămara cu dulce miros se pogoară,]
Pînze o grămadă pe-acolo erau înflorate-n tot felul ;
Lucrul de mîn-al femeilor sidoniene, pe care
Paris acasă la el le-adusese de unde-i Sidonul,
Cînd adusese aşijderi pe mare pe mîndra Elena
Cea din părinte mărit.

Faptul e pomenit şi în *Odiseea,* în aceste versuri [404] :

Fiica lui Zeus avea deci astfel de leacuri grozave,
Fără de seamăn, pe care în dar Polydamna le-aduse,
Soaţa lui Thonis, pe nume, venind din Egipt de departe,
Unde ţărîna cea rodnică dă buruieni de tot felul,
Unele vindecă boala, iar multe pe om îl omoară.

Iată versurile rostite de Menelaos către Telemahos :

Zeii-n Egipt mă opriră, arzînd de dorinţa plecării,
Pentru că am uitat să le-nalţ hecatomba întreagă.

Din aceste versuri se vede bine că Homer ştia despre trecerea lui Alexandros prin Egipt ; Syria se învecinează cu Egiptul, iar fenicienii, cărora le aparţine Sidonul, locuiesc în Syria.

CXVII După aceste versuri (şi acest crîmpei) se vede foarte limpede şi fără umbră de îndoială că *Cypriile* [405] nu sînt ale lui Homer, ci ale altui poet. Căci în versurile *Cypriilor* se spune că Alexandros, atunci cînd a adus-o pe Elena, a sosit la Troia venind din Sparta numai în trei zile, bucurîndu-se de un vînt prielnic şi de o mare liniştită [406]. În *Iliada* însă, Homer spune că [Alexandros] a rătăcit îndelung cînd a adus-o.

CXVIII Dar acum rămîneți cu bine, Homer și versuri ale *Cypriilor*. Cînd, după aceea, i-am întrebat pe preoți dacă sînt sau nu basme cele spuse de eleni despre războiul cu Troia, mi-au răspuns, zicînd că au cunoștință de fapte chiar din istorisirile lui Menelaos, și anume că, după răpirea Elenei, pe pămîntul teucrilor a sosit o mare oștire de-a elenilor, care sărise în ajutorul lui Menelaos ; de îndată ce oștirea a coborît pe uscat și și-a așezat tabăra, a trimis la Troia soli, printre care se număra Menelaos însuși. Solii, după ce-au ajuns la zidul cetății, au cerut-o înapoi pe Elena, avuțiile pe care Alexandros le luase hoțește, precum și despăgubire pentru nedreptățile săvîrșite. Troienii, și atunci și mai tîrziu, cu sau fără jurămînt, au spus același lucru, anume că Elena nu era la ei, nici averile reclamate, ci că toate acestea se aflau în Egipt ; prin urmare, nu era cu dreptate ca ei să fie urmăriți pentru ceea ce oprise Proteus, regele egiptean. Dar elenii, crezînd că-și rîd de ei, au încercuit orașul pînă l-au cucerit. Dar cum nici după cucerirea cetății Elena nu se ivea nicăieri și primiră aceeași lămurire ca la început, abia atunci elenii, dînd crezare vorbelor dintîi, l-au trimis chiar pe Menelaos la Proteus.

CXIX Cînd Menelaos sosi în Egipt și urcă fluviul pînă la Memfis, arătînd [lui Proteus] adevărata față a lucrurilor, se bucură de o bună găzduire ; apoi o luă cu el pe Elena teafără și nevătămată, împreună cu toate averile lui. Menelaos, deși a avut parte de această primire, s-a făcut vinovat față de egipteni [407] ; cînd să pornească la drum, timpul nepriincios l-a țintuit pe loc ; deoarece vremea rea nu mai contenea, a pus la cale o faptă nelegiuită : a luat doi copii ai unor oameni din partea locului și i-a adus jertfă [408]. Apoi, cum ceea ce făptuise s-a descoperit, urît de oameni și urmărit, a plecat fugind cu corăbiile spre Libya [409]. Încotro se va mai fi îndreptat de acolo, egiptenii nu mai puteau spune. Unele din aceste întîmplări, ziceau ei, le știau din povestirile altora, altele, petrecute chiar la ei, le povesteau ca unii care le cunoșteau bine.

CXX Iată ce ziceau preoții egipteni. Cît despre mine, le dau toată dreptatea în legătură cu povestea ce mi-au spus-o despre Elena, mai adăugînd că, dacă Elena ar fi fost într-adevăr la

Troia, locuitorii ei ar fi înapoiat-o [negreşit] elenilor, cu sau fără voia lui Alexandros. Căci Priam n-ar fi fost atît de smintit, şi nici celelalte rubedenii din casa lui, incît să vrea să-şi primejduiască propria lor fiinţă, copiii lor, chiar cetatea însăşi, numai pentru ca Alexandros să trăiască cu Elena. Dacă cumva în primele timpuri [ale războiului] aşa vor fi văzut lucrurile, după ce au pierit atîţia troieni în nesfîrşitele lupte cu elenii, şi cum nu era bătălie în care să nu fi murit doi, trei sau chiar mai mulţi din feciorii lui Priam (de-ar fi să ne încredem în mărturia poeţilor epici), într-un timp cînd se petreceau asemenea grozăvii, am tot dreptul să cred că însuşi Priam de-ar fi trăit cu Elena, şi tot ar fi dat-o înapoi [410] aheilor, numai să înlăture nenorocirile abătute atunci [asupra Troiei]. Domnia nici măcar nu i se cuvenea lui Alexandros, aşa încît la bătrîneţea lui Priam povara ei să cadă pe umerii lui, ci, la moartea lui Priam urma să ia domnia Hector, care era şi mai vîrstnic, şi mai vrednic decît el. Şi fireşte, lui Hector nu i-ar fi venit la socoteală să dea mînă liberă fratelui său care încălcase dreptatea, asta mai ales într-o vreme cînd, din pricina acestuia, mari nenorociri se abătuseră şi pe capul lui şi pe al celorlalţi troieni. Troienii însă n-aveau de unde s-o dea îndărăt pe Elena şi, deşi spuneau adevărul, elenii nu-i credeau ; după cîte socot eu, toate acestea s-au întîmplat deoarece puterea zeiască hotărîse ca, prin pieirea lor într-un măcel fără cruţare, să dea o pildă oamenilor, arătînd că, pentru nelegiuirile mari, mari sînt şi pedepsele hărăzite de zei [411]. Acestea le-am spus aşa cum le-am gîndit.

CXXI După Proteus, povesteau preoţii, a urmat la domnie Rampsinitos [412], care a lăsat, drept amintire în urma lui, propileele templului lui Hephaistos [413], cele îndreptate spre asfinţit. În faţa propileelor a înălţat două statui mari de douăzeci şi cinci de coţi, dintre care pe cea dinspre miazănoapte egiptenii o numesc „Vara", iar pe cea dinspre miazăzi, „Iarna" [414]. Celei pe care o numesc „Vara" i se închină şi-i aduc daruri, cu cea numită „Iarna" se poartă tocmai dimpotrivă. Acest rege – povesteau preoţii – avea o atît de mare bogăţie în bani [415], că nici unul din cîţi regi i-au urmat n-au putut să-l întreacă şi nici măcar să-l ajungă. Voind el să-şi pună comoara la adăpost, şi-a clădit o încăpere de piatră cu unul din ziduri dînd în afara pala-

tului[416]. Cel care făcea lucrarea, punîndu-i gînd rău, meşteşugi în aşa fel ca una din pietre să poată fi lesne scoasă[417] din zid de doi bărbaţi, ba chiar de unul singur. Cînd încăperea fu gata, regele îşi aduse comorile acolo. După cîtăva vreme, arhitectul, simţindu-şi sfîrşitul aproape, îşi chemă copiii (căci avea doi) şi le lămuri cum, prevăzător pentru ei, ca să aibă o viaţă îmbelşugată, clădise cu vicleşug vistieria regelui. Desluşindu-le tot ce privea scoaterea pietrei, le spuse cît era de mare, adăugind totodată că, dacă vor ţine seama întocmai de spusele lui, ei vor fi [adevăraţii] vistiernici ai averilor regelui. Apoi îşi dădu sufletul. Feciorii lui nu peste mult timp se puseră pe treabă. Venind noaptea la palat şi găsind piatra în zidul clădirii, au scos-o lesne din loc şi au cărat cu ei mult bănet. Cînd întîmplător regele deschise încăperea, se miră foarte văzînd cîţi bani lipseau din vase[418], dar nu avea pe cine să arunce vina, peceţile fiind neatinse şi vistieria încuiată. Pentru că şi a doua şi a treia oară, cînd a deschis-o, banii i se păreau tot mai puţini (căci hoţii nu conteneau să fure într-una), iată ce făcu : porunci să se făurească nişte capcane, pe care le aşeză în jurul vaselor cu bani. Hoţii veniră ca mai înainte ; unul din ei pătrunse în vistierie şi, cum se apropie de vas, se şi prinse în capcană. Cum îşi dădea bine seama în ce primejdie se află, îl chemă îndată pe fratele său şi-i lămuri ce se petrecuse. Apoi îi porunci să intre cît mai degrabă şi să-i reteze capul, ca nu cumva, fiind văzut şi recunoscut cine este, să-l piardă şi pe el. Gîndindu-se că fratele său are dreptate, celălalt, ascultîndu-l, făcu întocmai, apoi, potrivind piatra la loc, plecă acasă, ducind şi capul fratelui său. Cînd se crăpă de ziuă şi regele intră în încăpere, fu cuprins de mirare văzînd în capcană trupul hoţului fără cap, încăperea neatinsă şi nici o altă intrare sau ieşire. În plină încurcătură, iată ce făcu : spînzură[419] de un zid leşul hoţului ; punînd apoi lîngă el paznici, le porunci să prindă şi să-i aducă pe oricine l-ar vedea bocind mortul sau văitîndu-se de milă. Cînd leşul fu spînzurat, mama hoţului fu cuprinsă de o cruntă durere ; vorbind cu fiul care îi mai rămăsese în viaţă, îi porunci să facă ce-o şti şi ce-o putea numai să ia de acolo trupul fratelui lui şi să-l aducă acasă, ameninţîndu-l că, dacă nu va face aşa, ea însăşi se va duce la rege şi-l va pîrî că la el se află banii. Cum maică-sa era supărată foc pe el – singurul copil rămas în viaţă – şi cum, orice îi spunea, nu reuşea

s-o convingă, el puse la cale un șiretlic : făcu rost de niște măgari, umplu cîteva burdufuri cu vin pe care le puse pe spinarea măgarilor, apoi îi mînă într-acolo. Cînd ajunse în preajma celor care păzeau leșul spînzurat, trăgînd de gîturile a două-trei burdufuri, le desfăcu legăturile. Cînd vinul începu să curgă, își dădu cu pumnii în cap țipînd în gura mare, de parcă nu mai știa spre care măgar să se întoarcă mai întîi. Paznicii, îndată ce văzură vinul curgînd din belșug, dădură cu toții fuga în drum cu ulcioare în mînă să le umple cu vinul ce gîlgîia, ca unii peste care dăduse norocul. Omul îi ocăra, prefăcîndu-se mînios pe toți. Cum paznicii umblau să-l împace, el, de la o vreme, s-a prefăcut că se potolește și că supărarea i-a trecut. În cele din urmă mînă măgarii afară din drum și le potrivi încărcătura. Din vorbă în vorbă, cum unul din paznici glumi cu el și-l făcu să rîdă, ajunse de le dărui unul din burdufuri. Paznicii, cu gîndul numai la băutură, se tolăniră în iarbă, acolo unde erau, și-l luară și pe el alături, stăruind să rămînă să bea împreună. El se lăsă înduplecat și rămase pe loc. Cum, în timpul băuturii, îi vorbeau prietenește, le mai dărui un burduf. Îmbuibîndu-se cu băutură, paznicii se îmbătară criță și, răzbiți de somn, adormiră chiar acolo unde băuseră. Omul, la lăsarea nopții, desprinse trupul fratelui său [de pe zid] și, în bătaie de joc, rase obrazul drept [420] al tuturor paznicilor. Punînd apoi leșul pe unul din măgari, plecă acasă, împlinind astfel voia maică-si.

Regele, cînd auzi că trupul hoțului fusese furat, se mînie foarte. Dorind cu tot dinadinsul să fie găsit, oricine ar fi el, cel care făptuise acestea, făcu un lucru pe care mai că nu-mi vine să-l cred : și-a dus fata într-o casă de desfrîu, poruncindu-i să primească fără alegere orice bărbat, dar mai înainte de a se lăsa în voia lui, să-l silească pe fiecare să-i povestească fapta cea mai dibace și cea mai nelegiuită pe care o săvîrșise în viață. Pe cel care avea să povestească isprava cu tîlharul, pe acela să-l prindă și să nu-l lase să-i scape.

Pe cînd fata făcea întocmai cum îi poruncise taică-său, hoțul, înțelegînd ce se ascundea în purtarea ei și vrînd să-l întreacă în șiretenie pe rege, iată ce făcu : tăie din umăr mîna unui om mort de curînd și plecă cu ea sub mantie. Ducîndu-se apoi la fata regelui și fiind descusut și el ca și ceilalți, îi povesti că cea mai nelegiuită faptă o săvîrșise cînd a tăiat capul

fratelui său prins în capcana din vistieria regelui, iar cea mai iscusită, cînd, îmbătîndu-i pe paznici, a desprins leşul spînzurat al fratelui său. Fata, cum îl auzi, îl şi prinse, dar, pe întuneric, hoţul i-a întins mîna de mort. Ea, apucînd mîna, o ţinea bine, crezînd că-l ţinea chiar pe el de mînă ; dar hoţul, lăsîndu-i braţul, o luă la sănătoasa, zbughind-o pe uşă afară. Cînd şi acestea au fost aduse la ştirea regelui, Rampsinitos s-a simţit copleşit de marea dibăcie şi de îndrăzneala omului. Pînă la urmă, trimise veste în toate oraşele că, dîndu-i iertarea sa, va primi strălucit pe acel om, dacă va veni în faţa lui. Hoţul, încrezîndu-se, se înfăţişă înaintea lui, iar Rampsinitos fu cuprins de atîta admiraţie, că-i dădu de nevastă pe fiica aceasta, ca unuia care ştia mai multe decît toţi oamenii ; egiptenii într-adevăr întrec în deşteptăciune pe alţii – [spuse regele] – dar el îi întrecea şi pe egipteni [421].

CXXII După aceea, mai povesteau preoţii, acest rege a coborît de viu acolo unde elenii socot că e Hadesul [422]. În Hades a jucat zaruri [423] cu Demetra şi cînd cîştiga, cînd pierdea ; apoi s-a întors din nou pe pămînt, avînd în dar de la ea un ştergar de aur. Preoţii spuneau că, după această coborîre a lui Rampsinitos, deoarece faraonul se întorsese înapoi, la egipteni se ţine o sărbătoare, pe care o ştiu şi eu, pentru că se ţinea încă pe vremea mea. Cu toate acestea, n-aş putea spune dacă au statornicit-o chiar din pricina asta. Chiar în ziua sărbătorii, preoţii ţes o mantie [424], apoi, legîndu-l bine cu o faşă la ochi pe unul dintre ei, îl mînă cu mantia pe umeri pe drumul ce duce spre templul Demetrei, iar ei se întorc înapoi. Preotul legat la ochi, zic ei, este călăuzit mai departe de doi lupi [425] pînă la templul Demetrei, care se află la o depărtare de douăzeci de stadii de oraş, iar de la templu, tot lupii îl aduc îndărăt în acelaşi loc.

CXXIII Să dea crezămînt spuselor egiptenilor cel care le socoteşte vrednice de crezare. Cît despre mine, în toată povestirea mea, nu fac decît să scriu cum am auzit spusele unuia şi ale altuia.

Egiptenii spun că Demetra şi Dionysos [426] sînt stăpînii celuilalt tărîm. Tot egiptenii sînt primii care au spus şi acest

lucru, anume că sufletul omului este nemuritor [427] şi că, după moartea trupului, el intră într-o altă vietate, care urmează să se nască. După ce a pribegit prin toate animalele de uscat, de apă şi prin zburătoare, intră iarăşi în trupul unui om care tocmai se naşte, această peregrinare petrecîndu-se într-un răstimp de trei mii de ani [428]. Ştiu că unii dintre eleni s-au folosit de această învăţătură, unii mai devreme, alţii mai tîrziu, ca şi cum ar fi a lor proprie. Numele acestora, deşi le cunosc, totuşi nu le scriu [429].

CXXIV Pînă pe vremea domniei lui Rampsinitos, spuneau preoţii, în Egipt domnea buna rînduială şi un mare belşug. După el însă, ajungînd rege Keops [430], peste ţară s-au abătut tot felul de rele. Keops, după ce a închis mai întîi toate templele, i-a oprit pe egipteni să mai aducă jertfe [431], apoi le-a poruncit tuturor egiptenilor să muncească pentru el. Pe unii i-a folosit la căratul pietrei de la carierele de piatră [432] din muntele Arabiei, pînă la Nil ; o dată trecute cu plutele [433] peste fluviu, altora le-a dat în grijă să le ia în primire şi să le care [434] pînă la aşa-zisul munte al Libyei [435]. [La aceste corvezi] au muncit fără întrerupere cîte o sută de mii de oameni [436], timp de trei luni fiecare miriadă. Zece ani s-au scurs în care poporul a muncit greu la făcutul drumului [437] pe unde se cărau pietrele, lucrare, după părerea mea, cu nimic mai prejos decît însăşi piramida (căci drumul e lung de cinci stadii, lat de zece braţe, iar în locul unde este cel mai înalt, atinge chiar şi o înălţime de opt braţe) ; a fost făcut din piatră şlefuită şi împodobită cu tot felul de chipuri săpate. Prin urmare, zece ani s-au scurs cu acest drum, cît şi cu cămările subpămîntene, [clădiri] pe care le-a hărăzit să-i fie mormînt, într-un ostrov în care a tras un canal din Nil [438]. Numai pentru ridicarea piramidei au trebuit douăzeci de ani. Piramida are patru feţe, fiecare din ele numărînd opt plethre în lungime, în înălţime de asemenea [e făcută] din piatră şlefuită şi împreunată cum nu se poate mai bine ; nici una din pietre nu-i mai mică de treizeci de picioare.

CXXV Această piramidă a fost ridicată în felul următor : în chip de trepte, pe care unii le numesc crestături, alţii altare [439] ; după ce făceau mai întîi o treaptă de acest fel, ridicau apoi restul pietrelor cu ajutorul unor maşinării [440] făcute

din scurtături de lemne, înălţîndu-le de la pămînt pe primul rînd de trepte. Cînd piatra era săltată aici, o puneau pe a doua maşinărie aşezată pe primul rînd al treptelor, de unde era ridicată pe al doilea şir de trepte [şi aşezată] pe o altă maşinărie; căci se aflau tot atîtea maşinării cîte şiruri de trepte, fie că una şi aceeaşi maşină, uşor de purtat, o mutau pe fiecare treaptă cînd ridicau piatra [441]. Eu sînt dator să vă vorbesc despre amîndouă chipurile cu putinţă, aşa cum mi-au fost pomenite. Mai întîi au fost desăvîrşite părţile de sus ale piramidei, apoi, coborînd, părţile următoare şi abia la urmă de tot au isprăvit şi părţile de la pămînt şi cele mai de jos. Pe piramidă s-a săpat în scriere egipteană cît hrean [442], cîtă ceapă şi cît usturoi au trebuit pentru hrana lucrătorilor; şi dacă îmi aduc bine aminte, tălmaciul cînd mi-a citit inscripţia [443], mi-a spus că se cheltuiseră o mie şase sute de talanţi de argint. Dacă acestea sînt adevărate, cîţi alţi talanţi trebuie să se fi cheltuit pentru fierul cu care au lucrat, pentru hrana şi îmbrăcămintea lucrătorilor, în vremea care s-a scurs numai cu lucrările de zidărie, un alt timp apoi, de asemenea îndelungat, după cîte cred, cu cioplitul şi căratul pietrelor, cu săpăturile de sub pămînt; n-a fost de loc un timp scurt.

CXXVI Keops ajunse în aşa hal de nemernicie, încît, sleit de atîtea cheltuieli, şi-a dus fata într-o casă de desfrîu, poruncindu-i să-i agonisească o anumită sumă de bani; nu mi-au spus cît anume; fata, nu numai că ascultă de porunca tatălui ei, ci, deosebit de asta, i-a încolţit gîndul să lase şi ea un monument. Aşa că se ruga de fiecare bărbat care intra la ea să-i dăruiască cîte o piatră. Din aceste pietre se spune că a fost ridicată piramida aşezată în mijlocul celor trei [444], în faţa piramidei celei mari. Fiecare latură a ei este de o plethră şi jumătate.

CXXVII Acest Keops, după cîte îmi spuneau egiptenii, a domnit cincizeci de ani. După moartea lui, i-a urmat la tron fratele său, Kephren [445], care s-a purtat întru totul aidoma cu înaintaşul său. Printre altele, şi el a înălţat o piramidă, care însă nu atinge mărimea celei a lui Keops. Chiar şi eu le-am măsurat [446]... Aici lipseşte încăperea subpămînteană [447] şi nici

nu pătrunde în ea vreun canal care să aducă apă din Nil, așa cum curge în cealaltă piramidă, printr-un șanț anume făcut, ce înconjoară ostrovul în care se spune că zace însuși Keops. Făcîndu-i temelia din piatră de Etiopia de mai multe culori [448], a ridicat-o alături de cea mare, față de care este cu patruzeci de picioare mai scundă. Amîndouă se află pe aceeași colină, înaltă de cel mult o sută de picioare [449]. Kephren, spuneau egiptenii, a domnit cincizeci și șase de ani.

CXXVIII Toate acestea fac la un loc o sută șase ani, timp în care egiptenii au fost bîntuiți de tot soiul de rele, iar templele, care fuseseră închise, nu s-au mai deschis atîta amar de vreme. Egiptenii, din ură pentru ei, nu prea vor să rostească numele acestor regi, ba și piramidelor le spun după numele păstorului Philitis [450], care își păștea pe atunci turmele prin locurile acelea.

CXXIX După Kephren [451] mi-au spus că a domnit peste Egipt Mykerinos [452], fiul lui Keops. Acestuia nu i-au fost pe plac faptele tatălui său ; [de aceea] a deschis templele și a îndemnat poporul ajuns la capătul suferinței să-și vadă de munca cîmpului și să aducă iarăși jertfe. Dintre toți regii, el le-a făcut oamenilor cele mai drepte judecăți. De aceea este cel mai lăudat dintre toți regii cîți au domnit pînă acum peste Egipt. Printre altele, nu numai că făcea judecata după dreptate, dar dacă cineva se arăta nemulțumit cu hotărîrea dată, îl împăca, dăruindu-l cu bunuri dintr-ale sale. Mykerinos, care era bun față de supușii săi și n-avea altă grijă decît binele lor, a fost lovit de un șir întreg de nenorociri, care au început o dată cu moartea fiicei sale, singurul copil la casa lui. Fiind peste măsură de îndurerat de pierderea ce-l lovise și vrînd să-și înmormînteze fiica mai strălucit decît era obiceiul, a făcut o vacă din lemn [453], scobită pe dinăuntru și poleită cu aur pe dinafară, în care și-a închis fiica moartă.

CXXX Această vacă n-a fost pusă în pămînt, ci, încă pe vremea mea, oricine o mai putea vedea ; se află în orașul Sais, așezată în palatele regelui, într-o sală bogat împodobită. Lîngă ea, în fiecare zi se ard miresme de tot felul și în fiecare seară i se

aprinde alături o candelă care arde toată noaptea. Într-o altă încăpere, aproape de cea cu vaca, se află statuile țiitoarelor lui Mykerinos, după spusele preoților din Sais. Într-adevăr, acolo se află niște coloși de lemn, cam douăzeci la număr, închipuind niște femei goale [454]. Cine vor fi fost ele, nu știu altceva decît ce mi s-a spus.

CXXXI Despre această vacă și despre coloși, unii povestesc că lui Mykerinos i-ar fi căzut dragă însăși fiică-sa [455], pe care a necinstit-o împotriva voinței ei. Se spune că, după aceea, fata și-ar fi făcut seama de durere, spînzurîndu-se, iar el a înmormîntat-o în această vacă ; că mama ei ar fi tăiat mîinile slujnicelor care o dăduseră pradă tatălui ei și că și astăzi chipurile lor sînt mărturie a osîndei pe care au îndurat-o în viață. Dar toate astea la un loc – după credința mea – sînt curate scorneli, atît cele privitoare la fată, cît și cele privitoare la mîinile coloșilor. M-am încredințat chiar cu ochii mei că mîinile au căzut de scurgerea vremii ; și pe timpul meu ele mai puteau fi încă văzute la picioarele statuilor.

CXXXII Vaca este acoperită cu o țesătură de purpură din care ies numai gîtul și capul, poleite cu un strat gros de aur. Între coarne se află un disc de aur închipuind soarele. Vaca nu stă în picioare, ci îngenuncheată, iar ca mărime este cam cît o vacă vie, mare de statură. O dată pe an e scoasă din încăpere, anume cînd egiptenii se bat cu pumnii în piept pentru zeul [456] pe care nu-l numesc într-o asemenea împrejurare. Atunci însă scot și vaca la lumină, deoarece se spune că fata, în ceasul morții, l-a rugat pe taică-său, Mykerinos, ca, o dată pe an, s-o lase să vadă soarele.

CXXXIII După nenorocirea cu fiică-sa, acest rege a fost lovit de o a doua nenorocire ; din orașul Buto îi veni un oracol care-l vestea că mai avea numai șase ani de trăit, iar în al șaptelea se va sfîrși. Copleșit de mîhnire, trimise la oracol vorbe învinuitoare, plîngîndu-se că tatăl și unchiul său, deși închiseseră templele și uitaseră de zei, ba încă mai și făcuseră să piară atîția oameni, au trăit totuși vreme îndelungată, pe cînd el, om evlavios, trebuie să moară atît de timpuriu. De la

oracol îi veni un al doilea răspuns, zicînd că tocmai de aceea i se scurtaseră zilele, fiindcă nu făcuse ceea ce trebuia să facă. Egiptului îi era dat să îndure neajunsuri vreme de o sută cincizeci de ani.. Cei doi regi dinaintea lui au înțeles aceasta, el însă nu. Cînd auzi răspunsul, Mykerinos, ca unul a cărui soartă era de-acum pecetluită de hotărîrea zeului, și-a făcut rost de multe candele, pentru ca, aprinzîndu-le de cum se-nopta, să bea și să petreacă zi și noapte fără întrerupere ; și așa rătăcea mereu pe lacuri [457], prin păduri și pe oriunde afla că s-ar găsi locuri cît mai potrivite de petrecere. El se purta așa pentru că voia să dovedească oracolul de minciună, anume să iasă doisprezece ani în loc de șase, făcînd din noapte zi.

CXXXIV Și el a lăsat o piramidă, mult mai mică însă decît a tatălui său, tot cu patru laturi, construită pînă la jumătate din piatră de Etiopia [458], fiecărei laturi lipsindu-i douăzeci de picioare ca să împlinească trei plethre [459]. Unii eleni spun fără nici un temei că piramida ar fi a curtezanei Rhodopis [460]. Pare-mi-se că ei vorbesc fără să știe cine a fost Rhodopis. (Altminteri nici n-ar pune pe seama ei ridicarea unei asemenea piramide care a înghițit nenumărate mii de talanți – ca să zic așa). În afară de aceasta, Rhodopis era vestită pe timpul domniei lui Amasis, și nicidecum pe timpul lui Mykerinos. Rhodopis a trăit cu foarte mulți ani în urma regilor care au lăsat aceste piramide [461]. Ea era de neam trac, sclava lui Iadmon, fiul lui Hephaistopolis, un bărbat din Samos, și tovarășă de sclavie a lui Esop, fabulistul. Căci și acesta a fost sclavul lui Iadmon, cum se va adeveri îndată prin cele ce urmează : cînd locuitorii din Delfi au dat de veste în nenumărate rînduri la porunca unui oracol [să vină] cel ce se crede în drept să primească banii de răscumpărare pentru uciderea lui Esop [462], nu s-a înfățișat nimeni altul decît fiul fiului lui Iadmon, un alt Iadmon, și i-a ridicat. Așadar și Esop a fost al lui Iadmon.

CXXXV Rhodopis a ajuns în Egipt adusă de samianul Xanthos. Ea venise aici să-și facă meseria de curtezană, și a fost răscumpărată cu bani grei de un bărbat din Mytilene, Charaxos, fiul lui Scamandronymos, și fratele poetei Sappho [463]. În felul acesta a fost scăpată Rhodopis din robie. Ea a rămas

şi după aceea tot în Egipt şi, cum era plină de farmec, a cîştigat o mare avere, cît să poată îndestula pe Rhodopis, totuşi nu atît de mare pentru o asemenea piramidă. Şi azi, oricine doreşte, poate vedea a zecea parte [464] din avutul ei ; nu trebuie să i se pună pe seamă o avere [mult prea] mare. Rhodopis a vrut să lase în Ellada o amintire despre ea, făcînd ceva ce nu i-a mai dat altuia în gînd să facă şi să dăruiască vreunui templu ; această danie a închinat-o templului din Delfi pentru pomenirea ei. Dintr-a zecea parte a averii ei, făcu atîtea frigări de fier [465] pentru fript boii, pe cît i-a ajuns a zecea parte, şi le-a trimis la Delfi. Ele se află şi azi grămadă în dosul altarului ridicat de locuitorii din Chios [466] chiar în faţa templului.

E un fel de datină ca în Naucratis să se afle cele mai frumoase curtezane. Şi totuşi, aceasta, despre care tocmai este vorba, a ajuns într-atît de vestită încît toţi elenii au aflat de numele Rhodopei. Mai tîrziu după Rhodopis, una cu numele Archidike ajunse şi ea cunoscută în toată Ellada, dar nu făcu atîta vîlvă ca cea dintîi. Charaxos, după ce-o slobozi din sclavie pe Rhodopis, se întoarse la Mytilene [467], unde Sappho l-a batjocorit cu asprime în unul din poemele ei. Dar să sfîrşim acum cu Rhodopis.

CXXXVI După Mykerinos, mi-au spus preoţii, peste Egipt a ajuns rege Asychis [468], cel care a făcut în cinstea lui Hephaistos propileele îndreptate spre soare-răsare ; ele sînt cu mult cele mai frumoase şi mai mari. Toate propileele au chipuri măiestru săpate în piatră şi mii de alte podoabe, acelea însă stau cu mult mai presus. Pe timpul lui, îmi spuneau preoţii, negoţul ducînd mare lipsă de bani, la egipteni a ieşit o lege să nu poţi lua bani cu împrumut decît dacă laşi ca zălog mumia tatălui tău. La această lege s-a mai adăugat apoi rînduiala că cel care dă banii cu împrumut ia, totodată, în stăpînire şi întregul mormînt [469] al datornicului. Celui care lăsa un asemenea zălog şi care nu se mai gîndea să întoarcă împrumutul i se dădea următoarea osîndă : cînd îşi va da sfîrşitul, să n-aibă parte de înmormîntare, nici în mormîntul părinţilor lui, nici în alt mormînt, şi să n-ajungă să mai fie înmormîntat vreunul dintre ai lui.

Acest rege, vrînd să-i întreacă pe toți regii cîți au fost înaintea lui, a lăsat spre pomenire o piramidă de cărămidă [470], pe care se văd săpate în piatră cuvinte care spun: „Nu mă disprețui față de piramidele de piatră. Sînt mai presus de ele, precum este Zeus față de alți zei. Căci [oamenii], scormonind fundul lacului cu un par, cît lut s-a prins de par, l-au adunat la un loc, au făcut din el cărămizi și așa m-au înălțat pe mine" [471]. Acestea le-a lăsat, în urma lui, Asychis.

CXXXVII După el a domnit un bărbat orb din orașul Anysis, cu numele tot de Anysis [472]. Pe timpul domniei lui, etiopienii, cu regele lor Sabacos [473], au năvălit în Egipt cu oștire multă. Orbul acesta fugi și se ascunse în mlaștini [474], iar etiopianul rămase rege peste Egipt vreme cam de cincizeci de ani, în care s-a purtat cum am să vă povestesc îndată: orice greșeală ar fi săvîrșit vreun egiptean, nu voia să dea pedeapsa cu moartea nici unuia dintre ei, ci, măsurînd fiecăruia osînda după greutatea faptei, îl pedepsea pe vinovat să care o anumită cantitate de pămînt aproape de orașul său de baștină. Și astfel vatra orașelor se făcea tot mai înaltă. Pentru prima oară locurile fuseseră înălțate prin pămîntul îngrămădit de către cei care au săpat canale [475] sub domnia lui Sesostris, iar a doua oară, pe vremea etiopianului; astfel au ajuns foarte înalte. Cu toate că și alte orașe din Egipt și-au înălțat temelia, cel mai mult s-a ridicat totuși, după părerea mea, orașul Bubastis, în care se află și un sanctuar al zeiței Bubastis [476], întru totul vrednic de pomenit. Mai sînt ele și alte sanctuare, mai mari, mai costisitoare, dar nici unul nu încîntă ochiul mai mult ca acesta.

CXXXVIII „Bubastis" în elinește înseamnă Artemis. Iată cum arată sanctuarul. În afară de locul pe unde pătrunzi înăuntru, ce mai rămîne este o insulă; două canale din Nil se îndreaptă spre sanctuar fără să se împreune, mergînd alături unul de altul pînă la intrarea sanctuarului, de unde unul o ia la stînga, iar altul la dreapta, ocolindu-l; fiecare este lat de o sută de picioare și umbrit de copaci. Propileele sînt înalte de zece brațe și împodobite cu chipuri de șase coți, vrednice de pomenit. Sanctuarul, găsindu-se așezat în inima orașului, poate fi văzut de sus, din toate părțile, de cel care face ocolul

[oraşului]. Deoarece oraşul a cîştigat în înălţime, iar sanctuarul n-a fost clintit din locul unde a fost zidit de la început, de sus, poate fi privit [din toate părţile]. Sanctuarul este împrejmuit cu un zid [477], în care sînt săpate multe chipuri, iar înăuntru se află o dumbravă sfîntă, cu copaci foarte înalţi sădiţi în jurul unui mare templu în care se află statuia zeiţei. În lung şi în lat, sanctuarul măsoară în întregul lui cîte un stadiu. Mai jos de intrare se întinde un drum pardosit cu piatră pînă la o depărtare de trei stadii şi mai bine ; drumul trece prin piaţa publică, apucă spre răsărit şi are în lăţime cam patru plethre. De o parte şi de alta a drumului se înalţă copaci care se lovesc cu fruntea de cer ; acest drum duce spre sanctuarul lui Hermes. Iată, prin urmare, cum arată clădirea sanctuarului [zeiţei Artemis].

CXXXIX Sorocul plecării etiopianului [din Egipt], adăugau preoţii, s-a împlinit astfel : el a luat hotărîrea să fugă în urma acestui vis avut în somn : se făcea că un bărbat sta lîngă el şi îl sfătuia să-i adune la un loc pe toţi preoţii din Egipt şi să-i taie în două pe la brîu. În urma acestui vis, etiopianul mărturisea că zeii îi trimiteau această amăgire, pentru ca, săvîrşind o nelegiuire faţă de cele sfinte, să-şi atragă asupră-şi cine ştie ce nenorocire de la zei şi de la oameni ; că el însă nu va face aşa ceva, ci, cum i se împlinise şi timpul dat să domnească peste Egipt, mai bine va pleca. Într-adevăr, pe cînd se afla încă în Etiopia, oracolul de care ascultau etiopienii îi prevestise că are de domnit peste Egipt vreme de cincizeci de ani. Aşadar, cum se împlinise vremea, iar arătarea din vis îl tulburase cumplit, Sabacos plecă de bunăvoie din Egipt.

CXL Îndată ce etiopianul [478] a părăsit Egiptul, orbul îşi recăpătă domnia, întorcîndu-se îndărăt din bălţile unde stătuse cincizeci de ani, în care timp locuise pe o insulă ce singur şi-o înălţase din cenuşă şi pămînt. Căci ori de cîte ori egiptenii îl căutau, aducîndu-i de-ale mîncării, fără ştirea etiopianului, aşa cum fusese hotărît fiecăruia în parte, el le cerea să-i aducă în dar şi cenuşă. Înainte de Amyrtaios [479] nimeni n-a fost în stare să găsească această insulă, ci, mai bine de şapte sute de ani, toţi regii cîţi au domnit înaintea lui Amyrtaios n-au putut s-o

descopere. Numele acestei insule este Elbò [480], şi măsoară de-a lungul şi de-a latul zece stadii.

CXLI După Anysis a domnit preotul lui Hephaistos, pe nume Sethos [481]. Acesta îi dispreţuia pe războinicii egipteni, nebăgîndu-i în seamă, sub cuvînt că n-ar avea nevoie de ei ; ba le mai şi aduse tot felul de ocări, între altele le luă îndărăt ogoarele cu care fuseseră dăruiţi sub regii de mai înainte, fiecare cu cîte douăsprezece arure [482] de pămînt din cel mai bun. Cînd, mai tîrziu, regele arabilor şi al asirienilor, Sanacharibos [483], a pornit cu oaste [484] împotriva Egiptului, războinicii egipteni n-au mai vrut să sară în ajutor. Preotul [485], aflîndu-se la mare strîmtoare, intră în sanctuar şi i se plînse statuii de primejdia ce-l ameninţa. În timp ce se tînguia, aţipi şi în vis i se păru că zeul îi stă în faţă şi-l îmbărbătează, încredinţîndu-l că nu va păţi nici un rău dacă se va împotrivi oastei arabilor, pentru că el însuşi îi va trimite ajutoare. Încrezător în vis, regele luă dintre egipteni pe cine voia să-l urmeze şi-şi aşeză tabăra la Pelusion (acesta este cheia Egiptului). Din tagma războinicilor nu-l urmă nici un bărbat, ci numai mici negustori, meseriaşi şi vînzătorii de prin pieţe. Duşmanii ajunşi aici [486]... nişte şoareci de cîmp năpustindu-se puzderie în timpul nopţii asupra lor, unora le-au ros tolbele, altora coardele arcurilor şi curelele scuturilor, aşa încît a doua zi, văzîndu-se lipsiţi de arme, vrăjmaşii au luat-o la goană şi mulţi dintre ei au şi pierit [487]. Pînă astăzi, în templul lui Hephaistos se află statuia acestui rege [488] cu un şoarece pe mînă, glăsuind astfel printr-o inscripţie : „Oricine se uită la mine, să-i cinstească pe zei“ [489].

CXLII Pînă la acest loc al povestirii noastre cuvîntul l-au avut egiptenii şi preoţii, arătîndu-mi că de la primul lor rege pînă la acest preot al lui Hephaistos – care a domnit cel din urmă – sînt trei sute patruzeci şi una de generaţii, şi că în acest răstimp au fost tot atîţia mari preoţi şi regi [490]. Trei sute de generaţii fac zece mii de ani ; căci trei generaţii fac o sută de ani. Celelalte patruzeci şi una generaţii care au trecut peste trei sute fac o mie trei sute patruzeci de ani. În toţi aceşti unsprezece mii trei sute patruzeci [491] de ani nu s-a arătat – spuneau ei – nici un zeu [492] cu chip de om ; dar nici mai

înainte vreme şi nici după aceea, în timpul celorlalţi regi care au mai domnit peste Egipt, nu s-a mai ivit aşa ceva. În acest răstimp [ziceau ei], soarele a răsărit de patru ori altfel ca de obicei : de două ori a răsărit de acolo unde asfinţeşte acuma şi tot de două ori a apus acolo unde răsare [493]. Dar nu s-au schimbat în Egipt, în urma celor întîmplate, nici cele legate de pămînt, nici cele privitoare la fluviu, la boli sau la moarte.

CXLIII Pe vremuri, cînd logograful Hecataios [494] îşi făcea la Teba spiţa neamului, legînd-o de un zeu la al şaisprezecelea strămoş, preoţii lui Zeus s-au purtat cu el tot aşa ca şi cu mine, care nu mi-am făcut spiţa neamului meu : ducîndu-mă înlăuntrul templului, care este uriaş, mi-au arătat, numărîndu-i, nişte coloşi de lemn, atîţia la număr cîţi am spus mai sus [495]. Fiecare mare preot, încă în viaţă fiind, îşi aşază acolo statuia. Tot numărîndu-i şi arătîndu-mi-i, preoţii m-au lămurit că între aceştia era legătura de la tată la fiu, şi, trecînd în şir pe la fiecare, de la statuia celui care murise cel mai de curînd, mi le-au înfăţişat pe toate. Cînd Hecataios şi-a făcut spiţa neamului, urcînd-o pînă la un zeu pe care-l privea drept cel de-al şaisprezecelea strămoş al său, preoţii i-au împotrivit acest şir de străbuni, după numărătoarea lor, nevoind să primească drept adevărată spusa lui că un om s-ar putea trage dintr-un zeu. Ei i-au opus această genealogie, zicînd că fiecare dintre coloşi înfăţişează un *piromis* născut dintr-un alt *piromis,* şi ei i-au arătat, pînă la trei sute patruzeci şi cinci de coloşi, fiecare *piromis* născut dintr-un alt *piromis,* fără să le fi legat obîrşia de vreun zeu sau de vreun erou. *Piromis* înseamnă în elineşte „om bun şi de ispravă“ [496].

CXLIV Prin urmare – îmi dovediră preoţii –, toţi aceia pe care-i înfăţişau aceste statui erau oameni, foarte departe de a fi fost zei. Dar înainte de aceşti bărbaţi, peste Egipt domniseră într-adevăr zeii [497], trăind împreună cu oamenii ; unul din zei ţinea întotdeauna puterea în mînă. Cel din urmă care a domnit peste ţară a fost Horos[498], fiul lui Osiris, căruia elenii îi zic Apollo. Acesta, după ce a răsturnat pe Typhon [499], a fost cel din urmă zeu domnitor al Egiptului. „Osiris“ în limba elenă înseamnă Dionysos.

CXLV La eleni, Heracles, Dionysos şi Pan trec drept cei mai noi zei ; la egipteni, dimpotrivă, Pan[500] este socotit un zeu străvechi şi făcînd parte din şirul celor aşa-numiţi „primii opt zei". Heracles[501] este cuprins în şirul următorilor „doisprezece zei", iar Dionysos, între cei care vin într-al treilea rînd şi care s-au născut din cei doisprezece.

Am arătat mai înainte cîţi ani s-au scurs[502] – după chiar spusele egiptenilor – de la Heracles pînă la regele Amasis. De la Pan [pînă la Amasis] s-a scurs mai mult decît atîta, în schimb de la Dionysos, mai puţin ; de la acesta din urmă pînă la regele Amasis se numără cincisprezece mii de ani. Acestea toate egiptenii zic că le ştiu în chip temeinic, deoarce ţin mereu socoteala şi înseamnă într-una răbojul anilor[503]. De la Dionysos, cel despre care se spune că s-a născut din Semele, fiica lui Cadmos, sînt cel mult o mie şase sute de ani[504] pînă la mine. De la Heracles, fiul Alcmenei, sînt ca la nouă sute de ani. De la Pan, fiul Penelopei (căci din această femeie şi din Hermes spun elenii că s-a născut Pan), pînă la mine sînt ani mai puţini decît de la războiul troian, deci cel mult opt sute.

CXLVI În legătură cu aceste două tradiţii, e la îndemîna oricui să-şi aleagă pe cea care-i pare mai aproape de adevăr. Eu unul mi-am spus părerea despre ele... Dacă aceşti zei s-ar fi făcut vestiţi şi ar fi îmbătrînit şi ei în Ellada[505] – adică atît Dionysos, cel născut din Semele, cît şi Pan, cel născut din Penelopa – aşa cum se povesteşte despre Heracles, fiul lui Amphitryo, s-ar putea spune şi despre ei că au fost oameni, purtînd numai numele unor zei mai vechi decît ei. Cit despre Dionysos, elenii povestesc că, îndată după naştere, Zeus l-a cusut în coapsa sa şi l-a dus la Nysa[506], care se află mai sus de Egipt, în Etiopia. Cu privire la Pan nu se pricep să spună încotro a apucat-o după ce s-a născut. Eu m-am dumirit însă că elenii au aflat numele acestor zei mai tîrziu decît pe ale altora, şi că le urcă spiţa neamului numai pînă la vremea cînd au aflat despre ei.

CXLVII Tot ce-am scris pînă aici sînt povestiri auzite chiar din gura egiptenilor. Acum voi arăta cele ce s-au petrecut în această ţară, atît după mărturia egiptenilor, cît şi a altor neamuri,

care se potriveşte întocmai cu a lor. La ele voi mai adăuga şi cîte ceva din ce-am văzut cu ochii mei.

Egiptenii, deşi îşi cîştigaseră libertatea [507] după moartea preotului lui Hephaistos care le fusese rege, totuşi (fiindcă ei nu puteau trăi nici o clipă fără rege) şi-au ales doisprezece regi, împărţind întreg Egiptul în douăsprezece părţi [508].

Aceştia, legîndu-se între ei prin căsătorii, au domnit, păzind următorul legămînt : să nu se nimicească unii pe alţii, să nu caute vreunul să tragă foloase în paguba altuia, să păstreze mereu între ei cea mai bună prietenie. Ei au făcut acest legămînt pe care l-au păzit cu străşnicie, pentru că încă de la început, îndată după suirea lor pe tron, un oracol le-a prevestit că acela dintre ei care va face libaţii cu o cupă de aramă în templul lui Hephaistos – căci ei obişnuiau să se întrunească în toate templele – acela va stăpîni peste tot Egiptul.

CXLVIII Ei au mai hotărît să lase împreună pe urma lor un monument. Potrivit acestei hotărîri, au clădit un labirint [509], ceva mai sus de lacul Moeris [510], lîngă oraşul zis al Crocodililor [511]. Labirintul – şi eu l-am văzut – este mai presus de puterea cuvîntului. Dacă ai pune la un loc toate clădirile elenilor şi lucrările lor de artă, s-ar vedea că au costat mai puţină muncă şi cheltuială decît acest labirint. Cît de renumite sînt ele templele din Efes [512] şi din Samos [513], piramidele le întreceau totuşi în faimă şi fiecare din ele face singură cît mai multe clădiri măreţe din Ellada la un loc ; labirintul însă întrece pînă şi piramidele [514]. Are douăsprezece curţi acoperite, cu porţile faţă în faţă, şase spre miazănoapte şi şase spre miazăzi, aşezate una lîngă alta [515]. Pe dinafară sînt înconjurate de unul şi acelaşi zid. Înăuntru se află două şiruri de încăperi, unul sub pămînt, iar altul înălţat deasupra lor ; încăperile sînt trei mii la număr, la fiecare cat cîte o mie cinci sute. Odăile de sus le-am văzut şi le-am străbătut eu însumi, şi deci vorbesc despre ele ca despre lucruri văzute chiar cu ochii mei [516] ; despre cele de jos, ştiu numai din auzite. Căci egiptenii care erau puşi de pază n-au vrut în ruptul capului să mi le arate, zicînd că acolo se află mormintele regilor care au pus temeliile labirintului şi cele ale crocodililor sfinţi. Aşa că despre catul de jos nu povestesc decît ce-am prins şi eu din auzite. Odăile de sus însă le-am văzut cu ochii mei [şi pot spune]

că sînt mai presus decît tot ce a ieşit vreodată din mîna omului. Trecerile prin încăperi şi ocolurile prin curţi, neînchipuit de întortocheate, ne înfăţişau mii de minunăţii, cînd treceam din curte în cămări şi din cămări în nişte porticuri, iar din porticuri în alte încăperi, şi din cămări în alte curţi. Acoperişul tuturor acestora este din piatră ca şi zidurile, care sînt peste tot impodobite cu chipuri săpate ; fiecare curte are în jur coloane din pietre albe, desăvîrşit îmbinate între ele. În unghiul de la capătul labirintului se înalţă o piramidă [517] de patruzeci de braţe [518] pe care sînt cioplite chipuri uriaşe de animale. Drumul la piramidă duce pe sub pămînt.

CXLIX Faţă de labirint, care este atît de minunat, lacul Moeris, lîngă care este clădit labirintul, îţi stîrneşte o uimire şi mai mare încă. Lacul are de jur împrejur trei mii şase sute de stadii [519], care fac şase sute de shoine, adică tot atîta cît ţărmul dinspre mare al Egiptului. Lacul este lunguieţ, îndreptat spre miazănoapte şi spre miazăzi, atingînd, acolo unde este cel mai afund, o adîncime pînă la cincizeci de braţe. Că este făcut şi săpat de mîna omului [520], o dovedeşte el însuşi : pe undeva, aproape de mijlocul lacului, au fost înălţate două piramide care întrec oglinda apei, fiecare cu cîte cincizeci de braţe, clădirea lor intrînd sub apă cu încă pe atîta [521]. Pe amîndouă piramidele se află cîte un colos de piatră şezînd pe tron. Prin urmare, piramidele sînt înalte de cîte o sută de braţe fiecare, iar o sută de braţe fac tocmai un stadiu de şase plethre ; un braţ are şase picioare sau patru coţi ; piciorul are patru palme, iar cotul, şase [522]. Apa din lac nu vine dintr-un izvor (căci prin partea locului ţinutul este foarte sărac în apă), ci este adusă din Nil printr-un canal [523]. Timp de şase luni apa curge din Nil spre lac [524], iar alte şase luni de la lac îndărăt în Nil [525]. Cînd vine timpul ca apa să se scurgă din lac, vreme de şase luni, pescuitul sporeşte vistieria regească cu cîte un talant de argint pe zi, iar atunci cînd apele năvălesc în lac, numai cu douăzeci de mine.

CL Cei din partea locului ziceau că lacul ar răspunde pe sub pămînt în Syrta Libyei, pătrunzînd în inima uscatului spre asfinţit, de-a lungul muntelui [526] care se află mai sus de Memfis. Pentru că nu vedeam nicăieri pămîntul scos din această groapă

– ceea ce mă punea pe gînduri – i-am întrebat pe cei care locuiesc cel mai aproape de lac unde ar putea fi mormanul de pămînt scos prin săpături. Ei mi-au spus unde a fost cărat, şi eu m-am încrezut fără greutate în spusele lor, mai ales că aflasem din auzite că şi în oraşul Ninive din Asiria s-a întîmplat ceva asemănător. Nişte hoţi s-au gîndit să fure uriaşele comori ale lui Sardanapalos, regele Ninivei, păzite în nişte vistierii sub pămînt. Hoţii, începînd de la locuinţele lor, au săpat pe sub pămînt pînă la palatele regeşti, călăuzindu-se după măsurători, iar grămada de pămînt ce-o scoteau din săpături, cum se făcea noapte, o şi cărau la fluviul Tigru care curge prin împrejurimile Ninivei ; [şi tot aşa au săpat ei mereu] pînă au izbîndit ce-au vrut. Ceva asemănător am auzit că s-a petrecut şi cu săparea lacului din Egipt, cu singura deosebire că nu s-a lucrat noaptea, ci la lumina zilei. Egiptenii care săpau cărau pămîntul în Nil, iar fluviul, înghiţindu-l, îl împrăştia. Aşa se spune că s-a săpat acel lac.

CLI Cei doisprezece regi trăiau astfel în bună înţelegere. O dată însă, pe cînd aduceau jertfe în templul lui Hephaistos, şi, în ultima zi a sărbătorii, doreau să înceapă libaţiile, marele preot le aduse cupele de aur din care obişnuiau să facă libaţiile ; greşind însă socoteala, el aduse unsprezece cupe în loc de douăsprezece, cîţi regi erau. În această împrejurare, Psammetihos, care se afla la capătul şirului şi rămăsese fără cupă, îşi scoase coiful, care era de bronz [527], îl întinse şi se sluji de el pentru libaţie. Coifuri purtau şi toţi ceilalţi regi, iar întîmplarea făcea ca şi atunci să le aibă pe cap. Psammetihos şi-a întins [deci] coiful [pentru libaţie] fără vreun gînd rău. Cugetînd însă regii la fapta lui Psammetihos cît şi la oracol – care le prevestise că acela dintre ei va să fie singur rege, peste tot Egiptul, care va face libaţii cu o cupă de aramă – amintindu-şi ei prin urmare de oracol, n-au socotit totuşi de cuviinţă să-l omoare pe Psammetihos, deoarece, stînd şi cercetîndu-l, şi-au dat seama că el n-a făcut-o dinadins ; au hotărît însă să-l surghiunească în mlaştini [528], despuindu-l de cea mai mare parte din putere [şi i-au poruncit] să nu cumva să iasă din mlaştini ca să ţină vreo legătură cu restul Egiptului.

CLII Pe acest Psammetihos – care şi mai înainte fugise, surghiunindu-se în Syria de teama etiopianului Sabacos [529], ucigaşul tatălui său Necos [530] – l-au adus îndărăt egiptenii din noma Sais [531], atunci cînd etiopianul părăsise ţara în urma vedeniei ce-o avusese în vis [532]. Mai tîrziu, pe timpul cînd domnea, iată că este silit pentru a doua oară de cei unsprezece regi, din pricina coifului, să se surghiunească în mlaştini. Zicîndu-şi în sinea lui că regii prea s-au purtat neomeneşte cu el, în minte îi încolţi gîndul să se răzbune pe cei care-l izgoniseră. După ce trimise să întrebe oracolul Latonei din oraşul Buto – căci aici îşi au egiptenii oracolul cel mai vrednic de încredere – primi răspunsul că răzbunarea îi va veni dinspre mare, cînd vor ieşi din valuri nişte oameni de bronz. O mare neîncredere puse atunci stăpînire pe el că s-ar putea să-i vină vreodată într-ajutor oameni de bronz [533]. Dar nu după prea mult timp, soarta îi împinse pe ţărmurile Egiptului pe ionieni şi pe carieni, care vînturau mările cu gînduri de prădăciune. Ei au coborît pe uscat în armuri de bronz. Unul din egipteni, cum nu mai văzuse niciodată înainte oameni înarmaţi în bronz, alergă în mlaştini la Psammetihos şi-l vesti că nişte oameni de bronz veniţi dinspre mare prădau ţinutul. Acesta, dîndu-şi seama că se împlinea oracolul, legă prieteşug cu ionienii şi carienii şi, făgăduindu-le mare răsplată, îi înduplecă să treacă de partea lui. După ce-i înduplecă, cu egiptenii care erau de partea lui şi cu aceste ajutoare, izbuti să-i răstoarne pe cei unsprezece regi.

CLIII Psammetihos, ajungînd stăpîn peste întreg Egiptul, a făcut pentru templul lui Hephaistos din Memfis propileele dinspre miazăzi ; pentru templul lui Apis [534], în care poposeşte Apis cînd se arată, a făcut în faţa propileelor o curte înconjurată toată de coloane şi împodobită cu multe chipuri. În loc de coloane, nişte statui [535] uriaşe de doisprezece coţi sprijineau [acoperişul] curţii. Apis, în limba elenă, înseamnă Epaphos [536].

CLIV Psammetihos le-a dăruit ionienilor şi carienilor care-l ajutaseră pămînturi unde să se statornicească, unii în faţa altora, de-o parte şi de alta a Nilului. Aceste locuri s-au numit „Tabere" [537]. Iată deci că le-a dăruit locurile pomenite, şi încă multe altele cîte le mai făgăduise, ba chiar le-a mai încredinţat şi nişte

copii de egipteni ca să-i învețe limba elenă. Din cei care au învățat atunci elinește se trag tălmacii [538] de astăzi din Egipt.

Ionienii și carienii au trăit vreme îndelungată în locurile acelea. Locurile cu pricina se află aproape de mare, ceva mai la vale de orașul Bubastis, către gura Nilului, așa-numita Pelusiacă [539]. Mai tîrziu însă, regele Amasis i-a strămutat de aici la Memfis [540], punîndu-i pe ei străji, în locul egiptenilor. De la așezarea acestora în Egipt, datorită legăturilor cu ei, abia de-atunci am început să știm și noi, elenii, întocmai, toate cîte s-au petrecut în țara Egiptului, începînd cu domnia lui Psammetihos și după el. Acești eleni au fost primii oameni de altă limbă pe care egiptenii i-au primit să se așeze printre ei [541]. Pînă pe vremea mea se mai puteau vedea încă, pe locul de unde fuseseră ei mutați [de Amasis], calele [542] corăbiilor și ruinele caselor lor. În acest chip a dobîndit, așadar, Psammetihos Egiptul.

CLV Măcar că am pomenit de mai multe ori pînă acum de oracolul din Egipt [543], voi vorbi iarăși despre el, așa după cum merită. Acest oracol din Egipt este un sanctuar al Latonei, ridicat într-un mare oraș lîngă gura Sebennitică a Nilului [544]..., pe calea care duce de la țărmul mării spre fluviu în sus. Numele orașului în care se află oracolul este Buto [545], precum am arătat și mai înainte. În orașul acesta se mai află încă un sanctuar al lui Apollo și al Artemidei. Templul Latonei, în care se află adăpostit oracolul, este mare și cu un portic înalt de zece brațe. Acum am să vorbesc despre ceea ce mi s-a părut a fi cea mai mare minunăție din cîte pot fi aici văzute. În acest lăcaș sfînt se găsește un templu al Latonei, durat dintr-un singur stei de piatră, fiecare zid fiind deopotrivă cu celălalt în înălțime și-n lungime, numărînd patruzeci de coți [546]. Acoperișul este alcătuit dintr-o altă piatră, cu streașina [547] de patru coți.

CLVI Acest templu este cel mai minunat lucru din cîte mi-au fost date să văd în preajma sanctuarului pomenit, iar în al doilea rînd vine insula Hemmis [548]. Aceasta se află așezată într-un lac adînc și întins, în apropierea sanctuarului din Buto. După spusele egiptenilor, insula este plutitoare [549]. Eu însă n-am văzut-o nici plutind, nici mișcîndu-se. Cînd am auzit așa

ceva, m-am întrebat cu mirare dacă într-adevăr o insulă poate să plutească. Pe ea se află un mare templu al lui Apollo, precum şi trei altare ; de asemenea, aici cresc sumedenie de palmieri şi mulţi alţi arbori roditori şi neroditori. Egiptenii spun că insula e plutitoare, povestind următoarea legendă [550] : în această insulă, care mai înainte vreme nu plutea, Leto – una din cele opt zeităţi [551] apărute dintru-nceput, care-şi avea locuinţa în oraşul Buto, unde se află şi oracolul pomenit – l-a primit pe Apollo în grija ei de la Isis şi l-a scăpat, ascunzîndu-l în insula astăzi numită „plutitoare", tocmai atunci cînd a sosit Typhon care scotocea peste tot în dorinţa de a da de fiul lui Osiris [552]. Se spune că Apollo şi Artemis sînt copiii lui Dionysos şi ai lui Isis ; Leto le-a fost doică şi cea care i-a scăpat. În egipteană, Apollo se numeşte Horos [553], Demeter – Isis, iar Artemis – Bubastis. Din această poveste, şi nu din alta, a luat Eshil [554], fiul lui Euphorion, ceea ce voi arăta îndată : singur el dintre toţi poeţii de mai înainte a înfăţişat-o pe Artemis ca fiică a Demetrei. Aşa s-a întîmplat că insula s-a făcut plutitoare. Astfel povestesc ei lucrurile.

CLVII Psammetihos a domnit peste Egipt cincizeci şi patru de ani [555], dintre care vreme de douăzeci şi nouă de ani a stat cu oştile lîngă Azotos [556], un mare oraş din Syria pe care l-a împresurat pînă l-a cucerit. Dintre toate oraşele despre care avem cunoştinţă, acest Azotos s-a împotrivit cel mai îndelungat unei împresurări.

CLVIII Fiul lui Psammetihos a fost Necos [557], care de asemenea a domnit peste Egipt. El, cel dintîi [558], s-a apucat să sape canalul care duce la Marea Roşie şi pe care a continuat apoi să-l sape Darius persanul [559]. Lungimea lui este de patru zile de mers pe apă, iar în lăţime a fost săpat aşa ca două trireme să poată pluti alături mînate de vîsle. Apa care-l umple vine din Nil, pătrunzînd în canal ceva mai sus de oraşul Bubastis ; [trece] pe lîngă oraşul arab Patumos [560], răspunde în Marea Roşie. Mai întîi au fost săpate părţile din cîmpia egipteană dinspre Arabia. Dincolo de cîmpie, spre inima ţării, în faţa Memfisului, se răsfiră coamele muntelui [561] în care se află carierele de piatră. Canalul trece pe lîngă poalele acestui munte de la apus pînă departe

spre răsărit, apoi se îndreaptă spre nişte chei ale muntelui, iar de aici o apucă spre miazăzi [562] şi spre vîntul Notos, pînă la Golful Arabic [563]. Drumul cel mai drept şi mai scurt pentru a străbate calea de la marea de miazănoapte pînă la cea de miazăzi, care se mai cheamă şi „Roşie", începe de la muntele Casios, care face hotar între Egipt şi Syria ; de la acest munte pînă la Golful Arabic sînt numai o mie de stadii [564]. Acesta este drumul cel mai scurt. Dacă o iei pe canal [565], faci mult mai mult, pentru că are tot felul de cotituri. Pe timpul domniei lui Necos, la săpatul lui au pierit o sută douăzeci de mii de egipteni [566]. Necos a curmat lucrările la jumătate, fiind oprit de un oracol care îl vestea că se muncea fără rost pentru un „barbar". Egiptenii zic „barbari" la toţi cîţi nu vorbesc aceeaşi limbă cu ei [567].

CLIX Întrerupînd deci lucrările la canal, Necos s-a apucat de isprăvi războinice. El porunci să se facă trireme [568], unele pentru marea de miazănoapte, altele, în Golful Arabic, pentru Marea Roşie [569]. Calele lor şi acum mai pot fi văzute. De aceste corăbii Necos s-a folosit cum a avut nevoie ; pe uscat, regele s-a ciocnit cu syrienii la Magdolos [570] şi i-a învins, iar după bătălie a luat un însemnat oraş din Syria, Cadytis [571]. Veşmintele în care s-a nimerit să fie îmbrăcat cînd a izbîndit i le-a dăruit lui Apollo, trimiţîndu-le Branchizilor din Milet [572]. Apoi, după o cîrmuire de şaisprezece ani [573] cu totul, se săvîrşi din viaţă, lăsîndu-i domnia fiului său Psammis [574].

CLX Pe vremea cînd în Egipt domnea acest Psammis, au sosit nişte soli din Eleea [575] care se lăudau că întrecerile lor de la jocurile olympice se desfăşoară după rînduielile cele mai drepte şi mai frumoase [576] decît ale tuturor oamenilor. Părerea lor în această privinţă era că nici egiptenii, măcar că treceau drept cei mai înţelepţi dintre oameni, n-ar fi putut născoci ceva mai bun. Cum au sosit în Egipt, eleenii au spus pentru ce au venit. Atunci regele îi chemă laolaltă pe acei dintre egipteni cărora le mersese vestea că sînt cei mai înţelepţi. După ce s-au adunat, egiptenii se rugară de eleeni să le spună toate rînduielile hotărîte de ei pentru întreceri. Cînd au sfîrşit de dat toate lămuririle, eleenii adăugară că veniseră să vadă dacă egiptenii ar putea cumva găsi ceva mai cu dreptate decît acestea. După ce

s-au sfătuit împreună, egiptenii îi întrebară pe eleeni dacă la ei iau parte la întreceri și concetățeni de-ai lor. Răspunsul a fost că la jocuri poate lua parte, deopotrivă, oricine dorește, fie că-i de la ei, fie dintre ceilalți eleni. Atunci egiptenii le-au spus că, statornicind această rînduială, călcaseră în picioare orice fel de dreptate, căci nu era nicidecum cu putință să nu părtinească pe vreun jucător din orașul lor în paguba unuia străin. Iar dacă voiau să țină cu adevărat calea dreptății și dacă pentru aceasta veniseră în Egipt, ei îi povățuiau să rînduiască întreceri numai pentru străini, și să nu îngăduie nici unui eleen să ia parte la ele. Acestea au fost îndemnurile egiptenilor către eleeni.

CLXI Psammis a domnit în Egipt numai șase ani [577]. El porni cu război împotriva Etiopiei [578] și muri la scurtă vreme după aceea. La domnie urmă Apries [579], fiul lui Psammis. Acesta, după strămoșul său Psammetihos, a fost cel mai fericit din șirul vechilor regi. În timpul domniei sale de douăzeci și cinci de ani [580], purtă un război împotriva Sidonului și lovi pe mare pe regele Tyrului [581]. Dar fiindcă îi era dat ca norocul să-și întoarcă fața de la el, [necazurile] au început dintr-o întîmplare pe care o voi istorisi mai pe larg în povestirile despre Libya [582], iar acuma doar pe scurt. Trimițînd o mare oștire împotriva cyrenienilor, Apries suferi o grea înfrîngere. Egiptenii, învinovățindu-l de cele petrecute, se răsculară împotriva lui, crezînd că Apries cu bună știință îi trimisese la pieire sigură, ca un mare număr dintre ei să fie măcelăriți, iar el să domnească cu braț și mai tare peste egiptenii rămași. Privind deci cu ochi răi aceste întîmplări, cei care se întorseseră din război și prietenii celor căzuți se răsculară pe față împotriva regelui.

CLXII La această veste, Apries trimise la ei pe Amasis [583], ca să-i potolească vorbindu-le. Ajuns la ei, Amasis se străduia să-i înduplece pe egipteni să nu se răscoale, dar, în timp ce vorbea, unul din egiptenii care se afla în spatele lui îi puse un coif pe cap și, punîndu-i-l, spuse că i-l pune ca semn al domniei [584]. Lui Amasis nu-i veni rău la socoteală fapta ostașului, după cum a și dovedit-o.

După ce răzvrătiții l-au ales rege al egiptenilor, se pregăti de îndată să-i conducă împotriva lui Apries. Aflînd despre

acestea, Apries trimise la Amasis un bărbat de vază din rîndurile egiptenilor care se aflau în preajma sa, pe nume Patarbemis, cu porunca să i-l aducă de viu pe Amasis. Îndată ce ajunse la Amasis, Patarbemis îl pofti să-l urmeze, dar Amasis (tocmai se întîmpla să fie călare) se ridică în scări și, dînd drumul unui vînt, îi zise solului să i-l ducă lui Apries. Cu toate acestea, Patarbemis tot mai încercă încă să-l înduplece să vină la rege, care trimisese după el. Amasis îi răspunse că se pregătea mai demult s-o facă și că Apries nu avea de ce să se plîngă : se va înfățișa înaintea lui el însuși și îi va aduce și pe alții. Din spusele lui Amasis și la vederea pregătirilor ce le făcea, Patarbemis înțelese foarte bine ce avea de gînd și atunci plecă în mare grabă vrînd să-l înștiințeze cît mai repede pe rege de cele ce se petreceau. Îndată ce sosi la Apries fără să-l fi adus pe Amasis, regele, nemaichibzuind, ci lăsîndu-se pradă mîniei, porunci să i se taie nasul și urechile. Ceilalți egipteni cîți mai erau de partea lui, văzînd că cel mai vrednic dintre ei fusese înjosit într-un chip atît de rușinos, fără să mai zăbovească, trecură de partea celorlalți și se predară lui Amasis.

CLXIII Cînd mai află și știrea asta, Apries chemă sub arme oștile ajutătoare și porni împotriva egiptenilor. În preajma sa avea ca ajutoare la vreo treizeci de mii de ionieni și de carieni și se mai afla încă în stăpînirea palatelor regale de la Sais, palate mari, vrednice de văzut. Cei din jurul lui Apries au pornit împotriva egiptenilor, iar cei din jurul lui Amasis împotriva străinilor ; în împrejurimile orașului Momemfis [585] se întîlniră și unii și alții față-n față, pregătindu-se să-și încerce puterile.

CLXIV Egiptenii sînt împărțiți în șapte tagme [586], și anume : preoții, războinicii, văcarii, porcarii, negustorii, tălmacii și cîrmacii de vase. Acestea sînt tagmele egiptenilor, iar numele li se dă după îndeletnicirea lor. Războinicii lor se cheamă „calasyrieni“ și „hermotybieni“ [587] ; ei aparțin nomelor înșirate mai jos – căci întreg Egiptul a fost împărțit în nome.

CLXV Iată care sînt nomele hermotybienilor : Busiris, Sais, Hemmis [588], Papremis, insula numită Prosopitis și jumătate din Natho [589]. Din aceste nome fac parte hermotybienii, cam o sută

şaizeci de mii [590], cînd ating numărul cel mai ridicat. Dintre ei nici unul nu-şi alege vreun meşteşug, ci-şi închină viaţa numai meseriei armelor.

CLXVI Iată acum nomele calasyrienilor : Teba, Bubastis, Afthis, Tanis, Mendes, Sebennis, Athribis, Farbaithis, Thmuis, Onufis, Anysis, Myecforis [591] (această ultimă nomă se află într-o insulă în faţa oraşului Bubastis). În aceste nome locuiesc calasyrienii, care sînt, cînd ating numărul cel mai mare, la vreo două sute cincizeci de mii de oameni. Nici acestora nu le este îngăduit să practice vreo meserie oarecare, ci se îndeletnicesc numai cu meşteşugul războiului, pe care-l deprind din tată-n fiu.

CLXVII Nu sînt în stare să-mi fac o părere sigură dacă şi această rînduială [592] elenii au învăţat-o cumva de la egipteni – văzînd cum şi tracii, şi sciţii, şi perşii, şi lydienii, şi aproape toţi barbarii socot pe cei care învaţă meserii, cît şi pe urmaşii acestora, ca cei mai de jos dintre cetăţeni, iar pe cei ce se depărtează de munca braţelor îi socot oameni de seamă, îndeosebi pe cei care se îndeletnicesc cu meşteşugul armelor. Acest fel de a vedea lucrurile şi l-au însuşit toţi elenii şi mai ales spartanii [593] ; corintienii însă îi dispreţuiesc cel mai puţin pe meşteşugari [594].

CLXVIII Războinicii, afară de preoţi [595], sînt singurii egipteni care se bucură de următoarele semne de cinstire : fiecăruia dintre ei i s-au împărţit douăsprezece arure de pămînt scutite de orice dări. Arura este un pătrat cu latura de o sută de coţi egipteni. Cotul egiptean este cît cel din Samos. Aceste loturi de pămînt au fost împărţite tuturor războinicilor. De alte privilegii se bucură cu schimbul, niciodată aceiaşi. Cîte o mie de calasyrieni şi o mie de hermotybieni fac în fiecare an slujba de strajă regească. Cît ţine slujba de străjer regesc, afară de arure, oamenii mai capătă zilnic, fiecare în parte, cîte o măsură de cinci mine pîine coaptă, două mine de carne de vacă şi patru arystere [596] de vin. Acestea s-au dat întotdeauna celor ce stau de strajă.

CLXIX Pornind să se întîlnească, Apries în fruntea oştilor de ajutor, iar Amasis în fruntea tuturor egiptenilor, cînd au

ajuns la orașul Momemfis s-au încăierat. Străinii s-au luptat bine, dar, cum erau cu mult mai puțini la număr, au fost doborîți. Se spune că Apries era adînc încredințat că nici măcar un zeu n-ar putea pune capăt domniei lui [597], într-atît de nezdruncinată i se părea suirea lui în scaunul domniei. Dar în toiul luptei, înfrînt și prins de viu, a fost dus în orașul Sais, în casele care cu puțină vreme înainte fuseseră ale lui, iar acum erau palatele regale ale lui Amasis. Aici, în palatele regale, a trăit el o bucată de vreme, și Amasis s-a purtat bine cu el. În cele din urmă însă, egiptenii dojenindu-l pe rege că nu se poartă cu dreptate, hrănindu-l pe cel mai mare dușman al lor și al lui, fu silit să-l dea pe Apries pe mîna egiptenilor. Aceștia l-au sugrumat [598] și apoi l-au îngropat în mormintele strămoșești. Ele se află în sanctuarul Athenei, foarte aproape de templu [599], cum intri, pe mîna stîngă. Locuitorii orașului Sais au înmormîntat înăuntrul sanctuarului pe toți regii care și-au tras obîrșia din această nomă. Și astfel, chiar dacă monumentul funerar al lui Amasis este mai departe de templu decît cel al lui Apries și al străbunilor lui, se află totuși și el în curtea aceluiași templu. Ca înfățișare, este un portic mare, de piatră, împodobit cu coloane, întruchipînd palmieri, și cu alte ornamentații bogate. Înăuntrul porticului dai de două porți [monumentale] [600], înăuntrul cărora se află mormîntul.

CLXX Mormîntul aceluia [601] al cărui nume nu se cuvine să-l pomenesc într-o astfel de împrejurare se găsește tot la Sais, și anume în sanctuarul Athenei, în dosul templului, întinzîndu-se de-a lungul întregului zid. În incintă se mai află niște obeliscuri mari de piatră, lîngă ele este un lac rotund cu marginea de piatră frumos împodobită și bine lucrată ; ca mărime, după cîte mi s-a părut, este cam la fel cu lacul numit „roată“ [602] din Delos.

CLXXI Noaptea, lîngă acest lac, egiptenii prezintă prin jocuri mimice patimile zeului, jocuri pe care egiptenii le numesc „mistere“. Știu amănunțit cum se desfășoară fiecare, dar e mai bine să tac [603]. Și despre serbările de inițiere în riturile Demetrei, pe care elenii le numesc „thesmophorii“, și despre ele e mai bine să nu vorbesc, afară de ce-i îngăduit de legea sfîntă să se spună despre ele. Fiicele lui Danaos au adus din Egipt aceste

mistere pe care le-au dezvăluit femeilor pelasge ; mai tirziu, după cotropirea [604] întregului Pelopones de către dorieni, practica misterelor s-a pierdut, păstrîndu-se numai la arcadieni, singurii dintre peloponesieni care au rămas pe loc şi n-au apucat drumul bejeniei.

CLXXII După acest sfîrşit al lui Apries, a ajuns rege Amasis, de baştină din noma Sais, din oraşul care se cheamă Siuf [605]. La început, egiptenii îl dispreţuiau pe Amasis şi nu le prea păsa de el, deoarece era om din popor şi dintr-un neam cîtuşi de puţin strălucit. Mai tîrziu însă, Amasis i-a cîştigat de partea lui prin înţelepciunea ce a dovedit-o, fără nici o silnicie. Avea el, printre alte bogăţii mii, şi un căzănel de aur pentru spălat picioarele, în care atît Amasis cît şi oaspeţii ce-i avea la masă se spălau de obicei pe picioare. Sfărîmînd în bucăţi căzănelul, Amasis a făcut din el o statuie a unui zeu şi a aşezat-o în locul cel mai potrivit din oraş. Egiptenii veneau cu miile la statuie şi îi arătau mare cinstire. Cînd Amasis află ce făceau cei din cetate, chemîndu-i pe egipteni, le destăinui adevărul, spunîndu-le cum statuia era făcută dintr-un cazan de spălat picioarele, în care înainte vreme egiptenii vărsau, urinau şi se spălau pe picioare, iar acuma i se închină cu mare smerenie. Tot aşa şi el, vorbi regele mai departe, s-a schimbat la fel ca şi cazanul ; chiar dacă mai înainte era un om din popor, acum este regele lor şi le ceru să-l cinstească şi să se poarte cu el după dreapta cuviinţă [606]. În acest chip îi cîştigă pe egipteni de partea lui, încît ei socotiră că e cu dreptate să-l slujească.

CLXXIII Treburile ţării le îndeplinea astfel : de cum se crăpa de ziuă, pînă cînd piaţa se umplea de lume, lucra cu tragere de inimă la treburile ce i se înfăţişau ; de aici încolo însă se punea pe băut, îşi necăjea oaspeţii cu care bea, arătîndu-se a fi un om chefliu şi poznaş. Mîhniţi de această purtare, prietenii îl dojeneau, spunîndu-i : „O rege, nu te porţi cum trebuie faţă de tine însuţi cînd cobori atît de jos... Ar trebui ca tu, om preamărit, care stai pe un tron preamărit, să vezi ziua toată de treburile ţării, şi numai astfel egiptenii ar rămîne încredinţaţi că sînt cîrmuiţi de un om mare, iar faima ta n-ar avea decît de cîştigat. Deocamdată, purtarea ta nu-i de loc potrivită pentru

un rege". Răspunsul a sunat așa : „Cei care au arc, cînd vor să se folosească de el, îl întind, iar după ce s-au folosit, îl lasă slobod. Dacă arcul ar sta tot timpul numai încordat, ar plesni, iar la nevoie n-ar mai fi bun de nimic. Tot așa-i și cu omul : dacă s-ar încăpățîna să roboteascä toată vremea și să nu-și mai îngăduie ceva timp liber pentru vreo desfătare, pe nesimțite ar ajunge fie un nebun, fie un tîmpit. Eu, știind acestea prea bine, fac parte dreaptă amîndurora". Iată ce răspunse el prietenilor.

CLXXIV Se spune că Amasis, încă de pe vremea cînd era un simplu cetățean, iubea băutura și gluma și nu se trecea cu firea la treabă. La beție și petreceri, cînd îi lipseau banii, se ducea și fura de unde nimerea. Unii, învinuindu-l că s-a făcut stăpîn pe banii lor, cum nu voia să recunoască, îl duceau adesea la oracolul [607] de prin partea locului [unde se aflau] ; de multe ori oracolele îl dovedeau de hoț, de multe ori îl și scăpau. Ajuns rege, iată ce făcu : de templele zeilor care-l recunoscuseră nevinovat de furt nu s-a îngrijit de loc, n-a dăruit nimic pentru împodobirea lor, nici n-a intrat vreodată să aducă jertfe acestor zei, socotindu-i cu totul nevrednici, pentru că dăduseră oracole mincinoase. În schimb, zeilor care l-au dovedit hoț, ca unora care se arătaseră cu adevărat a fi zei și nu umblau cu oracole mincinoase, le-a purtat toată grija.

CLXXV Regele acesta a ridicat la Sais, în cinstea Athenei, niște propilee vrednice de admirat, întrecîndu-i pe toți [înaintașii] cu înălțimea și mărimea lor, de asemenea și cu mărimea și calitatea pietrelor întrebuințate. Pe de altă parte, a mai ridicat și niște coloși uriași, cît și niște sfincși [608] cu cap de bărbat, uimitor de înalți. Tot din porunca lui s-au adus pentru reparația [templului] și alte stciuri de piatră de o mărime neobișnuită. Pe unele din ele le-a adus din carierele de piatră de la Memfis, iar pe cele mai mari din orașul Elefantina, care se afla cale de douăzeci de zile pe apă departe de Sais. Pe lîngă acestea, o altă lucrare îmi stîrnește cea mai mare uimire, și anume o clădire dintr-o singură piatră pe care a adus-o din Elefantina ; numai căratul ei a ținut trei ani, muncă la care au ostenit două mii de oameni de meserie vîslași, și toți aceștia erau cîrmaci [609]. Pe dinafară, lungimea acestei încăperi măsoară douăzeci și unu

de coţi, lăţimea, paisprezece, iar înălţimea, opt[610]. Acestea sînt măsurile dinafară ale clădirii dintr-o singură piatră. Pe dinăuntru, are în lungime optsprezece coţi şi douăzeci de degete, în lăţime, doisprezece coţi şi în înălţime, cinci[611]. Această încăpere se află la intrarea sanctuarului. Iată de ce se spune că n-au mai tras-o în curtea sanctuarului : arhitectul, pe cînd încăperea era tîrîtă [spre templu], ostenit şi plictisit de o treabă care-i luase atîta amar de vreme, a oftat din greu[612]. Amasis, pus pe gînduri, nu mai îngădui ca încăperea să fie trasă mai departe. Unii mai zic că un om din cei care o mişcau cu nişte pîrghii ar fi fost strivit sub greutatea ei şi că de aceea n-a mai fost mişcată din loc.

CLXXVI Amasis a dăruit toate celelalte temple de seamă [din Egipt] cu odoare nepreţuite, vrednice de văzut pentru mărimea lor, printre care la Memfis o statuie colos, culcată pe spate,[613] în faţa templului lui Hephaistos. Lungimea ei este de şaptezeci şi cinci de picioare. Pe acelaşi soclu sînt puşi în picioare alţi doi coloşi din piatră de Etiopia, fiecare înalt de cîte douăzeci de picioare, unul de o parte, celălalt de alta a celui mai mare. La Sais se mai află şi un alt colos de piatră, la fel de mare, culcat tot aşa ca şi cel din Memfis. Amasis a mai desăvîrşit şi clădirea sanctuarului lui Isis din Memfis, clădire uriaşă şi prea vrednică de văzut.

CLXXVII Se zice că Egiptul n-a fost niciodată mai fericit şi mai înfloritor decît sub domnia lui Amasis, atît prin rodnicia dăruită de fluviu cîmpiilor, cît şi prin ceea ce dăruia pămîntul oamenilor. În ţară se aflau pe atunci în total douăzeci de mii[614] de oraşe locuite. Tot Amasis a hotărît următoarea lege pentru egipteni : orice egiptean este dator să dovedească în fiecare an nomarhului din ce trăieşte[615] ; cel care nu se supune acestei rînduieli, cît şi cel care nu dovedeşte că ar trăi din cîştiguri curate, să fie pedepsiţi cu moartea. Solon atenianul, luînd din Egipt legea aceasta, a împămîntenit-o[616] şi la Atena, unde dăinuieşte încă pînă astăzi, fiind socotită o lege desăvîrşită.

CLXXVIII Amasis s-a arătat un mare prieten al elenilor[617] şi pe mulţi i-a îndatorat ; celor veniţi în Egipt le-a dăruit

pentru așezare orașul Naucratis [618], iar celor dintre ei care nu aveau de gînd să se statornicească aici, dar treburile lor de negoț îi mînau totuși pe meleagurile egiptene, le-a dăruit pămînturi unde puteau să ridice zeilor altare și sanctuare. Dintre acestea, cel mai mare sanctuar, totodată și cel mai vestit și cel mai căutat, numit Hellenion [619], a fost înălțat pe cheltuiala comună a acestor orașe : din partea ionienilor – Chios, Teos, Foceea și Clazomenai, din partea dorienilor – Rhodos, Cnidos, Halicarnessos și Phaselis, iar din partea eolienilor, singur numai orașul Mytilene. Sanctuarul aparține, prin urmare, orașelor mai sus pomenite și aceleași orașe hotărăsc pe cei care răspund de treburile negustorești [620]. Celelalte orașe [621] care doresc să ia parte la viața templului o fac fără nici un drept ; afară de aceasta, egineții au înălțat numai pe cheltuiala lor un sanctuar lui Zeus, samienii un altul pentru Hera, iar milesienii pe cel al lui Apollo [622].

CLXXIX Naucratis era odinioară singurul nod de negoț, altul nemaigăsindu-se în Egipt. Dacă cumva vreun negutător intra pe vreo altă gură a Nilului, era pus să jure că n-o făcuse dinadins și, după ce jura, trebuia să se îndrepte cu corabia pe mare spre gura Canobică [623] ; sau, dacă cumva nu era cu putință să facă acest drum mergind împotriva vînturilor neprielnice, era nevoit să-și care marfa în bărci, ocolind Delta, pînă cînd ajungea tot la Naucratis. De atît de mari privilegii se bucura orașul Naucratis.

CLXXX Cînd amficțyonii [624] au socotit la trei sute de talanți cheltuiala pentru ziditul templului de azi din Delfi (căci cel vechi, aflat mai înainte în același loc, fusese din întîmplare [625] mistuit de flăcări), locuitorilor din Delfi le-a căzut să acopere a patra parte din cheltuială. Atunci delfienii, pornind din oraș în oraș, au strîns bani și, ocupîndu-se cu aceasta, au adus din Egipt o sumă însemnată. Amasis le-a dăruit o mie de talanți de piatră acră [626], iar elenii așezați în Egipt, douăzeci de mine.

CLXXXI Amasis a făcut cu cyrenienii legămînt de prietenie și ajutor [627] de arme. A găsit, totodată, cu cale să-și ia și o soție de acolo, fie că-i plăcu o elenă, fie ca să-și dovedească și altfel

prietenia față de cyrenieni. A luat deci de nevastă, după unii, pe fiica lui Battos [628], născut din Arkesilaos, iar după alții, pe a lui Critobulos, un om cu mare vază în cetate. Pe fată o chema Ladike.

Ori de cîte ori Amasis se culca lîngă ea, nu era cituși de puțin în stare să se arate bărbat, deși lîngă alte femei bărbăția nu-i lipsea. Cum starea aceasta se repeta într-una, Amasis îi vorbi așa acestei Ladike : „Ascultă, femeie, m-ai legat cu farmece și află că nu-i chip să scapi de moartea cea mai cumplită de care a murit vreodată o femeie !" Iar Ladike, fiindcă Amasis nu se lăsa înduplecat cu toate jurămintele ei de nevinovăție, se rugă în cugetul ei Afroditei [făcînd un legămînt că], dacă în acea noapte Amasis ar izbuti să se bucure de ea (căci aceasta era singura ei scăpare) îi va trimite zeiței o statuie la Cyrene. Îndată ce făcu acest legămînt, Amasis se uni cu ea. Și de atunci mereu, ori de cîte ori venea la ea, Amasis se bucura de ea ; și apoi a iubit-o foarte mult. Ladike dărui zeiței ceea ce făgăduise : porunci să se facă o statuie și o trimise la Cyrene. Statuia se mai afla încă neatinsă și pe vremea mea, așezată afară din cetatea cyrenienilor. Pe Ladike, după ce Cambyses a cucerit Egiptul și a aflat chiar din gura ei cine este, a trimis-o nevătămată îndărăt la Cyrene [629].

CLXXXII Amasis a trimis prinoase și în Ellada : la Cyrene, o statuie de aur a Athenei și un chip zugrăvit înfățișîndu-l chiar pe el ; Athenei din Lindos îi închină două statui de piatră [630] și un pieptar de in [631] vrednic de văzut ; pe de altă parte, la Samos [trimise] pentru Hera două statui de lemn ce-l înfățișau tot pe el, care mai stăteau încă și pe vremea mea în templul cel mare, în dosul ușilor. Samosului i-a făcut aceste daruri în urma prieteniei ce-l lega de Policrates fiul lui Aiakes [632] ; Lindosului [633], nu din vreo legătură de prietenie, ci pentru că se spunea că templul Athenei din Lindos a fost ctitorit de fiicele lui Danaos [634], care s-au oprit pe țărmul acesta cînd au fugit de fiii lui Aigyptos. Iată prinoasele închinate de Amasis. El a fost cel dintîi cuceritor al Ciprului [635] și primul care a silit pe ciprioți să-i plătească tribut.

CARTEA A III-A

THALIA

NOTIȚĂ ISTORICĂ

În economia operei lui Herodot, cartea a III-a expune apogeul puterii persane, care coincide cu suirea pe tron a lui Darius, fiul lui Hystaspes (în anul 522 î.e.n.). După înăbușirea răscoalelor izbucnite la începutul domniei sale în diferite regiuni ale regatului persan, Darius a trecut la o reorganizare sistematică a imensului teritoriu aflat sub cîrmuirea Ahemenizilor. Măsurile administrative și fiscale luate de Darius sînt amintite de Herodot în această carte[1]*. În cap. LXXXIX, Herodot observă că pe vremea lui Cyrus și Cambyses populațiile înrudite cu perșii nu erau impuse la tributuri fixe, ci numai la „daruri"; în timpul domniei lui Darius, datorită întăririi statului sclavagist persan, s-a trecut la sistemul tributului fix, în genere foarte ridicat*[2]*; înăsprirea impunerilor fiscale necesare întreținerii aparatului de opresiune persan și politicii de cotropire i-au atras lui Darius porecla de „negustor". Pentru coloniile grecești integrate în satrapia Ioniei, stăpînirea persană devine deosebit de apăsătoare în privința îngrădirii libertăților politice și a pretențiilor fiscale. Împreună cu alte populații învecinate, ionienii și eolienii aveau îndatorirea să plătească vistieriei regale suma de 400 de talanți*[3]*.*

Așa cum s-a arătat în Studiul introductiv[4]*, vecinătatea unor societăți sclavagiste de tip deosebit – cum erau societatea sclavagistă greacă și societățile sclavagiste asiatice incluse în regatul ahemenid – oferea climatul prielnic izbucnirii unui conflict armat. Regatul hibrid stăpînit de Darius nu putea să dăinuie decît înăbușind răscoale și strivind vecini periculoși. Contactul care se stabilise între greci și Orient în secolele VII–VI î.e.n.*

[1] Cap. LXXXIX–XCIV. Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 10 și urm.
[2] *Ibidem*, p. 16.
[3] H e r o d o t, *Istorii*, cartea a III-a, cap. XC.
[4] Vezi p. XVI.

reprezenta o contribuție însemnată la cunoașterea reciprocă a structurii orînduirii sclavagiste din lumea greacă și din cea asiatică. Polisurile grecești, care din punct de vedere economic și politic evoluaseră spre forme de organizare socială superioare celor existente în regatele asiatice, unde clasa dominantă, prin politica sa de oprimare și exploatare, sufoca dezvoltarea normală a celorlalte pături de oameni liberi [1], reprezentau o stavilă pentru perșii ajunși în bazinul estic al Mediteranei. Perșii nu cunoșteau arta navigației și erau lipsiți de o flotă puternică. Încurajarea negoțului fenician și consolidarea flotei de război a Feniciei [2] nu erau măsuri suficiente pentru a înlătura pe greci din complexul de legături pe care îl creaseră timp de mai multe veacuri cu regiunile din vestul Mediteranei, din Africa și de pe țărmul Mării Negre. Cucerirea Greciei insulare și continentale devenea o necesitate pentru consolidarea stăpînirii persane în Marea Mediterană. Prilejul de a înlesni perșilor primul pas în Mediterana l-a oferit Samosul, condus de Polycrates, tiran care, după mărturia lui Herodot, dorea să-și întindă dominația peste o sumă de insule și peste Ionia (cap. CXXII); cucerirea Samosului de către perși este povestită de Herodot în cap. CXXXIX–CXLIX ale cărții a III-a.

Depășirea țărmului apusean al Asiei de către regatul persan, prima luare de contact cu grecii insulari, prin atacul întreprins asupra Samosului, constituie evenimentul principal al povestirii lui Herodot cuprinsă în cartea a III-a, în măsura în care Herodot și-a considerat lucrarea o „istorie" a războaielor medice.

Independent de acest criteriu, cartea a III-a rămîne una din cele mai de seamă lucrări ale lui Herodot în domeniul istoriei persane, căci tratează pe larg despre domnia lui Cambyses (529–523 î.e.n.), succesorul lui Cyrus, și venirea la putere a lui Darius, fiul lui Hystaspes.

Ca istorie a Persiei, cartea a III-a este o continuare directă a capitolului I din cartea a II-a. Dacă se face abstracție de marele excursus, echivalent cu „descrierea Egiptului" (cap. II–CLXXXII din cartea a II-a), capitolul I din cartea a III-a se leagă logic de primul capitol al cărții a II-a. Descrierea

[1] Vezi Studiul introductiv, p. VII.
[2] *Ibidem*, p. XVI

Egiptului, care fusese concepută de Herodot, ca o monografie, a fost intercalată de Herodot în Istoria Persiei *înainte de a povesti cucerirea Egiptului de către Cambyses. Cum diviziunea în cărți nu aparține lui Herodot* [1], *această dispoziție a materialului apare firească.*

*Herodot nu s-a străduit însă să obțină o unitate de compoziție între cartea a II-a și a III-a. Astfel, vorbind despre Amasis în ultimele capitole ale cărții a II-a, Herodot nu pomenește nimic despre atitudinea pe care a avut-o Amasis în fața expansiunii persane ; în cap. XXVIII al cărții a III-a, istoricul vorbește pe larg despre semnele de recunoaștere ale boului Apis, iar în cartea a II-a, cap. XXXVIII, se mulțumește cu o simplă trimitere la cartea a III-a (*τὰ ἐγῶ ἐν ἄλλῳ λόγῳ ἐρέω*). Exemplele de acest fel se pot înmulți. Spre deosebire de motivarea expediției lui Darius împotriva sciților* [2], *în enumerarea cauzelor care l-au determinat pe Cambyses să pornească împotriva Egiptului nu este amintită expediția egipteanului Sesostris în Asia* [3]. *Motivarea invaziei persane în Egipt rămîne strict în domeniul anecdoticei.*

Cartea a III-a conține cîteva digresiuni. Principalele sînt : a) istoria Samosului, cap XXIX–LX ; b) sfîrșitul tiraniei lui Polycrates, cap. CXX–CXXVIII ; c) povestea lui Demokedes din Crotona, care conține și povestea pătrunderii primelor nave persane în interiorul Mediteranei, cap. CXXIX–CXXXVII.

Istoria Samosului este digresiunea cea mai marcantă, justificată de rolul pe care l-a jucat politica dusă de tiranul Polycrates față de perși. Herodot a cunoscut bine topografia și istoria insulei, întrucît el a poposit vreme îndelungată aici [4].

În ce privește ascensiunea puterii persane, care sub Cambyses (525 î.e.n.) atinge Egiptul pînă la sud de Elefantina, iar sub Darius chiar Indusul, istoria dispune astăzi de o excelentă verificare a povestirii lui Herodot : inscripțiile egiptene și marile inscripții rupestre săpate de Darius la anumite intervale ale

[1] Vezi Studiul introductiv, p. LXIX.
[2] Vezi cartea a IV-a, cap. I.
[3] Vezi cartea a II-a, cap. CIII–CIV.
[4] Vezi Studiul introductiv p. LIX.

domniei sale[1]. *Concordanța sau lipsa de concordanță dintre relatările lui Herodot și mărturiile epigrafice au fost semnalate în notele care însoțesc cartea a III-a. Din lista răsculaților împotriva Ahemenizilor, inclusă în marea inscripție de la Bebistun, Herodot menționează numele uzurpatorului Gaumata, sprijinit în anul 522 î.e.n. de cercurile politice rivale casei Ahemenizilor, înfrîngerea răzvrătirii lui Oroites și, probabil, a doua răscoală a Babilonului împotriva lui Darius. Celelalte vicisitudini care au însoțit primii ani ai domniei lui Darius sînt trecute sub tăcere, eventual menționate prin cuvintele :* οἰδεόντων ἔτι τῶν πραγμάτων, *„apele nu se liniștiseră încă"*[2]. *Herodot este însă departe de a poseda capacitatea critică necesară unei analize oricît de sumare a cauzelor de ordin politic care au determinat răscoalele împotriva Ahemenizilor. El nu a putut să găsească nici explicația succesului lui Darius, care în mod abil a știut să-și atragă de partea sa pe cei mai de seamă reprezentanți ai marilor proprietari de sclavi, interesați în garantarea integrității drepturilor aproape nelimitate de care se bucurau sub pavăza regelui*[3].

În cartea a III-a, la cap. CXXXIV, Herodot expune intenția lui Darius de a merge împotriva sciților și îndemnul soției sale Atossa să pornească o expediție împotriva grecilor. Ulterior, în desfășurarea evenimentelor, convorbirea dintre Darius și Atossa, care a determinat, după Herodot, prima cercetare persană a litoralului grec, va fi dată uitării ; numai hotărîrea lui Darius de a ataca pe sciți este pusă în aplicare. Dacă n-ar fi izbucnit marea răscoală ionică, s-ar părea, din relatarea lui Herodot, că Darius nici nu se mai interesa de greci, neștiind bine nici unde era situată Atena.

Aceeași carte – afară de o expunere destul de fidelă a evenimentelor care au determinat suirea pe tron a lui Darius, restauratorul puterii Ahemenizilor – conține detalii prețioase asupra organizării regatului persan, completate prin alte observații incluse în cartea a V-a. Din expunerea lui Herodot reiese că satrapiile (ἀρχαί) *și districtele financiare* (νομοί) *se supra-*

[1] Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 9 și urm.
[2] Cartea a III-a, cap. CXXVII.
[3] *Istoria universală*. vol. II, p. 16

puneau, însă nu se identificau[1]. *Deosebit de însemnată ca mărturie istorică este observația că sub Darius populațiile înrobite erau lovite și de alte corvezi, independent de tributul impus nomosului (districtul financiar)*[2]. *Se cuvine să fie semnalat și cap. CXXVIII, în care este amintită funcția „grămăticului regesc" (spion oficial), precum și procedeul de legătură instaurat de Darius între rege și satrapi.*

Deoarece fragmentele rămase de le Hecataios din Milet cu privire la Asia[3] *prezintă o mare analogie cu înșiruirea neamurilor incluse în regatul persan, făcută de Herodot, este de presupus că în cartea a III-a Herodot a folosit opera lui Hecataios, așa cum a procedat și în cartea a II-a.*

Cartea a III-a se distinge prin bogăția informațiilor despre Asia Anterioară. Informațiile din cartea a III-a despre aceste regiuni și istoria lor se complinesc cu știrile din cartea a II-a referitoare la compoziția etnică a oștilor lui Darius.

[1] Vezi nota 215 la cartea a III-a.
[2] Cap. CXVII.
[3] Fr. 164–265 Müller.

I Asupra acestui Amasis se sculă cu oaste Cambyses, fiul lui Cyrus ; pe lîngă alte seminţii peste care domnea, dintre eleni[1] ducea cu sine pe ionieni şi pe eolieni[2]. Iată care a fost pricina[3] [războiului] : Cambyses, trimiţînd un sol în Egipt, ceruse în căsătorie pe fiica lui Amasis – şi o ceruse după sfatul unui egiptean ; îndemnul acestuia pornise din ură faţă de Amasis, deoarece regele, din cîţi medici se aflau în Egipt, tocmai pe el îl despărţise de nevastă şi copii şi-l dăduse pe mîna perşilor, atunci cînd Cyrus îi ceruse lui Amasis un medic pentru ochi, anume pe cel mai iscusit din cîţi erau în Egipt[4]. Egipteanul, plin de obidă, stăruia cu sfatul pe lîngă Cambyses, îndemnîndu-l să-i ceară lui Amasis fata : dacă acesta i-ar fi dat-o, ar fi fost peste măsură de mîhnit, iar de nu, şi-ar fi făcut un duşman din Cambyses.

Amasis, căruia nu-i venea de loc la socoteală creşterea puterii perşilor şi în sufletul lui era înspăimîntat, nu îndrăznea nici s-o dea nici să n-o dea ; ştia el foarte bine că nu avea Cambyses de gînd să-i ia fata de soţie, ci numai ca ţiitoare[5]. Cumpănind lucrurile, iată ce făcu. Regele dinaintea lui, Apries, avea o fiică înaltă la trup şi neasemuit de frumoasă[6], singura care mai rămăsese din neamul ei ; numele fetei era Nitetis[7]. Pe această fată o găti Amasis cu veşmînt bogat, scule de aur şi apoi o trimise la perşi, dînd-o drept fiica lui.

După cîtăva vreme, pe cînd Cambyses o mîngîia, sărutînd-o, şi o chema după numele tatălui ei, numai ce fata îi spune : „O rege, nu-ţi dai seama că ai fost amarnic înşelat de Amasis, care m-a pornit către tine împodobindu-mă cît mai frumos şi dăruindu-mă ţie ca şi cum aş fi chiar fiica lui ? Adevărul este că sînt fiica lui Apries, cel ucis de Amasis, al cărui stăpîn era cînd Amasis s-a răsculat alături de egipteni..." Mărturisirea aceasta, cît

şi faptul în sine îl mînară pe Cambyses, fiul lui Cyrus, spre Egipt, mîniat peste măsură [8]. Aşa povestesc perşii.

II Egiptenii, dimpotrivă, fac din Cambyses unul de-ai lor, spunînd că el s-a născut tocmai din această fiică a lui Apries ; că Cyrus ar fi fost cel care a trimis la Amasis după fată, şi nu Cambyses [9]. Spunînd acestea cu bună ştiinţă, nu grăiesc drept. Nu era nicidecum cu putinţă să le fi rămas ascuns (dacă cineva cunoaşte aşa cum se cuvine rînduielile de viaţă persane, apoi aceia sînt egiptenii), mai întîi că legea persană nu îngăduie unui fecior din flori să domnească cînd mai trăieşte încă unul legiuit, în al doilea rînd, că acest Cambyses era fiul Cassandanei [10], născută din Pharnaspes, din neamul Ahemenizilor, şi nu al unei egiptence.

Egiptenii însă răstălmăcesc adevărul pentru a se arăta înrudiţi cu casa lui Cyrus. Aşa stau lucrurile.

III Mai umblă şi următoarea poveste, căreia însă eu unul nu-i dau crezare. Una din soţiile perşilor, intrînd întîmplător la soţiile lui Cyrus, o văzu pe Cassandana înconjurată de copiii ei, chipeşi şi bine făcuţi [11] ; femeia, admirîndu-i peste măsură, nu mai contenea să-i laude. Atunci Cassandana, soţia lui Cyrus, îi spuse : „Cu toate că sînt mama unor astfel de copii, Cyrus nu mă preţuieşte, în schimb, ţine în mare cinste pe venetica din Egipt". Ea vorbea aşa, fiind adînc mîhnită din pricina lui Nitetis. Deodată, cel mai vîrstnic dintre copii, Cambyses, grăi : „Iacă, mamă, tocmai de aceea, cînd voi ajunge la vîrsta bărbăţiei, voi răsturna Egiptul cu susul în jos şi cu josul în sus !" Băiatul, cînd rostea acestea, n-avea mai mult de zece ani şi femeile rămaseră încremenite de uimire. Cambyses a ţinut însă minte întîmplarea şi iată de ce, cînd s-a făcut mare şi s-a suit pe tron, ar fi pornit cu oaste împotriva Egiptului.

IV În ajutorul acestei expediţii s-a întîmplat să vină şi o altă împrejurare pe care o voi povesti îndată. Printre oştenii lefegii care-l slujeau pe Amasis [12] se afla un bărbat din Halicarnassos, pe nume Phanes, priceput la un sfat bun şi oţelit în războaie. Acest Phanes, avînd o oarecare pricină de nemulţumire din partea lui Amasis, fugi din Egipt pe o corabie, cu gîndul de a

intra în vorbă cu Cambyses. Cum Phanes se bucura de mare vază printre lefegii şi cum ştia o mulţime de lucruri cu de-amănuntul despre Egipt, Amasis dădu poruncă să fie urmărit, făcînd tot ce-i sta în putinţă ca să pună mîna pe el. Pe urmele fugarului trimise o triremă cu cel mai credincios dintre eunucii săi ; acesta îl prinse în Licya, dar după ce l-a prins, nu l-a mai dus înapoi în Egipt, căci Phanes îl trase pe sfoară prin viclenia sa [13] ; ameţindu-i cu băutură pe cei care-l păzeau, fugi la perşi.

Sosind la curtea lui Cambyses, care tocmai se pregătea să năvălească în Egipt şi nu ştia pe unde-i mai bine s-o pornească, cum să străbată pustiul, il înştiinţă pe rege de toate treburile lui Amasis şi îl lămuri pe unde s-o ia, sfătuindu-l astfel : să trimită o solie la regele arabilor [14] cu rugămintea să-i îngăduie şi să-i asigure trecerea.

V Numai pe aci se cunosc căi deschise spre Egipt [15]. Începînd din Fenicia, pînă la hotarele oraşului Cadytis [16], ţinutul e în stăpînirea syrienilor palestinieni [17] ; de la Cadytis însă – după părerea mea un oraş ceva mai mic decît Sardesul – şi pînă la Ienysos [18], punctele de schimburi comerciale presărate pe ţărmul mării sînt în puterea regelui Arabiei ; de la Ienysos pînă la lacul Serbonis [19] – pe lîngă care muntele Casios [20] îşi răsfiră coamele pînă spre mare – ţărmul intră iar în stăpînirea syrienilor [21] ; dacă treci de lacul Serbonis, în care legenda spune că s-ar fi ascuns Typhon [22], de aici încolo începe Egiptul. Tot ce se găseşte între oraşul Ienysos, muntele Casios şi lacul Serbonis, ţinut destul de întins, căci ţine cale de trei zile, este de o uscăciune cumplită.

VI Voi vorbi acum de un fapt despre care puţini din aceia ce-au ajuns în Egipt pe mare îşi pot da seama. Din tot cuprinsul Elladei [23] şi, afară de asta, şi din Fenicia, se aduc în Egipt de două ori pe an o mulţime de vase pline cu vin [24] ; cu toate acestea, ca să zic aşa, nu poţi vedea prin părţile locului nici un singur ulcior de vin [25]. La ce oare, s-ar putea întreba cineva, au fost ele folosite ? Vă voi desluşi îndată. Fiecare demarh [26] are datoria să adune toată olăria din oraşul lui şi s-o trimită la Memfis, de unde ulcioarele – umplute cu apă – sînt duse [27] mai departe pînă în meleagurile Syriei, lipsite de apă.[28] Astfel aceste

oale golite și aduse în Egipt, sînt trimise rînd pe rînd în Syria.

VII Perșii, de îndată ce-au pus mîna pe Egipt, au înlesnit în același fel trecerea spre Egipt, îndestulînd drumul cu apă după cum s-a arătat mai sus. Pe acea vreme, nu se afla pe acolo pe nicăieri apă la îndemînă ; Cambyses, urmînd sfatul oaspetelui său din Halicarnassos, trimise soli la arab[29] și, cerîndu-i asigurarea unui drum fără primejdii, o dobîndi ; amîndoi regii schimbară apoi între ei zăloguri de credință.

VIII Arabii[30] își păzesc jurămintele de credință mai mult ca oricare alt popor. Iată cum se leagă ei prin jurămînt : între cei ce vor să-și jure credință, se așază la mijloc un altul care crestează cu o piatră ascuțită palmele celor ce jură, în dreptul degetelor celor mari ; după aceea, smulgînd din haina fiecăruia cîteva fire, le moaie în sînge și mînjește șapte[31] pietre așezate la mijloc ; în timp ce săvîrșește acest ritual, cheamă cu glas mare pe Dionysos și pe Urania[32]. Cînd mijlocitorul a terminat, cel care face jurămîntul înfățișează pe rînd prietenilor săi pe străin sau pe cetățean, dacă jurămîntul e făcut față de un cetățean, iar prietenii se prind și ei chezași că jurămintele vor fi ținute.

Arabii au credința că nu există alți zei decît singur Dionysos și Urania ; părul și-l taie întocmai cum se tundea Dionysos zic ei, adică rotunjit și cu tîmplele rase. Lui Dionysos îi zic Orotal,[33] iar Uraniei, Alilat[34].

IX După ce regele arabilor s-a legat prin jurămînt de prietenie față de solii lui Cambyses, iată ce măsuri a luat : umplînd cu apă burdufuri din piele de cămilă[35], le încărcă pe toate cămilele vii cîte le avea, și, cînd fu gata, mînă cămilele în pustiu și așteptă acolo oastea lui Cambyses. Aceasta este povestea cea mai de crezut din cîte se spun ; totuși, trebuie să dau seama și de o alta, mai puțin convingătoare, deoarece și asta umblă din gură în gură : în Arabia se găsește un mare fluviu al cărui nume este Corys[36] ; fluviul se varsă în marea numită Erythreea. Se spune că regele arabilor a dus apa în pustiu de la acest fluviu, mînînd-o printr-un fel de maț întins în lungime, pe care l-a făcut din piei de bou crude și alte soiuri de piei, cusute cap la cap, iar

în pustiu a săpat nişte zăcători mari pentru strînsul şi păstrarea apei [37]. De la fluviu pînă la deşert este cale de douăsprezece zile de drum. Se zice că apa era mînată pe trei căi, în trei locuri osebite.

X Psammenitos, fiul lui Amasis, aşezîndu-şi tabăra la gura Pelusiacă a Nilului, îl aştepta pe Cambyses [38]; căci acesta nu l-a mai apucat în viaţă pe Amasis cînd s-a năpustit asupra Egiptului; după patruzeci şi patru de ani de domnie, Amasis murise, ani în care nu i se întîmplase nici un neajuns prea mare. La moartea sa, Amasis a fost îmbălsămat şi pus în mormîntul pe care el îl ridicase în templu [39].

Cînd peste Egipt domnea Psammenitos [40], fiul lui Amasis, mare minune s-a întîmplat pentru egipteni: la Teba egipteană a căzut ploaie, unde nicicînd înainte vreme nu picase vreun strop, cum mărturisesc tebanii înşişi, şi nici după aceea, pînă în zilele noastre, n-a mai plouat [41]. Într-adevăr, în Egiptul de sus nu plouă de loc; dar atunci o bură de ploaie a stropit puţin la Teba.

XI Perşii, după ce-au străbătut deşertul, îşi aşezară tabăra în faţa egiptenilor, gata de luptă. Atunci lefegiii regelui egiptean, toţi eleni şi carieni [42], înverşunaţi pe Phanes că adusese oştire străină împotriva Egiptului, ca să se răzbune, iată ce le dădu prin cap: Phanes îşi lăsase copiii în Egipt; lefegiii, aducîndu-i în tabără în văzul părintelui lor, aşezară un crater drept la mijloc între cele două tabere; apoi, tîrînd unul cîte unul pe fiecare copil, îi junghiară deasupra vasului [43]; după ce sfîrşiră de ucis toţi copiii, turnară vin şi apă; apoi băură din amestec pe rînd [44], şi aşa porniră la luptă. Bătălia care s-a încins a fost crîncenă; după ce-a căzut mulţime mare din amîndouă părţile, egiptenii o luară la fugă.

XII Am văzut un lucru foarte ciudat pe care mi l-au arătat localnicii: din osemintele celor căzuţi în această bătălie, zăcînd despărţite (căci oasele perşilor au fost date într-o parte şi ale egiptenilor în alta, aşa cum au fost alese de la început), tigvele perşilor sînt într-atît de slabe, încît, de-ai vrea, le-ai putea găuri doar cu o pietricică; în schimb, cele ale egiptenilor sînt aşa de tari, că de-abia le-ai sparge izbindu-le cu un bolovan. Pricina

acestui lucru, după spusele lor, ar fi următoarea – şi m-am încredinţat uşor că au dreptate : egiptenii, încă din copilărie, încep să-şi radă capetele [45], iar oasele capului lăsate în bătaia soarelui se întăresc ; de aceea ei nici nu chelesc ; întradevăr, printre egipteni vezi mai puţin oameni pleşuvi decît oriunde. Iată de ce au ţestele capului aşa de tari. Pe de altă parte, perşii au ţeasta slabă pentru că de mici copii îşi umbresc capul, purtînd tiare de lînă. Că aşa este, am văzut cu ochii mei ; la Papremis [46], unde zac capetele celor ucişi de libyanul Inaros, o dată cu Achaimenes, fiul lui Darius [47] – am văzut ceva asemănător cu ce se găseşte la Pelusion.

XIII Egiptenii, cînd fură înfrînţi în bătălie, o luară la goană în neorînduială. După ce s-au închis în Memfis, Cambyses trimise în susul fluviului o corabie mytileniană care ducea un purtător de cuvînt persan, cu însărcinarea să-i poftească pe egipteni la o înţelegere. Aceştia însă, cum au zărit corabia intrînd în Memfis, revărsîndu-se în pîlcuri dese din cetăţuie, sfărîmară corabia, sfîşiară oamenii în bucăţi, iar rămăşiţele le luară cu ei în cetăţuie [48]. După această întîmplare, egiptenii, fiind împresuraţi, se văzură siliţi să se predea. Pe de altă parte, libyenii, vecinii lor, cuprinşi de spaimă – luînd pildă de la cele petrecute în Egipt – s-au închinat fără împotrivire. Ei se învoiră să plătească un bir şi trimiseră daruri. Cei din Cyrene [49] şi Barca [50], temîndu-se ca şi libyenii, făcură la fel. Cambyses primi cu bunăvoinţă darurile sosite de la libyeni, dar se arătă foarte nemulţumit de cele ale cyrenienilor, pentru că erau puţine, după cîte cred eu – căci cyrenienii nu trimiseseră decît cinci sute de mine de argint ; luînd banii chiar cu mîna lui, regele îi azvîrli printre soldaţi.

XIV Într-a zecea zi după căderea Memfisului, Cambyses, aşezîndu-l în batjocură într-o suburbie a oraşului pe regele Psammenitos – care nu domnise decît şase luni – împreună cu alţi fruntaşi egipteni, a pus la grea încercare sufletul acestuia, făcînd precum urmează : după ce i-a îmbrăcat fiica în port de roabă, o trimise după apă cu un ulcior, împreună cu ea trimiţînd şi alte fete pe care le-a ales dintre cele ale fruntaşilor, îmbrăcate la fel cu fiica regelui.

Cînd fetele trecură prin fața părinților lor, văicărindu-se și hohotind de plîns, ceilalți părinți le răspunseră cu vaiete și gemete, văzînd ce indurau. Psammenitos însă, cu toate că privi și înțelese, își plecă doar ochii în jos. După ce au trecut fetele care cărau apă, în al doilea rînd, Cambyses trimise, alături de alte două mii de tineri de vîrsta lui, legați de gît cu un ștreang și cu zăbale în gură, pe fiul lui Psammenitos. Tinerii erau mînați la moarte, să ispășească pieirea mytilenienilor din Memfis și a vasului lor ; pedeapsa era dată de judecătorii regești, [51] care hotărîseră ca pentru fiecare om să piară în schimb cîte zece egipteni din floarea țării. Psammenitos, și de astă dată, îi văzu cum treceau și înțelese că fiul lui era dus la moarte ; ceilalți egipteni care-l înconjurau, se tînguiau și erau la pămînt de atîta jale ; el însă făcu același lucru ca atunci cînd trecuse fiică-sa.

După ce convoiul se pierdu din ochi, s-a întîmplat ca în fața lui Psammenitos, fiu al lui Amasis, și a celorlalți egipteni așezați în marginea orașului să răsară un om, altădată tovarășul de ospețe al regelui, trecut de vîrsta tinereții, acum însă scăpătat și nemaivînd nimic mai mult decît are un cerșetor ; omul întindea mîna să capete milostenia de la ostași. Psammenitos, cum îl zări, izbucni într-un plîns zgomotos și-și chemă pe nume tovarășul, izbindu-se cu pumnii în cap. Pe acolo însă erau niște paznici care-l înștiințau de îndată pe Cambyses de tot ce se întîmplă cu Psammenitos la trecerea fiecăruia. Cambyses, mirat de ce se petrecea, trimise un sol să-l cerceteze pe egiptean ; solul grăi așa : „Psammenitos, stăpînul tău Cambyses întreabă de ce, cînd ai văzut pe fiică-ta ajunsă atît de rău și pe fiul tău pășind spre moarte, nici n-ai strigat, nici nu te-ai plîns, dar l-ai cinstit pe cerșetor, care, precum am aflat de la alții, nici măcar nu-i rudă cu tine ?“ Acestea au fost cuvintele solului, iar regele îi răspunse așa : „O fiu al lui Cyrus, nenorocirile care m-au lovit sînt prea mari ca să mai pot plînge ; starea jalnică a tovarășului meu este însă vrednică de plîns : el ajunge în pragul bătrîneților, prăbușit din tot belșugul și fericirea de care s-a bucurat, căzut în cea mai cumplită sărăcie“.

Cînd spusele lui Psammenitos au ajuns la urechea lui Cambyses, i s-au părut pline de miez. Precum povestesc egiptenii, Cresus chiar a lăcrămat (căci acesta îl urmase pe Cambyses în războiul din Egipt) ; li s-au umplut ochii de lacrimi și perșilor

care erau de față. Pe Cambyses însuși îl cuprinse mila și pe dată dădu poruncă să fie lăsat în viață fiul lui Psammenitos dintre cei osîndiți la pieire, iar regele să fie ridicat din marginea orașului și adus la el.

XV Cei trimiși să aducă băiatul nu-l mai găsiră viu, căci fusese cel dintîi ucis ; pe Psammenitos însă l-au luat și l-au dus la Cambyses. De atunci își petrecu restul vieții neavînd de îndurat nici un neajuns. Dacă ar fi izbutit să cîștige încrederea că nu va urzi ceva, ar fi dobîndit chiar cîrmuirea Egiptului ; căci perșii au obiceiul să cinstească osul domnesc ; merg chiar pînă acolo că încredințează fiilor domnia, chiar dacă părinții s-au răsculat împotriva lor. Că într-adevăr așa obișnuiesc să facă, se poate dovedi din nenumărate alte pilde, printre altele, cea a lui Thannyras, fiul libyanului Inaros, care a primit puterea ce-o avusese tatăl său ; mai e și pilda lui Pausiris [52], fiul lui Amyrtaios : și acesta a primit domnia tatălui său. Cu toate acestea, nimeni altul n-a făcut mai mult rău perșilor decît Inaros și Amyrtaios. Cît privește pe Psammenitos, deoarece s-a ținut numai de ticăloșii, și-a primit răsplata : el a fost prins răsculînd pe egipteni și – cînd a fost dovedit de Cambyses – s-a omorît pe loc, bînd sînge de taur [53]. Astfel s-a sfîrșit Psammenitos.

XVI De la Memfis, Cambyses plecă spre Sais, cu gîndul să facă ceea ce a și făcut ; cînd ajunse la palatul lui Amasis, dădu poruncă pe dată ca leșul lui Amasis să fie scos afară din criptă. După ce porunca îi fu îndeplinită, Cambyses își puse oamenii să biciuiască leșul, să-i smulgă părul, să-l împungă, să-l batjocorească în fel și chip. În curînd însă, oamenii care pîngăreau leșul ajunseră la capătul puterilor, deoarece mortul, fiind îmbălsămat, se ținea tare și nu se putea smulge nimic din el ; atunci Cambyses porunci să fie ars, hotărîre cu totul nelegiuită [54], căci perșii socot focul drept o divinitate [55] ; arderea morților, într-adevăr, nu intră nici în obiceiurile perșilor, nici în ale egiptenilor ; nu intră în ale perșilor din pricina care s-a spus : ei zic că nu se cuvine să se facă parte unui zeu de leșuri omenești ; nici în al egiptenilor, care au credința că focul este un fel de fiară însuflețită, în stare să înghită tot ce apucă, stingîndu-se doar o dată cu ceea ce a înghițit, cînd s-a săturat de pradă. La

ei este o mare nelegiuire să se dea vreun leş fiarelor ; de aceea îşi imbălsămează morţii, ca nu cumva mortul să fie ros de viermi [56].

Cambyses dădu, prin urmare, porunci care încălcau deopotrivă obiceiurile celor două neamuri. Totuşi, după cîte spun egiptenii, nu Amasis ar fi fost cel care a pătimit toate acestea, ci un oarecare alt egiptean, de aceeaşi statură cu regele [57]. Perşii, batjocorindu-l pe acesta, şi-au închipuit că batjocoresc pe Amasis. În Egipt, se povesteşte că Amasis, înştiinţat de un oracol de cele ce aveau să i se întîmple după moarte şi vrînd să ocolească urmările, a îngropat în cripta lui, chiar lîngă intrare, pe acest om atunci cînd a murit – adică pe cel ce a fost biciuit –, cît despre sine, a lăsat cu limbă de moarte fiului său să-l aşeze în ungherul cel mai depărtat al criptei. Aceste hotărîri ale lui Amasis privitoare la mormînt şi la acest om nu mi se par a fi cîtuşi de puţin adevărate, dar egiptenii înfrumuseţează astfel lucrurile ca să iasă tot pe-a lor.

XVII După această ispravă, Cambyses plănui trei expediţii : împotriva carthaginezilor, a ammonienilor [58] şi a etiopienilor macrobi [59], cei care locuiesc în părţile Libyei, pe lîngă ţărmurile mării de miazăzi.

Stînd şi chibzuind, a hotărît că e potrivit să trimită împotriva carthaginezilor un pîlc de corăbii şi să lovească în ammonieni cu o parte aleasă a pedestrimii ; la etiopieni însă, a pornit mai întîi iscoade, care, sub cuvînt că duc daruri regelui lor, trebuiau să vadă dacă nu cumva la aceşti etiopieni se află cu adevărat aşa-zisa „masă a Soarelui“ [60], şi, afară de asta, să mai ia seama la ce se mai găsea pe acolo.

XVIII Iată ce se zice că este „masa Soarelui“. Într-o margine a oraşului dai de o pajişte încărcată cu cărnuri fierte din toate dobitoacele cu patru picioare ; pe pajişte, în timpul nopţii, carnea este aşezată de acei dintre cetăţeni cărora de fiecare dată le vine rîndul să îndeplinească această treabă, iar ziua, poate să se ospăteze după voie, orice trecător. Băştinaşii spun că de fiecare dată pămîntul insuşi scoate la iveală aceste bunătăţi. Aşa se vorbeşte că ar fi ceea ce se cheamă „masa Soarelui“.

XIX Cambyses, îndată ce găsi cu cale să-şi pornească iscoadele, trimise să-i aducă din oraşul Elefantina [61] cîţiva ichthyophagi [62], din cei care ştiau limba etiopiană ; între timp, pînă la chemarea ichthyophagilor, Cambyses porunci ca flota să purceadă împotriva Carthaginei. Fenicienii însă nu se învoiră să plece, zicînd că ei sînt legaţi [de Carthagina] prin jurăminte grele şi că ar săvîrşi o adevărată nelegiuire dacă s-ar lupta cu proprii lor copii [63]. Fenicienii dîndu-se în lături, cîţi mai rămaseră nu erau în stare să ducă singuri lupta. În felul acesta, carthaginezii scăpară de jugul perşilor. Cambyses nu crezu că e cuminte să-i silească pe fenicieni, deoarece aceştia se închinaseră de bunăvoia lor perşilor [64] şi toată oştirea cîtă lupta pe mare atîrna de fenicieni. Cei din Cipru se supuseseră şi ei perşilor [65] şi luaseră parte la războiul împotriva Egiptului.

XX Cînd ichthyophagii se înfăţişară lui Cambyses, venind de la Elefantina, regele îi trimise la etiopieni, învăţîndu-i ce trebuie să spună şi încredinţîndu-le daruri, anume un veşmînt de purpură [66], un colan răsucit de aur, brăţări, un vas de alabastru plin cu mir [67] şi un vas cu vin de palmier [68]. Etiopienii, la care trimisese Cambyses, se zice că sînt cei mai înalţi şi mai frumoşi [69] dintre toţi oamenii ; de asemenea, se spune că se deosebesc de ceilalţi oameni în obiceiuri, mai ales în privinţa alegerii regelui, purcezînd în felul următor : pe cetăţeanul pe care-l socot cel mai înalt şi puternic pe potriva staturii, pe acesta îl socot vrednic să le fie domn.

XXI De cum sosiră ichthyophagii la aceşti oameni, după ce încredinţară darurile aduse regelui lor, grăiră aşa : „Cambyses, regele perşilor, în dorinţa de a fi prietenul şi aliatul tău, ne-a trimis cu porunca să intrăm în înţelegere cu tine şi îţi dăruieşte aceste lucruri de care el însuşi se slujeşte bucuros". Etiopianul, pricepînd că veniseră ca iscoade, le răspunse cu aceste cuvinte : „Regele perşilor nu v-a trimis să-mi aduceţi aceste daruri dornic din toată inima să-mi fie prieten, nici voi nu grăiţi adevărul ; aţi venit doar să iscodiţi împărăţia mea, şi acel om nu este cu cugetul curat ; căci, dacă ar umbla cu bună dreptate, n-ar rîvni la ţara altora, pe lîngă cea pe care o are, nici n-ar duce în robie oameni din partea cărora n-a îndurat nici un neajuns. Acum

însă, iată, duceți-i acest arc și spuneți-i că regele etiopienilor îl sfătuiește pe regele perșilor să pornească cu război împotriva etiopienilor macrobi, copleșindu-i cu numărul, și abia atunci cînd perșii vor fi în stare să întindă cu aceeași ușurință ca și noi arcuri de mărimea acestuia [70] ; pînă atunci să înalțe rugi de mulțumire zeilor că n-au sădit în mintea fiilor etiopienilor pofta de a mai înnădi și alte ținuturi la cele pe care le au".

XXII După ce termină ce avea de spus, slobozi arcul și îl înmînă celor trimiși ; apoi, luînd veșmîntul de purpură, întrebă ce era și cum fusese făcut. Cînd ichthyophagii i-au spus adevărul despre purpură și vopsit, el le răspunse că erau niște oameni vicleni, după cum viclene erau și veșmintele lor. Apoi întrebă la ce sînt bune colanul de aur împletit și brățările. Ichthyophagii, lămurindu-l că se purtau ca podoabe, regele etiopienilor a ris ; prefăcîndu-se încredințat că așa erau lanțurile la perși, adăugă că la etiopieni lanțurile sînt mai trainice. În al treilea rînd îi întrebă ce este mirul ; solii îi vorbiră despre felul cum se face și cum trebuie să te ungi cu el, iar regele repetă aceleași lucruri pe care le spusese și despre haină. Cînd ajunse la vin și află de pregătirea lui, peste măsură încintat de băutură, întrebă ce mănîncă regele și cam cît dăinuie cea mai îndelungată viață a unui persan. Solii răspunseră că mănîncă pîine, iar apoi îi desluşiră ce este grîul [71], adăugînd că vîrsta cea mai înaintată la care poate ajunge cineva este cea de optzeci de ani. Etiopianul, față de lămuririle date, zise că nu se miră nicidecum că perșii trăiesc așa puțini ani, cînd mănîncă numai gunoaie ; părerea lui era că nici n-ar putea trăi atîția ani dacă nu s-ar ține cu băutura, adică cu vinul ; în această privință recunoștea că perșii erau cei mai tari.

XXIII Ichthyophagii, întrebînd la rîndul lor pe rege despre lungimea vieții și despre felul de trai al băștinașilor, [aflară] că cei mai mulți dintre ei ajung vîrsta de o sută douăzeci de ani, ba unii o și depășesc ; mîncarea lor era carne fiartă, și ca băutură beau lapte. Iscoadele, arătîndu-și uimirea cu privire la numărul anilor, se spune că au fost duși la un izvor în care scăldîndu-se au ieșit atît de lucioși de parcă s-ar fi muiat în untdelemn ; după baie, răspîndeau o mireasmă de toporași. Iscoadele

mai povesteau că apa izvorului e așa de ușoară, că nimic nu poate pluti pe deasupra ei, nici lemnul, nici altceva mai ușor decît lemnul, ci toate lucrurile cad la fund. Acest soi de apă, dacă ceea ce spun ichthyophagii despre ea este adevărat, s-ar putea să fie pricina că localnicii trăiesc așa de mult, deoarece ei o folosesc în orice împrejurare. Pleoînd de la izvor, povestesc mai departe iscoadele, au fost îndreptați spre temnița unde erau închiși bărbații, toți încătușați în lanțuri de aur. La această ramură a etiopienilor, din cîte metale se află pe pămînt, cel mai rar și cel mai de preț este arama. După ce au sfîrșit de văzut temnița, li s-a arătat și așa-zisa „masă a Soarelui".

XXIV După aceasta, la urmă, ichthyophagii fură plimbați prin fața raclelor localnicilor, care se zice că sînt făcute din cristal de stîncă [72], în următorul fel : după ce leșul a fost mumifiat, fie așa cum fac egiptenii, fie în vreun alt chip, etiopienii îl acoperă în întregime cu un strat de gips pe care zugrăvesc chipul răposatului, străduindu-se să semene cît se poate mai bine ; apoi îl așază într-o coloană din piatră străvezie scobită pe dinăuntru. Piatră de acest fel se scoate din belșug în partea locului și se lucrează foarte lesne. Mortul, așezat drept la mijlocul coloanei, se vede bine de tot, nu răspîndește vreun miros neplăcut și nu stîrnește scîrbă ; dimpotrivă, mumia se înfățișează la vedere în toate privințele aidoma cu mortul.

Rudele cele mai apropiate țin coloana timp de un an la casa lor, aducîndu-i prinoase din tot ce au și felurite jertfe ; după un an o duc afară din casă și o așază în împrejurimile orașului [73].

XXV Iscoadele, după ce văzură toate, s-au întors îndărăt. Cînd îi povestiră de-a fir-a-păr cele ce știau, Cambyses, cuprins de mînie, de îndată și porni împotriva etiopienilor, fără a se îngriji de hrană și fără să cugete că avea să-și poarte oamenii tocmai la capătul pămîntului. Regele era într-atît de turbat și scos din minți [74], încît porni la război de cum auzi spusele ichthyophagilor, hotărînd totuși ca elenii care se aflau de față să rămînă pe loc [75] ; în schimb, luă cu el toată pedestrimea. Purces la drum, ajunse la Teba [76], unde despărți din grosul oștirii cam cincizeci de mii de oameni [77] ; acestora le porunci să robească pe ammonieni și apoi să dea foc oracolului lui Zeus. El,

în fruntea oştirii cîtă mai rămăsese, se îndreptă împotriva etiopienilor. Înainte însă ca oastea să fi străbătut a cincea parte a drumului, dintr-o dată soldaţii se treziră că nu mai aveau nimic din merindele ce le luaseră cu ei. După hrană, duseră curînd lipsă şi de animalele de povară, căci le mîncară. Dacă măcar acum Cambyses, văzînd ce se întîmplă, şi-ar fi dat seama de nebunia ce făcea, şi-ar fi mînat oastea înapoi şi, cu toată greşeala de la început, s-ar fi arătat un om cuminte ; dar, fără a sta şi a chibzui, el mergea mereu înainte. Oştenii, cîtă vreme mai avură ce scormoni în pămînt, o mai duseră cum putură, mîncînd ierburi ; cînd însă ajunseră în pustiu [78], cîţiva din ei săvîrşiră un lucru înfiorător : trăgînd la sorţi, mîncară pe unul la fiecare zece oameni din şirurile lor. Cambyses, aflînd ce se petrecea, de teamă ca oamenii să nu se mănînce între ei, se lăsă în cele din urmă de războiul împotriva etiopienilor şi făcu cale întoarsă spre Teba ; pierderile în oameni erau foarte mari. De la Teba, coborî spre Memfis, unde îngădui elenilor să ia drumul mării [79]. Aşa a pătimit oastea îndreptată împotriva etiopienilor [80].

XXVI Între timp, perşii trimişi să lovească pe ammonieni, însoţiţi de călăuze la ieşirea din oraşul Teba, se ştie bine că au ajuns la oraşul Oasis [81], care se află în stăpînirea samienilor din tribul aischrionic [82] ; locul este depărtat de Teba cale de şapte zile prin deşert. Ţinutul acesta se cheamă pe limba elenilor „insula fericiţilor“ [83]. Pînă aici se ştie că a ajuns oastea ; ce va mai fi fost de aici înainte, afară doar de ammonieni înşişi şi de cei ce au aflat ceva de la ei, nimeni altul nu mai poate da vreo veste despre acei oşteni. Perşii n-au ajuns la ammonieni, dar nici de întors nu s-au mai întors îndărăt. Iată ce povestesc ammonienii : cînd perşii au pornit din Oasis împotriva lor prin mijlocul deşertului şi au ajuns ca la jumătatea drumului dintre ţinutul lor şi Oasis, abia prînziseră, că un vînt cumplit şi năprasnic se abătu asupră-le dinspre sud ; uraganul, ridicînd mormane uriaşe de nisip, i-a îngropat, şi din asta li s-a tras pieirea [84]. Aşa spun ammonienii că s-a întîmplat cu acel corp de oaste.

XXVII Cînd Cambyses ajunse la Memfis, egiptenilor li s-a arătat Apis [85], pe care elenii îl numesc Epaphos [86]. Ori de

cîte ori se arată Apis, egiptenii se gătesc cu cele mai frumoase veşminte ce le au şi se pun pe petreceri [87]. Regele, văzînd ce făceau egiptenii, răstălmăci lucrurile, închipuindu-şi că ei ţin sărbătoarea pentru că îi mersese lui aşa de rău ; chemă atunci la sine pe demnitarii Memfisului [88] şi cînd aceştia i se înfăţişară îi întrebă de ce mai înainte vreme, cînd se afla el la Memfis, egiptenii n-au făcut niciodată aşa ceva, şi abia acum se veselesc, la întoarcerea sa, după ce-şi pierduse grosul armatei ? Dregătorii îl lămuriră că li se arătase un zeu care nu obişnuia să se ivească decît la răstimpuri îndelungate şi că ori de cîte ori se arată, atunci toţi egiptenii se bucură şi încep să petreacă. Cambyses îi ascultă, apoi îi învinui că mint şi, ca pe nişte mincinoşi ce credea că sînt, îi osîndi la moarte.

XXVIII După uciderea demnitarilor, chemă şi preoţii în faţa lui ; preoţii spunînd aceleaşi lucruri, Cambyses le răspunse că vrea să se încredinţeze dacă e adevărat sau ba, că o divinitate care coboară în rîndurile oamenilor [89] li se arătase cumva egiptenilor ; spunînd aceste cuvinte, dădu poruncă preoţilor să i-l aducă pe Apis. Preoţii porniră cu toţii să i-l aducă. Apis, adică Epaphos, este viţelul unei vaci care nu mai este în stare să poarte în pîntecele ei alt rod. Egiptenii povestesc că asupra vacii coboară din cer o rază şi că din această rază zămisleşte ea pe Apis [90]. Viţelul, Apis cum este el numit, are următoarele semne : este negru, pe frunte poartă o pată albă pătrată [91], pe spinare chipul unei pajuri [92], perii de la coadă sînt îndoiţi ca număr, iar sub limbă are un gîndac.

XXIX Cînd preoţii îl aduseră pe Apis, Cambyses, parcă scos din minţi, trase pumnalul şi, vrînd să-l lovească pe Apis în pîntece, nu-l atinse decît în coapsă. Izbucnind în rîs, zise către preoţi : „O capete seci, se află oare astfel de zei, cu sînge în vine şi carne, care pot fi loviţi de tăiuşul fierului [93] ? Tocmai un astfel de zeu cred că e potrivit pentru egipteni ! Dar să ştiţi că n-aveţi de ce să vă bucuraţi că v-aţi bătut joc de mine". După aceste cuvinte, dădu în seama celor puşi anume pentru asemenea treabă [94] să-i bată cu vergile pe preoţi şi să omoare pe orice egiptean prins că mai îndrăznea să ţină sărbătoarea.

Într-adevăr, serbarea se sparse pentru egipteni, iar preoţii îşi primiră pedeapsa. Cît despre Apis, rănit la coapsă, se stinse după ce zăcu o vreme în templu [95]. După ce muri în urma rănii, preoţii, cu toată opreliştea lui Cambyses, îl îngropară pe ascuns [96].

XXX Dacă ar fi să dăm crezare egiptenilor [97], Cambyses, care nici mai înainte nu era prea întreg la minte, înnebuni de-a binelea în urma sacrilegiului săvîrşit. Cea dintîi faptă crudă a fost uciderea fratelui său Smerdis, frate dintr-un tată şi-o mamă, pe care, pizmuindu-l, îl trimisese îndărăt din Egipt în Persia, fiindcă fusese singurul persan în stare să întindă ca la două degete arcul adus de ichthyophagi din partea regelui Etiopiei [98]; dintre ceilalţi perşi nimeni altul nu mai izbutise aşa ceva. Smerdis se reîntoarse în Persia, cînd, iată ce văzu în vis Cambyses: se făcea că un sol sosit din Persia îl vesteşte că Smerdis, şezînd pe tronul regesc, atinge cerul cu creştetul. În urma visului, Cambyses temîndu-şi soarta, ca nu cumva frate-său să-l ucidă ca să ajungă rege în locu-i, trimise în Persia pe Prexaspes, omul lui cel mai de încredere dintre perşi, ca să-l sfîrşească pe Smerdis. Acesta, sosit la Susa [99], îl omorî pe Smerdis, sau momindu-l la o vînătoare – cum spun unii – sau pe ţărmurile Mării Roşii [100] unde-l înecă – cum povestesc alţii.

XXXI Aşa spun egiptenii că s-a făptuit cea dintîi din mîrşăviile lui Cambyses. A doua a fost uciderea surorii sale, care-l însoţise în Egipt şi cu care trăia, deşi îi era soră bună [101]. Iată cum o luase de soţie: niciodată în obiceiurile perşilor nu fusese îndătinat ca bărbaţii să se însoţească cu surorile lor; totuşi, Cambyses se îndrăgosti de una din surorile lui [102] şi dorea cu orice preţ s-o ia de soţie; cum îşi dădea socoteală că voia ceva neobişnuit, chemă la sine pe judecătorii regeşti şi-i întrebă dacă nu cumva ştiu vreo lege care să îngăduie celui ce doreşte să se căsătorească cu propria-i soră. Judecătorii regeşti sînt nişte bărbaţi aleşi între toţi perşii: ei îşi îndeplinesc îndatoririle pînă la sfîrşitul vieţii, afară dacă se dovedeşte că umblă pe căi nedrepte. Ei judecă pricinile la perşi şi tălmăcesc străvechile legiuiri părinteşti; toate neînţelegerile se lămuresc în faţa lor.

La întrebarea pusă de Cambyses, judecătorii i-au dat un răspuns și drept, dar și plin de prevedere – zicînd că nu găsesc vreo lege care să îngăduie unirea fratelui cu sora, însă știu de o altă lege, după care regele perșilor poate să facă tot ce-ar dori. În felul acesta, nici n-au încălcat legea de frica lui Cambyses, iar pe de altă parte, ca să nu se piardă ei singuri cu mîna lor apărînd cu orice preț această lege, au găsit o alta, potrivită celui ce voia să-și ia surorile de nevastă. Atunci, Cambyses se căsători cu cea pe care o iubea, iar după cîtva timp luă de nevastă o altă soră. Pe aceasta mai mică, care îl și însoțise în Egipt, a găsit cu cale s-o ucidă.

XXXII Despre moartea reginei, ca și în jurul morții lui Smerdis, umblă două zvonuri : elenii povestesc ca, în timp ce Cambyses ar fi pus să se lupte împreună un pui de leu și un cățel, această soție a lui privea și ea lupta. Cățelul era gata să fie doborît, cînd un alt cățel, frate cu cel dintii, rupîndu-și zgarda, îi sări în ajutor ; fiind doi, în felul acesta cățeii veniră de hac puiului de leu. În timp ce Cambyses privea cu mare plăcere cele ce se petreceau, tovarășa lui izbucni în plîns. Cambyses – băgîndu-i de seamă lacrimile – o întrebă de ce plînge. Atunci femeia îi răspunse că a podidit-o plînsul văzînd cum un cățel a sărit să-și răzbune fratele ; amintindu-și de Smeridis, s-a gîndit în sinea ei că pe el nu se găsea nimeni să-l răzbune. Elenii spun că pentru această vorbă Cambyses ar fi pus să fie ucisă ; egiptenii însă povestesc că, pe cînd cei doi stăteau la masă, femeia, luînd o lăptucă în mînă, îi rupse foile una cîte una și apoi își întrebă soțul : „E mai frumoasă lăptuca cu sau fără foi ?“ – „Cu foi !“ răspunse bărbatul ; la care regina ar fi zis : „Faptele tale seamănă aidoma cu ce am făcut eu cu lăptuca, întrucît ai despuiat casa lui Cyrus !“ Cambyses, orbit de mînie, sări atunci la ea și, cum femeia purta în pîntec un prunc, lepădă și muri.

XXXIII Aceste fapte nebunești le-a săvîrșit Cambyses față de rudele sale apropiate, fie din pricina pîngăririi lui Apis, fie din alte pricini, așa cum se abat, de obicei, multe nenorociri asupra oamenilor. Se mai spune, de altfel, că din naștere Cambyses era atins de o boală grea, căreia unii îi spun „boala sfîntă“ [103]. E foarte cu putință ca, pătimind de această îngrozitoare boală trupească, să nu fi fost întreg nici la minte.

XXXIV Trec acum la cele pe care Cambyses, în nebunia lui, le-a săvîrşit cu privire la ceilalţi perşi. Se zice că într-o zi ar fi spus lui Prexaspes – pe care, de altfel, îl preţuia mult (el era cel care îi purta soliile, iar fiul său îi era paharnic, cinste de asemenea deosebită) – se zice că i-ar fi spus aşa: „Prexaspes, cam ce fel de om cred perşii că aş fi eu ? Ce gîndesc ei oare despre mine ?" Curteanul răspunse : „O stăpîne, în toate celelalte eşti peste măsură de lăudat, dar oamenii spun că prea mult îţi place băutura !"[104] Aşa grăi Prexaspes despre părerea perşilor ; regele, foc de supărat, îi întoarse vorba : „Cum, perşii spun oare că, supus vinului, bat cîmpii şi nu-s întreg la cap ? Atunci văd bine neadevărul celor spuse de ei altă dată !" E drept, odinioară, în timp ce stătea înconjurat de fruntaşii perşi şi de Cresus, Cambyses pusese acestora întrebarea ce fel de om li se părea că este el faţă de tatăl său, Cyrus ; perşii îi răspunseseră că era mai presus de tatăl lui, căci avea sub stăpînirea sa tot ce aparţinuse tatălui şi, afară de asta, dobîndise Egiptul şi Marea Roşie. Aşa vorbiseră atunci perşii. Cresus însă – care era de faţă şi căruia nu-i plăcuse felul perşilor de a judeca lucrurile – a spus regelui la rîndul său : „Cît despre mine, fiu al lui Cyrus, eu nu te văd a fi deopotrivă cu tatăl tău : n-ai încă un fiu asemenea celui pe care l-a lăsat el !" Cambyses se bucurase auzind cuvintele lui Cresus şi-i lăudase judecata.

XXXV Amintindu-şi de toate acestea şi chinuit de furii, Cambyses îi zise lui Prexaspes : „Ei bine, află acum tu singur dacă perşii spun adevărul sau, vorbind aşa, nu ştiu nici ei ce rostesc... Dacă izbutesc să ochesc în inimă pe fiul tău care stă în picioare în faţa uşii, înseamnă că perşii vorbesc prostii ; dacă dau greş, este limpede că ei au dreptate şi că eu nu-s în toate minţile". În timp ce rostea cuvintele de mai sus, regele îşi întinse arcul şi-l lovi pe copil... Băiatul căzu jos, iar Cambyses dădu poruncă să i se spintece pieptul şi să i se cerceteze rana : cum săgeata s-a găsit înfiptă drept în inimă, regele, rîzînd şi înveselit peste măsură, grăi către tatăl copilului : „Ei bine, Prexaspes, sper că te-ai încredinţat pe deplin că nu eu sînt nebunul, ci perşii nu ştiu ce spun. Acum, spune-mi, rogu-te, pe care alt om l-ai mai văzut trăgînd la ţintă cu arcul aşa de bine ?" Prexaspes, văzînd că regele nu era în toate minţile şi temîndu-se

pentru sine însuşi, răspunse : „Stăpîne, cred că nici zeul [105] n-ar fi ţintit aşa de frumos".

Astea-s isprăvile din acea vreme ale lui Cambyses. Altă dată, luînd fără nici o pricină întemeiată doisprezece perşi – de asemenea dintre fruntaşi – i-a îngropat de vii cu capul în jos.

XXXVI Cambyses săvîrşind asemenea fapte, Cresus, lydianul, se crezu îndreptăţit să-i atragă luarea aminte cu următoarele cuvinte : „O rege, nu te lăsa cu totul în voia tinereţii şi a mîniei [106], ci învaţă să te înfrînezi şi să te stăpîneşti... Minunat lucru este prudenţa şi înţeleaptă e prevederea. Tu dai pierzaniei nişte oameni care sînt din neamul tău, osîndindu-i fără temei, ucizi pînă şi copii... Dacă urmezi pe calea aceasta, ia seama ca nu cumva perşii să se ridice împotriva ta. Tatăl tău Cyrus, mi-a dat multe îndrumări pentru tine şi m-a însărcinat să-ţi deschid ochii şi să te întorc pe calea cea bună atunci cînd voi găsi de cuviinţă" [107]. Cresus, prin aceste sfaturi, îşi arăta numai bunăvoinţa faţă de Cambyses ; regele însă îi răspunse aşa : „Cum, ai îndrăzneala să-mi dai sfaturi tocmai tu, care ţi-ai cîrmuit aşa de măiestrit propria-ţi ţară şi care l-ai povăţuit aşa de bine pe tatăl meu, îndemnîndu-l să treacă dincolo de fluviul Araxes şi să pătrundă în ţinutul massageţilor, cînd ei erau gata să treacă în ţinuturile noastre ? Pe de o parte, cîrmuind prost treburile ţării tale, te-ai pierdut pe tine însuţi ; pe de alta, l-ai nimicit pe Cyrus care ţi-a dat ascultare. Dar n-ai să te mai bucuri, căci de multă vreme îţi căutam eu ţie pricină !" Zicînd acestea, puse mîna pe arc să tragă în el. Cresus însă, repezindu-se spre uşă, ieşi în fugă afară. Regele, nemaiavînd cum să-l atingă, porunci slugilor să-l prindă şi să-l ucidă. Slujitorii, cunoscînd firea lui Cambyses, îl ascunseră pe Cresus, făcîndu-şi următoarea socoteală : dacă se va căi cumva Cambyses şi ar ajunge să-l dorească iarăşi pe Cresus, ei, scoţîndu-l la iveală, vor primi o răsplată bună pentru că îi cruţaseră viaţa ; dacă nu-l va mustra cugetul şi nu-l va cuprinde dorul după el, vor avea şi atunci vreme să-l sfîrşească. Într-adevăr, nu mult timp după aceea, lui Cambyses i se făcu dor de Cresus şi slujitorii, prinzînd de veste, îl înştiinţară că lydianul trăia încă. Cambyses spuse că era peste măsură de fericit că Cresus se află în viaţă, dar că acelora care

îi cruţaseră viaţa n-o să le meargă bine, ci vor fi ucişi. Şi regele se ţinu de cuvînt.

XXXVII Cambyses săvîrşi, aşadar, multe asemenea fapte de nebunie împotriva perşilor şi a celor ce-i erau aliaţi. Pe cînd se găsea la Memfis, deschise pînă şi morminte vechi şi cercetă morţii [108] ; între altele, a pătruns într-un templu al lui Hephaistos şi a rîs cu hohote cînd a văzut statuia zeului – căci seamănă grozav de mult cu acei pataici [109] pe care fenicienii îi aşază la prora triremelor lor. Pentru cine n-a avut prilejul să-i vadă, am să dau o lămurire : pataicii sînt asemenea piticilor. Cambyses a intrat pînă şi în templul cabirilor [110], unde nu este iertat de lege să intre nimeni altul decît preotul ; statuile de acolo le-a mai şi ars, după ce le-a luat în rîs şi bătaie de joc. Aceste statui sînt aidoma cu cele ale lui Hephaistos ; despre cabiri se spune doar că ar fi copiii zeului.

XXXVIII Pentru mine nu mai există nici o îndoială că regele era curat nebun ; altminteri n-ar fi cutezat el să-şi bată joc, cum şi-a bătut, de cele sfinte şi de datinile strămoşeşti. Dacă s-ar găsi cineva care să-i pună pe toţi oamenii din lume să-şi aleagă cele mai bune datini din cîte se află pe pămînt, fiecare – după o chibzuire îndelungată – le-ar alege tot pe-ale lui ; într-atît sînt încredinţaţi toţi că obiceiurile lor sînt cu adevărat cele mai bune. Nu este deci cu putinţă ca altcineva decît un nebun să ia în rîs astfel de lucruri. Că într-adevăr aşa judecă cu privire la legiurile lor toţi oamenii, se poate dovedi, printre numeroase alte mărturii, şi prin următoarea încercare : pe timpul domniei lui Darius, regele, chemîndu-i la sine pe elenii care se găseau în preajma lui, îi întrebă în schimbul cărei sume de bani s-ar arăta gata să-şi mănînce părinţii cînd aceştia vor muri ; ei răspunseră că nici în ruptul capului n-ar face aşa ceva. Darius chemă apoi pe acei indieni cărora le zice callaţi [111], şi care-şi mănîncă părinţii şi îi întrebă – elenii fiind de faţă şi lămuriţi prin tălmaci de cele ce se vorbeau – cam pentru ce sumă de bani ar primi să-şi ardă părinţii săvîrşiţi din viaţă. Indienii începură să se văicărească cu glas mare şi-l rugară pe rege să rostească pe dată vorbe aducătoare de noroc. Iată prin urmare care este firea lucrurilor ; Pindar,

după cîte judec eu, a avut deplină dreptate cînd a zis că „legea strămoșească este stăpîna tuturor“ [112].

XXXIX În timp ce Cambyses se lupta în Egipt, lacedemonienii porniră și ei cu război împotriva insulei Samos și a lui Polycrates [113], fiul lui Aiakes, care pusese stăpînire pe Samos, după ce-l răsculase. Dintru început, Polycrates, împărțindu-și stăpînirea în trei [114], domni împreună cu frații săi, Pantagnotos și Syloson ; apoi însă, ucigîndu-l pe primul și alungînd pe Syloson, care era mai tînăr, se făcu stăpîn peste toată insula și, odată stăpîn, încheie prieteșug cu Amasis, regele Egiptului [115] ; acestuia îi trimise daruri și primi în schimb altele de la el. După puțină vreme, puterea lui Polycrates crescu iute și faima ei se răspîndi atît în Ionia cît și în restul Elladei. Oriunde-i poftea inima să-și îndrepte armele totul îi mergea de minune. În slujba sa stăteau cincizeci de pentecontere [116] și o mie de arcași ; prădăciunile ce le făcea se abăteau asupra tuturor, fără alegere. „Unui prieten – obișnuia el să spună – îi faci mai mare plăcere cînd îi dai înapoi ceea ce i-ai luat, decît dacă nu-i iei de la început nimic“.

Stăpînirea lui Polycrates se întinse peste multe insule și peste multe cetăți de pe uscat [117] ; printre altele, învingîndu-i pe mare pe lesbienii care săriseră în ajutorul milesienilor [118] cu toată puterea lor, îi făcu robi. Aceștia au fost cei care sub povara lanțurilor au săpat întregul mare șanț care înconjoară zidul din Samos.

XL Lui Amasis însă nu-i scăpa faptul că lui Polycrates îi mergea așa de bine și norocul acestuia îl puse pe gînduri. Cum tiranului îi surîdea norocul din ce în ce mai mult, Amasis îi scrise într-o scrisoare următoarele cuvinte pe care i le trimise în Samos : „Amasis grăiește astfel către Polycrates : plăcut lucru este să afli că unui prieten și aliat toate îi merg din plin, mie însă marile tale izbînzi nu-mi plac, căci știu prea bine cît de pizmașă este divinitatea [119]. Eu, pentru mine însumi și pentru cei cărora le port de grijă, doresc mai degrabă în unele împrejurări izbîndă, iar într-altele, înfrîngere – ca astfel să trec prin viață gustînd și din binele și din amarul ei, decît să mă bucur de noroc în toate. Într-adevăr, din cîte am auzit, nu știu pe nimeni

căruia să-i fi mers totul strălucit şi care pînă la urmă să nu fi sfîrşit prost, nimicit cu desăvîrşire. Tu, acum, ascultă-mă pe mine şi, pentru binele de care te bucuri, fă ce te sfătuiesc eu : caută să găseşti care anume lucru ar avea mai mult preţ în ochii tăi şi care, dacă s-ar pierde, ţi-ar îndurera mai cumplit inima ; acel lucru ia-l şi zvîrle-l în aşa fel, încît niciodată oamenii să nu mai dea de el. Iar dacă şi după această încercare norocul tău tot nu va fi întrerupt de necazuri, atunci cată de îndreaptă lucrurile tot aşa cum te-am învăţat".

XLI După ce Polycrates citi aceste cuvinte şi rămase încredinţat în mintea lui că Amasis îi dădea un sfat bun, se gîndi mult după care din sculele lui de preţ ar simţi mai multă părere de rău dacă s-ar întîmpla s-o piardă ; gîndindu-se bine, în cele din urmă găsi ; el purta un inel cu pecete făcut dintr-o piatră de smaragd prinsă în aur. Inelul ieşise din mîna meşterului Theodoros din Samos, fiul lui Telecles [120]. Hotărînd să se despartă de acest inel, iată ce făcu : se urcă pe o penteconteră încărcată cu oameni şi apoi porunci ca vasul să se îndrepte spre larg. Cînd se îndepărtă simţitor de coasta insulei, scoţîndu-şi inelul de pe deget, în văzul tuturor celor din jur, îl azvîrli în mare. După aceea se îndepărtă şi, ajuns acasă, cunoscu ce este mîhnirea.

XLII A cincea sau a şasea zi după cele petrecute, iată ce se întîmplă : un pescar, prinzînd un peşte mare şi frumos, socoti de cuviinţă să-l înfăţişeze în dar lui Polycrates ; aducîndu-şi ploconul pînă la porţile palatului, spuse că doreşte să meargă să-l vază pe Polycrates. După ce tiranul îi încuviinţă cererea, pescarul, dîndu-i peştele, rosti următoarele : „O rege, cînd am prins un astfel de peşte, n-am socotit că se cade să-l duc la tîrg, măcar că trăiesc numai de pe urma braţelor mele. Am crezut că e potrivit numai pentru tine şi rangul tău ; iată de ce ţi l-am adus ţie, ca să-l primeşti în dar". Polycrates, bucurîndu-se la auzul acestor cuvinte, îi răspunse aşa : „Ai făcut foarte bine ce ai făcut, şi-ţi sînt îndoit recunoscător – şi pentru cuvinte, şi pentru dar ; te poftesc să vii la mine la cină". Pescarul, foarte măgulit de cinstea ce i-o arăta tiranul [121], se duse acasă ; întretimp, slugile, cînd au despicat peştele, găsiră în măruntaie

inelul lui Polycrates ; inminindu-i inelul, îi spuseră cum l-au găsit. Acesta, rămînînd încredințat că se întîmplase o minune cerească, scrise pe un sul de papirus toate cîte le făcuse el și cele ce i se întîmplaseră și, după ce termină de scris, trimise sulul în Egipt.

XLIII Amasis, cînd a citit scrisoarea ce-i sosise din partea lui Polycrates, a priceput că era cu neputință unui muritor să abată pe un semen al său de la soarta ce-l așteaptă [122] și că Polycrates, norocos în toate, care găsea pînă și ce zvîrlise, n-avea s-o sfîrșească bine. De îndată îi trimise la Samos un sol cu vestea că înțelege să desfacă prieteșugul ce-i lega. Amasis se purta astfel fiindcă nu voia să-l doară în suflet, așa cum s-ar fi cuvenit pentru un prieten ce-i era și aliat, atunci cînd nenorociri mari și grele s-ar abate asupra lui Polycrates.

XLIV Împotriva acestui Polycrates, norocos întru toate, își îndreptară armele lacedemonienii, la chemarea acelor samieni care, ceva mai tîrziu, au întemeiat cetatea Cydonia din Creta [123].

Polycrates, cu cîtva timp mai înainte, trimisese o solie la Cambyses, fiul lui Cyrus, care strîngea oaste ca să cotropească Egiptul, cu rugămintea să trimită și la el în Samos să ceară oști [124]. Cambyses, luînd cunoștință de dorința lui Polycrates, plin de bucurie, grăbi spre Samos o solie care să-l roage pe Polycrates să-i trimită în întîmpinare corăbii cu oaste atunci cînd se va îndrepta spre Egipt. Polycrates, alegînd dintre cetățeni pe cei pe care-i bănuia cu osebire că ar fi în stare să se răscoale, îi trimise pe patruzeci de trireme [125], împărtășindu-i lui Cambyses voința sa de a nu-i mai vedea niciodată înapoi.

XLV Unii zic că samienii trimiși de Polycrates n-ar fi ajuns în Egipt, ci că, pe cînd se aflau în apele insulei Carpathos, s-au sfătuit între ei și au găsit că cel mai nimerit e să nu meargă mai departe. După alții, ei ar fi ajuns în Egipt, de unde însă au izbutit să fugă, deși erau păziți. Apropiindu-se ei iarăși de Samos, Polycrates le ieși înainte însoțit de corăbii și-i înfruntă într-o bătălie pe mare. Cum pribegii care se întorceau se spune că au fost învingători, ei coborîră pe insulă, dar acolo fură înfrînți într-o luptă pe uscat, în urma căreia au

plecat pe mare spre Sparta. Sint şi unii care povestesc că, dimpotrivă, cei reîntorşi din Egipt l-ar fi învins pe Polycrates, dar spusele acestora le cred lipsite de temei. Este neîndoielnic că ei n-ar fi avut nevoie să se roage de spartani să le sară în ajutor, dacă ar fi fost singuri în stare să-l răpună pe Polycrates. Afară de asta, cum s-ar putea crede că Polycrates, care avea în slujba sa numeroasă oştime de mercenari tocmiţi, şi arcaşi dintre localnici, să fi fost învins de acei samieni care se reîntorceau, atît de puţini la număr [127] ? Cît despre acei dintre cetăţeni care se aflau sub stăpînirea lui Polycrates, tiranul le ţinea copiii şi nevestele la un loc, ca ostateci, închişi în adăposturile corăbiilor [128], gata să-i ardă cu adăposturi cu tot dacă aceştia, trădîndu-l, ar fi trecut de partea celor care se întorceau.

XLVI Cînd samienii alungaţi de Polycrates sosiră la Sparta, înfăţişîndu-se arhonţilor [129], vorbiră îndelung, ca unii care-şi sprijină ruga cu toată hotărîrea. După prima înfăţişare, spartanii le atraseră samienilor luarea aminte că au uitat tot ce aceştia au spus la început şi că n-au înţeles nimic din cele ce-au urmat [130]. După aceea, la a doua înfăţişare, samienii n-au mai grăit nimic alt, decît doar, aducînd cu ei un sac, ziseră : „Sacul nu mai are făină". Arhonţii răspunseră că şi cuvîntul *sac* era de prisos. Cu toate acestea, găsiră cu cale să le dea ajutorul cerut [131].

XLVII Ca urmare, spartanii se pregătiseră şi porniră înarmaţi împotriva insulei Samos, după cîte spun samienii, plătind o datorie de recunoştinţă, căci odinioară şi samienii îi ajutaseră cu corăbii împotriva messenienilor [132]. Dacă dăm crezare spartanilor, aceştia spun că n-au pornit războiul numai ca să răzbune pe cei care le ceruseră ajutorul, ci mai ales din dorinţa de a pedepsi furtul craterului pe care ei i-l trimiseseră lui Cresus [133], şi al pieptarului trimis lor în dar de Amasis, regele Egiptului [134]. Acest pieptar, pe care samienii îl răpiseră un an înainte de isprava asemănătoare cu craterul, era din pînză de in, înflorit în ţesătură cu nenumărate chipuri, împodobit cu aur şi bumbac. Fiecare fir în parte din acest pieptar stîrneşte uimire, căci, deşi subţire, în împletitura lui intră alte trei sute

şaizeci de fire de tort, care toate pot fi văzute cu ochiul liber [135]. Pieptarul este aidoma celui închinat de Amasis zeiţei Athena de la Lindos [136].

XLVIII Corintienii ajutară şi ei cu multă rîvnă să se pornească războiul împotriva Samosului, căci şi faţă de ei samienii făptuiseră o nelegiuire, anume cu o generaţie [137] înaintea acestui război, cam pe aceeaşi vreme cînd se întîmplase şi furtul craterului, Periandros, fiul lui Kypselos, trimisese lui Alyattes, la Sardes [138], trei sute de băieţi ai fruntaşilor din Corcyra ca să fie scopiţi. Corintienii primiră însărcinarea să ducă băieţii în Lydia. Făcînd un popas la Samos, samienii au aflat dedesubturile călătoriei spre Sardes şi, mai întîi, i-au învăţat pe băieţi să atingă cu mîna sanctuarul zeiţei Artemis [139], iar după aceea n-au mai îngăduit ca cei puşi sub ocrotirea zeiţei să mai fie smulşi din sanctuar ; corintienii, încetînd atunci să le mai dea de mîncare băieţilor, samienii au înfiinţat o sărbătoare, pe care o ţin pînă azi încă, cu aceleaşi rituri. Atîta vreme cît băieţii au rămas sub ocrotirea lor, ei alcătuiră coruri de fete şi flăcăi, şi, cînd fură gata, decretară prin lege că, de îndată ce se lasă noaptea, corurile aveau îndatorirea să ducă cu sine plăcinte cu susan şi miere [140] – aşa ca băieţii corcyrienilor, smulgîndu-le plăcintele din mînă, să aibă ce mînca. Lucrurile s-au repetat pînă cînd corintienii, paznicii tinerilor corcyrieni, şi-au luat tălpăşiţa, lăsîndu-i pe aceştia la voia întîmplării. Pe băieţi i-au adus înapoi la Corcyra marinari samieni [141].

XLIX Dacă, la moartea lui Periandros [142] ar fi domnit cumva buna înţelegere între corintieni şi corcyrieni, corintienii n-ar fi luat parte la războiul împotriva Samosului tocmai din această pricină. Aşa cum stăteau însă lucrurile, şi atunci, ca mereu de altfel de cînd colonizaseră Corcyra [143], se aflau în mare duşmănie cu cei din insulă. Iată de ce corintienii le purtau pică samienilor. Se spune că numai din răzbunare i-ar fi trimis Periandros la Sardes pe băieţii aleşi din casele fruntaşe din Corcyra ca să fie scopiţi ; duşmănia a fost dezlănţuită de corcyrieni, care săvîrşiseră faţă de el o faptă cumplită.

L După ce Periandros o ucisese pe Melissa [144], soția sa, o altă întîmplare nefericită, pe care am s-o povestesc îndată, veni să se adauge celei dintîi.

Tiranul avusese cu Melissa doi băieți [145]; unul se făcuse de șaptesprezece, iar celălalt de optsprezece ani. Chemînd la sine pe acești copii, bunicul lor din partea mamei, Procles, care era tiran în Epidauros, le-a arătat o mare dragoste, cum era și firesc să arate față de feciorii fiicei sale. Cînd veni ceasul despărțirii, bunicul le spuse, pornindu-i la drum: „Băieți, știți voi oare cine este ucigașul mamei voastre?" Băiatul mai mare n-a luat de loc în seamă aceste cuvinte, cel mai mic însă, care se numea Lycophron, se mîhni așa de mult auzindu-le, încît, după ce sosi la Corint, nu mai grăi nici un cuvint către tatăl său, pe care-l știa de ucigașul maică-sii, nici nu-i mai răspundea cînd acesta îi vorbea, ci rămase cu desăvîrșire mut la întrebările tiranului. Pînă la urmă, ieșindu-și cu totul din fire, Periandros l-a izgonit de acasă.

LI După ce-și alungă fiul, Periandros începu a trage de limbă pe cel mai mare, cam ce le spusese bunicul lor. Băiatul îi povestea într-una cît de bine și prietenos îi primise bunicul; totuși, de acele cuvinte pe care Procles le rostise la plecarea lor, nu-și mai amintea nimic, deoarece le uitase.

Periandros însă își zise că era peste poate ca bunicul să nu le fi băgat ceva în cap și-l hărțuia într-una pe băiat cu întrebările; în cele din urmă, acesta își aduse aminte de cuvintele lui Procles și i le împărtăși. Tiranul trecu la răboj cele ce aflase și – cum voia să se arate neînduplecat – trimise un crainic, acolo unde se afla fiul cel alungat, cu poruncă ca gazdele să nu-l mai primească în casa lor. Băiatul, cînd era alungat dintr-o casă, se ducea la alta, dar era gonit și de acolo, fiindcă Periandros amenința pe cei care-l primeau și le punea în vedere să-l dea afară. Izgonit de pretutindeni, el trecea din casa unui prieten în casa altuia, și aceștia, cu toată teama, îl primeau, încă privindu-l ca pe fiul lui Periandros.

LII În cele din urmă, Periandros dădu de știre că acela care l-ar primi pe Lycophron în casa lui sau ar sta de vorbă cu el va trebui să plătească în bani o pedeapsă sacră închi-

nată lui Apollo, hotărînd și la cît se ridica plata. Din acea clipă, adică de la strigarea poruncii, nimeni nu mai voi să stea de vorbă cu Lycophron, nici să-l mai primească în casă ; de altfel, băiatul crezu că nu e nimerit să încalce oprelіștea ; răbdînd din răsputeri, se învîrtea de colo pînă colo, cutreierînd pe sub portice. În cea de-a patra zi, lui Periandros, zărindu-l murdar și lihnit de foame, i se făcu milă de el. Mai potolindu-și supărarea, se apropie de băiat și-i vorbi așa : „Fiule, ce crezi tu că este mai de dorit : s-o duci mereu ca acuma, sau să moștenești puterea și avuțiile pe care le am eu astăzi, dacă te arăți ascultător față de tatăl tău ? Tu, care ești fiul meu, menit să domnești peste Corintul cel fericit [146], ți-ai ales o viață de pribegie pentru că te împotrivești și te arăți cu mînie tocmai față de cine se cuvine cel mai puțin s-o faci ! Dacă o nenorocire s-a întîmplat în casa noastră, în urma căreia supărarea ți-a încolțit în suflet împotriva mea – nenorocirea mie mi s-a întîmplat și asupra mea a căzut, cu atît mai mult cu cît eu sînt făptașul. Acum – după ce ai simțit pe pielea ta dacă e mai bine să stîrnești pizmă decît milă, ai învățat ce înseamnă să faci pe supăratul față de părinți și cei mai mari ca tine – întoarce-te acasă". Periandros căuta prin astfel de cuvinte să-l înduplece pe copilandru, dar Lycophron nu răspunse nimic altceva tatălui său decît doar că era acum dator să plătească zeului despăgubirea sacră pentru că intrase în vorbă cu el. Periandros, înțelegînd că ura băiatului este neîmpăcată și de neînvins, îl alungă din ochii lui, trimițîndu-l pe o corabie la Corcyra, care pe vremea aceea se afla sub stăpînirea lui [147]. După ce-și îndepărtă băiatul, Periandros făcu război socrului său Procles, pe care-l socotea drept adevăratul vinovat al amărăciunilor prin care trecea. Cucerind Epidaurul, prinse pe Procles și-l luă prizonier.

LIII Timpul se scurse. Periandros începu să îmbătrînească și să-și dea seama că nu mai este în stare să aibă sub ochii lui și să urmărească îndeaproape toate treburile țării. Atunci, trimise la Corcyra să-l cheme îndărăt pe Lycophron, cu gîndul de a-l face părtaș la domnie, căci în fiul lui mai mare [148] nu avea nici o nădejde, știindu-l cam slab de minte.

Lycophron nu-l învrednici pe sol cu vreun răspuns. Perian-

dros însă, ținînd să-l recîștige, trimise iarăși după el, de astă dată pe sora băiatului, adică chiar pe fiica sa, cu gîndul că îi va da fetei mai multă ascultare. Sosind la Corcyra, fata îi vorbea așa : „Copil drag, vrei mai degrabă ca puterea să încapă pe mîini străine și casa părintească să se destrame, decît, plecînd de aici, să fii tu stăpîn ? Hai, întoarce-te acasă și încetează de a te pedepsi singur. Îndărătnicia ta e rău sfetnic ; nu căta să îndrepți răul cu rău [149]. Înaintea dreptății cîștigate prin judecată, mulți pun buna învoială ; pe de altă parte, mulți înaintea noastră, urmărind bunuri din partea mamei, le-au pierdut pe ale tatălui. Puterea unui tiran este un lucru șubred ; mulți tînjesc după ea, și pe urmă nu uita că bătrînul a trecut de floarea vîrstei. Nu lăsa altora cele ce sînt ale tale". Ea, învățată de taică-său, îi spunea lui Lycophron cuvintele cele mai nimerite ca să-l înduplece, dar băiatul, în răspunsul ce-l dădu, zise că nu se va întoarce niciodată la Corint atîta vreme cît îl va ști pe taică-său în viață. Cînd fata aduse această veste, Periandros trimise pentru a treia oară un crainic, hotărît fiind să meargă el la Corcyra, și-l pofti pe fiul lui să vină la Corint, ca să primească din mîinile lui domnia. Băiatul, arătîndu-se gata de a primi schimbul, Periandros se pregăti să se îmbarce pentru Corcyra, iar băiatul pentru Corint. Corcyrienii însă, aflînd despre înțelegerea dintre cei doi, ca nu cumva Periandros să vină în țara lor, l-au ucis pe tînăr [150]. În urma acestui omor a vrut Periandros să se răzbune pe corcyrieni.

LIV Spartanii sosiră cu multe corăbii și împresurară Samosul [151]. În cursul unui atac împotriva zidului înconjurător, năvălind asupra turnului care se ridică spre mare [152], în fața intrării într-o margine a orașului [153] le ieși înainte însuși Polycrates, ajutat de o oaste numeroasă, iar spartanii fură respinși. Între timp, din partea turnului de sus [154], care se înalță pe muchea unui deal, ieșiră la luptă mercenarii și o mulțime de cetățeni chiar din cetatea Samosului. Încăierîndu-se cu spartanii, după puțină vreme o luară îndărăt la goană ; spartanii îi sfîrtecară în bucăți.

LV Dacă în ziua aceea toți spartanii cîți au fost atunci de față ar fi urmat pilda lui Archias și Lycopes, Samosul ar fi

căzut. Archias și Lycopes au fost singurii care, urmărind îndeaproape pe samieni, i-au fugărit pînă dincolo de ziduri ; tăindu-li-se însă întoarcerea, aceștia au pierit în cetatea samienilor. Eu însumi am întîlnit la Pitane [155] pe un alt Archias, nepot al celui dintîi (căci ținea de același dem), fiu al lui Samios, fiul lui Archias, care prețuia pe samieni mai mult decît pe toți ceilalți străini, și care povestea că tatălui său i s-a dat numele de *Samios,* deoarece bunicul lui, Archias, murise ca un viteaz la Samos. El mai povestea că-i prețuia pe samieni din pricină că samienii l-au îngropat pe bunicul său cu mare cinste [156] pe cheltuiala statului [157].

LVI Spartanii, împlinindu-se patruzeci de zile de cînd împresurau Samosul, cum nu înaintau de fel, se întoarseră îndărăt în Pelopones. S-a zvonit, dar fără nici un temei [158], că Polycrates ar fi bătut o mulțime de bani de plumb poleiți cu aur, că, amăgindu-i pe spartani, le-ar fi dat acești bani și că numai astfel aceștia s-au hotărît să plece, primind banii. Așa s-a desfășurat primul război pe care spartanii dorieni [159] l-au făcut în Asia.

LVII Acei dintre samieni care luptaseră împotriva lui Polycrates, băgînd de seamă că spartanii sînt pe cale să-i părăsească, au plecat și ei pe mare spre insula Siphnos [160]. Ei n-aveau nici un ban, iar pe acea vreme treburile în Siphnos erau deosebit de înfloritoare ; localnicii erau cei mai avuți dintre insulari, deoarece pe insula lor se aflau mine de aur și argint într-atîta de bogate, încît numai din a zecea parte a bogățiilor ce le scoteau au închinat la Delfi un tezaur care nu-și găsește perechea printre cele mai bogate de acolo [161] ; în fiecare an, ei își împărțeau frățește cîștigul scos din mine. Pe vremea cînd au făcut tezaurul, au întrebat oracolul dacă se vor bucura timp îndelungat de bunurile ce le aveau acum la îndemînă. Pythia le dădu următorul răspuns :

Cînd pritaneul în Siphnos alb aveți să-l vedeți,
Și cînd agora cu marmură albă s-o împodobi,

Fi-va atunci nevoie de-un om cu mintea întreagă,
Care să strige : feriți-vă de capcana de lemne
Și de un roșu crainic...

La vremea aceea se nimerise ca piața publică și pritaneul siphnienilor să fie gata împodobite cu marmură de Paros [162].

LVIII Cei din Siphnos însă n-au fost în stare să înțeleagă oracolul nici atunci cînd a fost dat, nici cind au sosit samienii. Samienii, de cum s-au apropiat de țărmurile insulei, au pornit înaintea lor o singură corabie, care ducea o deputăție în oraș. În vechime, toate vasele erau vopsite cu roșu [163], și tocmai acesta era lucrul de care Pythia îi prevenise pe cei din Siphnos : să se ferească de oastea de lemn și de crainicul roșu. Solii, cînd sosiră, îi rugară pe localnici să le împrumute zece talanți ; siphnienii însă nu se învoiră să dea împrumutul și atunci samienii începură să le prade ogoarele. La această veste, cei din Siphnos puseră de îndată mina pe arme și, încăierindu-se cu dușmanii, fură înfrînți în luptă. Samienii tăiară multora dintre ei calea spre oraș. În aceste împrejurări, invingătorii cerură de la siphnieni o sută de talanți.

LIX În schimbul acestor bani, samienii cumpărară de la hermioni insula Hydrea, în apropierea Peloponesului, pe care o dădură troizenilor [164] pe seamă, iar ei înșiși întemeiară Cydonia în Creta [165], deși nu-și îndreptaseră cu aceste gînduri pînzele spre Creta, ci numai din dorința de a-i alunga din insulă pe zacynthieni. Totuși, samienii rămaseră pe melcagurile acelea vreme de cinci ani, propășind într-atît, încît incintele sacre care se mai văd și azi în Cydonia și templul zeiței Artemis-Dictys [166], ei le-au zidit. Într-al șaselea an însă, eginețíi îi învinseră într-o luptă pe mare [167] și îi făcură robi cu ajutorul cretanilor ; eginețíi retezară prorele navelor samiene, care înfățișau un cap de porc mistreț [168], și le închinară în dar Athenei, în templul ce-l are la Egina [169]. Eginețíi făcură toate acestea fiindcă aveau o veche răfuială cu samienii : pe vremea domniei la Samos a lui Amphicrates [170], samienii au fost cei dintîi care au cotropit Egina, pricinuind locuitorilor multe pagube, deși la rîndul lor au îndurat destule. Aceasta a fost pricina dușmăniei.

LX Dacă m-am întins mai mult decît ar fi trebuit asupra samienilor, am făcut-o pentru că ei au săvîrşit trei din cele mai mari lucrări făcute cîndva de eleni [171]. Într-un munte înalt [172] de 150 de orgyii, au săpat, începînd de la poalele muntelui, un tunel cu două guri. Tunelul are în lungime şapte stadii, este înalt şi lat de opt picioare. De-a lungul întregului tunel e săpat un alt şanţ, adînc de douăzeci de coţi şi lat de trei picioare ; pe calea aceasta, prin nişte ţevi, se aduce pînă la oraş apă curgătoare de la o fîntînă bogată în izvoare [173]. Tunelul a fost făcut de arhitectul Eupalinos din Megara, fiul lui Naustrophos. Aceasta este însă numai una din cele trei lucrări ; cea de-a doua este un dig înaintînd în mare în jurul portului [174], cu o adîncime de douăzeci de orgyii şi o lungime de mai bine de două stadii ; cea de-a treia este un templu, cel mai mare din toate cîte le-am văzut vreodată [175] ; cel dintîi arhitect al acestei clădiri a fost un localnic, Rhoicos, fiul lui Philcus [176]. Din pricina acestor lucrări m-am întins ceva mai mult asupra samienilor.

LXI Pe cînd Cambyses, fiul lui Cyrus, îşi pierdea vremea prin Egipt şi înnebunea tot mai rău, doi magi, fraţi între ei, se răzvrătiră împotriva lui [177]. Pe unul din ei, Cambyses îl lăsase ca intendent al palatelor regeşti. Tocmai acesta a fost cel care s-a răzvrătit, după ce a aflat de moartea lui Smerdis, de felul cum era tăinuit omorul şi cît de puţini perşi ştiau de el, în vreme ce mulţimea îl credea pe Smerdis încă în viaţă. În aceste împrejurări, punînd la cale ce voi povesti îndată, a uneltit împotriva puterii regeşti. Magul avea un frate, care, cum am spus mai sus, se răsculase o dată cu el, foarte asemănător la chip cu Smerdis [178], fiul lui Cyrus, pe care-l ucisese Cambyses, tocmai fiindcă-i era frate ; acesta, nu numai că semăna leit la înfăţişare cu Smerdis, dar purta şi acelaşi nume, adică tot Smerdis. Magul Patizeithes [179] îl încunoştinţă dar pe fratele său de toate cîte avea să urzească în folosul lui şi-l ridică pe tron. După această ispravă, trimise crainici în toate părţile, precum şi în Egipt, ca să dea oştilor de ştire că de aici înainte aveau să-i dea ascultare lui Smerdis, fiul lui Cyrus, şi nu lui Cambyses.

LXII Toţi ceilalţi crainici vestiră schimbarea, iar cel rînduit să meargă în Egipt, întîlnind pe Cambyses şi oastea lui în

Agbatana[180] Syriei, dădu glas poruncilor magului așezîndu-se în mijlocul taberei. Cambyses auzi cuvintele crainicului și, încredințat că spunea adevărul și că el fusese trădat de Prexaspes (anume că, trimis de el pentru a-l ucide pe Smerdis, Prexaspes nu înfăptuise omorul), uitîndu-se în ochii acestuia, grăi : „Prexaspes, așa mi-ai îndeplinit porunca ?" Iar sfetnicul îi răspunse: „Doamne, nu poate fi adevărat că Smerdis, fratele tău, s-ar fi răzvrătit împotrivă-ți și nici nu-i cu putință să mai ai pe viitor vreo pricină de sfadă cu acest om, nici mare, nici mică ; eu însumi, după ce am săvîrșit cele ce mi-ai poruncit, l-am îngropat chiar cu mîinile astea. Dacă însă cumva morții învie, apoi așteaptă-te să se scoale din mormînt și medul Astyages ; dacă lucrurile merg ca mai înainte, din partea fratelui tău nu te va mai supăra nimeni și nimic. Acum, părerea mea este să-l urmărim pe crainic și, după ce-l vom ajunge, să-l cercetăm din partea cui ne poruncește în fața tuturor să dăm ascultare regelui Smerdis".

LXIII La auzul acestor cuvinte ale lui Prexaspes, care-i plăcură regelui, crainicul fu urmărit pe dată și adus înapoi. Cînd sosi, Prexaspes îl întrebă precum urmează : „Omule, spui că vii ca trimis din partea lui Smerdis, fiul lui Cyrus ; după ce ai să ne dezvălui adevărul, umblă sănătos. Acuma, care din două : însuși Smerdis ți s-a înfățișat în fața ochilor și ți-a dat poruncile acestea sau vreunul din cei ce-l slujesc ?" Solul răspunse : „Eu pe Smerdis, fiul lui Cyrus, nu l-am mai văzut niciodată de cînd regele Cambyses a purces spre Egipt ; mie poruncile mi le-a dat magul pe care Cambyses l-a lăsat să-i vegheze palatul ; acesta mi-a spus însă că Smerdis fiul lui Cyrus este cel care mi-a poruncit să grăiesc față de voi cele ce știți". Solul nu spunea altceva decît curatul adevăr. Atunci Cambyses zise : „Prexaspes, tu, ca un om de treabă ce ești, ai înfăptuit poruncile date și, desigur, ești în afară de orice învinuire. Dar cine oare dintre perși s-a răzvrătit împotriva mea, însușindu-și numele lui Smerdis ?" Prexaspes îi răspunse : „Eu, o rege, cred că am prins firul lucrurilor. Cei care s-au ridicat împotrivă-ți sînt magii, adică Patizeithes, pe care l-ai lăsat să aibă grijă de casa ta, și fratele lui, Smerdis".

LXIV De cum auzi Cambyses numele de Smerdis, fu izbit de adevărul celor grăite de Prexaspes şi al visului ce-l avusese – cînd în somn i se păruse că-i venise veste că Smerdis şade pe tron şi atinge cerul cu creştetul capului. Dîndu-şi seama că zadarnic îl făcuse pe fratele său să piară, începu să-l plîngă amar; după ce-şi plînse şi ochii din cap şi gemu din greu asupra întregii nenorociri care se întîmplase, sări pe cal cu gîndul să se năpustească cu oastea ce o avea asupra magului din Susa. In clipa cînd se avînta în şa, vîrful tecii în care era băgat pumnalul [181] ce purta se desprinse şi căzu. Tăiuşul, rămas gol, îi străpunse coapsa. Rănit tocmai în acelaşi loc unde el însuşi îl lovise cîtva timp mai înainte pe Apis, zeul egiptenilor, şi înțelegînd că era lovit de moarte, Cambyses întrebă care era numele localității în care se afla. Cei din jurul lui îi răspunseră : Agbatana. Să ne aducem aminte că lui Cambyses încă mai înainte vreme oracolul din oraşul Buto îi prezisese că-şi va sfîrşi zilele în Agbatana. Regele înțelesese atunci că se va săvîrşi din viață de bătrîneţe la Agbatana în Media, în mijlocul tuturor avuțiilor lui ; oracolul însă pomenise de Agbatana Syriei. De îndată ce află numele oraşului, copleşit de mîhnirea pricinuită de mag şi de durerea rănii, se cuminți ca prin farmec. Înțelegînd ce voia să spună oracolul, strigă : „Aici e scris să moară Cambyses, fiul lui Cyrus !"

LXV Atît grăi el atunci. Ceva mai tîrziu, cam după douăzeci de zile, porunci să fie chemați cei mai de vază din perşi, cîți se aflau acolo, şi le spuse următoarele : „Perşi, mă văd silit de împrejurări să vă dezvălui cel mai tăinuit lucru din toate cîte mă privesc. Pe cînd eram încă în Egipt, am avut în vis o vedenie, n-aş mai fi avut-o ! Se făcea că un sol venit de acasă m-a vestit că Smerdis, aşezat pe tronul regesc, atingea cerul cu capul. Temîndu-mă ca nu cumva să fiu despuiat de putere de frate-meu, am trecut la fapte cu prea multă grabă şi prea puțină înțelepciune. Din nefericire, nu-i dat omului să ocolească ceea ce e hărăzit să se întîmple. Necugetatul de mine l-am şi trimis pe Prexaspes la Susa să-l ucidă pe Smerdis. După ce această cumplită nenorocire s-a săvîrşit, trăiam liniştit, fără

teamă că, după înlăturarea lui Smerdis, s-ar mai putea ivi altcineva care să se scoale împotriva mea. M-am înşelat cumplit asupra celor ce aveau să vină. Am ajuns ucigaş de frate, fără să fi fost nevoie, şi cu toate acestea tot n-am scăpat să fiu lipsit de domnie... căci era vorba despre magul Smerdis, pe care cerul mi l-a arătat în vedenia din vis că avea să se răzvrătească împotrivă-mi. Totuşi, fapta am săvîrşit-o, iar voi să cugetaţi bine că Smerdis, fiul lui Cyrus, nu mai e printre voi. Deocamdată magii au uzurpat domnia, magul pe care l-am lăsat să vegheze peste bunurile palatului şi cu fratele lui, Smerdis. Acel care ar fi trebuit cu osebire să mă răzbune acum, cînd am avut de răbdat sfruntarea neruşinată a magilor – acela a pierit de o soartă crudă chiar de mîna celor mai de aproape. Pentru că el nu mai este, nu-mi rămîne altceva de făcut, o perşi, decît datoria din urmă : să vă încredinţez vouă ultimele mele dorinţe acum cînd viaţa mi se stinge. Las cu limbă de moarte, în grija voastră a tuturor, şi mai ales a acelor Ahemenizi care sînt de faţă, în numele zeilor ocrotitori ai acestui regat [182], să nu îngăduiţi cumva ca stăpînirea să se întoarcă iarăşi la mezi. Dacă prin viclenie au dobîndit-o, apoi tot prin viclenie să le-o smulgeţi din mîini ; iar dacă prin putere o păstrează, atunci trebuie să le fie smulsă cu o putere şi mai vîrtoasă. Dacă veţi îndeplini cele ce vă cer, pămîntul să vă dea roadă bogată, femeile şi turmele să zămislească mereu şi pururea să vă bucuraţi de libertate ! De veţi scăpa însă stăpînirea şi nici nu vă veţi strădui s-o păstraţi – vă blestem ca cele ce v-am urat să iasă tocmai pe dos ! Şi afară de acest blestem, facă-se ca sfîrşitul fiecărui pers să fie aşa cum a fost al meu !“ Rostind aceste cuvinte, Cambyses îşi plîngea nefericita lui soartă.

LXVI Perşii, cînd îşi văzură regele plîngînd, îşi sfîşiară cu toţii hainele şi se puseră pe bocet şi tînguire. După aceasta, osul rănitului începu să se macine, coapsa să putrezească repede, şi astfel se sfîrşi cu Cambyses, fiul lui Cyrus [183], care domnise cu totul şapte ani şi cinci luni, fără să lase nici un fel de urmaş, nici parte bărbătească, nici femeiască. O mare îndoială puse stăpînire pe sufletele celor care fuseseră de faţă : nu puteau crede în ruptul capului că magii au pus mîna pe putere [184]. Bănuiala lor era că de ciudă plăsmuise Cambyses tot ce le spusese

despre moartea lui Smerdis, numai ca să stîrnească dușmănia întregului popor împotriva fratelui său. Ei rămaseră, prin urmare, încredințați că regele care se suise pe tron nu era altul decît Smerdis, fiul lui Cyrus, căci și Prexaspes tăgăduia cu îndîrjire că l-ar fi ucis pe Smerdis ; după moartea lui Cambyses, lui Prexaspes nu-i venea de loc la îndemînă să mărturisească că-l ucisese pe fiul lui Cyrus cu propria-i mînă.

LXVII Pe de altă parte, magul, după sfîrșitul lui Cambyses, domni nestingherit șapte luni – dîndu-se drept cel cu care se potrivea și la nume, adică Smerdis, fiul lui Cyrus –, luni care mai lipseau lui Cambyses să împlinească tocmai opt ani de domnie. În acest răstimp, magul dărui pe toți supușii săi cu mari binefaceri, așa că, la moartea lui, o mare jale cuprinse pe toți cîți se aflau în Asia, afară doar de perși. Prima lui grijă fu să trimită la fiecare neam, din cele pe care le stăpînea, crainici cu vestea că erau scutite de oaste și de plata birurilor pe trei ani. Această scutire o vesti de îndată ce luă puterea în mînă.

LXVIII În luna a opta fu însă dovedit astfel : Otanes, fiu al lui Pharnaspes [185], era, prin neamul și averea sa, deopotrivă cu cei mai sus-puși dintre perși. În sufletul acestui Otanes încolți cel dintîi bănuiala că magul nu era Smerdis, fiul lui Cyrus, ci acela care într-adevăr și era. Bănuiala lui se înfiripase văzînd că regele nu ieșea niciodată din cetățuie [185 bis] și că nu chema înaintea lui pe nimeni din perșii mai de seamă. Ros de bănuieli asupra regelui, iată ce făcu. Pe fiica lui, Phaidima, o avusese de soție Cambyses. Pe aceeași fiică o avea acum de soție și magul, care trăia cu ea așa cum, de altfel, trăia cu toate celelalte neveste ale lui Cambyses [186].

Otanes, trimițînd o iscoadă la fiică-sa, o cercetă lîngă cine dormea și o întrebă dacă acesta era Smerdis, fiul lui Cyrus, sau era cumva altcineva. Ea îi trimise îndărăt răspuns că nu știe, că nu avusese niciodată prilejul să-l vadă pe Smerdis, fiul lui Cyrus, și că nici nu știa cine putea fi cel cu care trăia. Otanes trimise atunci a doua oară la ea întrebînd-o : „Dacă tu însăți nu cunoști pe Smerdis, fiul lui Cyrus, caută să afli de la Atossa cine este acela cu care trăiți amîndouă, și ea, și tu ;

fără doar şi poate, ea trebuie să-şi cunoască fratele". Fata iarăşi trimise răspuns : „Nu e cu putinţă să stau de vorbă cu Atossa, nici să dau ochii cu vreuna din celelalte femei care locuiesc laolaltă cu mine, căci de îndată ce acest bărbat a luat în mină domnia, oricine ar fi el, ne-a despărţit, aşezîndu-ne pe fiecare in altă parte a palatului".

LXIX Cînd auzi Otanes toate acestea, lucrurile începură să se lămurească tot mai mult în ochii lui. El trimise a treia oară Phaidimei veste, care grăia aşa : „Fiica mea, tu, născută dintr-un neam mare, eşti datoare să treci prin primejdia pe care tatăl tău îţi porunceşte s-o înfrunţi. Dacă cumva acest om nu este Smerdis, fiul lui Cyrus, ci acela pe care-l bănuiesc eu, fiindcă se culcă cu tine şi are în mîinile lui tronul Persiei, nu trebuie lăsat să se bucure în tihnă de viaţă, ci trebuie pedepsit aşa cum se cuvine. Iată acum ce ai tu de făcut : cînd se va culca cu tine şi vei băga de seamă că a adormit adînc, pipăie-i urechile. Dacă se va dovedi că are urechi, poţi fi sigură că trăieşti cu Smerdis, fiul lui Cyrus ; dacă nu are, atunci să ştii că este magul Smerdis". Phaidima îi răspunse zicînd că, dacă va făptui ce-i cerea, va trece printr-o primejdie cumplită. Dacă s-ar întîmpla ca bărbatul să nu aibă urechi şi ar prinde-o că îl pipăie, ştie bine c-o aşteaptă pieirea. Totuşi ea va face aceasta. Aşa făgădui Phaidima tatălui ei că-i va îndeplini porunca.

Ce se întîmplase ? Cyrus, tatăl lui Cambyses, pe cînd mai domnea încă, îi tăiase urechile acestui mag pentru o învinuire destul de grea [187]. Phaidima, fiica lui Otanes, îndeplini tot ce-i făgăduise tatălui ei : cînd îi veni rîndul să se culce cu magul (căci la perşi femeile se duc pe rînd la bărbatul lor), se duse în iatacul lui şi îi împărtăşi culcuşul. Foarte lesne îşi dădu seama că omul n-avea urechi şi, de îndată ce se lumină de ziuă, îi şi trimise veste tatălui ei despre cele aflate [188].

LXX Otanes, luînd deoparte pe Aspathines [189] şi pe Gobryas – fruntaşi ai perşilor, oameni pe care-i socotea cei mai vrednici de încredere – le dezvălui toată întîmplarea. Aceştia îşi aveau şi ei bănuielile lor că aşa stau lucrurile şi, atunci cînd Otanes le vorbi, îl încuviinţară pe deplin : hotărîră apoi ca fiecare să se întovărăşească cu persul în care ar fi avut mai multă

încredere. Astfel, Otanes îl aduse pe Intaphernes ; Gobryas, pe Megabyzos ; Aspathines, pe Hydarnes. Ei erau şase la număr cînd sosi la Susa Darius, fiul lui Hystaspes, venind din Persia, unde tatăl lui era satrap [190]. La sosirea lui, cei şase perşi socotiră că e bine să-l atragă şi pe el în urzeala lor.

LXXI Cei şapte, adunîndu-se laolaltă, îşi jurară credinţă şi ţinură sfat. Cînd îi veni rîndul lui Darius să-şi spună cuvîntul, acesta le spuse tovarăşilor săi următoarele : „Eu credeam că sînt singurul care ştie că cel care domneşte este magul, în timp ce Smerdis, fiul lui Cyrus, a murit. De aceea am venit cît am putut mai degrabă, ca să pun la cale moartea magului. Cum se întîmplă ca nu numai eu, ci şi voi să cunoaşteţi adevărul, cred că trebuie să ne punem de îndată pe lucru, fără nici o zăbavă... ; orice întîrziere nu poate fi decît spre răul nostru". Faţă de aceste cuvinte, Otanes zise : „O, fiu al lui Hystaspes, te tragi dintr-un tată cu inimă vitează şi se pare că nu vrei să te arăţi mai prejos de tatăl tău. Totuşi, în această încercare, nu te pripi cu atîta nesocotinţă, ci cată să faci lucrurile mai cu chibzuială ; trebuie ca numărul nostru să sporească şi abia atunci să trecem la fapte". După ce vorbi Otanes, Darius luă cuvîntul : „Bărbaţi cîţi sînteţi de faţă, dacă veţi urma calea arătată de Otanes, să ştiţi bine că vă aşteaptă un greu sfîrşit ; căci se va găsi unul care să dezvăluie magului ce-am pus noi la cale, ademenit de cîştigul unei răsplăţi. Ar fi fost cel mai cuminte dacă, de îndată ce v-aţi înţeles între voi, aţi fi săvîrşit pe dată cele hotărîte ; de vreme ce aţi crezut cu cale să vă împărtăşiţi taina la mai mulţi şi mi-aţi încredinţat-o şi mie – sau trecem chiar astăzi la fapte, sau să ştiţi că, dacă mai lăsăm să treacă şi ziua de astăzi, nimeni altul nu mi-o va lua înainte, ci chiar eu vă voi pîrî magului !"

LXXII Atunci Otanes, văzîndu-l pe Darius împins de atîta rîvnă, zise : „Pentru că ne sileşti la atîta grabă şi nu îngădui nici un fel de amînare, haide, spune-ne acum tu singur în ce fel am putea pătrunde în palat şi pune mîna pe magi. Ştii, fireşte, măcar din auzite, dacă n-ai văzut chiar cu ochii tăi, că din loc în loc sînt puse străji. Cum vom face să străbatem printre ele ?" – „Otanes, răspunse Darius, multe sînt lucrurile

care nu se pot lămuri prin vorbe, ci prin fapte; altele, în schimb, cu vorba par uşor de făcut, dar din ele nu se alege nimica. Fiţi pe pace! Nu e nicidecum greu să trecem de străjile care păzesc palatul. Pe de o parte, fiind oameni de rangul ce-l avem, n-o să se găsească nimeni care să ne oprească, fie dintr-un simţămînt de respect, fie de frică; pe de alta – am o pricină minunată prin mijlocirea căreia putem pătrunde, spunînd că tocmai am sosit din Persia şi că doresc să mă înfăţişez regelui cu veşti de la tatăl meu. Acolo unde e nevoie să fie spusă o minciună, zică-se. Toţi muritorii urmărim unul şi acelaşi ţel, atît cei care mint, cît şi cei care obişnuiesc să spună adevărul. Unii mint din dorinţa de a se face crezuţi prin minciunile lor şi de a trage astfel foloase; alţii spun numai adevărul, tot pentru a trage folos din sinceritatea lor, ca să dobîndească şi mai multă încredere. Deci, urmînd căi diferite, ţintim spre acelaşi scop [191]. Dacă nu s-ar urmări un cîştig oarecare, cel ce spune adevărul ar putea tot aşa de bine să şi mintă, iar cel care minte să rostească adevărul. Dintre oamenii de strajă la porţi, cine ne va lăsa să intrăm de bunăvoie nu va avea pe viitor decît de cîştigat; în schimb, cel care va încerca să ni se împotrivească, să fie pe dată socotit duşman. Apoi, pătrunzînd în palat, să ne vedem de treabă".

LXXIII Gobryas, luînd atunci cuvîntul, zise: „Dragi prieteni, cînd oare se va mai ivi pentru noi un prilej atît de nimerit de a mai pune mîna pe putere, sau, dacă nu ne vom dovedi în stare de izbîndă, să ne jertfim viaţa? Gîndiţi-vă bine că noi, de viţă persană, sîntem cîrmuiţi de un mag med, care n-are nici măcar urechi! Acei dintre voi care v-aţi aflat lîngă Cambyses cînd era bolnav, vă aduceţi fără îndoială aminte de cuvintele încărcate de blestem pe care, dîndu-şi sufletul, le-a rostit regele împotriva acelor perşi care n-ar încerca să recapete stăpînirea. Pe acea vreme n-am dat crezare spuselor lui Cambyses, ci gîndeam că numai împins de pizmă vorbeşte aşa. Acum însă, îmi dau votul să-l ascultăm pe Darius şi să nu ne mai despărţim după această consfătuire decît pentru a ne duce chiar acum drept la mag". Aşa glăsui Gobryas şi toţi fură de părerea lui.

LXXIV În timp ce fruntașii perşi se sfătuiau, s-a întîmplat ca magii, vorbindu-se între ei, să hotărască să şi-l facă pe Prexaspes prieten, fiindcă acesta avusese de suferit o cruzime nemaipomenită din partea lui Cambyses, care-i ucisese fiul cu săgeata, şi pentru că era singurul care ştia de moartea lui Smerdis, fiul lui Cyrus, pe care-l omorise cu propria-i mînă ; afară de aceasta, Prexaspes se bucura de mare trecere în ochii perşilor. Din aceste pricini, ei îl chemară pe Prexaspes şi îi cerură să le fie prieten, legîndu-i credința prin jurăminte că va păstra numai pentru sine, fără a mai dezvălui altcuiva taina înşelăciunii lor față de perşi ; în schimb, făgăduiau că-i vor da daruri nesfîrşite. Prexaspes se învoi la toate, iar magii după ce crezură că l-au cîştigat de partea lor, îi mai făcură şi o a doua rugăminte, anume ca ei să-i strîngă pe toți perşii din cetate sub zidul care înconjoară palatul, iar el, adică Prexaspes, suindu-se pe un turn, să strige cu glas mare că stăpînirea e în mîinile lui Smerdis, fiul lui Cyrus, şi a nimănui altcuiva. Magii cereau acest lucru deoarece cuvîntul lui Prexaspes avea o mare greutate printre perşi şi pentru că adeseori el îşi spusese față de toată lumea părerea că Smerdis, fiul lui Cyrus, trăieşte – tăgăduind cu îndîrjire că fusese ucis.

LXXV Prexaspes, răspunzînd că e gata s-o facă şi pe asta, magii strînseră pe perşi, îl suiră pe Prexaspes într-un turn şi-l îndemnară să vorbească mulțimii. El însă, uitînd de bunăvoie ce-i ceruseră ei, începînd să vorbească despre Ahaimenes, făcu genealogia casei lui Cyrus [192] ; după aceasta, cînd ajunse să vorbească despre Cyrus, ca încheiere, aminti cît bine răspîndise Cyrus peste Persia ; terminînd înşiruirea faptelor marelui rege, destăinui adevărul, mărturisind că pînă atunci îl ținuse ascuns ; tăinuirea o săvîrşise fiindcă n-ar fi fost bine pentru el să spună adevărul asupra celor petrecute ; acuma însă, în împrejurarea de față, era de datoria lui să dezvăluie totul. Şi unde începu să povestească cum el, silit de Cambyses, l-a ucis pe Smerdis, fiul lui Cyrus, şi că cei ce cîrmuiesc sînt magii. Apoi – aruncînd tot soiul de blesteme asupra perşilor dacă nu şi-ar da osteneala să cucerească înapoi puterea şi să plătească magilor ce li se cuvenea – se azvîrli cu capul în jos la picioarele turnului. Aşa

pieri Prexaspes, om care toată viața lui s-a bucurat de prețuirea celor din jur [193].

LXXVI Întretimp, cei șapte, de îndată ce luară hotărîrea de a-i lovi pe magi fără zăbavă, porniră la drum după o scurtă rugă înălțată zeilor, fără să știe ceva despre cele săvîrșite de Prexaspes. Cînd se aflau la jumătatea drumului, aflară ce se petrecuse cu Prexaspes. Atunci, ferindu-se din drum, s-au sfătuit iarăși ce e de făcut : cei care erau de partea lui Otanes, țineau cu orice preț ca fapta să se amîne și să nu se treacă la îndeplinirea ei atunci cînd fierberea era așa de mare ; cei de partea lui Darius voiau să se meargă cu orice preț înainte, la înfăptuirea celor hotărîte, și lucrurile să nu mai fie lăsate pe altă dată. Pe cînd se sfătuiau ei cu aprindere, iată că se ivesc șapte perechi de ereți gonind două perechi de vulturi pe care-i jumuleau de pene și-i ciupeau. Văzînd acestea, cei șapte fură cu toții de părerea lui Darius și apoi, îmbărbătați de prezicerea păsărilor, porniră asupra palatului [194].

LXXVII La intrare, se întîmplă întocmai cum prevăzuse Darius. Străjile se arătară pline de respect față de niște fruntași ai perșilor, nebănuindu-i de fel în stare de ce avea să urmeze, iar conjurații trecură înainte, de parcă ar fi fost împinși de o putere cerească ; nimeni nu-i întrebă nimic. Cînd însă ajunseră în curte, se izbiră piept în piept cu eunucii care duc poruncile regelui ; eunucii îi cercetară cu ce păsuri veneau la palat ; totodată, în timp ce-i descoseau, ocărau pe paznici cu tot felul de amenințări fiindcă îi lăsaseră pe perși să intre, iar pe cei șapte îi opriră să treacă mai departe. Conjurații, îmbărbătîndu-se atunci unul pe altul, își traseră hangerele din teacă, îi străpunseră chiar unde se găseau pe toți eunucii care li se împotriveau, și astfel își croiră drum spre odăile bărbaților.

LXXVIII Se întîmplase că amîndoi magii erau înăuntru și se sfătuiau ce să facă după destăinuirea lui Prexaspes. Cînd văzură zăpăceala eunucilor și-i auziră țipînd, alergară împreună să vadă ce se întîmplă și, cînd își dădură seama de cele ce se petrecuseră, se întoarseră în pripă să pună mîna pe arme. Unul din ei apucă să înșface arcul, celălalt se repezi la suliță ; pe

dată încăierarea se și incinse. Celui care pusese mîna pe arc și săgeți, potrivnicii fiind prea aproape de el şi încolţindu-l, arcul nu i-a fost de nici un folos. Celălalt însă, se apără cu sulița și-l lovi pe Aspathines la coapsă, iar pe Intaphernes în ochi ; în urma acestei răni, Intaphernes își pierdu ochiul, dar totuși nu muri.

Așadar, unul din magi îi rănește pe aceștia doi ; celălalt, cum arcul nu-i fusese de nici un folos, fugi într-o cămară care dădea în odăile bărbaților, cu gîndul să zăvorască ușa. Doi din cei șapte, anume Darius şi Gobryas, se năpustiră pe urmele lui. Gobryas apucă pe mag de mijloc, iar Darius, aplecat asupra lor, nu știa ce să facă, de teamă ca nu cumva, în întuneric, să-l străpungă pe Gobryas. Acesta, văzîndu-l că nu se mișcă, il intrebă ce mai așteaptă, iar la răspunsul lui Darius că se teme ca nu cumva să-l rănească – Gobryas strigă : „Înfige spada chiar de-o fi s-o treci prin amîndoi !" Darius îl ascultă, lovi cu pumnalul și avu norocul să-l nimerească pe mag.

LXXIX După uciderea magilor, le tăiară capetele și lăsară pe loc pe acei care fuseseră răniţi, atît din pricina slăbiciunii lor, cit și pentru a face ei paza cetățuii. Ceilalți cinci, ținînd în mînă capetele magilor, alergară în goana mare afară din palat, strigînd cît îi ținea gura și făcînd o zarvă nemaipomenită ; apoi chemară pe ceilalți perși și, arătîndu-le capetele, le povestiră fapta ce-o săvirșiseră. În același timp, uciseră, fără alegere, pe toți magii cîți le ieșiră în cale. Perșii, cînd aflară isprava celor șapte și înșelăciunea magilor, se crezură îndreptățiți să facă la fel și ei : trăgîndu-și jungherele din teacă, omorîră pe toți magii care le ieșeau în cale. Dacă nu s-ar fi lăsat noaptea, n-ar mai fi rămas în viață nici un mag. [De atunci] perșii serbează în fiecare an această zi, mai presus de oricare alta, încingînd o mare petrecere căreia i-au dat numele de „Magophonia". Cînd perșii prăznuiesc această zi, nici unui mag nu-i este îngăduit să se arate la lumină, ci stau cu toții pe la casele lor, de dimineață pînă seara [195].

LXXX După ce zarva se potoli și se împliniră cinci zile din ziua omorului, cei care se răzvrătiseră împotriva magilor ţinură sfat despre felul cum se înfățișau lucrurile. Cu acest prilej s-au

rostit cuvîntări de necrezut pentru unii eleni, dar care nu-i mai puţin adevărat că s-au rostit.

Otanes dădu sfatul ca treburile ţării să fie aduse în faţa obştii perşilor, şi ţinu următoarea cuvîntare : „Părerea mea este că nu e bine ca unul singur din noi să ajungă stăpîn. Acest lucru nu e nici plăcut, nici potrivit. Ştiţi foarte bine pînă unde a mers trufia lui Cambyses şi cu toţii aţi încercat pe pielea voastră trufia magului. Cum poate oare monarhia să fie o orînduire nimerită cînd în monarhie este îngăduit unuia să facă tot ce vrea, fără să fie tras la răspundere ? Fie el şi cel mai desăvîrşit dintre oameni, pus în acest loc de frunte tot s-ar abate de la firea obişnuită. Trufia i se zămisleşte în suflet pe urma bunurilor ce le are la îndemînă, iar pizma este dintru început înnăscută în om. Cel ce-ar lua puterea în mînă, cu aceste două racile în suflet ajunge cu desăvîrşire rău ; plin de înfumurare şi invidie, săvîrşeşte nelegiuiri fără număr. Cu toate acestea, e limpede că un monarh ar trebui să fie lipsit de simţămîntul pizmei, înconjurat cum este de tot ce-i pofteşte inima ; faţă de cetăţeni însă, se întîmplă ca purtarea lui să fie tocmai alta decît ar trebui. Tiranul îi invidiază pe toţi cei de neam bun cîţi au mai rămas încă în viaţă, nu se simte bine decît alături de cei mai netrebnici dintre cetăţeni, îşi pleacă cu nesaţ urechea la defăimări. Un tiran e omul cel mai nestatornic cu putinţă : de-i arăţi o admiraţie potrivită, se supără că nu l-ai cinstit îndeajuns, ca pe un stăpîn ce este ; dacă cineva i se închină cu prea mare rîvnă, de asemenea se supără, zicînd că omul e un linguşitor. Vă voi spune însă acum ceea ce este şi mai rău : tiranul clatină rînduielile strămoşeşti, îşi bate joc de femei, ucide fără judecată pe oameni. Să nu uităm că puterea poporului poartă cel mai frumos nume de pe lume : isonomia [196]. În al doilea rînd, nu săvîrşeşte nici una din încălcările pe care le-nfăptuiesc tiranii. Ea împarte dregătoriile ţării prin tragere la sorţi, cel care are pe seamă o dregătorie răspunde de faptele sale [197] – şi toate hotărîrile se iau în sfatul obştesc. Eu zic, aşadar, să înlăturăm monarhia şi să ridicăm poporul; mulţimea face puterea". Aceasta a fost părerea înfăţişată de Otanes.

LXXXI Megabyzos îi îndemnă în schimb la oligarhie, spunînd cele ce urmează : „Cuvintele lui Otanes cu privire la

desfiinţarea monarhiei mi le însuşesc pe deplin. Cît despre ridicarea poporului la putere – aici se abate de la o judecată sănătoasă. Nimic nu-i mai smintit şi mai neobrăzat decît o mulţime netrebnică ; într-adevăr, ar fi peste putinţă de îndurat ca oamenii care cată să scape de trufia unui tiran să îngenuncheze sub cea a unei mulţimi dezlănţuite. Tiranul măcar, cînd face ceva, ştie ce vrea ; mulţimea însă nu poate s-o ştie. Şi cum ar putea şti, cînd niciodată n-a fost învăţată, nici n-a dat cu ochii de ce e bun şi cuviincios ! Ea se repede fără socotinţă la treburile ţării, împingîndu-le înainte asemenea unui şuvoi năvalnic. Aibă parte de ocîrmuirea norodului doar cei ce poartă gînd rău perşilor ; noi însă, alegîndu-ne o adunare alcătuită din bărbaţii cei mai destoinici, acestora să le încredinţăm puterea. În rîndurile lor ne vom afla şi noi – şi este de aşteptat că din partea celor mai cuminţi bărbaţi vor veni şi cele mai cuminţi hotărîri". Aceasta a fost părerea lui Megabyzos [198].

LXXXII În al treilea rînd, Darius îşi spuse şi el părerea zicînd : „În cele rostite de Megabyzos cu privire la mulţime cred că se cuprinde mult adevăr, nu însă şi în cele spuse despre oligarhie. Din cele trei feluri de ocîrmuiri pe care le-am cercetat, şi mă gîndesc la cea mai desăvîrşită înfăţişare a lor, adică la cea mai bună democraţie, oligarhie şi monarhie, cred că aceasta din urmă este cu mult cea mai potrivită. Se pare că nimic nu-i mai bun decît un bărbat destoinic ; călăuzit de vederi sănătoase, ar putea să ocîrmuiască mulţimea fără greş şi, mai presus de toate, faţă de răuvoitori ar şti să păstreze taina hotărîrilor luate. În oligarhie, unde mulţi se întrec în înţelepciune pentru binele obştesc, e cu neputinţă să nu izbucnească o puternică duşmănie personală. Fiecare în parte năzuind să fie în frunte şi părerile lui să biruie, se ajunge la o cumplită dihonie, de aici se trece la răzvrătiri, iar de la răzvrătiri, la vărsări de sînge care împing lucrurile tot spre monarhie. Prin această schimbare, se dovedeşte pe deplin cu cît este monarhia cel mai bun fel de stăpînire. Acuma, să zicem că poporul ar lua în mînă puterea – este iarăşi peste putinţă să nu săvîrşească tot felul de ticăloşii ; cînd ticăloşia îşi scoate însă capul la iveală, nu-i urmează dezbinare şi ură între netrebnici, ci, dimpotrivă, prietenii foarte strînse [199] ; căci cei care împilează ţara

o fac prin bună înțelegere. Lucrurile merg tot așa înainte, pînă cînd se găsește cineva care să se ridice în fruntea poporului și să-i țină în frîu pe astfel de oameni. Urmarea e că un asemenea conducător este admirat de popor și, cînd este admirat, nu întîrzie să ajungă și rege. Prin aceasta iarăși se dovedește că monarhia este cel mai bun fel de ocîrmuire. Dar, ca să nu lungesc vorba, de unde ne vine oare nouă libertatea? Cine ne-a dat-o? Oare democrația, oligarhia, sau monarhia? Credința mea este că dacă am fost mîntuiți de un singur bărbat [200], datori sîntem să păstrăm același fel de stăpînire. Afară de aceasta, să nu îngăduim să se strice rînduielile noastre strămoșești sub care ne-a mers așa de bine; căci n-o să dăm doară de și mai bine!"

LXXXIII Acestea au fost cele trei păreri, iar din cei șapte bărbați, patru se alăturară celui din urmă. Otanes, cel care stăruia să se statornicească în Persia egalitatea în drepturi, cînd își văzu înfrîntă părerea, luă din nou cuvîntul în mijlocul celorlalți și zise: „Tovarăși de luptă, este limpede că unul din noi trebuie să ajungă rege, fie că sorții vor cădea pe cineva dintre noi, fie că ne-am întoarce spre obștea perșilor, căreia i-am lăsa în seamă alegerea, fie printr-un oarecare alt mijloc. Eu, din partea mea, n-am să fac nici o împotrivire; n-am poftă nici să poruncesc, nici să mă supun. Mă lepăd de domnie dacă vă legați că nu voi primi porunci de la nici unul din voi, nici eu, atît cît voi trăi, nici urmașii mei în veci". După aceste cuvinte ale lui Otanes, cum ceilalți șase s-au învoit cu cele cerute, Otanes nu le mai puse nici o piedică, ci se ținu deoparte. Pînă în ziua de azi, această casă [adică a lui Otanes] mai dăinuiește încă, fiind singura familie de perși care se bucură de libertate, se supune stăpînirii numai cît poftește, fără a încălca vreodată legile țării [201].

LXXXIV Cei șase cîți mai rămăseseră se sfătuiră între ei care ar fi chipul cel mai drept să-și aleagă un rege; mai întîi luară hotărîrea ca, dacă stăpînirea regească ar ajunge în mîinile vreunuia din ei, lui Otanes și celor născuți din el să li se dea pe veci, în fiecare an, ca o cinstire cu totul aparte, haina medică [202], precum și toate darurile care au cea mai mare

preţuire la perşi. Ei se hotărîră să-l dăruiască pe Otanes cu toate aceste semne de vază pentru că el fusese cel dintîi care pusese la cale fapta ce săvîrşiseră şi el îi strînsese pe toţi laolaltă. Acestea sînt cele asupra cărora s-au înţeles că se cuvin lui Otanes îndeosebi, şi iată acum ce hotărîră şi pentru sine : oricare din cei şapte are dreptul să pătrundă oricînd vrea în palatul regesc, fără să fie mai dinainte vestit, afară doar dacă se întîmplă ca regele să fie culcat cu vreuna din femeile lui ; regelui nu-i este îngăduit să-şi ia soţii decît din neamul conjuraţilor [203]. Cu privire la puterea regească, hotărîră ca acela al cărui cal va necheza cel dintîi la răsăritul soarelui [204], cînd ei vor ieşi călări afară din oraş, a aceluia să fie domnia.

LXXXV Darius avea un om la cai, foarte isteţ, cu numele de Oibares [205]. Cînd cei şapte plecară fiecare la ale lui, Darius îi spuse grăjdarului : „Oibares, noi am crezut că e bine să-l recunoaştem de rege pe acela al cărui cal, călărit de stăpînul lui, va necheza cel dintîi o dată cu răsăritul soarelui. Acuma, de ai tu vreun meşteşug, vezi de potriveşte lucrurile în aşa fel ca cinstea să ne vină nouă şi nimănui altcuiva". Oibares răspunse aşa : „Stăpîne, dacă ţine numai de atît ca tu să fii ori să nu fii rege, poţi să ai deplină încredere şi să mergi cu inima uşoară, căci nimeni altul nu va fi rege în locul tău ; am eu farmecele mele". Darius cuvîntă iarăşi : „Dacă într-adevăr ştii vreun mijloc bun, zise el, a şi sosit timpul să te apuci de treabă fără zăbavă, căci încercarea ce ne aşteaptă are loc chiar mîine..." Cînd auzi acestea, Oibares îşi şi făcu pregătirile de trebuinţă : cum se lăsă noaptea, luă dintre iepe pe aceea pe care armăsarul lui Darius o îndrăgea cel mai mult şi, ducînd-o afară din oraş, o priponi acolo ; apoi aduse şi calul lui Darius. Oibares purtă armăsarul în jurul iepei, apropiindu-l tot mai mult, iar la urmă îl lăsă slobod s-o încalece.

LXXXVI Cum începu să se crape de ziuă, cei şase, după cum fusese înţelegerea, se înfăţişară călări ; cînd călăreţii străbătură marginea oraşului şi ajunseră la locul unde fusese priponită iapa în timpul nopţii, calul lui Darius, repezindu-se înainte, necheză straşnic ; o dată cu nechezatul calului, un fulger brăzdă cerul senin şi se auzi un bubuit de tunet [206]. Aceste

împrejurări, parcă potrivite de o mînă anume, înclinară cumpăna de partea lui Darius şi-l arătară drept neîndoielnicul cîştigător: ceilalţi, sărind jos de pe cai, se închinară pînă la pămînt în faţa lui Darius ca înaintea unui rege [207].

LXXXVII După unii, acestea au fost vicleşugurile lui Oibares, după alţii iată cum s-au petrecut lucrurile (amîndouă poveştile vin însă tot din gura perşilor): Oibares, după ce ar fi atins cu mîna părţile dinapoi ale iepei, şi-a ţinut mîna ascunsă în nădragi [208]; cînd, o dată cu răsăritul soarelui, caii scoşi din grajduri erau gata de plecare – Oibares, scoţîndu-şi mîna, a ridicat-o spre nările calului lui Darius; armăsarul, mirosind-o, a început să sufle şi să necheze.

LXXXVIII Aşa a fost rînduit rege Darius, fiul lui Hystaspes; afară de arabi, toţi locuitorii Asiei se aflau sub stăpînirea lui. Ei fuseseră supuşi mai întîi de Cyrus, iar pe urmă de Cambyses [209]. Singuri arabii nu încăpuseră niciodată sub jugul persan, ci ajunseseră aliaţii perşilor, îngăduindu-i lui Cambyses liberă trecere spre Egipt; fără bunăvoia arabilor, perşii n-ar fi putut vreodată să pătrundă în Egipt [210]. Darius îşi luă două soţii de neam mare, anume pe Atossa [211] şi pe Artystona [212], amîndouă fiice ale lui Cyrus; Atossa fusese înainte vreme soţia lui Cambyses, propriul ei frate, iar apoi soţia magului; Artystona era fecioară. Mai tîrziu se căsători şi cu fiica lui Smerdis, fiul lui Cyrus, al cărei nume era Parmys; în afară de aceste femei, avea de soţie şi pe fiica lui Otanes, cea care l-a dat pe mag în vileag [213]. Totul fu strîns sub puterea sceptrului lui. Una din cele dintîi griji ale lui Darius a fost să cioplească în piatră un chip care înfăţişa un bărbat călare; sub chip a săpat următoarele: „Darius, fiul lui Hystaspes, mulţumită isteţimii calului său (urma numele calului) şi a lui Oibares, grăjdarul său, a dobîndit tronul Persiei" [214].

LXXXIX După ce săvîrşi cele de mai sus în Persia, Darius înfiinţă douăzeci de guvernăminte pe care perşii le numesc satrapii [215]. După ce le înfiinţă şi le rîndui satrapi [216], aşeză birurile ce trebuia să-i plătească fiecare neam în parte şi statornici vecinii de pe lîngă aceste neamuri; apoi, depăşind vecinii

apropiați, le subordonă fiecăruia în parte alte neamuri mai îndepărtate [217].

Guvernămintele și vărsarea anuală a birurilor [218] le rostui în felul următor: acelora dintre ele care-și plăteau darea în argint, le porunci să plătească în talanți de Babilon, iar celor ce plăteau în aur, în talanți euboici [219]. Talantul babilonic face cît șaptezeci de mine euboice [220]. Pe vremea domniei lui Cyrus și apoi sub cea a lui Cambyses, stăpînirea nu așezase încă nici un bir, ci fiecare aducea daruri. Din pricina acestei statorniciri a birurilor și din alte asemenea pricini, perșii spun că Darius a fost un negustor, Cambyses un despot, iar Cyrus un părinte; cel dintîi pentru că din toate scotea bani, al doilea, fiindcă era aspru și nepăsător, iar cel de-al treilea, fiindcă era blînd la fire și se ostenea numai spre binele lor.

XC De la ionieni, magnesienii din Asia, eolieni, carieni și lycieni, milyeni, pamfylieni (căci aceștia plăteau la un loc tributul) – Darius scotea patru sute de talanți de argint. Toți aceștia alcătuiau împreună primul district [221]. De la mysieni, lydieni, lasoni, de la cabali și hygennei, lua cinci sute de talanți; aceștia alcătuiau al doilea district [222]. Locuitorii de pe țărmul drept al Hellespontului, cînd intri în strîmtoare, frigienii, tracii din Asia, paflagonii, mariandynii și syrienii plăteau un bir de trei sute șaizeci de talanți și alcătuiau laolaltă al treilea district [223].

De la cilicieni, regele primea trei sute șaizeci de cai albi, unul pe fiecare zi, și cinci sute de talanți de argint. Din acești bani, o sută patruzeci erau cheltuiți pentru călărimea care păzea pămîntul cilician, iar restul de trei sute șaizeci mergeau în vistieria lui Darius. Cilicia era al patrulea district [224].

XCI De la orașul Posideion [225] – pe care l-a întemeiat Amphilochos, fiul lui Amphiaraos [226], pe fruntariile dintre Cilicia și Syria – începînd de aci și pînă în Egipt, afară doar de ținutul arabilor (care era iertat de bir [227]), tributul se ridica la trei sute cincizeci de talanți. Acest district, al cincilea, cuprinde întreaga Fenicie, Syria, numită a Palestinei, precum și insula Cipru. Egiptul, părțile Libyei învecinate cu Egiptul, Cyrene și Barca (aceste ținuturi erau rînduite în districtul Egiptului, al

şaselea) trimiteau şapte sute de talanţi, fără să mai pun la socoteală banii scoşi din vînzarea peştelui din lacul Moeris[228]. Districtul Egiptului vărsa deci şapte sute de talanţi, afară de venitul provenit din peşte, şi o anume măsură de grîne. Grînele datorate, cîntărind o sută douăzeci de medimne, erau împărţite perşilor care locuiau în fortăreaţa Albă din Memfis[229], precum şi oştilor ce-i însoţeau. Sattagizii şi gandarii, dadicii şi aparyţii aduceau cu toţii în devălmăşie o sută şaptezeci de talanţi ; aceştia alcătuiau al şaptelea district[230]. De la Susa şi din restul regiunii kissienilor, mai veneau vreo trei sute de talanţi ; pe aici se întindea al optulea district[231].

XCII Babilonul şi restul Asiriei[232] trimiteau regelui o mie de talanţi în argint şi cinci sute de tineri eunuci[233]. Aceste ţinuturi alcătuiau al nouălea district. Ecbatana, toată Media, paricanii şi orthocoribanţii, cel de-al zecelea district, trimiteau patru sute cincizeci de talanţi[234] ; caspii, pausicii, pantimaţii şi dareiţii, cel de-al unsprezecelea[235], trimiteau şi ei împreună două sute, iar locuitorii din Bactria, pînă la aigli, adică al douăsprezecelea district, trei sute[236].

XCIII Din Pactyike şi din Armenia, cît şi de la neamurile învecinate acestor regiuni, pînă la Pontul Euxin, Darius lua patru sute de talanţi ; aici era al treisprezecelea district[237]. De la sagarţi, sarangi, thamanei, uţi, mycieni şi locuitorii insulelor din Marea Erythree, în care regele-i aşază pe cei surghiuniţi, lua un tribut de şase sute de talanţi ; aceştia se aflau într-al paisprezecelea district[238]. Saccii şi caspii aduceau şi ei două sute cincizeci de talanţi, alcătuind al cincisprezecelea district[239]. Parţii, chorasmii, sogdienii şi arii vărsau vistieriei trei sute de talanţi ; ei erau al şaisprezecelea district[240].

XCIV Paricanii şi etiopienii din Asia[241] aduceau patru sute de talanţi ; acesta era al şaptesprezecelea district. De la matieni, saspiri, alarodieni[242] se luau două sute de talanţi ; acesta era al optsprezecelea district. Moschii, tibarenii, macronii, mossynicii şi marsii[243] erau impuşi la trei sute de talanţi ; acesta era al nouăsprezecelea district. Dintre toate populaţiile pe care le cunoaştem, indienii[244] sînt cu mult cei mai numeroşi şi erau,

față de ceilalți, mai greu loviți de biruri, anume cu trei sute șaizeci talanți pulbere de aur. Acesta era al douăzecilea district.

XCV Dacă argintul în talanți babilonici se prețuiește după greutatea talantului euboic, ajungem la nouă mii cinci sute patruzeci de talanți [245] ; aurul fiind socotit de treisprezece ori mai scump ca argintul [246], pulberea de aur face, în talanți euboici, patru mii șase sute optzeci de talanți. Dacă adunăm toate acestea la un loc, tributul plătit anual lui Darius se ridica la paisprezece mii cinci sute și șaizeci de talanți euboici [247], fără să mai punem la socoteală și sume mai mărunte.

XCVI Acesta era tributul vărsat lui Darius de Asia și de o mică parte a Libyei [248] ; mai tîrziu însă se adăugară și alte tributuri din insule și de la locuitorii Europei care se întind pînă la hotarele Thessaliei [249].

Iată cum își strînge regele aceste dări în vistierie [250] : argintul topit este turnat în niște vase mari de lut ; spărgîndu-se apoi pereții vasului, argintul este dezghiocat din învelișul de lut. Cînd regele are nevoie de bani, bate atîta monedă cîtă îi trebuie de fiecare dată.

XCVII Prin urmare, aceasta era întocmirea satrapiilor și a birurilor [251]. Numai ținutul Persiei n-a fost trecut pe lista țărilor lovite de biruri : într-adevăr, perșii locuiesc într-o țară scutită de dări [252]. Populațiile care urmează nici ele n-au fost silite la vreun tribut, însă erau datoare să aducă daruri : anume este vorba de triburile etiopiene învecinate cu fruntariile Egiptului [253] și pe care le-a înfrînt Cambyses cînd a pornit împotriva etiopienilor macrobi, triburi ce trăiesc prin preajma cetății sfinte a Nysei [254] și țin sărbătorile lui Dionysos. Acești etiopieni, precum și vecinii lor, seamănă aceleași grîne [255] ca și calanții [256] din India ; bordeiele și le sapă sub pămînt [257]. Și unii și alții aduceau, și aduc încă și astăzi, la fiecare trei ani, două hoinice de aur curat, două sute de trunchiuri de lemn de abanos, cinci copii etiopieni, douăzeci de colți de elefanți [258].

Colchidienii [259] și vecinii lor [care se întind] pînă la poalele Caucazului – căci numai pînă la acest munte se întinde puterea perșilor – s-au îndatorat de bunăvoie la daruri ; mai spre miază-

noapte, dincolo de Caucaz, nimeni nu se mai sinchisește de perși. Aceste populații, pe vremea mea, mai aduceau încă tot la cinci ani darurile pe care le hotărîseră, o sută de băieți și o sută de fete. Arabii, la rîndul lor, aduceau în fiecare an cîte o mie de talanți de tămîie. Iată care sînt darurile închinate de aceste neamuri în afară de tribut.

XCVIII Iar aurul acela atît de mult, din care indienii trimit regelui praful despre care s-a vorbit, și-l agonisesc în felul următor : În părțile de răsărit ale Indiei se întinde o mare de nisip[260] ; din cîți oameni știm, și despre care putem spune ceva fără șovăială, indienii sînt cei mai îndepărtați dintre locuitorii Asiei, care-și au sălașurile spre revărsatul zorilor și soare-răsare. Aceste ținuturi ale Indiei sînt pustii din pricina nisipurilor. În India este un furnicar de oameni care nu vorbesc toți aceeași limbă ; unii din ei sînt păstori nomazi, alții nu, unii locuiesc în partea mlăștinoasă a fluviului și se hrănesc cu pește crud, pe care-l prind în bărci de trestie[261] ; fiecare luntre este făcută din partea crescută între două noduri de trestie[262]. Acești indieni poartă haine din scoarță de rogoz ; după ce retează și bat rogozul din fluviu, îl împletesc ca pe o rogojină și împletitura o poartă ca și cum ar fi o platoșă.

XCIX Alți indieni, locuind mai la răsărit de aceștia, sînt nomazi și mănîncă carne crudă ; ei se numesc padei[263]. Se zice că moravurile lor ar fi următoarele : dacă vreunul din ei se îmbolnăvește, fie bărbat, fie femeie, pe bărbat îl ucid ceilalți bărbați care-i sînt prieteni mai de aproape, sub cuvînt că dacă-l macină boala, carnea lui ar fi prăpădită pentru ospăț. Degeaba tăgăduiește omul că-i e rău, prietenii tot nu-l cred, îl omoară și pe urmă se veselesc la un mare praznic. Dacă o femeie bolește, de asemenea femeile mai legate sufletește de ea fac același lucru ca și bărbații. Pe cel care îmbătrînește îl jertfesc și-l mănîncă la un praznic. Puțini mai apucă bătrînețele, căci înainte de a-i scădea puterile, cel lovit de boală este ucis.

C La alți indieni găsești altfel de trai : nu ucid nici o vietate, nu seamănă, n-au obiceiul să-și ridice case ; ei se hrănesc cu buruieni ; în țara lor crește de la sine din pămînt o iarbă cu

grăunțele învelite într-o păstaie, mari cît bobul de mei [264] ; strîngînd boabele, le fierb cu teci cu tot şi le mănîncă. Cel care cade bolnav pleacă în pustie şi zace ; nimănui nu-i pasă nici dacă a murit, nici dacă boleşte.

CI La toți aceşti indieni despre care am vorbit, împreunarea dintre bărbat şi femeie se petrece în văzul lumii, de parcă ar fi vite ; culoarea pielii este aceeaşi la toți, foarte asemănătoare cu a etiopienilor [265]. Sămînța lor, pe care o slobozesc în femei, nu este albă ca a celorlalți bărbați, ci neagră, după cum le e şi pielea ; tot aşa este şi sămînța etiopienilor. Aceşti indieni locuiesc departe de Persia, spre soare-răsare, şi nu dau nici un fel de ascultare regelui Darius.

CII Alte neamuri de indieni locuiesc în vecinătatea cetății Caspatyros şi a Pactyikei [266] ; ei viețuiesc mai spre miazănoapte decît ceilalți indieni şi felul lor de trai se aseamănă cu al bactrienilor [267]. Aceştia sînt cei mai războinici dintre indieni şi cei care merg în căutarea aurului, căci prin părțile locului se întinde pustia stearpă din pricina nisipului. Prin întinderile pustii şi nisipoase forfotesc nişte furnici, ceva mai mici decît cîinii, dar mai mari decît vulpile [268]. La curtea regelui Persiei pot fi văzute cîteva, prinse la vînătoare pe aici [269]. Aceste furnici, săpîndu-şi casa sub pămînt, ridică grămezi de pămînt, aşa cum fac şi furnicile din Ellada şi în acelaşi chip ; la înfățişare seamănă foarte mult cu cele din Ellada. Nisipul ridicat de ele este amestecat cu firişoare de aur. După acest nisip merg oamenii în pustie, înhămînd fiecare trei cămile, la dreapta şi la stînga animale de partea bărbătească pe care le mînă din hățuri, iar la mijloc o cămilă de parte femeiască ; pe cămila din mijloc încalecă chiar omul [270], avînd însă grijă să înhame o cămilă fătată de curînd şi pe care o desparte de puii ei. Cămilele, în ce priveşte iuțeala, nu sînt mai prejos decît caii, afară de asta sînt în stare să care poveri mult mai grele.

CIII Nu voi mai descrie ce înfățişare are cămila, pentru că elenii o cunosc ; voi vorbi numai despre cîteva lucruri pe care ei nu le ştiu. Cămila are la picioarele dindărăt cîte două coapse

şi doi genunchi ; părţile bărbăteşti trec printre picioarele dinapoi şi sînt întoarse spre coadă [271].

CIV În felul acesta, şi înhămînd animalele aşa cum am spus, indienii se duc să caute aurul, socotindu-se să-l strîngă cînd va fi arşiţa mai cumplită. În timpul arşiţei, furnicile se fac nevăzute sub pămînt. Prin acele ţinuturi, cel mai tare frige soarele de dimineaţă, şi nu cum se întîmplă pe aiurea, la amiază ; căldura ţine cît timp se ridică soarele pe cer, pînă la ceasul cînd la noi se sparge tîrgul. În tot timpul acesta, soarele frige mult mai tare ca la nămiezi în Ellada, aşa încît se zice că locuitorii sînt atunci nevoiţi să se stropească cu apă. La amiază, în India, căldura este la fel ca şi în alte părţi. Cînd coboară spre apus, soarele are la ei aceeaşi putere ca într-alte părţi de dimineaţă ; pe măsură însă ce asfinţitul se face tot mai rece, la scăpătatul soarelui este de-a dreptul frig [272].

CV Cînd indienii, ducînd cu ei desagi, ajung la ţintă, îşi umplu desagii cu nisip şi apoi o iau îndărăt la sănătoasa, cît pot de repede ; căci, după cîte spun perşii, furnicile, adulmecîndu-i după miros, se iau după ei. Ca iuţeală sînt neîntrecute, aşa că, dacă indienii nu le-ar lua-o cu mult înainte la drum, pînă cînd se strîng ele la un loc, nici unul din ei n-ar mai scăpa cu viaţă. Cămilele de parte bărbătească (care la fugă sînt mai încete decît cele de parte femeiască şi de-abia se mai tîrăsc) sînt dezlegate pe rînd [273] ; cea din mijloc în schimb, cu gîndul la puii pe care i-a părăsit, nu slăbeşte nici o clipă pasul. După spusele perşilor, astfel îşi dobîndesc indienii cea mai mare parte din aurul lor ; o alta, mult mai neînsemnată, o scot din minele de aur de prin partea locului.

CVI Ţările de la marginile lumii care sînt locuite au cele mai bune produse, aşa cum Ellada se bucură în schimb de cele mai plăcute anotimpuri [274]. Într-adevăr, după cum am spus ceva mai sus, spre răsărit, India este ultima ţară locuită ; acolo, vieţuitoarele cu patru picioare şi zburătoarele sînt cu mult mai mari decît în alte ţinuturi, afară doar de cai ; aceştia sînt întrecuţi în mărime de cei din Media, cunoscuţi sub numele de cai niseeni [275]. Tot aici se află şi aur din belşug [276], parte scos

prin săpături, parte cărat de apele rîurilor și parte dobîndit așa cum am arătat. Tot în această țară cresc niște tufe sălbatice care rodesc lînă[277], mult mai frumoasă și mai mătăsoasă decît cea tunsă de pe oi ; indienii culeg lîna de pe acești copăcei pentru îmbrăcăminte.

CVII Spre miazăzi, cea mai îndepărtată țară locuită este Arabia ; din toate țările lumii, numai aici se fac tămîia, smîrna, casia, scorțișoara și ledanul[278]. Toate acestea, afară de smirnă, arabii le dobîndesc cu mare anevoie. Tămîia o strîng arzînd styraxul[279] pe care în Ellada îl aduc fenicienii ; așa capătă ei tămîie, prin arderea styraxului, căci copacii producători de tămîie sînt păziți de niște șerpi înaripați, mititei și tărcați, care stau grămadă în jurul fiecărui copac. Toți șerpii aceștia năvălesc în cete asupra Egiptului ; nimic altceva nu-i alungă departe de copaci decît fumul styraxului.

CVIII Arabii spun că toată țara lor ar mișuna de acești șerpi, dacă nu s-ar întîmpla cu ei ceva asemănător cu ceea ce știm că se întîmplă cu viperele. Într-adevăr, pronia cerească, fiind înțeleaptă – cum e și firesc să fie – a rînduit ca acele viețuitoare fricoase și care se mănîncă să fie toate foarte puioase – ca nu cumva, mîncate într-una, să ajungă să li se stingă neamul ; iar, în schimb, cele rele și vătămătoare să nască pui puțini[280]. Așa, de pildă, iepurele, vînat de orice fiară, de păsări și de om, este într-atîta de puios, încît singur din toate animalele zămislește din nou înainte de a fi fătat ; în pîntecele iepuroaicei se pot afla deodată un pui cu blăniță, un altul fără, altul de-abia plămădit în mitră, și ea e pe cale să mai zămislească unul. Așa e soiul acestui animal[281]. Iată însă leoaica. Ea, care este fiara cea mai puternică și mai îndrăzneață, fată doar o dată în viață un singur pui, căci atunci cînd fată leapădă, o dată cu fătul, și mitra. Pricina acestui fapt este următoarea : puiul de leu, pe cînd se mai află încă în pîntecele maică-sii și începe să miște, avînd cele mai ascuțite gheare dintre toate fiarele, sfîșie pereții mitrei ; și, cu cît crește, o rupe, zgîriind-o tot mai adînc. Cînd vine sorocul nașterii, n-a mai rămas din mitră nici o fărîmă nevătămată.

CIX De asemenea, dacă cumva năpîrcile și șerpii zburători din Arabia s-ar înmulți după cum le este firea, traiul pe pămînt n-ar mai fi cu putință pentru oameni ; în clipele însă cînd ele se împerechează și șarpele bărbătesc își sloboade sămînța, șerpoaica își implîntă colții în gîtul lui și, înhățîndu-l strîns, nu-i dă drumul pînă nu i-a mîncat gîtul de tot. Partea bărbătească piere așa cum am povestit. Femeiușca plătește și ea uciderea bărbătușului, cum veți vedea îndată : puii își răzbună părintele încă în pîntecul mamei, căci îi rod mitra și pe urmă își croiesc drum afară, mîncîndu-i în întregime măruntaiele.

Ceilalți șerpi, care nu sînt vătămători oamenilor, fac ouă [282] și scot puzderie de pui. Viperele sînt răspîndite în lumea întreagă ; șerpii înaripați se găsesc însă grămădiți numai în Arabia și nicăieri în altă parte ; de aceea și par așa de mulți.

CX Așadar, în acest fel string arabii tămîia ; iată acum cum fac pentru casia [283] ; pornesc în căutarea ei după ce-și acoperă tot trupul și fața – afară de ochi – cu piei de vită și alte animale. Casia se găsește prin bălți nu prea adînci [284] ; în jurul bălții, și chiar într-însa, roiesc niște jivine înaripate, foarte asemănătoare la înfățișare cu liliecii ; ele scot niște țipete înfiorătoare și sînt grozav de puternice la luptă. Oamenii adună casia apărîndu-și bine ochii de aceste lighioane.

CXI Culesul scorțișoarei e și mai nemaipomenit. Unde crește scorțișoara și în ce fel de pămînt, localnicii nu sînt în stare s-o spună, afară doar de unii, care, după o tradiție vrednică de crezare, spun că ea crește chiar prin ținuturile unde a fost crescut Dionysos. Ei povestesc cum acele coji răsucite, pe care noi am învățat de la fenicieni să le numim cinnamonă (scorțișoară) [285], sînt purtate în cioc de niște păsări mari ; păsările le cară ca să-și facă cuibul pe care-l lipesc cu lut de pereții stîncoși ai munților, acolo unde nu poate călca picior de om. Ca să ajungă la ele, iată ce meșteșugesc arabii : după ce taie în bucăți cît mai mari hoituri de bou și măgar, ca și de alte vite de jug, le duc în acele pustietăți, unde le pun cît mai aproape de cuiburi ; iar ei se îndepărtează și pîndesc mai în lături. Păsările, repezindu-se în jos, înhață carnea din zbor și o duc la cuib [286] ; cuiburile, nefiind în stare să țină greutatea, se prăbușesc la pămînt, iar oamenii stau

la pîndă şi în chipul acesta adună scorţişoara, care, odată adunată, ajunge şi pe meleaguri străine.

CXII În ce priveşte ledanul, căruia arabii îi zic ladan, se adună într-un chip care-i mai minunat decît toate : venind dintr-un loc puturos, are o mireasmă îmbătătoare. El se găseşte, într-adevăr, prins de barba caprelor şi a ţapilor de care se lipeşte, fiind un fel de răşină vîscoasă lăsată de un arbust. Se întrebuinţează la pregătirea multor parfumuri şi arabii o folosesc mai ales ca mirodenie de ars.

CXIII Cît am vorbit despre plantele aromate e de ajuns ; toată ţara Arabiei răspîndeşte de pe urma lor o mireasmă minunată. Tot acolo găseşti două soiuri de oi, care merită să te uimească şi care nu se mai află nicăieri altundeva. Unul din ele are cozile lungi, cam de trei coţi, care, dacă ciobanul le-ar lăsa să se tîrască după oi, s-ar acoperi de răni tot frecîndu-se de pămînt. Numai că fiecare cioban se pricepe la dulgherie : ei meşteresc un fel de roabe pe care le pun sub cozile oilor ; fiecare oaie are, prin urmare, coada legată de cîte o roabă. Celălalt soi de oi are cozile late, ajungînd şi pînă la un cot lăţime [287].

CXIV Acolo unde partea de miazăzi a bolţii cereşti se înclină spre soare-apune, acolo se întinde ţara Etiopiei, ultima din ţările locuite. Ea este foarte bogată în aur, în elefanţi uriaşi [288], în tot soiul de copaci sălbatici, lemn de abanos şi are bărbaţii cei mai înalţi şi mai frumoşi [289] din lume, cărora le este hărăzită viaţa cea mai îndelungă.

CXV Acestea sînt părţile cele mai îndepărtate ale Asiei şi ale Libyei. Despre ultimele ţinuturi ale Europei, care se întind spre apus, nu pot spune nimic cu temei [290]. Eu unul nu pot crede să fie vreun fluviu numit de barbari Eridanul, care s-ar vărsa în Marea Nordului, şi de pe ale cărui maluri se zice că s-ar aduce chihlimbarul, nici nu ştiu nişte insule Cassiterite, de unde ne-ar veni cositorul [291]. Mai întîi, însuşi numele „Eridan" mărturiseşte că este elen şi nu barbar [292], plăsmuit de vreun poet oarecare ; apoi, pe de altă parte, cu toată silinţa ce mi-am dat, mi-a fost peste putinţă să aflu de la vreun om că a văzut cu ochii lui

vreo mare care scaldă țărmurile Europei prin acele meleaguri. Tot ce știm e că chihlimbarul și cositorul ne vin de acolo.

CXVI Spre nordul Europei, aurul pare să se găsească mai din belșug ; cum ajung să-l dobîndească, iarăși n-aș putea să spun fără greș ; se zice totuși că este răpit de la niște zgripțori de către arimaspi, oameni cu un singur ochi [293]. Nu sînt însă de loc încredințat că se nasc oameni cu un singur ochi, care în toate celelalte privințe să fie la fel cu toți oamenii. Oricum ar fi, se vede că marginile lumii, care închid celelalte ținuturi și le strîng ca într-un inel, cuprind tot ce nouă ni se pare a fi mai bun și mai rar [294].

CXVII În inima Asiei se află o cîmpie încinsă din toate părțile de un lanț de munți, străpuns doar de cinci pasuri [295]. Odinioară, această cîmpie aparținea chorasmilor [296], întinzîndu-se chiar pe hotarul lor, precum și pe cel al hyrcanilor [297], parților, sarangilor [298] și thamaneilor ; de cînd însă perșii au pus mîna pe putere, cîmpia a căzut sub stăpînirea marelui rege. Din șirul de munți care înconjoară cîmpia izvorăște un mare fluviu al cărui nume e Akes [299]. Fluviul, înainte vreme despărțit în cinci brațe, uda pămînturile neamurilor mai sus pomenite, rostogolindu-și apele prin trecătorile ce dau spre fiecare din ele. De cînd însă aceste neamuri au trecut sub stăpînirea marelui rege, iată ce-au pățit. Regele, zăgăzuind trecătorile din munți, a pus de s-au ridicat la fiecare trecătoare niște stăvilare ; apele fiind împiedicate să mai treacă, cîmpia aflată în mijlocul lanțului muntos, din pricina prisosului apelor fluviului care acum nu mai avea ieșire pe nicăieri, s-a prefăcut într-o mare. Oamenii, de multă vreme deprinși să se folosească de apa fluviului, nemaiavînd cum să facă acest lucru, s-au văzut loviți de o cumplită pacoste. Iarna mai ploua și pe la ei, cum plouă și pe la alții ; vara în schimb, cînd semănau meiul și susanul, duceau mare lipsă de apă.

Cînd n-au mai putut răbda seceta, ducîndu-se în Persia, bărbați și femei, s-au așezat în fața porților palatului regesc și s-au pus pe vaiete și bocete. Drept urmare, regele a poruncit să se deschidă numai porțile care dădeau spre pămînturile acelora dintre ei care aveau mai grabnică nevoie ; cînd pămîntul lor s-a îmbibat și a mustit de apă, porțile s-au închis din nou, iar regele

a dat poruncă să se deschidă altele la rînd, pentru alte triburi rămase în suferință, care se vor fi tînguit cel mai tare. După cîte știu, marele rege stoarce mari sume de bani cînd deschide stăvilarele, afară de birul obișnuit [300]. Așa stau lucrurile pe acolo.

CXVIII Din cei șapte bărbați care s-au sculat împotriva magului, unuia – și anume lui Intaphernes [301] – i s-a tras moartea îndată după răscoală, pentru că a săvîrșit cu semeție următoarea faptă : odată voia să intre în palat ca să stea de vorbă cu regele asupra unor treburi ; după cum se știe, se întocmise rînduiala ca cei șapte care se răsculaseră împotriva magului să aibă liberă intrare la rege, fără să-l mai întrebe dacă-i primește, afară doar dacă s-ar fi întîmplat ca regele să fie în pat împreună cu vreuna din soțiile lui. Intaphernes, prin urmare, cum făcea parte din ceata celor șapte, se crezu în drept să nu mai înștiințeze pe rege și vru să intre înăuntru. Straja de la poartă și slujbașul care lăsa lumea înăuntru nu-i îngăduiră să treacă nici în ruptul capului, zicînd că regele era culcat cu o femeie. Atunci, năzărindu-i-se că oamenii mințeau, iată ce ispravă făcu Intaphernes : trăgîndu-și paloșul din teacă, tăie străjerilor urechile și nasul, înșiră bucățile de-a lungul căpăstrului de la calul lui și apoi, trecîndu-le căpăstrul pe după grumaz, le dădu drumul așa legați.

CXIX Slujitorii se înfățișară regelui și-i spuseră pricina pățaniei lor. Darius, temîndu-se ca nu cumva fapta să fi fost săvîrșită cu învoiala celor șase [302], trimise după fiecare în parte și-i ispiti îndeaproape dacă încuviințează cele întîmplate. După ce se încredință că faptul fusese săvîrșit de Intaphernes fără vreun amestec al celorlalți, puse mîna pe Intaphernes, pe copii, cît și pe toate rudele lui apropiate, avînd mari bănuieli că el și neamurile lui uneltesc împotrivă-i. După ce-i prinse, îi trimise în lanțuri la moarte.

Soția lui Intaphernes însă tot alerga în sus și în jos în fața porților palatului regesc, plîngînd și tînguindu-se într-una. Cum femeia nu-și mai ostoia plînsul, lui Darius i se făcu milă de ea și îi trimise vorbă : „Femeie, regele Darius îți îngăduie să scapi din ghearele morții pe unul din familia ta care zace în lanțuri, pe oricare anume ai să alegi tu“. După ce stătu și se gîndi, ea răspunse așa : „Dacă regele îmi dăruiește viața unuia singur, voi

alege dintre toţi pe fratele meu". Aflînd răspunsul, Darius, uimit de aceste cuvinte, îi trimise o altă întrebare zicînd : „O, femeie, regele te întreabă ce gînd ai avut în minte cînd ţi-ai lăsat în voia sorţii bărbatul şi copiii şi ai hotărît să-ţi rămînă în viaţă fratele, care-ţi este şi mai străin decît copiii şi mai puţin drag decît soţul ?" Ea răspunse atunci aşa : „O rege, dacă va voi cerul, poate voi mai avea alt bărbat şi alţi copii ; cum însă tatăl şi mama mea nu mai trăiesc, este peste putinţă să mai am vreodată alt frate [303]. Iată cum am judecat eu cînd am spus cele ce-am spus". Lui Darius i se păru că femeia vorbise cu mult miez şi dădu drumul şi celui pe care-l ceruse ea şi celui mai vîrstnic dintre feciorii ei – plăcîndu-i cum gîndise ; pe ceilalţi însă îi ucise pînă la unul. Aşadar, după cum am povestit, chiar de la început pieri unul din cei şapte.

CXX Cam pe vremea bolii lui Cambyses s-au mai petrecut si următoarele întîmplări. Un pers, Oroites, rînduit de Cyrus să fie satrap la Sardes [304], îşi puse în gînd să înfăptuiască o nelegiuire : fără să fi păţit ceva sau să fi auzit vreo vorbă nepotrivită din partea lui Polycrates, tiranul Samosului, fără măcar să fi dat vreodată ochii cu el, se hotărî să-l prindă şi să-l piardă. După spusele mai multora, ura lui Oroites s-a aprins din următoarea pricină : aşteptînd odată la poarta regelui împreună cu un alt pers, anume Mithrabates, satrapul din Daskyleion [305], din vorbă în vorbă au ajuns să se certe. Cum tot îşi cîntăreau vrednicia, Mithrabates îi spuse mustrător lui Oroites : „Te numeri tu oare printre bărbaţi, cînd n-ai fost în stare să cucereşti pentru regele nostru insula Samos, vecină cu satrapia ta ? Şi totuşi este foarte lesne să pui mîna pe insulă dacă a putut fi cucerită de unul din băştinaşi – care şi acum o stăpîneşte – sprijinit în răscoala pusă la cale doar de cincisprezece oameni" [306]. Se zice că atunci Oroites, mîhnit adînc de aceste cuvinte pline de ocară, a hotărît în inima lui, nu atît să se răzbune pe cel care le rostise, ci mai ales să-l nimicească cu desăvîrşire pe Polycrates, din pricina căruia îşi atrăsese asemenea mustrare.

CXXI Alţii, mai puţini la număr, povestesc că Oroites ar fi trimis un sol la Samos să întrebe ceva (nu se spune ce anume). Polycrates se afla întîmplător în camera bărbaţilor lungit pe un

pat, de față fiind și Anacreon din Teos [307]. Fie că dinadins n-a dat nici o însemnătate întrebărilor lui Oroites, fie că a fost doar o întîmplare, cînd intră trimisul lui Oroites să-i vorbească, Polycrates, care se nimerise să stea cu fața la perete, nici nu s-a întors, nici nu i-a răspuns.

CXXII Acestea ar fi fost deci cele două pricini care i-ar fi adus lui Polycrates moartea ; liber fiecare s-o creadă pe care vrea.

Adevărul este că Oroites, aflîndu-se în Magnesia pe malurile fluviului Meandru [308], a trimis la Samos cu o solie pe Myrsos, fiul lui Gyges, un lydian, deoarece cunoștea gîndurile lui Polycrates. Polycrates – după cîte știm noi, afară de Minos din Cnossos sau de vreun alt stăpînitor al mărilor care va fi fost înaintea lui Minos – este cel dintîi elen care și-a pus în minte să se facă stăpînul mărilor [309]. În epoca așa-zisă a „vîrstei oamenilor" [309 bis], Polycrates este cel dintîi care și-a făcut mari speranțe cu privire la stăpînirea Ioniei și a insulelor.

Oroites, aflînd deci de gîndurile lui Polycrates, îi trimise o solie prin care îi spunea : „Oroites grăiește către Polycrates astfel : mi-a ajuns la ureche că tu pui la cale fapte mari, dar că puterile tale bănești nu sînt pe măsura lor. Acuma, de vei face ce te sfătuiesc eu, va fi bine și de tine și mă vei mîntui și pe mine. Regele Cambyses urzește moartea mea ; despre aceasta am primit vești neîndoielnice [310]. Tu vino și scoate-mă de unde sînt, și pe mine și comorile ce le am pe mînă, ia-ți partea cuvenită, iar restul îmi rămîne mie. Cu aceste bogății vei putea ajunge stăpînul întregii Ellade. Dacă n-ai încredere în privința banilor, trimite pe omul tău cel mai de credință și îi voi arăta aceluia ceea ce am".

CXXIII Auzind aceste cuvinte, Polycrates se lăsă ispitit și se învoi bucuros ; cum era însuflețit de dorința de a avea bani cît mai mulți, trimise mai întîi în Magnesia pe Maiandrios, fiul lui Maiandrios, cetățean al Samosului, care-i era și grămătic ; acesta, scurtă vreme după întîmplările ce le povestesc, a închinat în întregime templului Herei minunata mobilă din încăperile pentru bărbați ale palatului lui Polycrates. Oroites, aflînd că trebuia să sosească un trimis care să vadă starea avuțiilor, iată cum se pregăti : umplînd cu pietre opt lăzi pînă aproape de gură, presără

un strat de aur pe deasupra pietrelor şi apoi, înnodind bine legătura lăzilor, le ţinu gata la vedere. Maiandros veni, le văzu şi înştiinţă pe Polycrates.

CXXIV Polycrates, cu toate rugăminţile ghicitorilor de la curte şi ale prietenilor săi, se pregăti să plece chiar el în Magnesia. Afară de aceasta, fiica lui avusese, pe cînd dormea, următorul vis : se făcea că tatăl ei, ridicat sus, în slăvile cerului, era scăldat de Zeus şi uns de soare cu miresme. După acest vis, fata încercă tot ce-i stătea în putere ca să-l oprească pe taică-său să plece la Oroites ; tiranul era gata suit pe o penteconteră şi fata tot îi mai striga încă prevestirile de rău. Atunci el o ameninţă că, dacă se va întoarce teafăr, o va lăsa multă vreme să rămînă fecioară. Ca răspuns, ea înălţă rugi să se împlinească ameninţarea lui : mai bucuroasă era să rămînă cit de multă vreme fecioară decît să-şi piardă părintele.

CXXV Polycrates totuşi, neţinînd seama de sfaturile nimănui, porni pe mare spre Oroites, ducînd cu sine o ceată întreagă de prieteni, printre care se găsea şi medicul Demokedes, fiul lui Calliphon, cetăţean al Crotonei, cel mai priceput pe acea vreme dintre toţi cei din tagma lui.

De îndată ce puse piciorul pe pămîntul Magnesiei, Polycrates muri de o moarte grozavă, nevrednică de el şi de înaltele lui năzuinţe. Lăsînd la o parte pe tiranii Syracusei – nici unul din ceilalţi tirani ai elenilor nu este vrednic să fie apropiat de Polycrates ca strălucire. După ce-l ucise într-un chip care nici nu se poate povesti, Oroites îi răstigni leşul. În schimb, le dădu drumul tuturor samienilor care-l însoţiseră pe tiran, atrăgîndu-le luarea-aminte să-i poarte recunoştinţă, deoarece datorită lui ajunseseră liberi ; cît despre străinii sau sclavii care-l însoţiseră pe Polycrates, îi păstră, sub cuvînt că îi socoate în rîndurile robilor. Polycrates, atîrnat de cruce, împlini cu prisosinţă vedenia din visul fiică-sii : era scăldat de Zeus ori de căte ori ploua şi uns de soare cînd îi mustea trupul umflat [311].

Un asemenea sfîrşit a curmat şirul întîmplărilor norocoase din viaţa lui Polycrates, aşa cum îi prezisese, de altfel, Amasis, regele Egiptului.

CXXVI Nu după multă vreme însă, urgia cerească, răzbunîndu-l pe Polycrates, îl lovi și pe Oroites. După moartea lui Cambyses, cît ținu domnia magilor, Oroites, rămas la Sardes, nu le fu de nici un folos perşilor, cărora mezii [312] le răpiseră puterea. În aceste vremuri tulburi îl ucise pe Mithrabates, satrapul din Daskyleion, cel care odinioară îi făcuse mustrări pentru Polycrates, şi după Mithrabates și pe Cranaspes, fiul acestuia, amîndoi bărbaţi de seamă printre perşi. În multe chipuri își dovedi Oroites trufia : aşa, de pildă, sosind odată la el un trimis [313] al lui Darius cu veşti care nu-i erau tocmai pe plac, puse să-l pîndească la drumul mare şi-l ucise cînd se întorcea acasă. După săvîrşirea omorului, îl făcu nevăzut cu cal cu tot.

CXXVII Darius, îndată ce se făcu stăpîn pe tron, dorea din tot sufletul să se răzbune pe Oroites pentru nelegiuirile săvîrşite, dar mai ales pentru uciderea lui Mithrabates și a fiului său. Cu toate acestea, nu socoti cuminte să trimită de la început o oştire împotriva lui, şi din pricină că apele nu se liniștiseră încă, domnia fiind nouă, și pentru că aflase că Oroites era foarte puternic [314] ; într-adevăr, pe satrap îl păzea o strajă alcătuită din o mie de perşi şi avea sub stăpînirea sa districtele Frigiei, Lydiei şi Ioniei. În asemenea împrejurări, iată ce făcu Darius : chemîndu-i la sine pe fruntașii perşilor le vorbi aşa : „O bărbaţi perşi, care din voi s-ar lega față de mine să împlinească o faptă care cere mai degrabă iscusință decît număr și putere [315] ? Căci acolo unde se cere iscusință, nu încape silă. Care dintre voi ar putea sau să mi-l aducă de viu pe Oroites sau să-l ucidă ? Omul acesta n-a fost niciodată de folos perşilor şi a săvîrşit mari fărădelegi ; i-a făcut să piară pe doi dintr-ai noștri, i-a omorît şi pe cei trimişi de mine cu poruncă să se înfățișeze la curte. Mai înainte ca el să le facă perşilor vreun rău şi mai mare trebuie să-l lovim de moarte".

CXXVIII Acestea-s cuvintele lui Darius. Pentru rege săriră de îndată treizeci de bărbaţi, fiecare doritor să-i împlinească voia. Cum se sfădeau între ei, Darius îi potoli și îi îndemnă să tragă la sorţi. Sorţii căzură pentru Bagaios, fiul lui Arhontes. După ce ieși la sorţi, Bagaios făcu precum urmează : ticluind o mulțime de scrisori care priveau tot felul de treburi, puse pe ele

sigiliul lui Darius ; apoi, luîndu-le cu sine, plecă la Sardes. Sosind aici și fiind dus în fața lui Oroites, rupînd pecețile, desfăcu pe rînd fiecare sul și-l dădu spre citire grămăticului regesc [316] ; căci toți satrapii au pe lingă ei grămătici regești. În timp ce inmîna scrisorile, Bagaios trăgea cu coada ochiului la străji să vadă dacă sînt semne că oamenii ar fi gata să se răzvrătească împotriva lui Oroites. Văzîndu-i că arată mare cinstire pentru scrisori și mai ales față de cuprinsul lor, mai înmînă una în care stăteau scrise următoarele : „Perși, regele Darius vă oprește de a mai sta de strajă lui Oroites". Soldații, la auzul acestor cuvinte, puseră jos sulițele [317]. Bagaios, îmbărbătat de supunerea soldaților față de porunca scrisă, îndrăzni atunci să-i dea grămăticului și pe cea din urmă în care stătea scris : „Regele Darius poruncește perșilor din Sardes să-l ucidă pe Oroites". Străjile, de îndată ce auziră acestea, își traseră cuțitele și-l uciseră pe satrap pe loc. Astfel îl ajunse pe Oroites persanul urgia cerurilor [318], răzbunîndu-l pe Polycrates din Samos.

CXXIX Averile lui Oroites fură ridicate și aduse la Susa. Nu mult mai tîrziu se întîmplă ca regele Darius, aflîndu-se la o vînătoare, să-și sucească piciorul sărind jos de pe cal. Scrîntitura fusese așa de grozavă, că osul de la gleznă îi ieșise din încheietură. Socotind că are la îndemînă medici egipteni [319], vestiți ca cei mai neîntrecuți în meșteșugul tămăduirii, se dădu la început pe mîna lor. Aceștia însă, încercînd să-i pună cu sila piciorul la loc, îi făcură și mai rău. Șapte zile și șapte nopți, durerile neslăbindu-l de loc, somnul nu se lipi de Darius ; în ziua a opta, mergîndu-i tot mai prost, cineva, care mai înainte vreme se vede că auzise la Sardes despre dibăcia lui Demokedes din Crotona, îi vorbi regelui despre el. Darius dădu poruncă ca Demokedes să-i fie adus cît mai repede cu putință. Medicul, găsit printre robii lui Oroites – unde fusese dat uitării – fu adus în fața tuturor, tîrîndu-și lanțurile de picioare și îmbrăcat in zdrențe.

CXXX Îndată ce se înfățișă curții, Darius îl întrebă dacă stăpînea arta vindecării. El nu dezvălui totuși cine este, de teamă ca nu cumva, dîndu-se cu totul pe față, să nu mai fie lăsat să se întoarcă vreodată in Ellada. Darius însă își dădu bine seama că omul, deși cunoscător, se prefăcea – și porunci celor ce-l

aduseseră să-i mai aducă în odaie bice şi ţepi. Elenul fu atunci ceva mai deschis şi spuse că nu ştia prea bine meşteşugul leacurilor, dar că tot se pricepea niţel, fiindcă odinioară umblase mult pe la un medic. După aceea, cum Darius se lăsă pe mîna lui, Demokedes, începu să-i facă oblojeli elenice şi, folosindu-se de mijloace liniştitoare după cele dureroase, făcu mai întîi ca regele să-şi redobîndească somnul şi în scurt timp îl vindecă cu totul, după ce Darius îşi pierduse orice nădejde să mai fie vreodată zdravăn de picior [320]. După ce s-a vindecat, Darius îl dărui cu două perechi de obezi de aur, iar Demokedes îl întrebă dacă dinadins îi îndoia răul, fiindcă îl făcuse bine. Lui Darius, plăcîndu-i cuvîntul, îl trimise pe elen la soţiile lui. Eunucii care îl însoţeau le spuseră femeilor că el scăpase viaţa regelui. Atunci fiecare din ele, scoţînd cu un talger bani din lada cu aur, îl copleşiră pe Demokedes cu daruri atît de bogate, că sluga care umbla în urma lui, un anume Skiton, adunînd staterii [321] ce cădeau pe de lături din talger, îşi agonisi o adevărată avere în aur.

CXXXI Iată cum, după ce plecase din Crotona, legase Demokedes prietenie cu Polycrates. La Crotona, mereu sîcîit de un tată arţăgos şi mînios din fire, nemaiputînd răbda, şi-a luat lumea în cap şi s-a dus la Egina. Statornicindu-se aici, chiar din primul an de practică, îi întrecu pe cei mai buni medici, deşi era lipsit de scule şi de toate cele trebuincioase în meseria lui. În al doilea an, egineţii îl plătiră cu un talant din vistieria cetăţii [322]; în al treilea, atenienii îi dădură o sută de mine şi într-al patrulea, Polycrates, doi talanţi [323] şi aşa ajunsese Demokedes la Samos. Datorită lui, medicii din Crotona cîştigară o faimă deosebită; într-o vreme, se spunea chiar că medicii din Crotona sînt cei dintîi din Ellada în meseria lor, şi că după ei vin cei din Cyrene [324]. Tot pe atunci argienii treceau drept cei mai neîntrecuţi cîntăreţi [325].

CXXXII La Susa, după ce-l tămădui pe Darius, Demokedes primi ca locuinţă un adevărat palat şi era mereu poftit să stea cu regele la masă. Tot ce visa avea la îndemînă, afară de încuviinţarea de a se întoarce în Ellada. Rugîndu-se de rege, dobîndi iertarea de la pedeapsa cu moartea pentru medicii egipteni care-l îngrijiseră pe Darius mai înainte vreme şi care fuseseră osîndiţi

să fie trași în țeapă pentru vina de a se fi lăsat întrecuți de un medic elen ; mai scăpă și pe un ghicitor din Eleea care-l urmase pe Polycrates și care fusese dat uitării printre robi. Într-un cuvînt, Demokedes se bucura de mare trecere pe lingă rege.

CXXXIII La puțină vreme după toate acestea, au mai urmat și alte întîmplări ; Atossei, fiica lui Cyrus și soția lui Darius, i-a ieșit un buboi la sin. Buboiul spărgîndu-se, puroiul săpa înainte. Cîtă vreme buboiul fusese mic, Atossa îl ținu ascuns și, fiindu-i rușine, nu spunea nimănui nimic. Cînd însă se simți rău, trimise după Demokedes și i-l arătă. Medicul îi făgădui că o va face sănătoasă, dar o puse să-i jure că și ea va face pentru el ceea ce îi va cere – lăsînd să se înțeleagă că nu-i va cere nimic ce ar fi călcat buna cuviință.

CXXXIV La cîtva timp după ce a căutat-o și a vindecat-o, Atossa, învățată de Demokedes, fiind în pat cu Darius, îi grăi așa : „O rege, deși ai o putere atît de mare, stai cu mîinile încrucișate, nici nu aduci sub stăpînirea ta alte popoare, nici nu sporești puterea perșilor. Este firesc ca un bărbat, cît e încă tînăr și stăpîn peste avuții atît de mari, să strălucească printr-o ispravă oarecare – așa ca să știe și perșii că au de stăpîn un adevărat bărbat. Din două pricini s-ar cuveni să înfăptuiești asemenea lucruri : și ca perșii să știe că în fruntea lor stă un bărbat, și ca ei să se macine în lupte, nemaiavînd astfel răgaz să urzească împotriva ta. Acum e ceasul prielnic, cît mai ești încă în floarea vîrstei, pentru săvîrșirea unei fapte mari ; o dată cu trupul, crește mereu și mintea omului, dar îmbătrînind, slăbește și ea și parcă este lipsită de vlagă în orice ar întreprinde omul“ [326]. Așa vorbi Atossa după cum o învățase medicul elen. Iar regele îi răspunse zicînd : „Draga mea, ai spus tocmai ceea ce îmi pusesem eu însumi în gînd să fac. Tocmai chibzuisem să durez un pod între uscatul asiatic și celălalt uscat ca să pornesc cu război în ținuturile sciților ; în scurt timp, cele ce am în minte se vor împlini“. Atossa luă însă din nou firul vorbei și zise : „Gîndește-te mai bine și lasă-te deocamdată de gîndul de a începe mai întîi războiul cu sciții ; pe aceștia, oricînd îți va fi voia, îi vei aduce sub sceptrul tău. De hatîrul meu pornește împotriva Elladei, doresc și eu, după toate cîte mi s-au spus, să am sluji-

toare din Sparta, din Argos, din Attica și Corint [327]. Ai la curtea ta pe omul cel mai nimerit din lume ca să te lămurească despre Ellada și să-ți slujească de călăuză, omul care ți-a pus piciorul la loc..." Darius îi răspunse: „Femeie, dacă părerea ta este să ne încercăm puterile mai întîi asupra Elladei, cred că cel mai cuminte ar fi să trimitem mai întîi la eleni iscoade dintre perşi, împreună cu cel despre care vorbeşti, care, aflînd şi văzînd cu ochii lor tot ce este pe acolo, să ne spună apoi şi nouă. Şi după ce voi fi luminat pe deplin, îmi voi purta armele împotriva lor".

CXXXV Acestea grăi Darius. Aşa cum zise, aşa şi făcu. Îndată ce se lumină de ziuă, chemă la el cincisprezece fruntaşi perşi şi le dete porunci ca sub călăuzirea lui Demokedes să cutreiere coastele mărilor Elladei, avînd însă mare grijă ca nu cumva să le scape elenul, ci să-l aducă înapoi cu orice preț. După ce le dădu aceste porunci, îl chemă chiar pe Demokedes şi-l rugă ca, după ce-i va fi călăuzit pe perşi şi le va fi arătat toată Ellada, să se întoarcă înapoi. Îl îndemnă de asemenea să ia cu sine toată averea lui cîtă putea încărca şi s-o ducă în dar tatălui şi fraților săi, făgăduindu-i că-i va dărui în schimb lucruri şi mai de preț. Afară de aceasta, îi mai făgădui să adauge o corabie încărcată cu tot soiul de bogății care îl va însoți pe drum. După cîte cred, Darius împărtăşea lui Demokedes cele ce spunea fără nici un gînd ascuns. Demokedes însă, temîndu-se că e pus la încercare, nu se grăbi să primească toate cîte i le dăruia regele, ci spuse că-şi va lăsa pe loc lucrurile ca să le aibă la întoarcere; totuşi, primi să ia cu sine corabia de care Darius îi spusese c-o pregăteşte în vederea darurilor ce urma să le dea fraților săi. Regele, învățîndu-l şi pe Demokedes aceleaşi lucruri ca pe ceilalți, îi porni spre un port la mare.

CXXXVI Coborînd ei cu toții în Fenicia, anume la Sidon, pregătiră numaidecît două trireme şi un mare vas de negoț încărcat cu tot felul de lucruri de preț. Terminîndu-şi pregătirile, s-au îndreptat spre Ellada. Ținîndu-se cît mai aproape de coastă, luară bine seama la crestăturile țărmurilor şi le însemnară în scris, iar după ce văzură cea mai mare parte a țării şi oraşele cele mai vestite, ajunseră în Italia, la Tarent. Aici, din bunăvoință față de Demokedes, Aristophilides, regele tarentinilor [328],

scoase cirmele de la corăbiile medice[329] și-i băgă la închisoare pe perși, ca pe niște spioni, cum, de altfel, și erau. În timp ce perșii o pățiseră, Demokedes plecă la Crotona ; îndată ce Aristophilides îl știu ajuns acasă, le dădu drumul perșilor și le dete îndărăt și tot ce luase de pe corăbiile lor.

CXXXVII Perșii însă, pornind din Tarent pe mare și luîndu-i urma lui Demokedes, ajunseră la Crotona unde, găsindu-l pe elen prin piață, puseră mîna pe el. Unii crotoniați, temîndu-se de puterea perșilor, se arătau gata să li-l dea, alții însă se împotriviră și-i loviră pe perși cu ciomegele, în timp ce aceștia căutau să-i înduplece zicînd : „Oameni buni din Crotona, luați seama la ceea ce faceți ! Ne smulgeți un om care este robul fugar al marelui rege. Credeți voi oare că regele Darius va răbda această ocară ? Vă așteptați ca pentru faptele voastre să vă meargă bine dacă ni-l răpiți ? Împotriva cărui alt oraș vom porni cu armele dacă nu împotriva voastră ? Care altă cetate căuta-vom oare s-o robim mai întîi ?" Cu toată amenințarea lor, perșii nu izbutiră să-i înduplece pe crotoniați ; după ce-l pierdură pe Demokedes și după ce li s-a luat și vasul cu mărfuri pe care-l duceau cu ei, plecară pe mare îndărăt spre Asia, și nici n-au mai căutat să facă alte cercetări asupra Elladei cînd au trecut pe acolo, lipsiți fiind de călăuza lor. Cînd au ajuns în larg, atîta doar îi rugă Demokedes, să-i spună lui Darius că era logodit cu fata lui Milon [330] pe care urma s-o ia în căsătorie. Numele luptătorului Milon se bucura de multă prețuire în ochii regelui [331] și, după socotința mea, numai din această pricină a grăbit Demokedes nunta, cheltuind și o groază de bani, numai ca să se arate în ochii lui Darius om cu mare trecere și la el acasă.

CXXXVIII Perșii, cînd ieșiră din apele Crotonei, fură zvîrliți de vînt cu corăbiile lor cu tot pe coastele Iapygiei [332]. Luați acolo ca robi, un anume Gillos, tarentin de neam, însă surghiunit de ai lui, îi răscumpără și îi duse înapoi la regele Darius. Regele, în schimbul supușilor săi, se arătă gata să-i împlinească orice dorință ; Gillos, povestindu-i suferințele prin care trecuse, îi ceru să-i asigure reîntoarcerea la Tarent. Totuși, ca să nu se iște tulburare în Ellada dacă din pricina lui o flotă numeroasă

s-ar fi îndreptat împotriva Italiei, spuse că ar fi fost de ajuns dacă numai cnidienii [333] s-ar fi străduit să-i înlesnească întoarcerea, gîndindu-se că prin mijlocirea lor, buni prieteni cu tarentinii, ar fi dobîndit uşor putinţa de a se întoarce. Darius, ascultîndu-l cu bunăvoinţă, ii îndeplini voia : trimiţind un sol la cnidieni, le porunci să-l pună iarăşi pe Gillos în drepturile lui de cetăţean la Tarent. Cei din Cnidos se supuseră lui Darius, dar tarentinii nici nu vrură să audă de aşa ceva, iar cnidienii se dovediră prea slabi ca să-i silească cu armele.

Aşa s-au petrecut lucrurile. Aceştia au fost cei dintîi perşi care au venit din Asia în Ellada – şi ei au fost trimişi ca iscoade în scopul pe care l-am arătat.

CXXXIX După aceasta, din toate oraşele elene şi barbare, Darius se făcu mai întii stăpîn pe Samos [334], din următoarea pricină : pe vremea cînd Cambyses, fiul lui Cyrus, se războia împotriva Egiptului, stoluri de eleni merseră şi ei în Egipt, unii, cum era şi firesc, pentru negoţ, alţii, pentru a lupta ca lefegii şi cîţiva, mînaţi de dorinţa să cunoască ţara aceasta ; printre aceştia din urmă se număra şi Syloson, fiul lui Aiakes [335], frate cu Polycrates şi surghiunit din Samos.

Iată ce intîmplare norocoasă îi ieşi în cale acestui Syloson : înfăşurat intr-o mantie de lînă purpuric, se plimba prin piaţa Memfisului. Darius, care pe atunci făcea parte din straja lui Cambyses şi nu era încă un om de mare vază, zărindu-l, îi plăcu grozav mantia şi, apropiindu-se de el, îi ceru să i-o vîndă. Syloson însă, văzind cît de aprig îşi doreşte Darius mantia, parcă împins de o putere cerească, spuse : „Mantia n-o am de vînzare ; ţi-o dăruiesc oricum, dacă ţii cu orice preţ să fie a ta !“ Darius îi mulţumi călduros şi luă haina.

CXL Syloson îşi dădu numaidecît seama că-şi pierduse mantia prosteşte. Dar timpul trecu, Cambyses muri, cei şapte se răsculară împotriva magului şi, dintre aceşti şapte, Darius luă domnia, cînd numai ce află şi Syloson că sceptrul încăpuse chiar pe mîna omului căruia odinioară îi dăduse el haina pe care acesta o rîvnise. Mergînd la Susa, se aşeză în poarta palatului regal şi spuse că era un binefăcător al lui Darius. Păzitorul porţii auzindu-l, se duse şi-l anunţă pe rege. Darius, foarte mirat, zise

către paznic : „Cine să fie oare elenul acesta care să-mi fi făcut mie vreun bine și eu să-i fi rămas îndatorat, cînd abia de curînd cîrmuiesc împărăția ? N-am avut de-a face cu nici un elen și nici nu mă știu dator față de vreunul. Totuși, lăsați-l să intre înăuntru, să văd și eu ce vrea să zică cu vorbele astea".

Paznicul îl aduse pe Syloson în palat. Cînd se află în fața regelui, tălmacii îl întrebară cine era și prin ce faptă se poate numi binefăcător al regelui. Syloson povesti atunci toată întîmplarea cu mantia – adăugind că el era cel care o dăduse. La auzul acestor cuvinte, Darius strigă : „O, cel mai mărinimos dintre oameni, tu ești oare acela care, pe cînd n-aveam nici o putere, mi-ai făcut un dar oricît de neînsemnat ? Recunoștința mea în schimb va fi aceeași, ca și cum astăzi ași fi primit un dar de preț. Pentru bucuria ce mi-ai făcut-o odinioară, îți dăruiesc cu prisosință aur și argint, ca să nu te căiești vreodată că ai făcut un bine lui Darius al lui Hystaspes". „Rege, răspunse Syloson, nu-mi da nici aur, nici argint... ; scapă însă, pentru a mi-o încredința mie, patria mea, Samosul, pe care acum, după uciderea fratelui meu Polycrates de către Oroites, o stăpînește un rob de-al nostru. Dă-mi-o, fără vărsare de sînge și fără luare în robie".

CXLI Darius, dîndu-i ascultare, trimise o oștire în frunte cu Otanes, unul din cei șapte, cu poruncă să îndeplinească tot ce i-ar fi cerut Syloson. Otanes coborî la țărmul mării de unde porni expediția.

CXLII În vremea aceea la Samos puterea se afla în mîinile lui Maiandrios, fiul lui Maiandrios, care fusese lăsat de Polycrates să-i țină locul [306]. Maiandrios ar fi dorit să fie cel mai drept om între oameni, dar dorința lui n-a putut fi împlinită. Cînd a fost înștiințat de moartea lui Polycrates, iată ce făcu : mai întîi a pus să se ridice un altar în cinstea lui Zeus Eliberatorul [307], ridicînd de jur împrejur o incintă care și astăzi se mai vede încă într-o parte mărginașă a orașului. Apoi, cînd sfîrși construcția, porunci să fie chemată adunarea tuturor cetățenilor și rosti următoarea cuvîntare : „Mie, după cîte știți și voi, mi-au fost încredințate și sceptrul și toată puterea lui Polycrates. Atîrnă numai și numai de mine să fiu acum stăpînul vostru. Eu

însă, pe cît îmi stă în putere, nu voi face ceea ce nici eu nu văd cu ochi buni la altul. Felul cum Polycrates se făcuse stăpîn peste cei deopotrivă cu el nu mi-a plăcut cîtuşi de puţin, cum nu mi-ar plăcea nici la altul care ar face aşa ceva. Polycrates şi-a împlinit soarta, dar eu mă lepăd de putere în faţa voastră şi hotărăsc să ne bucurăm cu toţii de aceleaşi drepturi. Cred totuşi că mi se cuvin cîteva cinstiri deosebite : mai întîi, să mi se pună deoparte din averea lui Polycrates şase talanţi [338], apoi, în afară de asta, îmi opresc pentru mine şi pentru urmaşii mei, pe vecie, cinstea preoţiei lui Zeus Eliberatorul, căruia chiar eu i-am ridicat un sanctuar şi în numele căruia vă dau înapoi libertatea". Acestea le împărtăşi Maiandrios samienilor în cuvîntarea sa. Unul din ei se sculă însă şi zise : „Tu, om de rînd, o adevărată năpastă, nu eşti nicidecum vrednic să domneşti peste noi ! Vezi mai bine de dă socoteală de banii pe care i-ai avut în seamă !"

CXLIII Cel care rostise aceste cuvinte era un cetăţean de vază, anume Telesarhos. Maiandrios înţelese atunci că, dacă ar fi lăsat puterea din mînă, în locul lui s-ar fi ridicat alt tiran. Prin urmare se răzgîndi să mai plece din fruntea cetăţii. După ce se închise în cetăţuia oraşului [339], trimise după fiecare fruntaş în parte, sub cuvînt că doreşte să dea seama de mînuirea banilor. Cînd aceştia i se înfăţişară, îi prinse şi-i puse în fiare. Astfel fură aruncaţi în inchisoare fruntaşii Samosului.

La cîtăva vreme după aceea, Maiandrios căzu bolnav. Frate-său Lycarestes, crezînd că avea să moară, îi ucise pe toţi cei închişi, ca să pună mai uşor mîna pe cîrmuirea Samosului. Pe cît se pare, samienilor nu le plăcea să fie liberi.

CXLIV Cînd perşii care-l aduceau îndărăt pe Syloson ajunseră in Samos, nimeni nu li s-a împotrivit ; cei care erau de partea lui Maiandrios, precum şi Maiandrios insuşi, se arătară gata să plece din insulă în urma unei învoieli pecetluite cu o libaţie. Otanes primind condiţiile şi, făcînd libaţia, cei mai de vază dintre perşi, aducîndu-şi nişte jilţuri [340], se aşezară în faţa cetăţuii.

CXLV Tiranul Maiandrios avea un frate cam slab de minte al cărui nume era Harileos ; acesta, pentru o vină oarecare,

fusese aruncat în temniță. Prinzînd de veste ce se petrecuse, trecîndu-și capul printre gratiile temniței și văzîndu-i pe perși așezați pașnic pe jilțuri, începu să strige, zicînd că voia să vorbească cu Maiandrios. Frate-său, auzindu-l, porunci paznicilor să-l dezlege și să i-l aducă. Cum se găsi în fața lui Maiandrios, Harileos începu să-l mustre și să-l ocărască, îndemnîndu-l să-i atace pe perși. El vorbea așa : „Ticălosule, pe mine, fratele tău, care cu nimic n-am greșit ca să fiu aruncat în lanțuri, m-ai legat și ai socotit că-s bun de închisoare ! Cînd însă dai de niște perși care te alungă din țara ta și te lasă fără adăpost, nu îndrăznești să le-o plătești, oricît de lesne ar fi să pui mîna pe ei. Dacă ție ți-e frică de ei, dă-mi lefegii pe seamă și le voi arăta eu perșilor ce înseamnă să fi venit aici. Cît despre tine, sînt gata să te scot din insulă".

CXLVI Acestea au fost spusele lui Harileos ; Maiandrios le luă de bune, după mine nu pentru că era așa de neghiob să-și închipuie că puterile lui erau în stare să se măsoare cu ale marelui rege, ci mai degrabă din pizmă față de Syloson, ca acesta să nu se facă atît de lesne stăpîn peste un oraș înfloritor și neatins de urgia războiului. Prin întărîtarea perșilor, Maiandrios urmărea să slăbească cît mai mult puterea statului din Samos și abia astfel să le predea cetatea, știind el foarte bine că, dacă perșii ar fi pățit ceva, nu le-ar fi iertat-o niciodată samienilor. Mai știa de asemenea că, oricînd ar fi vrut, avea slobodă ieșire din insulă, căci își făcuse o trecere tainică ce ducea de sub cetățuie la malul mării [941] ; și Maiandrios plecă din Samos. Cît despre Harileos, înarmînd pe toți lefegiii și deschizînd larg porțile, îi repezi asupra perșilor care nici nu se așteptau la așa ceva, încredințați fiind că toate erau în bună rînduială. Lefegiii, căzînd asupra perșilor, începură să ucidă tocmai pe aceia din ei care erau însoțiți de sclavi ce le purtau jilțurile și se bucurau de mare vază. În timp ce făceau treaba asta, restul oștirii persane sări într-ajutor ; respinși, lefegiii fură siliți să se închidă în cetățuie.

CXLVII Otanes, căpetenia oștirii persane, martor al grozăviei prin care trecuseră perșii, își aduse aminte de poruncile date de Darius cînd îl trimisese în Samos, adică să nu ucidă

și să nu ia în robie pe nici un locuitor și să-i încredințeze nevătămată insula lui Syloson, dar socoti că este mai bine să le uite. Așadar, trimise vorbă ostașilor să ucidă fără alegere pe cine le-ar cădea în mînă, bărbat sau copil. Parte dintre ostași luară atunci cu asalt cetățuia, iar ceilalți trecură prin ascuțișul sabiei pe oricine le ieșea în cale, fie în templu [342], fie afară din templu.

CXLVIII Maiandrios, fugind din Samos, se îndreptă spre Lacedemonia. Cînd ajunse acolo, puse oamenii să-i care de pe corabie tot avutul, se îngriji să-i găsească adăpost, apoi iată ce făcu : în timp ce slujitorii lui frecau de zor niște potire de aur și argint pe care le scosese la vedere, el, ducîndu-se să stea de vorbă cu Cleomenes, fiul lui Anaxandridas, care atunci era regele Spartei, îl aduse la locuința sa. Cînd Cleomenes zări potirele, rămase fermecat și plin de uimire în fața frumuseții lor. Maiandrios îl pofti să-și aleagă din ele după plac. Cu toate că Maiandrios stărui de vreo două, trei ori, Cleomenes dovedi că era un om deosebit de cinstit, căci nu se crezu îndreptățit să primească cele cu care era îmbiat [343]. Dîndu-și seama că, momiți de darurile lui Maiandrios, alți cetățeni i-ar fi putut da acestuia ajutorul după care umbla, Cleomenes se duse drept la efori și le spuse că cel mai bun lucru pentru Sparta ar fi fost izgonirea acestui străin din Pelopones, ca nu cumva să-l îndemne la rele pînă și pe el sau pe vreun alt spartan. Eforii îl ascultară și dădură de veste prin crainici că Maiandrios era izgonit.

CXLIX Perșii, prinzînd Samosul, pustiit de bărbați, ca într-o plasă, îl cuceriră și îl încredințară lui Syloson. La cîtăva vreme după aceasta, Otanes, în urma unei vedenii avute în vis și a unei boli care l-a lovit la părțile bărbătești, aduse din nou locuitori pe insulă.

CL Pe vremea cînd Darius își porni corăbiile spre Samos, babilonienii, după îndelungă pregătire, se răzvrătiră [344]. Cît dăinuise domnia magului și urzeala celor șapte, în tot timpul acesta plin de mari tulburări, ei se pregătiseră să facă față unei împresurări și cu toate acestea nimeni nu prinsese de veste.

Cînd s-au hotărît să se răscoale pe faţă, iată ce au făcut: afară de mamele lor, fiecare îşi alese, din cîte femei avea la casa lui, după voie, numai pe una singură, iar pe toate celelalte, adunîndu-le la un loc, le sugrumară. Fiecare îşi păstrase cîte o femeie care să-i facă de mîncare [345], iar celelalte îşi găsiră moartea, ca în felul acesta să se cruţe merindele.

CLI Darius, aflînd despre răscoală, îşi strînse toată oastea şi purcese împotriva lor; înaintînd asupra Babilonului, îl împresură; locuitorii arătau însă că nici nu le pasă. Suindu-se pe turnurile întăriturilor, dănţuiau în bătaie de joc şi-l ocărau pe Darius şi oştirea lui. Unul din ei le zvîrli vorba asta: „Ce mai aşteptaţi, perşilor, şi nu faceţi cale întoarsă? Ne veţi lua cetatea cînd vor făta catîrii!" Aşa vorbi un babilonian, care-şi închipuia că niciodată un catîr n-ar putea să fete.

CLII Trecu un an şi şapte luni. Darius şi întreaga lui oştire nu mai puteau de inimă rea că nu erau în stare să cucerească Babilonul; orice vicleşug, orice mijloc întrebuinţase Darius, toate dăduseră greş. Nu izbuti să-l cucerească nici atunci cînd, printre alte şiretlicuri, îl încercă şi pe acela prin care odinioară izbîndise Cyrus; babilonienii vegheau pretutindeni cu străşnicie, aşa că degeaba îi împresura.

CLIII Între timp, după douăzeci de zile de împresurare, lui Zopyros [346], fiul lui Megabyzos, care fusese unul din cei şapte care-l alungaseră pe mag, i s-a întîmplat o minune: i-a fătat o catîrcă din vitele lui de povară [347]. Îndată ce i se dădu de ştire, nevenindu-i să creadă, se duse chiar el să vadă mînzul, după ce mai întîi opri pe cei ce-l văzuseră să sufle cuiva vreo vorbă despre întîmplare. Apoi stătu şi chibzui ce era de făcut. Luîndu-se după cuvintele acelui babilonian care spusese la începutul împresurării că „atunci vor fi cucerite zidurile cînd vor făta catîrii" şi judecînd după această spusă, Zopyros socoti că sosise ceasul căderii Babilonului. El era încredinţat că din porunca cerurilor vorbise babilonianul şi îi fătase şi lui catîrca.

CLIV Îndată ce-i încolţi în minte gîndul că ursita hotărîse căderea Babilonului [348], se duse la Darius şi-l întrebă dacă ţinea

mult să se facă stăpîn peste Babilon. La răspunsul regelui că punea mare preț pe această izbîndă, chibzui iarăși cum să facă să cucerească el orașul și isprava să fie numai a lui, căci la perși faptele mari se răsplătesc cu cinstiri tot mai mari. Frămîntîndu-și mintea, găsi că nu era altă cale să se facă stăpîn pe cetate decît să fugă la babilonieni după ce s-ar fi sluțit. Atunci, socotind că faptul n-avea deosebită însemnătate, se ciunti fără nădejde de îndreptare : după ce-și tăie nasul și urechile, își ciopîrți părul și se brăzdă cu lovituri de bici, se înfățișă lui Darius.

CLV Darius se îngrozi văzîndu-l ciuntit astfel pe unul din cei mai de seamă din oamenii săi ; sărind ca ars de pe tron, începu să strige și-l întrebă pe Zopyros : cine și pentru ce îl schilodise ? Acesta grăi : „Afară de tine nu se află om pe pămînt destul de puternic care să-și îngăduie să se poarte astfel cu mine... Nimeni altul, o rege, n-a înfăptuit cele ce vezi decît eu singur, cu mîna mea, adînc rănit în străfundul inimii mele că asirienii [949] își bat joc de perși". Darius atunci îi luă vorba din gură : „Nenorocitule, împodobești cu cel mai frumos nume o faptă grozav de urîtă cînd zici că din pricina împresuraților te-ai pocit fără leac ! De ce oare, om smintit ce ești, dacă tu te-ai ciuntit, dușmanii noștri s-or închina mai repede ? Nu cumva oare ți-ai ieșit din minți cînd te-ai adus în starea asta ?" Zopyros îi răspunse : „Dacă ți-aș fi dezvăluit cele ce aveam de gînd, negreșit că nu m-ai fi lăsat ; așa că m-am luat numai după capul meu. Acuma, dacă nu ne vei lipsi de ajutorul tău, vom lua Babilonul. Eu, așa cum mă vezi, mă voi strecura în cetate ca fugar și le voi spune că ceea ce am pățit s-a întîmplat din porunca ta. Nădejdea mea este că, după ce îi voi încredința, voi ajunge căpetenia oștirii lor. Tu, într-a zecea zi de cînd eu voi fi pătruns în cetate, alege din oștenii tăi o mie de oameni a căror pierdere nu înseamnă mare pagubă și așază-i în fața porților Semiramidei. La o săptămînă din ziua a zecea, pune-mi la îndemînă alte două mii în fața porților lui Ninos. Cînd și săptămîna se va sfîrși, lasă să treacă încă douăzeci de zile și mai așază alți patru mii de oameni în dreptul porților chaldeiene. Nici primii, nici aceștia din urmă să nu aibă asupra lor altă armă de apărare decît sabia. Numai atît să aibă. După a douăzecea zi, poruncește întregii oștiri să lovească zidurile cetății

de jur împrejur, toate deodată, şi cată mai ales să am la îndemînă oştire persană în faţa porţilor lui Belos şi Kissos [350]. Nu mă îndoiesc că babilonienii, văzînd că săvîrşesc fapte mari, îmi vor lăsa totul pe mînă, pînă şi zăvoarele porţilor ; pe urmă, ce rămîne de făcut e treaba mea şi a perşilor".

CLVI După ce se înţelese cu regele, se furişă spre porţile Babilonului, întorcînd privirea într-una şi ferindu-se, ca şi cum într-adevăr ar fi fost un fugar. Oamenii, aşezaţi de pază sus pe turnuri, de cum îl zăriră, se dădură repede jos şi, crăpînd puţin una din porţi, l-au întrebat cine era şi ce căuta. El le răspunse că era Zopyros şi că-şi căuta scăpare la ei. Paznicii porţilor, cum auziră acestea, îl duseră în faţa sfatului babilonienilor. Ajuns în adunare, Zopyros se jelui cu glas mare şi spuse că cele ce-şi făcuse cu mîna lui le pătimise de pe urma lui Darius, pentru că-l sfătuise să despresoare cetatea cînd nici o cale de izbîndă nu mai putea fi întrezărită. „Acuma, urmă el, o, babilonieni, am venit la voi spre binele vostru cît mai mare şi spre răul lui Darius şi al oastei lui. Doar n-o să-l las să doarmă liniştit pe cel care m-a batjocorit în aşa hal ; cunosc eu cu de-amănuntul toate tertipurile pe care le-a pus el la cale".

CLVII Aşa vorbi Zopyros. Babilonienii, cînd văzură pe unul din cei mai de vază bărbaţi ai perşilor ciuntit la nas şi la urechi, plin de sînge şi brăzdat de urmele biciului, nu stătură nici o clipă la îndoială că spunea adevărul şi că le venise într-ajutor. Ei se arătară gata să-i pună la îndemînă tot ce le-ar fi cerut. El le ceru căpetenia oştilor. După ce-o dobîndi, porni să facă ce se înţelesese cu Darius. Într-a zecea zi, scoţînd în iureş oastea babilonienilor, înconjură mia de ostaşi pe care îl sfătuise pe Darius s-o trimită mai întîi, şi o nimici cu desăvîrşire. Văzînd babilonienii că la faptă se arată aşijderea ca la vorbă, se bucurară foarte şi hotărîră să-i dea deplină ascultare. Omul nostru, aşa cum se înţelesese cu Darius, lăsînd să mai treacă şi zilele următoare, îşi alese iarăşi o mînă de babilonieni pe care îi scoase la un nou atac, cînd nimici şi celelalte două mii de soldaţi ai lui Darius. Martor al acestor isprăvi, întreg Babilonul avea pe buze numai numele lui Zopyros, copleşindu-l cu laude, iar el, pentru

a treia oară, după sorocul hotărît, îi mînă pe babilonieni la locul despre care a fost vorba mai înainte și, înconjurîndu-i, ucise și pe cei patru mii. După ce săvîrși și fapta asta, Zopyros ajunse totul pentru babilonieni, care trecură oastea numai sub porunca lui, și-i încredințară și paza zidurilor de apărare.

CLVIII Abia cînd Darius, după cum le fusese vorba, începu să lovească cetatea de jur împrejur, se dezvălui și viclenia lui Zopyros. Babilonienii, suiți pe ziduri, țineau piept oștirii lui Darius, cînd Zopyros – deschizînd larg porțile lui Kissos și ale lui Belos – lăsă pe perși să pătrundă în inima orașului. Parte din babilonieni, care văzură ce se întîmplă, se adăpostiră în templul lui Zeus Belos [351] ; cei care însă nu băgaseră de seamă au rămas fiecare la locul lui pînă cînd s-au lămurit și ei că fuseseră trădați.

CLIX Așa căzu pentru a doua oară Babilonul [352]. Darius, după ce puse stăpînire pe oraș, dărîmă zidurile de apărare [353] și smulse porțile de la locul lor. Cyrus, primul cuceritor al Babilonului, nu se gîndise să facă nici una, nici alta [354]. Darius, prinzînd apoi cam la trei mii dintre cei mai de frunte bărbați ai cetății, îi trase în țeapă, îngăduindu-le celorlalți să locuiască în oraș ca mai înainte. Totodată, ca babilonienii să aibă femei și să nu li se stingă neamul, Darius prevăzător, iată ce făcu : babilonienii, cum s-a arătat la începutul acestei povestiri, își sugrumaseră femeile pentru a-și cruța merindele. Regele dădu poruncă neamurilor învecinate să trimită femei în Babilon, hotărînd și numărul datorat de fiecare neam, pînă se strînseră la un loc cincizeci de mii de femei. Din acestea se trag babilonienii de astăzi.

CLX După părerea lui Darius, nici un alt pers, nici din vremurile de demult, nici din cele mai noi, nu l-ar fi putut întrece pe Zopyros în măreția faptelor sale, afară doar de Cyrus, căci nici un pers nu s-a socotit cîndva vrednic să se asemene cu acesta [355].

Se spune că Darius ar fi zis că „mai bine aș vrea ca Zopyros să nu fi pățit [grozăvia ce și-a făcut-o cu mîna lui] decît să

domnesc peste douăzeci de Babiloane, nemaipunînd la socoteală pe cel în ființă". Regele îl cinsti peste măsură pe Zopyros : îi hărăzi în fiecare an darurile socotite drept cele mai de preț la perși și-i lăsă cîrmuirea Babilonului scutită de orice dări, pînă la sfîrșitul vieții, afară de multe alte hatîruri. Acest Zopyros fu tatăl lui Megabyzos [356], cel care luptă în Egipt împotriva atenienilor și a tovarășilor lor, iar din acest Megabyzos se născu Zopyros [357], cel care, lepădîndu-se de perși [se așeză] la Atena [de bună-voia lui].

CARTEA A IV-A

MELPOMENE

NOTIȚĂ ISTORICĂ

În bogăția de fapte, multiple și diverse, care constituie conținutul cărții a IV-a, două mari evenimente ies în relief: expediția lui Darius împotriva sciților și expediția lui Aryandes, satrapul Egiptului, împotriva Barcei.

Ce loc ocupă aceste evenimente, în aparență fără legătură cu războaiele medice, în ansamblul operei?

Potrivit planului lui Herodot de a prezenta drumul perșilor în cucerirea lumii antice, cunoscute atunci, pînă la ciocnirea lor cu grecii, prezența acestor evenimente în istoria dintre greci și „barbari" este justificată; ele fac parte din aceleași acțiuni întreprinse de perși în vederea extinderii cotropirilor teritoriale [1].

Prima parte a cărții (capitolele I–CXLIV), denumită în limbajul lui Herodot Σκυθικοὶ λόγοι *– „istorii scite", conține o serie de fapte grupate în jurul campaniei perșilor împotriva sciților din nordul Mării Negre.*

Cine sînt acești sciți amenințați de oastea lui Darius?

În mileniul al II-lea î.e.n., documentele înregistrează o strămutare de populație din Asia Centrală spre apus; pe la 1600 î.e.n., încep migrațiile arienilor iranieni care, pornind din mijlocul Asiei, se îndreaptă mai întîi spre Mesopotamia, Syria, Asia Mică– unde scrierile cuneiforme îi atestă din secolul al XV-lea î.e.n. – apoi, prin nordul Mării Caspice, spre stepa din sudul Uniunii Sovietice de azi. Această mișcare de populație spre vest aduce un grup de iranieni în sud-estul și nordul Mării Negre. unde istoria îi cunoaște sub numele de sciți [2].

Deși sosiți anterior, sciții sînt atestați de resturile arheologice în sudul teritoriului de azi al U.R.S.S. abia din secolul al VII-lea

[1] Vezi nota 3 la această carte.

[2] Vezi și notele 5 și 12 la această carte. Despre originea etnică a sciților, vezi și *Istoria universală,* vol. II, p. 132.

î.e.n.; răspîndirea lor în Europa răsăriteană, pînă în Tracia, se termină în secolul al VI-lea î.e.n.

Pe vremea lui Herodot, sciții ocupau un vast teritoriu în nordul Mării Negre, de la gurile Dunării pînă pe cursul inferior al Bugului, și de la Nipru pînă la Marea Azov[1].

Înainte de venirea sciților, regiunea nord-pontică. cuprinsă între Dunărea de Jos. Nistru, Don și Cuban, era ocupată de cimmerieni[2]*, care se aflau pe aceste meleaguri probabil din secolul al XVI-lea î.e.n. La sosirea sciților – împinși la rîndul lor de massageți spre vest, peste fluviul Araxes*[3] *– cimmerienii, dezbinați, s-au măcelărit între ei, apoi și-au îngropat pe malurile Nistrului morții căzuți*[4]*. Urmele cimmerienilor în regiunile pontice au fost atestate pînă tîrziu în toponimie*[5].

Începînd din secolul al VII-lea î.e.n., valurile de sciți din nordul Mării Negre s-au răspîndit spre apus, unii prin nordul Carpaților spre actuala pustă ungară, alții prin Carpații răsăriteni, pătrunzînd în Transilvania de sud, între Mureș și Olt, poate pînă spre Munții Apuseni, alții, însfîrșit, prin Muntenia, Oltenia, Banat, pînă spre Marea Adriatică[6].

Pentru infiltrarea sciților spre vest servesc drept mărturii numeroasele date arheologice. Agatîrșii, despre care Herodot spune că locuiau la izvoarele rîului Maris (Mureș)[7] *și că practicau obiceiuri în parte trace*[8]*, în parte scite*[9]*, sînt rămășițele valului de sciți desprins în secolul al VII-lea î.e.n. de cei de pe Nipru, val stabilit în Transilvania și tracizat deja pe vremea lui Herodot*[10].

Sciții nord-pontici, în preajma expediției lui Darius, erau organizați în patru marii triburi: sciții nomazi (οἱ νομάδες),

[1] Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 129.

[2] Herodot, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XI–XII. Vezi și nota 6 la aceeași carte.

[3] *Ibidem*, cap. XI.

[4] *Ibidem*.

[5] *Ibidem*, cap. XII.

[6] Vezi *Istoria Romîniei*, vol. I, Ed. Acad. R.P.R., 1960, p. 155 și urm.

[7] *Op. cit.*, cap. XLVIII.

[8] *Ibidem*, cap. CIV.

[9] *Ibidem*.

[10] **Vezi și nota 25 la această carte.**

nomazii regali (οἱ βασιλεῖοι), *sciții agricultori* (οἱ γεωργοί *și sciții plugari* (οἱ ἀροτῆρες)[1]. *Cercetătorii moderni înclină să considere numai pe sciții nomazi ca sciți adevărați veniți din Asia, iar triburile sedentare (agricultori și plugari), drept băștinași de origine etnică diferită, peste care s-au suprapus triburile năvălitoare, asimilîndu-le. Organizarea societății scite din timpul lui Herodot se afla în stadiul uniunii de triburi sub forma democrației militare, pe baza căreia se nășteau treptat condițiile de formare ale unui stat de tip sclavagist, ale viitorului stat centralizat al lui Atheas (secolul al IV-lea î.e.n.).*

Sciții năvălitori au adus cu ei o cultură materială avansată. Herodot relatează în cartea a IV-a că sciții plugari cultivau grîul și pentru vînzare ; comerțul se făcea probabil prin intermediul grecilor. Săpăturile arheologice, în special din marea gorodiște Kamenka (aproape de Nicopole) au scos la iveală seceri de fier și rîșnițe, care dovedesc gradul de dezvoltare a agriculturii din acea vreme. Oasele găsite în morminte, oase de vite cornute, mari și mici, de cai și de păsări, vorbesc despre creșterea animalelor, preocuparea de căpetenie a sciților nomazi.

Locuințele sciților sedentari constau din colibe de lut, din care s-au păstrat cîteva resturi. Sciții nomazi și regali își duceau viața în căruțe acoperite cu coviltire, cu patru sau șase roți, împărțite în două sau trei mici încăperi și trase de două-trei perechi de boi fără coarne. Femeile și copiii trăiau mai mult în aceste căruțe, în timp ce bărbații le însoțeau călare pe cai.

Înfățișarea și îmbrăcămintea sciților sînt cunoscute din reprezentările de pe vasele de aur și de argint găsite în morminte. Herodot exagerează caracterul războinic al sciților.

Deosebirile de inventar dintre morminte – unele curgane sînt foarte bogate în obiecte, altele, în schimb, sînt cu totul lipsite – constituie o mărturie asupra procesului destul de avansat de diferențiere socială. Cu toate acestea, pe vremea lui Herodot, prizonierii de război se pare că nu erau păstrați, ci vînduți în afara țării ; sclavia, în Sciția propriu-zisă, se afla în forma ei patriarhală.

[1] Vezi notele 67, 75, 61 și 56 la cartea de față, precum și *Istoria universală*, vol. II, pp. 130 și urm.

Religia sciţilor este cunoscută în special din relatările lui Herodot. Ca o trăsătură particulară a religiei scite este absenţa templelor, a unei caste speciale de preoţi şi a reprezentărilor antropomorfe despre zei. Zeul războiului era personificat, după cum arată Herodot, printr-un pumnal încovoiat înfipt în pămînt. Încercarea lui Herodot de a găsi corespondenţe ale zeilor greci în religia scită este cu totul greşită. Întreaga cultură materială a sciţilor se bazează pe o bogată prelucrare a fierului. Meşteşugul topirii metalelor şi al fierăriei, tipurile de ceramică scitică şi, în special, prelucrarea metalelor preţioase din care îşi făceau podoabe ce se remarcau prin stilul animalier[1]*, tipurile de arme şi de harnaşament, precum şi ritul înmormîntărilor în curgane căptuşite cu piatră şi bîrne au imprimat culturii materiale scite un specific atît de pronunţat, încît cultura scită a făcut o adevărată epocă. Influenţa exercitată asupra populaţiilor vecine, ca alazoni, callipizi, auhaţi, catiari, paralaţi, neuri, melanbleni, budini, geloni etc., a fost atît de mare, încît tradiţia a legat pentru totdeauna existenţa acestor populaţii de numele sciţilor.*

Ţinîndu-se seama de neamurile vecine cu sciţii, enumerate de Herodot, şi de mărturiile descoperirilor arheologice, s-a constatat[2] *existenţa a patru zone de cultură materială, în epoca scită, în Europa răsăriteană: zona culturii materiale de silvostepă a Moldovei, Ucrainei, R.S.F.S. Ruse, reprezentate de triburi de origine diferită; zona culturii materiale de stepă propriu-zis scită, pe Bugul inferior, Niprul inferior şi stepele Mării Azov, reprezentată de sciţi nomazi şi cultivatori ai pămîntului; zona culturii materiale a triburilor sindo-meotice din regiunea Cuban şi partea răsăriteană a Mării Azov, unde se simte pătrunderea treptată a sarmaţilor (secolele III-II î.e.n.) şi zona culturii materiale a sarmaţilor, în stepele de lîngă Urali şi Volga. Toate*

[1] Chipurile animalelor sînt înfăţişate totdeauna în mişcare, înlănţuite în luptă, cu dinţii rînjiţi etc.

[2] Vezi N. N. Pogrebova, Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК. АК. СССР, 1952. (Stadiul cercetării problemelor de arheologie scito-sarmatică la data conferinţei organizată în 1952 de Istitutul de istoria culturii materiale al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S.) în „Probleme privind arheologia scito-sarmată", Izd. An. SSSR, 1954, p. 3–38.

aceste zone de cultură aveau elemente comune, datorită legăturilor istorice dintre ele.

Expediția lui Darius împotriva sciților din nordul Pontului Euxin a avut loc în jurul anului 514 î.e.n. Așa cum este povestită de Herodot, expediția s-a desfășurat în cursul unei singure veri în care oastea persană a cutreierat teritoriile populațiilor scitice și nescitice dintre Dunăre și Volga, pe un spațiu a cărui străbatere ar necesita, cu mijloacele de atunci, ani întregi. Acest fapt a stîrnit multe discuții printre învățați ; veracitatea narațiunilor lui Herodot în legătură cu acest itinerariu fantastic a devenit pentru specialiști subiect de discuții și de controverse.

Unii critici au socotit întreg pasajul din Herodot în care este vorba de campania scită cu totul fără noimă, susținînd nu numai absurditatea relatărilor lui, dar negînd și eventuala intenție a lui Darius de a parcurge un asemenea drum[1].

În sprijinul acestei teze, alți învățați[2] *au demonstrat că pentru expediția lui Darius nu există decît izvoare grecești, care au putut falsifica datele, ținînd seama că perșii erau pe atunci dușmanul cel mai de temut al Elladei, că rîndurile 21–30 din coloana a V-a a inscripției rupestre de la Behistun nu se referă la campania scită, ci la expediția lui Darius împotriva saccilor din răsăritul Mării Caspice.*

Contrar acestor păreri, cei mai mulți oameni de știință au recunoscut că această expediție constituie un fapt care s-a petrecut în realitate și încearcă să aducă unele precizări față de felul în care este relatată campania de Herodot.

Astfel, unii[3]*, considerînd imposibilă parcurgerea unui teritoriu atît de vast în timpul unei singure veri, rectifică pe autorul grec, susținînd că expediția nu s-a extins asupra spațiului uriaș indicat de Herodot, ci că ea s-a mărginit la ținuturile dintre Dunăre și Nistru.*

[1] Despre expediția lui Darius împotriva sciților, vezi R. Henning, *Darius Feldzug ins Skythenland* (514 v. Chr.), in „Terrae Incognitae", I, Leiden, 1936. Vezi și nota 3 la cartea a IV-a.

[2] W. Hinz, *Der Sakenzug des Dareios*, in „Zeitschrift d. d. morgenländischen Gesellschaft", 1939, pp. 364 și urm.

[3] G. Glotz, *Histoire grecque*, II, Paris, 1938, pp. 17 și urm. și H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München, 1950, p. 128.

În sfîrșit, alții[1] socot nu numai că expediția lui Darius a avut loc, dar că ea s-a soldat chiar cu succes, oprind expansiunea sciților spre sud și vest și fixînd imperiului persan o graniță sigură pe Dunăre.

Astăzi, în general, se crede că narațiunea lui Herodot în legătură cu subiectul în discuție conține un sîmbure de adevăr. Fie că expediția a durat mai mult decît o vară, fie că ea a avut un cîmp de bătaie mult mai restrîns decît cel descris de Herodot, prezența lui Darius în nordul Mării Negre și urmărirea sciților sînt considerate fapte reale, acceptate aproape de toți oamenii de specialitate.

În legătură cu scopul urmărit de Darius în această campanie, s-au iscat de asemenea discuții. Unii au văzut în expediția scită o măsură de prevedere, asigurarea spatelui frontului în vederea atacului îndreptat împotriva Elladei ; alții au considerat campania ca o acțiune de intimidare, alții ca o acțiune cu scop comercial pentru obținerea controlului asupra bazinului pontic și, în sfîrșit, o campanie de sine stătătoare dusă în cadrul politicii expansioniste a statului ahemenid. Adevărul, în această privință, este greu de precizat. Toate motivele luate în discuție pot fi socotite ca egal valabile și poate toate au contribuit la determinarea „marelui rege" să-i atace pe sciți[2].

În drumul său pînă la Dunăre, Darius a supus toate populațiile care i-au stat în cale. Printre acestea se numără și geții, „cei mai viteji dintre traci"[3].

Cunoștințele lui Herodot despre strămoșii noștri sînt foarte sumare. Olbiopolitanii, care i-au furnizat informațiile, nu știau prea mult despre locuitorii de pe valea Istrului. Singurii greci care ar fi putut procura istoriografului date mai ample despre locuitorii de pe malul stîng al Dunării ar fi fost cei din Histria. Dar Herodot nu a vizitat această colonie pontică. Din această cauză, el nu cunoștea decît pe geții dintre Dunăre și Balcani. „Înainte de a ajunge la Istru – relatează autorul[4] – [Darius] îi

[1] M. Rostowtzew, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, pp. 84 și urm., și R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, pp. 52–53.

[2] Vezi și nota 3 la cartea a IV-a.

[3] Herodot, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XCIII.

[4] Cartea a IV-a, cap. XCIII.

supune mai întîi pe geții care se cred nemuritori". – „Regiunile de dincolo de Istru – spune el în altă parte[1] *– sînt stăpînite de albine", din pricina cărora nu poți să pătrunzi în acele locuri.*

Cu multă vreme înaintea lui Herodot, în nordul Dunării locuiau daco-geții, triburi trace care au populat Dacia începînd din epoca bronzului ; se pare că ei erau organizați într-o formă prestatală compusă din uniuni de triburi care se aflau în stadiul democrației militare, avînd în frunte un rege și o reședință întărită numită dava ; *ocupația lor de căpetenie era creșterea vitelor și agricultura. De asemenea, apicultura era foarte răspîndită ; cunoșteau și prelucrarea metalelor, iar legăturile comerciale cu grecii din coloniile dobrogene constituiau cele mai sigure căi de pătrundere a civilizației eline*[2]*. Se pare că au avut și unele cunoștințe în legătură cu scrisul*[3]*. În privința organizării armatei, un rol de seamă l-a jucat influența scită.*

Nu numai Herodot, dar nici alți scriitori antici nu știau mai mult despre vechii locuitori ai Daciei. Cel care a lăsat primele știri precise despre regatul geților din nordul Dunării a fost Ptolemeus al lui Lagos, viitorul rege al Egiptului[4]*.*

Expediția lui Darius împotriva sciților s-a încheiat – așa cum relatează Herodot[5] *– cu eșecul perșilor. Lăsînd în urmă echipamentul greu, oamenii sleiți de puteri și animalele de povară, Darius s-a grăbit să ajungă cît mai repede la podul de vase de peste Istru. Sciții s-au ținut pe urmele perșilor, încercînd să le taie retragerea. O dată fluviul trecut, Darius a traversat Tracia, făcînd un popas la Sestos în Chersones, de unde el, cu o parte din oștire, s-a întors în Persia, iar o altă parte a lăsat-o în Europa sub comanda generalului Megabazos.*

[1] Cartea a V-a, cap. X.

[2] Vezi V. Pârvan, Getica, II și *Istoria universală,* vol. II, p. 128.

[3] C. Daicoviciu, *Dacii au cunoscut scrisul, în „Flacăra"*, nr. 1, 1958.

[4] Informațiile lui Ptolemeus sînt păstrate la doi scriitori greci : la Strabo, Γεωγραφικά cartea a VII-a, cap. III și urm., ed. Didot, îngrijită de C. Müller și F. Dübner, Paris, 1853, și la Arrian, *Itinerarium Alexandri,* cap. XVI, în *Reliqua Arriani et scriptorum de rebus Alexandri Magni,* ed. Didot, îngrijită de C. Müller, Paris, 1877.

[5] Cartea a IV-a, cap. CXL-CXLIV.

Acestea sînt ultimele evenimente ale campaniei scite relatate de Herodot. Dacă exprimă sau nu adevărul[1], *ele au stîrnit de asemenea mari dezbateri între cercetătorii moderni. Azi, majoritatea învăţaţilor consideră datele furnizate de Herodot în privinţa sfîrşitului expediţiei scite conforme cu realitatea.*

Concomitent cu evenimentele nord-pontice, are loc expediţia lui Aryandes, satrapul persan din Egipt, împotriva Barcei, colonia greacă de pe coasta Libyei.

În jurul acestei expediţii, Herodot grupează toate faptele povestite în partea a doua a cărţii (capitolele CXLV–CCV). Cum evenimentele din această secţiune a cărţii au drept cîmp de desfăşurare Libya, ele sînt cunoscute în cuprinsul operei sub numele de Λιβυκοὶ λόγοι *„istorii libyene".*

Încă din timpurile străvechi, corăbierii greci, pornind din Pelopones, au atins coasta nord-africană. Încă din secolul al VIII-lea î.e.n. insula Plateea (azi Bomba) a început să fie populată de greci. În 639 î.e.n., un grup de dorieni, majoritatea din insula Thera, parte din Rhodos, au debarcat pe coasta de nord a continentului african, statornicindu-şi aşezările lîngă un izvor ce ţîşnea dintre două coline. Numele izvorului era Cyra, iar colonia care s-a întemeiat atunci a căpătat numele de Cyrene, după numele izvorului. Aşa s-a născut vestita Cyrene, care a jucat un mare rol în istoria grecilor din Libya. Numele întemeietorului coloniei a fost Battos, în limba localnicilor însemnînd „rege"[2], *iar al fiului său, Arkesilaos. După aceşti întemeietori ai cetăţii, toţi regii care au ajuns în fruntea Cyrenei s-au numit Battos sau Arkesilaos.*

Pe timpul lui Battos al II-lea, cyrenienii au ajuns în conflict cu libyenii ; venind noi şi noi colonişti greci şi neajungîndu-le pămîntul, locuitorii oraşului Cyrene s-au extins şi asupra terenurilor vecine libyene. Libyenii, în frunte cu Adicran, nemulţumiţi de fapta cyrenienilor, au cerut ajutorul lui Apries, faraonul Egiptului. În lupta dintre cyrenieni şi libyeni, care a avut loc în 571/570 î.e.n. la Irasa[3], *armata egipteană a suferit o înfrîngere,*

[1] Vezi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediţia scitică*, in „Studii şi cercetări de istorie veche", VII, 3–4, 1956.

[2] Vezi această carte, cap. CLV.

[3] Cartea a II-a, cap. CLXI şi cartea a IV-a, cap. CLIX.

fapt care a adus mare prestigiu cetății grecești. Mai tîrziu, relațiile de dușmănie dintre egipteni și cyrenieni s-au schimbat ; se povestește că faraonul Amasis a legat prietenie cu cyrenienii, aducîndu-și de la ei chiar o soție, pe Ladike[1].

La rîndul ei, Cyrene a întemeiat o altă colonie, cu numele Barca, pe timpul lui Arkesilaos al II-lea, în urma unor certuri fraterne din familia conducătoare[2]. *Împotriva acestei cetăți va porni Aryandes cu oaste.*

Pe timpul lui Battos al III-lea, la Cyrene începe să se afirme tot mai mult pe teren politic o partidă democratică sclavagistă. În lupta sa pentru îngrădirea prerogativelor regale, a adus un legiuitor din Mantineea, pe Demonax, care a delimitat autoritatea regelui, a împărțit populația în trei triburi[3], *trecînd o bună parte din drepturile regelui pe seama adunării poporului.*

Dar pe timpul lui Arkesilaos al III-lea, care nu era mulțumit de constituția lui Demonax, s-a iscat un mare conflict între rege și cetățeni. În urma unor acte de violență comise, Arkesilaos s-a refugiat la socrul său, la Barca, dar a fost ucis de barceeni. Mama sa, Pheretima, ca să se răzbune pe locuitorii orașului Barca pentru uciderea fiului său, a recurs la ajutorul satrapului Aryandes.

Campania împotriva Barcei, contrar celei din Sciția, s-a încheiat cu dezastrul celor atacați : barceenii, înfrînți, au fost deportați aproape de marele rege, dîndu-li-se spre așezare ținutul Bactriana.

Expediția lui Aryandes a fost îndreptată împotriva unei singure cetăți și, în aparență, fiind solicitat. E sigur însă că satrapul Egiptului n-a întreprins expediția fără încuviințarea „marelui rege". Speranțele nutrite de perși – după cum remarcă Herodot[4] *– au fost să-și extindă stăpînirea și la vest de Egipt, asupra Libyei.*

De ce totuși perșii s-au mulțumit să pedepsească Barca și n-au înaintat în Libya, Herodot nu spune nimic în acest sens. Vaga aluzie făcută de Herodot[5] *la slăbirea oștirii persane, pe*

[1] Cartea a II-a, cap. CLXXXI–CLXXXII.
[2] Vezi această carte, cap. CLX.
[3] *Ibidem,* cap. CLX–CLXI.
[4] *Ibidem,* cap. CLXVII.
[5] *Ibidem,* cap. CCIII.

urmele căreia se luaseră libyenii, bărțuind-o și pricinuindu-i pagube, ne îndreptățește să credem că au existat motive serioase pentru care expediția s-a încheiat aci și cu acest rezultat.

În mijlocul relatării conflictului dintre barceeni și Pheretima, ajutată de perși, Herodot intercalează treizeci și trei de capitole (CLXVII–CC) în care descrie populațiile din Libya, așa cum în expediția scită le descrisese pe cele din Sciția.

Majoritatea faptelor cuprinse în cartea a IV-a sînt culese de Herodot în timpul călătoriilor sale prin Samos, Byzantion, Calcedonia, Sestos, Perinthos, Apollonia, Olbia, Cyrene. Dacă a avut, în special pentru datele geografice și etnografice, și anumite izvoare scrise, azi nu se știe nimic sigur. Fragmentele neînsemnate rămase din opera lui Hecataios din Milet nu ne permit să constatăm în ce măsură s-a servit în compunerea cărții a IV-a istoricul nostru de lucrarea acestui logograf.

Pentru toate aceste fapte, Herodot rămîne pînă azi cel mai prețios izvor antic, în care, pe lîngă bogăția informațiilor, găsim și farmecul unui mare și talentat povestitor.

I După căderea Babilonului [1], Darius porni cu oaste împotriva sciţilor [2]. Cum Asia avea o populaţie înfloritoare şi aici se îngrămădeau bogăţii uriaşe, Darius fu cuprins de dorinţa de a-i pedepsi [3] pe sciţi, sub cuvînt că ei, cei dintîi, începuseră vrăjmăşia cînd au năvălit în Media şi i-au doborît în luptă pe cei care li s-au împotrivit. După cum am arătat mai înainte [4], sciţii au stăpînit Asia de sus [5] vreme de douăzeci şi opt de ani. Ei au năvălit în Asia, urmărindu-i pe cimmerieni [6], şi au pus capăt domniei mezilor care, înainte de sosirea sciţilor, fuseseră stăpînii Asiei.

Pe sciţii care trăiseră douăzeci şi opt de ani departe de casă şi care s-au înturnat după atîta amar de vreme, i-a aşteptat o încercare tot atît de grea ca şi cea din Media [7] ; ei au dat peste o oaste destul de numeroasă, ieşită întru întîmpinarea lor. Pasămite, nevestele sciţilor, fiindcă bărbaţii le-au fost plecaţi de acasă vreme îndelungată, începuseră să trăiască cu robii [8] lor.

II Sciţii scot ochii la toţi robii din pricina laptelui pe care-l beau [9], făcînd următoarele : după ce iau nişte ţevi de os, foarte asemănătoare cu fluierele, şi le vîră în partea dinapoi a iepelor, suflă în ele cu gura. În timp ce unii suflă, alţii mulg. Ei spun că fac aşa, deoarece vinele iepei se umflă cînd se suflă în ele, iar ugerul coboară. După ce termină mulsul, toarnă laptele în ciubere adînci de lemn şi, aşezînd în jurul lor [pe sclavii orbi], îşi bat laptele ; partea din lapte care se ridică deasupra, punînd-o la o parte, o socot mai bună, iar pe cea care se lasă la fund, mai slabă decît cealaltă. Din aceste pricini orbesc sciţii pe oricine ar prinde ; ei nu sînt plugari, ci nomazi.

III Aşadar, din aceşti robi şi din nevestele [sciţilor] a răsărit un tineret care, după ce şi-a aflat obîrşia, s-a ridicat împotriva sciţilor ce se întorceau de la mezi. Mai întîi au îngrădit ţinutul, săpînd un şanţ lat [10] care se întindea de la munţii Tauriei pînă la lacul Meotis pe unde este cel mai lat ; apoi, ţinînd piept sciţilor care căutau să pătrundă aici, s-au luptat cu ei. Cum se tot încăierau mereu şi sciţii nu erau în stare să-i dovedească, unul din ei a vorbit aşa : „Bărbaţi sciţi, ce-avem noi oare de făcut ? Dacă ne luptăm cu robii noştri şi ne ucid ei, ne împuţinăm, iar dacă-i omorîm noi pe ei, pe viitor vom stăpîni peste mai puţini. Acuma, cred că ar fi nimerit să lăsăm suliţele şi săgeţile şi, luînd fiecare în mînă biciul calului, să ne apropiem de ei. Atîta timp cît ne vedeau cu arme, se socoteau deopotrivă cu noi şi din părinţi deopotrivă. Cînd însă or să ne vadă cu biciul în mînă in loc de arme, dîndu-şi seama că ne sînt sclavi şi pătrunzîndu-se de acest lucru, nu vor mai arăta împotrivire".

IV Ascultînd aceste cuvinte, sciţii au făcut întocmai. Ceilalţi, înmărmuriţi de ce se petrecea, uitară de luptă şi dădură bir cu fugiţii. Aşa au domnit sciţii peste Asia şi, alungaţi de mezi, s-au întors iarăşi în ţara lor în acest fel. Iată pentru ce Darius, dornic să se răzbune, a început să strîngă oaste împotriva lor.

V După cîte spun sciţii, cel mai tînăr dintre toate neamurile pămîntului este neamul lor [11], care s-a născut astfel [12] : mai întîi, în ţinutul acesta, pe atunci pustiu, s-a ivit un om cu numele de Targitaos [13]. Părinţii acestui Targitaos – spun ei, povestind lucruri cărora eu nu le pot da crezare, dar aşa povestesc ei – ar fi fost Zeus şi o fiică a fluviului Borysthenes. O atare obîrşie a avut deci Targitaos, iar el, la rîndul lui, a avut trei fii : pe Lipoxais, pe Arpoxais şi pe Colaxais [14], cel mai tînăr. Pe timpul domniei acestora, au căzut în Sciţia din cer nişte lucruri de aur ; un plug, un jug, o bardă cu două tăişuri şi o cupă [15]. Primul dintre ei care le-a văzut, anume fratele cel mai vîrstnic, s-a apropiat cu gîndul să le ia, dar aurul, cînd a ajuns la el, s-a prefăcut în flăcări. După plecarea lui, a venit al doilea, dar şi lui i s-a întîmplat acelaşi lucru. Aurul, arzînd cu văpăi, i-a îndepărtat deci pe cei doi ; dar cînd s-a apropiat al treilea, cel mai tînăr, aurul s-a stins, iar el l-a putut duce cu sine acasă. Faţă de această întîm-

plare, frații mai mari s-au înțeles între ei să-i lase întreaga împărăție celui mai tînăr.

VI Din Lipoxais se trag acei sciți care se cheamă auhați ; din cel mijlociu, Arpoxais, cei cu numele de catiari și traspieni ; iar din cel mai tînăr dintre ei, regele lor, cei care se numesc paralați [16]. Cu toții la un loc poartă numele de *scoloți*, după numele unui rege de-al lor. *Sciți* le-au zis elenii.

VII Așa povestesc sciții despre obîrșia lor ; de cînd s-au ivit ei pe pămînt, anume de la Targitaos, întîiul lor rege, și pînă la venirea lui Darius în ținuturile lor, sînt cu totul nici mai mult, nici mai puțin de o mie de ani [17]. Iar aurul acesta sfînt îl păzesc cu strășnicie sciții regali și în fiecare an se apropie de el, căutînd să-l îmblînzească prin jertfe mari. Dacă cel care are în paza lui aurul sfînt adoarme sub cerul liber, în ziua sărbătorii, sciții îi prezic că nu va apuca sfîrșitul anului. Pentru primejdia prin care trece i se dăruiește atîta pămînt cît poate înconjura călare într-o singură zi [18].

Fiindcă împărăția era întinsă, Colaxais a împărțit-o în trei, pentru cei trei fii ai lui. Una din părți, tocmai cea în care se păstrează aurul sfînt, a potrivit-o să fie cea mai mare. Sciții mai spun că ținuturile dinspre vîntul de miazănoapte, aflate deasupra locuitorilor din sus de această țară, nu e cu putință să le vezi sau să pătrunzi prea departe în ele din pricina fulgilor împrăștiați pe aici ; căci și pămîntul și văzduhul este plin de pene [19] care îți întunecă vederea.

VIII Așa povestesc sciții despre ei înșiși și despre ținutul din sus de ei. Iată însă ce spun și elenii care locuiesc în Pont : Heracles, pe cînd mîna vacile lui Geryon [20], a ajuns în această parte a lumii, pe atunci pustie, astăzi locuită de sciți. Geryon sălășluia în afara Pontului, avîndu-și lăcașul în insula pe care elenii o numesc Erythreia, cea din fața Gedeirei [21], iar Gedeira se află dincolo de Coloanele lui Heracles, pe țărmul Oceanului. Merge vorba, fără să fie însă dovedită în fapt, că Oceanul, după ce izvorăște la soare-răsare, înconjoară cu apele lui tot pămîntul. Așadar, cînd Heracles a ajuns de aici pe meleagurile numite acum Sciția, apucîndu-l viscolul și gerul, s-a acoperit cu pielea

de leu şi a adormit. În vremea asta, iepele de la carul lui, care păşteau deshămate, s-au făcut nevăzute printr-o minune cerească.

IX Cînd s-a deşteptat, Heracles a început să şi le caute şi, străbătînd toate coclaurile, a ajuns în cele din urmă pe pămîntul numit Hylaia [22]. Aici el a dat într-o peşteră peste o făptură jumătate fată, jumătate viperă [23] : de la brîu în sus era femeie, iar de la brîu în jos, şarpe. Văzînd-o şi minunîndu-se, Heracles a întrebat-o dacă nu cumva i-a văzut iepele rătăcite. Ea i-a răspuns că într-adevăr iepele se află la ea, dar că n-are de gînd să i le dea înapoi mai înainte de a se împreuna cu ea. Învoindu-se pentru acest preț, Heracles i-a fost bărbat. Femeia însă amîna mereu să-i înapoieze iepele, vrînd să trăiască cu Heracles cît mai multă vreme, iar el ardea de nerăbdare să şi le ia şi să plece. Pînă la urmă, dîndu-i-le, i-a spus : „Iepele acestea rătăcite pînă aici eu ți le-am scăpat, iar tu m-ai răsplătit : cu tine am zămislit trei feciori. Învață-mă acum ce trebuie să fac cu ei cînd vor ajunge mari, să-i aciuiez oare pe aici (unde sînt eu stăpîna locurilor) sau să-i trimit la tine ?" Aceasta l-a întrebat ea pe Heracles, la care, spun sciții că el ar fi răspuns : „Cînd vei vedea copiii ajunşi la vîrsta bărbăției, n-ai să greşeşti dacă vei face acestea : pe acela dintre ei pe care-l vei vedea întinzînd aşa acest arc, şi încingîndu-se cu cingătoarea aceasta în chipul următor, pe acela să-l faci moşteanul locurilor. Dar pe cel care nu va trece de încercările ce ți le las în seamă, să-l izgoneşti din țară. Dacă mă vei asculta, de mare bucurie ai să ai parte, şi vei împlini şi poruncile mele".

X Atunci, întinzînd unul din arcuri (pentru că pînă în acea vreme Heracles purta două), şi arătîndu-i cum se prinde cingătoarea, Heracles i-a dat [femeii] arcul şi cingătoarea care avea în vîrful cataramei o cupă de aur [24], iar după ce i le-a dat, a plecat. Ea, cînd copiii pe care i-a născut au ajuns bărbați, le-a dat următoarele nume : unuia din ei Agathyrsos, următorului Gelonos, iar celui mai tînăr Skythes [25]. Aducîndu-şi atunci aminte de povața [lui Heracles], a săvîrşit cele poruncite de el. Doi dintre copiii ei, Agathyrsos şi Gelonos, neizbutind să treacă încercarea la care au fost supuşi, au plecat din țară, alungați fiind de

mama lor ; în schimb, cel mai tînăr dintre ei, Skythes, trecînd-o cu bine, a rămas pe loc. Din Skythes, fiul lui Heracles, se trag regii de totdeauna ai sciţilor, iar după cupa de la brîu, pînă şi azi sciţii poartă cupe la cingători [26]. Ca Skythes să rămînă [în ţară] a uneltit chiar mama lui. Acestea le povestesc elenii care locuiesc în Pont [27].

XI Mai umblă şi o altă poveste care este aşa ; de cînd am auzit-o, acesteia îi dau cel mai mult crezare : sciţii nomazi, care-şi au leagănul în Asia [28], împinşi prin lupte de massageţi, şi-au strămutat sălaşurile, trecînd peste fluviul Araxes [29] pe pămîntul cimmerian [30] ; într-adevăr, pămîntul locuit astăzi de sciţi se spune c-ar fi fost înainte vreme al cimmerienilor. La sosirea sciţilor, cimmerienii, cum se abătea asupra lor o oaste mare, s-au adunat să se sfătuiască. Dar părerile lor au fost împărţite şi amîndouă sprijinite cu tărie ; cea mai nimerită era a regilor [31] ; părerea poporului era că ar fi mai cuminte să părăsească locul şi că n-ar trebui să-şi primejduiască viaţa ţinînd piept puhoiului ; dimpotrivă, regii credeau de cuviinţă să lupte pentru ţară cu năvălitorii. Dar ascultare n-au vrut să dea nici poporul regilor nici regii poporului. Poporul hotărîse să-şi părăsească ţara fără împotrivire, lăsînd-o pe mîna duşmanului ; regii însă au găsit că e mai bine să-şi afle hodina după moarte în glia strămoşească şi să nu fugă cu poporul, punînd în cumpănă bunătăţile de care se bucuraseră aici faţă de cîte neajunsuri vor avea de îndurat dacă fug din ţară.

După ce au luat această hotărîre, [regii] împărţindu-se în două tabere, deopotrivă la număr, s-au pornit să se bată unii cu alţii. Şi, omorîndu-se toţi între ei, gloata cimmerienilor i-a îngropat lîngă fluviul Tyras [32] (unde încă se mai poate vedea mormîntul lor). După ce i-au înmormîntat, poporul a părăsit ţinutul. Sciţii, cînd au intrat, au ocupat ţara pustie.

XII Pînă acuma se mai află în Sciţia ziduri cimmeriene [33] „trecători" cimmeriene [34], ba şi un loc cu numele de Cimmeria, precum şi aşa-numitul Bosforul Cimmerian [35]. Se vede că cimmerienii au fugit în Asia de răul sciţilor [36] şi s-au aşezat în promontoriul unde se află astăzi oraşul grec Sinope [37]. Tot atît de limpede e şi faptul că sciţii, urmărindu-i, s-au pomenit pe

pămîntul Mediei, rătăcind drumul ; cimmerienii fugari s-au ținut într-una pe lîngă coasta mării, iar sciții i-au urmărit avînd mereu Caucazul în dreapta, pînă cînd, abătîndu-se spre inima uscatului, au pătruns pe pămîntul mezilor [38]. Iată, prin urmare, o altă poveste răspîndită deopotrivă și la eleni și la barbari.

XIII Aristeas [39] însă, fiul lui Caystrobios, un bărbat din Proconnesos [40], și poet epic, povestea că, îndrumat de luminile lui Phoibos, a ajuns pînă la issedoni [41], că mai sus de issedoni locuiesc arimaspii [42], niște oameni cu un singur ochi, iar mai sus de ei se află griffonii, paznicii aurului [43] ; dincolo de griffoni locuiesc hyperboreii [44] care se întind pînă la mare ; toți aceștia, afară de hyperborei, începînd cu arimaspii, s-au tot ridicat împotriva vecinilor lor și astfel issedonii au fost goniți din țară de arimaspi, sciții de issedoni, iar cimmerienii, care locuiau la marea de miazăzi [45], împinși de sciți, și-au părăsit țara.

Astfel, nici Aristeas nu se potrivește cu sciții cînd e vorba de țara aceasta.

XIV Am arătat de unde era Aristeas, poetul care a vorbit despre aceste întîmplări. Acum voi povesti legenda pe care am auzit-o despre el în Proconnesos și în Cyzicos [46]. Se zice că Aristeas, care nu era mai prejos, ca neam, față de nici unul din cetatea lui, intrînd în atelierul unui piuar, la Proconnesos, s-a săvîrșit din viață ; piuarul, închizîndu-și atelierul, a plecat să ducă vestea neamurilor mortului. Cînd s-a răspîndit în cetate vestea că Aristeas ar fi murit, sosi, spre tăgada celor ce se spuneau, un om din Cyzicos, venind din orașul Artake [47], spunînd că l-a întîlnit pe Aristeas intrînd în Cyzicos și a stat de vorbă cu el. În timp ce călătorul ținea morțiș că spune adevărul, rudele mortului s-au înfățișat la piuar cu cele de trebuință pentru a-l duce de acolo. Cînd au deschis odaia, nu-l mai aflară pe Aristeas nici mort, nici viu. După aceea, șapte ani mai tîrziu, ivindu-se iarăși la Proconnessos, a scris acele poeme pe care azi elenii le numesc *Arimaspeu ;* după alcătuirea lor, a pierit pentru a doua oară.

XV Asemenea lucruri povestesc despre Aristeas aceste orașe. Iată ce știu că le-a fost dat să li se întîmple și metapontienilor [48]

din Italia, la două sute patruzeci de ani [49] de la a doua pieire a lui Aristeas, aşa cum, după socotinţa mea, am aflat în Proconnessos şi Metapontum. Metapontienii spun că Aristeas însuşi, arătîndu-se în ţara lor, le-a poruncit să ridice un altar lui Apollo şi alături să înalţe o statuie care să aibă numele lui Aristeas din Proconnessos : Apollo, zicea Aristeas, i-a cercetat numai pe ei, dintre toţi italioţii, iar el, cel care acum era Aristeas, îl însoţise pe zeu ; atunci însă, cînd era în tovărăşia zeului, avea chip de corb [50]. Zicînd acestea, s-a făcut nevăzut. Metapontienii, trimiţînd oameni de-ai lor la Delfi, l-au întrebat pe zeu ce-ar putea să fie cu năluca acestui om. Pythia le-a poruncit să asculte de nălucă ; de vor asculta, numai de bine vor avea parte ; iar ei, primind aceste sfaturi, le urmară. Şi acuma încă se mai află la Metapontum o statuie cu numele lui Aristeas alături de altarul lui Apollo ; în jurul ei au fost sădiţi dafini, iar altarul se înalţă în piaţa publică. Dar cred că am vorbit destul despre Aristeas.

XVI Ce se află mai sus de ţinutul despre care tocmai încep să vorbesc, de bună seamă că nimeni nu ştie sigur. Mi-e cu neputinţă să aflu ceva veşti de la cineva care să poată spune că a văzut acele locuri chiar cu ochii lui. Nici măcar Aristeas, de care am pomenit cu puţin mai sus, nici măcar el n-a putut spune, în poemele pe care le-a plăsmuit, că ar fi pătruns mai departe de issedoni, ci despre ţinuturile de dincolo de aceştia a povestit doar din auzite, zicînd că le ştie numai din spusele issedonilor. Totuşi, pe cît mi-a stat în putinţă să culeg şi eu din auzite ştiri cît mai de departe şi mai de încredere, pe toate le voi înşira.

XVII [Începînd] de la portul borysteniţilor [51] (care, din întreaga Sciţie, este aşezat cel mai la mijloc pe coastele mării [52]), de acolo, primul neam de locuitori sînt callipizii [53], nişte eleno-sciţi ; mai sus de ei sălăşluieşte o altă seminţie, care poartă numele de alazoni [54] ; alazonii şi callipizii, în alte privinţe, au aceleaşi obiceiuri ca sciţii, dar, pe deasupra, ei seamănă şi se hrănesc cu cereale, precum şi cu ceapă, usturoi, linte şi mei [55]. Mai sus de alazoni locuiesc sciţii plugari [56], care seamănă grîu nu pentru hrana lor, ci ca să-l vîndă. Şi mai spre miazănoapte de aceştia locuiesc neurii [57], iar ţinutul care se întinde

spre borta vîntului de miazănoapte, după cîte știu eu, este nelocuit de oameni.

Aceste noroade se înșiră de-a lungul fluviului Hypanis [58], la apus de Borysthenes [59].

XVIII Dacă cumva treci peste Borysthenes, pornind de la mare, mai întîi dai de Hylaia [60], iar mai sus de acest ținut locuiesc sciții agricultori [61], cărora elenii de pe lîngă fluviul Hypanis le zic borystheniți, iar lor înșile își zic olbiopoliți [62]. Acești sciți agricultori locuiesc în părțile dinspre răsărit, cale de trei zile de drum, întinzîndu-se pînă la fluviul cu numele Panticapes [63], iar înspre miazănoapte, cale de unsprezece zile [64], pe Borysthenes în sus. Dincolo de ei, pînă hăt departe, se întinde un deșert, iar dincolo de pustietate locuiesc androfagii [65], un neam de oameni cu totul aparte și deosebit de sciți. Ținutul de mai sus de ei este cu desăvîrșire pustiu [66] și, după cîte știu, nelocuit de nici o seminție omenească.

XIX Cînd treci de fluviul Panticapes, la răsărit de acești sciți agricultori locuiesc sciții nomazi [67], care nici nu seamănă, nici nu ară ; această parte este lipsită în întregime de copaci, afară de Hylaia. Nomazii despre care este vorba sînt răspîndiți spre răsărit, cale de paisprezece [68] zile, într-un ținut care se întinde pînă la fluviul Gerrhos [69].

XX Dincolo de Gerrhos se află acele locuri numite „sălașurile regilor" [70], precum și sciții cei mai viteji și cei mai numeroși, care-i socotesc pe ceilalți sciți drept robii lor. Aceștia ajung spre miazăzi pînă la Taurida [71], spre răsărit pînă la valea săpată de feciorii sclavilor orbi [72] și pînă la tîrgul numit Cremnoi [73] de lîngă lacul Meotis ; cîteva triburi de-ale lor ating chiar fluviul Tanais [74]. Spre miazănoapte, mai sus de sciții regali [75] sălășluiesc melanhlenii [76], o altă seminție care nu este scită. Mai în sus de melanhleni încep mlaștinile și pustietatea [77], fără suflare omenească, după cîte știm.

XXI Dacă treci de fluviul Tanais, nu mai ești în Sciția, ci intri pe primul din loturile de pămînt ale sauromaților [78], care, începînd din înfundătura lacului Meotis, își au așezările cale de

cincisprezece zile spre miazănoapte [79], într-un ţinut cu desăvîrşire lipsit de pomi, fie roditori, fie sălbatici. Deasupra acestora, pe un al doilea lot, locuiesc budinii [80], într-un ţinut pe de-antregul acoperit cu tot soiul de păduri [81].

XXII Mai departe de budini, spre miazănoapte, vine mai întii un pustiu întins cale de şapte zile [82], iar după pustiu, în faţa celui ce-o ia mai spre răsărit [83], apar sălaşurile tissageţilor [84], popor numeros şi aparte, care trăieşte din vînat. În vecinătatea tissageţilor, pe aceleaşi meleaguri, sînt aşezările iurcilor [85]. Şi ei trăiesc din vînat, pe care-l prind astfel : omul stă la pîndă suit într-un copac, căci sînt copaci peste tot locul ; fiecare vînător are la îndemînă un cal învăţat să se culce pe burtă, ca să se facă cît mai mic, şi un cîine ; cînd din vîrful copacului zăreşte vînatul, vînătorul trage cu arcul şi apoi, încălecînd pe cal, îl urmăreşte, iar cîinele se ţine pe urmele lui. Şi mai sus de aceştia, dacă drumeţul o ţine mereu spre răsărit, întîlneşte alţi sciţi [86], care s-au răsculat împotriva celor regali şi s-au strămutat în ţinutul acesta.

XXIII Pînă la ţara sciţilor acestora, ţinutul de care am pomenit este în întregime pămînt şes şi mănos [87], dar dincolo de el începe să fie pietros şi sterp. După ce străbaţi o bucată bună din ţinutul presărat cu stînci, la poalele unor munţi înalţi [88] se ivesc aşezările unor oameni despre care se spune că sînt cu toţii pleşuvi din naştere [89], şi bărbaţii şi femeile deopotrivă ; ei au nasul turtit şi fălci puternice ; vorbesc o limbă deosebită, însă poartă îmbrăcăminte scită şi trăiesc din rodul unor copaci. Numele pomului din care se hrănesc este acela de „pontic" [90] ; el este cam cît un smochin de mare şi poartă un fruct la fel cu bobul, dar are şi sîmbure. Cînd rodul s-a copt, îl storc prin nişte pînze ; din fruct curge un must gros şi negru ; numele lui este „ashi" [91] ; pe acesta îl sug şi îl beau amestecat cu lapte, iar din rămăşiţele de poame zdrobite fac nişte turte pe care le mănîncă. Vite nu prea au : prin partea locului nu se află păşuni bune. Fiecare locuieşte cu ai săi sub un copac, iarna, acoperindu-l cu o velinţă de lînă albă [92], iar vara fără învelitoare. De aceşti oameni nu se leagă nimeni (se spune că sînt sfinţi). Arme de luptă nu poartă. Ei sînt cei care judecă pricinile vecinilor [93], iar

dacă vreun fugar se aciuează pe la ei, nimeni nu-i face nici un rău. Numele lor este acela de argipei [94].

XXIV Pînă la neamul acesta de oameni pleşuvi sînt bine cunoscute şi ţinutul şi seminţiile de dincoace de ei. Ştiri nu-i greu să capeţi, fie de la unii sciţi care ajung pînă la ei, fie de la elenii din portul Borysthenes şi din alte porturi ale Pontului. Sciţii care pătrund pînă acolo îşi pun la cale treburile cu ajutorul a şapte tălmaci în şapte limbi [95].

XXV Pînă la argipei locurile sînt dar cunoscute, însă ce o mai fi dincolo de oamenii pleşuvi nimeni nu mai ştie să spună sigur ; munţi înalţi şi de neumblat se ridică în cale şi nimeni n-a izbutit încă să-i treacă [96]. Oamenii pleşuvi povestesc – lucruri pe care eu nu le cred – că în munţi ar locui nişte oameni cu picioare de capră [97], iar dacă treci de aceştia, dai de alţi oameni care dorm cîte şase luni pe an [98]. Acest lucru nu pot să-l cred nici în ruptul capului. Ţinutul dinspre răsărit de pleşuvi este în schimb foarte bine cunoscut, căci îl locuiesc issedonii [99]. Cît despre ţinutul care se întinde către miazănoapte, din sus de oamenii pleşuvi şi de issedoni, nimic altceva nu se ştie decît ceea ce povestesc aceştia.

XXVI Cu privire la issedoni se spune că au următoarele datini : Cînd unui om îi moare tatăl, toate rudele îi aduc oi ; după ce le înjunghie şi le spintecă, taie în bucăţi şi pe părintele mort al gazdei, apoi, amestecînd toată carnea la un loc, o mănîncă la ospăţ [100]. Iar capul mortului, după ce-l rad şi-l curăţă bine, îl poleiesc cu aur şi, după aceea, i se închină ca unui idol, aducîndu-i an de an jertfe bogate [101]. Fiul săvîrşeşte toate acestea în cinstea părintelui său, aşa cum fac şi elenii pomenirea morţilor [102]. Altfel, şi despre ei se spune că sînt oameni drepţi [103], iar femeile şi bărbaţii se bucură deopotrivă de aceleaşi drepturi [104].

XXVII Prin urmare şi aceşti locuitori sînt cunoscuţi. Mai sus de ei, după cîte spun issedonii, se află însă oamenii cu un singur ochi şi griffonii păzitori de aur [105]. Sciţii îi pomenesc aflînd de ei de la issedoni, iar noi ceilalţi din tată în fiu îi

ştim de la sciţi şi-i cunoaştem sub numele scit de arimaspi, căci în limba scită *arima* înseamnă „unu", iar *spu* înseamnă „ochi" [106].

XXVIII În tot ţinutul acela despre care am vorbit sînt ierni aşa de grele, că vreme de opt luni gerul este de neîndurat [107]; în acest răstimp, dacă ai turna apă, n-ai izbuti să moi lutul; ca să-l prefaci în noroi, eşti nevoit să faci focul. Şi marea şi întreg Bosforul cimmerian îngheaţă [108], iar sciţii care locuiesc în afara şanţului [109] pornesc în cete pe sloiurile de gheaţă [110] [după pradă] şi căruţele şi le mînă de cealaltă parte, la sinzi [111]. Aşa trec cele opt luni de iarnă. În celelalte patru luni, acolo tot frig e. Iarna de pe aici e cu totul altfel în stihiile ce le dezlănţuie decît iernile dintr-altă parte. Cînd e firesc să plouă [112], nu plouă mai de loc; vara însă ploile nu mai contenesc. Atunci cînd aiurea tună, pe aici nu se aud tunete, dar vara se stîrnesc vijelii puternice. Dacă, din întîmplare, tună vreodată şi în timpul iernii, lumea se minunează ca de un semn, după cum şi dacă se cutremură pămîntul fie vara, fie iarna, sciţii socot că e o minune. Caii, deprinşi, îndură uşor o asemenea iarnă, catîrii şi măgarii însă n-o pot îndura de fel; totuşi, pretutindeni în altă parte caii lăsaţi în ger pier degeraţi, pe cînd măgarii şi catîrii rabdă la frig.

XXIX Eu cred că şi soiul de vite de pe aici, lipsit de coarne, tot din pricina asprimii frigului n-are coarne. O mărturie în sprijinul părerii mele este şi versul lui Homer care spune în Odiseea aşa:

Libya-apoi, unde repede mieii poartă corniţe [113],

vorbă plină de tîlc, căci în ţările calde coarnele mijesc repede, dar în locurile cu frig aspru vitelor nu le ies coarnele de loc, ori, dacă ies, le cresc anevoie [114].

XXX Aşadar, acestea se întîmplă pe acolo din pricina frigului. Mă tot mir (povestirea mea de la început s-a tot abătut din drum), de ce în tot ţinutul Eleei [115] nu se pot zămisli catîri, cu toate că nici locurile nu sînt reci, nici nu se cunoaşte vreo altă pricină. Eleenii susţin că dintr-un blestem [116] nu se prăsesc

la ei catîri. Într-adevăr, cînd le vine iepelor vremea împerecherii, ei le mînă în ținuturile vecine [117] și după ce măgarii vecinilor le gonesc pînă ce iepele au prins rod în pîntece, abia atunci le aduc înapoi acasă.

XXXI Cît despre fulgii de care zic sciţii că e plin văzduhul şi din pricina cărora nu poţi nici să vezi, nici să străbați mai departe pămîntul, iată ce cred eu. Dincolo de acest ținut, ninge pururea, mai puțin vara decît iarna, după cum e și firesc. Oricine a văzut de aproape căzînd ninsoare deasă pricepe ce spun : ninsoarea seamănă în adevăr cu niște fulgi. Din pricina unei astfel de ierni, ținuturile dinspre miazănoapte sînt nelocuite. Eu cred, așadar, că sciții și vecinii lor vorbesc de zăpadă, asemănînd-o cu fulgii.

XXXII Am arătat ce se spune despre locurile acestea atît de îndepărtate. Despre hyperborei [118], sciţii nu ne dau nici o ştire [119], nici alți locuitori de prin partea locului, afară, poate, de issedoni. Dar, după părerea mea, nici aceştia nu spun nimic, altminteri sciții ar fi vorbit [despre hyperborei], aşa cum vorbesc, de pildă, despre oamenii cu un singur ochi. Doar în Hesiod [120] se află cîte ceva despre hyperborei ; se mai află și în *Epigonii* lui Homer [121], dacă într-adevăr Homer a făcut această epopee.

XXXIII Mult mai multe veşti [122] ne dau despre ei cei din Delos ; aceştia povestesc că la sciţi au ajuns prinoase tocmai de la hyperborei, învelite în paie ; de la sciţi, trecînd din vecin în vecin, prinoasele au fost purtate tot spre apus pînă la Adriatica [123], iar de aici trimise mai departe spre miazăzi ; dodonienii [124] ar fi fost, dintre eleni, cei dintii la care au ajuns prinoasele. De la ei au fost îndreptate în jos spre Golful Malic [125] şi pe urmă au trecut marea în Eubeea [126] ; aici, oraş după oraş, le-au trimis pînă la Carystos [127], de unde însă au ocolit Androsul [128]. Cei din Carystos le-au dus la Tenos [129], iar cei din Tenos, la Delos [130].

Se spune că aceste prinoase au ajuns la Delos în felul următor : la început, hyperboreii au trimis două fecioare cu prinoasele; după spusele delienilor, fetele se numeau Hiperohe şi Laodike ;

o dată cu ele, ca să le ocrotească, hyperboreii au trimis ca însoțitori și cinci cetățeni de-ai lor, [însoțitori] care astăzi sînt cunoscuți sub numele de *perferi* [131], și care la Delos se bucură de mare cinstire. Fiindcă trimișii hyperboreilor nu s-au mai întors acasă și pentru că acestora nu le venea de loc la socoteală să se întîmple de fiecare dată ca cei trimiși să nu le mai vină înapoi, [s-au hotărît] să ducă numai pînă la hotarele țării prinoasele învelite în paie și să le încredințeze vecinilor, cu rugămintea ca ei să le trimită mai departe la un alt neam. Prinoasele trimise astfel au ajuns, după spusele lor, pînă la Delos. Eu însumi știu un obicei care se apropie oarecum de aceste rituri sfinte : femeile trace și peoniene [132], cînd aduc jertfă Artemidei Regina [133], se folosesc întotdeauna de paie de grîu. Și știu [foarte bine] că ele așa fac.

XXXIV În cinstea acelor fecioare hyperboreene care și-au aflat sfîrșitul la Delos, atît fetele cît și băieții delienilor își tund părul. Fetele, înainte de nuntă, după ce-și retează o șuviță de păr, o răsucesc pe un fus și apoi o pun pe mormîntul hyperboreenelor (mormîntul se află în curtea sanctuarului Artemidei [134], pe stînga, cum intri, iar deasupra lui a crescut un măslin) ; băieții din Delos, la rîndul lor, înfășurînd cîteva fire de păr pe tulpina unei anume buruieni, le așază și ei pe mormînt.

XXXV De această cinstire din partea locuitorilor din Delos se bucură fecioarele hyperboreene [135]. Delienii mai povestesc că Arge și Opis, tot niște fecioare hyperboreene [136], trecînd pe la aceleași popoare, sosiseră și ele la Delos mai înainte încă decît Hiperohe și Laodike. Acestea din urmă sosiseră cu tributul pe care îl hotărîseră în cinstea zeiței Eilethyia [137] pentru naștere ușoară [138] ; iar Arge și Opis veniseră chiar o dată cu zeii [139]. [Cei din Delos] spun că acestora le sînt hărăzite din partea lor și alte cinstiri : femeile adună bani în numele lor, invocîndu-le într-un imn pe care l-a făurit licianul Olen [140]. De la ei aflîndu-l insularii și ionienii, îl cîntă invocînd pe Opis și Arge și adunînd bani (acest Olen, venit din Licia, a compus și alte imnuri vechi care se cîntă la Delos) ; cenușa rămasă de la coapsele arse pe altare, o iau și o presară peste mormîntul lui Opis și Arge. Mormintul fecioarelor se află în spatele Artemisionului [141], cu fața spre răsărit, foarte aproape de sala de oaspeți a keenilor [142].

XXXVI Dar cu acestea închei cele ce aveam de spus despre hyperborei. Nu mai înşir despre Abaris [143] – care se spunea că era hyperborean – povestea că ar fi făcut înconjurul lumii cu săgeata ce-o avea, fără să mănînce ceva.

Dacă e adevărat că unii oameni sînt hyperborei, atunci trebuie să se afle şi alţii, hypernotieni [144]. Pe mine unul mă apucă rîsul cînd văd cum mulţi descriu marginile pămîntului fără nici o noimă [145] ; aceştia desenează Oceanul curgînd jur împrejurul pămîntului, care la rîndu-i este rotund de parcă ar fi strunjit, iar Asia o fac cît Europa de mare. Eu voi arăta pe scurt cît de întinsă este şi una şi cealaltă şi ce înfăţişare are fiecare [146] în descriere.

XXXVII Perşii locuiesc în Asia, ajungînd pînă la ţărmurile Mării de miazăzi, aşa-numita Erythree [147]. Mai sus de ei, spre miazănoapte, se află mezii, mai sus de mezi, saspirii, iar mai sus de saspiri, colchidienii, care se mărginesc cu Marea de miazănoapte, în care se varsă rîul Phasis [148]. Acestea sînt cele patru seminţii [149] care se întind de la o mare la alta.

XXXVIII De aici, spre apus, prelungindu-se din uscat, înaintează în mare două limbi de pămînt despre care voi da unele lămuriri. Una din ele se întinde spre miazănoapte, începînd de la Phasis, de-a lungul Pontului Euxin şi al Hellespontului, pînă la capul Sigeion din Troada [150], iar spre miazăzi, aceeaşi limbă de pămînt înaintează în mare din Golful Myriandric [151], aflat înspre Fenicia, pînă la capul Triopion [152]. În această peninsulă locuiesc treizeci de seminţii de oameni. Aceasta este una din cele două peninsule.

XXXIX Cealaltă limbă de pămînt [153], începînd din ţara perşilor, se întinde pînă la Marea Erythree, [cuprinzînd] pămînt persan [154], apoi, în continuare, se află Asiria, iar după Asiria, Arabia ; ea se sfîrşeşte – adică, de fapt, nu se sfîrşeşte [155], dar aşa e obiceiul să se spună – în Golful Arabic, pînă la care Darius a tras canalul din Nil [156]. Din Persia pînă în Fenicia ţinutul este un şes nesfîrşit : începînd din Fenicia, peninsula se întinde în apele acestei mări [157] prin dreptul Syriei, Palestinei şi Egiptului, unde se isprăveşte. Ea cuprinde numai trei neamuri [158].

XL Acestea sînt ţinuturile Asiei dinspre perşi către apus. Locurile de dincolo de perşi, de mezi, de saspiri şi de colchidieni, spre auroră şi soare-răsare, sînt mărginite dintr-o parte de Marea Roşie [159], iar dinspre miazănoapte, de Marea Caspică [160] şi fluviul Araxes [161], care curge spre răsărit. Asia e locuită pînă în India. De aci însă, spre răsărit, e numai pustiu şi nimeni nu poate spune despre ceva de acolo cum o fi [162].

XLI Aceasta este înfăţişarea şi întinderea Asiei. Cît despre Libya [163], ea face parte din cea de-a doua peninsulă, căci se află în prelungirea Egiptului [164]. Spre Egipt, această peninsulă este îngustă : de la marea aceasta pînă la Marea Erythree [165] sînt o sută de mii de coţi, care ar face cam o mie de stadii [166]. Dincolo de gîtuitură însă, limba de pămînt ce a primit numele de Libya se lăţeşte foarte mult.

XLII Eu unul mă mir de cei care au hotărnicit şi împărţit uscatul în Lybia, Asia şi Europa, pentru că deosebirile dintre ele nu sînt mici de loc. Căci dacă în lungime Europa are o întindere cît amîndouă celelalte la un loc, ca lăţime însă, după părerea mea, nu e vrednică nici măcar să fie asemănată cu ele [167].

E vădit în schimb că Libya este înconjurată de apă, afară de partea unde se află hotarul dinspre Asia. Necos, regele egiptenilor, este, după cunoştinţa noastră, cel dintîi care a dovedit acest adevăr. Acesta, după ce a întrerupt săparea canalului care duce din Nil la Golful Arabic [168], a trimis nişte fenicieni cu corăbii, poruncindu-le ca la întoarcere să treacă prin Coloanele lui Heracles [169] pînă vor ajunge iarăşi în Marea de miazănoapte [170] şi pe acolo să ajungă în Egipt. Fenicienii, pornind deci din Marea Erythree, îşi urmau drumul pe Marea de miazăzi [171] ; cum sosea toamna, ei coborau pe uscat şi se apucau de semănat pămîntul Libyei prin locurile unde se nimereau să fi ajuns de fiecare dată, rămînînd acolo pînă la seceriş. După seceratul grîului porneau din nou pe mare şi, cînd s-au împlinit doi ani, în cel de-al treilea, trecînd prin Coloanele lui Heracles, s-au întors în Egipt [172]. Ei povesteau lucruri pe care eu nu le cred – le-or fi dînd poate alţii crezare – anume că, în timp ce făceau înconjurul Libyei, aveau soarele de-a dreapta lor [173].

XLIII Așa a fost cunoscută Libya pentru prima oară. Apoi, carthaginezii [174] sînt cei care le întăresc mărturia, deoarece Sataspes fiul lui Teaspis, un Ahemenid, n-a săvîrșit înconjurul Libyei cînd a fost trimis pentru această ispravă, ci, înspăimîntat de lungimea călătoriei pe apă și de pustietăți, s-a întors din drum fără să fi dus la bun sfîrșit încercarea la care l-a supus maică-sa.

El necinstise o fecioară, pe fiica lui Zopyros al lui Megabyzos [175]. Cînd urma să fie tras în țeapă de regele Xerxes din această pricină, mama lui Sataspes, soră cu Darius, s-a rugat de iertare, legîndu-se să-i dea ea o pedeapsă mai aspră decît regele : tînărul va fi silit să facă înconjurul Libyei pînă ce, făcîndu-i ocolul, o să ajungă din nou în Golful Arabic. Xerxes învoindu-se, Sataspes se duse în Egipt de unde luă o corabie și corăbieri și porni spre Coloanele lui Heracles ; lăsîndu-le în urmă, trecu pe la capul Libyei al cărui nume este Soloeis [176] și se coborî spre miazăzi. Străbătind astfel luni în șir o nesfîrșită întindere de apă, cînd văzu că înainte tot mai mult era, făcînd cale întoarsă, sosi înapoi în Egipt. De aici, înfățișîndu-se regelui Xerxes, începu a-i povesti că în locurile cele mai depărtate trecuse cu corabia pe lîngă niște oameni pitici [177], înveșmîntați în frunze de palmier, care, de cîte ori se apropiau cu corabia de țărm, o luau la fugă spre munți, părăsindu-și așezările [178]. Oamenii lui, intrînd în orașe, le luau numai cîteva vite, fără să facă nici o pagubă. Pricina pentru care n-au ajuns pînă la capătul drumului în jurul Libyei – spunea el – era următoarea : corabia n-a mai putut merge înainte, ci a fost țintuită locului. Xerxes, încredințat că nu spune adevărul și fiindcă nu dusese la capăt încercarea hotărîtă, l-a tras în țeapă, după cum fusese osînda dintîi. Un eunuc al acestui Sataspes, îndată ce a aflat că stăpînul său s-a sfîrșit, a fugit cu averi uriașe în Samos, unde a pus mîna pe ele un om din Samos, al cărui nume, deși îl știu, îl tăinuiesc de bunăvoie.

XLIV Dar cea mai mare parte a Asiei a fost descoperită de Darius. Acesta, vrînd să afle unde se varsă în mare fluviul Indus, al doilea dintre toate fluviile care au crocodili [179], trimite cu corăbii, printre alții în care avea încredere că vor spune adevărul, și pe Skylax [180] din Caryanda [181]. Oamenii aceștia,

pornind din orașul Caspatyros și din ținutul Pactyike [182], au mers pe fluviu în jos, mereu spre răsărit [183], pînă la țărmul mării ; apoi, luînd-o în larg spre apus, au ajuns, după treizeci de luni, tocmai în locul [184] de unde regele egiptenilor îi pornise să înconjoare Libya pe fenicienii despre care am pomenit mai sus [185]. Darius i-a supus pe indieni [186], după împlinirea acestui ocol, și luă în folosință această mare [187]. Astfel s-a descoperit că, afară de părțile răsăritene, Asia are o mare asemănare cu Libya [188].

XLV Despre Europa nimeni nu s-a încredințat pe deplin dacă spre răsărit și spre miazănoapte este cumva înconjurată de apă ; ca lungime, se știe că este cît amîndouă celelalte continente la un loc [189].

Nu pot să mă dumiresc pentru ce pămîntul, unul singur fiind, poartă trei nume care sînt nume de femei – și de ce i s-au rînduit ca hotare Nilul [190], fluviul egiptean, și Phasis [191] din Colchida (sau, după cîte vorbesc alții [192], fluviul Tanais de la Meotis și Porțile Cimmeriene) ; de asemenea, nu pot afla cum îi chema pe cei care au statornicit această împărțire și de unde le-or fi pus aceste nume.

Mare parte din eleni spun că Libya își trage numele de la Libya [193], o femeie de prin partea locului, iar Asia [194], de la soția lui Prometeus. Lydienii însă socot că acest nume e lydian, spunînd că Asia și-a luat numele de la Asias, fiul lui Cotys al lui Manes [195], și nu după Asia, soția lui Prometeus ; de la Asias vine și numele tribului Asias din Sardes [196]. Despre Europa nu știe nimeni nici dacă este cumva înconjurată de apă, nici de unde și-a luat acest nume [197], nici cine ar putea să fie cel care i l-a dat, afară doar dacă nu vom spune că continentul și-a luat numele de la Europa din Tyr [198] ; înainte vreme era fără nume, ca și celelalte două. Dar se știe că Europa din Tyr era de fel din Asia și că n-a ajuns pînă la pămîntul numit de eleni Europa, ci a trecut doar din Fenicia în Creta și din Creta în Licia [199]. Dar, cu acestea, destul despre asemenea lucruri ; ne vom folosi și noi de numele îndătinate.

XLVI Țărmurile Pontului Euxin, spre care își îndrepta Darius oștile, afară de sciți, sînt locuite de cele mai neînvățate neamuri din lume. Nici un neam din cele din Pont nu-l putem

socoti mai răsărit în înțelepciune, nici nu cunoaștem vreun om învățat de pe aici, decît doar neamul sciților și pe Anacharsis [200].

La neamul scit, un singur lucru, dar cel mai de căpetenie din toate lucrurile omenești, e rînduit în chipul cel mai înțelept pe care-l cunoaștem ; în alte privințe însă, n-am de ce să-i laud. Iată în ce stă lucrul acesta atît de însemnat : este cu neputință să le scape cineva cînd vine cu oaste împotriva lor, și nimănui nu-i stă în putere să dea de ei dacă ei înșiși nu vor să se arate. Căci sciții n-au nici cetăți, nici ziduri întărite, ci toți își poartă casa cu ei și sînt arcași călări, trăind, nu din arat, ci din creșterea vitelor, și locuiesc în căruțe [201] ; [mă întreb atunci], cum să nu fie ei de nebiruit și cu neputință să te apropii de ei ?

XLVII Acest fel de apărare și l-au ales sciții, pentru că pămîntul le e prielnic, iar rîurile le vin și ele într-ajutor. Țara lor, o cîmpie întinsă, este acoperită de pășuni și bine scăldată de ape ; prin ea curg rîuri, nu cu mult mai puține la număr decît canalele din Egipt. Le voi pomeni numai pe cele mai vestite și pe care se poate umbla dinspre mare în sus : Istrul, cu cinci guri [202], apoi Tyras [203], Hypanis [204], Borysthenes [205], Panticapes [206], Hypakyris [207], Gerrhos [208] și Tanais [209]. Iată acum care este cursul lor.

XLVIII Istrul, cel mai mare dintre toate fluviile pe care le cunoaștem, curge și vara și iarna mereu deopotrivă de mare, fiind dintre fluviile Sciției cel dintîi dinspre apus. Pricina că Istrul a ajuns cel mai mare fluviu este faptul că și alte rîuri se varsă în el. Iată rîurile care îi sporesc apele : prin ținutul Sciției [210] curg cinci mari cursuri de apă. Pe unul sciții îl numesc Porata [211], elenii Pyretos, iar celelalte sînt : Tiarantos [212], Araros [213], Naparis [214] și Ordessos [215]. Rîul pomenit mai întîi [216], bogat în apă, avîndu-și cursul spre răsărit [217], își împreună apele cu Istrul. Al doilea pomenit, Tiarantos, curge ceva mai spre apus și este mai mic. Araros, Naparis și Ordessos, curgînd între acestea două, se varsă și ele în Istru. Aceste rîuri, izvorîte din pămînt scit, măresc apele Istrului. Venind de la agatirși [218], fluviul Maris [219] își unește de asemenea undele cu ale Istrului [220].

XLIX Din creştetul Munţilor Haemus [221], îndreptîndu-şi cursul spre miazănoapte, se varsă în Istru şi alte trei rîuri mari : Atlas, Auras şi Tibisis. Athrys, Noes şi Artanes [222], trecînd prin Tracia şi pe la tracii crobyzi [223], se varsă şi ele tot în Istru. De la peonieni şi din muntele Rhodope [224], rîul Skios, despicînd în două lanţul Munţilor Haemus, se aruncă în acelaşi fluviu. Rîul Angros [225], săpîndu-şi albia din Illyria spre miazănoapte, se varsă pe cîmpia Triballică [226] în rîul Brongos [227], iar Brongosul în Istru ; astfel, Istrul înghite deodată aceste două mari rîuri. Din ţinutul de mai sus de ombrii [228], un rîu Carpis [229] şi altul Alpis [230], curgînd şi acestea spre vîntul de miazănoapte, se varsă şi ele în Istru. Căci Istrul, începînd de la celţi – cei mai îndepărtaţi locuitori din Europa spre asfinţitul soarelui după kyneţi [231] – străbate întreaga Europă. După ce a trecut prin toată Europa, se aruncă în coasta Sciţiei [232].

L Aşadar, Istrul ajunge să fie cel mai mare dintre fluvii pentru că aceste rîuri, despre care am vorbit, şi multe altele, îşi adaugă apele la ale lui. Cînd însă am pune singure alături, o apă lîngă alta [fără afluenţi], Nilul îl întrece pentru că lui nu i se adaugă nici un rîu şi nici un izvor care să-i sporească apele [233]. Istrul curge mereu la fel de bogat, şi vara şi iarna, din următoarea pricină, după cîte cred eu : iarna rămîne aşa cum este de obicei, poate ceva mai umflat decît îi este înfăţişarea, căci pe vreme de iarnă în acest ţinut nu plouă aproape de loc, însă ninge într-una. Vara, în schimb, zăpada care cade în timpul iernii din belşug, se topeşte scurgîndu-se de pretutindeni în Istru. Apa din zăpezi, vărsîndu-se în fluviu, îl face să crească şi, o dată cu ea, se adaugă şi apa ploilor multe şi bogate, căci vara plouă. Cu cît soarele soarbe din Istru mai multă apă vara decît iarna, cu atît sînt mai îmbelşugate în timpul verii faţă de iarnă apele care se unesc cu Istrul. Această cumpănire formează un echilibru încît el apare întotdeauna la fel.

LI Una din apele curgătoare de la sciţi este deci Istrul. După el vine Tyras, care izvorăşte de la miazănoapte, porneşte dintr-un lac [234] mare care desparte Sciţia de Neurida [235] ; la gura lui sînt aşezămintele de eleni, care se numesc tyriţi.

LII Al treilea fluviu, Hypanis, izvorăşte din Sciţia şi curge dintr-un mare lac [236] în jurul căruia pasc cai albi sirepi. Pe bună dreptate, lacul acesta se cheamă „muma Hypanisului". Începîndu-şi deci cursul de aici, fluviul Hypanis curge, ca la cinci zile cale pe apă, îngust [237] şi cu apă dulce, iar de aici, cale de patru zile dinspre mare, se amărăşte cumplit, căci în el se varsă un izvor cu apă amară, într-atîta de amară, că, deşi neînsemnat de puţină, strică totuşi apele Hypanisului, rîu mare între cele mici [238]. Acest izvor se află la hotarul dintre ţara sciţilor plugari şi a alazonilor [239]. Numele izvorului şi al ţinutului de unde curge este în limba scită Exampaios [240], în elină „Căile sacre". Tyrasul şi Hypanisul îşi apropie albia unul de altul la alazoni ; de aici, fiecare făcînd o cotitură, se îndepărtează unul de altul lăţind uscatul dintre ele.

LIII Cel de-al patrulea fluviu este Borysthenes, care, după Istru, este cel mai mare dintre ele şi, după părerea mea, fluviul cu cele mai mănoase cîmpii, nu numai printre rîurile sciţilor, ci şi printre toate celelalte, afară doar de Nilul Egiptului. Alături de acesta din urmă, este cu neputinţă să pui vreun alt rîu. Faţă de celelalte însă, Borysthenes este cel mai îndestulător ; de-a lungul lui se află păşuni frumoase şi bogate pentru turme ; peşte dă mult, de cel mai bun soi, iar apa lui este foarte bună de băut şi curge limpede pe lîngă ape mîloase ; bucatele pe malurile lui sînt minunate, iar iarba, acolo unde pămîntul nu e semănat, creşte uimitor de înaltă ; la gura fluviului sarea se alege de la sine în grămezi uriaşe de bulgări. Pentru saramură el dă nişte peşti uriaşi, fără oase, cărora le zic antacei [241] ; [afară de acestea] se mai află multe alte lucruri vrednice de admirat. Pînă la ţinutul Gerrhosului [242], cale de patruzeci de zile de drum pe apă [243], se ştie că fluviul curge dinspre miazănoapte, dar mai în sus, pe la ce neamuri trece, nimeni nu poate spune. Se pare că pînă să ajungă în ţinutul sciţilor agricultori străbate un deşert [244]. Aceşti sciţi au aşezăminte pe malurile lui cale de zece zile pe apă [245]. Numai despre izvoarele acestui singur fluviu, ca şi despre izvoarele Nilului, nu pot da amănunte [246], dar îmi închipui că nici vreun alt elen nu le poate da. Cînd Borysthenes se apropie de mare, Hypanisul îşi uneşte apele cu ale lui, dînd în acelaşi liman mlăştinos [247]. Locul dintre cele două fluvii, fiind ca un ic, poartă

numele de capul Hippolaos, iar aici s-a înălțat un sanctuar al Demetrei [248]. În fața sanctuarului, pe Hypanis, locuiesc borysteniții. Atîta am avut de spus despre aceste rîuri.

LIV După ele, cel de-al cincilea este un alt rîu cu numele Panticapes [249]. Și acesta curge dinspre miazănoapte, izvorînd dintr-un lac, iar între el și Borysthenes locuiesc sciții agricultori [250]; pătrunde apoi în Hylaia [251] și, după ce trece de ea, se împreună cu Borysthenes.

LV Al șaselea este fluviul Hypakyris [252] care-și începe cursul dintr-un lac; fluviul străbate prin mijlocul țării sciților nomazi [253] și se varsă lîngă orașul Carkinitis [254], lăsînd la dreapta Hylaia și așa-numita „Cale a lui Ahile" [255].

LVI Al șaptelea rîu, Gerrhosul, se ramifică din Borysthenes chiar în locul unde este Borysthenes cunoscut; deoarece se desprinde din acest loc, poartă același nume ca și ținutul, adică Gerrhos. În drumul său spre mare, taie ținutul sciților nomazi de cel al sciților regali. Se varsă în Hypakyris.

LVII Al optulea este fluviul Tanais, care curge foarte de departe, izvorînd dintr-un lac întins [256], și se varsă într-altul și mai mare încă, numit Meotis, care desparte pe sciții regali de sauromați. În acest Tanais își rostogolește apele un alt rîu, Hygris [257] după nume.

LVIII De asemenea ape vestite au parte sciții. Din toate soiurile de iarbă cîte le știm bune de pășunat pentru vite, cea din Sciția face să crească îndeosebi fierea [258]; cînd sînt despicate vitele lor, se poate vedea că așa este.

LIX În felul acesta băștinașii au din belșug cele trebuincioase vieții [259]. Cît despre datinile lor, iată care sînt: ei cinstesc numai pe următorii zei: pe Histia [260], mai presus de toți, apoi pe Zeus și Gaia, ținînd-o pe Gaia drept soția lui Zeus; după aceștia, pe Apollo și Afrodita Cerească [261], pe Heracles [262] și pe Ares. Acestor zei li se închină toți sciții, iar cei care sînt numiți sciți regali aduc jertfe și lui Poseidon. În limba scită, Histia se numește

Tabiti [263], iar Zeus, pe drept cuvînt, după părerea mea, „Papaios" [264], Pămîntul – Api [265], Apollo – Goitosyros [266], Afrodita Cerească – Argimpasa [267], Poseidon – Thagimasadas [268]. Statui, altare și temple [269] n-au obiceiul să ridice, decît lui Ares ; acestuia obișnuiesc.

LX La toți sciții s-a statornicit un singur fel de jertfă [270], oricare ar fi animalele jertfite, săvîrșindu-se în felul următor : animalul de jertfă rămîne în picioare, împiedicat cu o funie la picioarele din față ; preotul jertfitor care stă în spatele victimei, trăgînd de un capăt al funiei, o trîntește la pămînt. În timp ce animalul cade, el strigă cu glas mare pe zeul căruia îi închină jertfa, și apoi aruncă un laț în jurul gîtului victimei ; vîrînd apoi în laț un băț, îl răsucește pînă o sugrumă, fără să aprindă focul, fără să facă alte pregătiri și fără să aducă libații. După ce a sugrumat animalul de jertfă și l-a jupuit de piele, se pregătește să fiarbă carnea.

LXI Pentru că în țara sciților lipsa lemnului este cumplită, iată cum au născocit ei să fiarbă carnea : după ce jupoaie animalele, despoaie carnea de pe oase și pe urmă pun carnea în niște căldări de prin partea locului, dacă se întîmplă să aibă, foarte asemănătoare cu craterele din Lesbos, numai că sînt mult mai mari. După ce-au zvîrlit carnea în aceste vase, o fierb la focul făcut cu oasele animalelor jertfite. Cînd n-au vreo căldare la îndemînă, vîră toată carnea într-un burduf făcut din pîntecele victimelor, toarnă apă peste carne și aprind dedesubt un foc de oase. Oasele ard de minune, iar burdufurile cuprind cît se poate de bine carnea curățită de oase. În felul acesta un bou se va fierbe singur și tot așa și celelalte animale de jertfă, fiecare pe sine. După ce fierbe carnea, cel care a adus jertfa, scoțînd mai întîi cîteva bucăți de carne și măruntaie, le aruncă înaintea lui [271]. Sciții sacrifică tot soiul de vite, dar mai ales cai [272].

LXII Așa sacrifică ei celorlalți zei și acestea sînt animalele de jertfă ; pentru Ares însă, sacrificiul se petrece altfel. În fiecare ținut [273], lîngă scaunul dregătorilor, i-au ridicat lui Ares cîte un sanctuar în acest fel : snopi de vreascuri sînt strînși laolaltă într-un morman cam de trei stadii în lung și în lat, dar mai puțin

în înălțime [274]. Partea de deasupra alcătuiește un fel de podiș în patru muchii ; trei din părțile lui sînt ca o rîpă dreaptă, se poate urca numai pe o singură parte [275]. În fiecare an sciții mai grămădesc peste movilă încă o sută cincizeci de căruțe cu crengi, căci se surpă mereu din pricina ploilor. În vîrful acestei grămezi, în fiecare despărțămînt al țării se înfige un vechi pumnal de fier [276], care îl închipuie pe Ares [277]. Acestui pumnal îi aduc în fiecare an jertfă de vite și cai, ba și pe acestea i le jertfesc în număr mai mare decît celorlalți zei. De asemenea, cînd [la război] prind dușmanii de vii, la o sută de oameni jertfesc unul, dar nu în chipul cum ucid animalele, ci altfel : după ce toarnă libații de vin pe capul victimelor, înjunghie oamenii deasupra unui vas și pe urmă, suind vasul pe mormanul de crengi, varsă sîngele peste pumnal.

În timp ce acestea se petrec sus, iată ce se mai întîmplă jos, lîngă sanctuar. Tăind toți umerii drepți, cu mîini cu tot [278], ale victimelor înjunghiate, le aruncă în văzduh și, cînd au isprăvit de făcut sacrificiul, se îndepărtează din acel loc. Mîna zace pe unde s-a nimerit să cadă, iar trupul într-altă parte.

LXIII Acestea sînt, prin urmare, jertfele îndătinate la sciți. Ei nu folosesc niciodată porci și nici măcar să-i crească în țară la ei nu vor [279].

LXIV La război, iată ce rînduieli păzesc : cînd un bărbat scit doboară pentru prima oară un dușman, el bea din sîngele lui. Capetele tuturor celor uciși în luptă le aduce regelui [280], căci numai aducînd un cap e părtaș la prada făcută ; dacă nu aduce, nu i se cuvine nimic. Iată cum jupoaie un scit capul : tăind pielea de jur împrejur pe după urechi, o apucă și o smulge de pe țeastă ; după aceea, răzuind-o bine de carne cu o coastă de bou, o frămîntă în mîini și cînd a izbutit s-o înmoaie, își face din ea un fel de ștergar. Atîrnîndu-l de frîul calului pe care-l încalecă, se fălește grozav. Cine are cele mai multe ștergare este socotit cel mai viteaz bărbat. Mulți din ei își fac din pieile jupuite și mantale de purtat, cosînd pieile împreună, ca la cojoc. Mulți alții, smulgînd cu unghii cu tot pielea de pe mîna dreaptă a leșului dușmanului, își fac din ea capac la tolbă. Pielea de om era [281] firește și grasă și lucioasă, aproape cea mai strălucitoare din toate

pieile, datorită albeţii ei. Mulţi jupoaie chiar omul întreg, îi întind pielea pe nişte bucăţi de lemn şi o poartă cu ei călare.

LXV Acestea le sînt datinile. Căpăţînile însă, nu chiar ale tuturor duşmanilor, ci numai ale celor mai huliţi, iată cum le lucrează : după ce [fiecare scit] retează toată partea pînă din jos de sprîncene, o curăţă ; dacă e om sărac, se mulţumeşte s-o îmbrace pe deasupra cu o piele netăbăcită de bou şi aşa se foloseşte de ea ; dacă e un om avut, după ce o acoperă cu piele de bou crudă, iar pe dinăuntru o poleieşte cu aur, se foloseşte astfel de ea ca de un pocal [282]. Acest lucru sciţii îl fac pînă şi cu rudele lor, dacă se întîmplă să se işte certuri între ei şi dacă vreunul izbuteşte să-şi dovedească duşmanul în faţa regelui [283]. Cînd vin oaspeţi pe care gazda îi preţuieşte, le arată aceste capete, povestindu-le cum cei ucişi, deşi rude, i-au căutat pricină, şi cum i-a biruit el, vorbind de aceasta ca de o ispravă.

LXVI O dată pe an, fiecare cîrmuitor [284] al unui ţinut, în ţinutul său, amestecă într-un crater vin cu apă şi din el beau sciţii care au ucis vreun duşman ; cei care nu se pot mîndri cu o asemenea faptă nu gustă din această băutură, ci rămîn la o parte copleşiţi de dispreţ. Aceasta este pentru ei cea mai cumplită ruşine. Cei care, în schimb, au doborît duşmani mai mulţi, beau din două cupe deodată.

LXVII Sciţii au mulţi prezicători care ghicesc din mai multe nuiele [285] de salcie în felul următor : după ce adună la un loc mănunchiuri groase de nuiele, aşezîndu-le pe jos, le dezleagă şi, răsfirîndu-le una cîte una, rostesc cuvinte magice ; pe cînd rostesc vrăjile lor, strîng iarăşi nuielele şi din nou le aşază cîte una. Acest fel de a ghici l-au moştenit ei din moşi strămoşi. Enareii [286], bărbaţii-femei, spun că darul de-a ghici le-a fost hărăzit de Afrodita. Ei ghicesc în coajă de tei ; după ce despică coaja în trei, ghicitorul dă răspunsurile, tot răsucindu-şi-o şi desrăsucind-o de pe degete.

LXVIII Cînd regele sciţilor cade bolnav, trimite după trei vrăjitori, cei mai vestiţi dintre ei, care vrăjesc cum am arătat mai sus. Aceştia, îndeobşte, cam atîta spun, anume că cutare sau cutare – (arătîndu-l pe nume pe cetăţeanul de care vorbesc)

– a jurat strîmb pe vatra regelui [287] ; sciţii au obiceiul să jure pe vatra regească atunci cînd vor să se lege prin cel mai grozav jurămînt.

Îndată se aduce prins cel despre care spun ei că a jurat strîmb ; o dată de faţă, ghicitorii îl învinovăţesc că în vrăjile lor se arată cum a jurat strîmb pe vatra regelui, pricină din care zace regele bolnav. Omul tăgăduieşte, spunînd că n-a jurat, şi se aprinde de mînie. Fiindcă tăgăduieşte, regele trimite după alţi vrăjitori, încă pe atîţia la număr. Dacă şi aceştia, cercetînd oracolul, dovedesc că omul e vinovat de jurămînt mincinos, pîrîtului i se taie capul pe dată, iar avutul lui şi-l împart între ei primii vrăjitori. Dacă, dimpotrivă, al doilea rînd de ghicitori îl dezvinovăţesc, sînt aduşi rînd pe rînd alţi ghicitori şi, dacă pînă la urmă cei mai mulţi dintre ei îl găsesc nevinovat, hotărîrea este să piară chiar primii ghicitori.

LXIX Iată chipul în care sciţii ucid pe vrăjitori : după ce încarcă un car de vreascuri [288] şi înjugă la el boii, vracii sînt urcaţi în mijlocul vreascurilor, cu picioarele împiedicate, cu mîinile legate la spate şi cu căluş în gură [289] ; pe urmă, dau foc la vreascuri şi gonesc boii înnebuniţi de spaimă. Se întîmplă adesea ca boii să ardă împreună cu osîndiţii, dar mulţi boi pot să şi scape, alegîndu-se numai cu arsuri, după ce le-a ars oiştea.

Sciţii ard pe vrăjitori în felul pomenit mai sus şi pentru alte pricini, numindu-i „vrăjitori mincinoşi". Celor pe care-i ucide, regele nu le lasă în viaţă nici copiii, ci le omoară toate vlăstarele de parte bărbătească ; pe fete însă le cruţă.

LXX Cînd sciţii se leagă prin jurăminte faţă de cineva, fac astfel : turnînd vin într-o cupă mare de pămînt, îl amestecă cu sîngele celor care se jură [290], înţepîndu-i cu o sulă sau crestîndu-le puţin trupul cu o custură ; în cupă moaie apoi un pumnal, săgeţi, un topor şi o suliţă. După săvîrşirea acestor pregătiri, rostesc rugăciuni îndelungi, iar la sfîrşit beau din cupă şi cei care s-au legat prin jurămînt [291] şi acei dintre însoţitorii lor care se bucură de vază deosebită [292].

LXXI Mormintele regilor [293] se află la gerrhieni, adică acolo pînă unde Borysthenes este navigabil [294]. Cînd le moare regele,

sciţii sapă în pămînt pe aceste meleaguri o groapă mare, pătrată. După ce au pregătit groapa, iau leşul – trupul este mai dinainte învelit cu un strat de ceară, iar pîntecele deschis şi curăţat bine, umplut apoi cu căprişor pisat, cu mirodenii, cu sămînţă de pătrunjel şi anason, şi cusut apoi la loc – şi îl duc într-o căruţă la un alt neam.

Cei care primesc leşul purtat cu alai, întocmai cum au făcut şi sciţii regali, îşi taie niţel din ureche, îşi tund părul în jurul capului, îşi fac crestături în jurul braţului, îşi zgîrie fruntea şi nasul, iar mîna stîngă şi-o străpung cu săgeţi [295]. De aici, duc în căruţă leşul regesc mai departe, la un alt neam dintre cele supuse lor ; alaiul este însoţit de cei pe la care a trecut mai înainte. După ce-au făcut ocol, petrecînd leşul pe la toate neamurile, ajung pe meleagurile gerrhienilor care, dintre neamurile stăpînite de sciţi, sînt cei mai depărtaţi şi unde se află locul mormintelor. Apoi, după ce aşază leşul în mormînt, pe un pat de verdeaţă, înfig suliţe de-o parte şi de alta a mortului, apoi sprijină de ele nişte bîrne de lemn şi la urmă le acoperă cu rogojini, iar în locul rămas liber în mormînt îngroapă, după ce i-au sugrumat, pe una din ţiitoarele regelui, pe paharnic, pe bucătar, pe grăjdar, o slugă, un crainic, cai şi din toate celelalte lucruri ce-i mai bun, precum şi cupe de aur (căci nu întrebuinţează arama şi argintul [296]). Cînd sînt gata, cu toţii laolaltă înalţă deasupra o movilă, întrecîndu-se cu însufleţire să iasă cît mai mare [297].

LXXII Cînd s-a împlinit anul, iată ce mai fac : alegînd din ceata celorlalţi slujitori pe cei mai destoinici (aceştia sînt sciţi [298] din naştere, căci pe rege îl slujesc toţi cei cărora le porunceşte el, la sciţi negăsindu-se robi cumpăraţi), dintre aceşti slujitori, după ce sugrumă cincizeci şi, [împreună cu ei], cincizeci de cai din cei mai frumoşi [299], scoţîndu-le măruntaiele şi curăţindu-le bine pîntecele, îl umplu cu paie şi-l cos la loc. Proptind apoi oblu pe doi ţăruşi o jumătate de roată cu scobitura în sus şi cealaltă jumătate a roţii pe alţi doi ţăruşi, înfig în acest fel în pămînt o mulţime de ţăruşi ; pe urmă, străpung caii de-a lungul trupului pînă la grumaz cu nişte ţăpuşe groase şi îi aburcă pe roţi. Roţile dinainte sprijină partea din faţă a cailor, iar cele din spate le ţin pîntecele prin dreptul coapselor, aşa că amîndouă perechile de picioare rămîn atîrnate în aer. Cailor le pun frîu şi zăbală ; frîul îl trag

înainte și-l leagă de niște pari. Pe cei cincizeci de tineri sugrumați îi pun pe fiecare pe cîte un cal, suindu-l astfel : fiecare mort este străpuns de-a lungul șirei spinării cu cîte un arac, pînă la gît, iar capătul de jos al aracului, ceva mai lung, se îmbucă în parul care trece prin trupul calului. După ce așază roată în jurul mormîntului asemenea călăreți, [sciții] se îndepărtează.

LXXIII Așa își înmormîntează ei regii. Cît privește pe ceilalți sciți, cînd mor, rudele cele mai apropiate ale mortului îi poartă în căruțe pe la prieteni. Fiecare din cunoscuți primește și ospătează alaiul, iar mortului îi pun dinainte bucate, la fel ca și celorlalți. Oamenii de rînd sînt purtați de colo pînă colo tot așa, timp de patruzeci de zile, și abia pe urmă sînt îngropați [300].

După înmormîntare, sciții se purifică în chipul următor [301] : își freacă mai întîi cu alifie capul, apoi îl spală ; iar pentru trup, iată ce fac : după ce înfig în pămînt trei prăjini sprijinite în vîrf una de alta, își întind peste prăjini, de jur împrejur, pături de lînă, împreunîndu-le cît mai bine ; apoi, într-o albie așezată pe jos înăuntrul parilor și păturilor, aruncă pietre înroșite la foc.

LXXIV Le crește în țară și cînepă [302], care e foarte asemănătoare cu inul, afară de grosime și mărime. În această privință, cînepa întrece cu mult inul ; ea crește și de la sine, și semănată. Tracii își fac din cînepă haine care aduc foarte mult cu cele de in ; cine nu e prea obișnuit cu ea, nici n-ar putea deosebi dacă e vorba de in sau de cînepă ; iar cine n-a văzut niciodată cînepa, își închipuie chiar că hainele sînt de in.

LXXV Sciții iau, așadar, sămînță de cînepă, se strecoară sub cortul făcut din pături și aruncă sămînța peste pietrele încinse. Sămînța aruncată [peste pietre] scoate un fum parfumat și se face atîta abur, încît nici o baie elinească de abur n-ar putea s-o întreacă. Amețiți de dogoarea aburului [303], sciții se apucă să urle. Aceasta ține loc de baie, căci trupul nu și-l spală cu apă niciodată. Femeile lor, în schimb, macină, frecînd de niște pietre colțuroase lemn de chiparos, de cedru, de tămîie [304], picurînd apă și apoi, rumegușul acesta formînd cu apa o cocă groasă, și-l întind peste tot trupul și pe față. De îndată le învăluie mireasma

plăcută a rumeguşului, iar a doua zi, cînd dau jos coca, pielea rămîne curată şi de o prospeţime strălucitoare.

LXXVI Şi sciţii se feresc cumplit de obiceiuri străine[305], şi de datinile altor neamuri, dar mai cu seamă de cele elineşti, cum s-a dovedit [întîi] cu Anacharsis[306] şi a doua oară, cu Skyles. Anacharsis, după ce-a cutreierat multe ţări şi a dat nenumărate dovezi de înţelepciune, s-a întors pe meleagurile scitice. Cum trecea cu corabia prin Hellespont, s-a oprit la Cyzicos ; fiindcă îi găsi pe locuitorii din Cyzicos ţinînd cu mare alai o sărbătoare în cinstea Mamei zeilor[307], Anacharsis i-a făcut o făgăduinţă sfîntă acestei zeiţe, anume că, dacă se va întoarce teafăr şi sănătos acasă la el, îi va aduce şi el jertfe cum vedea că săvîrşesc cyzicienii şi va împămînteni şi o noapte de priveghere. Ajuns cu bine în Sciţia, afundîndu-se în aşa-numita Hylaia (un ţinut de-a lungul „Căii lui Ahile", din întîmplare împădurit în întregime cu copaci de toate soiurile[308]) – intrînd deci în inima codrului, Anacharsis ţinu toată rînduiala sărbătorii în cinstea zeiţei, avînd cu sine o tobă şi nişte statui mărunte atîrnate [pe piept][309]. Un scit, văzîndu-l ce făcea, se duse de-l pîrî la regele Saulios ; regele, mergînd şi el pînă acolo, cum îl văzu pe Anacharsis cu ce se îndeletniceşte, trase cu arcul şi-l ucise. Pînă şi astăzi, dacă cineva întreabă de Anacharsis, sciţii răspund că nu-l cunosc, din pricină că a călătorit prin Ellada şi a deprins obiceiuri străine. După cîte am aflat eu de la Tymnes, epitropul[310] lui Ariapeithes, Anacharsis îi era unchi după tată lui Idanthyrsos, regele sciţilor ; totodată, era fiul lui Gnuros al lui Lycos, al lui Spargapeithes[311]. Dacă, prin urmare, Anacharsis se trăgea din neamul acesta, să se ştie că a murit de mîna fratelui său, căci Idanthyrsos era fiul lui Saulios – şi tocmai acest Saulios este ucigaşul lui Anacharsis.

LXXVII Totuşi, am auzit şi o altă legendă, povestită de peloponesieni, că Anacharsis, trimis de regele sciţilor, ar fi ajuns să înveţe în Ellada ; cînd s-a întors acasă, ar fi spus în faţa celui ce-l trimisese că toţi elenii nu mai ostenesc însuşindu-şi tot felul de învăţături, afară de spartani, dar că aceştia erau singurii în stare să vorbească şi să răspundă cu măsură. Această poveste este însă curată născocire de-a elenilor înşişi ; omul nostru a pierit aşa cum am arătat mai înainte.

LXXVIII Așa a pătimit Anacharsis din pricina obiceiurilor străine și a legăturilor sale cu elenii ; cu foarte mulți ani mai tîrziu, Skyles, fiul lui Ariapeithes, a avut aceeași soartă.

Ariapeithes, regele sciților, printre alți fii, l-a avut și pe Skyles. Pe acesta l-a născut o femeie din Istria [312], și nu o băștinașă ; chiar mama lui l-a învățat limbă și carte elinească [313]. După o bucată de vreme, Ariapeithes se sfîrși, răpus de vicleșugul lui Spargapeithes, regele agatirșilor. Skyles moșteni și domnia și pe soția tatălui său [314], al cărei nume era Opoia. Opoia era din partea locului și ii născuse și ea lui Ariapeithes un fiu, pe Oricos [315].

Măcar că domnea peste sciți, lui Skyles nu-i era pe plac felul lor de trai, ci trăgea mai mult spre obiceiurile elinești, datorită educației în care fusese crescut. Iată ce obișnuia să facă. Ori de cîte ori își mîna oastea de sciți spre cetatea borysteniților (borysteniții aceștia zic că sînt milesieni) [316], cum ajungea la ei, Skyles își lăsa grosul oștirii la marginea orașului, iar el, după ce intra în cetate și [poruncea] să se închidă porțile, lepăda îmbrăcămintea scită și-și lua straie elinești ; îmbrăcat ca un elen, se plimba prin piață, neînsoțit de străji sau de altcineva (între timp porțile erau bine păzite ca nu cumva vreunul din sciți să-l vadă în asemenea veșminte) ; și în alte privințe trăia ca un elen și aducea zeilor jertfe după datinile elene. Cînd trecea o lună, sau mai bine, pleca, îmbrăcînd iarăși straiele scite. Așa făcea adesea, ba își mai și durase un palat la Borysthenes, unde ținea și o soție pe care o luase de pe acolo.

LXXIX Cum îi era scris să i se întîmple o nenorocire, ceasul rău s-a ivit în următoarea împrejurare [317]. Îi încolți dorința să fie inițiat în cultul lui Dionysos-Bacchus ; tocmai se pregătea să înceapă ceremonia inițierii, cînd îi fu trimis un mare semn prevestitor. În cetatea borysteniților avea un palat mare și bogat, despre care am pomenit și ceva mai înainte, împrejmuit de toate părțile cu sfincși și zgripțori de marmură albă. Pe acest palat Zeus își aruncă trăsnetul, și palatul arse pînă în temelii, dar, cu toate acestea, Skyles nu-și întrerupse inițierea.

Sciții îi învinuiesc pe eleni pentru cinstirea lui Bacchus ; ei spun că este împotriva firii să-ți închipui un zeu care să-i împingă pe oameni la nebunie [318].

După ce Skyles a fost inițiat în cultul bacchic, unul dintre borystheniți se apucă să cleveteascǎ în fața sciților zicînd : „Voi sciților, ne luați în rîs că ne lăsăm scoși din minți la praznicul lui Dionysos și că zeul pune stăpînire pe noi ; dar iată că acum zeul l-a prins în mreajă și pe regele vostru ; și el s-a lăsat cuprins de vraja lui Bacchus și și-a pierdut mințile din pricina zeului. Dacă nu-mi dați crezare, urmați-mă, și am să vi-l arăt". Fruntașii sciților se luară după el și borysthenitul, suindu-i pe furiș pe un foișor, îi lăsă acolo. Ceva mai tîrziu, cînd Skyles trecu cu ceata lui Dionysos și sciții îl văzură cuprins de nebunia sfîntă [319] li se strînse inima de mîhnire. Plecînd din oraș, spuseră întregii oștiri cele ce văzuseră.

LXXX Cînd, după cele întîmplate, Skyles s-a întors la viața sa obișnuită, sciții, în frunte cu fratele său Octamasades, născut din fiica lui Teres [320], s-au răsculat împotrivă-i. Regele, dîndu-și seama de ce i se pregătește și din ce pricină se făceau toate acestea, fuge în Tracia [321]. Octamasades, prinzînd de veste, porni cu oastea împotriva Traciei. După ce ajunse pe malul Istrului [322], a fost întîmpinat de traci și, cînd era să se încingă o încăierare, Sitalkes trimise o solie la Octamasades și-i spuse așa : „La ce bun să ne măsurăm puterile ? Tu ești fiul surorii mele și ții în puterea ta pe fratele meu [323]. Dă-mi-l înapoi pe fratele meu, iar eu ți-l dau pe Skyles. Nici eu, nici tu să nu ne mai primejduim viața încercînd norocul armelor". Aceste vorbe i le trimise Sitalkes prin crainic. Într-adevăr, un frate de-al lui Sitalkes pribegise la Octamasades. Octamasades se învoi, îl dădu pe mîna lui Sitalkes pe unchiul său din partea mamei și-l dobîndi în schimb pe fratele său Skyles. Luîndu-și fratele cu sine, Sitalkes se îndepărtă, iar Octamasades îi tăie pe loc capul lui Skyles [324]. Cu atîta dîrzenie țin sciții la datinile lor și atît de aspru îi pedepsesc pe cei care deprind obiceiuri străine.

LXXXI Cît să fie la număr neamul sciților — mi-a fost cu neputință să aflu întocmai ; am auzit felurite vorbe despre numărul lor. Ca să fie numai sciți, ori ieșeau prea mulți la socoteală, ori prea puțini [325]. Totuși, un lucru mi-au arătat și mie să-l văd. Între fluviul Borysthenes și Hypanis se întinde un petic de pămînt, al cărui nume este Exampaios, despre care am

pomenit puţin mai înainte [326], cînd am spus că aici se află un izvor cu apă amară care, vărsîndu-se în Hypanis, îi face apa rea de băut. În acest ţinut este aşezat un vas de bronz [327] de şase ori mai mare decît craterul de la gura Pontului, pe care l-a închinat Pausanias, fiul lui Cleombrotos [328]. Pentru cine încă n-a văzut craterul din Pont, dau următoarele lămuriri : în vasul de bronz de la sciţi încap lesne şase sute de amfore [329], iar bronzul este gros de şase degete. Vasul, după cîte povestesc băştinaşii, a fost făurit din vîrfuri de săgeţi. Vrînd regele lor, pe nume Ariantas, să cunoască numărul sciţilor, a poruncit ca fiecare scit să aducă cîte un vîrf de săgeată [330] ; cel care nu va aduce, va fi pedepsit cu moartea. S-a adus atunci o mare mulţime de vîrfuri şi regele a hotărît să facă un lucru vrednic de lăsat urmaşilor spre amintirea lui : din vîrfuri a turnat acest vas de bronz şi l-a închinat [zeilor] în acest ţinut, în Exampaios. Atîta doar am aflat despre numărul sciţilor.

LXXXII Ţara sciţilor minunăţii nu are, afară de faptul că fluviile ei sînt cu mult cele mai mari şi cele mai numeroase [din lume]. Voi mai adăuga ce este încă vrednic de mirare, pe lîngă fluvii, şi nesfîrşita întindere a stepei : lîngă fluviul Tyras, oamenii arată, întipărită pe o stîncă, urma piciorului lui Heracles [331], care seamănă cu o urmă de picior omenesc, dar e lungă de doi coţi. Aşa se înfăţişează această urmă. Să mă întorc acum la firul povestirii pe care mă pregăteam de la început să-l depăn [332].

LXXXIII În timp ce Darius se pregătea împotriva sciţilor şi trimitea în toate părţile soli cu poruncă – pentru unii să-i adune pedestrime, pentru alţii, să-i pregătească corăbii, iar pentru alţii, să lege printr-un pod Bosforul tracic – Artabanos, fiul lui Hystaspes şi fratele lui Darius, îl îndemna să-şi mute gîndul de la războiul cu sciţii, aducîndu-i aminte că este peste putinţă să pui mîna pe sciţi [333]. Cum văzu însă că povaţa lui înţeleaptă n-a găsit nici o ascultare, Artabanos s-a ferit să mai stăruie, iar Darius, cînd toate pregătirile fură gata, şi-a pornit oştirea la drum, plecînd din Susa [334].

LXXXIV În acel timp, unul din perşi, Oiobazos, se rugă de Darius să-i lase acasă pe unul din cei trei feciori pe care-i avea

și care tustrei plecau la război. Darius îi răspunse că, pentru un prieten ce-i era, și cum cererea nu depășea măsura, îi va lăsa pe toți copiii. Oiobazos nu mai putea de bucurie, trăgînd nădejde că feciorii săi fuseseră scutiți de oaste; Darius însă le porunci celor ce sînt puși pentru asemenea treburi [335] să-i ucidă pe toți fiii lui Oiobazos. Și așa, uciși de mîna gîdelui, aceștia au rămas într-adevăr acasă.

LXXXV Darius, pornind la drum din Susa, sosi în ținutul Calkedonici [336], pe Bosfor, unde un pod lega cele două maluri; de aici se urcă într-o corabie, îndreptîndu-se spre stîncile Cyanee [337], despre care elenii spun că erau rătăcitoare odinioară; suindu-se pe o stîncă [338], Darius privea cu nesaț Marea Pontului, vrednică de a fi privită. Dintre toate mările, este într-adevăr cea mai minunată. În lungime atinge unsprezece mii o sută de stadii, iar în lățime, acolo unde este mai întinsă – trei mii trei sute de stadii [339]. Gura acestei mări e largă de patru stadii [340]; în lungime, strîmtoarea alcătuită de această gură, numită Bosfor, peste care fusese aruncat podul, este de o sută douăzeci de stadii [341]. Bosforul se întinde pînă la Propontida. Propontida, avînd cinci sute de stadii lățime și o mie patru sute de stadii lungime [342], dă în Hellespont, care este îngust numai de șapte stadii și lung de patru sute [343]. Hellespontul, la rîndul lui, se deschide într-o mare largă, cea pe care o numim Egee.

LXXXVI Iată cum s-au făcut aceste măsurători. Îndeobște, un vas străbate, într-o zi lungă [de vară], cel mult șaptezeci de mii de brațe, iar noaptea, șaizeci de mii [344]. Așadar, din strîmtoare [345] pînă la Phasis (căci aceasta este cea mai mare lungime a Pontului [346]) drumul cu corabia ține nouă zile și opt nopți; acestea, în total, dau un milion una sută zece mii de brațe, iar aceste brațe fac unsprezece mii una sută de stadii [347]. De la Sindike [348] pînă la Themiskyra [349], care se află pe fluviul Thermodon [350] – Pontul Euxin pe aici este cel mai lat [351] – drumul ține trei zile și două nopți, adică are trei sute treizeci de mii de brațe, deci trei mii trei sute de stadii. În acest chip am măsurat eu Pontul Euxin, Bosforul și Hellespontul, care sînt întocmai cum le-am înfățișat. Lîngă Pontul Euxin se mai întinde un lac

care dă în Pont, nu mult mai mic decît marea, și care poartă numele de Maietis și „mama" Pontului [352].

LXXXVII După ce-a privit îndelung Pontul, Darius s-a întors îndărăt la podul pe care-l făcuse arhitectul Mandrocles din Samos. După ce a stat să privească și Bosforul, a ridicat acolo două stele [353] de marmură albă, săpînd, în asiriană pe una, iar pe cealaltă în elină [354], numele tuturor neamurilor pe care le adusese cu sine ; și Darius le adusese pe toate cîte se aflau sub stăpînirea lui. Cu călăreți cu tot, dar fără cei de pe corăbii, numărul ostașilor se ridica la șapte sute de mii [355] ; se mai strînseseră încă și șase sute de corăbii [356]. Ceva mai tîrziu, locuitorii Byzantionului, aducînd stelele în oraș, le-au folosit ca podoabă pentru altarul Artemidei Orthosia [357], afară de o singură piatră pe care au lăsat-o lîngă templul lui Dionysos în Byzantion [358] ; această piatră este acoperită în întregime cu scriere asiriană. Locul din Bosfor unde Darius a durat podul, făcînd socoteala, cred că trebuie să fi fost tocmai la jumătatea drumului dintre Byzantion și sanctuarul de lîngă gura strîmtorii [359].

LXXXVIII După aceasta, Darius, bucuros foarte de podul de vase, l-a răsplătit înzecit [360] cu tot felul de daruri pe arhitectul care-l durase, pe Mandrocles din Samos. Cea dintîi cheltuială pe care o făcu Mandrocles din darurile primite a fost pentru zugrăvirea unei cadre închipuind întreaga muncă de legare a podului peste Bosfor, pe regele Darius așezat la loc de cinste și armata lui trecînd podul. Cînd fu gata, arhitectul o închină templului Herei [361], adăugînd și următoarele stihuri :

Peste Bosforul în pește bogat durînd pod Mandrocles,
Herei închină acum puntea aceasta de vas[e].
Sie-și cunună și-a dobîndit, samienilor – fală,
Înfăptuind, cum vedeți, chiar al lui Darius gînd.

LXXXIX Acestea au fost, așadar, lăsate ca pomenire de cel care durase podul.

După ce-l copleși cu daruri pe Mandrocles, Darius trecu în Europa, dînd mai întîi poruncă ionienilor să se îndrepte, pe mare, pînă la fluviul Istru, iar cînd vor fi ajuns la Istru, să

lege malurile fluviului printr-un pod și să-l aștepte acolo. Într-adevăr, ionienii, eolienii și hellespontienii erau în fruntea corăbiilor.

Oștirea de pe corăbii trecu deci pe la stîncile Cyanee și se îndreptă întins spre Istru ; de la țărmul mării, urcă fluviul cale de două zile [362] și începu să lege malurile printr-un pod la cotul fluviului unde se răsfiră gurile Istrului. Cît despre Darius, după ce trecu Bosforul pe podul de vase, străbătu pămîntul Traciei și, ajungînd la izvoarele rîului Tearos [363], făcu un popas de trei zile.

XC Despre Tearos, locuitorii din împrejurimi spun că ar fi cea mai minunată dintre apele curgătoare, fiind bună de leac pentru tot felul de boli, dar mai ales tămăduitoare de rîie la oameni și la cai. Rîul are treizeci și opt de izvoare, care țîșnesc din aceeași stîncă ; unele din ele sînt reci, altele calde. Drumul pînă la ele, fie de la orașul Heraion cel de lîngă Perinthos [364] fie de la Apollonia [365] Pontului Euxin, este la fel de lung, anume cale de două zile, pornind dintr-o parte sau dintr-alta [366].

Acest Tearos se varsă în rîul Contadesdos [367], Contadesdosul în Agrianes [368], Agrianesul în Hebros [369], iar acesta din urmă, în mare, prin preajma orașului Ainos [370].

XCI Sosind la acest rîu, Darius, după ce-și așeză tabăra, fermecat de [însușirile] rîului, ridică și aici o stelă pe care săpă cuvintele următoare : „Izvoarele rîului Tearos dau apa cea mai bună și mai minunată dintre toate apele din lume ; la aceste izvoare, purtîndu-și oștirea asupra sciților, a sosit cel mai bun și cel mai minunat dintre toți oamenii, Darius al lui Hystaspes, regele perșilor și al pămîntului întreg". Acestea au fost scrise acolo [371].

XCII Pornind de aici mai departe, Darius a ajuns la un alt rîu, după nume Artescos [372], care udă ținutul odrysilor [373]. Cînd a ajuns la acest rîu, iată ce s-a apucat să facă : arătînd oștirii un loc anume, porunci ca fiecare om care va trece pe alături să pună în locul arătat cîte o piatră. Cum oștenii i-au

indeplinit vrerea, cind au pornit mai departe, au lăsat în urmă mormane uriașe de pietre.

XCIII Înainte de a ajunge la Istru [374], [Darius] îi supune mai întîi pe geţii [375] care se cred nemuritori, căci tracii care au în stăpînirea lor Salmydessos [376] şi care locuiesc la miazănoapte de Apollonia şi de oraşul Mesambria [377] – numiţi skyrmiazi [378] şi nipsei [379] – i s-au închinat lui Darius fără nici un fel de împotrivire. Geţii însă, care luaseră hotărîrea nesăbuită [380] [de a-l înfrunta], au fost robiţi pe dată, măcar că ei sînt cei mai viteji şi cei mai drepţi dintre traci.

XCIV Iată în ce chip se socot ei nemuritori [381] : credinţa lor este că ei nu mor, ci că cel care piere se duce la Zamolxis – divinitatea lor [382] – pe care unii îl cred acelaşi cu Gebeleizis [383]. Tot în al cincilea an aruncă sorţii, şi întotdeauna pe acel dintre ei pe care cade sorţul îl trimit cu solie la Zamolxis, încredinţîndu-i de fiecare dată toate nevoile lor [384].

Trimiterea solului se face astfel : cîţiva dintre ei, aşezîndu-se la rînd, ţin cu vîrful în sus trei suliţe, iar alţii, apucîndu-l de mîini şi de picioare pe cel trimis la Zamolxis, îl leagănă de cîteva ori şi apoi, făcîndu-i vînt, îl aruncă în sus peste vîrfurile suliţelor. Dacă, în cădere, omul moare străpuns, rămîn încredinţaţi că zeul le este binevoitor ; dacă nu moare, atunci îl învinuiesc pe sol, hulindu-l că este un om rău ; după ce aruncă vina pe el, trimit pe un altul. Tot ce au de cerut îi spun solului cît mai e în viaţă. Cînd tună şi fulgeră, tracii despre care este vorba trag cu săgeţile în sus, spre cer, şi îşi ameninţă zeul [385], căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor [386].

XCV După cîte am aflat de la elenii care locuiesc în Hellespont şi în Pont [387], acest Zamolxis, fiind om [ca toţi oamenii], ar fi trăit în robie la Samos ca sclav [388] al lui Pythagoras, fiul lui Mnesarhos [389]. Apoi, cîştigîndu-şi libertatea, ar fi dobîndit avuţie multă şi, dobîndind avere, s-a întors bogat printre ai lui. Cum tracii duceau o viaţă de sărăcie cruntă şi erau lipsiţi de învăţătură, Zamolxis acesta, care cunoscuse felul de viaţă ionian şi moravuri mai alese [390] decît cele din Tracia, ca unul ce trăise printre eleni şi mai ales alături de omul cel mai inte-

lept al Elladei, lingă Pythagoras, a pus să i se clădească o sală de primire unde-i găzduia și-i ospăta pe cetățenii de frunte ; în timpul ospețelor, îi învăța că nici el, nici oaspeții lui și nici urmașii acestora în veac nu vor muri, ci se vor muta numai într-un loc unde, trăind de-a pururea, vor avea parte de toate bunătățile. În tot timpul cît își ospăta oaspeții și le cuvînta astfel, pusese să i se facă o locuință sub pămînt. Cînd locuința îi fu gata, se făcu nevăzut din mijlocul tracilor, coborînd în adîncul încăperilor subpămîntene, unde stătu ascuns vreme de trei ani. Tracii fură cuprinși de părere de rău după el și-l jeliră ca pe un mort. În al patrulea an se ivi însă iarăși în fața tracilor și așa îi făcu Zamolxis să creadă în toate spusele lui. Iată ce povestesc [elenii] c-ar fi făcut el.

XCVI Cît despre mine, nici nu pun la îndoială, nici nu cred pe deplin cîte se spun despre el și locuința lui de sub pămînt ; de altfel, socot că acest Zamolxis a trăit cu multă vreme mai înaintea lui Pythagoras. Fie că Zamolxis n-a fost decît un om, fie c-o fi fost [într-adevăr] vreun zeu de prin părțile Geției, îl las cu bine. Așadar, geții care duc astfel de viață, fiind supuși de perși, urmară și ei grosul oștirii.

XCVII Cînd Darius, împreună cu pedestrimea pe care-o avea, ajunse la Istru, unde trecură cu toții pe malul celălalt, Darius porunci ionienilor să strice podul de vase și să vină după el pe uscat, ei și oștirea de pe corăbii. Ionienii tocmai se pregăteau să desfacă podul și să-i împlinească voia, cînd Coes, fiul lui Erxandros [391] și căpetenia mytilenienilor, îi spuse lui Darius – întrebîndu-l mai întîi dacă i-ar fi pe plac să asculte părerea unuia care ar dori să i-o arate – următoarele : „O rege, ai de gînd să-ți mii oștirea într-o țară unde nu vom da peste nici o arătură și peste nici un oraș locuit ; lasă mai bine podul să rămînă pe loc și pune-i pe cei care l-au durat să-i stea de strajă. Dacă, dînd de sciți, vom isprăvi lucrurile după gîndul nostru, ne slujește la întoarcere, iar dacă n-om izbuti să-i găsim, întoarcerea ne va fi ferită de primejdii. Nu mi-a fost nicicînd teamă că am putea fi înfrînți de sciți în luptă, ci mai degrabă să nu pățim ceva rătăcind la voia întîmplării, neputîndu-i afla. S-ar putea bănui că, spunînd toate acestea, îmi apăr pielea

ca să rămîn pe loc. Eu însă, o rege, supunînd judecății tuturor gîndul care mi se pare cel mai de folos pentru tine, eu te voi urma și n-aș dori să fiu lăsat aici". Darius se arătă foarte bucuros de povață și-i răspunse așa : „Străine din Lesbos, cînd mă voi întoarce teafăr la casa mea, să mi te înfățișezi negreșit ca să-ți răspund cu bună răsplată la sfatul bun pe care mi-l dai".

XCVIII Zicînd acestea, făcu șaizeci de noduri la o curea și, chemînd la sfat pe tiranii ionienilor, le grăi așa : „Bărbați ionieni, aflați că mi-am schimbat gîndul ce vi l-am arătat mai înainte cu privire la pod ; acum, luați această curea și faceți cum vă spun : de îndată ce mă veți vedea purces împotriva sciților, începînd chiar din acea clipă, dezlegați în fiecare zi cîte un nod ; dacă în acest răstimp nu m-am întors și vor fi trecut atîtea zile cîte noduri, luați calea mării către țara voastră [392]. Pînă atunci, de vreme ce m-am răzgîndit, faceți bună strajă lîngă puntea de vase, dîndu-vă toată osteneala să rămînă nevătămată și să fie apărată cum trebuie ; făcînd întocmai, mă îndatorați mult". După ce le vorbi așa, Darius se grăbi să pornească mai departe.

XCIX Înainte de țara sciților, lingă mare, se întinde Tracia ; de la un golf care pătrunde în acest ținut, începe Sciția pe care Istrul o străbate spre vărsare, îndreptîndu-și gurile spre soare-răsare [393]. Pentru a măsura întinderea țării sciților, am să-mi încep deslușirile pornind de la Istru pe lîngă coastele mării [394].

Trecînd de Istru și pînă la orașul numit Carkinitis [395], spre miazăzi și vîntul Notos se întinde partea Sciției scăldată de apele mării [396]. Dincolo de orașul acesta, neamul taurilor [397] locuiește aceeași țară care dă spre mare, ținut muntos [398] și prelungit în largul Pontului Euxin, pînă la Chersonesul zis Traheea [399], care atinge marea dinspre vîntul de răsărit [400].

Prin urmare, două dintre hotarele Sciției, anume cel dinspre miazăzi și cel dinspre răsărit, sînt mărginite de apele mării [401], așa cum este și țara Atticii ; și într-un chip foarte asemănător cu aceasta din urmă, taurii sînt așezați în Sciția așa cum ar sălășlui în capul Sunion [402] al Atticii un alt neam, și

nu atenienii, dacă, începînd de la Thoricos [403] pînă la demul Anaphlystos [404], acest cap ar intra ceva mai adînc în mare; aceasta o spun în măsura în care e îngăduit să asemeni lucrurile mici cu cele mari. Cam aşa este înfăţişarea Tauridei. Pentru cine n-a trecut cu corabia de-a lungul coastelor Atticii, voi da o altă pildă [lămuritoare] : [Taurida este] ca şi cum în Iapygia [405] un alt neam decît al iapygilor ar locui capătul [peninsulei], tăind-o în două [406], începînd de la Brundisium pînă la Tarent. Vorbind despre acestea două, e ca şi cînd aş vorbi despre multe altele la fel, cu care seamănă Taurida.

C Din Taurida, mai în sus de tauri [407] şi în ţinuturile care se întind spre Marea de răsărit [408], locuiesc iarăşi sciţi, precum şi la apus de Bosforul Cimmeric şi de ţărmurile lacului Meotis, pînă la fluviul Tanais, care se varsă în înfundătura acestui lac.
Acum, dacă am porni în sus de Istru spre inima uscatului, Sciţia este mărginită mai întîi de agatirşi [409], şi apoi de neuri [410], de androfagi [411] şi, în cele din urmă, de melanhleni [412].

CI Aşadar, Sciţia, avînd înfăţişarea unui pătrat [413], cu două din laturi scăldate de valurile mării, partea care intră în inima uscatului şi cea care se întinde de-a lungul ţărmurilor mării sînt deopotrivă de mari. Căci de la Istru la Borysthenes este cale de zece zile, iar de la Borysthenes pînă la Meotis, alte zece [414] ; pe de altă parte, de la ţărmul mării spre inima ţării, pînă la melanhleni, care locuiesc mai sus de sciţi, drumul ţine douăzeci de zile [415]. După socoteala mea, într-o zi poţi face pînă la două sute de stadii [416]. Sciţia ar avea atunci de-a curmezişul patru mii de stadii, iar de-a dreptul, apucînd prin mijlocul ţării, alte patru mii de stadii [417]. Aşa este de mare această ţară.

CII Sciţii, gîndindu-se că singuri nu se pot bizui să ţină piept într-o luptă deschisă numeroasei oşti a lui Darius, au trimis solii la vecinii lor. Regii acestora se şi adunaseră ca să chibzuiască [ce-i de făcut], deoarece vine împotrivă-le puhoiul unei oştiri uriaşe. Acolo se întîlniseră regii taurilor, ai agatir-

şilor, ai neurilor, ai androfagilor, ai melanhlenilor, ai gelonilor [418], ai budinilor şi ai sauromaţilor [419].

CIII Dintre aceştia, taurii au următoarele obiceiuri : ei jertfesc Fecioarei [420] pe străinii naufragiaţi şi pe elenii care le cad în mînă în largul mării. Sacrificiul îl fac precum urmează : După ce isprăvesc ritualul de începere a jertfei, îi izbesc cu o măciucă în cap. Unii spun că trupurile le prăvălesc în jos de pe o stîncă (căci templul se află pe o margine de prăpastie), iar capetele le înfig în pari ; alţii, de aceeaşi părere în privinţa capetelor, spun totuşi că trupurile nu sînt prăvălite de pe stîncă, ci îngropate în pămînt. După spusele taurilor înşişi [421], această divinitate căreia ei îi aduc jertfe ar fi Ifigenia, fiica lui Agamemnon.

Cît despre duşmanii pe care-i prind, iată ce le fac : după ce le taie capetele, le duc acasă, le înfig într-o ţeapă lungă de lemn ridicîndu-le cît mai sus deasupra casei, cel mai adesea deasupra hornului. Ei zic că, în felul acesta, capetele cocoţate veghează toată casa. Ei trăiesc din tîlhăria pe mare şi din prăzile de război.

CIV Agatirşii însă sînt bărbaţii cei mai gingaşi şi poartă mereu podoabe de aur [422]. Femeile le au de-a valma, ca să se lege între ei ca fraţii, şi astfel, înrudiţi fiind cu toţii, să nu mai fie roşi de pizmă şi ură între ei. În ce priveşte celelalte obiceiuri, se apropie de traci.

CV Neurii [423] au aceleaşi obiceiuri ca sciţii. Cu o generaţie înainte de năvălirea oştilor lui Darius, s-a întîmplat să fie nevoiţi să-şi părăsească ţara întreagă din pricina şerpilor [424]. Ţarinile lor au început să mişune de şerpi, ba mai mulţi [şerpi] încă i-au năpădit din sus, din pustiuri, pînă cînd, văzîndu-se copleşiţi, s-au strămutat la budini [425], părăsindu-şi ţara. Oamenii aceştia lasă bănuiala că ar fi vrăjitori. Sciţii şi elenii aşezaţi în Sciţia spun că, o dată pe an, fiecare neur se preschimbă în lup [426] pe cîteva zile şi apoi se face iar cum a fost ; celor ce povestesc astfel de lucruri nu pot să le dau crezare, măcar că ei aşa spun, ba se şi jură pentru asta.

CVI Androfagii [427] au cel mai sălbatic fel de viață din lume ; nici dreptatea nu știu ce este, nici nu practică vreo lege. Ei sînt nomazi, poartă îmbrăcăminte la fel ca sciții, dar vorbesc o limbă aparte [428]. Dintre neamurile despre care v-am vorbit, carne de om numai ei singuri mănîncă.

CVII Melanhlenii [429] poartă toți veșminte negre, de unde li se trage și numele ; au obiceiuri scite.

CVIII Budinii alcătuiesc un neam mare și numeros ; ei au ochii foarte albaștri și sînt roșcați [430]. La ei s-a întemeiat un oraș de lemn, iar numele orașului este Gelonos [431]. Fiecare latură a gardului împrejmuitor are treizeci de stadii în lungime ; gardul este înalt și făcut cu totul din lemn. Și casele și sanctuarele sînt tot din lemn. Într-adevăr, aici se află niște sanctuare ale unor zei eleni, împodobite, ca la eleni, cu statui, cu altare și cu temple de lemn ; tot la doi ani țin sărbători în cinstea lui Dionysos și urmează rînduiala bacchică, căci gelonii sînt, ca origine, acei eleni care, alungați din locurile de negoț [de pe țărmul mării] s-au așezat la budini. Vorbesc o limbă în parte scită, în parte elinească.

CIX Budinii însă n-au aceeași limbă ca gelonii, nici trai asemănător ; budinii, fiind băștinași, sînt nomazi, și din toți cei de prin partea locului numai ei mănîncă ciocălăi de pin [432]. Gelonii, dimpotrivă, lucrează pămîntul, consumă cereale și au grădini ; nici la înfățișare, nici la culoarea pielii nu se aseamănă cu budinii. Și pe budini elenii îi numesc geloni, dar greșesc dîndu-le același nume.

Țara lor este în întregime acoperită de păduri de tot felul. În desișul codrilor dai de un lac întins și bogat în apă [433], înconjurat cu mlaștini și trestii. În acest lac prind ei vidre, castori, precum și alte vietăți cu botul lat [434], ale căror blănuri sînt cusute pe marginea șubelor ; părțile bărbătești ale jivinelor acestora sînt bune de leac la bolile de mitră [435].

CX Cît despre sauromați [436], iată ce se povestește. Pe vremea cînd elenii s-au luptat cu amazoanele [437] (sciții le numesc pe

amazoane *oiorpata*, iar cuvintul înseamnă în elină „ucigașe de bărbați", căci sciții spun *oior* la „bărbat", iar *patà* – „a ucide")[438], atunci se zice că elenii, învingători în bătălia de la Thermodon[439], au plecat pe mare, ducînd cu ei, pe trei corăbii, atîtea amazoane cîte izbutiseră să prindă. Ajunși în largul mării, amazoanele săriră asupra bărbaților și-i măcelăriră. Ele însă nu se pricepeau la corăbii și nu știau să mînuiască nici cîrma, nici pînzele și vîslele ; după ce i-au ucis pe bărbați, au fost purtate la întîmplare în voia valurilor și vînturilor. Și așa au ajuns pe țărmurile lacului Meotis, la Cremnoi[440] ; Cremnoi se află în ținutul sciților liberi. Dîndu-se jos aici de pe corăbii, amazoanele s-au așternut la drum spre așezările omenești. Cum dădură de o herghelie de cai, puseră mîna pe ea și, călare, începură să prade pămînturile sciților.

CXI Sciții nu puteau de fel să se dumirească ce se petrecea : nu le cunoșteau nici limba, nici portul, nici neamul și se întrebau uimiți de unde puteau să vină. Ei își închipuiau că ele sînt bărbați, toți în fragedă vîrstă[441], și de aceea începură să lupte împotriva lor. Cînd însă, după o luptă, au rămas în puterea lor cîteva leșuri, atunci abia și-au dat seama că erau femei. Ținînd sfat, au hotărît să nu le mai omoare, ci să trimită spre tabăra lor pe cei mai tineri dintre ei, socotind să fie cam deopotrivă la număr cu ele ; flăcăii trebuiau să-și așeze corturile în apropierea femeilor și să facă întocmai ce aveau și ele să facă : dacă i-ar fi alungat, să nu lupte, ci să fugă din fața lor[442] ; cînd ele s-ar fi oprit, să se întoarcă și să-și așeze iarăși tabăra cît mai aproape [de a lor]. Sciții au luat aceste hotărîri cu gîndul să aibă copii de la ele.

CXII Tinerii trimiși au făcut întocmai cum li s-a spus. Cînd amazoanele s-au lămurit că ei nu veniseră să le facă vreun rău, i-au lăsat în pace. Din zi în zi taberele se apropiau tot mai mult una de alta. Tinerii, ca și amazoanele, de altfel, nu aveau nimic altceva decît armele și caii ; ei duceau același fel de viață ca și ele, trăind de pe urma vînatului și a jafului.

CXIII Pe la amiazi, iată ce făceau amazoanele : împrăștiindu-se una cîte una, sau două cîte două, se îndepărtau de

tabără, risipindu-se ca să-și facă nevoile. Sciții, băgînd de seamă, s-au apucat să facă la fel. Unul [o dată] o opri pe o amazoană care se plimba singuratică ; amazoana nu l-a alungat, ci s-a lăsat în voia lui. Cum nu putea să-i vorbească (căci nu se înțelegeau unul cu altul), ea îi dădu de înțeles, prin semne făcute cu mîna, să vină și a doua zi în același loc, aducînd și pe un altul, arătîndu-i tot prin semne să fie doi că și ea va mai aduce o tovarășă. Tînărul, cînd se întoarse la ai lui, le povesti celorlalți întîmplarea. În ziua următoare se duse la locul întîlnirii împreună cu un al doilea tînăr ; aici o găsiră pe amazoană așteptînd cu încă una. Ceilalți tineri, cînd aflară cum mergeau lucrurile, s-au dat și ei în vorbă cu restul amazoanelor.

CXIV Apoi, împreunîndu-și taberele, locuiră laolaltă, fiecare tînăr luîndu-și de soție [amazoana] pe care o avusese pentru prima oară.

Bărbații n-au fost în stare să învețe limba nevestelor lor, dar femeile au deprins-o pe a bărbaților. Cînd au ajuns să se înțeleagă între ei, bărbații grăiră astfel către amazoane : „Noi avem părinți, avem și avere. Haideți să nu mai ducem felul acesta de trai, ci să ne rostuim viața întorcîndu-ne la neamuri ; voi veți rămîne nevestele noastre și niciodată nu ne vom lua altele". La aceasta, femeile răspunseră așa : „Noi n-am putea să trăim cu femeile de pe la voi. Deprinderile noastre nu sînt aceleași cu ale lor. Noi tragem cu arcul, aruncăm sulița, călărim, n-am învățat îndeletnicirile la care se pricep femeile, iar cele de pe la voi nu fac nimic din cîte am înșirat aici, ci, ocupîndu-se de treburi muierești, ele rămîn în căruțe, fără să meargă la vînătoare și nicăieri altundeva. Așa că n-am putea să ne împăcăm cu ele. Dacă totuși țineți să rămînem nevestele voastre și să dovediți că vă purtați după buna dreptate, duceți-vă la părinții voștri, luați-vă partea de avere [443] și întoarceți-vă să locuim împreună noi în de noi".

CXV Voinicii le-au dat ascultare și au făcut întocmai. După ce și-au luat partea cuvenită de avere, s-au întors înapoi la amazoane. Atunci femeile le-au vorbit așa : „Noi sîntem muncite de frică și neliniște cîtă vreme trebuie să locuim în ținutul acesta, și pentru că v-am despărțit de părinții voștri, și pentru

multele stricăciuni cu care v-am lovit ţara. Dar dacă ne socotiţi vrednice să ne păstraţi de soţii, alături de noi, faceţi ce vă cerem : haideţi să plecăm de pe meleagurile acestea, să trecem dincolo de fluviul Tanais şi să ne aşezăm acolo".

CXVI Tinerii s-au învoit şi la aceasta. Trecînd peste Tanais, s-au aşternut la drum spre soare-răsare cale de trei zile de la malurile Tanaisului şi de trei zile de la lacul Meotis spre miazănoapte. Cînd au ajuns la locul unde stau pînă astăzi, s-au statornicit aici. De atunci femeile sauromaţilor duc un fel de viaţă asemenea cu al străbunelor lor, merg la vînătoare călare, şi împreună cu bărbaţii lor, şi fără bărbaţi, ba merg şi la război, şi portul îl au întocmai ca bărbaţii.

CXVII Sauromaţii vorbesc limba scită [444], dar pocită încă din vremurile de demult, pentru că amazoanele nu izbutiseră s-o înveţe bine. În ce priveşte căsătoria, iată ce lege au : nici o fată nu se mărită pînă nu ucide vreun duşman ; unele din ele sfîrşesc bătrîne înainte de a se fi măritat, neputînd să împlinească datina.

CXVIII Solii sciţilor, înfăţişîndu-se la sfat înaintea regilor noroadelor despre care am vorbit, arătară cum persul, după ce adusese sub ascultarea lui toate ţările din partea cealaltă a uscatului [445] şi legase printr-un pod de vase strîmtoarea Bosforului, a trecut spre uscatul cestălalt ; după ce a trecut şi a supus puterii sale şi pe traci, făureşte [acum] un pod peste fluviul Istru, vrînd să aducă sub stăpînirea lui şi aceste ţinuturi toate. „Voi, prin urmare, să nu priviţi cu linişte la pierzania noastră ocolind lupta ci, într-o inimă şi un gînd, să-l înfruntăm pe năvălitor. Nu veţi face asta ? Noi, la grea strîmtoare, sau ne vom părăsi ţara, sau, rămînînd pe loc, vom cădea la o învoială [cu vrăjmaşul]. Ce altceva am putea oare face dacă voi n-aţi vrea să ne săriţi în ajutor ? Dar, după aceea, nici vouă n-o să vă vină bine la socoteală ; persul n-a pornit mai cu seamă împotriva noastră decît a voastră ; şi nici nu va răbda ca, îngenunchindu-ne pe noi, pe voi să vă cruţe. Vă dăm acum o dovadă de neclintit pentru vorbele noastre : dacă persul ar fi pornit războiul numai împotriva noastră, însetat de răzbunare pentru

înfrîngerea de odinioară [446], ar fi trebuit să pornească doar împotriva țării noastre, iar de toți ceilalți să nu se atingă ; în felul acesta ar fi arătat lumii întregi că se răfuiește [numai] cu sciții și că n-are nimic împotriva altora. Dar el, de îndată ce a pășit pe această parte a uscatului [447], îi supune de-a valma pe toți cîți îi întîlnește în cale : în puterea lui au și căzut tracii ceilalți, cît și vecinii noștri cei mai apropiați, geții".

CXIX Cînd sciții sfîrșiră ce aveau de spus, regii veniți din partea neamurilor [mai sus pomenite] ținură sfat ; părerile lor fură împărțite. Gelonul, budinul și sauromatul, căzînd la învoială, au primit să dea ajutor sciților, însă agatirsul, neurul, androfagul și regii melanhlenilor și ai taurilor le-au răspuns sciților așa : „Dacă n-ați fi fost voi cei dintîi care v-ați îngăduit să încălcați dreptatea față de perși și să porniți războiul, cerînd ceea ce cereți acum, ni s-ar părea că vorbiți cu dreptate și, plecîndu-ne urechea la rugămintea voastră, v-am face pe voie. Voi însă, cînd ați năvălit pe pămîntul perșilor, i-ați stăpînit fără de noi, atîta vreme cît v-a îngăduit-o zeul, iar perșii, cum același zeu îi ațîță acum, după faptă vă aduc răsplată. Cît despre noi, nici pe vremuri n-am săvîrșit vreo fărădelege față de acești oameni și nici acum nu vom începe să-i nedreptățim noi cei dintîi. Dacă totuși [regele pers] va veni asupra noastră și va începe el cel dintîi vrăjmășia, nici noi nu vom sta nepăsători. Dar pînă nu vom vedea aceasta, nu ne mișcăm de pe locurile noastre ; rămînem încredințați că perșii nu vin împotriva noastră, ci împotriva celor vinovați de [întîia] nedreptate".

CXX Cînd au aflat sciții răspunsul adus [de la regi], s-au sfătuit să nu se împotrivească perșilor fățiș, într-o luptă piept la piept, de vreme ce aceste neamuri nu înțelegeau să le vină în ajutor, ci, tot retrăgîndu-se și strecurîndu-se înapoi, să astupe toate fîntînile și izvoarele pe lîngă care vor trece, să strice iarba pămîntului, despărțindu-se în două cete. Uneia din ele, peste care domnea Scopasis, urma să i se alăture sauromații ; dacă regele pers s-ar fi îndreptat într-acolo, ei trebuiau să dea îndărăt, retrăgîndu-se drept spre fluviul Tanais, pe lîngă lacul Meotis, iar cînd persul ar fi făcut cale-ntoarsă, să-l urmărească hărțuindu-l. Acestei cete, care făcea parte din pămîntul sciților

regali [448], i-a căzut în seamă să facă drumul despre care a fost vorba. Cît despre celelalte două părți ale sciților regali, cea mare, cîrmuită de Idanthyrsos [449], și a treia, cîrmuită de Taxakis [450], unindu-se la un loc și alăturîndu-li-se gelonii și budinii, urmau și aceștia să se retragă, ținîndu-se la o zi depărtare de perși, iar în retragere să îndeplinească cele hotărîte [451] : în primul rînd, să se retragă direct spre ținuturile celor care le refuzaseră alianța, pentru ca și aceștia să fie tîrîți în război ; dacă nu ridicaseră armele de bunăvoie împotriva perșilor, să le ia măcar de nevoie ; după aceea, să se întoarcă în țara lor și să înceapă chiar lupta, dacă, stînd și judecînd, așa ar fi socotit de cuviință.

CXXI După aceste hotărîri, sciții merseră în întîmpinarea oștilor lui Darius, trimițînd ca înaintași pe cei mai buni dintre călăreții lor. Căruțele în care locuiau copiii și femeile lor le porniră pe toate la drum împreună cu grosul turmelor, afară de aceea ce le trebuia pentru hrană ; oprindu-și doar atîta, trimiseră tot ce mai aveau împreună cu căruțele, poruncindu-le s-o țină mereu spre miazănoapte.

CXXII Pe cînd convoiul se îndepărta, înaintașii sciților au dat de perșii care se aflau la trei zile depărtare de Istru ; de cum i-au găsit, și-au așezat tabăra la o zi depărtare de perși, pustiind toate roadele pămîntului. Perșii, cînd văzură ivindu-se călărimea sciților, s-au luat pe urmele călăreților, care dădeau însă mereu înapoi ; apoi (deoarece perșii se îndreptau către ceata singuratică [452]), au urmărit-o către răsărit drept spre Tanais. Cînd sciții au trecut dincolo de Tanais, perșii, trecînd și ei fluviul, îi urmăriră mai departe, pînă ce, străbătînd de la un capăt la altul pămînturile sauromaților, au ajuns pe meleagurile budinilor.

CXXIII Atîta vreme cît perșii rătăciseră prin ținuturile Sciției și Sauromației, n-au putut face nici o stricăciune, pămîntul fiind nedesțelenit [453] ; cînd însă au pătruns pe pămîntul budinilor, au dat peste orașul cu construcții de lemn [454] pe care budinii îl părăsiseră și-l goliseră de tot ce avea ; perșii i-au dat foc. După această ispravă, s-au luat mereu înainte pe urmele sciților, pînă ce, trecînd de acele locuri, au ajuns în pustiu.

Acest pustiu – unde nu locuieşte ţipenie de om – se întinde mai sus de ţara budinilor, fiind lung cît şapte zile de drum [455]. Mai sus de întinderile pustii locuiesc tissageţii [456], din ţinutul cărora izvorăsc patru fluvii mari, care, după ce udă ţara meoţilor [457], se varsă în lacul Meotis. Aceste fluvii se cheamă Lycos, Oaros, Tanais şi Syrgis.

CXXIV Cînd Darius sosi la marginile pustiului, încetîndu-şi alergătura, îşi aşeză oastea lîngă fluviul Oaros. După ce-şi orîndui oamenii, începu să ridice opt întărituri uriaşe [458], la aceeaşi depărtare una de alta, anume cam la şaizeci de stadii cel mult ; dărîmăturile lor au rămas pînă pe vremea mea. În timp ce el se îndeletnicea cu aceasta, sciţii pe care-i urmărea, făcînd un ocol prin ţinuturile de miazănoapte, s-au întors în Sciţia [459]. Cum ei se făcuseră cu totul nevăzuţi şi nu se mai arătau perşilor, Darius lăsă zidurile acelea neisprăvite şi, făcînd şi el cale-ntoarsă, o apucă spre apus [460], închipuindu-şi că atîţia erau sciţii toţi şi că fugiseră înspre asfinţit.

CXXV Purtîndu-şi oştirea în pas grăbit, cum ajunse în Sciţia, dădu peste celelalte două cete ale sciţilor [461] ; cînd le întîlni, începu iarăşi urmărirea sciţilor, care se ţineau însă la depărtare de o zi.

Cum Darius nu-şi încetinea mersul, sciţii, aşa cum se înţeleseseră, se retrăgeau mereu spre pămînturile acelora care le refuzaseră ajutorul, mai întîi spre ţara melanhlenilor. După ce sciţii şi perşii îi răscoliră pe melanhleni prin năvala lor, sciţii se îndreptară spre ţinuturile androfagilor ; după ce fură tulburaţi şi aceştia, sciţii apucară spre Neurida ; cînd şi neurii fură la rîndul lor călcaţi, sciţii plecară, retrăgîndu-se spre ţara agatirşilor [462]. Agatirşii însă, văzînd pînă şi pe vecinii lor cei mai apropiaţi luînd-o la fugă înspăimîntaţi în faţa sciţilor, fără să mai aştepte ca sciţii să ajungă la ei, trimiţînd un crainic, dădură sciţilor de veste să nu le calce hotarul, prevenindu-i că, dacă vor încerca totuşi să pătrundă în ţinuturile lor, vor avea să se lupte mai întîi cu ei. De îndată ce trimiseră această solie, agatirşii şi ieşiră cu armele la hotare, punîndu-şi în gînd să ţină piept năvălitorilor. Melanhlenii, androfagii şi neurii însă, atunci cînd perşii o dată cu sciţii năvăliseră peste ei, nici nu s-au gîndit

să pună mîna pe arme şi, uitînd cum se grozăviseră, au luat-o înspăimîntaţi la goană, ţinînd-o tot spre miazănoapte, împinşi spre pustiu. Sciţii n-au mai ajuns pînă la agatirşi, fiindcă aceştia nu le-au îngăduit [463] ; din ţara neurilor au cotit-o înapoi spre propria lor ţară [464], împreună cu perşii.

CXXVI Cum această stare de lucruri nu mai contenea, Darius, trimiţînd un călăreţ la Idanthyrsos, regele sciţilor, îi vorbi astfel : „Om nechibzuit, de ce tot fugi cînd poţi să faci una din două ? Dacă în cugetul tău te simţi în stare să înfrunţi puterea mea, opreşte-te o dată locului, pune capăt rătăcirilor şi primeşte lupta ; dacă recunoşti că eşti mai slab, curmîndu-ţi o dată fuga şi aducîndu-i stăpînului tău în dar pămînt şi apă [465], vino să stăm de vorbă".

CXXVII La acestea, Idanthyrsos, regele sciţilor, grăi aşa : „Iată cum stau lucrurile cu mine, rege pers : eu n-am fugit de frică în faţa nimănui, nici mai înainte şi nici acum nu fug de frica ta. Nu mă port altfel decît sînt deprins să mă port şi în timp de pace. Că nu încep pe dată lupta cu tine, te lămuresc eu numaidecît : noi nu avem nici cetăţi, nici semănături pentru care să ne încăierăm mai repede cu voi în luptă, de teamă să nu ni se ia sau să nu ni se strice. Dacă însă trebuie cu orice preţ şi cît mai grabnic să ajungem aici, avem [de apărat] mormintele [466] părinţilor noştri ; ei bine, dacă le găsiţi, încercaţi să le pîngăriţi şi veţi afla voi atunci dacă ne vom lupta cu voi pentru ele sau nu ne vom lupta. Pînă atunci însă, dacă nu vom socoti de cuviinţă, n-o să ne batem. Astea am avut de spus despre război. Iar ca stăpîni ai mei, eu îi recunosc numai pe Zeus, strămoşul [467] meu, şi pe Histia [468], crăiasa sciţilor. Cît despre tine, în loc să-ţi dăruiesc pămînt şi apă, îţi voi trimite astfel de daruri cum ţi se cuvin ţie ; pentru vorba că «tu eşti stăpînul meu», atîta îţi spun : «du-te, jelindu-te [469]»". Acesta a fost răspunsul din partea sciţilor.

CXXVIII Crainicul se întoarse cu răspunsul la Darius. Regii sciţilor [470], auzind cuvîntul „robie", s-au umplut de mînie. Partea de oaste alipită cu cea a sauromaţilor, pe care o conducea Scopasis, o trimiseră la ionieni, ca să ajungă la o înţelegere cu ei,

la acei ionieni care străjuiau podul de peste Istru. Ceilalți sciți, care rămîneau pe loc, hotărîră să nu-i mai poarte pe perşi de colo pînă colo, ci să-i lovească ori de cîte ori se vor îndeletnici cu procurarea merindei [471]. Pîndindu-i, aşadar, pe oamenii lui Darius cînd umblau după mîncare, făcură precum hotărîseră. Călărimea ciocnindu-se cu călărimea, cea a sciților o respingea de fiecare dată pe cea persană ; călăreții perşilor fugind în neorînduială, cădeau peste pedestrimea care le sărea într-ajutor ; sciții însă, după ce hărțuiau călărimea, se întorceau, temîndu-se de pedestrime [472]. Sciții au dat asemenea atacuri şi în timpul nopții.

CXXIX Spre paguba sciților care atacau tabăra lui Darius şi în ajutorul perşilor, lucru nespus de uimitor, era zbierătul măgarilor şi înfățişarea catîrilor. Pe pămîntul Sciției, aşa cum am arătat ceva mai sus [473], nu se prăsesc nici măgari, nici catîri : în tot ținutul Sciției, din pricina gerurilor, nu se găseşte nici urmă de măgar sau de catîr. Măgarii, cu zbieretele lor, iscau tulburări în rîndurile călărimii scite ; foarte adesea, în cursul iureşului asupra perşilor, de îndată ce caii auzeau zbierătul măgarilor, se speriau, dădeau înapoi şi, de uimire, ciuleau urechile, căci pînă atunci nu mai auziseră asemenea strigăt, nici nu mai văzuseră aşa dihănii. Această întîmplare le ajuta oarecum [perşilor] în desfăşurarea luptelor.

CXXX Sciții, văzînd adesea nelinişte în tabăra perşilor, ca să-i facă să zăbovească cît mai îndelung în Sciția, unde să fie chinuiți de tot felul de lipsuri, iată ce au făcut : lăsînd în urmă o parte din turmele lor cu păstori cu tot, ei se trăgeau într-alt ținut ; perşii, venind, dădeau [peste turme], puneau mîna pe ele, şi pentru asemenea ispravă le mai venea inima la loc.

CXXXI Măcar că aceasta se întîmpla deseori, pînă la urmă Darius se văzu în mare încurcătură ; regii sciților, care aflaseră de grijile lui, îi trimiseră un crainic care-i aducea lui Darius în dar o pasăre, un şoarece, o broască şi cinci săgeți [474]. Perşii îl întrebară pe cel cu darurile care le era tîlcul ? Omul zise că fusese însărcinat numai să le înmîneze şi să se întoarcă înapoi cît mai repede ; ceru perşilor să dezlege singuri, dacă erau ageri

la minte, ce vor să spună darurile[475]. Auzind povaţa, perşii se adunară la sfat.

CXXXII Părerea lui Darius era că sciţii i se închinau de bunăvoie, ei, pămîntul şi apa ; tălmăcirea lui se sprijinea pe faptul că şoarecele trăieşte sub pămînt, hrănindu-se din aceleaşi roade ca şi omul, că broasca trăieşte în apă, pasărea seamănă mai ales cu calul[476], iar săgeţile, că îi închinau puterea lor. Aşa înţelese Darius rostul darurilor. Potrivnică acestei păreri fu cea a lui Gobryas[477], unul din cei şapte bărbaţi care-l răsturnaseră pe mag[478] ; după tălmăcirea lui, darurile aşa grăiau : „Dacă nu veţi zbura în înaltul cerului, o perşi, preschimbaţi în păsări sau dacă nu vă veţi ascunde sub pămînt, preschimbaţi în şoareci, sau dacă nu veţi sări în bălţi, preschimbaţi în broaşte, înapoi n-o să vă întoarceţi, căci veţi pieri de aceste săgeţi". Aşa desluşiră perşii ce voiau să grăiască darurile.

CXXXIII Partea aceea din oştirea sciţilor, care mai înainte[479] fusese aşezată de pază de-a lungul coastelor lacului Meotis, iar acum primise însărcinarea să ajungă la o înţelegere cu ionienii de la Istru, de cum ajunsese la pod, spuse următoarele : „Ionieni, venim să vă aducem libertate, dacă vreţi să ne daţi ascultare. Am aflat că Darius v-a cerut să străjuiţi podul numai şaizeci de zile[480] şi, dacă nu se arată în acest răstimp, să plecaţi în ţara voastră. Acum, dacă vreţi să faceţi acest lucru, veţi fi curaţi de orice vină şi din partea lui, şi din partea noastră. Rămîneţi pe loc numai pînă se împlineşte sorocul hotărît mai dinainte, iar pe urmă plecaţi fără zăbavă". Sciţii, după ce ionienii au făgăduit că aşa vor face, au luat-o înapoi în mare grabă.

CXXXIV După ce darurile îi fură trimise lui Darius, sciţii care rămăseseră pe loc se rînduiră în faţa perşilor, călărime şi pedestrime[481], ca să pornească lupta. Cînd sciţii erau gata aşezaţi în linie de bătaie, ţîşni un iepure printre cele două tabere ; din grămada sciţilor, care cum vedea iepurele, alerga pe urmele lui. Cum sciţii făceau un tărăboi nemaipomenit şi strigau cît îi ţinea gura, Darius întrebă ce-i zarva din rîndurile duşmanilor. Aflînd că urmăreau un iepure, grăi atunci aşa către cei cu care obişnuia să-şi împartă gîndurile : „Oamenii ăştia au faţă de noi

un adînc dispreț [482] și acuma văd că Gobryas a tîlcuit bine darurile scite. Cum de aici înainte mă alătur și eu părerii lui, avem nevoie de o povață bună ca să ne putem întoarce acasă teferi". La aceste cuvinte Gobryas răspunse : „O rege, mai că știam din auzite că pe oamenii ăștia nu poți pune mîna ; de cînd am sosit aici, îmi dau și mai bine seama de asta, văzîndu-i cum își bat joc de noi. Acum, eu cred că ar fi bine ca de îndată ce se lasă noaptea, după ce vom fi aprins focurile cum obișnuiam să facem și altă dată, amăgindu-i pe ostașii care sînt prea slăbiți pentru osteneala drumului, și priponind toți măgarii, s-o și pornim la drum, mai înainte ca sciții să aibă vreme să se îndrepte spre Istru ca să strice podul sau ca ionienii să ia o hotărîre care ne-ar duce la pieire".

CXXXV Acestea fură sfaturile lui Gobryas ; de cum se făcu noapte, Darius și trecu la înfăptuirea lor. El părăsi chiar pe locul taberei pe oamenii sleiți de puteri și pe cei de care-i păsa mai puțin dacă vor pieri, precum și toți măgarii priponiți ; rostul părăsirii măgarilor și al oștenilor slăbiți era ca măgarii să zbiere ; cît despre oameni, ei erau părăsiți din pricina slăbiciunii lor ; în față însă, fură amăgiți că el, însoțit de ostașii în putere, trebuia să-i lovească pe sciți, pe cînd ei urmau să apere în acest timp tabăra. Dînd aceste lămuriri celor lăsați în urma lui și poruncind să se aprindă focuri, Darius se îndreptă cu mare zor spre Istru. Măgarii, despărțiți de grosul armatei, se puseră pe zbierete mai rău ca oricînd ; sciții, auzindu-i, nu se îndoiră nici o clipă că perșii se aflau tot acolo [483].

CXXXVI Făcîndu-se ziuă și cei părăsiți, înțelegînd că fuseseră înșelați de Darius, le întinseră mîna sciților și le povestiră cele întîmplate ; sciții, cum aflară de cele ce se petrecuseră, adunîndu-și oștile în mare grabă – (pe cele două cete [484] din oastea scită, și pe cea singuratică [485], pe sauromați, budini și geloni [486]) – se luară pe urmele perșilor drept spre Istru. Cum oștirea perșilor era alcătuită în mare parte din pedestrime și nu cunoștea drumurile, căci nu erau drumuri tăiate, iar sciții erau călări și știau cum să scurteze drumul, fără să se întîlnească unii cu alții, sciții au ajuns la pod cu mult înaintea perșilor.

Aflind că perşii nu ajunseseră încă, [sciţii] le spuseră ionienilor care se aflau pe vase : „Bărbaţi ai Ionici, zilele cîte v-au fost hotărîte la număr au trecut, şi nu faceţi bine că mai aşteptaţi încă. Dacă mai înainte vreme aţi rămas locului de teamă, acum grăbiţi-vă să desfaceţi podul şi plecaţi bucuroşi că sînteţi liberi [487], purtind în inimile voastre recunoştinţă zeilor şi sciţilor. Cît despre stăpînul vostru de odinioară, îi vom pregăti o astfel de soartă, încît nu va mai porni cu război împotriva nimănui".

CXXXVII Faţă de aceste cuvinte, ionienii ţinură sfat. Miltiades din Atena [488], strateg şi tiran al Chersonesului [489] din Hellespont, fu de părere ca ei să dea ascultare sciţilor şi să libereze Ionia [490]. Histiaios din Milet [491] a fost însă de părere potrivnică, spunînd că deocamdată numai datorită lui Darius fiecare din ei era tiranul unei cetăţi [492] ; dacă puterea lui Darius va fi nimicită, nici el nu va mai fi în stare să-şi păstreze stăpînirea asupra Miletului, nici vreun altul peste celelalte cetăţi ; căci fiecare oraş va alege mai degrabă ocîrmuirea democratică, decît jugul tiraniei [493]. Dintr-o dată, cunoscînd părerea lui Histiaios, toţi trecură de partea lui, deşi mai înainte o îmbrăţişaseră pe a lui Miltiades.

CXXXVIII Cei a căror părere a tras în cumpănă şi care se bucurau de mare trecere în ochii regelui erau următorii : tiranii elenilor din Hellespont [494], Daphnis din Abydos [495], Hippoclos din Lampsacos [496], Herophantos din Parion [497], Metrodoros din Proconnesos [498], Aristagoras din Cyzicos [499] şi Ariston din Byzantion [500]. Aceştia erau tiranii din Hellespont. Din Ionia [se aflau de faţă] Strattis din Chios [501], Aiakes din Samos [502], Laodamas din Foceea [503] şi Histiaios din Milet, cel care se împotrivise îndemnului lui Miltiades. Din Eolida [504], singurul om de vază care se afla de faţă era Aristagoras din Kyme [505].

CXXXIX Aceştia toţi, după ce împărtăşiră părerea lui Histiaios [506], au hotărît, faţă de împrejurări, să înfăptuiască şi să răspundă cele ce urmează : din pod, să desfacă numai partea dinspre sciţi, anume ca la o zvîrlitură de praştie, ca să pară că fac ceva, deşi, de fapt, nu făceau nimic, şi ca sciţii să nu încerce să treacă cu de-a sila Istrul peste pod, iar în timpul desfacerii

capului de pod dinspre Sciția, să spună că vor face tot ce este pe placul sciților. Acestea au fost adăugiri făcute la părerea [lui Histiaios] ; după aceea, în numele tuturor, el le răspunse sciților grăind : „Bărbați sciți, sosiți cu povețe bune și veniți tocmai la vreme. Precum v-ați silit să ne puneți pe calea cea bună, și noi la rîndul nostru sîntem gata oricînd să vă plătim cu bine. După cum vedeți, podul am și început să-l desfacem și ne vom da toată sîrguința, căci sîntem dornici să fim liberi. Dar pînă stricăm noi podul, ar fi nimerit ca voi să plecați în căutarea perșilor și, găsindu-i, să vă răzbunați pe ei și pentru noi, și pentru voi, așa cum li se cade".

CXL Sciții, încrezîndu-se pentru a doua oară în ionieni că spun adevărul[507], s-au întors să-i caute pe perși și nu izbutiră să dea nicăieri de urma lor. Vinovați de această greșeală erau chiar sciții care nimiciseră prin acele locuri pășunile pentru cai și astupaseră izvoarele. Dacă n-ar fi făcut așa, le-ar fi fost lesne să-i găsească pe perși atunci cînd voiau. Acum însă, chiar ceea ce li se păruse o socoteală minunată, tocmai asta le-a venit de hac. Sciții, cutreierînd acea parte a țării lor pe unde se mai găseau apă și nutreț pentru cai, pe acolo își căutau dușmanii, în credința că și aceștia se vor întoarce prin asemenea locuri. Perșii însă se retrăgeau păzind urma ce o făcuseră mai înainte [la ducere], – ba chiar și așa, abia anevoie găsiră podul. Cum ajunseră în miez de noapte și dădură de podul desfăcut[508], îi apucă spaima ca nu cumva ionienii să-i fi părăsit.

CXLI În preajma lui Darius se afla un egiptean, cu glasul cel mai răsunător din lume ; Darius îi porunci acestui om să se ducă pe malul Istrului și să-l strige pe Histiaios din Milet. Egipteanul așa făcu, iar Histiaios, auzind chemarea dintîi[509], aduse toate corăbiile pentru trecerea oștii și legă podul la loc. În felul acesta putură perșii să scape[510].

CXLII Sciții care-i căutau au pierdut urma perșilor pentru a doua oară[511] și de atunci zic ei de ionieni că, dacă sînt oameni liberi, sînt cei mai josnici și mai lipsiți de bărbăție din toți oamenii, și dacă, dimpotrivă, îi socoți sclavi, sînt robii cei mai

iubitori de stăpîn şi cei mai puţin dornici să fugă ! Acestea sînt ocările care au fost aruncate de sciţi ionienilor.

CXLIII Darius, străbătînd Tracia, a ajuns la Sestos în Chersones [512]. De aici, el trecu cu corăbiile în Asia, iar în Europa lăsă în fruntea oştilor pe Megabazos [513], un pers, căruia o dată Darius îi arătase o deosebită cinste cînd spusese, în faţa perşilor, această vorbă : pregătindu-se Darius o dată să mănînce nişte rodii, cum deschise prima rodie, fratele lui, Artabanos, îl întrebă ce şi-ar dori să aibă atît de mult, cîţi sîmburi într-o rodie ; regele răspunse că ar dori să aibă atîţia Megabazi mai degrabă, decît Ellada supusă. Zicînd acestea în faţa perşilor, îi arătase marea sa preţuire. Iar acum pe el îl lăsă căpetenie peste optzeci [514] de mii de oameni din oastea lui.

CXLIV Acelaşi Megabazos, cu vorba ce urmează a lăsat o amintire de neşters printre hellespontini : fiind la Byzantion, află că cei din Calkedon întemeiaseră o colonie în acel ţinut, cu şaptesprezece ani mai devreme decît byzantinii [515] ; cînd află aceasta, zise că fără îndoială calkedonienii trebuie să fi fost orbi [516] pe vremea aceea, altfel nu şi-ar fi ales locul cel mai rău pentru aşezare, cînd le stătea la îndemînă unul cu mult mai frumos, dacă n-ar fi fost orbi. Acest Megabazos, fiind lăsat, prin urmare, în fruntea oştilor din ţinut, aduse sub stăpînirea sa pe toţi hellespontinii care nu erau de partea mezilor [517].

CXLV El săvîrşea deci aceste fapte ; în acelaşi timp, o altă parte însemnată din oştire purcese împotriva Libyei [518], pentru o pricină pe care o voi arăta de îndată, după ce mai întîi voi povesti următoarele :

Urmaşii fiilor celor care odinioară se suiseră pe corabia Argo [519], alungaţi acum de pelasgii care răpiseră din Brauron pe femeile atenienilor [520], alungaţi fiind, zic, din Lemnos de aceşti pelasgi, s-au îndreptat pe mare spre Lacedemona [521] ; [aici], aşezîndu-se pe Tayget [522], aprinseră focuri. Spartanii, văzîndu-i, trimiseră un sol ca să-i cerceteze cine erau şi de unde veneau. Solului care i-a întrebat, ei i-au răspuns că sînt minyeni [523], coborîtori din eroii care umblaseră pe mare cu corabia Argo ;

aceşti eroi, oprindu-se pentru un popas pe insula Lemnos, au ajuns să le fie strămoşi.

Spartanii, auzind povestea obîrşiei minyenilor, trimiseră pentru a doua oară să-i întrebe cu ce gînduri veniseră în ţinut şi de ce aprinseseră focuri. Ei răspunseră că, fiind goniţi de pelasgi, veneau la străbunii lor, căci aşa era şi drept, şi că cereau să locuiască împreună cu spartanii, avînd şi ei parte de cinstiri şi dobîndind la sorţi cîte un petic de pămînt. Spartanii găsiră cu cale să-i primească pe minyeni după voia acestora. Ceea ce i-a îndemnat cu osebire pe spartani la această învoire a fost călătoria Tindarizilor [524] pe vasul Argo. După ce-i primiră pe minyeni, le dădură pămînt şi îi împărţiră pe triburi. Minyenii de îndată se încuscriră cu ei, dînd, la rîndul lor, altor spartani de soţii pe femeile pe care le aduseseră din Lemnos.

CXLVI Nu trecu însă multă vreme şi minyenii prinseră a se sumeţi, cerînd să fie părtaşi la ocîrmuirea regească şi săvîrşind tot soiul de nelegiuiri. Ca urmare, spartanii hotărîră să-i omoare ; prinzîndu-i pe toţi, îi aruncară în închisoare. La Sparta, osînda de moarte se împlineşte numai noaptea, niciodată ziua. Cînd tocmai se făceau pregătiri pentru uciderea minyenilor, nevestele lor, cetăţene şi fiicele fruntaşilor spartani, cerură îngăduinţa să intre în închisoare ca fiecare să mai vorbească o dată cu soţul ei. Spartanii le lăsară să intre fără să le dea prin gînd că tocmai ele ar putea urzi vreun vicleşug. Femeile, după ce-au pătruns înăuntru, iată ce-au făcut : toată îmbrăcămintea pe care o purtau au dat-o bărbaţilor, iar ele au îmbrăcat straiele acestora. Minyenii, îmbrăcaţi cu haine femeieşti, ieşiră afară din temniţă, trecînd drept femei. Scăpînd în acest fel, s-au aşezat din nou pe muntele Tayget.

CXLVII Chiar pe vremea aceea, Theras, fiul lui Autesion, fiu al lui Teisamenes, fiu al lui Thersandros, fiu al lui Polyneikes [525], tocmai se pregătea să plece din Sparta ca să întemeieze o colonie. Acest Theras era din neamul lui Cadmos, fratele mamei fiilor lui Aristodemos, adică [unchiul] lui Eurysthenes şi Procles [526] ; pe cînd aceşti copii erau încă nevîrstnici, Theras ţinuse în mîinile lui puterea regească la Sparta ca epitrop [al lor]. Cînd epoţii s-au făcut mari şi au luat ei domnia, Theras, căruia acum

îi venea greu să se lase cîrmuit de alţii, după ce gustase din dulceaţa cîrmuirii, spuse că el nu mai rămîne la Sparta, ci că va pleca pe o corabie la cei de un sînge cu el [527].

Pe insula care se numeşte acuma Thera, una şi aceeaşi cu cea care înainte vreme se numea Calliste [528], trăiau urmaşii lui Membliaros, fiul lui Poikiles, bărbat din Fenicia. Într-adevăr, Cadmos, fiul lui Agenor, cînd umbla în căutarea Europei [529], se oprise pe insula numită astăzi Thera. Făcînd aici un popas, fie că-i plăcuse locul, fie c-o fi avut şi altceva în gînd, lăsă în această insulă, printre alţi fenicieni, şi pe o rudă de a sa, anume pe Membliaros. Aceşti fenicieni locuiseră insula numită Calliste, mai înainte de sosirea lui Theras din Sparta, timp de opt generaţii [530].

CXLVIII Theras porni, aşadar, spre aceştia, avînd [cu sine] o ceată de oameni aleşi din [toate] triburile [531], cu gînd să rămînă împreună cu cei de pe insulă, fără să-i alunge, ci să trăiască în bună înţelegere. Cum tocmai atunci minyenii fugiseră din închisoare şi se aşezaseră pe muntele Tayget, iar spartanii ţineau sfat ca să-i dea pierzării, Theras îi rugă să nu facă vărsare de sînge, luînd asupra lui să-i scoată din ţinut. Spartanii învoindu-se cu Theras, acesta se îndreptă spre urmaşii lui Membliaros, cu trei triecontere [532]. Cu sine nu-i ducea însă pe toţi minyenii, ci numai o mică parte, căci cei mai mulţi dintre ei apucaseră spre paroreaţi [533] şi cauconi [534], pe care, alungîndu-i din ţara lor, şi-au împărţit între ei pămîntul în şase loturi ; ceva mai tîrziu, minyenii au întemeiat acolo următoarele oraşe : Lepreon [535], Makistos [536], Phrixai [537], Pyrgos [538], Epion [539], Nudion [540]. Pe timpul meu, eleenii au nimicit cele mai multe din aceste oraşe [541]. Cît despre insulă, ea şi-a luat numele de Thera, după numele celui care o colonizase.

CXLIX Fiul lui Theras îi spuse tatălui său că nu vrea să se îmbarce împreună cu el, dar taică-său îi răspunse că-l lasă ca pe o oaie în mijlocul lupilor [542] ; de la vorba asta i s-a tras tînărului numele de Oiolycos [543], nume care, de altfel, i-a şi rămas. Din Oiolycos s-a născut Egeus, de la care îşi trag numele Egizii, trib mare din Sparta. Cum oamenilor din acest trib [544] nu le trăiau copiii, au înălţat, după sfatul unui oracol, un sanctuar

închinat Eriniilor[545], lui Laios[546] şi Oedip[547]; după aceea, odraslele le-au rămas în viaţă. Acelaşi lucru li s-a întîmplat şi la Thera urmaşilor acestor oameni[548].

CL Pînă într-acest loc al povestirii mele, spartanii înfăţişează lucrurile la fel ca şi thereenii, dar de aici înainte, numai thereenii spun că evenimentele s-au petrecut precum urmează: Grinnos, fiul lui Aisanios, care cobora din acest Theras şi era regele insulei Thera[549], sosi le Delfi, aducînd cu sine o hecatombă[550] din oraşul său; regele era însoţit de mai mulţi cetăţeni, printre care se afla şi Battos, fiul lui Polynestes, din neamul lui Euphemos[551], un minyan. Lui Grinnos, regele thereenilor, care întreba oracolul despre alte treburi, Pythia îi răspunse să întemeieze o cetate în Libya. El însă îi întoarse vorba zicînd aşa: „Eu, slăvite stăpîn[552], sînt prea bătrîn şi prea greoi ca să mai pornesc la drum; porunceşte tu unuia din cei mai tineri să înfăptuiască cele ce ceri". În timp ce spunea aceste cuvinte, arăta înspre Battos. Deocamdată, atîta s-a întîmplat. După ce s-au întors acasă, n-au mai ţinut seama de oracol, neştiind măcar unde se află Libya pe faţa pămîntului[553] şi neîndrăznind să trimită o colonie în necunoscut.

CLI Şapte ani de-a rîndul după aceste întîmplări, în Thera nu căzu picătură de ploaie, ani în care se uscară toţi copacii de pe insulă, afară doar de unul singur. Thereenii întrebînd iarăşi oracolul, Pythia le aduse din nou aminte de colonia din Libya. De vreme ce nu aveau nici o altă scăpare din năpastă, trimiseră soli în Creta să cerceteze dacă nu cumva vreunul din cretani sau din străinii care locuiau în insulă ajunsese vreodată în Libya[554]. Solii, cutreierînd coastele Cretei, ajunseră şi la cetatea Itanos[555], unde intrară în vorbă cu un neguţător de purpură, numit Corobios, care le spuse că, împins de vînturi, ajunsese la ţărmurile Libyei şi la insula Plateea[556] a Libyei. Momindu-l cu o răsplată în bani, solii l-au dus [cu ei] la Thera. Din Thera plecară la început în recunoaştere o mînă de oameni; după ce Corobios le-a arătat drumul pînă la insula Plateea, ei îl lăsară aci pe Corobios, cu hrană la îndemînă pentru cîteva luni, iar ei plecară în grabă să-i vestească pe thereeni despre insulă.

CLII Cum aceştia n-au dat semne de viaţă mai mult timp decît fusese prevăzut, Corobios ducea lipsă de toate, cînd întîmplarea abătu spre Plateea o corabie samiană care mergea în Egipt şi al cărei stăpîn era Colaios. Samienii, aflînd de la Corobios toată povestea lui, îi lăsară merinde pentru un an. Cît despre ei, ieşind în larg în apele insulei, deşi erau nerăbdători să ajungă în Egipt, tăiau valurile mării împinşi într-una de vîntul de răsărit ; cum puterea vîntului nu slăbea de loc, samienii trecură dincolo de Coloanele lui Heracles [557] şi, mînaţi de pronia cerească, ajunseră la Tartessos [558]. Acest loc de negoţ era pe vremea aceea cam neumblat, aşa că samienii, întorcîndu-se acasă, s-au pomenit cu cel mai mare cîştig de pe urma mărfurilor dintre toţi elenii pe care îi cunoaştem bine, afară doar de Sostratos, fiul lui Laodamas din Egina [559]. Cu acesta nimeni nu se poate lua la întrecere. Samienii, scoţînd din cîştigurile lor a zecea parte, anume şase talanţi, făcură un vas de bronz în felul unui crater din Argos [560] ; de jur împrejurul vasului sînt capete de griffoni ieşind în relief. Vasul l-au închinat templului Herei [561], sprijinindu-l pe trei statui uriaşe de bronz, de cîte şapte coţi, [statui înfăţişate] stînd în genunchi. De la această împrejurare se trage începutul marii prietenii [562] care de atunci îi leagă pe cyrenieni şi thereeni de locuitorii Samosului.

CLIII Thereenii, după ce-l lăsară pe Corobios în insulă, se întoarseră la Thera şi dădură de veste că puseseră temelia unei aşezări într-o insulă pe coasta Libyei. Thereenii hotărîră atunci să trimită [în colonie] cîte un frate la doi fraţi [563], prin tragere la sorţi, precum şi bărbaţi din toate cele şapte despărţăminte ale insulei. În fruntea acestora, căpetenie şi rege, urma să plece Battos. Astfel dar trimiseră ei două pentecontere [564] la Plateea.

CLIV Acestea le spun thereenii ; în restul povestirii, spusele thereenilor se potrivesc cu ale cyrenienilor [565]. Cît despre cele privitoare la Battos, cyrenienii spun cu totul altceva decît thereenii, căci iată ce povestesc :

În Creta se află un oraş, Oaxos, în care domnea odinioară regele Etearchos ; acesta, avînd o fiică numită Phronime, a cărei mamă murise, îşi luă de soţie o altă femeie. Aceasta, după ce intră în casă, dovedi şi cu fapta că era o mașteră pentru

Phronime, făcîndu-i numai zile amare şi scornind cîte toate pe seama ei. În cele din urmă, învinuind-o că nu e fată cinstită, îşi convinse bărbatul că asta aşa era. Etearchos, încredinţat de nevasta lui, puse la cale o faptă nelegiuită împotriva fiicei sale. La Oaxos se afla un neguţător din Thera, numit Themison. Etearchos, chemîndu-l ca oaspete în casa lui, îi smulse jurămîntul că-l va sluji în tot ce-i va cere. După ce-l puse să jure, îi dădu fata pe mînă, cu porunca s-o ducă cu el departe şi s-o azvîrle în mare. Themison, furios de înşelătoria jurămîntului şi rupînd legăturile de prietenie, iată ce făcu : luînd cu sine copila, plecă cu corabia, iar cînd se află în largul mării, ţinînd să îndeplinească jurămîntul faţă de Etearchos, legînd-o pe Phronime cu funii, o cufundă în mare şi apoi, după ce o trase pe punte [plecă mai departe] şi ajunse la Thera. După un timp oarecare, Polymnestos, om de vază printre thereeni, o luă ca ţiitoare.

CLV Vremea trecu şi Phronime născu un fiu cu vorba greoaie şi gîngav, căruia, după cîte zic thereenii şi cyrenienii, i s-a pus numele de Battos ; credinţa mea este însă că a avut alt nume, care a fost schimbat în „Battos“ cînd a sosit în Libya, căpătîndu-şi porecla în urma oracolului ce i s-a dat la Delfi şi a cinstei pe care a primit-o. Într-adevăr, libyenii zic *battos* la rege. Din această pricină, socot eu, Pythia proorocindu-i, l-a numit aşa în limba libyană, ştiind că va fi rege în Libya. Cînd a ajuns bărbat în toată firea, Battos se duse la Delfi să vadă ce-i cu graiul lui. La întrebarea ce-o puse, Pythia îi răspunse aşa : „Battos, venit-ai pentru vocea ta ; dar stăpînul Phoebos Apollo te trimite să întemeiezi o aşezare în Libya cea bogată în turme de mioare“ [566], [sau] cum ar veni pe elineşte, dacă ar fi vorbit în această limbă : „O rege, venit-ai pentru vocea ta“... Battos răspunse la rîndul lui : „Stăpîne, într-adevăr venit-am la tine să cercetez oracolul despre bîlbîiala mea, tu însă prin oracol îmi vorbeşti despre alte lucruri peste putinţă, poruncindu-mi să colonizez Libya. Cu ce putere [te întreb], cu ce oameni ?“ Dar cu toate cîte le spuse, nu izbuti să smulgă Pythiei alt răspuns ; cum mereu stăruia în profeţia de mai înainte, Battos, lăsînd-o în mijlocul proorocirilor ei, plecă la Thera.

CLVI După aceea însă nenorocirile [567] se ţinură lanţ şi de capul lui Battos, şi de al celorlalţi thereeni. Neştiind de unde le veneau pacostele, thereenii trimiseră la Delfi să vadă ce era cu necazurile care îi copleşeau. Pythia le profeţi că, dacă împreună cu Battos vor întemeia Cyrene în Libya, le va merge mai bine. În urma acestui oracol, thereenii îl porniră la drum pe Battos cu două pentecontere. După ce aceştia au mers pe mare pînă în Libya, pentru că altceva nu puteau să facă, s-au întors înapoi la Thera. Thereenii însă au azvîrlit în ei [cu pietre], cînd au dat să coboare, şi nu le îngăduiră să pună piciorul pe pămînt, ci îi siliră să plece înapoi [568]. Aceştia, de nevoie, s-au înturnat pe mare şi au întemeiat o colonie în insula care se află în preajma Libyei, al cărei nume, aşa cum s-a spus mai înainte, este Plateea. Se zice că insula este tot atît de mare ca şi oraşul de astăzi al cyrenienilor.

CLVII La doi ani după aşezarea în această [insulă], cum nu le mergea cituşi de puţin mai bine, lăsînd acolo doar pe unul de-ai lor, ceilalţi plecară cu toţii le Delfi ; sosind la locul oracolului, îl cercetară, spunînd că locuiesc în Libya, şi cu toate că locuiesc acolo, treburile nu le merg de loc mai bine. Pythia, la aceste cuvinte, le răspunse aşa :

Libya-n turme bogată [569] de-o ştii mai bine ca mine,
Tu care-acolo n-ai fost, pe cînd eu printr-însa umblat-am,
Peste măsură mă miră propria-ţi deşteptăciune.

La auzul vorbelor Pythiei, Battos şi tovarăşii săi plecară pe mare îndărăt. Era limpede că zeul nu le dădea dezlegare mai înainte de a se fi aşezat chiar în Libya. Ajungînd în insulă şi luîndu-l cu ei şi pe cel [570] pe care-l lăsaseră aici, s-au aşezat de astă dată pe pămîntul Libyei, în faţa insulei, într-un loc numit Aziris [571]. Ţinutul este închis din două părţi de nişte coline împădurite, de toată frumuseţea, iar pe la poalele uneia din ele curge un rîu [572].

CLVIII Pe aceste meleaguri locuiau ei de şase ani, cînd într-al şaptelea, libyenii, făgăduindu-le că îi vor duce într-un loc şi mai bun, îi făcură să-şi părăsească [colonia]. Libyenii însă,

după ce-i scoaseră de aici, îi mînară tot spre apus, și pentru ca elenii să nu vadă, în trecerea lor, locul cel mai frumos din toate, au măsurat în așa fel ceasurile de mers ziua, încît să treacă [pe acolo] noaptea. Numele acestui loc este Irasa [573]. În cele din urmă, ducîndu-i pînă la un izvor [574] zis al lui Apollo, grăiră către ei : „Bărbați ai Elladei, aici e locul potrivit să-l locuiți ; pe aici cerul este găurit“ [575].

CLIX Pe vremea cînd trăia Battos Întemeietorul, care a domnit patruzeci de ani, și fiul său Arkesilaos, care a domnit șaisprezece, cyrenienii rămaseră tot atîția la număr ca la început [576], cînd fuseseră trimiși să [întemeieze] colonia. Sub cel de-al treilea rege, poreclit Battos cel Fericit [577], Pythia, prin oracolele ce le dădea, îi îndemna pe toți elenii să treacă marea ca să se așeze în Libya, la un loc cu cyrenienii. Cyrenienii, într-adevăr, chemau oameni să le împartă pămînt. Oracolul Pythiei [578] grăia astfel :

Cine tîrziu va sosi în Libya cea mult dorită,
După-mpărțirea pămîntului – zic eu – căi-se-va foarte.

După ce la Cyrene se adună o mare mulțime de oameni, libyenii de prin împrejurimi și regele lor, al cărui nume era Adicran, cînd își văzură împărțită o însemnată întindere de pămînt, socotindu-se jefuiți de țarina [strămoșească] și batjocoriți de cyrenieni, trimiseră soli în Egipt și se închinară regelui Egiptului, Apries [579]. Acesta, după ce adună o mulțime de oaste egipteană, o trimise împotriva Cyrenei. Cyrenienii însă, ieșindu-le în întîmpinare spre ținutul Irasei, se ciocniră cu ostașii egipteni în preajma izvorului Theste și ieșiră învingători din încăierare. Egiptenii, care pînă atunci nu-și mai încercaseră puterile cu elenii și nu-i prea luaseră în seamă, au fost nimiciți în așa măsură, încît puțini dintre ei se mai înturnară în Egipt. Pentru acest măcel, de care-l învinuiau pe Apries, egiptenii se răzvrătiră împotriva lui.

CLX Acest Battos avu un fiu, anume pe Arkesilaos [580] ; la începutul domniei sale, Arkesilaos avu mari neînțelegeri cu frații săi [581], pînă cînd aceștia, părăsindu-l, se strămutară într-un alt

ținut al Libyei și, înțelegîndu-se între ei, întemeiară orașul care și astăzi se cheamă Barca [582], tot ca pe vremuri. Pe cînd întemeiau orașul, îi dezbinară pe libyeni de cyrenieni. Ceva mai tîrziu, Arkesilaos porni cu oaste împotriva acelor libyeni care îi primiseră [frații] și care se răsculaseră împotrivă-i. Libyenii, temîndu-se de el, s-au grăbit s-o ia la fugă spre libyenii dinspre răsărit. Arkesilaos se luă pe urmele fugarilor pînă cînd, gonindu-i mereu, ajunse la Leucon [583] din Libya, unde libyenii se hotărîră să-l atace. În ciocnirea care a urmat, biruința libyenilor asupra cyrenienilor fu atît de mare, că șapte mii de hopliți [584] cyrenieni căzură pe cîmpul de luptă. În urma acestei înfrîngeri, Arkesilaos, bolnav și otrăvit cu o băutură, fu sugrumat de fratele său Learchos [585]; dar și pe Learchos îl ucise printr-un vicleșug soția lui Arkesilaos, al cărei nume era Eryxo.

CLXI După acest Arkesilaos, urmă la domnie fiul său Battos, care era șchiop și slăbănog de picioare [586]. Cyrenienii, față de nenorocirea [587] ce-i lovise, au trimis la Delfi să întrebe cum ar fi mai bine să-și orînduiască treburile ca să aibă parte de un trai fericit. Pythia îi sfătui să-și aducă din Mantineea Arcadiei [588] un reformator. Cerură, așadar, cyrenienii, iar mantineenii le-au dat pe unul dintre cei mai de vază cetățeni, al cărui nume era Demonax [589]. Acesta, sosind la Cyrene și lămurindu-se cum stau lucrurile, mai întîi alcătui trei triburi [590], împărțindu-i astfel: o parte o alcătui din thereeni și perieci [591], alta, din peloponesieni și cretani, iar pe a treia, din toți cei veniți din insule. Pe urmă, alegînd deoparte pentru rege pămînturile care-i reveneau de drept și dregătoria preoțească, toate celelalte puteri de care mai înainte se bucuraseră numai regii le împărtăși poporului.

CLXII Sub domnia acestui Battos, așa au rămas lucrurile, dar sub fiul său, Arkesilaos [592], s-au iscat mari tulburări din pricina onorurilor. Arkesilaos, fiul lui Battos cel Șchiop și al Pheretimei, spuse că el nu se va ține de rînduielile lui Demonax din Mantineea și ceru drepturile de care se bucuraseră strămoșii săi. Ca urmare, urzi o răscoală, fu învins și fugi la Samos [593], în timp ce mama sa fugi în Salamina Ciprului [594]. Pe acea vreme, stăpîn al Salaminei era Evelthon, cel care a închinat la Delfi un vas de ars tămîie vrednic de a fi văzut, așezat în tezaurul

corintienilor. Pheretima, după ce sosi la curtea lui Evelthon, îi cerea într-una o oştire care să-i aducă indărăt la Cyrene. Evelthon îi dăruia de toate, afară de armată. Femeia, primind darurile, zicea că sînt frumoase, negreşit, şi acestea, dar mai frumos ar fi să-i dea oştirea cerută. Şi acest lucru îl spunea mereu, după fiecare dar ce i se aducea. Pînă la urmă, Evelthon îi trimise în dar un fus de aur şi o furcă, pe care se afla şi un caier de lînă. Cum Pheretima rosti iarăşi aceeaşi vorbă, Evelthon zise că astfel de daruri sînt potrivite pentru femei şi nu o oştire.

CLXIII În vremea aceea, Arkesilaos, aflîndu-se la Samos, strîngea pe oricine găsea, [cu făgăduinţa] unei împărţiri de ogoare; cînd izbuti să adune oaste multă, Arkesilaos se duse la Delfi ca să întrebe oracolul despre întoarcerea lui. Pythia îi proroci aşa : „Loxias [595] vă hărăzeşte să domniţi la Cyrene vreme de opt generaţii, sub patru Battos şi patru Arkesilaos ; mai mult decît atît vă sfătuieşte să nu încercaţi [a rămîne]. Cît despre tine, o dată întors la tine acasă, stai liniştit ; de vei găsi cuptorul plin de amfore, vezi de nu le arde, ci lasă-le să se risipească în vînt ; dacă însă vei aprinde focul, nu intra în ţara împresurată de ape. Altminteri ai să pieri şi tu şi cel mai mîndru dintre tauri“ [596].

CLXIV Acestea au fost prorocirile Pythiei către Arkesilaos. Iar el, luînd cu sine pe cei din Samos, s-a întors la Cyrene, şi, după ce s-a făcut stăpîn pe putere, nu şi-a mai adus aminte de oracol, ci a căutat să se răzbune pentru fuga sa pe toţi cîţi se răsculaseră împotriva sa. Unii din aceştia au plecat pentru totdeauna din ţară, iar pe alţii, punînd mîna Arkesilaos, îi trimise la pieire în Cipru [597] ; pe aceştia din urmă îi scăpară cnidienii [598], căci fură aruncaţi de vînt pe coastele lor, şi-i trimiseră in Thera [599]. Alţi cîţiva cyrenieni, care îşi găsiseră adăpost într-un turn înalt al unui anume Aglomathos, cetăţean fără nici o dregătorie in stat, fură arşi de vii de Arkesilaos, care îngrămădi lemne în jurul turnului. Dîndu-şi pe dată seama că oracolul pomenise tocmai de cele ce făptuise – deoarece Pythia nu-i îngăduise să dea foc amforelor găsite într-un cuptor – se îndepărtă de bunăvoie de oraşul cyrenienilor, temîndu-se de oartea ce-i fusese prevestită, căci socotea că locul împrejmuit

de apă[600] era chiar Cyrene. De soție avea pe o rudă de-a lui, o fiică a regelui din Barca, al cărui nume era Alazeir[601]. El se duse la acesta, dar aici, cițiva barceeni și cițiva pribegi din Cyrene, zărindu-l și recunoscindu-l cînd se plimba prin piață, îl uciseră pe el și pe socrul lui, Alazeir. Așadar, Arkesilaos, nesocotind oracolul cu sau fără voie, își împlini ursita.

CLXV Mama sa Pheretima, pe cînd Arkesilaos se afla la Barca, pregătindu-și pieirea chiar cu mîna lui, se bucura la Cyrene de puterea [regală] a fiului ei, avînd grijă de treburile obștești și stînd de față la sfatul senatului. Îndată ce află de moartea fiului ei întîmplată la Barca, fugi să-și afle adăpost în Egipt. Ea se bizuia pe ajutorul pe care i-l dăduse cîndva Arkesilaos lui Cambyses, fiul lui Cyrus ; căci tocmai acesta era acel Arkesilaos care predase Cyrene în miinile lui Cambyses și se învoise să-i plătească tribut[602]. Ajungînd în Egipt, Pheretima se înfățișă lui Aryandes[603] cerîndu-i s-o răzbune, lăsînd să se creadă că fiul ei a murit din pricina dragostei pe care le-o purtase perșilor[604].

CLXVI Aryandes acesta fusese satrap peste Egipt, orînduit de Cambyses și, ceva mai tîrziu după întîmplările povestite acum, a pierit, vrînd să se arate deopotrivă cu Darius. Știind bine și văzînd că Darius dorește să lase pe urma lui ceva care să nu mai fi fost făcut de nici un alt rege, Aryandes îl imită pînă cînd își căpătă răsplata. Darius, după ce rafinase aurul cît mai curat cu putință, bătuse monedă. Aryandes, cîrmuitorul Egiptului, făcu același lucru cu argintul[605] ; pînă în ziua de astăzi argintul „aryandic“ este cel mai curat. Darius însă, aflînd fapta lui Aryandes, învinuindu-l de alte gînduri, că ar umbla să se răscoale împotriva lui, îl ucise[606].

CLXVII Pe acea vreme însă, făcîndu-i-se acestui Aryandes milă de Pheretima, îi puse la îndemînă toată oastea[607] cîtă se afla în Egipt, pedestrime și corăbii. În fruntea oastei de pedestrași orîndui pe Amasis, un marafian[608], iar peste corăbii, pe Badres, din neamul Pasargazilor[609]. Înainte de a-și porni oștirea, Aryandes, trimițînd un crainic la Barca, cercetă cine era ucigașul lui Arkesilaos ; dar barceenii luară cu toții omorul

asupra lor, [zicînd] că au avut de îndurat multe şi mari rele de pe urma lui Arkesilaos. Cînd acest răspuns ajunse la urechile lui, Aryandes încuviinţă plecarea oştilor împreună cu Pheretima. Această pricină nu era decit o amăgire de ochii lumii în privinţa expediţiei ; căci după credinţa mea, oastea fusese trimisă ca să supună Libya [610].

Neamurile Libyei sînt multe şi felurite, dar numai cîteva erau sub ascultarea marelui rege, iar celor mai multe nici nu le păsa de Darius.

CLXVIII Iată acum, la rînd, aşezarea neamurilor libyene. Începînd de la hotarul Egiptului, adyrmachizii [611] sînt cei dintîi locuitori ai ţării ; ei au în nenumărate privinţe obiceiurile egiptene, dar portul le e la fel cu al celorlalţi libyeni. Femeile lor poartă la fiecare gleznă brăţări de aramă, îşi lasă părul lung şi, cînd prind pe ele vreun păduche, îl strivesc la rîndul lor [612] în dinţi şi pe urmă îl scuipă. Asemenea obicei au numai aceşti lybieni ; tot ei sînt singurii lybieni care-i înfăţişează regelui pe fetele de măritat ; dacă vreuna îi e cumva pe plac, regele îi ia fecioria. Adyrmachizii despre care este vorba se întind de la hotarul Egiptului pînă la portul care se numeşte Plynos [613].

CLXIX După aceştia urmează la rînd gyligamii [614], care locuiesc în ţinutul dinspre apus pînă la insula Afrodisias [615]. Aproape de coasta cuprinsă între aceste hotare, se află insula Plateea [616] pe care au colonizat-o cyrenienii, iar pe uscat dai de porturile lui Menelaos [617] şi Aziris [618], unde s-au aşezat cyrenienii ; de aici începe să crească silfiul [619] şi se întinde din dreptul insulei Plateea pînă la gura Syrtei [620]. Obiceiurile băştinaşilor sînt aproape ca ale celorlalţi.

CLXX Lîngă gyligami, se întind spre apus asbystii [621] care locuiesc deasupra Cyrenei. Asbystii nu ajung la ţărmul mării, căci de-a lungul lui s-au aşezat cyrenienii. La mînatul carelor cu patru cai sînt neîntrecuţi între libyeni ; cît despre obiceiuri, se străduiesc să-şi însuşească cît mai multe de la cyrenieni.

CLXXI Mai spre apus de asbysti se află aushisii [622] ; aceştia îşi au sălaşul deasupra oraşului Barca şi sînt răspîndiţi pînă la

coasta mării în preajma Evesperidelor [623]. Cam prin dreptul jumătății ținutului aushisilor locuiesc bacalii [624], un neam puțin la număr, care ajung la mare în dreptul Tauheirei [625], oraș din pămîntul Barcei. Obiceiurile lor sînt aceleași ca ale libyenilor de la miazănoapte de Cyrene.

CLXXII Către apus de acești aushisi, vin la rînd nasamonii [626], neam bogat la număr, care în timpul verii, lăsîndu-și turmele lîngă țărmul mării, urcă în ținutul zis Augila [627] ca să culeagă curmale ; pe acolo sînt palmieri din belșug, cu coroană stufoasă, și toți roditori.

Acest neam face și vînătoare de lăcuste, pe care le usucă la soare, le pisează și, presărîndu-și cu ele laptele, îl beau. Au obiceiul ca fiecare să-și ia mai multe neveste, cu care au legături în comun, într-un chip foarte asemănător cu ceea ce se petrece la massageți [628] : ei se unesc cu femeile după ce mai întîi înfig un par în fața locuinței. Cînd, la nasamoni, un bărbat se însoară pentru prima oară, datina cere ca mireasa, în noaptea nunții, să se culce pe rînd cu toți oaspeții ; fiecare din cei care s-au culcat cu ea îi dă după aceea darul care se întîmplă să-l fi adus de acasă. Iată cum se leagă ei prin jurămînt și cum ghicesc viitorul : jurămîntul îl fac atingînd cu mîna mormintele oamenilor care au trecut drept cei mai drepți și cei mai buni dintre ei ; pentru ghicit, se duc la mormintele străbunilor lor și adorm deasupra lor după ce au înălțat rugăciuni ; dacă în somn li se arată vreo vedenie, o tălmăcesc. Iată cum se leagă ei în frăția de credință ; unul dă să bea din pumnul său, iar el bea din pumnul celuilalt ; dacă n-au la îndemînă nici un fel de băutură, adună praf de pe jos și îl ling.

CLXXIII Vecini de hotar cu nasamonii sînt psyllii [629]. Aceșia au fost nimiciți în următoarele împrejurări : vîntul de miazăzi, suflînd într-una, le-a secat apa din zăcători și, aflîndu-se țara lor toată în fundul Syrtei, a rămas lipsită de apă [630]. Oamenii, sfătuindu-se între ei, porniră la război împotriva vîntului (spun numai cele ce povestesc libyenii) și, cînd au ajuns în mijlocul nisipurilor, vîntul de miazăzi, începînd [mai tare] să sufle, i-a îngropat în nisip. După pieirea lor, au pus nasamonii mîna pe ținut [631].

CLXXIV Mai sus de nasamoni, spre vîntul de miazăzi, pe unde mişună fiarele, trăiesc gamfasanţii [632], care fug de toţi oamenii şi de tovărăşia oricui. Ei n-au nici un fel de armă de luptă şi nici nu ştiu să se apere. Ei trăiesc [aşa cum am spus] deasupra [633] nasamonilor.

CLXXV De-a lungul mării, spre soare-apune, urmează makii [634], care-şi rad părul, lăsînd să crească doar un moţ în creştet, şi-şi rad amîndouă tîmplele pînă la piele ; la război, poartă pavăză din piei de struţ [635]. Prin ţinutul lor curge fluviul Kinyps [636] care, izvorînd din aşa-zisa colină a Haritelor [637], se varsă în mare. Această colină a Haritelor este acoperită cu pădure deasă, deosebindu-se cu totul de Libya cea golaşă, despre care am vorbit mai înainte ; de la mare pînă aici sînt două sute de stadii [638].

CLXXVI Dincolo de aceşti maki se află gyndanii [639], ale căror femei poartă [fiecare] un mare număr de brăţări de piele în jurul gleznelor, după cîte se zice, din următoarea pricină : [femeia] îşi pune cîte o brăţară pentru fiecare bărbat cu care a avut legături ; cea care are cele mai multe e deosebit de preţuită, ca una care a fost iubită de cei mai mulţi bărbaţi.

CLXXVII O limbă de pămînt care înaintează în mare [pornind din ţinuturile] acestor gyndani este locuită de lotofagi [640] care trăiesc hrănindu-se doar cu fructe de lotus [641]. Fructul lotusului este de mărimea boabei de fistic, iar dulceaţa lui aminteşte de curmală. Din acest fruct lotofagii fac şi vin.

CLXXVIII După lotofagi, de-a lungul ţărmului mării, vin la rînd mahlii [642] care, şi ei, mănîncă lotus, dar, ce e drept, mai puţin decît cei despre care s-a vorbit mai înainte. Ei se întind pînă la un mare fluviu, al cărui nume este Triton [643] ; acest fluviu se varsă într-un lac întins, Tritonis [644], în mijlocul căruia se află o insulă numită Phla [645]. Se spune că, după o profeţie, această insulă trebuia să fie colonizată de lacedemonieni.

CLXXIX Se mai povesteşte de asemenea şi următoarea legendă : Iason, după ce i s-a terminat de făcut corabia Argo la

poalele Pelionului, punînd pe corabie, afară de o hecatombă, şi un scaun de bronz cu trei picioare, a pornit în jurul Peloponesului, vrînd să ajungă la Delfi.

Pe cînd se afla pe drum, plutind spre capul Malea [646], l-a prins vîntul de miazănoapte, care l-a abătut spre Libya. Mai înainte de a fi zărit uscatul, Iason se pomeni în apele puţin adînci ale lacului Tritonis. Aflîndu-se în mare încurcătură cum să iasă de acolo, i s-a arătat Triton [647], care i-a cerut lui Iason să-i închine lui trepiedul, spunîndu-i că, în schimb, va pune pe corăbieri pe calea cea bună şi-i va lăsa să plece teferi. Iason învoindu-se, Triton le arătă ieşirea din apele joase [ale lacului] şi aşeză trepiedul în propriul lui sanctuar ; după aceea profeţi chiar de pe trepied, dezvăluindu-le tovarăşilor lui Iason tot ce avea să li se întîmple, şi le mai spuse că, atunci cînd vreunul din urmaşii celor care fuseseră tovarăşi de drum pe Argo va lua cu sine trepiedul, atunci va trebui negreşit ca în jurul lacului Tritonis să se ridice o sută de cetăţi elene. Cînd au auzit despre profeţie, libyenii din împrejurimi au ascuns trepiedul [648].

CLXXX Dincolo de aceşti mahli se află ausii [649] ; aceştia, ca şi mahlii, locuiesc în jurul lacului Tritonis, despărţiţi de mahli prin rîul Triton. Mahlii îşi lasă chica să le crească la spate, iar ausii, în faţă. Pe timpul unei sărbători care are loc în fiecare an în cinstea Athenei, fetele de pe la ei, împărţindu-se în două tabere, se bat între ele cu pietre şi ciomege, zicînd că săvîrşesc datina strămoşească în cinstea unei zeiţe născute pe meleagurile lor, pe care noi o numim Athena [650]. Fetele care mor de pe urma rănilor trec drept „fecioare neadevărate". Înainte de a lăsa fetele slobode să lupte, iată ce mai fac pe cheltuială comună : împodobind de fiecare dată pe fata cea mai frumoasă [651], cu coif corintian, cu armură elinească şi urcînd-o pe un car de război, o plimbă de jur împrejurul lacului. Cu ce şi-or fi împodobit ei fetele mai înainte de a se fi pripăşit pe la ei elenii, n-aş putea spune, dar bănuiesc că le găteau cu arme egiptene ; căci, pe cît socot, şi scutul şi coiful le-au venit elenilor din Egipt [652]. Athena – zic băştinaşii – este fiica lui Poseidon [653] şi a lacului Tritonis [654] ; avînd o supărare [655] oarecare împotriva tatălui ei, s-a încredinţat lui Zeus, iar Zeus a înfiat-o. Aşa povestesc ei. Femeile le au în comun ; nu locuiesc împreună,

ci se împerechează cu ele ca vitele. Cînd pruncul unei femei se face mai măricel, în luna a treia de la naştere se adună la un loc toţi bărbaţii şi, cui îi seamănă copilul, al aceluia socot că este [656].

CLXXXI Aceştia, despre care am pomenit, sînt nomazii libyeni de pe coasta mării. Deasupra acestora, spre inima uscatului, începe Libya, pe unde mişună fiarele, iar dincolo de ţinutul plin de fiare, se întinde un val de nisip care porneşte tocmai de la Teba Egiptului [657] şi ajunge pînă la Coloanele lui Heracles [658]. De-a lungul acestui val, la depărtare de cel mult zece zile unele de altele, se află nişte dîmburi de sare bolovănoasă, înalte ca nişte coline, şi din vîrfurile fiecărei coline ţîşneşte din inima sării o apă rece şi dulce [659] ; prin împrejurimi locuiesc oameni care sînt ultimii dinspre pustiu, dincolo de ţinutul cu jivine.

Cei dintîi, începînd de la Teba cale de zece zile [660] de mers, sînt ammonienii [661], avîndu-şi sanctuarul legat de [cultul] lui Zeus Tebanul [662] ; căci şi la Teba, cum am spus mai înainte [663], [ca şi aici], se află o statuie a Zeului înfăţişat cu cap de berbec. Ei mai au şi o altă apă de izvor [664] ; în revărsatul zorilor apa este călduţă, cînd tîrgul este în toi, ceva mai rece, iar spre amiazi se face chiar rece de tot ; atunci îşi udă şi grădinile. Pe măsură ce ziua scade, apa îşi pierde din răceală ; pînă la scăpătatul soarelui, s-a făcut iar căldicică şi se încălzeşte mereu cu cît se apropie de miezul nopţii ; atunci clocoteşte de-a binelea. Cum trece de miezul nopţii, începe iar să se răcească, pînă spre ziuă [665]. Izvorul acesta poartă numele de „Fîntîna Soarelui" [666].

CLXXXII După ammonieni, de-a lungul valului de nisip, cale de alte zece zile [667], se înalţă o [altă] colină de sare, ca şi la ammonieni, precum şi un izvor de apă ; şi în jurul acestei coline locuiesc oameni. Numele ţinutului este Augila [668]. Prin părţile acestea vin adesea nasamonii ca să culeagă curmale [669].

CLXXXIII De la Augila, cale de alte zece zile, dai de încă o colină de sare şi de apă şi de mulţi palmieri roditori [670], ca şi în celelalte oaze, de altfel. Şi oameni locuiesc prin părţile locului, numiţi garamanţi [671], un neam foarte puternic ; ei cară

pămînt de acoperă sarea şi aşa îşi fac semănăturile [672]. Cea mai scurtă cale... pînă la lotofagi [trece pe la ei] [673], drumul ţinînd cam treizeci de zile [674]. Pe la ei se găsesc şi boi care pasc de-a-ndaratelea. Iată de ce umblă ei aşa : coarnele lor sînt încovoiate înainte [675], de aceea sînt nevoiţi să pască dînd mereu îndărăt. Mergînd înainte, n-ar putea [să pască], fiindcă li s-ar infige coarnele în pămînt. Încolo, nu se deosebesc de loc de ceilalţi boi, afară de aceasta, de grosimea şi de tăria pielii [676].

Aceşti garamanţi [677] vînează din care cu patru cai [678], troglodiţi etiopieni. Troglodiţii etiopieni [679] sînt cei mai iuţi la picior dintre toţi oamenii despre care am auzit vorbindu-se. Ei mănîncă şerpi, şopirle şi tot soiul de tîrîtoare. Au o vorbire care nu seamănă cu nici un alt grai, ci scot nişte ţipete ca de liliac [680].

CLXXXIV De la garamanţi, după alte zece zile de drum, găseşti o altă movilă de sare şi apă ; oamenii care locuiesc prin preajmă se numesc ataranţi [681] ; dintre toţi oamenii pe care-i ştim, sînt singurii care nu poartă nume [682] ; laolaltă, au numele de ataranţi, dar unul de altul nu se deosebesc prin nici un fel de nume. Oamenii aceştia blestemă soarele cînd ajunge la nămiezi şi îi aruncă tot felul de ocări, pentru că [zic ei], prin arşiţa lui îi arde şi pe ei, şi ţara lor [683].

De mai mergi încă zece zile, apare un alt dimb de sare şi apă şi oameni care locuiesc în jur. Vecin cu dîmbul de sare se înalţă un munte al cărui nume este Atlas [684]. Muntele este îngust, rotunjit din toate părţile şi atît de înalt – se spune – încît nu i se poate vedea vîrful ; într-adevăr, norii nu-l părăsesc niciodată, nici vara, nici iarna. Cei de prin partea locului spun că ar fi stîlpul care sprijină cerul [685], iar numele acestor oameni se trage după cel al muntelui, căci se numesc atlanţi. Se mai zice că ei n-ar mînca nici un fel de vietate [686] şi că somnul lor e totdeauna fără vise.

CLXXXV Pînă la aceşti atlanţi am putut să înşir numele celor care locuiesc de-a lungul valului de nisip, dar dincolo de aceştia nu mai ştiu. Spinarea de nisip se întinde pînă la Coloanele lui Heracles şi chiar mai departe încă ; [şi pe aici], tot la zece zile de drum, se află cîte o baie de sare şi aşezări de oameni. Locuinţele tuturor acestor oameni sînt clădite din

bolovani de sare[687], căci pe aici Libya începe să fie lipsită de ploi ; altfel, dacă ar ploua, zidurile fiind de sare, ploaia le-ar surpa. Sarea care se scoate prin partea locului este și albă și porfirie[688]. Dincolo de val – spre miazăzi și inima Libyei – începe ținutul deșert, fără apă, fără fiare, fără ploi și copaci, pe unde nu este nici un strop de umezeală[689].

CLXXXVI Și așa, pornind din Egipt și pînă la lacul Tritonis[690], trăiesc libyenii nomazi care se hrănesc cu carne și beau lapte[691], dar nu se ating de carnea de vacă, din aceeași credință ca și egiptenii[692], și nici porci[693] nu cresc. Pînă și femeile cyrenienilor socot că nu se cuvine să mănînce carne de vacă, arătind astfel cinstire Isidei[694] din Egipt, ba mai țin și posturile și sărbătorile zeiței. Cît despre femeile barceenilor, pe lîngă carne de vacă, ele nu bagă în gură nici carne de porc. Așa stau lucrurile pe acolo.

CLXXXVII Spre asfințit de lacul Tritonis, libyenii nu mai sînt nomazi[695], nu mai au aceleași obiceiuri și nu le fac copiilor lor ceea ce obișnuiesc să le facă nomazii. Libyenii nomazi, chiar dacă nu toți – acest lucru n-aș putea să-l spun negreșit – dar mulți dintre ei fac următoarele : cînd copiii lor ajung pe la patru ani, le ard vinele din creștetul capului[696] cu lînă de oaie încă plină de grăsime, ba unii din ei, și pe cele de pe tîmple, ca, în felul acesta, pe toată viața, să nu mai fie supărați de lichidul care curge din cap ; de aceea, zic ei, sînt atît de sănătoși[697]. E drept, libyenii sînt cei mai sănătoși din toți oamenii pe care-i cunoaștem ; dacă cumva din această pricină, asta nu cutez s-o spun, dar nu e mai puțin adevărat că sînt cei mai sănătoși. Dacă, în timp ce le ard vinele copiilor, aceștia încep să se zvîrcolească, le-au găsit ei leacul : îi stropesc cu ud de țap[698] și astfel îi izbăvesc. Eu unul nu fac decît să spun cele povestite de libyeni.

CLXXXVIII Iată care e la nomazi rînduiala jertfelor. După ce încep sacrificiul, tăind o bucată din urechea vitei de jertfă, o aruncă peste pod[699], și abia după aceea sucesc gîtul animalului. Ei aduc jertfe numai Soarelui și Lunii[700] ; acestor [două] divinități le jertfesc toți libyenii, însă cei care locuiesc în jurul

lacului Tritonis ii jertfesc cu osebire Athenei, apoi lui Triton şi lui Poseidon.

CLXXXIX Cit priveşte îmbrăcămintea şi egidele [701] statuilor Athenei, elenii le-au luat de la femeile libyene, afară doar de faptul că haina libyenelor este de piele şi că ciucurii [702] de la egidele lor nu sînt şerpi, ci curcluşe, încolo veşmîntul lor se potriveşte întru totul cu al zeiţei. Pînă şi numele mărturiseşte că haina cu care sînt împodobite statuile zeiţei Pallas vine din Libya ; într-adevăr, femeile libyene pun peste veşmîntul lor piei de capră curăţite de peri şi cu ciucuri pe margine, vopsite în roşu-aprins. De la aceste piei, [„egei"] [703], elenii au împrumutat denumirea de *egide.* Părerea mea este că pînă şi ţipetele ascuţite care însoţesc slujbele religioase acolo s-au ivit [ca datină] pentru prima oară ; căci libyenele practică foarte frumos acest obicei. Şi înhămatul a patru cai la un car tot de la libyeni l-au învăţat elenii [704].

CXC Nomazii îşi îngroapă morţii la fel ca elenii, afară de nasamoni. Aceştia ii îngroapă şezînd [705], avînd grijă ca, în clipa cînd omul îşi dă sufletul, să-l pună pe şezut ca nu cumva să-l apuce moartea culcat [706]. Locuinţele lor sint durate din beţe de asfodel împletite cu trestie şi pot fi mutate din loc în loc. Acestea le sînt obiceiurile.

CXCI La apus de fluviul Triton, dincolo de ausi [707], se află libyenii plugari [708] care locuiesc în case ; numele lor este acela de maxi [709]. Ei poartă păr numai pe partea dreaptă a capului, stînga o rad, iar corpul şi-l vopsesc în roşu cu chinovar. Ei zic că s-ar trage din bărbaţii veniţi de la Troia [710]. Ţara lor [711] şi restul Libyei care se întinde spre apus este mult mai bogată în animale sălbatice şi mai împădurită decît ţara nomazilor. Partea răsăriteană a Libyei, unde locuiesc nomazii, este joasă şi nisipoasă pînă la fluviul Triton, dar, de la acest fluviu spre apus, ţinutul plugarilor e foarte muntos, împădurit şi plin de fiare [712]. Pe la ei se află şerpi uriaşi şi lei ; tot la ei se află elefanţi [713], urşi, şerpi veninoşi, măgari cu coarne, dihănii cu cap de cîine, cum şi fără cap – după cîte spun libyenii – cu ochii aşezaţi pe

piept, precum şi bărbaţi şi femei sălbatice [714], pe lîngă o sumedenie de alte sălbăticiuni care nu-s fiare plăsmuite.

CXCII La nomazi nu afli asemenea animale, ci alte soiuri, cum ar fi antilope [715], gazele, bivoli şi măgari, nu din cei cu coarne, ci alt soi „nebăutori" (căci într-adevăr nu beau) [716] – oricii [717], din ale căror coarne se fac braţe pentru lirele fenicienilor [718] (animalul acesta este mare cît un bou), vulpi pitice, hiene, arici, berbeci sălbatici, dictyi [719], şacali, pantere, boryi [720], crocodili de trei coţi care trăiesc pe uscat [721], semănînd foarte mult cu şopîrlele, struţi, nişte şerpi mici cu cîte un corn fiecare [722]. Animalele de pe aici sînt acestea şi cele care se găsesc prin alte părţi, afară de cerb şi mistreţ ; cerbul şi mistreţul lipsesc cu desăvîrşire din Libya [723]. Tot în acest ţinut se află trei feluri de şoareci ; unii sînt numiţi „bipezi" [724], alţii „zegeri" (e vorba de un cuvînt libyan care în limba elină ar însemna „coline") alţii „arici" [725]. Pe aici mai sînt şi nevăstuici care trăiesc în silfiu [726], aidoma celor din Tartessos. Cam atîtea jivine sălbatice are pămîntul libyenilor nomazi, după cît am putut afla cercetînd cu multă luare aminte [727].

CXCIII După libyenii maxi vin zavekii [728], ale căror femei mînă carele la război.

CXCIV Dar dincolo de aceştia sînt gyzanţii [279], în ţinutul cărora albinele fac multă miere, cu mult mai multă încă face – se spune – iscusinţa omului. Oamenii aceştia se vopsesc cu toţii cu roşu [730] şi mănîncă maimuţe, care mişună prin munţii lor [731].

CXCV Carthaginezii povestesc că, în faţa gyzanţilor, se află o insulă pe nume Kyrauis [732], lungă de două sute de stadii, dar îngustă, pe care poţi trece lesne de pe uscat, plină de măslini şi viţă de vie ; pe insulă este un lac din apele căruia fetele localnicilor scot din mîl [733] firişoare de aur, cu nişte pene de pasăre muiate în păcură. Dacă acestea se întîmplă cu adevărat, nu ştiu ; scriu şi eu ce se povesteşte. Poate să fie şi adevărat, de vreme ce am văzut chiar eu, cu ochii mei, la Zakynthos cum se scoate păcură din apele unui lac [734]. Prin împrejurimi se află chiar mai multe lacuri, dar cel mai mare dintre ele este — ori-

cum l-ai măsura – de șaptezeci de picioare și adînc de două brațe ; în apa lacului oamenii vîră o prăjină de vîrful căreia leagă o ramură de mirt și apoi scot afară păcura prinsă de mirt, avînd miros de catran, dar altfel mai bună decît cea de Pieria [735]. Păcura este turnată într-o groapă săpată la marginea lacului. Cînd se adună îndeajuns, atunci este scoasă din groapă și vărsată în amfore. Ceea ce cade în lac, scurgîndu-se pe sub pămînt, iese la iveală în mare ; marea e la o depărtare de patru stadii de lac [736]. Astfel, și cele [ce se spun] cu privire la insula din vecinătatea coastei Libyei ar putea fi adevărate [737].

CXCVI Carthaginezii mai povestesc încă ceva : în Libya, dincolo de Coloanele lui Heracles, se găsește un ținut locuit de oameni [738]. Ori de cîte ori ajung carthaginezii acolo și-și descarcă mărfurile, după ce le înșiră la rînd de-a lungul țărmului, se urcă iarăși pe corăbii și fac să iasă fum. Băștinașii, văzînd fumul, se apropie de țărmul mării, pun aur lîngă mărfuri, apoi se îndepărtează de acolo. Carthaginezii se dau atunci jos de pe corăbii, îl cîntăresc din ochi și, dacă aurul li se pare potrivit cu marfa, îl iau cu ei și se duc ; dacă nu li se pare îndeajuns, se suie din nou pe vasele lor și așteaptă ; ceilalți, apropiindu-se, mai adaugă alt aur pe lîngă cel pe care îl puseseră, pînă cînd îi mulțumesc. Nu se înșală unii pe alții ; ei nu se ating de aur mai înainte de a fi egalat, după socoteala lor, prețul mărfurilor, și nici băștinașii nu se ating de mărfuri mai înainte ca ei să fi luat aurul [739].

CXCVII Iată deci care sînt libyenii ale căror nume le pot înșira [740]. Celor mai mulți din ei, acum, ca și pe vremuri, de altfel, nici nu le pasă de regele mezilor. Aș mai avea încă de spus despre această țară că e locuită numai de patru neamuri și nu de mai multe [741] – pe cîte știu eu – și anume, două băștinașe și două nu ; libyenii și etiopienii sînt băștinași, unii locuind Libya de miazănoapte, iar ceilalți la miazăzi. Fenicienii și elenii sînt pripășiți [742].

CXCVIII Eu cred că Libya nu e destul de mănoasă ca să fie pusă alături de Asia și Europa, afară doar de ținutul Kynips [743], care poartă același nume cu fluviul. În bogăția roadelor

Demetrei, țarina este de o seamă cu cele mai rodnice pămînturi și nu se aseamănă de fel cu restul Libyei ; pe aici pămîntul este negru, bine udat și n-are a se teme nici de uscăciune, nici de înecul ploilor ; căci prin această parte a Libyei plouă. Bogăția roadelor de grîne este la fel cu a țării Babilonului [744]. Bun e și pămîntul locuit de evesperiți [745] ; cînd recolta este din cele mai bune, dă rod însutit, dar pămîntul Kynipsului dă de trei ori pe atît.

CXCIX Mai trebuie amintit că și Cyrenaica, cel mai înalt [746] ținut din această parte a Libyei locuită de nomazi, se bucură de trei anotimpuri vrednice de luat în seamă : în primul rînd, se coc și ajung numai bune de secerat sau de cules roadele de pe țărmurile mării ; cînd acestea sînt gata strînse, vine rîndul culesului în regiunile din mijloc, care se întind mai sus de țărmul mării, așa-numitele „dealuri" [747]. După ce s-a terminat și culesul roadelor de la mijloc, se coc abia cele din partea cea mai de sus a ținutului, așa încît, cînd primele roade sînt băute și mîncate, cele din urmă abia se strîng. În acest chip anotimpul culesului ține opt luni la cyrenieni. Dar cu acestea să ne oprim aici.

CC Perșii care trebuiau s-o răzbune pe Pheretima [748], porniți din Egipt sub conducerea lui Aryandes, ajunseră la Barca și împresurară cetatea, cerînd prin soli să le fie dați pe mînă cei vinovați de uciderea lui Arkesilaos ; cum însă întregul oraș era făptaș la omor, barceenii nici n-au primit să stea de vorbă. Atunci perșii au împresurat Barca vreme de nouă luni, săpînd șanțuri pe sub pămînt [749], pînă la zidul de apărare, dînd totodată și puternice asalturi. Șanțurile însă au fost descoperite de un meșter arămar, cu ajutorul unui scut de bronz [750]. Meșterul a făcut astfel : purtînd scutul înăuntrul cetății de jur împrejurul zidului [cel mare], îl lipea mereu de pămînt ; pe alocuri pe unde-l punea rămînea mut, dar pe unde se săpa, bronzul scutului răsuna. Barceenii, săpînd atunci pe acolo din partea opusă, îi omorau mereu pe perșii care lucrau la săpături. Iată ce au născocit pentru șanțurile subpămîntene ; cît despre asalturi, barceenii le tot respingeau.

CCI După ce s-au istovit vreme îndelungată şi mulţi au căzut din amîndouă părţile – şi mai ales din partea perşilor – Amasis, căpetenia oştirilor de uscat, urzi un vicleşug : dîndu-şi seama că barceenii nu pot fi cuceriţi cu puterea braţului, ci numai prin viclenie, făcu aşa : punînd să se sape peste noapte o groapă lată, întinse peste ea nişte lemne subţiri, iar peste podeaua de lemne aşternu un strat de pămînt, potrivindu-l la fel de înalt ca locul de primprejur. În revărsatul zorilor îi chemă pe barceeni să stea de vorbă ; ei primiră bucuros şi, pînă la urmă, căzură la învoială. Această învoială o făcură astfel, depunînd jurăminte deasupra gropii ascunse : că atîta vreme cît pămîntul [de sub picioare] va rămîne aşa cum este, atîta să dăinuiască şi jurămîntul ; barceenii făgăduiau să-i plătească marelui rege un tribut potrivit [751], iar perşii să nu facă nici o altă daună barceenilor. După pecetluirea jurămîntului, barceenii, încrezîndu-se în perşi, au ieşit din cetate şi au îngăduit să intre înăuntru zidurilor cine vrea dintre duşmani, deschizînd larg toate porţile. Perşii însă surpară puntea ascunsă şi năvăliră înăuntru. Ei au dărîmat puntea pe care o făcuseră ca să nu-şi calce jurămîntul [752], căci se legaseră faţă de barceeni ca jurămîntul să rămînă în picioare atîta vreme cît va rămînea şi pămîntul aşa cum era atunci ; după dărîmare însă, jurămîntul nu mai rămînea în picioare.

CCII Pe cei mai vinovaţi dintre barceeni, după ce îi fură daţi pe mînă de perşi, Pheretima [puse] să-i tragă în ţeapă de jur împrejurul zidului cetăţii, iar femeilor acestora tăindu-le sînii [753], împodobi cu ei zidul. Ceilalţi barceeni porunci să fie lăsaţi pradă perşilor, afară doar de cei care făceau parte din familia Battiazilor şi nu erau părtaşi la omor. Acestora le încredinţă Pheretima oraşul.

CCIII Perşii, robind pe ceilalţi barceeni, făcură cale întoarsă. Cînd au ajuns aproape de cetatea cyrenienilor, aceştia, ţinînd seama de spusa unui oracol, îi lăsară să treacă prin oraş. În timp ce oştirea îl străbătea, Badres [754], capul oştirii de pe corăbii, porunci ca cetatea să fie cucerită, dar Amasis, capul celei de pe uscat, nu îngădui acest lucru ; el îi reaminti lui Badres că fuseseră trimişi numai împotriva unui singur oraş elen,

Barca. Însă după ce trecuseră de Cyrene şi-şi aşezaseră tabăra pe colina lui Zeus Lycaios [755], s-au căit că n-au cucerit şi Cyrene. Atunci, încercară să pătrundă înăuntru pentru a două oară, dar cyrenienii nu-i mai lăsară. Atunci, în sufletele perşilor, deşi nici unul n-a avut de înfruntat vreo luptă, se cuibări spaima ; luînd-o deci la fugă, se opriră cam la şaizeci de stadii depărtare. Cînd tabăra fu gata aşezată în acel loc, sosi din partea lui Aryandes un sol care-i chema în ţară. Perşii, cerînd de la cyrenieni să le dea merinde pentru drum, le primiră şi, luîndu-le cu ei, plecară spre Egipt. De aici înainte însă, pînă cînd au ajuns în Egipt, libyenii, luîndu-se pe urmele lor, îi omorau pe cei care se răzleţeau şi pe cei care de-abia se mai tîrau, ca să le ia îmbrăcămintea şi armele.

CCIV Această oaste a perşilor a pătruns cel mai adînc în Libya, pînă la Evesperides. Barceenii luaţi în robie au fost tîrîţi din Egipt în pribegie [756] în preajma marelui rege. Regele Darius le dărui pentru aşezare un tîrg în regiunea Bactrianei [757] ; acestei aşezări ei îi dădură numele de Barca ; şi pe vremea mea ea mai era încă locuită, în ţinutul Bactrianei.

CCV Cît despre Pheretima, nici ea nu-şi sfîrşi cu bine viaţa. De îndată ce s-a întors din Libya în Egipt – după ce se răzbunase pe barceeni – a avut o moarte cumplită : fu mîncată de vie de viermi, aşa că într-adevăr răzbunările crunte aduc asupra oamenilor mînia zeilor.

Iată cît de cumplită şi de mare a fost răzbunarea Pheretimei, fiica lui Battos [758], împotriva barceenilor.

NOTE

CARTEA I. CLIO

1 Grecii antici cuprindeau sub denumirea comună de „barbari" (βάρβαροι – cei care vorbesc o limbă străină) toate populaţiile din Europa, Asia şi Africa, indiferent de gradul lor de civilizaţie, marcind nu un sens peiorativ, ci numai o diferenţiere faţă de greci. Aci, Herodot se referă la perşi.

2 E vorba de preoţii persani care cunoşteau în amănunt vechea istorie a Persiei şi vegheau ca tradiţiile să nu se stingă. Herodot mărturiseşte făţiş că în aceste capitole de introducere urmează tradiţia persană.

3 Erythreea este Marea Roşie. Sub denumirea de Marea Roşie, Herodot înţelege însă Golful Persic şi Oceanul Indian. Actuala Mare Roşie el o denumeşte Golful Arabic (Ἀράβιος κόλπος, vezi şi la cartea a II-a, nota 35).

4 În textul grec: „pe ţărmurile acestei mări". E vorba de bazinul răsăritean al Mediteranei. Herodot vorbeşte în calitate de locuitor al Ioniei.

5 Cf. Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. II: ἡ νῦν Ἑλλὰς καλουμένη.

6 Cf. Homer, *Odiseea*, cîntul XV, v. 545–560 şi urm., trad. G. Murnu, ESPLA, Bucureşti, 1956.

7 În mitologia greacă, Io, fiica lui Inachos, iubită de Zeus şi transformată în juncă, a rătăcit îndelung pînă a ajuns în Egipt unde a dat naştere unui fiu, Epaphos. Vezi notele 172 şi 536 la cartea a II-a.

8 Aci sub înţelesul de „învăţaţii greci", opuşi celor persani, menţionaţi în capitolul precedent (vezi nota 2).

9 Herodot face această presupunere amintind indirect puterea maritimă la care ajunseseră cretanii şi isprăvile de piraterie curente în acele vremuri. Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. IV. Tradiţia greacă susţinea, de altfel, că Minos, vestitul rege al Cretei, era fiul fenicienei Europa.

10 Vasele greceşti de război aveau o construcţie specială, anume erau lungi şi înguste, deosebindu-se de corăbiile de transportat mărfuri, joase şi rotunjite (ὁλκάδες). Vezi mai jos nota 374 cu privire la corăbiile feniciene de transport şi nota 453 referitoare la plutele care coborau Eufratul.

11 Este vorba despre expediţia Argonauţilor conduşi de Iason, care a răpit din Colchida lîna de aur. Colchida, străbătută de rîul Phasis (azi Rion), se afla în Caucaz, la ţărmul Mării Negre. Cf. Homer, *Odiseea*, cîntul XI, v. 96.

12 Adică fiica regelui Colchidei, Aietes.

13 După tradiția greacă, copiii celor care au participat la expediția din Colchida au luptat, la rîndul lor, împotriva Troiei.
14 Alexandros („cel ce respinge oamenii"), este numele grec al lui Paris, fiul regelui Priam al Troiei. În *Iliada* se întîlnesc amîndouă numele ; în cînturile IV, V, VII, VIII și XI din *Iliada*, numele Alexandros apare în exclusivitate. După o legendă nu mai veche de secolul al V-lea î.e.n., numele de Alexandros a fost dat lui Paris de păstorii de pe muntele Ida, în urma respingerii unui atac asupra turmelor lor.
15 Herodot reproduce aici, fără comentarii, „spusele învățaților persani".
16 E vorba de Elena, soția lui Menelaos, regele Spartei.
17 Ilion, altă denumire dată Troiei de greci.
18 Este vorba de Cresus, regele Lydiei.
19 Cf. *Odiseea*, cîntul I, v. 3.
20 În textul grec : τύραννος – tiran. Cuvîntul, care nu face parte din fondul de cuvinte al limbii grecești, pare că este în vechea greacă un împrumut lydian.
21 Actualmente Kizil Irmak, în Turcia (vezi harta de la sfîrșitul acestui volum).
22 Syrienii erau locuitorii Cappadociei, așa-numita Leuké Syria (Syria albă), situată la răsărit de fluviul Halys. Spre apusul fluviului se întindea Paflagonia. Vezi cartea I, cap. LXXII.
23 Această afirmație nu este întru totul exactă. După cum reiese din cap. XIV și urm. ale acestei cărți, Mermnazii și-au extins oarecum autoritatea asupra coloniilor grecești din Asia Mică încă de pe vremea lui Gyges. Vezi și Studiul introductiv, p. LXV.
24 Cu privire la cimmerieni, vezi : Notița istorică și nota 46 la această carte, precum și nota 5 la cartea a IV-a.
25 *Heraclizii* – patronimic grec – se pretindeau urmașii lui Heracles Sandon, zeul Soarelui. Dinastie lydiană. Această dinastie susținea că-și are obîrșia din zeul Soarelui, numit de lydieni Sandon (același cu zeul Bel al asirienilor), identificat de greci cu Heracles.
26 Candaules – numele, în lydiană, se pare că era un titlu pentru capetele încoronate, și nu un nume propriu. Adevăratul nume al regelui era probabil Myrsilos.
27 Atys, socotit fiul lui Manes, era o străveche divinitate orientală. Vezi mai jos notele 95 și 256.
28 În *Catalogul* populațiilor care luptă alături de Troia, din cîntul al II-lea al *Iliadei*, v. 864–866, sînt pomeniți *meonii*, nu lydienii. Meonii erau însă un neam distinct de cel lydian ; fiind cuceriți de lydieni, cu care s-au contopit ulterior, numele de *meonian* a fost dat uitării, nu schimbat, cum susține Herodot, care probabil urma o tradiție populară, adică meoniană.
29 Numele acestei sclave era Omphala ; după o altă legendă, Omphala era fiica lui Iardanos și regină în Lydia. Vîndut ca sclav de Hermes în Lydia, Heracles s-a îndrăgostit de Omphala și a uitat cu desăvîrșire de îndeletnicirile bărbătești. Plecînd de la o informație a lui H e l l a n i c o s, fr. 102, ed. Didot, D. I. G h i c a, *Istoriile lui Erodot*, vol. I, p. 14, nota 2, presupune că aici e însă vorba de o sclavă a lui Iardanos, numită Malis, și nu de Omphala.

30 O generație, după socoteala lui Herodot, se schimbă cam în decurs de treizeci de ani (vezi cartea a II-a, cap. CXLII). Prin urmare, de astă dată, durata unei generații este redusă la 22–23 de ani.
31 Ph. Legrand, *op. cit.* I, p. 7, interpretează cuvintele lui Herodot, credem, pe bună dreptate, ca referindu-se la o perioadă timpurie a căsătoriei lui Candaules.
32 În Bithynia exista un oraș cu numele de Daskyleion. Nu este exclus ca Gyges să fi fost un bithynian.
33 Despre predestinare la Herodot vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX.
34 În grecește κιθών; kithonul era de fapt o tunică subțire ca o cămașă care se îmbrăca direct pe piele.
35 Ușa camerei de culcare rămînea peste noapte deschisă pentru aerisire. Se pare că încăperea de dormit n-avea ferestre.
36 Cf. Thucydides, op. cit., cartea I, cap. VI.
37 Faptul că o regină primea curtenii osebit de soțul ei denotă obiceiuri evoluate. Regina este înfățișată de Herodot ca o femeie nu numai frumoasă, ci și deșteaptă, stăpînă pe sine. În realitate, lucrurile trebuie să se fi petrecut altfel. Gyges era, pe cît se pare, iubit de regină – căci ea a fost cea care ulterior l-a îndemnat să-i ucidă soțul și apoi să devină stăpînul Lydiei. Cf. Plutarh, Ἑλληνικά (Probleme grecești), cap. XLV.
38 Pasaj considerat interpolat. Trimetrul de care pomenește Herodot: Οὔ μοι τὰ Γύγεω τοῦ πολυχρύσου μέλει (nu-mi pasă de comorile lui Gyges cel putred de bogat) fr. 22, ed. Diehl[3], a fost păstrat printre fragmentele care ne-au parvenit de la Archilochos. De curînd însă filologia clasică s-a îmbogățit cu un fragment dramatic dintr-o tragedie necunoscută, descoperit printre papirii de la Oxyrynchos, a cărui forță dramatică și suflu poetic ne fac să presupunem că tragedia trebuie să fi avut o reală valoare literară. Subiectul tragediei trata sfîrșitul lui Candaules, iar fragmentul descoperit conține o tiradă rostită de regina Lydiei. Asemănarea detaliilor cu privire la scena din camera de dormit, pe care le citim în Herodot, cu cele cuprinse în fragmentul dramatic este izbitoare. Fragmentul dramatic a fost comentat de D. L. Page, *A new chapter in the history of greek tragedy*, Cambridge University Press, 1951.

Cu privire la datarea tragediei căreia îi aparținea fragmentul, tragedie cu totul necunoscută nouă, dar care era citită încă în Egipt în secolul al II-lea i.e.n., s-au emis două ipoteze: sau această tragedie este foarte timpurie (prima jumătate a secolului al V-lea i.e.n.), poate chiar anterioară operei lui Herodot, sau, dimpotrivă, foarte tîrzie, aparținînd creației tragice alexandrine. Examinînd fragmentul cu multă atenție, atît din punctul de vedere al tehnicii dramatice, cît și al măiestriei literare, D. L. Page s-a oprit la această ultimă soluție, care pare că este și cea bună.
39 Oracolul întărea puterea ca monarh a lui Gyges, fără însă a aproba și procedeul prin care fusese luată. Vezi sfîrșitul acestui capitol, despre felul cum au fost răzbunați Heraclizii, și cap. XCI al acestei cărți. Aceasta este prima consultare a unui oracol grec de către un rege lydian. În Lydia nu existau oracole. Procedeul consultării oracolelor

a fost apoi folosit deseori de Cresus ; știrile referitoare la aceste consultări au fost culese de Herodot chiar din Delfi. Referitor la încrederea acordată de Herodot oracolelor, vezi Studiul introductiv, p. XCVII.

40 Aluzia presupune existența unui alt motiv mai plauzibil în răsturnarea Heraclizilor : o conjurație condusă de Gyges. Vezi mai sus nota 37.

41 Este vorba de Cresus, menit să ispășească păcatul lui Gyges. Vezi cap. XCI, cartea I și Studiul introductiv p. LXXXIX. Prin Gyges, care făcea parte din puternica familie a Mermnazilor, victorioasă asupra casei domnitoare a Heraclizilor, în Lydia s-a instaurat o dinastie energică, activă, care a ridicat regatul, în Asia Anterioară, la rangul de mare putere.

42 La Delfi se aflau înălțate diferite clădiri care păstrau darurile cetățenilor din orașele grecești. Una dintre aceste clădiri-tezaur aparținea corintienilor. Pentru talant, a se vedea tabloul de măsuri și greutăți de la sfîrșitul vol. II al *Istoriilor*.

43 Kypselos, fiul lui Eetion și tatăl tiranului Periandros din Corint. Vezi cartea I, cap. XX–XXIII și cartea a V-a, cap. XCII. Era originar din familia Bacchiazilor, celebră familie de tirani care inițial a dat un puternic impuls cultural Corintului și s-a bucurat de sprijinul maselor populare (vezi Studiul introductiv, p. XXII). Vezi și Pausanias, Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος (Călătorie in Ellada), cartea a V-a, cap. II, 4.

44 Gygade : adjectiv dorizat, reprodus desigur așa cum era curent rostit la Delfi.

45 Herodot nu cunoaște sau trece peste alte fapte de arme ale lui Gyges. Vezi Notița istorică la cartea a II-a, p. 127 și nota 555 cu privire la ajutorul dat de Gyges Egiptului împotriva asirienilor.

46 Herodot menționează aici invazia cimmeriană în Asia Mică, petrecută cu aproximație între anii 655–650 î.e.n. Într-o luptă cu năvălitorii a căzut însuși regele Gyges, întemeietorul dinastiei Mermnazilor. Moartea lui Gyges a avut loc în anul 653/652 î.e.n. (Lehmann-Haupt, *Kimmerier*, în Pauly-Wissowa, *Real-Enziklopädie*, col. 415–416). Căderea Sardesului, dacă ținem seama de textul lui Herodot, a avut, prin urmare, loc după moartea lui Gyges, pe vremea urmașului său Ardys.

Înaintea lui Herodot, în literatura greacă invazia a mai fost pomenită și de poetul elegiac Callinos din Efes (fr. 2, 3, ed. Diehl[3]). Vezi și Strabo, Γεωγραφικά (Geografia), cartea a XIV-a, cap. I, 4 ; 1,40. Valul invadator s-a extins pînă în regiunea Smirnei, Efesului și Colofonului. La Efes, cimmerienii au prădat templul Artemidei. Vezi Callimachos, *Imn către Artemis*, v. 248 și urm.

Cu privire la cimmerieni, vezi și nota 275 la cartea I și nota 6 la cartea a IV-a.

47 Despre raporturile dintre lydianul Alyattes și Cyaxares, vezi Notița istorică și cartea I, cap. LXXIII–LXXIV. Vezi și nota 207 la această carte. Cyaxares era regele mezilor, pe acea vreme în plină expansiune (vezi cartea I, cap. CLXXXV).

48 Inițial colonie eoliană.

49 Σύριγξ (syrinx), naiul, în mitologia greacă instrumentul preferat al zeului Pan. Cf. Homer, *Iliada*, cîntul X, v. 13.

50 În text πηκτίς *(pectis* sau *magadis)*, era un fel de citară de proveniență lydiană, mult mai evoluată decît phorminxul homeric, cu douăzeci de coarde și putînd cuprinde două octave.

51 Prin urmare, muzica citaristică (adică muzica instrumentelor cu coarde) era îmbinată cu cea auletică ; obiceiul lydian de a conduce ostașii la luptă în sunete de instrumente pentru suflători a fost adoptat în Grecia continentală de spartani.

52 Aici avem de semnalat o nepotrivire. Într-adevăr, mai sus, Herodot a precizat că războiul purtat de Alyattes era o continuare a luptelor mai vechi duse de tatăl său, Sadyattes (cartea I, începutul cap. XVII). Dar la începutul cap. XVIII, textul în originalul grec sună în felul următor : „războiul ținea de unsprezece ani, purtat în acest fel de *Alyattes*". Avem de-a face, pe cît se vede, cu o scăpare din vedere în redactarea materialului. În traducerea romînească am evitat-o printr-o exprimare impersonală : „Purtat în felul acesta... etc."

53 Chiosul sprijinea Miletul și datorită intereselor comune ce-l lega de Milet în combaterea concurenței comerciale a Samosului.

54 E vorba de localitatea Erythrai de pe coasta Asiei Mici, aflată în fața Chiosului, și nu de Eretria din Eubeea (vezi și nota 156 la cartea I).

55 Pythia se adresează solilor vizîndu-l pe Alyattes.

56 Oracolele date de Pythia nu constituiau, precum se vede, nici un secret.

57 Vezi mai sus nota 43.

58 Adică compatrioții citaredului Arion, Methymna fiind un oraș din insula Lesbos.

59 *Citared* : cîntăreț care se acompaniază la citară, spre deosebire de *citarist* (instrumentist). Arion era un vestit citared de la sfîrșitul secolului al VII-lea i.e.n., poet și compozitor totodată ; el a ridicat ditirambul dionysiac la rangul de poezie cultă.

60 Ditirambul era inițial un imn în cinstea zeului Dionysos, intonat de corul dionysiac cu acompaniament de flaute. Conținînd elemente din legenda zeului, ditirambul a devenit cu vremea semidramatic (cf. A r i s t o t e l, *Poetica*, I, 1447 a, 14). Poezia ditirambică a contribuit în măsură hotărîtoare la nașterea dramei grecești. În Grecia, răspîndirea ditirambilor a pornit din Corint (vezi și nota 43 la această carte).

60 bis Sicilia și sudul Italiei, care purtau numele de Grecia Mare, fuseseră colonizate de greci încă din secolul al VIII-lea i.e.n. Vezi Studiul introductiv, p. XXI.

61 Costumele în care citarezii se înfățișau în fața publicului erau deosebit de bogate. Moda era de proveniență ioniană și s-a perpetuat pînă tîrziu în Grecia, chiar și în primele secole ale erei noastre.

62 *Nomosul* era o cîntare liturgică monodică, însoțită de muzică instrumentală (citară inițial) ; *nomosul* se cînta îndeosebi în cinstea zeului Apollo. Denumirea de *nomos*, „datină", „lege", dată ariei muzicale, se explică prin faptul că în compunerea nomosului se ținea seama de anumite „reguli", care nu puteau fi încălcate. *Nomosul orthian* era o varietate ritmică a nomosului, atribuită poetului lesbic Terpandros.

63 Promontoriul de sud al Laconiei. Astăzi capul Matapan.

64 Statuia se afla într-un templu închinat zeului Poseidon. Vezi P a u s a n i a s, *op, cit.*, III, cap. 25. E l i a n, în lucrarea Περὶ ζώων ἱστορίαι (Istoria animalelor), cartea a XIII-a, 45, relatează că monumentul putea fi încă văzut în secolul al III-lea e.n., purtînd următoarea inscripție, pe care însă Herodot nu o menționează : „Prin voia nemuritorilor, acest animal a salvat din Marea Siciliană pe Arion, fiul lui Cyclon".

Delfinul fiind animalul sacru al lui Poseidon, iar citaredul emblema lui Apollo – în toată legenda lui Arion povestită aici de Herodot se ascunde probabil o încercare de a lega cultul lui Poseidon de cel al lui Apollo.

65 În seriile de monede grecești din epoca arhaică exista un tip de monedă care reprezenta un om călare pe un delfin. Acest tip comun Tarentului, Corintului și Methymnei este inspirat din tradiția mitică despre Taras, fiul zeului Poseidon, salvat în chip miraculos de un delfin. Legenda lui Arion este un decalc după cea a lui Taras (A m b r o s o l i-R i c c i, *Monete Greche*, Milano, 1917, pp. 233–235).

66 Acest capitol întărește ipoteza că Herodot a cules știri despre Mermnazi chiar din povestirile preoților de la Delfi. Darurile închinate de Alyattes au fost descrise și de P a u s a n i a s, *op. cit.*, X, 16.

67 Este vorba de lipirea bucăților de fier prin forjare. Glaucos din Chios a fost cel mai renumit meșter fierar din secolul al VII-lea î.e.n. În orice caz, Glaucos a trăit cu mult înaintea lui Alyattes. Despre progresele culturii materiale în Grecia din secolul al VII-lea î.e.n. și cauzele care au determinat aceste progrese vezi Studiul introductiv, p. XXX.

68 Cresus s-a suit pe tronul Lydiei aproximativ în anul 560 î.e.n.

69 Orașul era astfel declarat inviolabil, iar frînghia avea rolul de a stabili un fel de legătură materială între templul protectoarei orașului, zeița Artemis, și zidurile amenințate. Artemision-ul din Efes era celebru în antichitate. Vezi informația lui T h u c y d i d e s, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. CIV, cu privire la o consacrare asemănătoare făcută lui Apollo din Delos. Descrierea exactă a templului se găsește în lucrarea *Șapte monumente celebre ale arhitecturii antice*, de G. C h i ț u l e s c u și T. C h i ț u l e s c u, Editura Tehnică, București, 1959, pp. 56–71.

70 Orașul vechi se afla așezat la sud de rîul Caistros, care curgea prin mijlocul orașului Efes.

71 Bias și Pittacos, doi din cei „șapte înțelepți" ai Greciei vechi, cărora li se atribuie precepte dintr-o culegere de scrieri sentențioase de mare circulație în secolul al VII-lea î.e.n. (vezi S c h m i d – S t ä h l i n, *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. I, Beck, München, 1929, pp. 371 și urm.). După P l a t o n, *Protagoras*, 343 a, „înțelepți" erau numiți următorii șapte : Thales, Solon, Periandros, Cleobulos, Hilon, Bias, Pittacos.

72 Lydienii erau renumiți pentru caii pe care-i creșteau și arta călăritului. Vezi și povestirea luptei între Cresus și Cyrus, cartea I, cap. LXXX.

73 Motivul întreruperii pregătirilor lydiene împotriva grecilor insulari trebuie să fi fost în realitate legat de interesele orientale ale politicii duse de Cresus și nu cel relatat în anecdota povestită de Herodot.

74 De dincoace de Halys: adică la vest și sud-vest de Halys, în direcția ținuturilor ocupate de greci. Herodot vorbește din punctul de vedere al unui locuitor din Halicarnas.

75 În mod efectiv, Cresus nu *cucerise* prin lupte teritoriile tuturor acestor neamuri aflate în orbita de influență a Lydiei. În lumina celor spuse de Herodot în cartea I, cap. XXXV, se pare că Frigia, de pildă, era dependentă de Lydia; relațiile cordiale dintre casele domnitoare din cele două țări nu îngăduie presupunerea unei cuceriri lydiene, ci obținerea unei dependențe pe cale pașnică.

76 Ținutul chalibilor se afla însă la răsărit de Halys. Vezi harta la sfîrșitul acestui volum.

77 Această enumerare a neamurilor supuse lui Cresus include și pe lydieni, deci are un caracter pur geografic, fără a ține seama de ordinea cuceririlor lydiene.

78 Textul aci este incert.

79 În grecește σοφισταί sofiști. Sensul inițial al cuvîntului este acela de „înțelept", „învățat". Cf. cartea a IV-a, cap. XCVI.

80 Aceeași informație este dată de Plutarh în *Viața lui Solon* (vezi *Vieți paralele,* vol. I, Editura Științifică, București, 1960).

81 Adevărul istoric este cu totul denaturat. Nici Amasis, nici Cresus nu domneau în perioada de 10 ani, cît a lipsit Solon din Attica, și anume între anii 591–581 î.e.n. Suirea pe tron a lui Amasis a avut loc în 569 iar a lui Cresus în 560 (cu aproximație). Întîlnirea dintre Solon și Cresus este, prin urmare, legendară, iar originea legendei trebuie probabil căutată în creațiile populare cu caracter etiologic care au apropiat două figuri celebre în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. D. I. Ghica, urmînd o cronologie mai timpurie pentru domnia lui Cresus (după Rawlinson) și adoptînd părerea că Solon a călătorit în Orient *pentru a doua oară* cînd Peisistratos a venit la putere (aprox. 560 î.e.n.) – socoate totuși posibilă această întîlnire. Vezi *Istoriile lui Erodot.* vol. I, p. 44, nota 9. Contrariu, Ph. Legrand, *op. cit.,* p. 29.

82 În grecește ὡς φιλοσοφέων. Înțelesul cuvîntului pare a fi aci acel de „a fi iubitor, dornic de a învăța". În orice caz, textul lui Herodot este printre primele care conțin cuvîntul φιλοσοφεῖν

83 Aceeași cinstire a fost dată luptătorilor de la Marathon.

84 La templul Herei (Heraion), care era situat între Mycene și Argos. Mama băieților era preoteasă la templu. Templul mai este menționat o dată de Herodot, în cartea a VI-a, cap. LXXXI.

85 Înțelesul textului este ambiguu: pe mamă ori pe zeiță? Se pare că pe aceasta din urmă. Desigur, băieții își cinsteau cum se cuvine mama, însă motivul primordial care i-a îndemnat să săvîrșească o asemenea faptă trebuie să fi fost în primul rînd pietatea lor religioasă pentru care Herodot, cu formația ideologică ce-o avea, îi și admiră. Vezi Studiul introductiv, p. LVIII.

86 Cele două povestiri, a lui Tellos și a lui Cleobis și Biton au comun faptul că toți acești oameni au murit proslăviți de semenii lor. Ideea despre importanța bunului nume în societate era curentă la greci încă de pe vremea lui Homer.

87 La muzeul din Delfi, şi astăzi pot fi văzute două statui, datînd din secolul al VI-lea î.e.n., înfăţişînd doi tineri. Sînt poate aceleaşi menţionate de Herodot şi descrise de Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XX. În această privinţă, B. A. van Gronigen, *L'exploit de Cléobis et Biton et la véracité d'Hérodote*, în „Mnemosyne", XII, 1944, Leida, Brill, pp. 34–43, atestă veridicitatea relatării lui Herodot cu privire la ridicarea monumentului lui Cleobis şi Biton de către argieni.

88 Vezi Studiul introductiv, p. XCIV.

89 Cf. Solon, fr. 22, ed. Diehl[3].

90 Plutarh, în *Viaţa lui Solon* (cap. XXV) aminteşte, printre altele, că Solon s-a ocupat şi cu reforma calendarului. Prin urmare, toate aceste calcule atribuite lui Solon nu trebuie să ni se pară curioase. Anul grec număra, după informaţia lui Herodot, 360 de zile. În realitate, pînă la sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n., anul grec (lunar) avea 354 de zile. Dacă însă, după cum arată Herodot, din doi în doi ani, fiecare an numărînd deci 360 de zile, se introducea o lună suplimentară – atunci durata medie a unui an ar fi devenit de 375 de zile. (Cf. Herodot, *Istorii*, cartea a II-a, cap. IV şi nota 14). Luna intercalată se introducea de trei ori în decursul unei perioade de opt ani (octoeteridă), anume în anul al treilea, al cincilea şi al optulea.

91 Vezi Studiul introductiv, p. XCV.

92 Această idee se află redată în tragedia greacă de mai multe ori. De pildă, Eshil, *Agamemnon*, v. 928; Euripides, *Medeea*, v. 1225 şi urm.

93 Vezi începutul tragediei lui Sofocles, *Trahiniile* (monologul Deianirei).

94 În tot pasajul care se întinde de la mijlocul cap. XXXII pînă la sfîrşitul lui, raţionamentele lui Solon, aşa cum le vedem expuse de Herodot, nu sînt toate în directă legătură cu problema „cine este cel mai fericit om din lume". Istoricul alunecă spre tratarea unei alte probleme, şi anume aceea a fericirii obişnuite.

95 Atys era numele unei vechi divinităţi orientale a vegetaţiei şi a pămîntului şi trecea drept rege al Lydiei. Atys fusese ucis de un mistreţ. Herodot a introdus în povestirea sa această veche legendă, legînd-o de istoria lui Cresus.

96 Dragostea părintească a lui Cresus era neîndoielnic dublată şi de grija de a avea urmaşi în linie directă.

97 Frigia, după suirea pe tron a lui Cresus, era incorporată Lydiei sau dependentă de Lydia. Prin urmare, Adrastos aparţinea unei dinastii care nu mai domnea cu puteri depline (vezi mai sus şi nota 75).

98 Nume caracteristice dinastiei din Frigia. Un rege Midas – renumit pentru avuţiile sale şi lăcomia sa de aur – a fost satirizat de Lucian. Vezi Lucian din Samosate, *Scrieri alese*, trad. R. Hîncu, E.S.P.L.A., Bucureşti, 1960, pp. 136 şi 187.

99 Cresus se arată plin de prietenie pentru o dinastie ce-i era acum supusă.

100 Mistrețul, ca fiară care ucide o divinitate a vegetației, apare și în alte legende grecești și orientale. Legenda lui Adonis, de pildă, conține aceleași elemente ca și cea a lui Atys.

101 După cum se vede, vînătoarea avea proporțiile unei adevărate lupte.

102 Identificare cu „piața" (ἀγορά) din cetățile grecești.

103 Numele *Adrastos* este probabil pus aici de Herodot în legătură cu numele zeiței *Adrasteia*, „destinul inevitabil", pomenită, între alții, de Eshil în *Prometeu înlănțuit*, v. 936. Totuși, în *Iliada*, cîntul II, v. 828, este menționat orașul Adrasteia din Mysia, de unde era originar Adrastos, eroul ucis de Agamemnon (cîntul VI, v. 63). Numele fiind deci de origine mysiană, Herodot sau nu a cunoscut etimologia numelui, sau a făcut un joc de cuvinte în sprijinul concepției sale despre destin (vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX).

104 Identificare între tată și fiu. Cf. identificarea între mamă și fiu, cartea I, cap. CCXIV.

105 Este vorba de victoria perșilor asupra mezilor petrecută aproximativ în anul 550 î.e.n. (vezi cartea I, cap. CXXVII–CXXVIII).

106 Cresus era fratele soției lui Astyages, regele mezilor (vezi cartea I, cap. LXXIV). El era îngrijorat și de progresul cuceririlor lui Cyrus (începute în anul 550 î.e.n.), dar și de prejudiciile economice care ar fi rezultat pentru regatul lydian în urma cuceririlor persane.

107 La Abai, în Focida, se afla un vechi templu al lui Apollo, mai vechi decît cel de la Delfi ; și templul din Abai avea un oracol. Despre templul de la Abai, vezi cartea a VIII-a, cap. XXVII.

108 Dodona, localitate în Epir. Aici se afla unul din cele mai vechi oracole din Grecia, după toată probabilitatea preelenic. Răspunsurile depindeau de interpretarea dată de preoții templului după ce ascultau fîșiitul frunzelor unor stejari bătrîni.

109 Amphiaraos, vestit profet argian. Potrivit tradiției, Amphiaraos l-a însoțit pe Adrastos, unul din cei șapte care, la îndemnul lui Polynices, au organizat expediția împotriva Thebei, și a prezis sfîrșitul dezastruos al acestei expediții. În cursul luptelor, amenințat să fie ucis, Amphiaraos s-a refugiat pe malurile rîului Ismenos, unde, spre a-l salva, pămîntul îl înghiți cu carul lui de război cu tot. Locul unde a dispărut profetul a devenit sediul unui oracol, dar cum nu se mai știa precis unde se petrecuse dispariția, nu mai puțin de trei oracole își disputau cinstea de a se numi „oracolul lui Amphiaraos". Cel mai renumit se afla la Oropos. Ținînd seama de pasajul din cartea a VIII-a, cap. CXXXIV, aci se pare că este vorba de un sanctuar din apropierea Thebei ; vezi mai jos și nota 121.

110 Trophonios, fiul regelui Erginos din Orchomenos, a intrat în pămînt întocmai ca și Amphiaraos, pătrunzînd însă prin gura unei peșteri. Peștera, devenită oracol, ca și locul unde a dispărut profetul din Argos, se afla la Lebadeia, în Beoția.

111 Branchizii erau preoții lui Apollo din faimosul templu înălțat la Didyme, în sudul Miletului. Aici se afla și un oracol foarte prețuit în Ionia. Fondatorul oracolului era un anume Branchos, după legendă fiul unei

milesiene şi al lui Apollo. Descendenţii lui Branchos rămăseseră din generaţie în generaţie preoţii oracolului. Templul lui Apollo Didymos a fost distrus cu prilejul invaziei lui Xerxes şi refăcut ulterior.

112 Aici e vorba de oracolul lui Ammon-Zeus din deşertul Libyei. Despre originea comună a oracolelor din Libya şi de la Dodona, vezi cartea a II-a, cap. LV.

113 Aur alb – aur în aliaj cu argint şi de o densitate mai mică decît aurul epurat (80% aur, 20% argint). În antichitate, acest aliaj se numea *electrum*. După cum reiese dintr-un vers din *Antigona* lui Sofocles (v. 1036), Sardesul era renumit pentru fabricarea electrumului.

114 Leul era socotit un animal sacru în Lydia, legat de cultul Cybelei şi al lui Heracles Sandon, zeul soarelui. Figuri de lei se găsesc şi pe monedele vechi lydiene. Leul închinat de Cresus la Delfi era aşezat pe un fel de postament alcătuit din drugii de aur, despre care este vorba cîteva rînduri mai sus. Vezi şi notele 25 şi 231 la această carte.

115 Incendiul de la Delfi a avut loc în anul 548 î.e.n. (vezi cartea a II-a, cap. CLXXX şi cartea a V-a, cap. LXII).

116 Theophaniile erau sărbători de primăvară în cinstea Soarelui.

117 În Samos au existat doi vestiţi meşteri cu numele de Theodoros. Cel dintîi, Theodoros, fiul lui Rhoicos, a trăit în secolul al VII-lea î.e.n. El era un mare artist în lucrări de bronz. Al doilea, Theodoros fiul lui Telecles, este meşterul giuvaergiu care a lucrat inelul cu piatra de smaragd, atît de scump lui Polycrates (vezi cartea a III-a, cap. XLI), deci contemporan cu Cresus. Avînd în vedere că în pasajul de faţă e vorba de un crater celebru, nu este exclus ca lucrarea să fi aparţinut totuşi primului Theodoros, unchi celui de-al doilea. Theodoros, fiul lui Rhoicos, era mult mai renumit decît nepotul său ; aceasta poate fi pricina pentru care Herodot nu precizează despre care Theodoros este vorba. Vezi şi Studiul introductiv, p. XXXI.

118 În text χεύματα : „bucăţi de metal fără formă, cel mai adesea fiind resturi din metalul turnat în formă". Cuvîntul înseamnă însă şi „vase pentru libaţii".

119 În text, Ἀρτοκόπος, adică : „cea care taie pîine". Plutarh, în *Despre oracolele pythice*, cap. XVI, povesteşte că această femeie l-a înştiinţat pe Cresus că era în primejdie să fie ucis cu o pîine otrăvită.

120 Lance cu vîrf la fiecare capăt ; unul din vîrfuri folosea la lovit, celălalt, la înfipt lancea în pămînt.

121 Dacă ofrandele lui Cresus către Amphiaraos nu se mai găseau în secolul al V-lea î.e.n. în sanctuarul eroului, devenit divinitate subpămînteană (vezi nota 109 la această carte), faptul înseamnă că dintr-un motiv oarecare ele fuseseră transportate chiar în oraş, în marele templu al lui Apollo Ismenios. Ismenios este epitetul lui Apollo, după numele rîului Ismenos, de lîngă Theba.

122 Staterii erau monede de aur care aveau curs în toată Grecia. Herodot nu specifică cu ce fel de stateri i-a dăruit Cresus pe delfieni.

123 *Promantia*, prioritate la consultarea oracolului ; *atelia* – scutire de dări : *proedria* – dreptul de a sta în primele rînduri la spectacole și sărbători.
124 În textul original, formulă de decret.
125 În grecește ποδαβρύς – „cu mers ușor, grațios". Oracolul face aluzie la rafinamentul excesiv care începuse să se facă simțit în Lydia încă de pe vremea lui Cresus. Vezi Euripides, *Troienele*, v. 506–507.
126 Hermosul era un rîu plin de pietre care curgea prin cîmpia Sardesului și se vărsa în golful Smirnei. Afluentul lui era Pactolos, pomenit de Herodot în cartea I, cap. XCIII.
127 În acest important pasaj, Herodot, opunînd pe spartani atenienilor, specifică în mod corect că primii erau o ramură dorică și că ceilalți formau o comunitate cu ionienii. Cînd vorbește însă despre substratul etnic al unora și al altora, atenienilor le recunoaște drept strămoși pe pelasgi, iar spartanilor pe *eleni* (în gr. ταῦτα γὰρ ἦν τὰ προκεκριμένα, ἐόντα τὸ ἀρχαῖον τὸ μὲν Πελασγικόν, τὸ δὲ Ἑλληνικὸν ἔθνος). Cu privire la atenieni, redactarea lui Herodot este confuză, nefăcîndu-se aci distincția foarte clară între *pelasgi* și *eleni*, așa cum se face la cap. LVII al cărții I : „neamul celor din Attica, fiind tot pelasgic, a învățat o altă limbă abia atunci cînd s-a preschimbat într-un neam elen". Identificarea strămoșilor celor din Sparta cu *elenii* se explică în felul următor : *Ellada* (Ἑλλάς) era numită inițial numai o regiune din Phthiotida, patria lui Ahile, unde triburile doriene venite de la nord au poposit vremelnic. Numele de *eleni* (de la numele propriu *Hellen*, vezi mai jos nota 131), s-a extins ulterior la toate triburile grecești, nu numai la cele doriene, cum specifică aici Herodot, marcînd opoziția între *eleni* (greci) și *barbari* (cf. primului paragraf al cărții I).
128 A doua oară, antiteza între atenieni și spartani nu mai apare corectă. „Cei din Attica", în concepția lui Herodot, sînt desigur atenienii ; acestora, Herodot le opune acum pe dorieni în ansamblul lor, și nu pe spartani în special.
129 Conform mitologiei elenice, Deucalion, rege al Phthiei, era fiul lui Prometeu. Pe vremea sa ar fi avut loc potopul, care, după o legendă, a distrus pe toți locuitorii Greciei. Deucalion și soția sa Pyrrha se salvară într-o corabie, după cîte pretinde legenda ; corabia s-a oprit, după retragerea apelor, pe vîrful muntelui Parnas. Deucalion este tatăl lui Hellen și bunicul lui Doros, strămoșul eponim al dorienilor. Deucalion era socotit totodată și întemeietorul dinastiei thessaliene.
130 Phthiotida era regiunea din sud-estul Thessaliei, cuprinzînd micul ținut Ellada, patria lui Ahile. Vezi mai sus nota 127.
131 Hellen, fiul lui Deucalion, avea trei fii, care treceau drept întemeietorii principalelor seminții grecești : Doros, Xutos și Aiolos.
132 Histiaiotida se întindea în regiunea de la poalele Pindului.
133 *Cadmeenii* sînt, de fapt, cum a demonstrat A. I. Tiumenev, nu o populație, ci o dinastie asiatică venită în Beoția din Asia Mică. Articolul lui A. I. Tiumenev, *Asupra problemei etnogenezei poporului grec*, partea I, în „Vestnik drevnei istorii", 1953, nr. 4.

pp. 19–46, unde este discutată problema lui Cadmos, are o deosebită importanță pentru elucidarea problemelor din capitolele LVI–LVII ale cărții I. Cadmeenii n-au stat vreme îndelungată în Beoția, ci au fost alungați de triburi sosite din sudul Thessaliei (vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XII). E posibil ca, însoțiți de un grup de susținători, cadmeenii să se fi așezat și în Histiaiotida, regiune muntoasă și ferită din calea invaziilor. O altă versiune pomenește prezența lor în sudul Illyriei. În această privință, vezi R. Vulpe, *Les baches de bronze de type Albano-Dalmate*, în „Istros", I, 1934, fasc. 1, pp. 55 și urm. R. Vulpe îi considera pe cadmeeni drept fenicieni, însă ulterior s-a alăturat părerii că sînt eleni asiatici sau un neam asiatic elenizat.

134 Este vorba de Pindul Macedoniei ; același nume însă îl purta și un oraș din confederația Doridei, în regiunea muntelui Parnas. E posibil ca Herodot să fi avut în vedere această localitate, ținînd seama de context (dorienii trec apoi din Dorida în Driopida ; vezi nota următoare).

135 Driopida, ținut din Grecia centrală, vecin cu Dorida, integrat cu timpul în confederația Doridei ; cf. cartea a VII-a, cap. XXXI, XLIII (vezi harta de la sfîrșitul volumului). În mod curios, Herodot nu menționează în acest capitol ținutul și confederația Doridei de la care dorienii și-au căpătat numele ; Dorida se află în sudul Thessaliei. Nu este exclus ca, scriind *Driopida*, el să fi înțeles în fapt *Dorida*, fără să săvîrșească o greșeală propriu-zisă.

136 Asupra numelui acestei localități părerile sînt împărțite. Adoptăm lecțiunea Crestona, localitate din Tracia sudică, între Axios și Strymon, la nord de peninsula Chalcidică, și nu *Crotona* (Cortona), localitate situată în sudul Italiei. Crestonii erau un neam tracic. Vezi și Herodot, cartea a V-a, cap. III ; cartea a VII-a, cap. CXXIV, CXXVII ; cartea a VIII-a, cap. CXVI.

137 Un text din Thucydides, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. CIX, foarte important pentru interpretarea acestui pasaj din Herodot, atestă că *tyrrhenienii* pomeniți aici de Herodot nu sînt *etruscii* din Italia, ci o populație de pe coasta Traciei, în vecinătatea cărora se aflau crestonii. Skutsch, articolul *Etrusker*, în Pauly-Wissowa, *Real-Enzyklopädie*, col. 734, este de părere că acești tyrrhenieni sînt aceiași cu cei sosiți în Italia. Vezi mai jos nota 258 despre etrusci. În același articol, Skutsch discută și lecțiunile *Crotona* și *Crestona* la textul lui Herodot.

138 Thessalia se afla la nord de Ossa și Olympos ; în antichitate, regiunea se numea și Pelasgiotis.

139 Localități lîngă orașul Cyzicos, în regiunea Propontidei. Herodot numește Propontida, prin extensiune de sens, „Hellespont".

140 Colonizarea Propontidei de către atenieni este menționată și în cartea a VI-a, cap. CXXXVII.

141 Problema limbii vorbite de pelasgi a fost și este încă mult dezbătută în lingvistica modernă. Contrar părerii lui P. Kretschmer, care a promovat ideea neapartenenței pelasgilor la familia indoeuropenilor și ulterior i-a numit „protoindoeuropeni", din ce în ce mai multe lucrări se

străduiesc să dovedească caracterul indoeuropean al limbii pelasgilor. În această direcție cităm contribuția adusă de lingvistul austriac W. Merlingen, *Das „Vorgriechische" und die sprachwissenschaftlich-vorhistorische Grundlagen,* Wien, 1955, pp. 3 și urm. și cea a lingvistului bulgar Vl. Gheorghiev, *Ис ледования по сравнительно-историческому языкознанию*, Moscova, 1958, pp. 90 și urm.

142 Celebrul tiran al Atenei din secolul al VI-lea î.e.n., care a adus o contribuție importantă la democratizarea Atticei ; despre activitatea lui avem știri destul de complete datorită tratatului descoperit in 1891 al lui Aristotel, *Constituția atenienilor,* cap. XIV și urm. Vezi și Studiul introductiv, p. XXIV.

143 Despre tiranie, vezi Studiul introductiv, p. XXIII.

144 Și Hilon făcea parte dintre cei „șapte înțelepți" (vezi nota 71 la această carte) ; efor la Sparta în anul 560 î.e.n. (vezi cartea a VII-a, cap. CCXXXV), a fost unul dintre cei mai renumiți bărbați de stat din Sparta, în prima jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.

145 Aici este vorba de cele două mari grupări politice din Attica, în secolul al VI-lea î.e.n., și anume *paralienii* (locuitorii de pe lîngă coasta mării, a căror principală ocupație era negoțul) și *pedienii* (locuitorii din cîmpie, în majoritatea lor mari proprietari de pămînt). Aceste grupări erau dezbinate de interese economice și politice diferite. În fruntea paralienilor se afla puternica familie a Alcmeonizilor, reprezentată de Megacles, iar în fruntea pedienilor, care aveau un program oligarhic, Lycurgos, din familia Aristoloizilor. Interesele economice ale paralienilor erau mai mult de ordin agrar (cf. Herodot, cartea a VI-a, cap. CXXVI și Aristotel, *op. cit.*, cap. XIII, 4).

146 E vorba de gruparea diacrienilor (țărani munteni), care trăiau aproape numai din păstorit. Din punct de vedere politic, prin programul de revendicări pe care-l susținea, era gruparea politică cea mai revoluționară și dinamică. Peisistratos este caracterizat de Aristotel drept „cel mai apropiat de popor" (δημοτικώτατος) (*op. cit.* la nota precedentă).

147 Ecclesia (adunarea poporului), în secolul al VI-lea î.e.n., la Atena ; după reformele soloniene, care marchează începutul democratizării constituției atenienilor, ecclesia a căpătat puteri sporite, pe care le preluase în parte de la areopag. Vezi *Grecia antică,* p. 178.

148 În text : ἐν τῇ πρὸς Μεγαρέας γενομένῃ στρατηγίῃ. Anacronism. Pe vremea lui Peisistratos nu exista titlul de στρατηγός – strateg. La Aristotel, *op. cit.*, cap. XIV, 1, in loc de στρατηγίη găsim πόλεμος (ἐν τῷ πρὸς Μεγαρέας πολέμῳ) – războiul (în războiul împotriva megarienilor). Datarea războiului între Atena și Megara in anul sau anii imediat premergători tiraniei lui Peisistratos (aproximativ 560 î.e.n.) nu este potrivită. Acest război, pornit din contradicții economice care țінteau cucerirea Salaminei, a avut loc cu cel puțin 30 de ani mai devreme, înainte chiar de arhontatul lui Solon. E adevărat că Plutarh, în *Viața lui Solon,* cap. VIII, pomenește de participarea tînărului Peisistratos la acest război, ceea ce ar confirma faptul în sine.

149 Nysaia era portul Megarei, unit cu orașul, întocmai cum a fost unit ulterior Pireul cu Atena.

150 „Lăncierii" (δορυφόροι) erau străji personale ; la Roma, echivalentul lor erau lictorii purtători de fascii.
151 Adică cele două adunări : ecclesia şi bulé (adunarea bătrînilor), cît şi magistraţii în funcţie.
152 Megacles se afla într-o situaţie critică trecătoare. Ulterior s-a împăcat cu partizanii săi, în majoritatea lor paralieni.
153 Cf. A r i s t o t e l, *op. cit.*, cap. XIV, 4, unde este reprodusă toată această poveste a instaurării celei de a doua tiranii a lui Peisistratos.
154 Demele – aşezările rurale, opuse lui ἄστυ – oraşul. Organizarea lor din punct de vedere administrativ a fost realizată sub Cleisthenes (sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n.). Locuitorii demelor aderau în marea lor majoritate la politica lui Peisistratos, care proteguia economia rurală a Atticei. Vezi A r i s t o t e l, *op. cit.*, cap. XVI, 5.
155 Vezi cartea a V-a, cap. LXXI. Alcmeonizii, eupatrizi cu mare prestigiu politic, erau învinovăţiţi de a fi omorît pe Kylon şi partizanii săi, în urma unei tentative a acestora de a pune mîna pe putere. Kylon urmărea să răstoarne regimul aristocratic din Attica. Omorul fusese săvîrşit în templul Eumenidelor, după ce Kylon ceruse ocrotire puterii zeiţei Athena, şi, prin urmare, crima era privită drept un sacrilegiu. Pe vremea uciderii lui Kylon, Megacles era arhonte. Oraşul Atena a fost ulterior purificat de Epimenides din Creta, la cererea lui Solon.
156 Oraş din insula Eubeea, aşezat în faţa coastei attice. Vezi mai sus şi nota 54.
157 Hippias era fiul cel mai mare al lui Peisistratos, iar Hipparhos – cel mai mic. Amîndoi fiii duceau o politică activă alături de tatăl lor, politică pe care de altfel au şi continuat-o după moartea acestuia.
158 Deşi era aristocrat, Lygdamis, sprijinit de masele populare, urmărea să alunge regimul aristocratic din Naxos. Insula a ajuns ulterior sub stăpînirea lui Peisistratos şi cîrmuirea lui Lygdamis. Vezi mai departe cap. LXIV.
159 Pasajul are o notă critică cu privire la tiranie, în spiritul poeziei lirice vechi din secolul al VII-lea î.e.n., îndeosebi a celei soloniene (cf. şi cartea a III-a, cap. CXLIII). Despre atitudinea lui Herodot faţă de tiranie vezi Studiul introductiv, p. LXII.
160 Astăzi Harvati. Localitatea era situată la poalele muntelui Hymettos, spre nord-est, unde cîmpia Mesogaiei se unea cu cea a Atticei. In aceste cîmpii se afla masată populaţia rurală care simpatiza pe Peisistratos.
161 χρησμολόγος ἀνήρ: un om cu darul divinaţiei sau un interpret al profeţiilor făcute de alţii. Astfel de profeţii în secolul al VI-lea î.e.n. circulau in popor grupate în lucrări cu pretenţii literare. Această literatură, elaborată cu scopuri de propagandă politică, era apreciată de Herodot, care reproduce adesea oracole şi prevestiri (vezi Studiul introductiv, p. XCIX).
162 Ton : peşte de mare. Cuvîntul este folosit figurat, după o veche legendă greacă.
163 Cf. A r i s t o t e l, *op. cit.*, cap. XV.
164 Adică resursele locale ale Atticei ; e vorba de diferite feluri de taxe şi impozite care, după instaurarea tiraniei, loveau mai ales aristocraţia

(vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. LIV). E posibil ca Herodot să se refere și la veniturile scoase din exploatarea minelor de argint de la Laurion. Vezi cartea a VII-a, cap. CXLIV.

165 Actualul Struma din Bulgaria. Proprietățile de aici ale lui Peisistratos erau tot mine de argint. Cf. Aristotel, *op. cit.*, la nota 163 de mai sus, cu privire la banii strînși mai înainte vreme de Peisistratos din regiunea muntelui Pangaion. Vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. CV.

166 Lygdamis era, de fapt, numai susținut de Peisistratos, nu instaurat tiran al insulei. Vezi mai sus nota 158.

167 După instaurarea puterii lui Peisistratos, neamul Alcmeonizilor a părăsit Attica.

168 Spartanii, în secolul al VI-lea î.e.n., terminaseră cele două mari campanii împotriva Messeniei, pe care o încorporaseră statului lor ; populația messeniană fusese înrobită.

169 Această pereche de regi a domnit aproximativ între anii 600 și 560 î.e.n. La Sparta exista o dualitate a puterii regale, reprezentată prin două case domnitoare : Euripontizii și Hagiazii. Leon făcea parte din familia Hagiazilor (cf. cartea a VII-a, cap. CCIV). Vezi *Grecia antică*, p. 117.

170 Personalitatea lui Lycurg este legendară.

171 Marea insulă a Cretei fusese colonizată tot de dorieni, care au întîlnit aici urmele civilizației cretane din mileniul al II-lea î.e.n. Cf. Aristotel, *Politica*, II, cap. VII, 1271 b. Constituțiile dorice posedau numeroase trăsături caracteristice organizării tribale care au dăinuit vreme îndelungată la ramura dorică, chiar după cucerirea definitivă a Peloponesului și a unor insule mari (Creta, Rhodosul).

172 Cf. Plutarh, *Viața lui Lycurg*, cap. XXIX.

173 Enomotia era, în secolul al V-lea î.e.n., cea mai mică unitate de infanterie a armatei spartane, compusă numai din 32 de oameni. Pentru vremurile despre care vorbește Herodot e un anacronism. Vezi *Grecia antică*, p. 121.

174 Triecade – unități sociale, alcătuite din 30 familii sau de 30 persoane. S-a presupus că triecadele erau și unități militare.

175 Syssitiile erau mesele luate în comun de cetățeni în acele cetăți care posedau constituții de tip doric. La Sparta, ele se numeau phiditii (Plutarh, *op. cit.*, cap. XVI). Vezi și *Grecia antică*, p. 121.

176 Eforatul – instituție politică la Sparta, explicată de Plutarh (*Viața lui Cleomenes*, cap. VIII) ca rezultatul unei uzurpări a drepturilor regale ; eforatul era suprema autoritate în statul spartan. În număr de cinci, eforii erau aleși în fiecare an. La origine, eforii fuseseră locțiitorii regelui plecat în război ; cu prilejul războaielor cu messenienii, eforii au profitat de ocazie și au uzurpat multe din prerogativele regale. În secolul al III-lea î.e.n., Cleomenes, doritor să-și făurească un regat după model elenistic, a desființat eforatul (Plutarh, *op. cit.*, cap. V).

177 Gerusia – sfatul bătrînilor, era principala instituție a Spartei : diriguia treburile comunității și îndeplinea funcțiile de tribunal suprem și de consiliu militar. Gerusia era alcătuită din reprezentanții celor mai

reacţionare familii aristocratice dorice. Eforatul se desprinsese din gerusia (vezi *Grecia antică*, pp. 117–118).

178 Arcadia era o regiune muntoasă din centrul Peloponesului. Şi împotriva Arcadiei spartanii au dus lupte îndelungate, întocmai ca împotriva Messeniei (regiune în sud-vestul Peloponesului), încununate însă de mai puţin succes (Aristotel, *op. cit.*, II, cap. VI, 1270 a). În Arcadia, elementul doric a pătruns foarte puţin, munţii acestui ţinut devenind refugiul populaţiei aheiene asuprite de dorieni. Dialectul arcadian este urmaşul limbii vorbite de ahei ; acest dialect se înrudeşte îndeaproape cu cel cipriot.

179 Lucrurile s-au întîmplat conform spuselor oracolului, însă tocmai pe dos faţă de ceea ce înţeleseseră spartanii.

180 Cultul Athenei Alea în Arcadia era străvechi, premergător invaziei doriene ; templul acestei zeităţi la Tegeea este descris de Pausanias, *op. cit.*, cartea a VIII-a, cap. XLVII.

181 Acest al doilea război purtat de spartani în Arcadia (aproximativ 550 î.e.n.) este un fapt istoric cert. Despre regele spartan Anaxandridas, Herodot vorbeşte în cartea a V-a, cap. XXXIX, iar despre regele Ariston, tatăl lui Demarates, în cartea a VI-a, cap. LXI.

182 După tradiţia spartană, Orestes fusese rege al Spartei, unde se înapoiase cu statuia zeiţei Artemis pe care o aducea din Taurida. Arcadienii susţineau însă că Orestes, venind din Taurida, ajunsese în ţinutul lor. Povestea despre aducerea oaselor lui Orestes la Sparta, unde ulterior a fost divinizat, are o semnificaţie politică deosebit de importantă : prin cinstirile aduse fiului lui Agamemnon şi al Clitemnestrei, o tindaridă, spartanii dorieni tindeau totuşi spre împăcarea aheilor supuşi, implicit spre o aplanare a conflictului cu Arcadia, unde se comasaseră aheii.

183 'Αγαθοεργοί – cei care duc la îndeplinire acţiuni frumoase.

184 Călărimea era garda personală a regilor spartani, formată din trei sute de oameni. Şi aici avem însă de-a face cu un anacronism, căci Herodot vorbeşte despre o stare de lucruri contemporană lui.

185 Este vorba numai de o întrerupere temporară a ostilităţilor. În timp de armistiţiu se putea circula fără prea mare greutate dintr-o cetate elenică în alta.

186 Prelucrarea fierului, în plin secol al VI-lea î.e.n., după cum rezultă din mărturia lui Herodot, stîrnea încă mirare în unele regiuni ale Peloponesului. Din punct de vedere arheologic, fierul este atestat în Grecia mult mai de timpuriu (secolele XI–X î.e.n.), vezi *Istoria universală*, vol. I, p. 645.

187 Vezi Hesiod, *Munci şi zile*, v. 167–171 :
„Oh ! – de nu mi-ar fi dat să trăiesc în vîrsta de-a cincea !
De-aşi fi murit mai înainte sau de mă năşteam mai pe urmă !
Neamul de-acum e de fier şi oamenii de-azi, stricăciunii
Daţi, de durere şi trudă, şi ziua şi noaptea, avea-vor
Parte, iar zeii le-or da necurmat doar mîhnire şi grijă."

188 Străinii nu aveau în Tegeea (ca şi în Sparta) dreptul de a încheia astfel de tranzacţii. Vezi *Grecia antică*, p. 123. Cu toate că Lychas

se dădea drept o victimă a concetățenilor săi, fierarul tegeean ținea totuși seama că străinul venea din Sparta, oraș învrăjbit cu Tegeea.

189 Thornax – localitate în nord-estul Spartei: Pausanias, *op. cit.*, III, 10, vorbește la rîndul lui despre această întîmplare, specificînd însă că aurul era destinat statuiei lui Apollo din Amyclai. Nu este exclus ca aurul, sau însăși statuia lui Apollo, să fi trecut ulterior la Thornax.

190 În text: ζῴδια, care înseamnă nu numai figuri de animale, ci și de plante. Craterul a fost văzut de Herodot în templul Herei din Samos. Vezi cartea I, cap. CCXIII și cartea a II-a, cap. IV și CXLVIII.

191 În tot acest capitol e vizibil că Herodot înclină să accepte versiunea celor din Samos.

192 Neînțelegerea adevăratului sens al oracolelor era adesea dată ca motiv principal în producerea unor nenorociri (vezi și Studiul introductiv, p. LXXXIX).

193 Ἀναξυρίδες – un fel de pantalon strîmt, asemănător celui în care sînt înfățișați dacii de pe columna lui Traian. Perșii, munteni în majoritatea lor, nu purtau pantalonul larg adoptat de orientali în general. Vezi și D. I. Ghica, *op. cit.*, I, p. 119.

194 Xenofon, *Cyropaedia*, cartea, I, 2, 3; a V-a, 2, 16 și a VII-a, 5.

195 Vezi cartea a VII-a, cap. LXXII. Grecii numeau syrieni pe cappadocieni, căci această populație, înainte de a ocupa regiunea muntoasă a Cappadociei, locuise în ținuturile Syriei.

196 În limba greacă a secolului al V-lea, *perșii* erau în mod curent numiți *mezi*. Vezi nota 517 la cartea a IV-a.

197 Cilicia, astfel descrisă de Herodot, este mult mai largă decît hotarele Ciliciei de mai tîrziu, întinzîndu-se la nord de munții Taurus și la vest de fluviul Eufrat (vezi harta de la sfîrșitul volumului). Izvoarele Halysului erau presupuse mult mai spre sud decît sînt în realitate.

198 Vezi nota 468 la această carte.

199 Distanța dintre gura Halysului și marea insulei Cipru (respectiv de la vărsarea Halysului și pînă la cea a Kydnosului) este de aproximativ 600 km și, în consecință, imposibil de străbătut pe jos în cinci zile (cf. cartea a II-a, cap. XXXIV).

200 În acest capitol Herodot reia relatarea motivelor care l-au determinat pe Cyrus să intre în Cappadocia. Herodot nu mai pomenește acum de grija lui Cresus cu privire la expansiunea persană (vezi cap. XLVI). În schimb, revine la propriile pretenții de expansiune ale lui Cresus (vezi și nota 106 la această carte). Discuția cu privire la motivarea dată de Herodot evenimentelor istorice se află în Studiul introductiv, p. XC.

201 Astyages era fratele soției lui Cresus numită Aryenis. Vezi mai jos nota 207.

202 Ceva mai departe (în cap. CVI), Herodot, povestind invazia în Asia a sciților, menționează că au fost alungați din Media tocmai de acest Cyaxares. Prin urmare, în capitolul de față ar fi vorba de o revenire în Media a unui grup de sciți, aparținînd celor alungați. Aici avem de-a face cu o anticipare în povestire.

203 Această poveste, sub altă formă, se repetă în capitolul CXIX al cărţii I, în care se relatează pedepsirea lui Harpagos de către Astyages. Motivul nu era străin nici mitologiei greceşti (mitul lui Thyestes, cel al lui Tantalos).

204 Bătălia a avut loc la 28 mai 585 î.e.n. Ph. Legrand optează însă pentru data 610 î.e.n. (Ph. Legrand, *op. cit.*, cartea I, p. 73, nota 2).

205 *Syennesis* pare că nu era un nume propriu, ci un titlu, ca, de pildă, *faraonul* la egipteni, sau *candaules* la lydieni. Vezi nota 26 la cartea aceasta. Cf. cartea a VII-a, cap. XCVIII.

206 Vezi cap. LXXVII şi CLXXXVIII din cartea I. *Labynetes* este una şi aceeaşi persoană cu regele babilonian *Nabonides* (Nabunaid – vezi Notiţa istorică, p. 11). Acest Labynetes a fost învins de Cyrus cînd Babilonul a căzut sub puterea persană (în anul 539 î.e.n.). Adevărul istoric e că, pe vremea războiului medo-lydian, Labynetes nu putea să domnească încă. Numele nu reprezintă însă în nici un caz transcrierea numelui lui Nabucodonosor – care a preluat domnia Babilonului în anul 604 î.e.n., predecesor de scurtă durată a lui Nabonides – cum s-a crezut de unii cercetători.

207 Alyattes, părintele lui Cresus. Prin urmare, Aryenis, sora lui Cresus, lua în căsătorie pe Astyages, fiul lui Cyaxares, viitorul rege al Mediei. Cum se va vedea în cele ce urmează, Astyages a devenit bunicul lui Cyrus.

208 Podurile peste Halys se aflau nu departe de Sinope, aproape de litoralul Mării Negre.

209 Herodot vrea să spună că în acest ultim caz, debitul de apă al fluviului fiind acelaşi ca la început, la reîntoarcere era de presupus că lydienii urmau să presteze o muncă egală cu cea dintîi.

210 Pteria era regiunea unde la sfîrşitul mileniului al II-lea î.e.n. înflorise puterea hittită, cu marele centru Bogaz-Kioi. În epoca greco-romană, numele Pteria era dat chiar pentru aşezarea orăşenească care fusese Bogaz-Kioi.

211 Lydienii îşi rezervau cinstea de a lupta numai călare. Ca trupe pedestre, angajau de obicei mercenari greci sau carieni. Vezi şi cap. XXVII al cărţii I ; cf. Mimnermos, fr. 13, ed. Diehl[3] : „Lydienii care luptă călare".

212 Sînt trei localităţi cu numele Telmessos în Asia Mică : în Lydia, Lycia şi Caria. Nu se ştie despre care din cele trei este vorba. Cea mai renumită era cea din Lycia. Telmessienii pretindeau că neamul lor coboară din Apollo. Locuitorii oraşului Telmessos îşi făcuseră o deosebită faimă ca tălmaci de vise. Cf. Cicero, *De divinatione* (Despre divinaţie), I, 42.

213 Anticipare, ca atîtea altele presărate de-a lungul povestirii herodotice, de pildă, cea din cartea I, cap. LXXXIII.

214 În cartea a V-a, cap. CI, Herodot menţionează în această cîmpie şi apele rîului Pactolos, în care era nisip aurifer (cf. şi cartea I, cap. XCIII). O străveche legendă povesteşte că în apele acestui rîu fusese aruncat regele frigian Midas, blestemat de Dionysos ca tot ce atingea să se transforme în aur.

215 E vorba de muntele Dindymon, din Frigia.
216 E vorba de Cybele, *Dea Mater* a frigienilor, socotită divinitate protectoare a muntelui. Cybele era socotită totodată şi divinitatea tutelară a Frigiei.
217 Vezi cap. CXXIII şi urm. din această carte. Acelaşi personaj.
218 În planul strategic al acestei bătălii, rolul cavaleriei persane era să intervină abia la urmă, în toiul zăpăcelii generale, care se sconta că avea să cuprindă oştirea lydiană
219 Prin urmare, lui Cresus, deşi asediat de perşi, îi rămînea totuşi o posibilitate să comunice cu exteriorul. Această posibilitate o avea probabil prin vestul cetăţii.
220 Capitolul LXXXII deschide o largă paranteză care prelungeşte inutil povestirea asediului Sardesului.
221 Thyreea era o parte din regiunea de coastă, numită Kynuria, la sud de Argolida. Kynuria, aflîndu-se între hotarele Laconiei şi Argolidei, a fost veşnic un măr al discordiei. Vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XLI.
222 Capul din faţa insulei Cythera. Regiunea despre care este aci vorba se află în sud-estul Peloponesului, la sud de bazinul fluviului Eurōtas.
223 Grup de insule minore în jurul Cytherei, astăzi Cerigo.
224 Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXXVIII, 5, confirmă faptul pomenit de Herodot.
225 La căderea nopţii, argienii n-au putut să vadă pe ultimul supravieţuitor al spartanilor.
226 În semn de doliu.
227 Vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XLI, cu privire la aceeaşi problemă ; în anul 420 î.e.n., luptele pentru Thyreea între Argos şi Sparta continuau încă.
228 Vezi acelaşi motiv al luptei individuale la Titus Livius, *De la fundarea Romei*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1959, cartea I, cap. XXIV şi urm. (povestea Horaţilor şi a Curiaţilor). Despre moartea lui Othryadas, în literatura greacă au circulat diverse versiuni ; Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XX, povesteşte că Othryadas ar fi fost ucis mai tîrziu de Perilaos, fiul lui Alkenor.
229 Mard – cf. capitolul CXXV al acestei cărţi, paragraful cu privire la triburile perşilor. Marzii erau un trib nomad.
230 Rege din dinastia Heraclizilor, răsturnată de cea a Mermnazilor. Vezi tot în această carte, cap. VII.
231 Vezi nota 25 la această carte. Leul era socotit animal sacru în Lydia, închinat lui Heracles Sandon (zeitatea Soarelui), cît şi cultului Cybelei. Ph. Legrand, *op. cit.*, cartea I, p. 83, nota 4, remarcă că nu este exclus ca plimbarea leului în jurul zidurilor cetăţii să însemne de fapt consacrarea oraşului divinităţii Heracles Sandon. Sardesul avea şi pe monede bătută efigia unui leu.
232 Cu privire la a doua cucerire a Sardesului în acelaşi chip (în anul 213 î.e.n.), vezi Polybios, *Istoria*, cartea a VII-a, cap. XV.
233 Adică şi partea de jos şi cea de sus, inclusiv acropola oraşului. Nu se ştie dacă acropola (cetăţuia oraşului) era sau nu inclusă în zidul de incintă al cetăţii.

234 În anul 546 i.e.n. Cf. Xenofon, *op. cit.*, VIII, 2.
235 Se pare că numărul de paisprezece (de două ori şapte) avea în antichitatea orientală o oarecare însemnătate, legată de cultul Soarelui, cum se poate vedea şi cîteva rînduri mai jos, cînd pe rugul lui Cresus sînt urcaţi paisprezece tineri lydieni (de două ori cîte şapte). Vezi O. Gruppe, *Griechische Mythologie*, vol. II, p. 939.
236 Idee remarcabilă, aparţinînd desigur lui Herodot. Împrejurările în care se afla Cresus explică oarecum atribuirea acestei idei regelui lydian.
237 Vezi Studiul introductiv, p. XCII.
238 Adică porţile incintei orăşeneşti care fusese cucerită de perşi. Perşii îşi aveau taberele în afara acestei incinte.
239 D. I. Ghica, *op. cit.*, cartea I, p. 159, nota 2, face observaţia că Herodot a urmat în capitolul XC o altă tradiţie decît cea din cap. LXXXVII. Pentru mentalitatea antică nu e însă ciudat ca un adorator al unei zeităţi să-i reproşeze o atitudine neleală. Prin urmare, este inutil să se considere povestirea lui Herodot lipsită de unitate.
240 Vezi capitolul XIII, cartea I. În realitate, Gyges era al patrulea strămoş al lui Cresus : Gyges, Ardys, Sadyattes, Alyattes, Cresus.
241 Epitet pentru Apollo : Λόξιας în limba greacă înseamnă „oblic", „echivoc". Epitetul *Loxias*, pentru zeul Apollo, aminteşte desigur echivocul oracolelor pythice. Cf. Sofocles, *Oedip rege*, v. 410, 813.
242 În textul grec Μοῖραι Parcele : Clotho, Lachesis, Atropos ; în mitologia greacă, Parcele erau socotite divinităţile care hotărau soarta fiecărui om şi care întrerupeau firul vieţii.
243 Ellada (în gr. ('Ελλάς) ca şi în cap. XXVII al acestei cărţi, denumire ce include totalitatea elenilor, atît a celor din Europa, cît şi a celor din Asia Mică.
244 Vezi cap. LII şi nota 121 la cartea I şi cap. LIX la cartea a V-a.
245 Din tonul de siguranţă cu care vorbeşte Herodot despre aceste „vaci de aur" din Efes, probabil un dar al lui Cresus pentru marele templu al zeiţei Artemis, rezultă că ele erau foarte cunoscute în antichitate.
246 Templul Athenei de la Delfi se afla în faţa templului lui Apollo (πρὸ νάῳ). De aici epitetul de Athena Pronaia. Vezi şi Pausanias, *op. cit.*, cartea a X-a, cap. VIII.
247 Cf. cartea a VI-a, cap. XIX, unde se povesteşte jefuirea acestui templu de către perşi în anul 494 i.e.n.
248 În cap. XLVIII din cartea I, Branchizii, care fuseseră consultaţi de Cresus (cf. cap. XLVI), sînt înfăţişaţi în rîndul celor ce n-au putut da răspunsuri exacte. Totuşi, după cum se vede din acest capitol, şi ei au primit daruri de o mare valoare din partea regelui Lydiei.
249 Aceeaşi informaţie la Plutarh, *Viaţa lui Themistocles*, cap. XXXII.
250 „Mărăcinele" era un instrument de tortură cu ţepi.
251 Mormîntul lui Alyattes a fost descoperit pe malul drept al rîului Hermos, lîngă ruinele vechiului Sardes. În interiorul movilei se află o cameră sepulcrală căptuşită cu blocuri de marmură. Descrierea lui Herodot, care a văzut monumentul, este corectă. Despre monument, vezi Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art*, V, pp. 265–274.
252 Despre acest obicei caracteristic orînduirii comunei primitive, vezi citatul din Fr. Engels, la nota 461.

253 Rămășiță de matriarhat. Vezi M. O. K o s v e n, *Introducere în istoria culturii primitive*, Editura Științifică, București, 1957, p. 106.
254 Astăzi se numește Mermerghiol – (în turcește) „lacul cu marmură". În jurul acestui lac, pomenit și în *Iliada*, cîntul XX, v. 392, se află pînă astăzi ruinele mormintelor regilor Lydiei. S t r a b o, *op. cit.* cartea a XIII-a, cap. IV, descriind lacul, specifică faptul că pe malurile lui se ridica și un templu al lui Artemis. Blocurile de marmură de la care își trage astăzi numele „lacul lui Gyges" provin de la acest templu.
255 Informația lui Herodot este exactă. Lydienii și frigienii au bătut cele mai vechi tipuri de monedă cunoscute in istoria numismaticii, imitate ulterior și de greci (secolul al VII-lea î.e.n.). Apariția monedei în aceste regiuni a fost determinată de necesitățile comerțului deosebit de extins – vezi C o r n e l i u S e c ă ș a n u, *Numismatica antică*, Monete grecești, București, 1939, p. 24.
256 Rege legendar al Lydiei, socotit fiu al pămîntului (conceput ca divinitate feminină) și al lui Zeus. Pentru numele Atys, vezi mai sus nota 95.
257 În grecește πεσσοί pietricele ovale cu care se juca un joc similar jocului de dame. Jocul este menționat și în *Odiseea*, cîntul I, v. 107.
258 În acest paragraf este vorba despre cunoscuta tradiție antică care se referă la originea lydiană a etruscilor (tyrrhenienii). Vezi discuția la S k u t s c h, loc cit., col. 731–732. Vezi și V l. G e o r g h i e v, *Despre originea etruscilor*, VDI, 1952, 4, pp. 133–141 și Исследования по сравнительно — историческому языкознанию, Moscova, 1958, pp. 184 și urm.

Vl. Gheorghiev socotește pe etrusci indo-europeni, originari din Troada. Cînd Herodot spune că lydienii au ajuns „la umbri", nu trebuie înțeles teritoriul Umbriei clasice, ci un teritoriu mult mai vast, cuprinzînd aproape toată Italia centrală, unde unitatea de cultură preetruscă a fost dovedită din punct de vedere arheologic. În cartea a IV-a, cap. XLIX, Herodot numește umbrice pînă și regiunile lombarde.
259 Cu această ultimă remarcă se încheie prima parte a cărții I. Cuceritorii ionienilor au fost la rîndul lor cuceriți de perși. Urmează istoria perșilor cu care ionienii au venit de aici înainte în contact direct.
259 bis Prin Asia de sus, Herodot înțelege regiunile din sudul lacului Van și nordul Mesopotamiei.
260 Realitatea istorică este că asirienii n-au dominat niciodată în mod absolut triburile mezilor. În timpul regelui asirian Așșurbanipal (669–626 î.e.n.), triburile mede s-au reunit sub o singură conducere și n-au mai acceptat nici un fel de amestec asirian în treburile lor. Vezi mai jos nota 267 și Notița istorică, p. 8. Succesiunea asirieni, mezi, perși în dominația Asiei de sus (ἡ ἄνω 'Ασίη) era un loc comun în istoriografia veche greacă, întîlnit și în Περσικά (Persica) a lui Ctesias. Vezi F. J a k o b y, *Ktesias*, in P a u l y-W i s s o w a, *Real-Enziklopädie*, col. 2041.
261 Evreii, egiptenii, babilonienii.
262 Obiceiul era oriental, foarte des pomenit în poveștile Orientului.
263 C t e s i a s, Περσικά (Persica excerpta, la F o t i o s, Βιβλιοθήκη *Bibliotheca*, 365) a descris pe larg așezarea Ecbatanei (gr. 'Άγβάτανα) actualmente Hamadan, la granița dintre Iran și Irak. P h. L e g r a n d, *op. cit.*, cartea I, p. 110, presupune că descrierea Ecbatanei, așa cum

poate fi citită la Herodot, provine dintr-un izvor atenian, grec în orice caz. D. I. G h i c a, *op. cit.*, cartea I, p. 179, nota 2, urmînd pe Rawlinson, crede că Ecbatana, pomenită de Herodot, nu este actualul Hamadan, ci ruinele de la Takti-Soleiman, aproape de țărmul Mării Negre, care corespund mai bine descrierii lui Herodot.

264 Cf. nota 235 ; vezi și cap. CLXXXI la această carte.

265 60 de stadii probabil, dacă e vorba numai de incinta acropolei, nu de marea incintă a orașului. Marea incintă ateniană avea aproximativ 175 de stadii ; de cifra aceasta s-ar apropia cifra dată de D i o d o r, XVII, 110, cînd vorbește despre incinta Ecbatanei : 150 de stadii.

266 D. I. G h i c a, *op. cit.*, cartea I, p. 181, traduce greșit pe ἅπασι -„față de oricine", adică risul și scuipatul sînt considerate la perși o necuviință față de *oricine,* nu numai față de rege.

267 Unificarea triburilor de mezi și întărirea puterii lor a început de fapt încă de pe timpul regelui asirian Asarhaddon (681–669 î.e.n.), predecesorul lui Așșurbanipal. Vezi Notița istorică, p. 8.

268 Tribul magilor era cel mai de vază din toate. Din acest trib se alegeau preoții unui colegiu sacerdotal, așa cum la evrei se alegeau din tribul leviților. Sub dinastia Sassanizilor, magii au devenit organizatorii religiei oficiale perse, mazdeismul. P. M a s s o n și L o u i s e M o r i n, *Mitologia Persiei vechi,* în *Mythologie Générale,* publicată de F. G u i r a n d, Larousse, Paris, 1935, p. 288.

269 Herodot includea ținutul Babilonului în Asiria, de aceea se simte aci dator să precizeze : asirienii din Ninive. Vezi Notița istorică, p. 4.

270 Este vorba de marile tulburări interne care au dus la destrămarea regatului asirian al lui Așșurbanipal, în jurul anilor 635–630 î.e.n. Despre sfîrșitul regatului asirian, vezi Notița istorică p. 7.

271 Știre transmisă numai de Herodot. Izvoarele orientale nu vorbesc nimic de acest dezastru al mezilor în lupta cu asirienii.

272 Cf. cartea I, cap. LXXIV și nota 204.

273 Adică la răsărit de fluviul Halys.

274 Cf. mai sus nota 46. Vezi cap. XIV și XVI din cartea I, cît și cartea a IV-a, cap. XI–XV.

275 Informația lui Herodot referitoare la năvălirea sciților în Asia „pe urmele cimmerienilor" (sfîrșitul secolului al VIII-lea, circa 705 î.e.n) nu este întru totul exactă, ținînd seama de datele inscripțiilor cuneiforme. Drumul pe unde au năvălit sciții în Asia (regiunea răsăriteană din masivul Caucazului, de-a lungul coastei răsăritene a Caspicei) nu corespunde celui pe unde au venit cimmerienii (regiunea centrală din masivul Caucazului), lucru pe care, de altfel, Herodot îl menționează mai jos, în cap. CIV. Vezi L e h m a n n-H a u p t, loc. cit., col. 405. Invazia scită în ținuturile centrale ale Asiriei a început în jurul anilor 630–625 î.e.n., cu treizeci de ani aproximativ înaintea căderii Ninivei sub mezi (vezi cap. CVI, cartea I și nota 284). Despre sciți („așguzai", „iskuza", în inscripțiile cuneiforme) și regele lor Protothyes (Bartatua), tatăl acestui Madyes (Matyes, la Strabo), pomenesc inscripțiile cuneiforme din timpul lui Asarhaddon (681–669 î.e.n). L e h m a n n-H a u p t, loc. cit., col. 404. Acești „sciți" se pare că erau „sacii", împinși la rîndul

lor de massageți (cartea a IV-a, cap. XI). Vezi nota 2 la cartea a IV-a și Notița istorică, pp. 5–6.

276 Marea de Azov.

277 Vezi mai jos, cap. CX, precum și cartea a IV-a, cap. XXXVII.

278 Adică prin nordul masivului Caucaz și pe țărmul răsăritean al Mării Caspice.

279 Herodot includea în Syria anumite părți din Palestina (Iudeea și ținutul filistenilor). Vezi cartea a III-a, cap. V și cartea a VII-a, cap. LXXXIX.

280 Oraș al filistenilor din Palestina, între Gaza și Azot, la șaptezeci de km de Ierusalim.

281 Divinitate reprezentată ca fiind jumătate femeie, jumătate pește, numită în Ascalon *Derketo*. Cf. D i o d o r, cartea a II-a, cap. IV.

282 La Paphos. Cf. P a u s a n i a s, cartea I, cap. XIV, 7 (vezi cap. CXXXI la această carte cu privire la o Afrodită Uranie de la perși). R. Dussaud a contestat însă contingența între Afrodita din Paphos și zeitatea din Ascalon, demonstrînd că Afrodita din Paphos nu era de origine semită, ci o străveche divinitate indo-europeană, bine ilustrată în aria miceniană (în „Revue d'histoire de la religion", 1916).

283 Asupra caracterului acestei boli s-au făcut diferite presupuneri (cf. și cartea a IV-a, cap. LXVII). Era probabil vorba de o efeminare excesivă în înfățișarea fizică la unii bărbați aparținînd triburilor scite. G. D u m é z i l, *Les „énarées" scythiques et la grossesse de Narte Hamyc,* în „Latomus", V, 1946 (Mél. Heuten), pp. 249–255, explică că Herodot a conexat aici o tradiție scitică autentică despre „pedeapsa" venită din partea Afroditei, cu jefuirea templului de la Ascalon, fapt istoric sigur.

284 Căderea Ninivei sub mezi a avut loc în anul 612 sau 607–606 î.e.n. Babilonul însă nu a fost cucerit de mezi, căci marele oraș reușise anterior anului 612 să se desprindă de sub dominația asiriană, în timpul lui Nabopalassar, rege chaldean, care, dimpotrivă, se aliase cu Cyaxares în lupta împotriva Ninivei (cf. cartea I, cap. CLXXVIII și nota 410).

285 Vezi Studiul introductiv, p. LXVII.

286 Rangul lui Cambyses nu era totuși al unui nobil de rînd. Cambyses era rege al Anzanului, așa cum fusese și tatăl său, Cyrus, după numele căruia a fost chemat și băiatul regăsit. Vezi mai jos nota 289. Regatul Anzanului depindea însă de puterea dinastiei mede. Vezi Notița istorică, p. 9.

287 *Kyno* înseamnă cățea. Numele *Spako,* după Herodot, este med. Despre legenda legată de numele *Spako,* vezi cap. CXXII, cartea I. O legendă asemănătoare s-a ivit în jurul nașterii lui Romulus și Remus. Copiii Rheei-Silvia au fost crescuți de o femeie numită *Lupa,* pretind cei care interpretează datele despre copilăria întemeietorului legendar al Romei. Desigur, legenda alăptării unui personaj celebru de o cățea sau o lupoaică este mai veche decît interpretarea raționalistă a celor care văd în animalul (la origine sacru) o femeie purtînd numele animalului respectiv. Legenda are la bază un element totemic și este comună neamurilor indo-europene.

288 Cf. povestea lui Romulus și Remus la T i t u s-L i v i u s. *De la fundarea Romei,* cartea I, cap. IV.

289 Numele *Cyrus*, a fost dat copilului după bunicul său, tatăl lui Cambyses, cînd copilul a fost recunoscut. Numele purtat mai înainte vreme de Cyrus este necunoscut lui Herodot.
290 Spionii, sau chiar inspectorii oficiali ai marelui rege, care roiau pe tot cuprinsul regatului persan, purtind porecla de „ochii și urechile regelui" ; cf. mai sus cap. C.
291 Copilul, în joacă, îndeplinea toate funcțiile regești și se înconjura de demnitari obișnuiți curții.
292 Băiatul lui Artembares nu făcea parte din ceata micilor tovarăși de joacă ai lui Cyrus, avînd un alt rang social. Herodot nu povestește cum de-a ajuns să se amestece cu ceilalți copii, dar o dată intrat în cercul lor, copiii i-au pretins, cum era și firesc, să se joace la fel cu toți.
293 Recunoașterea, după cum se vede din povestire, nu se petrece după semne exterioare. Cyrus este izbit de istețimea băiatului, istețime care apoi atrage atenția asupra fizionomiei lui (nu invers, în ordinea în care relatează textul). Este al treilea fel de „recunoaștere", după clasificarea lui A r i s t o t e l, în *Poetica*, XVI, 1455 a.
294 Cf. cap. CXIII, unde este vorba de „gărzi" (δορυφόροι) și nu de eunuci. În fața regelui, Harpagos schimbă într-adins persoana celor trimiși să se asigure de moartea copilului. Eunucii erau socotiți în antichitate slujitori de perfectă încredere.
295 În legătură cu povestea lui Harpagos, vezi mai sus nota 203.
296 Întreg acest pasaj vorbește despre credințele celor vechi cu privire la traducerea în realitate a prezicerilor. Uneori, în viață, susțineau magii, faptele prezise se adeveresc pe o scară foarte redusă. Acest lucru, credeau ei, se întîmplă mai ales cu prezicerile din vise.
297 Cyrus, de fapt, nu se *întoarce* în casa tatălui său, unde nu locuise niciodată. Aci nu-i vorba decît de un anumit mod de exprimare.
298 Cf. J u s t i n, *Epitomata*, I, 4 și mai sus, la această carte, notele 287, 288. Cîinele, la popoarele antice din Iran, era socotit un animal sacru, consacrat lui Ormuz (Ahuramazda).
299 Vezi mai sus nota 286. Regatul lui Cyrus, care purta numele Anzan, se întindea parte în actuala Persie, parte în Elam (vezi harta de la sfîrșitul volumului). Prin urmare, cele povestite aci de Herodot nu s-au putut petrece în acest fel, Cyrus fiind el însuși rege.
300 Tribul pasargazilor era cel mai de vază ; din acest trib descindea familia lui Cyrus, Ahemenizii, căreia, de altfel, îi aparținea, prin altă ramură, și urmașul lui la tron, Darius. Triburile următoare, înșirate aci, sînt probabil cele asupra cărora Cyrus și-a extins puterea la începutul domniei sale. Teritoriul populat de aceste triburi, cuprins între Oxos și Oceanul Indian, era destul de întins. Afirmația lui Herodot că toți aceștia erau perși este puțin sigură.
301 Este vorba de dinastia lui *Perseus din Argos ;* cf. cartea a VII-a, cap. LXI și cap. CL. Apropierea de nume, *Perseus, Persia*, este eronată. Despre Perseus, vezi și cartea a II-a, cap. XCII.
302 Lupta între Cyrus și Astyages nu s-a desfășurat așa de simplu cum o înfățișează Herodot. Coroborind știrile din operele lui Ctesias, Strabo, Nicolae din Damasc, se știe că această luptă a durat timp de trei ani.

cu succese alternative. Astyages a capitulat, în cele din urmă, fiind trădat. Capitularea lui Astyages a avut loc în anul 550 î.e.n.

303 Informaţia (unică în literatura istorică antică), dată aci de Herodot, este exactă. Marea inscripţie săpată în stînca de la Behistun confirmă că această răscoală a avut într-adevăr loc în primii ani de domnie a lui Darius. Şeful răscoalei era un anume Phraortes, care se pretindea coborîtor din neamul lui Cyaxares. Prins în cele din urmă, Phraortes a fost ucis în chinuri groaznice, iar revolta reprimată cu cruzime. Concomitent cu răscoala mezilor, Darius a înăbuşit şi o răscoală a babilonienilor.

304 Religia vechilor perşi nu era antropomorfică, ca a grecilor, explică aici Herodot. Într-adevăr, religia perşilor vechi se baza pe principiul dualismului binelui şi al răului, fiind o religie care adora principii abstracte. Această religie s-a contopit însă cu credinţe despre elementele naturii şi cu un străvechi cult al focului.

305 Identificare între denumirea divinităţii persane Diaus (= Cer) şi Zeus al grecilor. Zeul suprem al perşilor, întruchipînd principiul binelui, era Ormuz (Ahurumazda), căruia se credea că îi aparţine creaţia cerului, dar nu se confundă cu el. Aceeaşi identificare poate fi întîlnită şi la Diogenes Laertios, Βίοι φιλοσόφων (Vieţile filozofilor), I, 8 ; Ahriman, întruchiparea principiului răului şi întunericului, este, în schimb, identificat cu Hades *(ibidem)*.

306 Vezi mai sus nota 304. În religia perşilor, cultul focului avea preponderenţă asupra celorlalte elemente ale naturii. *Atar* (focul), în mitologia persană, a devenit fiul lui Ormuz şi sprijinitorul tatălui său în lupta acestuia cu Ahriman.

307 Vezi mai sus nota 281.

308 Mithras, la perşi, era zeitatea soarelui şi adevărului, susţinătoare a lui Ormuz, principiul binelui. Afrodita, zeiţă a fertilităţii şi a apelor, sub numele de *Anaita*, avea un cult ataşat celui al lui Mithras. Herodot face aici greşeala de a extinde numele divinităţii soarelui, Mithras, şi asupra divinităţii adiacente, Anaita.

309 *Mag*, aici sinonim cu *preot*. Interesante sînt informaţiile despre magi care se desprind din Diogenes Laertios, *op. cit.*, cartea I cap. I, 2, 8, 9 ; în multe privinţe, cele relatate de Herodot se potrivesc cu textul din Diogenes Laertios.

310 *Theogonia* despre care vorbeşte Herodot nu era o cîntare referitoare la naşterea zeilor, ci o invocare a genealogiei lui Ormuz sau a lui Mithras (poate şi a altor divinităţi), în genul unei litanii.

311 Cf. Tacitus, *Despre originea şi ţara germanilor*, cap. XXI, 2.

312 Textul e incert aci.

313 Boli de piele : lepra – ulceraţii grave ale pielii ; boala albă, *vitiligo* – pete albe pe suprafaţa pielii provenite din lipsă de pigmenţi. Această din urmă boală se credea că loveşte pe cei năpăstuiţi de divinitatea soarelui.

314 Lacună în text, sensul nefiind cu siguranţă cel dat aici.

315 Sunetul *s* sau *ş* final, în numele perşilor, apare numai în transcrierea greacă. Nu este exclus ca, în pronunţare, pe vremea lui Herodot, să fi subzistat ceva dintr-o consoană finală siflantă (ipoteză formulată de Ph. Legrand, *op. cit.* cartea I, p. 139, nota 1). Cît priveşte pe *san*

(dorian) și *sigma* (ionian), inițial, transcriau două sunete diferite: *san* – șin (fenician), *sigma* – samech (fenician). *San* corespundea lui *ș*. Deoarece grecii nu-l aveau în alfabetul lor pe *ș*, *san* a căzut în desuetudine, iar sigma s-a generalizat.

316 Obiceiul relatat de Herodot, cu privire la îngroparea leșului învelit în ceară, este arhaic, păstrat pe vremea lui numai pentru personajele de vază. În Persia, cadavrul era expus în vîrful unui rug sau al unui turn, pînă era sfîșiat de vulturi. Rugul purta numele de „rugul tăcerii". Herodot poate contaminează un obicei med cu unul pers. Altfel nu se poate explica „învelirea cu ceară" în lumina celor spuse mai sus (sfîșierea cadavrului).

317 Cîinele era socotit animal sacru. Vezi mai sus nota 298.

318 Este vorba mai ales de viețuitoarele dăunătoare socotite a fi în slujba lui Ahriman, divinitatea răului, opusă lui Ormuz.

319 Povestirea din acest capitol figurează în seria povestirilor moralizante atribuite lui Esop. Vezi, de pildă, *Corpus Fabularum Aesopicarum*, I, ed. A. Hausrath, Teubner, 1959, nr. 11.

320 Pînă la această dată, orașele Ioniei, neavînd de ce se teme, nu posedau fortificații puternice exterioare.

321 Perșii nici nu denumeau altfel totalitatea grecilor decît „ionieni" *(yauna)*, incluzînd în această denumire atît pe cei din Asia Mică, cît și pe cei din Grecia continentală.

322 Orașele Myus și Priene se aflau, primul, la sud de gura Meandrului, al doilea, la nord. Ruinele acestor așezări, din cauza aluviunilor cărate de Meandru, se găsesc astăzi la o distanță apreciabilă de malul mării.

323 Efesul se afla la gura fluviului Caistros; Efesul a fost cea mai veche și mai importantă colonie ionică. Colofonul a fost fundat, ceva mai spre nord de Efes, de milesieni. Lebedos se află între Colofon și Teos; Teosul, inițial colonie eoliană (a locuitorilor din Orchomenos), a devenit cu timpul, prin amestecul populației, tot un oraș ionian. Clazomenai, la nord de Teos, este o colonie a Colofonului, iar ultimul oraș al acestei liste, Foceea, se află la intrarea nordică a golfului Smyrna. Orașul a fost colonizat o dată de foceeni și ulterior, din nou, de atenieni. Enumerarea lui Herodot, după cum se vede, pornește de la sud spre nord.

324 Nu ne putem da seama de natura acestor diferențe. Pe inscripții n-a rămas nici o urmă în sensul celor spuse de Herodot.

325 Erythrai – vezi mai sus nota 54.

325 bis Herodot face aici aluzie la faptul că perșii s-au folosit de flota orașelor comerciale feniciene împotriva orașelor grecești (vezi Studiul introductiv, p. XVI).

326 Motivul migrației ioniene a fost de o natură cu totul alta decît cea invocată aici de Herodot, și anume mișcările de triburi care au avut loc în Grecia continentală, la sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n., determinate de inegalitatea creșterii forțelor de producție. Vezi *Grecia antică*, p. 86.

327 Vezi mai sus și cap. CXLVIII. Cu privire la aversiunea atenienilor față de numele de „ionian", Herodot se referă la faptul că grecii de pe coasta Asiei se amestecaseră cu triburi localnice; avem, poate, de-a face și cu o

aluzie la supunerea acestor greci de către perşi în anul 499 î.e.n, în urma marii răscoale a Ioniei (vezi Studiul introductiv p. XXVI).
328 Cu privire la *Panionion*, vezi mai jos, cap. CXLVIII.
329 *Triopionul* era un cap care înainta departe în mare, în regiunea oraşului Cnidos. Templul de aci (Triopicul) era centrul confederaţiei dorice din Asia Mică. Numele derivă din acela al unui fondator legendar, Triopas. Vezi P a u s a n i a s, *op. cit.*, cartea a X-a, cap XI. Vezi mai jos şi nota 404. Nu se ştie cu siguranţă cărei divinităţi îi era închinat templul. Probabil lui Apollo.
330 Adică pe cei din insulele Carpathos, Syme, Calymna şi Nisyros.
331 Oraş situat în faţa Cnidosului, în partea nordică a Golfului Keramic; Halicarnasul era oraşul natal al lui Herodot.
332 Toate aceste trei localităţi se află pe insula Rhodos; la origine, ele erau vechi colonii feniciene cucerite de argieni (care erau dorieni) şi ulterior de dorieni. Aceste oraşe au format o confederaţie la sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n.
333 Insulă la intrarea în Golful Keramic.
334 Cauza adevărată a excluderii Halicarnasului din confederaţia doriană a fost faptul că oraşul avea o populaţie amestecată, în care predominau ionienii, şi nu dorienii. În Halicarnas se aflau, de asemenea, mulţi carieni care se înrudiseră cu grecii. Cf. Studiul introductiv, p. LVIII cu privire la familia lui Herodot.
335 Aluzie la tradiţia care povestea că ionienii au locuit înainte de epoca marilor migraţii în nordul Peloponesului – de unde au fost siliţi să emigreze în Asia Mică de către ahei, izgoniţi la rîndul lor din Laconia şi Argolida cu prilejul venirii dorienilor.
336 Rîu din Ahaia, în nordul Peloponesului. Un rîu omonim (azi Crati) se află în Italia meridională, vărsîndu-se în golful Tarentului.
337 Numărul doisprezece era probabil socotit sacru. Vezi cartea a II-a, cap. CIX. Toate aceste localităţi menţionate aici de Herodot se găsesc în Ahaia, pe coasta de nord a Peloponesului.
338 Abanţii erau la origine un trib tracic aşezat din vremuri străvechi în Eubeea. Din Eubeea emigraseră în Chios, unde se amestecaseră cu localnicii.
339 „Minyenii" din Orchomenos (în Beoţia) erau renumiţi pentru bogăţiile ce le posedau, renume confirmat de săpăturile recente de la Orchomenos. Controversa ştiinţifică despre apartenenţa minyenilor la grupul eolic sau la cel ionian al grecilor dăinuie pînă astăzi.
340 Cadmeenii – vezi mai sus nota 133. Aici însă, prin „cadmeeni", Herodot înţelege pe coloniştii din Priene, numită ulterior Cadmeea; driopii, din regiunea Driopida (vezi mai sus nota 135), locuiau la poalele munţilor Oeta; focidienii, locuitori ai Focidei de pe continentul european; moloşii şi pelasgii din Arcadia erau populaţii preelenice din Pelopones. Arcadia era regiunea muntoasă a Peloponesului, unde locuitorii îşi găseau refugiu în faţa năvălitorilor; „dorienii" din Epidauros erau probabil ionieni, izgoniţi ulterior de dorieni.
341 Prytaneul era locul (vatra) unde ardea focul sacru al oraşului pe altarul zeiţei Hestia. Cînd se întemeia o colonie, cei care plecau luau de aci foc pe care-l duceau în viitoarea lor reşedinţă pentru a marca depen-

dența de locul de unde porneau. Herodot raportează aici obiceiul la acele vremuri cînd prytaneul, sediul administrativ al orașului, nu putea să existe încă.

342 Se pare că în acest obicei se strecura și o superstiție : dacă soția ar fi chemat pe nume bărbatul ce-o luase în căsătorie, exista credința că ar fi atras asupra-i duhurile rele. Cu privire la această tradiție, vezi și Pausanias, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. II și III.

343 Homer, *Iliada*, cîntul II, v. 876 și cîntul VI, v. 155, pomenește pe acest șef lycian.

344 Codros, fiul lui Melanthos, originar din familia Neleizilor, care s-au refugiat în Attica cu prilejul invaziei triburilor dorice. Pentru întemeietorul dinastiei Codrizilor în Attica, vezi cartea a V-a, cap. LXV. Cauconii, întocmai ca pelasgii și lelegii, erau preelenici. În Grecia europeană, cauconii ocupau ținutul Messeniei, adică regiunea Pylosului (sud-vestul Peloponesului) unde a înflorit puterea Neleizilor.

345 Apaturiile erau o sărbătoare a fratriilor din Attica, timp în care se consemnau în scripte numele noilor născuți. Apaturiile țineau trei zile in luna Pianepsion (în anotimpul de toamnă) : *dorpia* (cînd avea loc un mare banchet), *anarrysis* (aducerea jertfelor divinității comune) și *kureotis* (inscrierea numelor).

346 Munte situat pe teritoriul orașului Priene, în nordul peninsulei (vezi harta).

347 Poseidon din Helike, oraș menționat de Herodot mai sus, la cap. CXLV, ca făcînd parte din confederația ioniană din Ahaia. Helike era centrul confederației din Ahaia, fiind socotit sediu sacru sub protecția lui Poseidon. Aci se întrunea consiliul confederației (Panionion). Helike, în urma unui cutremur, a fost inundat de apele mării, iar templul lui Poseidon reconstruit în Asia, la Panionion (aproape de Priene).

348 Herodot se gîndește la comunitatea denumirilor pentru sărbătorile grecești, nume terminate in – a (– α) și o compară cu cea a numelor perșilor, terminate în – s (– ς). Vezi mai sus, sfîrșitul cap. CXXXIX. Ph. Legrand, *op. cit.*, cartea I, p. 147, nota 3, socoate această observație ca o notă marginală, introdusă ulterior în text.

349 Aceste orașe aparțin Eolidei asiatice, care se întindea în regiunea fertilă cuprinsă între gurile rîurilor Hermos și Caicos, începînd din dreptul golfului Smyrna și pînă la gura Evenosului. Enumerarea lui Herodot nu ține seamă, de astă dată, de poziția geografică a coloniilor eoliene, nici nu include toate așezările eoliene de pe coasta Asiei Mici. Smyrna, principala și cea mai veche colonie eoliană, este dinadins omisă din lista „celor unsprezece" orașe.

350 Pe vremea lui Herodot, Smyrna, inițial oraș eolic, avea o populație ionică.

351 Teritoriul Idei se întindea de la golful Adramyttion pînă spre Propontida, corespunzînd anticei Troada.

352 Cele cinci cetăți din Lesbos pomenite de Herodot fără să le mai denumească erau : Methymne, Antissa, Eresos, Pyrrha și Mytilene. Despre Arisba nu se știe unde era localizată (poate în apropierea Methymnei, dacă a fost cucerită de locuitorii Methymnei).

353 Grup de insule mici aflate între coasta insulei Lesbos și cea a Asiei Mici. Erau, de fapt, circa 40 la număr. Ele sînt menționate, printre alți istorici, și de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a XIII-a, cap. LXXVII.

354 În cadrul sobrietății generale care domnea la Sparta, un atare veșmînt putea într-adevăr să apară drept o curiozitate.

355 Oratoria la eleni a înflorit pe coastele Asiei Mici, foarte de timpuriu, iar tradițiile oratorice locale s-au contopit cu vremea în programul unei faimoase școli retorice numită „școala asiatică", care s-a dezvoltat în secolul I î.e.n. și în secolele I–II e.n.

356 Pentecontera era un vas care dispunea de cincizeci de vîsle, așezate într-un singur șir pe ambele laturi ale corăbiei. Vasul avea dimensiuni foarte mari, însă era un vas ușor, care nu putea servi la operații de război.

357 Referitor la concepția perșilor despre puterea unui popor – cf. mai sus, cap. CXXXVI.

358 Este vorba de *piața publică* (ἀγορά) în care se ținea adunarea poporului (ecclesia). Cyrus vorbește aci despre orașele grecești în general. Avînd în vedere că mai jos Herodot pomenește și de tranzacțiile comerciale, străine obiceiurilor persane, trebuie înțeles că Cyrus acoperea cu disprețul său și aceste tranzacții.

359 Cyrus marchează opoziția existentă între felul de viață al grecilor și cel al perșilor.

360 Fără o legătură stringentă cu cele de mai sus, Herodot amintește aci de schimbul vînzare-cumpărare din piețele grecești. Afirmația că perșii nu cunosc schimbul petrecut în piețe nu este exactă. Xenofon vorbește în *Anabasis*, în nenumărate rînduri, de „piețele" (ἀγοραί) fie și ocazionale, în care „cei zece mii" își procurau alimente pe întinsul teritoriului persan.

361 Herodot nu explică de ce Cyrus a încredințat transportul acestor bogății unui lydian, care ulterior l-a și trădat, de altfel. Numele lui Pactyes apare aci pentru prima dată în text. Bogățiile din Sardes urmau probabil să fie transportate la Ecbatana. De notat diferența pe care o face Cyrus între încredințarea atribuțiilor administrative și cele fiscale. Pactyes, familiarizat cu problemele economice din Lydia, era însărcinat cu supravegherea despăgubirilor de război.

362 Cuvinte atribuite unui vechi poet epic elen, și anume lui Stasinos. Vezi Aristotel, *Rhetorica*, 1, 1376 a : νήπιος ὃς πατέρα κτείνας παῖδας καταλείπει (e prost cel care, ucigînd tatăl, îi cruță copiii).

363 Sardesul, din punct de vedere administrativ, fusese de fapt încredințat lui Tabalos, cum s-a specificat mai sus, la cap. CLIII. Aici este vorba de o exprimare cu sens lărgit : Pactyes, care a avut pe mîna lui bogățiile Sardesului.

364 Ocupație care, cum s-a văzut mai sus, părea înjositoare în ochii perșilor. Totuși, dacă recitim sfîrșitul cap. XCIV din cartea I, vedem că lydienii nu erau cîtuși de puțin străini de ocupațiile negustorești, nici mai înainte.

365 Vezi Studiul introductiv, p. XCVIII.

366 O atare impietate se pedepsea chiar cu moartea.
367 Athena Poliuchos înseamnă Athena ocrotitoarea cetăţii (πόλις ἔχω).
368 Acest ţinut a intrat ulterior în posesia oraşului lesbian Mytilene, care aducea de aci grînele ce-i lipseau. Cf. şi cartea a VI-a, cap. XXVIII.
369 E vorba de Magnesia de pe rîul Meandru, deosebită de cea de lîngă Sipylos, munte în Lydia. Magnesia de pe Meandru era una din puţinele colonii greceşti situate de la început ceva mai departe de ţărmul mării, la circa 50 km depărtare (vezi harta).
370 Metoda aceasta de asediu aparţinea triburilor mede, care o învăţaseră de la asirieni.
371 Etruria.
372 Coasta de est a Spaniei pînă la fluviul Hebrus.
373 Regiunea litoralului Spaniei cuprinsă între Gibraltar (Coloanele lui Heracles) şi Gades. Tartessos era un ţinut colonizat de fenicieni.
374 În gr. στρόγγυλος – rotund, rotunjit. Στρόγγυλαι νῆες – vase de transport folosite de fenicieni.
375 Faptul presupune pentru locuitorii din vestul Mediteranei o informare precisă asupra evenimentelor politice din Orient.
376 Ca semn de supunere.
377 Închinarea se făcea către regele Persiei.
378 Ocuparea Foceei, părăsită de locuitorii ei, a avut loc în anul 542 î.e.n.
379 Aceste insule se află între insula Chios şi coasta Asiei Mici.
380 Corsica. În privinţa numelui grec de „Kyrnos", vezi nota 390 la această carte. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. CVI, susţine, contrar lui Herodot, că foceenii s-au oprit în Sardinia, nu în Corsica.
381 Localitate pe coasta răsăriteană a insulei Corsica, ulterior Aleria. Întemeierea Alaliei a avut loc cu aproximaţie între 565 şi 560 î.e.n.
382 Etruscii, stabiliţi în Italia, şi carthaginezii (fenicieni), stabiliţi pe coasta Africii, aveau întinse interese comerciale în bazinul Mediteranei occidentale. Anterior sosirii foceenilor, etruscii colonizaseră Corsica, iar carthaginezii Sardinia. Era normal ca sosirea foceenilor şi incursiunile lor de jaf să nu le fie pe plac nici unora, nici altora.
383 Marea Sardiniei.
384 Aluzie la lupta fratricidă între Eteocles şi Polynices, descendenţi din Cadmos: cei doi fraţi, fii ai lui Oedip, s-au luptat pentru tronul Thebei şi s-au omorît reciproc.
385 Rhegium, azi Reggio de Calabria, în sudul Italiei.
386 Ulterior, latinizată, localitatea care aparţinea teritoriului etrusc din Italia s-a numit Caere.
387 Regiune din sudul Italiei, întinzîndu-se de la Rhegium pînă spre linia care unea Poseidonia de Heracleea.
388 Hyele, latinizată Velia, localitate în Lucania, pe coasta de vest a Italiei, la sud de Paestum.
389 Ulterior, Poseidonia a devenit oraşul latin Paestum.
390 Kyrnos, fiu al lui Heracles, născut în Argos, erou eponim al Corsicei.
391 Vezi tot cartea I, cap. XXVII şi nota 71.
392 Adică localnicilor, poate şi locuitorilor din insulele învecinate.

393 Informația lui Herodot, ionian care a trăit la scurtă vreme după marele filozof antic materialist Thales din Milet, are toate șansele să fie exactă. Plutarh însă, în diatriba pe care a scris-o împotriva lui Herodot, Περὶ Ἡροδότου κακοηθείας (Despre reaua-credință a lui Herodot), cap. XV, îl acuză și în privința informației asupra obîrșiei lui Thales de „rea-credință" față de unul din cei mai de seamă oameni ai Greciei antice.

394 E vorba de locuitorii coastei de sud a Asiei Mici (vezi harta de la sfîrșitul volumului). Cu toată strădania oamenilor de știință, originea etnică a acestor populații rămîne încă necunoscută. Problema principală care se pune în legătură cu carienii îndeosebi, menționați de Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. VIII, gravitează în jurul întrebării dacă erau sau nu indo-europeni sau înrudiți cu indo-europenii (preindo-europeni). În această privință, a se vedea I. A. Tiumenev, art. cit. la nota 133 din cartea I și Vl. Gheorghiev, Исследования..., p. 164. Carienii, împreună cu lelegii, jucaseră un însemnat rol politic în regiunea Cycladelor și a insulelor din apropierea Asiei Mici înainte de cucerirea acestor insule de către greci. Caunienii ocupau un mic teritoriu între Caria și Lycia. Capitala lor era Caunos.

395 Herodot este singurul autor antic care confundă pe carieni cu lelegii. Informația cu privire la dependența carienilor – pe vremea cînd ocupau majoritatea Cycladelor – de puterea dinastiei din Creta este, în schimb, corectă. Vezi și Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. IV.

396 Mîna stîngă a războinicului intra în această curea pînă la cot.

397 Acesta era modul în care mînuiau scuturile eroii homerici. Vezi, de pildă, *Iliada*, cîntul XI, v. 29.

398 Mylasa era o localitate în Caria. Ulterior, în secolul al IV-lea î.e.n., Mylasa a ajuns capitala Cariei.

399 Oraș în Caria, situat aproape de hotarul cu Lycia, pe rîul Calbis.

400 Milyada era partea muntoasă din interiorul Lyciei.

401 Informația lui Herodot este corectă. *Lycieni* era numele sub care grecii denumeau populația Lyciei, în vreme ce locuitorii își ziceau, în inscripțiile din veacurile V–IV î.e.n., *termili* (sau *tremili*), cum susține Herodot. Vezi Vl. Gheorghiev, *op. cit.*, pp. 153 și urm. Caracterul indo-european al limbii lyciene este astăzi bine stabilit. Lycos, fiul lui Pandion, era originar din Attica, de unde fusese alungat de unchiul său Aigeus, tatăl lui Theseus.

402 Faptul povestit de Herodot denotă că această populație, prin descendența matriliniară, păstra încă o puternică rămășiță a matriarhatului. Vezi M. O. Kosven, *op. cit.*, p. 104.

403 Oraș în Caria, în sud-vestul Asiei Mici.

404 Cf. cap. CXLIV și nota 329 la această carte. Triopionul este însă un singur promontoriu al limbii de pămînt ocupată de cnidieni, nu întreg ținutul, cum susține Herodot.

405 Astăzi Golful Marmoric, la extremitatea sud-vestică a Asiei Mici.

406 Toate celelalte oracole reproduse pînă acum de Herodot erau în hexametri. Vezi Studiul introductiv, p. XXXIII.

407 E vorba de numele marelui rîu din Asia Mică, ale cărui ape se varsă în Mediterana, și, totodată, numele unui oraș din Lycia.

408 Aici este vorba de Asia Mică.
409 Vezi nota 269 la această carte, în care se arată că Herodot integra Babilonul în regatul asirian.
410 Informaţia nu este exactă ; după căderea Ninivei în anul 606 î.e.n., documentele cuneiforme atestă că dinastia domnitoare a plecat la Harran, şi nu la Babilon, care, de altfel, la aceasta dată, se desprinsese cu totul de sub dominaţia asiriană.
411 Herodot se referă aici la teritoriul împrejurimilor Babilonului, cuprins de marele zid de centură (vezi mai jos nota 414), nu la întinderea propriu-zisă a oraşului, îngrădită de un zid mai îngust (menţionat la cap. CLXXXI). În imensa întindere a Babilonului antic au fost făcute săpături de către o misiune arheologică germană condusă de R. Koldewey, între 1896–1914, răstimp în care s-au scos la iveală rămăşiţele grandioaselor temple şi palate de odinioară. Rezultatele cercetărilor întreprinse, Koldewey le-a expus în lucrarea sa fundamentală, care pînă astăzi n-a fost încă depăşită, *Das wiedererstehende Babylon* (a treia şi ultima ediţie a fost publicată în 1925). Koldewey a pus un mare semn de întrebare cu privire la extinderea zidului exterior şi pe malul drept al Eufratului. Aşezările arabe din secolul al XIX-lea, de pe malul drept al Eufratului, s-au ridicat aproape numai din materialul scos de localnici din ruinele Babilonului ; este ciudat însă cum nu s-a putut găsi nici o urmă a marelui zid de centură, atît de bine păstrat pe malul stîng, a cărui construcţie corespunde, în mare, descrierii lui Herodot. În consecinţă, se poate trage concluzia că *pătrată* era numai incinta oraşului propriu-zis, iar marele zid de centură, aşa cum au dovedit săpăturile, forma numai laturile unui triunghi îndreptat cu vîrful spre răsărit (de unde venea ameninţarea medo-persă), avînd baza pe cursul Eufratului, care tăia oraşul în două ; bineînţeles, baza acestui triunghi depăşea dimensiunile oraşului. Herodot, care nu a cunoscut înfăţişarea teritoriului rural al Babilonului, a confundat-o cu cea a teritoriului urban. Pentru alte detalii, vezi G. şi T. Chiţulescu, *op. cit.*, pp. 49–56.
412 Cifra dată de Herodot este mult exagerată. Istoricul dă o cifră pe care i-a transmis-o o persoană fără nici o competenţă. Koldewey a măsurat cu precizie ambele laturi ale marelui zid aflat în stînga Eufratului. Cea mai lungă măsoară 4 500 m. Chiar dacă s-ar presupune că această latură aparţine perimetrului pătrat menţionat de Herodot, un atare perimetru nu însumează mai mult de 18 km, care corespund cu aproximaţie, la 100 de stadii ; datele reale nu se apropie de cele transmise de Herodot ; în această privinţă, Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 115 ; André Parrot, *Archéologie Mésopotamienne*, Albin Michel, Paris, 1946, p. 186 şi G. şi T. Chiţulescu, *op. cit.*, p. 50.
413 Lungimea construcţiilor de fortificaţie, inclusiv şanţul protector, atingea aproape 30 de metri.
414 Descrierea construcţiei marelui zid de centură (început de Nabucodonosor) este în general exactă. Lucrările de dezgropare a zidului au dovedit însă că numai partea exterioară era alcătuită din cărămizi arse, şi

că straturile de rogojini erau mult mai dese decît susține Herodot. Marele zid de centură era realizat prin juxtapunerea a două ziduri. Cel dinafară, clădit din cărămizi arse, avea în lățime 7,50 m și era întărit cu o ieșitură lată de 3,30 m. Cel interior, din cărămizi nearse, avea o lățime de 7,12 m. Ambele ziduri aveau turnuri (vezi și A. Parrot, *op. cit.*, p. 187).

415 Μουνόκωλα – am tradus prin „turnuri cu o singură încăpere", deși e posibil să fie vorba de blocuri de protecție care depășeau nivelul obișnuit al zidului, sau chiar simple turnuri în formă de creste.

416 Cifră cu totul exagerată. După toate probabilitățile, Herodot, care a sosit la Babilon pe calea apei, adică pe Eufrat, n-a văzut personal marele zid, care se afla la o distanță apreciabilă de oraș.

417 Această localitate se numește astăzi Hi sau Ait.

418 Vezi mai sus nota 411. În text se găsește cuvîntul ἀγκῶνες – coate (zidul își prelungește coatele), pentru a sugera modul cum zidul de centură atinge malurile fluviului.

419 În gr. αἱμασία – zid fără mortar, numai din cărămizi arse.

420 Afirmație puțin probabilă. Koldewey, *op. cit.*, pp. 100–101, a demonstrat că, dimpotrivă, la Babilon casele cu etaj erau relativ rare (citat după Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 71).

421 Este vorba de incinta interioară a Babilonului, zidită de Nabucodonosor, incintă care avea într-adevăr forma unui pătrat, ceea ce explică greșeala lui Herodot cînd descrie incinta exterioară. Eufratul taie această incintă, ale cărei dimensiuni sînt 2 550 m pe 1 500 m, străbătînd laturile de nord-vest și sud-est ale orașului. Lățimea întăriturii era de aproximativ 17 m. Pe malul stîng al fluviului, între zidul incintei interioare și al celei exterioare, se afla un spațiu lipsit de așezări omenești. Zidul incintei interioare era, la rîndul lui, alcătuit din două ziduri juxtapuse, unul de 6,50 m și celălalt de 3,72 m, ambele prevăzute cu turnuri ; zidul era precedat de un chei lat, construit din cărămizi arse și bitum, și mărginit de un canal în care era adusă apă din Eufrat. Zidul incintei interioare se prelungea pe ambele maluri ale fluviului.

422 Reședința regală din Babilon se afla în partea stîngă a Eufratului, pe locul unde astăzi se află satul arab Qasr. Reședința regală nu trebuie confundată cu palatul de vară al lui Nabucodonosor, în afara incintei Babilonului, situat mult mai spre nord, în punctul numit Babii Complexul arhitectonic al reședinței regale includea trei fortărețe ; el este rodul cîtorva campanii de construcții succesive, din vremea lui Nabopalassar, Nabucodonosor și Nabonides (625–539 î.e.n.). Aici s-au găsit numeroase săli, curți, colonade, o decorație extraordinar de bogată și frize de o rară valoare istorică și artistică. Urmele vestitelor grădini suspendate ale Babilonului au fost găsite în nord-estul complexului, ca un ansamblu separat. În apropierea porții zeiței Iștar s-au găsit și sistemele de irigație ale grădinilor.

Reședința regală era străjuită, spre nord, de poarta zeiței Iștar, principala cale de acces în Babilon. Venind dinspre nord, călătorul pătrundea în Babilon pe un drum pavat cu dale de piatră, de-a lungul căruia se înșirau, de-o parte și de alta, ziduri de cărămidă arsă, cu

figuri de lei. Poarta zeiței, datorită unei diferențe de nivel, apărea încetul cu încetul în ochii celui care cobora spre sud. Poarta era în email de un albastru intens, înaltă de 12 metri și ornamentată cu figuri de lei, dragoni și tauri, distribuiți simetric pe trei rînduri. După ce străbătea marele complex al palatului regal, drumul pavat cu dale de piatră se îndrepta spre sud către zigguratul Babilonului și templul lui Bel-Marduk (Esagila), cotind-o apoi în unghi drept spre Eufrat.

423 Principalul sanctuar al Babilonului (zigguratul) era în formă de turn, construit pe principiul cuburilor suprapuse, care cuprindea faimoasa „casă a temeliei cerului și pămîntului" *(E-temen-an-ki)*, „turnul Babel" (pomenit în *Biblie*, *Geneza*, XI, 1–9), și marele templu al lui Bel-Marduk, „casa cu capul ridicat" (Esagila). În curtea pătrată a sanctuarului, în care se putea pătrunde prin patru porți, în afară de templul lui Marduk, erau ridicate diferite alte temple, în cinstea unor divinități care reprezentau forțele naturii : *Nusku* – focul, *Anu* – cerul etc. Marduk era socotit „conducătorul zeilor" și uzurpatorul puterii din mîna altei generații de zei. Marduk era asimilat de greci cu Zeus.

Turnul Etemenanki era construit din șapte corpuri suprapuse, de formă pătrată, care se îngustau spre vîrf. Turnul avea o înălțime de 91 m. Etajele erau ridicate din argilă și cărămizi, principala scară exterioară care suia spre vîrful împodobit cu un mic templu, descris de Herodot, avînd o lățime de 9,35 m. Baza turnului, destul de bine conservată, s-a putut studia din punct de vedere arheologic (A. Parrot, *op. cit.*, p. 193). Înfățișarea impunătoare a acestei construcții este cunoscută din descrierea lui Herodot, care a vizitat personal turnul, și dintr-o imagine de pe o teracotă păstrată astăzi la Luvru (AO 6.555).

Marea nedumerire în legătură cu textul lui Herodot este stîrnită de afirmația istoricului asupra poziției templului. Herodot afirmă că templul se găsește de *cealaltă parte* a Eufratului, față de palatele regale, adică pe malul drept al fluviului. Anumiți comentatori au presupus că Herodot s-a referit la un alt sanctuar, anume la cel din Borsippa, oraș pe malul drept al Eufratului, în sud-vestul Babilonului, posedind, de asemenea, un turn cu șapte etaje *(Eur-meimin-an-ki* – „casa celor șapte conducători ai cerului și ai pămîntului") și un templu al lui Bel-Nebo (Ezida). Explicația însă nu a satisfăcut, fiindcă evident, Herodot se referă la Etemenanki și la Esagila. Comentatorii moderni ai lui Herodot sînt dispuși actualmente să primească o altă versiune, datorită lui Eckhard Unger, *Babylon*, 1931, pp. 43 și 103 : între reședința regală și ziggurat trecea în vechime un canal foarte larg, semnalat de textele cuneiforme : Libilșegala sau Banitum. Unger bănuiește că Herodot a luat acest canal drept un braț sau chiar drept cursul Eufratului.

424 Arrian, Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου (Expediția lui Alexandru) cartea a VII-a, cap. XVII, 2, Strabo, *op. cit.*, cartea a XVI-a, cap. I–V și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. CXII, 3 susțin, de comun acord, că turnul Etemenanki și Esagila au fost dărîmate de Xerxes în anul 479 î.e.n., cînd regatul babilonian a fost oficial desființat. În lumina afirmației lui Herodot, care spune că a vizitat personal aceste locuri, este evident că autorii citați mai sus au

urmat o tradiție care a exagerat mult dărîmările întreprinse de Xerxes, după cum și Herodot, în cartea a III-a, cap. CLIX, exagerează dărîmările întreprinse de Darius.

425 Afară de această scară monumentală, care măsura peste 9 metri în lățime, turnul poseda încă două scări, tot în spirală.

426 Marele templu de la Karnak al lui Ammon. Ammon a fost identificat de Herodot, ca și Marduk, cu Zeus.

427 Este vorba de Apollo, despre care se spunea în mitologia greacă că petrecea o parte a anului la Patara, localitate în Lycia, nu departe de coasta mării, iar restul timpului la Delfi. La origine, să nu uităm că Apollo era o divinitate orientală.

428 Așa cum s-a arătat mai sus, la nota 423, sanctuarul Babilonului reprezenta un complex de temple.

429 Identificare între Zeus și Marduk.

430 Această statuie a fost luată de Xerxes în anul 479 î.e.n., atunci cînd a cucerit în mod definitiv Babilonul ; răpirea statuii simboliza înrobirea Babilonului. Vezi Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. IX și Arrian, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. XVII.

431 Vezi Studiul introductiv, p. LXVIII.

432 Samu-ramat, mama regelui asirian Adad-Nirari (810–762 î.e.n.), regină care a jucat un rol însemnat în istoria Asiriei și Mesopotamiei.

433 Confuzie foarte curioasă. O regină Nitocris, pe tronul Babilonului, n-a existat niciodată. Aici este pur și simplu vorba de regele Nabucodonosor (605–562 î.e.n.), al cărui nume în epoca Ahemenizilor suna în persană *Nabukudraçara*. Confuzia cu un nume feminin, posibilă în grecește, este poate anterioară lui Herodot. În cartea a II-a, cap. C, apare pentru a doua oară numele Nitocris, atribuit de astă dată unei regine egiptene ; în capitolul amintit din cartea a II-a, Herodot nu uită totuși că și pe o regină asiriană a chemat-o la fel, făcînd aluzie la capitolul de față.

434 După ruinarea Ninivei, mezii au subjugat ținuturile Elamului și au atacat pe lydieni. Din cîte înțelegem însă, după Herodot, alianța mezilor cu Babilonul, de pe vremea lui Cyaxares (vezi mai sus, cap. CVI), încetase la această dată.

435 La Sippar, la nord de Babilon.

436 Aci este vorba de porțiuni din Asiria anexate de mezi.

437 Marile lucrări de întărire și de ridicare a zidurilor incintei exterioare, executate de Nabucodonosor, nu mai sînt pomenite de Herodot în acest capitol.

438 Această anecdotă este de origine elenă, și nu orientală.

439 Ultimul rege al Babilonului, un uzurpator, se numea Nabonides, nu Labynetes. Se știe sigur că nu era fiul lui Nabucodonosor (respectiv : Nitocris), care domnise, e drept, numai puțin înaintea lui. În nici un caz acest rege nu putea fi fiul lui Labynetes, menționat mai sus, în cap. LXXIII.

440 Cf. nota 269. Babilonienii, deși erau înrudiți cu vecinii lor din nord, împotriva cărora s-au răsculat adesea, nu erau asirieni. Cucerirea Babilonului de către perși s-a întîmplat în anii 539–538 î.e.n. Politica lui

Cyrus era continuarea aceleia a bunicului său Astyages, care dusese la rîndul său o intensă politică de cuceriri.

441 Astăzi Diala.

442 Vezi nota 468 la această carte.

443 Dardanii – trib necunoscut din Asia Mică – care nu trebuie confundați cu dardanii traco-illyri din Balcani.

444 La perși exista obiceiul ca, în expedițiile războinice, opt cai albi să tragă un car gol, socotit carul Soarelui. În cartea a VII-a, cap. XL, acest obicei este din nou pomenit ; mai departe sînt menționați și alți zece cai sacri, duși de frîie (cf. cartea a VIII-a, cap. CXV).

445 Cîte zile avea anul. Vezi și nota 90 la această carte.

446 După datele documentelor cuneiforme, la această dată, un asediu persan asupra Babilonului nici n-a avut loc. Trădat de o parte a populației orașului, după o ultimă încercare de apărare făcută de fiul său Balthazar, Nabonides s-a predat lui Cyrus. Vezi Notița introductivă, p. 12.

446 bis Lecțiune plauzibilă, adoptată de Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 185. Majoritatea manuscriselor au : „nu i-ar fi lăsat..." etc.

447 Cf. cap. CLXXX al acestei cărți.

448 Herodot pare să nu cunoască cuceririle anterioare ale Babilonului de către asirieni ; Babilonul abia tîrziu a scăpat de jugul asirian. Istoricul vorbește aici de prima cucerire a Babilonului de către perși (539–538 î.e.n.), dorind s-o pună în contrast cu cea a lui Darius al lui Hystaspes (circa 520–519 î.e.n.), pe care-o povestește în cartea a III-a, cap. CLIX.

49 Comparativ cu medimna attică, *artabe*-ul persan avea aproximativ 55 kg.

450 Niște cîini de o mărime și o forță excepțională.

451 Adică spre sud-est.

451 bis Lacună în text.

452 Teorie absolut falsă. Herodot știa totuși ceva. Pentru polenizarea florilor de smochin și curmal, cei vechi foloseau o specie de viespi care grăbeau procesul de polenizare și asigurau o recoltă bogată. (Cf. Aristotel, Περὶ ζῴων ἱστορίαι *(Historia animalium)*, cartea a V-a, cap. XXXII).

453 Luntre rotunjite pentru transport. Vezi mai sus nota 374. Asemenea bărci mai sînt și astăzi încă utilizate de localnici. Delitzsch, *Zu Herodots babylonische Nahrichten* (Festschrift für Sachau) 1915, pp. 90–91, a demonstrat că în realitate aceste ambarcații pluteau pe *burdufuri* din piele umflate și nu erau căptușite cu piei (citat de Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 72).

454 Vița de vie nu crește în ținutul Babilonului. Vinul se aducea tocmai din Fenicia (transportat pînă la Eufrat pe uscat, iar de aci pe calea apei ajungea la Babilon). O altă interpretare : vin de palmier (de cocos).

455 Pentru materialele din care erau făcute aceste luntre, greutatea ce-o puteau transporta este, cu siguranță, exagerată. Un talant attic cîntărea 26 kg.

55 bis Embadele beoțiene : o încălțăminte grosolană, pe care o purtau mai ales bătrînii în Beoția.

456 Săpăturile de la Babilon au dat la iveală nenumărate asemenea toiege în formă cilindrică. Pe aceste toiege erau săpate uneori scene întregi

din vechile legende chaldeene. Adesea se găsește gravat numele posesorului, al tatălui său și al unui zeu protector.

457 Cf. cartea a V-a, cap. IX : veneții, care populau litoralul Golfului Adriatic.

458 Informația, intîlnită numai la Herodot, este foarte nesigură.

459 Lacună în text, care face ințelesul pasajului obscur.

460 Informație inexactă. La Babilon existau medici, cf. Delitzsch, *op. cit.*, p. 93 (citat de Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 72). Probabil că este voba de cei săraci, care n-aveau cu ce plăti medicii.

461 Femeile pe care, desigur, Herodot le-a văzut cu ochii lui în Babilon, umplînd incinta templului zeiței Mylitta (Iștar), erau *hierodulele* (femei care-și vindeau trupul în credința că slujesc cultul zeiței fecundității). Dacă totuși știrea lui Herodot despre obligația oricărei femei de a trece prin templul Mylittei este exactă, faptul înseamnă că la Babilon, la începutul secolului al V-lea î.e.n. mai dăinuia încă tradiția orientală că orice fată este datoare să-și sacrifice virginitatea zeiței fecundității. Iată ce spune Fr. Engels în această privință : „Acest heterism (raporturile sexuale extraconjugale ale unui bărbat însurat cu femei nemăritate – *n.n.*) se trage de-a dreptul din căsătoria pe grupe, din jertfa expiatoare, prin care femeile, prostituîndu-se, își răscumpărau dreptul la castitate. A se da pentru bani era la început un act religios care se consuma în templul zeiței amorului, iar banii reveneau la început vistieriei templului. Hierodulele Anaitei în Armenia, cele ale Afroditei în Corint, ca și dansatoarele religioase de pe lîngă templele din India... au fost cele dintîi prostituate. A se da bărbaților era la început o datorie pentru fiecare femeie ; mai tîrziu, această îndatorire a fost îndeplinită numai de aceste preotese, ca locțiitoare ale tuturor femeilor. La alte popoare, heterismul se trage din libertatea sexuală îngăduită fetelor înainte de căsătorie ; el este deci tot o rămășiță a căsătoriei pe grupe, dar transmisă nouă pe altă cale" *(Originea familiei, a proprietății private și a statului*, ediția a IV-a, E.S.P.L.P., București, 1957, pp. 67–68).

462 În semn de supunere, *hierodula* însemnînd sclavă sacră.

463 În textul grec tradițional ἔξω – în afară de templu. Lucrul pare însă curios în lumina textului din cartea a II-a, cap. LXIV. Traducătorii lui Herodot, inclusiv Legrand, propun însă ἔσω – în ; ἔξω este considerat ca o greșeală făcută de copiști.

464 Aluzie la faptul că adesea hierodulele se măritau și, o dată la casa lor, uitau cu desăvîrșire de viața anterioară. Poate că și acest fapt a împins pe Herodot să facă presupunerea greșită pe care a prezentat-o în acest capitol cu privire la obligația oricărei femei de a trece o singură dată prin templul Mylittei.

465 Issedonii locuiau în regiunea sud-estică a munților Urali (vezi harta de la sfîrșitul volumului). Vezi nota 99 la cartea a IV-a.

466 Descrierea ce urmează cu privire la fluviul Araxes este cu totul fantezistă, reunind elemente disparate, care se potrivesc pentru Amu-Daria (numit în antichitate Oxos) și pentru cursul inferior al Volgăi. Araxes, astăzi Erask, își are izvoarele în platoul Erzerumului. Herodot confundă regiunea izvoarelor Araxesului cu cea a izvoarelor Gyndesului

(Diala) care se află în sud-vestul Mediei. Vezi mai jos nota 468.

467 Dunărea. Cf. apropierea dintre Nil și Dunăre din cartea a IV-a, cap. L.

468 Matienii erau o populație nomadă răspîndită în Cappadocia și Armenia răsăriteană (cf. cartea a III-a, cap. XCIV, unde matienii sînt pomeniți în vecinătatea saspirilor). Din ținuturile acestor matieni izvorăște Araxesul (Erask) care se varsă în sud-vestul Mării Caspice.

Herodot, în capitolele CLXXXIX și CCII ale acestei cărți, menționează însă, pe cît se pare, alți matieni, din regiunea izvoarelor Gyndesului (Diala). Confundînd pe matienii armeni cu cei din bazinul Dialei, Herodot comite grava eroare de a plasa și izvoarele Araxesului la aceștia din urmă. Vezi și nota 242 la cartea a III-a.

469 Adică : Marea Neagră și Mediterană.

470 Oceanul Atlantic.

471 Vezi nota 3 la această carte pentru Marea Roșie. Observație corectă, repetată în cartea a IV-a, cap. XLII. Constatarea fusese făcută de fenicieni, care au înconjurat Africa cu mult înaintea lui Vasco da Gama. Vezi cartea a IV-a, cap. XLII.

472 Iarăși o observație corectă, care se opune părerilor eronate din antichitate că Marea Caspică ar comunica cu alte mări.

473 Această unitate de măsură (corabia cu visle), pentru calcularea drumului pe apă, este mult mai sigură decît cea a corăbiilor cu pînze întinse de vînt.

474 Poduri de vase.

475 Cresus joacă acum pe lîngă Cyrus rolul de sfătuitor, rol ce-l avusese odinioară Solon pe lîngă el (vezi mai sus, cap. XXXII–XXXIII).

476 Vezi mai sus, cap. LXXXIX ; cf. și cartea a III-a, cap. XXXVI.

477 Conștient de riscul expediției, Cyrus ia toate măsurile, inclusiv cele referitoare la succesiunea sa. Dacă a acceptat propunerea lui Cresus, regele a făcut-o pentru că și-a dat seama de primejdia invadării propriului teritoriu de către massageți, eventual învingători.

478 Cf. Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. II, 13. Perșii erau obligați la prestarea serviciului militar de la vîrsta de 25 de ani în sus.

479 Hystaspes făcea și el parte din familia Ahemenizilor. Strămoșul comun al lui Cyrus și Hystaspes se numea Teispes. Hystaspes avusese putere regală asupra unei părți a perșilor ca și Cyrus de altfel, înainte de răsturnarea lui Astyages.

480 Observație necorespunzătoare cu conținutul visului.

481 Massageții nu cunoșteau vinul. Întocmai ca și sciții, erau „băutori de lapte" (cf. mai jos, cap. CCXVI). Caracteristică potrivită triburilor nomade de păstori.

482 Catastrofa în care a pierit Cyrus s-a petrecut în anul 529 î.e.n. Prin urmare, cifra de 29 de ani pentru totalul domniei lui Cyrus trebuie înțeleasă ca totalizînd și anii anteriori răsturnării lui Astyages, petrecută în 550 î.e.n. ; cf. nota 105.

483 Povestirea sfîrșitului lui Cyrus, așa cum o găsim relatată de Herodot, este verosimilă. Totuși, cadavrul regelui, înmormîntat la Pasargade, arată că trupul lui n-a rămas în mîinile massageților.

484 Descrierea vieții sciților ocupă un loc întins în prima parte a cărții a IV-a.

485 *Sagaris* – în Persia și astăzi există un fel de secure numită în limba locului *batar*, foarte asemănătoare cu baltagul. S-ar putea să fie vorba și de toporișca cu două tăișuri, caracteristică popoarelor antice din Orient, răspîndită pînă în Creta arhaică.
486 Despre viața nomadă a sciților, asemănătoare cu cea a massageților, cf. cartea a IV-a, cap. XLVI.

CARTEA A II-a. EUTERPE

1 Cyrus a murit în anul 529 î.e.n. (vezi și nota 482 la cartea I).
2 Urcarea pe tron a lui Cambyses, după cum arată Xenofon, *Cyropaedia*, în capitolul final, a fost însoțită de tulburări și răscoale în aproape întregul imperiu persan, despre care Herodot nu pomenește nimic.
3 Pharnaspes aparținea tot familiei Ahemenizilor. Cf. cartea a III-a, cap. II.
4 Expediția lui Cambyses în Egipt, după Diodor din Sicilia, *Bibliotheca*, cartea I, cap. LXVIII, a avut loc în al treilea an al olympiadei a 63-a, adică în anul 525 î.e.n. După Xenofon, *op. cit.*, cartea I, cap. I, 4 și cartea a VIII-a, cap. VI, 20, Egiptul a fost cucerit și alipit la imperiul persan de Cyrus. Herodot pomenește în cartea I, cap. CLIII de intenția lui Cyrus de a porni o expediție împotriva lui Amasis, faraonul Egiptului, care s-a aliat cu Cresus, regele Lydiei (vezi cartea I, cap. LXXVII). Cyrus însă n-a mai apucat să facă expediția împotriva Egiptului. Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 7.
5 Pentru domnia lui Psammetihos, vezi nota 555 la această carte.
6 *Bekós* este, după toate probabilitățile, un cuvînt onomatopeic care redă behăitul caprelor. Hipponax, fr. 28, ed. Diehl[3], spune că βεκός înseamnă „pîine" în dialectul cipriot. După Herodot, cuvîntul este frigian. S-ar putea ca etimologia să fie apropiată de germ. *backen* – „a coace", *Bäcker* – „brutar", deci, în acest caz, să fie un cuvînt indoeuropean.
7 Cuvîntul *bekós*, cu sens de „pîine", este totuși atestat de inscripțiile frigiene ; el circula și în Cipru (vezi Hipponax, fr. 75 : Κυπρέων βέκος φαγοῦσι) cu același sens.
8 După părerea grecilor antici, egiptenii ar fi fost cel mai vechi popor din lume.
9 La egipteni, Phtah, zeul focului, adorat îndeosebi la Memfis, era reprezentat cu cap de erete. Herodot, în tot cursul istoriei sale, caută corespondențe în panteonul grecesc pentru zeii altor popoare ; dacă găsește unele puncte comune, cum e și cazul de față, nu ezită să folosească numele grecesc în locul celui indigen.
10 Memfis, în egipteană Mennefert – „poziție frumoasă", a fost unul din cele mai vechi orașe ale Egiptului ; orașul era închinat zeului Phtah. Ruinele Memfisului se află pe malul stîng al Nilului, cam la 25 km spre sud de Cairo.
11 Teba, în limba egipteană *Nu* – „orașul lui Ammon", era închinată acestui zeu. Templul lui Ammon din oraș este pomenit de Herodot

sub numele de templul lui Zeus. Atît Memfis cît și Teba au jucat, în diferitele epoci ale istoriei egiptene, un însemnat rol politic.

12 Cuvîntul Heliopolis, în grecește, traducînd din egipteană, *Ein-Râ* – „Casa lui Râ", înseamnă „orașul Soarelui"; orașul a fost un vestit centru religios și cultural, bine cunoscut la greci; vezi și Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 29. Ruinele orașului se află la 9 km depărtare de Cairo, la răsărit de unghiul deltei Nilului.

13 Aristoteles, Περὶ οὐρανοῦ (Despre cer), II, 12, adeverește că primii astronomi au fost egiptenii și babilonienii. Într-adevăr, egiptenii sînt primii care au perfecționat datele astronomice pe care le-au preluat de la chaldeeni.

14 Grecii, în special atenienii, se foloseau de un calendar bazat pe anul lunar de 354 de zile, 8 ore, 48′, 38″, spre deosebire de anul solar real, format din 365 de zile, 5 ore, 48′, 48″. Pentru corectarea acestui calendar, care rămînea în urma mișcării de revoluție a pămîntului, atenienii adăugau din cînd în cînd cîte o lună suplimentară (ἐμβόλιμος) Vezi și nota 90 la cartea I. Nu se știe exact cîte zile avea această lună și dacă luna se intercala sau nu cu regularitate din doi în doi ani.

15 Egiptenii, după Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XI, aveau anul format din 360 de zile și împărțit în trei anotimpuri de cîte 4 luni, fiecare lună fiind de 30 de zile. Într-un an. calendarul lor rămînea în urma mișcării pămîntului cu 5 zile, 5 ore, 48′, 48″. De aceea, după cum spune istoricul sicilian, ei adăugau la ultima lună a fiecărui an cîte 5 zile, iar din 4 în 4 ani încă o zi suplimentară. Ziua adăugată în anii bisecți se pare că nu era luată în considerație decît doar în calendarul preoților. În realitate, se pare că anul egiptean rămînea în urmă față de anul calendarului iulian numai cu un sfert de zi. Ptolemeu Evergetul s-a străduit să corecteze și această diferență (în anul 238 î.e.n.).

16 În textul grec: „porecle"; se pare că primele nume ale zeilor au exprimat anumite trăsături de caracter specifice fiecărui zeu în parte, de aci „poreclele" la care se referă și Herodot.

17 Cei 12 zei egipteni (principalii) nu coincid cu cei 12 zei eleni. Poseidon, de exemplu, nu era cunoscut de egipteni.

18 După regii-zei (vezi cartea a II-a, cap. CXLIV), primul rege-om *(piromis)* a fost Menes. După tabelele cronologice ale egiptenilor, în prima perioadă a dinastiilor ar fi domnit zeii, în a doua, semizeii, apoi oamenii. Min (Menes) domnește aproximativ pe la 2000 î.e.n. Tradiția pretinde că, pe timpul acestuia, s-au introdus scrierea și cultul zeilor și s-a organizat administrația. Domnia lui se pierde în legendă.

Perioada domniei „zeilor" s-ar putea să fie de fapt perioada în care au dominat preoții, iar apariția primului rege-om să fie rezultatul victoriei maselor împotriva castei preoților. În orice caz, tradiția arată limpede că dinastiile regilor-oameni coincid cu mari reforme sociale și cu apariția legislației scrise în Egiptul antic. Vezi și Notița istorică la această carte, p. 121 și urm.

19 „Mai jos" înseamnă mai la nord de lacul Moeris, unde odinioară se întindea marea; prin depunerea aluviunilor cărate de Nil s-a format

pămînt de locuit. Prin termenul „mai jos" Herodot desemnează *nordul* Egiptului, iar prin „mai sus", *sudul*.

20 „Egiptul spre care elenii se îndreaptă cu corăbiile" este Delta Nilului și, probabil, ținutul pînă la Memfis.

21 Prin retragerea apelor și prin ridicarea terenului datorită aluviunilor. Despre δῶρον τοῦ ποταμοῦ, vezi Studiul introductiv, p. XLVIII și LXXIX și Notița istorică la această carte, p. 130.

22 Nu se știe cît socotea Herodot durata unei zile de navigație, de aceea și punctul terminus indicat aici este foarte vag. După unii cercetători, el ar corespunde regiunii oazei Faium.

23 *Shoina* – vezi mai jos, nota 522.

24 Golful Plinthinetic se află pe coasta nordică a Egiptului.

25 Lacul Serbonis (azi balta Sebaket–Barduil) se află la răsărit de Delta Nilului. Herodot îl mai menționează în cartea a III-a, cap. V.

26 Muntele Casios (azi El-Kas sau Raș-Kasorim) se află la răsăritul Deltei Nilului, aproape de lacul Serbonis.

27 Parasanga – vezi mai jos, nota 522.

28 Shoina (atur) are 20 000 de coți, iar un cot 0,525 m, deci o shoină avea 10 500 metri. Un stadiu are 600 de „picioare".

29 Vezi nota 12 la această carte.

30 Distanța în linie dreaptă este de 160 km. Herodot evaluează drumul la 1 500 de stadii, adică aproximativ 160 km. Herodot calculează aici destul de exact.

31 Altarul celor doisprezece zei din Atena, ridicat de Peisistratizi, se afla în centrul Atenei, în agora, între Acropole și Pnyx ; era un punct de reper pentru grecii antici de la care se măsurau distanțele.

32 Pisa, oraș în Elida – în vestul Peloponesului –, aproape de Olympia.

33 Templul lui Zeus din Olympia.

34 „Lanțul muntos al Arabiei" – este vorba de muntele numit azi Djebel Mokkatem, între Nil și Marea Roșie, paralel cu coasta mării.

35 Herodot înțelege aici, prin denumirea de Marea Roșie, actualul Golf Persic sau Oceanul Indian. Vezi și nota 3 la cartea I.

36 Vezi, în această carte, cap. CXXIV și urm., privitor la construcția piramidelor din Memfis.

37 Adică la Memfis.

38 Adică în direcția Golfului Arabic (cotul făcut de munți se află în dreptul orașului Memfis).

39 Herodot se referă la una din cele mai însemnate bogății ale Arabiei ; el confundă însă părțile apusene ale Peninsulei Arabice cu regiunea situată între Nil și Marea Roșie.

40 În cele mai multe ediții figurează cifra 4 nu 14. În traducere, noi am urmat ediția Stein, unde apare 14. Chiar în edițiile cu lecțiunea „patru zile", notele indică posibilitatea de a modifica acest număr în 14, pentru că lungimea teritoriului „îngust" al Egiptului este cu siguranță mai mare de patru zile de drum.

41 Se pare că Herodot exagerează lărgimea acestui teritoriu.

42 Adică s-ar merge cîte 540 stadii zilnic. Socotit astfel in etape zilnice, drumul în sus pe Nil, de la mare la Elefantina (6 120+1 800=7 920 stadii, vezi sfîrșitul capitolului), ține, după Herodot, 15 zile, iar cobori-

tul de la Elefantina la Sais (vezi cartea a II-a, cap. CLXXV) necesită 20 zile. Această inconsecvență poate fi explicată astfel : pe Nil exista un serviciu fluvial foarte rapid, întreținut de perși pentru afacerile de stat. La acest serviciu se referă Herodot cînd spune că distanța de la Heliopolis la Teba se parcurge în 9 zile (și 9 nopți) ; totodată, transporturile de mărfuri și de călători se făceau mult mai încet ; după afirmațiile lui Herodot, distanța de la Elefantina la Sais, în bărci de comerț, se parcurgea în cel puțin 20 de zile. Este vorba deci de două sisteme diferite de transport.

43 Tot în cartea a II-a, cap. VI.

44 Cifra de 6 120 stadii este dată – se pare – cu aproximație, pentru că, după cele afirmate de Herodot la sfîrșitul capitolului VII, ar trebui să fie 6 360. Anume, de la mare pînă la Heliopolis, Herodot susținuse că sînt 1 500 stadii (cap. VII), iar de la Heliopolis pînă la Teba, 4 860 stadii, ceea ce dă în total 6 360 și nu 6 120.

45 Orașul Elefantina era situat în insula cu același nume formată de Nil (azi Djeziret-Assuan). Insula se afla în dreptul orașului Syene, deci la prima cataractă a Nilului.

46 Troia, vestitul oraș antic de pe coasta Asiei Mici, asediat de greci și cîntat în poemele homerice. În cîmpia lui curgeau rîurile Simois și Scamandru.

47 Teuthrania, ținut în Asia Mică prin care curgea rîul Caicos.

48 Efesul, oraș în Lydia, Asia Mică ; pe lîngă Efes curgea rîul Caistros.

49 Meandrul, rîu al Cariei, Asia Mică, vestit prin cotiturile lui (de unde denumirea „meandre").

50 Aceeași expresie în cartea a IV-a, cap. XCIX.

51 În capitolul XVII apar numele celor cinci guri ale Nilului.

52 Acheloos, azi Aspropotamos, în Grecia, curge prin Etolia, Acarnania și se varsă în Marea Ionică în fața insulei Cefalonia.

53 Acarnania, ținut în Grecia centrală, la nord-vest de Pelopones.

54 Prin depunerea mare de aluviuni. Insulele Echinade se află în dreptul gurii fluviului Acheloos.

55 Herodot înțelege prin „Marea Roșie" Oceanul Indian, iar golful „Mării Roșii" este ceea ce numim noi azi Marea Roșie.

56 Evaluarea este greșită, întrucît Marea Roșie este mai lată decît cale de o jumătate de zi de navigație. Trebuie însă ținut seama că posibilitățile antice de calcul erau limitate.

57 Marea de miazănoapte, față de poziția Egiptului, este Marea Mediterană.

58 Etiopia, țară în Africa, la sud de Egipt.

59 Marea de miazăzi este Oceanul Indian, respectiv Golful Persic.

60 „Golful egiptean", imaginat de Herodot, cuprindea Delta Nilului și o parte destul de mare din valea Nilului. Herodot vrea să spună că cele două golfuri, Egiptean și Arabic, înaintau unul spre altul, din sens invers.

61 Cum este Nilul. Pasajul întreg este confuz. Herodot vrea să spună că Egiptul odinioară a fost un golf marin pe care l-au împotmolit în așa măsură aluviunile aduse de Nil, încît a devenit pămînt de locuit. Ceea ce s-a întîmplat cu Golful Egiptean, după Herodot, ar putea să se

intimple şi cu Golful Arabic, dacă, admiţind prin absurd, Nilul şi-ar abate cursul spre acest golf.

62 Afirmaţie justă.

63 Ceea ce vrea să spună că Egiptul a fost odinioară un fund de mare. Aceeaşi teorie a fost reluată atît de Plutarh, cît şi de Strabo.

64 În cap. VIII al acestei cărţi, Herodot totuşi spune că mai există un munte înspre Libya, „acoperit cu nisip".

65 Pămîntul „negru" al Egiptului, în contrast cu pămîntul roşcat al ţărilor vecine, a fost remarcat şi de Vergilius, *Georgica*, cartea a IV-a, v. 291–292. Egiptenii – de asemenea – îşi numesc ţara lor *Hem* (Ham), sau *Hemi*, adică „negru", iar după numele ţării, ei se cheamă *hamiţi*.

66 Pentru domnia lui Moeris, vezi nota 68 şi nota 349 la această carte.

67 Afirmaţie contestabilă.

68 Moeris, dacă este, cum se presupune, unul şi acelaşi cu Amenemhet al III-lea, a trăit mai devreme decît îşi imaginează Herodot. După Herodot (cartea a II-a, cap. CXLV), Moeris a trăit cu două generaţii înainte de războiul troian, care a avut loc, probabil, în secolul al XII-lea î.e.n.

69 În muzeul din Vatican se află o statuie a zeului Nilului, însoţită de un grup de 16 figuri de copii, care reprezintă cei 16 coţi cu care Nilul trebuie să crească pentru a se revărsa peste cîmpii.

70 „Înşelaţi în marea lor nădejde" – despre căderea ploilor care condiţionează rodul pămîntului.

71 În capitolul precedent.

72 „Din jos" de Memfis înseamnă la nord de Memfis. Herodot se orientează după cursul Nilului : cursul inferior al Nilului sau „de jos" se află la nord de Memfis.

73 Zicala „Nilul este rivalul ploii" constituia în antichitate o temă literară tratată printre alţii de Aristofan, *Thesmophoriile*, v. 855–856 ; Euripides, *Elena*, v. 1–3 ; Isocrates, *Busiris*, XIII etc. (vezi S. Sauneron, *Un thème littéraire de l'antiquité classique : „Le Nil et la pluie"*, în „Bulletin de l'Institut français d'Archéol. Orientale". Cairo, LI, pp. 41–48, articol comentat în „Ann. Phil.", XXIII, 1952, p. 213).

74 Herodot exagerează : egiptenii din părţile acestea folosesc şi ei uneltele agricole ; în plus, revărsarea apei le dă mult de lucru.

75 Folosirea porcilor în Egipt pentru afundarea seminţelor în pămînt şi pentru călcatul grîului este atestată de diferite monumente. Pe monumente figurează şi alte animale cu acelaşi rol, de pildă oile.

76 Turnul lui Perseus se afla, după Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 18, la răsărit de gura Bolbitină a Nilului.

77 Salinele de la Pelusion se găseau probabil la apus de gura Pelusiacă a Nilului.

78 Kercassoros se afla pe ţărmul stîng al Nilului, în punctul unde Nilul se ramifică în braţele care formează Delta.

79 Canobos, localitate la gura Canobică a Nilului, cam la 25 km nord-vest de Alexandria.

80 Adică înainte de formarea Deltei, care este relativ recentă.

81 Dacă egiptenii ar fi apărut o dată cu Delta, după cum susţin ionienii, n-ar fi avut nici un rost să se creadă cei mai vechi oameni. Herodot, prin acest raţionament, vrea să dovedească absurditatea tezei ionienilor.
82 Deoarece cuvîntul rostit de copii nu putea fi egiptean ; vezi cap. II din această carte.
83 Anume că Egiptul este format numai din Deltă. Critică indirectă la adresa lui Hecataios din Milet. Vezi Studiul introductiv, p. LXXXIII şi Notiţa istorică la această carte, p. 130.
84 Prin afirmaţia „chiar de este dreaptă părerea ionienilor" nu trebuie să înţelegem că Herodot admite posibilitatea de a fi considerată justă limitarea Egiptului la Deltă, ci că şi în cazul, admis prin absurd, că unii ar considera justă această limitare, părerea ionienilor tot ar fi defectuoasă, pentru că ei nu cunosc numărul exact al continentelor.
85 Prin „ionieni", în acest pasaj, Herodot înţelege pe logografii anteriori lui, in special pe Hecataios din Milet, cu care polemizează mereu, fără să-l numească decît o singură dată (in cartea a II-a, cap. CXLIII). În această privinţă, H. Diels, *Herodot und Hecataios*, in „Hermes", XXII, 1887.
86 Subînţelegind că Nilul desparte Asia de Libya. Prin Libya, Herodot înţelege partea de nord a Africii, la apus de Egipt.
87 Pentru că gura Pelusiacă o desparte de Asia, iar gura Canobică de Libya.
88 Părere după care pămîntul se împarte în trei continente. Cf. cartea a IV-a, cap. XLII.
89 Cum credeau grecii în general.
90 Cilicia, ţinut în sudul Asiei Mici.
91 Prin Asiria, Herodot înţelegea şi Asiria propriu-zisă, adică nordul Mesopotamiei, şi ţinutul Babilonului, stăpînit vremelnic de asirieni.
92 Se înţelege : de la prima cataractă a Nilului, adică de la cataracta cea mai sudică.
93 Elefantina – vezi nota 45 la această carte. Pe insula Elefantina s-au aflat în antichitate temple vestite, ale căror ruine se mai văd şi astăzi. Aici era şi limita sudică a Imperiului Roman (vezi Tacitus, *Annales*, cartea a II-a, cap. LXI).
94 Gurile Nilului (naturale şi artificiale) sînt în total 7, de la răsărit spre apus : Pelusiacă sau Bubastică, Thanitică sau Saitică, Mendesiană, Bucolică, Sebennîtică, Bolbitină şi Canobică sau Naucratică.
95 Oracolul lui Ammon – vezi cap. XLII şi LIV şi urm., precum şi nota 145 la această carte.
96 Oraşul Maréa era situat în afara Deltei, la apus de gura Canobică, aproape de lacul Mareotis. Fiind un însemnat punct strategic, aşa se explică menţinerea unei armate considerabile în acest oraş şi sub dinastiile egiptene şi pe vremea dominaţiei persane (vezi la această carte cap. XXX). Oraşul Maréa mai era vestit şi prin vinurile sale alese.
97 Oraşul Apis era situat tot aproape de lacul Mareotis, nu departe de Naucratis.
98 Vacile, la egipteni, erau socotite animale sacre şi nu puteau fi tăiate pentru mîncare.

99 Mai jos de Elefantina, înseamnă mai la nord de acest oraş. Elefantina era considerat granița dinspre sud a Egiptului, de unde începea apoi Etiopia.
100 Aci face aluzie la părerea lui Thales din Milet (cf. Diodor, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXVIII).
101 Vînturile etesiene bat dinspre nord-vest în timpul verii. Prin urmare, direcția lor este contrară cursului Nilului.
102 A doua soluție pare a fi a lui Euthymenes din Massilia, periegет care a trăit la sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n.
103 A treia explicație aparține lui Anaxagoras (cf. Diodor, *loc. cit.)*, exprimată şi de *Esbil*, fr. 300, Wecklein, *Partis I auctarium, Fragmenta*, Berlin, 1893.
104 „Mai neîntemeiată" pentru că, după Herodot, nu poate exista zăpadă în sudul Egiptului. De fapt, această explicație era cea mai apropiată de adevăr.
105 O afirmație greşită ; nu există o asemenea obligativitate.
106 Aci Herodot se referă iarăşi la Hecataios.
107 Drumul „vechi" al soarelui este, după Herodot, de la răsărit la apus, prin mijlocul cerului, drum ce pare descris de soare la solstițiul de vară.
108 „Libya de sus" înseamnă aici „mai de sud".
109 Soarele.
110 Vînturi reci care ar împiedica evaporarea apelor.
111 În Libya, spre deosebire de alte regiuni, e vară veşnică.
112 Probabil în părțile cele mai de sud ale continentului african, şi nu în văzduh.
113 E vorba de vînturile de sud şi de sud-vest – în realitate, aceste vînturi sînt aducătoare de ploi numai pentru țărmurile nordice ale Mediteranei, deci pentru sudul Europei, nu şi pentru cele sudice ale Mediteranei, deci pentru Egipt. Herodot le cunoştea doar efectul de la el din Grecia.
114 După Thales, focul nu este altceva decît o altă formă a apei ; conform acestei teorii, soarele şi alte corpuri cereşti se nutresc cu vapori. Acesta ar fi motivul, după Herodot, al păstrării unei părți din apă în jurul soarelui.
115 Adică iarna.
116 Explicația este cu totul nesatisfăcătoare. Herodot ar fi trebuit să-şi dea seama că teza lui era valabilă şi pentru alte fluvii.
117 Herodot consideră apele Nilului mult mai calde decît aerul din jur, pentru că provin din regiunile sudice. Acesta ar fi, prin urmare, motivul că dinspre Nil nu adie vîntul (vezi şi cap. XIX).
118 Cuvîntul „Nil" este semitic şi înseamnă „fluviu". Numele egiptean al fluviului era *Hapi*. Vezi şi G. H. Wainwright, *Herodotos, II 28 and the sources of the Nile,* in „Journal of Hellenic Studies", LXXIII, 1953, pp. 104–107.
119 Athena este identificată aci cu zeița egipteană Neith.
120 Locul de unde izvorăşte Nilul a fost necunoscut pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Grămăticul din Sais exprimă o opinie străveche ; pe timpul cînd egiptenii nu cunoşteau locurile mai sus de cataractele Nilului, se credea că la cataracte se află izvoarele subterane ale

fluviului şi că o parte a debitului de apă apucă spre nord (Egipt), iar alta spre sud (Etiopia).

121 Syene, oraş situat pe malul drept al Nilului (actualul Assuan). A fost oraş de graniţă spre Etiopia ; aici se afla o garnizoană militară egipteană.

122 Tebaida, după Herodot, înseamnă uneori noma Tebei Egiptului (vezi mai jos cap. XLII), alteori întreg Egiptul de Sus (sud), ca în acest capitol şi ca în cap. XV).

123 Elefantina – vezi nota 45 la această carte.

124 *Crofi*, probabil *Ker-hapi* sau *Ker-fi* care înseamnă „vîltoarea Nilului".

125 *Mofi* este *Mu-hapi* sau *Mu-fi* care înseamnă „apa Nilului".

126 Herodot se referă aci la ceea ce i-a povestit grămăticul din Sais privitor la experienţele lui Psammetihos.

127 Adică un bou condus de doi oameni, care-l ţin de funie, unul din dreapta, altul din stînga.

128 Tahompso se presupune că este insula Djerar, cam la 120 km spre sud de Syene.

129 Probabil e vorba de o simplă lăţire a Nilului, unde apele curg liniştite.

130 Contrar obiceiului său, Herodot nu indică durata traversării lacului.

131 Meroe, veche capitală etiopiană, situată între a 5-a şi a 6-a cataractă a Nilului. În secolul al VI-lea (sau în secolul al IV-lea ?) î.e.n., capitala a fost mutată de la Napata la Meroe, cetate situată într-o regiune fertilă, vestită şi prin producţia de fier. După indicaţiile lui Herodot şi săpăturile arheologice, Meroe a fost fundată în anul 538 î.e.n. Aceasta este data la care se opreşte G. A. Wainwright, *The date of the rise of Meroë*, în „Journal of Egyptian Archaeology", Londra, XXXVIII, 1952.

132 Adică pe Ammon şi Osiris.

133 Celebrul oracol al lui Ammon de la Napata, unde zeul era reprezentat cu cap de berbec. Vezi mai jos şi nota 145.

134 O inscripţie publicată de G. Maspero în „Annuaire de la Société pour l'encouragement des Etudes grecques", 1877, pp. 124–125, confirmă textul lui Herodot.

135 Automolii – „dezertorii", erau urmaşii războinicilor egipteni care au trecut la etiopieni în timpul domniei lui Psammetihos.

136 Adică Meroe-Napata.

137 În egipteană, *smh*, vocalizat în *(a) – sm (a) h –*, cu *k (h)* aspirat, înseamnă într-adevăr „stînga". Explicaţia etimologică dată de Herodot nu este însă sigură.

138 Explicaţia pare adevărată ; sub faraonul Apries s-a întîmplat ceva similar. Numărul transfugilor este, în orice caz, exagerat.

139 În locul numit azi Tell-Defenneh.

140 Elefantina se afla, după cum s-a arătat, la frontiera sudică a Egiptului, spre Etiopia.

141 Daphne (sau Daphnele Pelusiace), oraş în nordul Egiptului, aproape de Delta Nilului.

142 Ei s-au stabilit în ţinutul roditor numit Sennaar, nu prea departe de Chartum.

143 Adică 112 zile, atît cît durează străbaterea Nilului cu corabia.

144 Cyrenienii – locuitorii oraşului Cyrene, colonie grecească pe coasta Africii, fundată în secolul al VIII-lea i.e.n. de colonişti din insula Thera. Despre colonizarea Cyrenei, vezi cartea a IV-a, cap. CLVIII-CLIX.
145 Oracolul lui Ammon de la Napata a fost vestit pînă pe vremea scriitorului latin Juvenalis (secolul I e.n.) ; el era situat în oaza care astăzi se cheamă Sivah ; ruinele templului se văd pînă în zilele noastre. Ammon era – se pare – socotit o divinitate pastorală. Cu privire la reprezentarea lui cu coarne de berbec, vezi, în această carte, cap. XLII. Acesta pomenit aci a fost oracolul cercetat şi de Alexandru cel Mare. Despre legenda întemeierii lui, vezi, tot în această carte, cap. LIV şi urm.
146 Etearhos – probabil elenizarea numelui libyan Jaharca.
147 Ammonieni, populaţie antică din Libya.
148 E vorba de Syrta Mare, azi golful Sidra, la Marea Mediterană, pe coasta Libyei ; Herodot nu cunoştea Syrta Mică, azi golful Gabes, pe aceeaşi coastă.
149 Capul Soloeis este un promontoriu al Libyei pomenit de Herodot şi în cartea a IV-a, cap. XLIII ; după unii, el ar fi capul Spartel de azi, nu departe de Tanger, după alţii – mai puţin sigur – ar corespunde actualului Cantin, care se află dincolo de Gibraltar, tot pe coasta africană.
150 Probabil spre sud-vest.
151 Deşi Herodot presupune că acest rîu este Nilul, s-ar putea să fie vorba, după toate probabilităţile, de fluviul Niger, ţinînd seamă de direcţia şi distanţa drumului parcurs.
152 Cei vechi credeau că crocodilii trăiesc numai în Nil. Aici, unii învăţaţi socot că este vorba de fluviul Niger, în care trăiesc de asemenea crocodili.
153 Expresie luată după Solon.
154 Afirmaţie gratuită : Herodot nu are puncte de reper pentru a dovedi că Istrul şi Nilul pornesc de la aceeaşi distanţă. Despre Istru, vezi cartea a IV-a, cap. XLVIII-L. Singura apropiere reală ce se poate face între Nil şi Istru este faptul că ambele fluvii taie în două continentul pe care-l străbat. Şi unul şi altul izvorăsc însă din mijlocul continentului respectiv. Părerea lui Herodot, împărtăşită, de altfel, şi de Aristoteles, că Istrul izvorăşte din marginile apusene ale Europei (vezi mai jos, cap. XXXIII), era curentă în antichitate.
155 „Oraşul Pyrene" constituie o confuzie, în informaţiile lui Herodot, cu munţii Pirinei, socotiţi de el greşit ca aflîndu-se la izvoarele Dunării. Cf. Aristotel, Μετεωρολογικά I, 13, despre *muntele Pyrene.*
156 „Coloanele lui Heracles" sau strîmtoarea Gibraltar, cu cei doi munţi (coloane) Calpe şi Abyla.
157 Kynesienii (în cartea a IV-a cap. XLIX, Herodot îi numeşte kyneti), populaţie situată probabil în sud-vestul Peninsulei Iberice.
158 Istria, veche colonie milesiană din Dobrogea, la 60 km spre sud de braţul Sf. Gheorghe al Dunării. Istria (sau, după denumirea latină, Histria) se poate socoti că se află la gurile Dunării, pentru că laguna Sinoe pe care e aşezată continuă caracterele geografice ale Deltei, iar teritoriul său se întindea pînă în Deltă (Peuce), după cum atestă horothesia lui Laberius Maximus. Vezi cap. LXXVII şi nota 312 la cartea a IV-a.

159 Vezi cartea I, cap. LXXII și nota 199 la cartea I ; aprecierea de aici este de asemenea greșită.
160 Vezi S o f o c l e s, *Oedip la Colona,* v. 337 și urm ; nu este exclus ca Sofocles să fi luat aceste observații de la Herodot.
161 Probabil că în cartea I, cap. CLXXXII și cartea a II-a, cap. LIV și LVI, unde Herodot vorbește de femei în slujba unui templu egiptean, este vorba de sclave (hierodule) în serviciul zeului, și nu de preotese.
162 Vezi și cartea I, cap. LXXXII – tăierea părului la locuitorii din Tyr.
163 Vezi cartea a II-a, cap. LXV și LXVI și cartea a III-a, cap. XII.
164 În gr. ὄλυρα „olyra" este *Triticum dicoccum,* așa zisa „floare faraonică" sau durahul, *Sorghum vulgare.*
165 Vezi mai jos, cap. XXXVII și CIV.
166 În textul grec un joc de cuvinte : egiptenii spun că grecii, care duc mîna, cînd scriu, de la stînga la dreapta (ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐπὶ τὰ δεξιά) scriu spre stînga (ἐπαρίστερα) iar ei, care scriu de la dreapta spre stînga (ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἐπὶ τὰ ἀριστερὰ) scriu spre dreapta (ἐπιδέξια). Este un fel de a răspunde la întrebarea cine este „stîngaci", cel care *pornește* de la la stînga sau cel care se *îndreaptă* spre stînga.
167 Scrierea *hieroglifică* și scrierea *demotică,* prima fiind folosită în special de preoți, a doua, după cum indică numele, avînd caracter popular.
168 Observațiile următoare se referă la curățenia egiptenilor, într-adevăr excepțională pentru acele vremuri.
169 În hieroglife, diagrama care reprezenta noțiunea de preot era un om care se spală.
170 Bobul, în Egiptul antic, după cum arată Herodot, era socotit o plantă impură ; cu toate acestea, s-a găsit bob în mormintele antice egiptene.
171 Preoții unei divinități erau organizați in trepte ierarhice.
172 Epaphos este numele grec al zeului *Apis,* după cîte susține Herodot în cartea a II-a, cap. CLIII. Cultul lui Apis a avut o mare răspîndire sub dinastia a XXVI-a egipteană. La greci, Epaphos era socotit fiul lui Zeus și al lui Io.
173 „Animalul intinat" – P l u t a r h, în Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος (Despre Isis și Osiris), cap. XXXI, spune că boii care urmau să fie sacrificați lui Apis erau roșii și fără nici o pată neagră sau albă.
174 S-ar părea că pasajul promis de Herodot pentru prezentarea mai detaliată a animalului de jertfă în cinstea lui Apis este cel din cartea a III-a, cap. XXVIII. Unii comentatori însă consideră promisiunea neîmplinită, pentru că în locul citat este vorba numai despre boul care încarnează pe Apis, și nu de animalul jertfit acestui zeu.
175 Obiceiul acesta pare a fi străin și împrumutat relativ tîrziu de egipteni.
176 Herodot se înșeală : egiptenii se fereau să mănînce numai din capul asupra căruia s-au făcut imprecații.
177 Despre sărbătoarea în cinstea lui Isis, așa cum era celebrată la Busiris, vezi mai jos, cap. LXI.
178 Arderea animalelor de jertfă era inițial străină Egiptului ; se pare că egiptenii au împrumutat obiceiul de la alte neamuri. Vezi A. E r m a n, *Die Religion der Aegypter,* Berlin-Leipzig, 1934, p. 337.
179 Loviturile date cu pumnii în piept erau semne de mare jale la egipteni.

180 Interzicerea sacrificării vacilor în Egipt este atestată, printre alții, și de Porphyrios și Sf. Ieronymus. Ultimul este de părere că vaca nu se sacrifica în Egipt din pricina rarității vitelor. Deci, sub interzicerea religioasă se ascundea, ca în atîtea alte cazuri, un scop practic.
181 Vaca divinizată de egipteni era Hathor, care era sincretizată cînd cu zeița Nut (cerul), cînd cu Isis, fiica acesteia. Coarnele de vacă apar ca atribut al zeiței Isis numai în cazul contaminării ei cu Hathor, dar la origine nu-i sînt proprii. Divinitatea cu coarne personifică productivitatea naturii. Acestei divinități îi corespundea la greci figura Demetrei, zeița fertilității. Isis, ca soră a lui Osiris-Dionysos și mamă a lui Horos, ocupa un loc important în panteonul egiptean. Vezi, în această carte, cap. LIX.
182 Pentru că grecii consumă carne de vacă.
183 Insula Prosopitis se află între gura Canobică și cea Sebennitică a Nilului.
184 Afrodita este identificată la egipteni cu Hathor, în cazul sincretismului divinităților syriene cu cele egiptene.
185 Decît la sacrificii făcute zeilor.
186 Zeus Tebanul este Ammon-Râ, marea divinitate care avea și un oracol în Teba Egiptului. Uneori zeul era înfățișat cu o figură de berbec.
187 Mendes este numele divinității egiptene Mandu sau Munt, reprezentată cu cap de erete. Herodot identifică această divinitate cu zeul Pan.
188 Noma (districtul) Mendesia se afla în nord-estul Deltei.
189 Heracles, ca zeitate egipteană, trebuie socotit fie zeul Șu, fiul lui Râ și al lui Hathor, fie Khonșu, fiul lui Ammon și al lui Nut.
190 După Manethon (la Plutarh, Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσίριδος, 9) Ammon sau Amun înseamnă „cel ascuns".
191 Vezi, tot în cartea a II-a, cap. CXLV, despre cei doisprezece zei.
192 Alcaios, tatăl lui Amphitryo, și Electryon, tatăl Alcmenei, erau fiii lui Perseus, care se credea că descinde din Aigyptos, prin Lynceus, și din Danaos, fratele lui Aigyptos, prin Hipermnestra, iar aceștia sînt socotiți originari din Egipt, după legendă.
193 Dioscurii, Castor și Pollux, erau fiii lui Zeus și ai Ledei. Dioscurii erau divinități importante în religia elenă și se bucurau de o adorație specială din partea navigatorilor. În cetățile elene de pe țărmul Pontului Euxin, Dioscurii apar ca divinități principale, probabil prin influența divinităților similare traco-dace (zei călăreți, cu semnificație solară ca la indieni și iranieni). Cf. Pîrvan, în „Dacia", I, 1924, pp. 278–279.
194 Pentru domnia lui Amasis, vezi mai jos nota 583.
195 Tyrul, capitala Feniciei, situată pe litoralul Syriei.
196 Cunoscut sub numele de Melkart, în Fenicia.
197 Desigur, imitație de smarald, eventual un fel de cristal verde, sau o rocă verde.
198 „Thasianul", după numele orașului Thasos, din insula cu același nume, situată în Marea Egee.
199 Europa, după legendă, fiica lui Agenor, sora lui Cadmos, era iubită de Zeus, care, preschimbîndu-se în bou, a răpit-o, ducînd-o în spinare.
200 Heracles, fiul lui Amphitryo, era, conform mitologiei elene, contemporan cu fiii lui Oedip, descendenți din Cadmos, fratele lui Thasos și al Europei (vezi cartea a V-a, cap. LIX).

201 Sicyonienii, de pildă (vezi Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. X, 1).

202 Este vorba de legenda lui Heracles și Busiris pe care a povestit-o Pherecydes din Leros și probabil Panyasis, ruda lui Herodot, autorul unei *Heracleide*.

203 Mendesienii, locuitorii nomei Mendes, în Egipt.

204 Pan, în noma mendesiacă, corespundea lui Osiris. Pan este și numele grecesc al zeului Min din Hemmis.

205 Despre cei opt zei, vezi, tot în această carte, cap. CXLV.

206 Numele „Mendes" provine din *Bê-nb-dd* – „berbec", nu țap, cum susține Herodot. De la zeitatea Mendes (cu cap de berbec, nu de țap) și-a luat numele și noma. Confuzia provine din faptul că Herodot identifică pe Mendes cu Pan și nu cu Ammon. Vezi, tot în această .carte, cap. XLII și nota 145, precum și nota 187.

207 Această întîmplare este pomenită și de Pindar, într-un fragment citat de Strabo, în cartea a XVII-a a *Geografiei* sale.

208 Porcul era considerat animal necurat și la evrei, mahomedani și alte popoare orientale ; motivul invocat era hrana acestui animal, nu totdeauna curată ; adevărul este că în ținuturi calde, carnea de porc, prea grasă, poate fi dăunătoare sănătății.

209 Dionysos = Osiris. Osiris, ca și Dionysos, a murit și a înviat, a fost închis într-o ladă și aruncat în apă. Prin Selene = Luna, Herodot numește fie pe zeița Mehempet, fie pe Isis.

210 Plutarh, *Despre Isis și Osiris*, 18, arată motivul acestei datini : capul lui Osiris, închis într-o ladă, a fost găsit de Typhon, cînd urmărea un porc, și aceasta s-a întîmplat pe timp de lună plină.

211 Ajunul : în gr. τῇ δορπίῃ Cuvîntul δορπία(-η) de la τὸ δόρπον „odihna de seară", desemna prima zi de sărbătoare la ionieni, cînd toți membrii unei ginți se întruneau să cineze împreună. Cuvîntul mai desemnează și „ajunul unei sărbători", pentru că la egipteni, ca și la evrei și alte popoare, ziua începea o dată cu asfințitul soarelui, deci sărbătoarea începea totdeauna din seara ajunului.

212 Iată și alte fapte comune în cultul lui Dionysos la greci, și în cel al lui Osiris la egipteni : iedera este planta sacră a celor doi zei ; thyrsosul (un toiag) apare, de asemenea, în ambele culte, cu deosebirea că cel egiptean avea în vîrf o floare de lotus, iar cel elen, un con de brad.

213 Phallusurile erau embleme ale fecundității purtate la sărbătoarea lui Dionysos.

214 Povestită de Plutarh în lucrarea citată. Caracter phallic avea și cultul zeului Hem sau Pan ; Herodot contaminează în acest capitol elemente ale cultului lui Osiris cu cel al lui Hem.

215 Melampus, fiul lui Amytheon, este un personaj legendar, vestit vrăjitor din Argos. Legenda povestește cum servitorii lui au ucis odată doi șerpi, dar Melampus i-a îngropat cu cinste, și le-a crescut puii. Odată, pe cînd dormea, acești pui l-au lins pe ochi și pe urechi ; de atunci lui Melampus i-a rămas darul de-a ghici viitorul. Se credea că Melampus a împămîntenit în Grecia unele culte asiatice. Vezi Herodot, cartea a VII-a, cap. CCXXI și a IX-a, cap. XXXIV.

216 Herodot credea că Dionysos nu era pentru greci un zeu indigen, deoarece cultul lui n-ar fi fost introdus atît de tîrziu. Cultul dionysiac, demonstrează Herodot, prin orgiile sale, nici nu este în armonie cu obiceiurile grecilor.

217 Orficii, de pildă, printre care neuitat a rămas numele lui Onomacritos. Vezi Studiul introductiv, p. XXXV.

218 Procesiuni în cinstea lui Dionysos, la care se purta phallusul şi roade ale pămîntului. Vezi A r i s t o f a n, *Abarnanienii,* v. 241 şi urm.

219 Tradiţia greacă susţinea că Melampus a trăit cu cinci generaţii după Cadmos din Tyr. Cadmos cu ai săi a venit în Grecia din Fenicia, ţinut vecin Egiptului. În Fenicia, cultul zeului Dionysos era, desigur, cunoscut. Vezi nota 133 la cartea I.

220 Numele *Beoţia* n-a apărut decît după războiul troian, vezi T h u c y d i d e s, *op. cit.*, cartea I, cap. XII.

221 Herodot înţelege, aici şi în alte locuri, prin ὄνομα „desemnarea", „corespondenţa în trăsături" şi nu sensul strict al acestui cuvînt (adică „nume", „cuvînt").

222 La cap. XLIII, din această carte.

223 Mai tîrziu, Herei şi Hestiei le-au fost asimilate zeiţele egiptene Satis şi Anubis.

224 Themis, fiica lui Uranos şi Gaia, zeiţa justiţiei, care prezidau ordinea în toate lucrurile – după cum spunea mitologia elenilor.

225 Haritele sau Graţiile erau fiicele lui Zeus şi ale Eurynomei : Aglaia, Euphrosyne şi Thalia.

226 Nereidele sînt nimfele mării, fiicele lui Nereus.

227 Eroii, la greci, erau socotiţi fiinţele născute dintr-un zeu şi un pămîntean, după moartea lor fiind consideraţi semizei.

228 D i o d o r d i n S i c i l i a, *op. cit.*, cartea I, cap. XCVI, afirmă acelaşi lucru, anume că Orfeu a introdus din Egipt în Grecia majoritatea ceremoniilor legate de mistere şi cunoştinţele despre infern : pedeapsa celor răi în Tartar, răsplata celor buni în Cîmpiile Elysee, legenda apelor Infernului. După Diodor, toate acestea sînt de provenienţă egipteană.

229 Vezi şi C i c e r o, *De natura deorum,* III, 22.

230 Referitor la originea atenienilor vezi cartea I, cap. LVII şi nota 127.

231 După S t r a b o, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. II, pelasgii coborau din Beoţia. Teoria lui Herodot cu privire la atenieni expusă aici nu se potriveşte cu cea din cartea I, cap. LVII. Inconsecvenţa nu se poate explica decît dacă se admite că Herodot avea în vedere un val pelasgic invadator, străin Atticei.

232 Cabirii, străvechi divinităţi pelasgice, erau consideraţi fii ai lui Hephaistos şi erau cinstiţi în special în insulele Samothrake, Lemnos şi Imbros. Misterele Cabirilor aveau iniţial la bază cultul focului ; ulterior ei au fost asimilaţi cu Dioscurii ; uneori aceste mistere au căpătat un caracter afrodisiac. Cf. B. H e m b e r g, *Die Kabiren,* Uppsala, 1956. Vezi şi nota 110 la cartea a III-a.

233 În textul grec πρότερον – mai înainte, se referă la epoca anterioară lui

Herodot, nu la epoca dinaintea stabilirii lor în Attica; după S t r a b o, *op. cit.*, cartea a X-a, cap. II, 17, pelasgii au ajuns la Samothrake și Lemnos venind din Attica.

234 Samothrake, insulă aproape de vărsarea fluviului Hebrus (Marița) în Marea Egee.

235 Hermes, fiul lui Zeus și al Maiei, era socotit mesagerul zeilor, zeul comerțului, al întrecerilor gimnice; el conducea și sufletele morților în Infern.

236 Dodona, oraș în Epir, vestit în antichitate prin oracolul său.

237 Etimologie cu totul fantezistă, prin apropierea rădăcinii θε – „a așeza", de cuvîntul θεός – „zeu".

238 După cum arată Herodot, reiese că poeții Homer și Hesiod au fost contemporani.

239 Herodot greșește atribuind numai celor doi poeți fixarea theogoniei, a originii zeilor, în Grecia.

240 Herodot se referă probabil la Orfeu, Musaios, Linos, Olympos etc. nume legendare ale poeziei vechi grecești.

241 Oracolul Dodonei și oracolul lui Ammon.

242 O asimilare voit făcută. Nu e vorba de preoții cu care Herodot a stat de vorbă, ci de predecesorii lor.

243 Socotit copac sacru la Dodona. Cei care consultau oracolul atîrnau niște tăblițe de plumb, pe care erau scrise întrebări, de crengile stejarului din apropierea templului și peste cîteva zile veneau și citeau răspunsul pe verso.

244 Thesproții – populație care a locuit pe coasta Epirului, în fața insulei Corfu.

245 După o explicație a lui Hesychios (lexicograf grec din Alexandria, secolul al V-lea e.n., care a scris un „Glossar") cuvîntul πελειάς, în dialect epirot și thessalic, înseamnă și „femeie bătrînă". Nu era greu să se facă confuzie cu omonimul său πελειάς – „porumbel". Vezi și D. M. P i p p i d i, *Sur un procédé critique d'Herodot, în „Revista clasică"* XI–XII (1939–1940).

246 Bubastis sau Pi-Bastit, azi Tell-Basta, aproape de Zagazig, era situat în partea de răsărit a Deltei Nilului.

247 Artemis corespunde în egipteană zeiței Bastit, imaginată cu cap de pisică.

248 Busiris, adică Pi-Osiri, probabil actualul Abusir, pe malul stîng al gurii Sebennitice a Nilului.

249 Sais corespunde actualului Sà-el-Hagar, unde era adorată zeița Neith (Athena), reprezentată uneori cu lancea și bufnița alături (orașul era situat aproape de gura Canobică a Nilului).

250 Heliopolis, sau Pi-Râ (orașul lui Râ), era situat puțin mai la nord de locul unde se află azi Cairo, în locurile numite Tell-Hasan.

251 Buto sau Pi-Uto (orașul zeiței Uto), pobabil actualul Ebtu, era situat între Sais și lacul Burlos.

252 Latona (Leto) era probabil zeița egipteană Maut, zeița maternității, una din cei opt zei primari (vezi cartea a II-a, cap. CLV).

253 Despre Papremis se știu puține lucruri ; s-ar putea ca el să nu fi fost chiar un oraș, căci ruinele lui nu s-au găsit. Papremis era poate o tabără militară, situată în apusul Deltei.

254 Ares corespunde zeului egiptean Mandu ; după alți comentatori, zeului Seth, sau zeului Șu-Onuris, fiul lui Râ.

255 Procesiunile acestea licențioase s-ar potrivi mai degrabă cultului zeiței Afrodita, decît celui al Artemidei, la a cărei sărbătoare aveau loc.

256 Vezi cap. XL din această carte.

257 În cinstea doliului Isidei, care plîngea dispariția lui Osiris, urmărit de dușmanul său Typhon.

258 Vezi, tot în această carte, cap. CLII, unde Herodot povestește cum Psammetihos s-a servit de ionieni și carieni pentru a-și relua domnia, dîndu-le apoi acestora pămînt de locuit, ca răsplată pentru serviciile aduse.

259 Iluminația se făcea pentru ca zeița Neith, asimilată de astă dată cu Isis, să-l poată găsi pe Osiris, sau pentru a îndepărta spiritele rele. Deci este o legendă sacră a căutării lui Osiris.

260 În acest pasaj, verbul συμμίγνυμι nu are poate sensul de „a avea relații sexuale", ci „a se întreține", „a sta de vorbă". La egipteni nu aveau loc acte sexuale în temple. Vezi nota 463 la cartea I.

261 Vezi și *Levitic*, XV, v. 18, cu privire la acest obicei respectat prin lege și la evrei.

262 Libya avea o faună bogată, vezi cartea a IV-a, cap. CXCI.

263 Totuși, nu toate animalele erau considerate sacre ; unele erau socotite sacre într-o regiune, altele, în altă regiune.

264 Este vorba în primul rînd de copii bolnavi ; ceea ce descrie aici Herodot este un ritual religios de însănătoșire.

265 La cap. XXXVI al acestei cărți, dimpotrivă, se spune că, în semn de doliu, egiptenii își lăsau părul lung, și în mod obișnuit își purtau părul ras.

266 Ichneumonul *(Viverra ichneumon)*, numit azi în Egipt *Nimo Faraôon* – „pisica faraonului", seamănă cu o șopîrlă mare ; și azi se mai pot vedea ichneumoni pe malul stîng al Nilului, între Gizeh și Faium.

267 Hermopolis, sau Șmunu (orașul zeului Thoth), se afla unde este azi Așmunein ; ruinele Hermopolisului se află pe malul stîng al Nilului, în regiunea Tebei.

268 Lupii în Egipt erau rari fiindcă nu le pria clima caldă ; atîția cîți existau se pare că veneau din Syria.

269 De fapt, crocodilul are limbă, dar ea este foarte puțin mobilă și stă lipită de maxilarul inferior ; de asemenea, crocodilul își mișcă falca de jos, ca toate animalele.

270 Herodot greșește : în Nil nu există lipitori.

271 Pluvianul (trohilul), *Hyas aegyptiacus*, este o pasăre mică, neagră la cap.

272 Crocodilul era socotit în Egiptul antic animalul sfînt al zeului Sobk sau Sebak.

273 În labirintul Egiptului (descris de Herodot în cartea a II-a, cap. CXLVIII) s-au găsit într-adevăr morminte de crocodili. Vezi mai jos, pentru labirint, nota 509.
274 Crocodilul în egipteană se numea *msh*, vocalizat, *emsah* ; e posibil să fie o legătură reală între acest cuvînt și *hampsai* – șopîrle, reprodus de Herodot.
275 Portughezii au numit la fel crocodilii găsiți de ei în America : *al legato* – „șopîrlă", de unde denumirea de „aligator".
276 Hipopotamul era sfînt pentru că era socotit încarnarea lui Seth, dușmanul lui Osiris.
277 Herodot greșește : în Nil nu se găsesc vidre.
278 *Lyprinus lepidotus,* despre care Plutarh, *Moralia,* 358, spune că nu se mînca, deoarece era închinat lui Osiris.
279 Țiparul este un pește din familia murenidelor.
280 Gîsca egipteană, „călifarul" sau „cravanul", întruchipa pe zeul Seb, tatăl lui Osiris.
281 Pasărea Phoenix, în egipteană *bynw* care se vocalizează *boyni(w)* sau *bennu.*
282 La Heliopolis exista un cult al păsării Phoenix.
283 Descrierea păsării Phoenix făcută de Herodot nu corespunde nici unei picturi sau sculpturi egiptene a acestei păsări. Este posibil ca Herodot să fi luat acest pasaj de la Hecataios din Milet. Pasărea, în plastica egipteană, e reprezentată curent ca avînd pene cenușii, nu frumos colorate cum susține Herodot.
284 Șarpele descris de Herodot este *Cerastes aegyptiacus* sau vipera cu corn ; e un șarpe extrem de veninos, contrar celor susținute de Herodot.
285 E vorba de orașul Buto, situat aproape de lacul Timsah, și nu de cel descris în capitolele LIX, LXV, CLV din această carte.
286 Șarpele cu aripi pare a fi un animal fantastic care n-a existat în realitate, deși Herodot vorbește despre el de parcă l-ar fi văzut ; unii învățați presupun că e vorba de lăcuste uriașe sau de lilieci.
287 Vezi cartea a III-a, cap. CVII ; șerpii aceștia se spunea că păzeau în Arabia arborii de tămîie.
288 Adevărul este că în Egipt era onorat ibisul alb, nu cel negru.
289 Ibisul negru *(Plegadis falcinellus)* este de fapt o altă pasăre decît cel alb, brun închis la culoare, cu reflexe verzi și roșietice.
290 Ibisul pleșuv este *Ibis religiosa,* în egipteană *hibi,* consacrat zeului Thoth.
291 Prin *hidră,* Herodot înțelege șarpele de apă. De aici, *hidra de Lerna.*
292 Spre deosebire de cei care locuiesc în ținuturile mlăștinoase (vezi cap. XCII din această carte).
293 Purgația se făcea cu o plantă, συρμαίη, neidentificată. Vezi nota 442 la această carte.
294 Vezi și cartea a IV-a, cap. CLXXXVII.
295 Vezi la cap. XXXVI al acestei cărți *olyra* – „durah" și nota 164.
296 Kyllestis se chema în egipteană *Klšt, kršt.*

297 Contradicţie cu cele afirmate tot în această carte în cap. XXXVII (sfîrşit) şi LX (sfîrşit).
298 Aceste figurine imitau mumiile.
299 „Linos" are denumiri variate de la popor la popor ca : Adonis, Tammus, Atys, Bormos, Hylas.
300 Maneros este un nume necunoscut în documentele egiptene.
301 După Herodot, în Egipt se cînta un singur cîntec, probabil în genul bocetelor. S-ar putea însă ca lui Herodot, fiind străin, să i se fi părut toate cîntecele egiptene la fel.
302 Calasyris, probabil în egipteană *Şal-ha-şar*.
303 Cultul zeului Dionysos (Zagreus) se contopise cu doctrina orfică. Nu se ştie precis din ce constau practicile orfice şi cele bacchice. Se ştie doar că ele erau de două feluri, publice şi private : cele publice constau din anumite ceremonii şi procesiuni, cele private din orgii precedate de post şi abstinenţă. Vezi şi nota 228 la această carte şi Studiul introductiv, p. XXXIII şi urm.
304 Vezi, tot în cartea a II-a, cap. XLIX – cu privire la cultul lui Dionysos adus în Grecia de Melampus.
305 Practica pithagoreică consta din pregătirea pentru orgiile orfice printr-un fel de post ; în afară de aceasta, pithagoreicii erau vegetarieni. Vezi şi nota 228 la această carte şi Studiul introductiv, p. XXXIV şi urm.
306 Vechii poeţi greci orfici, ale căror nume sînt legendare, ca Orpheus, Melampus, precum şi un poet bine cunoscut ca Hesiod, în Ἔργα καὶ ἡμέραι (Munci şi zile). Vezi şi Studiul introductiv, p. XXXV şi urm.
307 Adică la egipteni nu existau interpreţi ai oracolelor ca în Grecia, ci ei credeau că oamenii puteau afla voinţa zeilor direct, prin vise sau semne.
308 Medicii, în Egipt, făceau parte din casta preoţilor ; Plinius, *Historia naturalis*, cartea a VII-a, cap. LVI, spune că egiptenii se considerau inventatorii medicinei.
309 Este vorba de Osiris, îmbălsămat după legendă de Anubis, care a fost considerat inventatorul îmbălsămării. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XCI, dă şi alte amănunte în legătură cu îmbălsămarea : după ce meşterul făcea incizia după anumite prescripţii, fugea de lîngă cadavru, urmărit de blestemele celorlalţi lucrători şi lovit cu pietre (originea acestei practici este necunoscută). Apoi se scoteau măruntaiele, se spălau, iar pîntecele, umplut cu balsamuri pentru conservare şi mirodenii, era cusut la loc ; corpul se ţinea în anumite substanţe lichide un număr determinat de zile. Toate măruntaiele erau puse într-un fel de urne, care se puneau în mormînt alături de mumie.
310 În gr. λίτρον – „natron", carbonat de sodiu (sodă).
311 În gr. βύσσος – probabil un fel de in foarte fin.
312 În gr. κόμμι – „gumă", în egipteană *gomi ;* vezi cap. XCVI, cartea a II-a.
313 Probabil este vorba de *Iuniperus oxycedrus* şi nu de *cedru.*

314 Neapolis, la Herodot Νέα πόλις – „orașul nou", este probabil același cu Καινὴ πόλις – „orașul nou" de pe timpul Ptolemeilor, care azi se cheamă Keneh, pe malul drept al Nilului. Hemmis se află cam la 140 km depărtare pe apă de acest oraș, deci nu este prea aproape.
315 Hemmis este Khem-min, azi Achmim.
316 Perseus, în realitate zeul Menes, care avea porecla Peh-re-su, ceea ce putea fi apropiat de un grec de cuvîntul Perseus.
317 Trecerea divinității peste pămîntul țării și fertilizarea solului drept urmare a acestei treceri era o idee răspîndită la popoarele semitice și indo-europene. Sandala de doi coți a zeului Perseus poate fi apropiată de cea a lui Heracles (vezi cartea a IV-a, cap. LXXXII).
318 Danaos, fondatorul Argosului ; a avut 50 de fete, Danaidele, căsătorite cu cei 50 de feciori ai lui Aigyptos, fratele tatălui lor. Legenda Danaidelor a inspirat pe Eshil în una din tragediile lui timpurii, *Rugătoarele*.
319 Lynkeus, un argonaut, vestit pentru ochiul său ager, este fiul lui Aigyptos și ginerele lui Danaos.
320 În mitologia greacă, Perseus este socotit fiul Danaei, fiica lui Acrisios a lui Abas, iar Abas e fiul Hypermnestrei și al lui Lynkeus. Hypermnestra este fiica lui Danaos ; Lynkeus, soțul ei, fiul lui Aigyptos.
321 Gorgona, în mitologia elenă, era un monstru feminin cu șerpi în loc de păr, a cărei privire pietrifica ; pe Gorgona a ucis-o Perseus, care n-a privit-o în ochi, ci s-a uitat doar la chipul ei oglindit pe luciul scutului său.
322 Ținutul din apropierea Deltei.
323 Cu toate acestea, egiptenii bogați aveau, în afară de soția legitimă, și haremuri.
324 *Nymphaea lotus ;* egiptenii îl numeau *seschen* și *serpet.*
325 *Nymphaea nelumbo,* originar din India și introdus relativ tîrziu în Egipt.
326 Adică nu pe tulpina pe care apar florile, ceea ce este greșit.
327 *Cyperus papyrus*, redat în greacă prin βύβλος și πάπυρος ; aceste denumiri sînt, poate, două forme dialectale ale aceluiași cuvînt egiptean
328 Vezi cărțile a II-a, cap. XXXVII, XXXVIII, XCVI ; a V-a, cap. LVIII ; a VII-a cap. XXV, XXXIV, XXXVI ; a VIII-a, cap. XXIX.
329 Se pare că Herodot se referă în acest pasaj la canalele trase din Nil.
330 Aristotel, Περὶ ζώων μορίων, III, 5, califică această explicație drept εὐήθης λόγος – „poveste stupidă".
331 De fapt, inundația începea în locurile cele mai joase, chiar dacă erau departe de Nil, apa ajungînd acolo prin canale.
332 Peștii, în realitate, veneau o dată cu apa.
333 Probabil *Ricinus communis ;* cuvîntul σιλλικύπριον poate fi alterarea cuvîntului σέσιλι κύπριον, plantă semnalată de Teophrastos, în *Istoria plantelor,* cartea a IX-a, cap. XV, 5, în Arcadia, dar care n-are nici o legătură cu ricinul.
334 Foișoarele și terasele îi fereau de scorpioni, reptile etc., mai puțin însă de țînțari.
335 Ἀκάνθη sau *Acacia nilotica.*

336 Lotusul din Cyrene sau *Zizyphus spina-Christi.*
337 „Ca pe niște cărămizi" – în construcția clădirilor, adică mijlocului unei cărămizi îi corespund capetele alăturate ale cărămizilor din rîndul următor. Scheletul bărcii era format din γόμφοι, adică patru rînduri de pari, rînduri paralele două cîte două, care formau un dreptunghi. Pe partea exterioară a parilor se așezau scîndurile ca niște cărămizi, apoi urmau niște căpriori transversali ca să țină scîndurile. Acești căpriori se numeau ζυγά – „juguri". Peste căpriori se așeza un alt rînd de scînduri. În interior, vasul se căptușea cu papirus și cu smoală. Pînă la acest punct al construcțiilor, vasul avea forma unei cutii dreptunghiulare. La capete se adăugau apoi prora și pupa. Aceste vase aveau o singură cîrmă.
338 θύρη – este o plută avînd înfățișarea unei grape.
339 Naucratis, oraș situat pe malul stîng al brațului Canobic al Nilului, aproape de Tell-Nebireh în Deltă.
340 Anthylla, oraș din Delta Nilului, nu se știe precis unde era situat.
341 Arhandros, după Herodot, era ginerele lui Danaos și fiul lui Phthios al lui Ahaios ; după Pausanias, *op. cit.,* cartea a II-a, cap. VI, Arhandros era chiar fiul lui Ahaios.
342 Arhandropolis azi satul Șabur.
343 Menes sau Min, Menis, Meinios, Menas, Minaios, Mnenas, în egipteană Mena sau Mina, face parte din primele dinastii (vezi Notița istorică la această carte) ale regilor-oameni, dinastiile thinite. Mormîntul acestui rege pare să fi fost găsit la Nagadeh, la 30 km nord de Teba.
344 Ἀπογεφυρόω – „a face un pod" – este folosit aici cu sensul de „a ridica un stăvilar".
345 Acest pasaj se înțelege astfel : Nilul, înainte de lucrarea de zăgăzuire a lui Menes, curgea pe locul unde regele a ridicat orașul Memfis, adică pe lîngă poalele munților nisipoși dinspre Libya, deci spre apus. Menes a secat vechea albie și a abătut cursul fluviului, silindu-l să facă o cotitură ca la 100 stadii depărtare de vechea matcă. După unii cercetători, urme din vechiul curs pot fi văzute și azi aproape de locul pe care se află piramidele. Nisipul însă l-a acoperit și mulți contestă posibilitatea regăsirii acestor urme.
346 Hephaistos era identificat cu zeul egiptenilor Phtah.
347 După Manethon, regina Nitocris (Net-aker-ti) a trăit către sfîrșitul celei de a VI-a dinastii. Numele ei este confirmat de un papirus păstrat la muzeul din Torino.
348 Privitor la construcții subterane în Egipt, vezi, tot în această carte, cap. CXXIV și CXXVII și notele respective.
349 Moeris, sau Merrhâ (Meri-Râ – „prieten al Soarelui") este un nume purtat de mai mulți regi egipteni ; primul Moeris a fost, pe cît se pare, Papi I (Pepi) din dinastia a VI-a, atestat într-o inscripție din labirintul lăsat de cei 12 regi (vezi mai jos nota 509). Herodot se referă însă aici la Amenemhet al III-lea, din dinastia a XII-a, poreclit *Moeris* după numele locului de care s-a îngrijit ; în egipteana veche ; *moér, mer-ur* – „lac mare".
350 Propileele sînt un șir de colonade și curți construite cele mai adeseori în fața unui templu ; partea cea mai impresionantă în propileele egip-

tene era o poartă monumentală, străjuită de niște construcții speciale, pilonii.

351 Vezi, tot în cartea a II-a, cap. CXLIX.

352 Sesostris (Seaosis, Sesothis, Sostris) sau Senosret, este, de asemenea, un nume comun mai multor regi ai Egiptului. Bine cunoscut este Senosret al III-lea din dinastia a XII-a, care și-a întins puterea spre sud (Etiopia), cît și un alt Senosret din dinastia a XIX-a, sub care Egiptul a atins apogeul înfloririi sale. Sub numele de Sesostris, Herodot a contopit isprăvile mai multor faraoni, printre care și unele săvîrșite de Ramses al II-lea (eventual și al III-lea). Vezi Notița istorică, la această carte. Personajul lui Herodot este înfățișat după legende populare și nu pare să aibă verosimilitate. Cf. și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LIII și urm.

353 Afirmație necontrolabilă prin altă știre.

354 Aci urmează o lacună în text.

355 Prin *stele* se înțelege pietre comemorative sau funerare. În Syria s-au găsit numeroase stele comemorative de pe vremea lui Ramses al II-lea, de pildă cele de la gura rîului Nahr-el-Kelb. Ele sînt amintite și de cîțiva istorici ai antichității, printre alții și de Tacitus, *Annales*, cartea a II-a, cap. LX.

356 Vezi nota 11 la cartea I.

357 Colchidienii sînt aici considerați drept urmași ai soldaților lăsați în urmă de Sesostris în Colchida, ținut pe coasta răsăriteană a Pontului Euxin, patria legendarei Medeea. Dar expedițiile lui Sesostris la Marea Neagră și în Balcani sînt ireale ; nu există nici cea mai slabă indicație istorică ori arheologică asupra unei acțiuni egiptene atît de nordice. E o legendă deci originea egipteană a colchidienilor.

358 Herodot dă egiptenilor epitetele de μελάγχροες – „de culoare neagră," și οὐλότριχες – „cu părul creț" (în comparație cu europenii, care sînt mai albi), dar nu în sensul că i-ar considera de tip african.

359 Syrienii care locuiesc lîngă rîurile Thermodon și Parthenios sînt cappadocienii. Vezi cartea I, cap. LXXII : „Cappadocienii sînt numiți de eleni syrieni". Rîul Thermodon, azi Termeli, se află în Cappadocia (în mijlocul Asiei Mici).

360 Rîul Parthenios se află la hotarul dintre Bithynia și Paflagonia. Numele de azi al rîului este Chate-su sau Bartan ; turcii îl mai numesc și Dolap.

361 Macronii erau un popor ce locuia aproape de Trapezunt ; ei sînt menționați de Xenofon, *Anabasis*, cartea a IV-a, cap. VIII, 1 ; Herodot îi mai pomenește în cartea a III-a, cap. XCIV și cartea a VII-a, cap. LXXVIII.

362 Herodot presupune că circumcizia, la toate aceste popoare, vine direct sau indirect de la egipteni.

363 Afirmația nu este verosimilă.

364 Cuvîntul „sardonic" poate să se refere la Sardinia sau la orașul Sardes din Asia Mică. S-ar putea însă să fie și o transcriere greșită a unui cuvînt cu un complex sonor similar, dar mai puțin cunoscut de greci.

365 Despre care s-a vorbit în cap. II din această carte.
366 La Beryhos, în Palestina, s-au descoperit înainte de 1940 inscripţii amintind victoriile lui Ramses al II-lea, dar fără semnul amintit de Herodot.
367 Pe drumul de la Efes la Foceea, aproape de localitatea Karabel sau Karambel, se află săpate în stîncă chipuri ale unuia şi aceluiaşi războinic, corespunzătoare întrucîtva descrierii lui Herodot. Basoreliefurile se pare că sînt hittite, înfăţişînd un zeu al războiului. Lancea purtată de personaj se află însă în mîna stîngă, iar arcul în dreapta ; pe piept nu are săpate hieroglife. Herodot sau nu a văzut aceste basoreliefuri pe care le-a descris din auzite, sau le-a privit doar în treacăt.
368 Efes, oraş în Lydia, Asia Mică ; ruinele Efesului se găsesc azi aproape de Ajasluk.
369 Sardes, capitala Lydiei, azi Sart.
370 Smyrna, oraş al Ioniei, Asia Mică, azi Ismir.
371 Σπιθαμή, măsură corespunzînd unei jumătăţi de cot (πῆχυς) vezi mai jos nota 522.
372 Arcul era arma preferată a etiopienilor (cf. cartea a III-a, cap. XXI şi cartea a VII-a, cap. LXIX), iar lancea a egiptenilor.
373 În textul grec „a umerilor mei". Cf. D i o d o r d i n S i c i l i a, *op. cit.*, cartea I, cap. LV, 8.
374 Memnon este un personaj legendar, fiu al Aurorei şi al lui Tithonos, regele Etiopiei. Memnon a venit cu armata în ajutorul Troiei şi a fost ucis de Ahile. Nu este exclus ca aci Herodot să aibă în vedere pe Ramses al II-lea (cel Mare) care purta epitetul de Mi-Amun. Cum s-a arătat la nota 367, arheologii înclină însă să vadă în basoreliefurile de la Karabel (datînd din prima jumătate a secolului al XIII-lea î.e.n.), opere ale glipticii hittite.
375 Daphnele Pelusiace, vezi mai sus, nota 141.
376 Povestea ce urmează n-are nici o bază istorică. Se presupune că este o transpunere pe plan uman a legendei lui Seth şi Osiris.
377 Egiptul a cunoscut folosirea calului la tracţiune foarte tîrziu. Se poate ca acest animal să fi fost adus în Egipt abia pe vremea invaziei hicsoşilor (secolele XVIII–XVII î.e.n.). Pe vremea menţionată de Herodot, încă nu existau cai în Egipt.
378 Canalele serveau atît la irigaţie, cît şi la trafic.
379 Regele a împărţit pămîntul arabil în loturi egale, percepînd impozite de la beneficiari ; în dinastiile de tip oriental, regele era considerat proprietarul de drept al pămîntului, numai parte din uzufruct fiind acordat celor ce-l luau în folosinţă. Scutire de impozite se acorda în semn de mare favoare.
380 Κλῆρος are aici doar accepţiunea de „ogor" – lot. Herodot foloseşte cuvîntul în loc de „arura" – ogor, care avea forma pătrată cu latura de 100 de coţi.
381 Numai preoţii şi războinicii erau scutiţi de impozite, vezi, în această carte, cap. CLXVIII.

382 Cadranul solar se numea, în limba greacă, πόλος, iar acul acestui cadran γνώμων. Polosul avea forma unei emisfere concave de metal; din marginea inferioară a cavității se ridica *gnomonul.* Umbra lăsată de acest ac pe emisfera concavă indica orele zilei. *Gnomon* se numea însă și o simplă vergea înfiptă într-o suprafață plană, pe care ora se citea după umbra vergelei.

383 Adevărul este că au existat și alți regi egipteni care au domnit peste etiopieni. Nu-i mai puțin adevărat că Senosret al III-lea din dinastia a XII-a a fost primul rege care a pus baze solide dominației egiptene în Nubia.

384 După măsurătoarea lui Herodot, aceste statui trebuie să fi avut 13 metri înălțime (29 de coți). Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LVII, spune că Sesostris a ridicat aceste statui în cinstea zeului Phtah, pentru că l-a scăpat din primejdia despre care vorbește Herodot în cartea a II-a, cap. CVII. Statuia lui Sesostris (Ramses al II-lea) a fost găsită în ruine la Mit Rahina, lîngă Memfis; statuia soției lui nu a fost însă găsită.

385 Statuile copiiilor trebuie să fi fost de aproximativ 10 metri. S-au găsit bucăți dintr-una din aceste statui.

386 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LVIII, povestește și el această întîmplare în legătură cu Darius. După Diodor, Darius ar fi răspuns preotului că speră să ajungă cu timpul la măreția faptelor lui Sesostris.

387 Pheron sau Pheros este probabil Phtah (Soarele) sau „Faraon", un titlu regal, și nu un nume propriu-zis. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LIX, menționează că succesorul lui Sesostris este Sesoosis al II-lea. Pheron a fost identificat cu Amenemhet sau Menephtah al III-lea, faraonul sub care au ieșit izraeliții din Egipt; numele Pheron l-a auzit Herodot probabil de la un semit, pentru care „Faraon" era chiar numele regelui sub care au scăpat evreii din robie. Vezi și interpretarea dată de V. Bérard, *L'Odyssée d'Homère,* Paris, 1931, p. 255: Pharos – faraon – „Dublul Palat", în egipteană *paraouiaoui* sau *paron,* transcris de semiți și de greci ca *pharao, pheron;* este titlu de rege și nu nume.

În realitate, Pheron nu poate fi identificat cu nici un rege, pentru că nu este identificat precis nici Sesostris. Dacă Sesostris este cumva Ramses al II-lea, atunci Pheros e posibil să fie Menephtah, fiul și succesorul lui Ramses al II-lea. Legenda lui Pheros a fost luată de Herodot după tradiția egipteană. Elementele egiptene sînt prea numeroase ca să fie vorba de o tradiție greacă. În această privință, cf. H. de Meulenaere, *La légende de Phéros II,* in „Chronique d'Egypte", XXVIII, 1953, pp. 248–260.

388 Oracolul din Buto, al Latonei, este menționat mai pe larg tot în această carte, la cap. CLV.

389 Orașul Erythrebolos ('Ερθυρὴ βῶλος) nu este menționat de nici un alt autor; Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LIX, vorbește de un oraș Hierabolos. S-ar putea să fie un oraș legendar.

390 În locurile fostului Heliopolis se mai poate vedea un obelisc ridicat de Senosret I ; monumentul este parțial îngropat.

391 Regele Proteus este neidentificat. Poemele homerice pomenesc un Proteus, divinitate care locuia pe țărmul Egiptului și pe care a consultat-o Menelaos (vezi și Herodot cartea a II-a, cap. CXIX). S-ar putea ca Herodot să fi confundat numele unei divinități cu un nume de rege ; în „Tabăra tyrienilor" (vezi nota următoare) era cinstit zeul-pește Dagon, la care se referă probabil Herodot cînd vorbește de Proteus V. Bérard, *op. cit.*, p. 185, dă numelui *Proteus* următoarea interpretare : Proteus, în egipteană *Prouiti, Prouti* – „Poarta Sublimă", titlu de faraon.

392 „Tabăra tyrienilor" era un cartier locuit de fenicieni. Egiptenilor nu le plăcea să se amestece cu străinii. Vezi, tot în această carte, cap. CLIV, unde este vorba de ținuturile acordate de Psammetihos ionienilor și carienilor.

393 „Afrodita Străină" este, se pare, zeița Afrodita a fenicienilor, numită Astarte.

394 Alexandros, adică Paris fiul regelui Troiei, Priam.

395 Trecerea Elenei prin Egipt este pomenită și de Homer, *Odiseea,* cîntul IV, v. 384 și urm. Stesichoros, marele poet liric anterior lui Herodot, susține în *Palinodia* că Proteus a oprit-o pe Elena în Egipt, iar lui Paris i-a lăsat doar un fel de fantomă închipuind pe Elena.

396 Gura Canobică și-a primit numele, după cum spune mitologia greacă, de la Canobos, vîslașul cîrmaci al lui Menelaos, care a murit aici. Egiptenii îi ziceau însă *Șet-nu-fi* – „ramura cea bună". A existat și un oraș cu același nume.

397 Ταριχεῖαι – „sărătorii", probabil pentru conservarea peștelui. Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. III, 16, vorbește de asemenea sărătorii într-un grup de insule aproape de coasta Libyei.

398 Unde s-a ridicat mai tîrziu localitatea Heracleion.

399 Sclavii unui templu egiptean purtau o anumită pecete.

400 Exista și o localitate Thonis care și-a căpătat numele – se pare – de la regele egiptean Thon, contemporan cu Menelaos, vezi Homer *op. cit.*, cîntul IV, v. 228.

401 Teucru : troian.

402 Lacună în text.

403 *Iliada*, cîntul VI, v. 289 și urm. ; „Isprăvile lui Diomedes" (Diomedia), este titlul cîntului V din *Iliada,* extins și la cartea a VI-a.

404 *Odiseea,* cîntul IV, v. 227 și v. 351–352. Aceste pasaje nu apar în edițiile poemelor homerice ; ele par a fi apocrife, interpolări ale copiștilor.

405 *Cîntece cypriote* sau *Cypriile* – poem epic atestat de Aristotel, *Poetica,* cap. 23 și atribuit unui anume Stasinos. În *Cyprii* se povestesc faptele de la plecarea grecilor la Troia, pînă la retragerea din luptă a lui Ahile.

406 Cf. și Sofocles, *Filoctet,* v. 822.

407 Plutarh, Περὶ Ἡροδότου κακοηθείας, cap. 12, referindu-se la acest pasaj, îl învinuia pe Herodot de simpatie față de „barbari".

408 Sholiastul lui Apollonios din Rhodos, *Argonautica*, I, 587, și Eusthathios, *Comentariul la Odiseea*, 167, spun că ἔντομα – „victimele sacrificate morților" erau destinate să potolească vînturile, spre deosebire de ἱερεῖα – „victime jertfite zeilor olympieni".
409 Herodot vorbește în cartea a IV-a, cap. CLXIX, despre un port întemeiat de Menelaos pe coasta Libyei.
410 Vezi și *Iliada*, cîntul III, v. 155–159, unde bătrînii Troiei se sfătuiesc s-o trimită înapoi pe Elena.
411 Una din manifestările credinței lui Herodot într-un zeu drept și răzbunător (vezi și Studiul introductiv, p. XCI și urm.).
412 Rampsinitos este numele mai multor faraoni din dinastiile a XIX-a și a XX-a ; aici este vorba, probabil, de Ramses al III-lea, fiul lui Setnaht – întemeietorul dinastiei a XX-a (1200 î.e.n.).
413 Mai mulți Ramses au înfrumusețat sanctuarul lui Hephaistos (Phtah).
414 Egiptenii, în realitate, nu aveau statui alegorice, iar anul îl împărțeau în trei anotimpuri.
415 În camera vistieriei templului construit de Ramses al III-lea din Medinet-Habu există inscripții care vorbesc de bogăția și daniile acestui faraon. Ele au fost scrise, desigur, la porunca faraonului, după un obicei străvechi de-a se lăuda pretinsa generozitate a regelui.
416 Această legendă seamănă cu povestea greacă a lui Agamedes și Trophonios (vezi Pausanias, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. XXXVII).
417 În Egipt existau multe temple și clădiri cu o piatră mobilă care servea de intrare tainică fie în clădire, fie într-o criptă a ei.
418 În antichitate era obiceiul să se păstreze banii, aurul, argintul și pietrele scumpe în vase.
419 Spînzurătoarea era una din cele mai rușinoase pedepse ; spînzurarea cadavrelor servea drept pildă pentru ceilalți, ca să se înfricoșeze de pedeapsă și să nu încalce legea ; astfel, Amenhotep al II-lea (dinastia a XVIII-a, secolul al XVI-lea î.e.n.) a atîrnat de zidurile Tebei și Napatei cadavrele prinților syrieni pe care-i luase prizonieri.
420 Egiptenii erau în general rași, dar, începînd cu dinastia a XIX-a (sfîrșitul mileniului al II-lea î.e.n.), au existat și oameni cu barbă, în special printre gardieni, probabil străini la origine.
421 Admirația egiptenilor pentru iscusința în înșelătorii a făcut ca grecii, prin cuvîntul αἰγυπτιάζειν – „a egipteniza", să înțeleagă πανουργεῖν – „a fi în stare de orice".
422 Infernul la egipteni se chema *Amenthes* și era localizat undeva, departe, spre apus (Plutarh, Περὶ Ἴσιδος καὶ Ὀσύριδος, 30).
423 Jocul cu zarurile era foarte obișnuit în Egipt ; unii învățați cred că această legendă a coborîrii lui Rampsinitos în infern, unde a jucat zaruri cu Demetra, adică cu Isis, este varianta celei povestite de Plutarh (*op. cit.*, 12) despre Hermes și Selene (Luna).
424 Această mantie reprezenta la egipteni un simbol al cursului vieții omenești țesut de Parce.
425 Herodot confundă șacalii cu lupii. Șacalii erau animale consacrate infernului și divinităților din infern, printre care Anubis. Vezi mai sus nota 268 cu privire la lupi în Egipt.
426 La egipteni Isis și Osiris.

427 Vechea credință egipteană că sufletul *(ba)* nu moare este confundată de Herodot cu doctrina idealistă despre metempsihoză.

428 Herodot expune aci, cu oarecare confuzii, doctrina metempsihozei, așa cum era formulată în Egipt.

429 Herodot se referă aci la orfici : Pherekydes, Pythagoras, Empedocles etc.

430 Keops, sau Kufu, faraon din dinastia a IV-a, cel care a ridicat piramida ce-i poartă numele (în mileniul al III-lea î.e.n.) ; regii dinastiei a IV-a (după Manethon) au domnit între anii 3124–2840 î.e.n. Piramida ridicată de Keops, precum și cele ridicate de urmașii săi, Kephren și Mykerinos, se mai pot vedea și azi lîngă satul Giseh, în apropiere de Cairo. Vezi Notița istorică la această carte.

431 Manethon spune la fel ca Herodot : Keops a fost un rege rău și necredincios, dar la urmă s-a pocăit și a redactat „cartea sacră".

432 Blocurile de piatră necesare construcțiilor erau scoase din carierele de piatră prin lărgirea fisurilor naturale ale stîncii cu unelte de bronz introduse forțat în fisuri, sau cu bucăți de lemn care se udau ca să se umfle. Instrumentele folosite erau : ferăstrăul pentru tăiatul pietrei, burghiul pentru găurit, spițuri și ciocane pentru fasonat, dalta pentru îmbucătățit. Vezi Dem. Catană, *Tehnica construcțiilor la vechii egipteni*, în „Știință și tehnică", nr. 11, 1956, p. 16.

433 Transportul blocurilor de piatră pe fluviu se efectua cu ajutorul bărcilor de care era legat monolitul, scufundat în apă (aplicîndu-se principiul lui Arhimedes), pentru reducerea greutății. Vezi Dem. Catană, loc. cit.

434 Transportul monoliților pe uscat se făcea cu ajutorul săniilor trase de boi sau de oameni, sau cu ajutorul pîrghiilor în locuri povîrnite. Vezi Dem. Catană, loc. cit.

435 Munții Libyei se întind pe malul stîng al Nilului ; pe malul drept se află munții Arabiei.

436 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXIII, descriind construcția piramidei lui Keops, dă același număr de 100 de mii (adică 10 miriade) ; Plinius, *Hist. Nat.*, cartea a XXXVI-a, cap. XVII, vorbește de 300 de mii de oameni care au lucrat la marea piramidă.

437 Este vorba de rampa de acces de la Giseh, adică o șosea din piatră lustruită, pentru a putea transporta piatra pe un teren cu diferență de nivel. Vezi Dem. Catană, loc. cit.

438 Inexact ; Herodot atribuie piramidei lui Keops ceea ce i s-a povestit probabil despre o altă piramidă, care se afla la un nivel mai puțin ridicat.

439 Vezi *Iliada*, cîntul XII, v. 258 și 444. Κρόσσαι înseamnă de fapt pietre așezate în formă de trepte, iar βωμίς este diminutivul cuvîntului βωμός – „soclu, estradă, piedestal".

440 Această „mașinărie" de lemn este „ascensorul oscilant", un leagăn de lemn făcut din două fălci tăiate în segment de cerc, întărite prin traverse ; se păstrează și azi în diverse muzee. Vezi Dem. Catană, loc. cit.

441 „Ascensorul oscilant" în care se punea blocul de piatră funcționa astfel : se apăsa pe un capăt al leagănului, celălalt se ridica și se vîra

sub el o țepușă sau o piatră ; leagănul bascula pînă își găsea echilibrul pe țepușă. Apoi se apăsa de celălalt capăt și se introducea și aici o altă țepușă. Peste țepușe, sub leagăn, se introducea apoi o platformă, pe care reîncepea operațiunea cu introducerea țepușelor, peste țepușe iar platformă, peste platformă din nou țepușe, pînă se ridica leagănul la treapta următoare. Apoi la fel, de pe o treaptă pe alta, pînă la nivelul construcției. Vezi Dem. Catană, loc. cit., p. 17.

442 Συρμαίη este, se pare, hrean sau o varietate a acestei plante, numită *Raphanus edulis*. În cap. LXXXVII al acestei cărți s-a vorbit de această plantă în întrebuințarea ei ca purgație pentru pregătirea mumifierii.

443 Inscripția despre care vorbește Herodot nu se mai păstrează ; fiind făcută pe fața exterioară a piramidei s-a tocit cu vremea.

444 Aceste trei piramide pomenite de Herodot aci nu sînt cele trei care există azi grupate la un loc, anume piramidele lui Keops, Kephren și Mykerinos de la Giseh, ci niște piramide mai mici, care au dispărut. Ele se aflau la răsărit de piramida lui Keops ; alte trei piramide mici se înălțau și spre sud de piramida lui Mykerinos. Într-un templu vecin s-a descoperit o inscripție în care era vorba despre o piramidă ridicată de Keops fiicei sale Hontsen. Vezi D. Ghica, *Istoriile lui Erodot*, II, p. 341.

445 Kephren sau Khâphra a fost, se pare, fratele lui Dedephra, succesorul, amintit de documente, al lui Keops, și nu fratele lui Keops, cum spune Herodot ; face parte din dinastia a IV-a (din mileniul al III-lea î.e.n.)

446 Lacună în care Herodot arăta probabil că nici în alte privințe piramida lui Kephren nu egala pe aceea a lui Keops.

447 Herodot greșește ; săpăturile au descoperit și sub piramida lui Kephren camere subterane sepulcrale și mumia regelui. Herodot însă era de bună-credință, căci se pare că pe timpul lui intrarea piramidei era astupată.

448 Piatra etiopică pestriță este un granit roșu cu pete negre. S-au păstrat astfel de pietre în baza piramidei lui Kephren. Cf. Plinius, *Naturalis Historia*, cartea a XXXVI-a, cap. XVII.

449 E curios că Herodot nu vorbește de Sfinx, care se afla în dreptul piramidelor încă de pe timpul dinastiei a VIII-a.

450 Nu se știe ce semnificație mai adîncă include acest nume de „Philitis". S-ar putea să reprezinte o aluzie la filisteni, care, pe timpul Ramessizilor au ocupat nordul Egiptului, sau la dominația „regilor-păstori" (hicsoșii). Vezi Notița istorică la această carte.

451 „După Kephren" – vezi cap. CXXVII, a cărui continuare se află aici.

452 Mykerinos (în egipteană Menkaura) face parte din dinastia a IV-a, (mileniul al III-lea î.e.n.).

453 Vaca descrisă de Herodot este imaginea lui Isis ; sarcofagul în formă de vacă avea aceeași semnificație ca și sarcofagul lui Osiris, divinitate protectoare a morților. Ea nu poate fi în nici un caz pusă în legătură cu un faraon din dinastia a IV-a. Nu este exclus ca Herodot să fi confundat pe Mykerinos cu Psammetihos al II-lea, care avea porecla „Menkaura" (593–588 î.e.n.).

454 Într-adevăr, egiptenii aveau statui nude. Pentru nudul feminin, sculptura egipteană ne oferă splendide exemplare ; nu este vorba de reprezentări ideale de divinități, ci de statui naturaliste de regine și de prințese care au pozat nude ; nudurile statuare masculine erau aproape tot atît de frecvente ca în Grecia antică.

455 Probabil este vorba de o legendă care nu are nimic de-a face cu realitatea. Nu se știe pentru care motiv Mykerinos (Psammetihos al II-lea ?) a avut această reputație.

456 E vorba de Osiris. P l u t a r h, Περί Ἴσιδος καὶ Ὀσύριδος, 52, povestește cum la sărbătoarea din Sais se făcea o procesiune cu vaca în jurul templului, ceea ce simboliza peregrinările lui Isis în căutarea lui Osiris.

457 Probabil că lacurile din Deltă erau special amenajate pentru distracții. Lacurile și împrejurimile lor erau locuri de petrecere – vînătoare în special –, dar și de refugiu ; Mykerinos se ducea acolo să petreacă.

458 Vezi mai sus nota 448.

459 Adică fiecare latură fiind de trei plethre fără 20 de picioare. Plethra fiind de 100 de picioare, cele trei plethre fără 20 de picioare fac 240 de picioare. Măsura dată de Herodot este ceva mai mică decît lungimea adevărată.

460 Rhodopis – „obraji rumeni" a fost o curtezană de origine tracă. În povestirea lui Herodot s-ar putea să se confunde, sub acest nume, două persoane : curtezana și regina Nitocris, care a fost cea mai frumoasă femeie din timpul ei (după cum spune Manethon) și care ar fi construit, se pare, a treia piramidă.

461 Asupra argumentării lui Herodot că piramida nu putea aparține Rhodopei există discuții ; în general, este considerată ca justă argumentarea lui Herodot.

462 O legendă susține că Esop ar fi fost ucis la Delfi în urma unei învinuiri false ; locuitorii, la porunca unui oracol, au fost siliți să dea despăgubire pentru moartea lui. Motivul uciderii fabulistului diferă de la autor la autor. În fond, toate versiunile relatează cam același lucru : Cresus l-a trimis pe Esop la Delfi pentru a oferi acolo un mare sacrificiu, iar banii ce-i mai rămîneau urma să-i ofere delfienilor. Iscîndu-se ceartă la împărțirea banilor, Esop nu a mai dat banii, intenționînd să-i ducă înapoi lui Cresus, lucru pentru care delfienii l-au ucis.

463 Sappho, vestită poetă de la începutul secolului al VI-lea î.e.n. ; a trăit la Mytilene. Sappho a avut trei frați : Larihos, Charaxos și Erygios. Charaxos a rămas imortalizat în versurile poetei. Privitor la acest pasaj din Herodot vezi E d u a r d W i l l, *Alcée, Sappho, Anacréon et Hérodote, Note de chronologie littéraire,* în „Revue de Philologie", 1951/II, p. 178.

464 Se subînțelege : „poate să-și dea seama de total, după a zecea parte".

465 Asemenea frigări de metal (ὀβέλισκοι) au servit un timp ca unități de schimb. Probabil că și aceste frigări de la Delfi erau un fel de unități monetare.

466 Chios, insulă aproape de coasta ionică a Asiei Mici.

467 Mytilene, oraș din insula Lesbos, în Marea Egee.

468 Numele Asychis este necunoscut în listele de faraoni. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XCIV, vorbeşte de un Sasychis, succesor apropiat al lui Mykerinos, care ar fi construit, de asemenea, o piramidă. S-ar putea ca sub acest nume să se ascundă Aseskaf, un urmaş al lui Menkaura, (dinastia a IV-a, mileniul al III-lea î.e.n.).
469 Aci în text este θήκη, care înseamnă „cameră mortuară, unde se păstrau mumiile".
470 Nu se ştie unde a fost situată această piramidă. S-au găsit totuşi piramide de cărămidă lîngă lacul Moeris la Ntasur, la sud de marile piramide.
471 Pasaj ironizat şi parodiat de Aristofan, *Păsările*, v. 1142 şi urm.
472 Numele Anysis este cu totul necunoscut în listele de faraoni.
473 Regele Sabacos sau Sabaka (sfîrşitul secolului al VIII-lea î.e.n.). Invazia etiopiană a avut loc în Egipt în jurul anului 715 î.e.n.
474 În timpul dominaţiei etiopiene peste Egipt (prima dată în secolul al VIII-lea î.e.n.), cînd monarhii erau etiopieni, în Deltă, cu ajutorul asirienilor, şi-au menţinut domnia şi cîţiva monarhi egipteni.
475 Despre aceste canale, vezi, tot în această carte, cap. CVIII.
476 Bubastis sau Paşt (Luna), asimilată de greci cu Artemis. Ruinele templului de la Bubastis se mai găsesc şi azi în localitatea Tel-Başt.
477 Cuvintul αἱμασίη înseamnă „perete de piatră" (vezi, tot în cartea a II-a, cap. LXIX), de cărămidă (cartea I, cap. CXX şi CXCI), dar şi „zid" care înconjoară o clădire (în pasajul acesta şi în cartea a VI-a, cap. CXXXIV).
478 La retragerea etiopienilor, regele acestora n-a mai fost Sabaka (cel de la sfîrşitul secolului al VIII-lea î.e.n.), ci Tanut-Amon, alungat de egipteni cu ajutor asirian (în prima jumătate a secolului al VII-lea î.e.n.).
479 Amyrtaios a trăit în secolul al V-lea î.e.n. şi a luptat contra perşilor. Herodot greşeşte punînd un interval de 700 de ani între dominaţia etiopiană şi epoca lui Amyrtaios ; în realitate au fost mai puţin de 300 de ani.
480 Numele insulei nu apare în nici un alt text vechi ; nu se ştie unde a fost situată.
481 Sethos nu apare în listele regilor date de Manethon sau de Diodor. După Herodot, el ar fi un contemporan al lui Sennacherib, regele asirienilor (705–681 î.e.n). În Isaia, cap. 37, v. 9, se arată că pe tronul Egiptului, contemporan cu Asarhaddon, fiul lui Sennacherib, se afla un rege etiopian, Tirhata sau Terak (Taharka), bătut de Asarhaddon în 671 î.e.n. S-ar putea ca Herodot să facă aici o confuzie cu numele marelui preot al lui Phtah.
482 Vezi tot în această carte, cap. CXLIX şi nota 522.
483 Sennacherib a fost numai regele asirienilor, nicidecum şi al arabilor. În unele ediţii, cuvintele „şi al asirienilor" lipsesc cu totul, ca fiind o interpolare tîrzie. S-ar putea ca această confuzie a lui Herodot să se datoreze faptului că ambele popoare erau semite şi că arabii se găseau în imediata vecinătate a egiptenilor.
484 Expediţia a avut loc în jurul anului 700 î.e.n.
485 Adică regele Sethos.

486 Textul prezintă o lacună aci.
487 S-ar putea ca adevărata cauză a retragerii lui Sennacherib să fi fost într-adevăr o epidemie adusă de şobolani. În Fenicia, şobolanul era socotit simbolul ciumei.
488 Această statuie nu era a regelui Sethos, ci a preotului lui Horos, divinitate căreia îi era consacrat şobolanul.
489 Inscripţia nu s-a găsit pînă acum.
490 Adică de la Min (Menes) pînă la Moeris au fost trei sute treizeci de regi, cărora le-au urmat cei unsprezece regi enumeraţi de Herodot (dintre care etiopianul nu este pus la socoteală).
491 În capitolul următor se spune că în acest timp au fost trei sute patruzeci şi cinci de regi. Trei sute patruzeci şi una de generaţii, considerînd trei generaţii pe secol, reprezintă aproximativ 11 366 ani, deci socoteala lui Herodot este aproape aceeaşi.
492 Tot în această carte, cap. CXLIV, Herodot vorbeşte totuşi de zei care au domnit peste Egipt ; înseamnă că aici vrea să spună că, conform legendelor egiptene, n-au existat zei întrupaţi în oameni care să fi domnit peste Egipt.
493 Această absurditate poate fi atribuită faptului că Herodot n-a înţeles bine unele explicaţii date de preoţi.
494 Hecataios din Milet, celebru logograf şi geograf care a trăit spre sfîrşitul secolului al VI-lea î.e.n.
495 În capitolul precedent – 341 coloşi ; să se remarce că, după această afirmaţie, lui Hecataios i s-au arătat 345 de statui, deci cu 4 în plus faţă de Herodot, care este mai tînăr şi a vizitat mai tîrziu Egiptul ; ar fi trebuit, invers, ca pe vremea lui Herodot numărul lor să fie crescut. Probabil, sub acţiunea vremii, să se fi distrus unele statui.
496 *Piromis* înseamnă în egipteană numai „om" şi nu, cum traduce Herodot, „om de treabă".
497 Aceeaşi părere expusă de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XII, 44. Vezi şi Notiţa istorică la această carte.
498 În mitologia egipteană există doi zei Horos, amîndoi zeii Soarelui, unul fratele, altul fiul lui Osiris. Horos, fiul lui Osiris, aparţine dinastiei zeilor care au domnit peste Egipt. Vezi Diodor, *op. cit.*, cartea I, cap. XLIV, şi Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXX, 6. Herodot îl identifică cu Apollo.
499 Typhon sau Seth, ucigaşul lui Osiris.
500 Vezi, tot în această carte, cap. XLVI şi nota 204.
501 Vezi, tot în această carte, cap. XLIII şi nota 191.
502 Tot în cartea II, cap. XLII : 17 000 de ani.
503 Calculele nu s-au făcut an de an, aşa cum susţine Herodot, ci începînd de la Amasis înapoi. Dacă între Cadmos şi Heracles au existat cinci generaţii (vezi cartea a II-a, cap. XLIV), între Dionysos, nepotul lui Cadmos, şi Heracles, au existat numai trei generaţii.
504 În unele ediţii ale textului lui Herodot apare cifra 1 000.
505 Vezi, tot în această carte, cap. L, unde Herodot a spus că aproape toţi zeii greci vin din Egipt.

506 Au existat mai multe orașe cu acest nume : în Etiopia, Egipt, Arabia, Babilonia, Grecia etc. În limba veche egipteană, numele „Nysa" poate fi legat de cuvîntul *n-isi* – „locuința Isidei".
507 Probabil Herodot se referă aci în special la clasa războinicilor cu care s-a purtat rău Sethos.
508 Înainte de Psammetihos I (întemeietorul dinastiei a XXVI-a saită, 663 î.e.n.), Egiptul a fost împărțit chiar în mai mult de 12 mici regate.
509 Herodot greșește, deoarece construcția labirintului este anterioară domniei celor doisprezece regi ; inscripțiile găsite acolo amintesc de numele lui *Lamaris (Moeris)*, adică Amenemhet al III-lea, din dinastia a XII-a (cel mai vestit faraon din Regatul Mijlociu, mileniul al II-lea î.e.n). Labirintul a fost clădit aproape de actualul oraș Medinet-el-Faium. Strabo, în *op. cit.*, cartea a XVII-a, dă o descriere mult mai amplă a labirintului pe care l-a vizitat în persoană.
510 Lacul Moeris *(Mer-ur* – „lac mare") ocupa odinioară întreaga cîmpie în care e situat azi orașul Medinet-el-Faium. Pe vremea lui Plinius cel Tînăr, acest lac, întreținut în mare parte cu apă adusă prin canale din Nil, era secat și redus la dimensiunile care pot fi văzute și azi în actualul lac Birket-el-karun.
511 Orașul „Crocodililor" (Crocodilopolis) era situat la apus de lacul Moeris. Pe timpul regilor Ptolemei, acest oraș a primit numele de Arsinoe, după numele sorei și soției lui Ptolemeu Filadelful (care a domnit între anii 285–246 î.e.n.)
512 Templul din Efes a fost distrus și reconstruit de trei ori. A treia oară a fost reconstruit de arhitectul Eratostratos în anii 356 î.e.n., mai mare și mai plin de splendoare decît clădirile anterioare. Templul a fost ridicat în cinstea Artemidei. Azi n-au mai rămas din el decît ruine.
513 Templul Herei din insula Samos întrecea în mărime și frumusețe toate templele elene, afară de cel din Efes (vezi Herodot, cartea a III-a, cap. LX). Azi au rămas ruinele templului Herei.
514 Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 37, dimpotrivă, nu consideră construcția labirintului superioară piramidelor.
515 Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 37, indică o altă împărțire a curților. După Herodot, se înțelege că aceste curți, pentru a putea fi față în față, trebuiau să fie dispuse pe două rînduri de cîte șase.
516 Destinația labirintului este foarte discutată. Unii scriitori antici, printre care și Herodot, susțin că în camerele subterane erau înmormîntați regi ai Egiptului, ceea ce nu pare verosimil ; săpăturile arheologice făcute aici n-au găsit nici un mormînt. Învățații moderni au presupus, unii, că aceste camere au servit ca lăcaș de închinare, alții, ca palat al regilor, alții că erau destinate studiilor astronomice, întrunirilor publice și religioase. Adevărul nu se cunoaște.
517 Este vorba de piramida de la Hauârah (din care se mai văd ruinele la Birket-el-karun). Cf. și Strabo, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. VIII 11. Această piramidă a servit ca morminte faraonului Moeris (Amenemhet al III-lea din dinastia a XII-a).
518 Brațul, ca măsură – vezi mai jos, nota 522.
519 Cam peste 400 de km ; calculul este exagerat. În realitate, cam 148 km.

520 Lacul a fost săpat numai în parte ; numeroase canale îl legau de Nil. Partea din lac care se mai poate vedea şi azi este naturală.
521 Este vorba nu de piramide, ci doar de soclul statuilor lui Amenemhet al III-lea (dinastia a XII-a), care totuşi nu erau în mijlocul lacului ; Herodot le-a văzut în perioada inundaţiei.
522 Măsurile folosite de Herodot sînt : δάκτυλος – „degetul" – cea mai mică unitate (aproximativ 2 cm) – ; patru degete fac o palmă – παλαιστή, iar trei palme fac o palmă întinsă – σπιθαμή; patru παλαιστή fac un picior, ποῦς ; – πῆχυς, „cotul" este distanţa de la vîrful degetului mare pînă la cot (echivalînd cu 24 δάκτυλοι ;– un cot este egal cu un picior şi jumătate sau cu două σπιθαμή „palme întinse" ; ὀργυία – „braţul" – este distanţa ambelor braţe întinse, ceea ce este egal cu patru coţi, sau şase picioare, sau 96 de degete ; πλέθρον - plethra este distanţa de 100 de picioare ; σταδίον este echivalentul a 6 plethre sau 600 de picioare ; σχοῖνος – „shoina" – e o măsură egipteană, echivalentă cu 60 de stadii ; παρασάγγη – „parasanga" – este o măsură persană, echivalentă cu 30 de stadii greceşti ; ἄρουρα – „arura" – e o măsură agrară, $^1/_4$ de plethră pătrată.
523 S t r a b o, *op. cit.*, cartea a XVII-a, cap. I, 4, 35, 37 şi D i o d o r, *op. cit.*, cartea I, cap. LII, spun că acest canal pornea din Nil, lîngă Heracleopolis, şi avea 80 de stadii lungime. Probabil este vorba de canalul Bahr-Yusuf de azi.
524 În perioada inundaţiei.
525 În perioada retragerii apelor.
526 Este vorba de lanţul muntos al Libyei, orientat spre nord-sud, şi nu est-vest, cum spune Herodot. Herodot se referă, probabil, la o ramificaţie a muntelui în această direcţie.
527 În Egipt, armurile de metal erau puţin obişnuite, prelucrarea fierului era încă necunoscută în această vreme, vezi *Istoria Universală,* vol. I, p. 582 ; coifurile se făceau mai ales din piele ; aşa se explică mirarea egiptenilor la vederea soldaţilor greci îmbrăcaţi în armură de bronz (vezi mai jos, cap. CLII).
528 Mlaştinile pomenite şi în cap. XCII şi CXL din această carte.
529 Sub numele de *Sabacos,* Herodot înglobează patru regi etiopieni : Sabacos, Şabataka, Taharka şi Tanut-Ammon. Vezi, tot în această carte, cap. CXXXVII–CXXXIX. Etiopianul Sabacos (Sabakha) a domnit la sfîrşitul secolului al VIII-lea î.e.n. Pentru pasajul acesta din Herodot, vezi şi D i o d o r d i n S i c i l i a, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVI.
530 Necos (Nechao, în textele cuneiforme) este fiul lui Psammetihos I, urcat pe tron în 609 î.e.n., domnind pînă în 594 î.e.n. Acest monarh egiptean a fost întronat de Aşşurbanipal în Deltă (la Sais şi Memfis) în timpul dominaţiei etiopiene (663 î.e.n.). El este, de fapt, fondatorul celei de a XXVI-a dinastii, saite. A pierit ucis de Tanut-Ammon, un urmaş al lui Sabacos.
531 Psammetihos fugise în regatul protectorului său.
532 Vezi, tot în această carte, cap. CXXIX.
533 Pentru că egiptenii, datorită căldurii, nu purtau armură, ci îmbrăcăminte de in şi piei.

534 Apis (boul), în egipteană *Hapis*, reprezenta, în mitologia egipteană, încarnația lui Osiris. Curtea lui Apis este descrisă pe larg de Strabo, *op. cit.*, cartea a XVIII-a 555. Boul Apis avea o cameră somptuoasă, împrejmuită de o curte în care lumea intra să i se închine. Această curte se afla aproape de templul lui Phtah din Memfis, sau, cum spune Herodot, a lui Hephaistos.

535 Statuile, puse probabil pe un piedestal, serveau drept coloane, întocmai ca în construcția Erechteionului de pe Acropole.

536 Numele *Epaphos* pare a fi, după Herodot, o variantă stîlcită a numelui Apis și nu, cum spune Eshil, *Prometeu*, v. 848, un derivat al cuvîntului grecesc ἐπαφεῖν – „a atinge".

537 Cum erau și „Taberele tyrienilor" care ocupau un cartier întreg din orașul Memfis. Vezi, tot în această carte, cap. CXII.

538 Vezi mai jos, cap. CLXIV, unde Herodot vorbește despre acești interpreți ca despre o adevărată castă socială.

539 Brațul Pelusiac este cel mai răsăritean braț al Nilului, azi aproape secat. Așezarea coloniștilor în acest loc se explică prin importanța lui strategică.

540 La Memfis, în cartierul numit mai tîrziu Καρικόν (Caricon).

541 Probabil că este vorba numai de prima așezare de greci în Egipt și nu de orice stabilire de străini, pentru că însuși Herodot vorbește de tyrienii stabiliți la Memfis (vezi, tot în această carte, cap. CXII).

542 Ὅλκοι – „calele" – erau niște butuci cilindrici pe care se trăgea nava din apă sau se împingea în apă.

543 Adică despre cel mai important oracol din Egipt, despre oracolul Latoniei din orașul Buto (vezi, tot în această carte, cap. LXXXIII).

544 Aci e o lacună în text ; în rîndurile care lipsesc, Herodot preciza probabil locul sanctuarului în raport cu Nilul.

545 Orașul Buto este menționat și în cap. LIX, LXIII, LXXXIII și CXXXIII din această carte.

546 Fraza aceasta este încurcată, cu un sens obscur ; nu este exclus ca textul să fie corupt.

547 παρωροφίς – „streașină" – este explicată de Pollux, *op. cit.*, I, 81, astfel : τὸ μεταξὺ τοῦ ὀρόφου καὶ τοῦ στέγους – „partea dintre tavan și acoperiș", cu alte cuvinte, partea acoperișului de la zid, unde se termină tavanul, și pînă-n capăt, deci streașina.

548 Insula Hemmis este numită de Hecataios (fr. 284 Müller) *Hembis ;* în egipteană *Khebt.*

549 Teophrastos, Περὶ φυτῶν, IV, 13, Seneca, *Quaestiones naturales*, III, 25, Plinius, *Historia naturalis*, cartea a II-a, cap. XCV, vorbesc și ei despre insulele plutitoare ale Egiptului. Vorbind chiar de insula Hemmis, Hecataios, fr. 284 Müller, spune : „este o insulă suspendată, și plutește pe apă, și e purtată pe apă".

550 Legendă analogă cu cea a insulei Delos, consacrată tot Latonei.

551 Vezi, tot în această carte, cap. XLVI și CXLV.

552 Adică insula plutitoare își schimba mereu locul pentru a-l ascunde pe Apollo (Horos) de Typhon.

553 După greci, Horos al egiptenilor corespundea cu Apollo, Isis cu Demetra, Osiris cu Dionysos. În mitologia egipteană însă, Apollo nu avea ca soră pe Artemis, cum exagerează Herodot analogia. Artemis egipteana era Bubastis sau Paşt, una din cele opt divinităţi primordiale.
554 Eshil, marele poet tragic, născut la Eleusis în Attica în anul 525 î.e.n. ; a murit la Gela în Sicilia, în anul 456 î.e.n.
555 Domnia lui Psammetihos I a avut loc între anii 664–610 î.e.n. Psammetihos a luptat în mod strălucit pentru eliberarea Egiptului, şi-a întors apoi armele împotriva asirienilor cu sprijinul lui Gyges (Gugu), regele Lydiei. Asediul Aşdodului face parte din această campanie. Cf. şi Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVI.
556 Azotos sau Aşdod, oraş al filistenilor, azi Esdud. După Diodor din Sicilia, asediul îndelungat al oraşului a creat în cele din urmă nemulţumiri care au dus la dezertarea trupelor egiptene.
557 Necos, în egipteană Nechao (după numele bunicului său), pomenit şi în *Biblie* Ieremia, XLVI, 2), vezi şi nota 530 la această carte.
558 Sesostris, adică Ramses al II-lea, ar fi fost, după unii autori antici, primul faraon care a început săparea canalului. Lucrările au fost de fapt iniţiate de Seti I (1328–1300 î.e.n.).
559 Fapt atestat de o inscripţie trilingvă, găsită între Suez şi lacurile Amare.
560 Patumos sau Pi-tumu (Pi-tumon – „locul zeului Tumon"), azi Tell-el-Maşhûta, la 17 km spre vest de Ismailia.
561 Este vorba de partea de nord a masivului muntos al Arabiei.
562 Prin depresiunea Uâdy Tûmilât, spre miază-zi.
563 Herodot înţelege prin Marea Roşie, Golful Persic, iar prin Golful Arabic, actuala Mare Roşie.
564 Exagerat ; se pare că 800 de stadii sînt mai aproape de realitate.
565 Herodot are în vedere trecerea din Marea Mediterană în Marea Roşie prin canal şi pe cursul inferior al Nilului.
566 Construirea canalului, la care au pierit, după Herodot, 120 de mii de oameni, urmărea, se pare, nu numai scopuri comerciale, ci şi militare, Nechao fiind un faraon care a dus o politică expansionistă.
567 La fel cu grecii ; Herodot se miră că şi lor, grecilor, le poate da cineva epitetul de „barbar". Cf. nota 1 la cartea I.
568 Trireme (vezi cartea I, notele 10 şi 356) egiptene s-au găsit pictate pe zidurile unui templu ridicat de Ramses al III-lea (dinastia a XX-a, Regatul Nou, secolul al XII-lea î.e.n.). Grecii au învăţat construcţia triremelor de la egipteni. Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XIII.
569 Necos a fost faraonul care a trimis din Golful Persic o expediţie feniciană pentru a face înconjurul Africii (vezi cartea a IV-a, cap. XLII).
570 Magdolos sau Mageddo este oraşul în care Necos l-a omorît pe Iosias, regele Izraelului (*Regii*, II, 23), în anul 608 î.e.n.
571 Oraş cunoscut şi sub denumirea Kadeş – probabil Gaza.
572 Vezi cartea I nota 111.
573 Domnia lui Nechao a fost între anii 609 şi 594 î.e.n.

574 Psammis sau Psamtik, faraon renumit pentru o expediţie de represalii în Etiopia, este cunoscut sub numele de Psammetihos al II-lea (593–588 î.e.n.).

575 Eleea, ţinut în vestul Peloponesului.

576 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap XCV, plasează această întîmplare pe timpul lui Amasis (Ahmes al II-lea, 569–525 î.e.n.).

577 Din anul 593 pînă în anul 588 î.e.n.

578 În timpul acestei expediţii (începutul secolului al VI-lea) mercenarii greci au gravat pe coloşii de la Abu-Simbel inscripţii cu litere greceşti. Această dată timpurie dă o mare importanţă acestor inscripţii, pentru că aparţin unei vremi cînd scrisul grec se manifesta rar. Cea mai recentă comentare a inscripţiilor este făcută de A. Bernard şi O. Masson, *Les Inscriptions d'Abou-Simbel*, în „Revue des Etudes Grecques" LXX, 1957, pag. 1–47.

579 Apries (sau Uahabra) este identic cu faraonul Ofra amintit în *Vechiul testament*, Ieremia, cap. XXXVII vers. 8 şi 11 ; cap. XLIV vers. 30 ; pomenit şi de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVIII şi a domnit între anii 588–566 î.e.n.

580 După Manethon, Apries a domnit numai 19 ani (între 588–569 î.e.n.).

581 Herodot povesteşte aici o reeditare a atacului lui Nechao al II-lea asupra Palestinei şi Syriei pe la sfîrşitul secolului al VII-lea î.e.n. Acest atac, pomenit tot în cartea a II-a, cap. CLIX, era de fapt îndreptat împotriva Babilonului, cu care Egiptul îşi disputa Syria şi Palestina. După victoria de la Kadeş (Cadytis), Nechao al II-lea, care pătrunsese pînă la Eufrat, a fost bătut de Nabucodonosor (încă tînăr pe acea vreme şi asociat la domnia tatălui său Nabopalassar), la Karkemiş (605 î.e.n.). Vezi Notiţa istorică la cartea a II-a, p. 127.

Apries a reluat atacurile tatălui său, luptînd mai departe împotriva lui Nabucodonosor pentru aceleaşi regiuni. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. LXVIII, vorbeşte de unele victorii ale lui Apries. Se pare că tyrienii şi sidonienii, în alianţă cu Apries, au luptat multă vreme împotriva lui Nabucodonosor, dar nu au reuşit să-şi menţină mult timp poziţiile avantajoase ; Apries n-a putut rezista armatelor din Babilon şi în cele din urmă şi-a părăsit aliaţii.

582 Vezi şi cartea a IV-a, cap. CLIX.

583 Amasis sau Ahmes, după Manethon – Ἄμωσις, despre care Diodor din Sicilia, cartea I, cap. LXVIII, spune că era ἀνὴρ ἐμφανὴς Αἰγύπτιος – „un bărbat egiptean de seamă", a domnit între anii 569–525 î.e.n. El este ultimul mare rege din dinastia saită.

584 Vezi mai sus, la cap. CLI, unde, de asemenea, un coif serveşte ca un semn al regalităţii.

585 Momemfis, azi Menuf era aşezat pe un canal între gura Canobică şi Lacul Mareotic.

586 Prin care nu trebuie să se înţeleagă „caste", cum probabil înţelegea Herodot (Cf. cartea a VI-a, cap. LX), ci pături sociale. Alţi autori antici împart pe egipteni în alte categorii sociale : Diodor din

S i c i l i a, *op. cit.,* cartea I, cap. XXVIII, vorbește de trei pături (preoții, țăranii, meseriașii) ; S t r a b o, *op. cit.,* cartea XVII, îi împarte, de asemenea, în trei : soldații, agricultorii și preoții.

587 Sensul acestor cuvinte este obscur : „calasyrieni", după unii, înseamnă „soldați în floarea vîrstei", iar „hermotybieni" ar fi soldați de mîna a doua.

588 Noma Hemmis se afla în Deltă, nu în regiunea insulei cu același nume.

589 Natho (Neut) era situată între Busiris și Bubastis ; azi Saragd.

590 Cifra este exagerată, la fel și cifra calasyrienilor, enunțată mai jos.

591 În afară de noma Tebei, celelalte nome nu sînt cunoscute cu precizie ; în orice caz, ele erau situate în partea de nord a Egiptului.

592 Adică obiceiul de a considera o meserie ca nedemnă de militari.

593 La Sparta, învățarea și îndeletnicirea cu vreo meserie erau interzise cetățenilor de drept ; ele erau profesate numai de perieci.

594 Și sicyonienii, după S t r a b o, *op. cit.,* cartea a VIII-a, cap. VII, 23.

595 Vezi, tot în această carte, cap. XXXVII, despre privilegiile de clasă ale preoților.

596 Arystera – măsură pentru lichide, care corespunde cotyl-ului grec (27 centilitri).

597 Despre îngîmfarea și orgoliul lui Apries se vorbește și în *Vechiul testament,* E z e c h i e l, XXIX, 3 și I e r e m i a, XLIV, 30.

598 D i o d o r d i n S i c i l i a, *op. cit.,* cartea I, cap. LXVIII, relatează și el moartea lui Apries, iar istoricul evreu F l a v i u s I o s e p h u s, cartea a X-a, cap. IX povestește cum Apries (Hofra) a fost prins și ucis de Nabucodonosor. Nu este imposibil ca Nabucodonosor să se fi amestecat în cearta dintre cei doi rivali, sprijinindu-l însă pe Amasis, care a devenit apoi un fel de supus al lui Nabucodonosor.

599 τὸ ἱρόν este sanctuarul, τὸ μέγαρον, nu ὁ νηός, este templul.

600 Διξὰ θυρώματα. – Nu se știe nimic precis ce este o θύρωμα, probabil porți monumentale, în interior avînd anumite încăperi ; cuvîntul dă loc la multe interpretări : unii comentatori consideră că e vorba de două porți, alții, de porți duble, adică porți cu două canaturi. Am ales interpretarea lui L e g r a n d, *op. cit.,* II, p. 186 și nu cea a lui P a n e t s o s, *Herodot, Historia,* Athena, 1939 (ușă cu două canaturi).

601 Al zeului Osiris.

602 Lacul se poate vedea și azi, dar nu mai are formă circulară, și poartă numele Sa-el-Hagar.

603 Herodot și-a propus încă de la începutul cărții (cap. III) să fie discret în problemele religioase. Vezi Studiul introductiv, p. XXXIII.

604 În grecește ἐξανίστημι – „a emigra" ; s-a tradus liber prin „cotropire", „năvală" a străinilor care a provocat emigrarea ; dorienii au coborît în Pelopones în secolele XII–XI î.e.n.

605 Siuf – azi Es-Seffeh.

606 Se pare că e vorba de o anecdotă străină Egiptului, pentru că lipsa de respect față de faraon, spălarea picioarelor, ridicarea statuii unui zeu într-o piață, sînt străine obiceiurilor egiptene.

607 Cercetarea oracolelor pentru descoperirea hoțului este un obicei egiptean.
608 Sfinxul era o ființă legendară cu trup de animal și cap de om ; la greci, sfinxul avea cap de femeie, la egipteni, cap de bărbat. Și azi se mai păstrează asemenea coloși ; cel mai mare sfinx se poate vedea la Giseh, lîngă Cairo. Sfinxul era simbolul sau chipul Soarelui – ca divinitate.
609 Vezi, tot în această carte, cap. CLXVI.
610 Masa cubică a acestui bloc de piatră era deci cam de 343 m^3 (ținînd seama că 21 coți = 11 m ; 14 coți = 7,38 m ; 8 coți = 4,216 m).
611 Vezi, tot în această carte, cap. CLV, unde este vorba de 40 de coți.
612 Oftatul șefului lucrărilor i s-a părut lui Amasis un semn rău-prevestitor.
613 Există monumente, dar de dimensiuni mult mai mici decît cele indicate de Herodot, care reprezintă pe Osiris culcat într-un pat funerar, între statuile surorilor lui, Isis și Nephtys, așezate vertical.
614 Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXI, vorbește despre 18 mii de orașe în Egipt, Teocrit, *Idile*, XVII, v. 82–84, de peste 33 de mii.
615 Interpretarea dată de Herodot acestei legi este falsă : prezentarea surselor de cîștig în fața monarhului se făcea nu din pricini morale, ci pentru fixarea impozitelor.
616 Herodot greșește : Solon (născut aproximativ 640 î.e.n.) a dat aceste legi cu douăzeci de ani înainte de domnia lui Amasis (care a devenit rege în anul 569 î.e.n.).
617 Probabil că din cauza simpatiei lui Amasis pentru greci, tradiția egipteană l-a prezentat răuvoitor față de localnici (vezi, tot în această carte, cap. CXXIII).
618 Pînă la Amasis, în afara mercenarilor, grecii n-au fost socotiți decît oaspeți tolerați în Egipt. Naucratis era situat la vest de Delta Nilului.
619 Situat în partea de nord a orașului Naucratis.
620 Care aveau datoria să supravegheze și să protejeze comerțul, să rezolve diferendele comerciale etc. ale cetățenilor veniți aici din orașele grecești amintite.
621 „Celelalte orașe" – Chios, insulă lîngă coasta ionică a Asiei Mici, cu un oraș cu același nume ; Teos, oraș al Ioniei, azi ruinele de la Bedrun ; Foceea, oraș pe coasta Ioniei, azi Fokia ; Clazomenai, oraș al Ioniei, azi S. Giovanni ; Rhodos, insulă aproape de Asia Mică ; Cnidos, oraș în Caria (Asia Mică), azi ruine aproape de Capul Erio ; Phaselis, oraș în Licia (Asia Mică), azi ruine aproape de Tekrova ; egineții, locuitorii Eginei, insulă în Golful Saronic.
622 Săpăturile au dezvăluit și existența altor temple.
623 Lîngă care se afla Naucratis (vezi, tot în cartea a II-a, cap. CXXIX).
624 Amfictyonii erau deputați ai cetăților grecești unite într-o confederație politică și religioasă, ale căror adunări se țineau primăvara la Delfi, toamna la Anthela, aproape de Thermopyle.
625 Alți scriitori vechi pun incendierea templului pe seama Peisistratizilor.

626 În texte este στυπτηρία și se presupune a fi piatră acră (alumen) despre care Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XXX-a, cap. XV, spune că era de o calitate superioară în Egipt. Darul lui Amasis reprezintă aproximativ 25 mii de kg piatră acră. Piatra acră se găsește din belșug în Egipt, în consecință darul n-avea o valoare excepțională.
627 Contrar predecesorului său (vezi, tot în cartea a II-a, cap. CLXI).
628 Este vorba despre Battos al II-lea, zis „Fericitul", urcat pe tron în jurul anului 574 î.e.n. ; el a distrus armata lui Apries (vezi cartea a IVa, cap. CLIX).
629 Cyrene, colonie greacă pe coasta Libyei, s-a supus lui Cambyses de bunăvoie (vezi cartea a III-a, cap. XIII).
630 E vorba de statui ale zeiței Athena.
631 Vezi cartea a III-a, cap. XLVII.
632 Vezi cartea a IV-a, cap. XXXIX și urm.
633 Lindos este unul din cele trei orașe dorice din insula Rhodos. Din templul Athenei din Lindos azi nu se mai văd decît foarte puține ruine.
634 În mitologia elenă se credea că fiicele lui Danaos au introdus în Grecia „thesmophoriile" sau cultul Demetrei (vezi, tot în cartea a II-a, cap. CLXXI). În acest pasaj, Herodot vorbește de Danaide în legătură cu introducerea la Lindos a cultului zeiței din Sais. Prin urmare, Amasis a trimis darul pomenit acestui templu, datorită faptului că a fost ctitorit de egiptence.
635 În realitate, el este primul egiptean care a cucerit Ciprul, și nu primul monarh din lume : înaintea lui, Ciprul a fost stăpînit de regele asirian Sargon ; unii monarhi ciprioți au fost tributari lui Asarhaddon și Așșurbanipal.

CARTEA A III-a. THALIA

1 „Dintre eleni" – intenția autorului este de a marca faptul că grecii nu intrau în categoria celorlalte popoare peste care Cambyses domnea cu adevărat. Grecii erau dependenți de marele rege, nu subjugați în mod absolut.
2 Amasis, așa cum se arată în cartea a II-a, cap. CLXXVIII, era însuflețit de sentimente prietenești față de greci. Ionienii și eolienii, aduși cu sine de Cambyses, veniseră, desigur, împotriva voinței lor, așa cum mai tîrziu aveau să vină împotriva voinței lor contingentele de ionieni tîrite de Darius în Europa.
3 Herodot întrebuințează aici cuvîntul αἰτία – „cauză", cu sensul de πρόφασις – „motiv" ; πρόφασις apare într-o conjunctură identică de idei în cartea a IV-a, cap. LXXIX. Herodot știa foarte bine că Egiptul era unul din statele care stînjeneau expansiunea puterii persane, și, ca atare, figura în programul de cuceriri persane încă de pe vremea lui Cyrus. Cf. cartea I, cap. CLIII, și menționarea tratatului de alianță între Cresus și Amasis, cartea I, cap. LXXVII. Vezi Studiul introductiv, p. XI.

4 Despre medicii egipteni şi priceperea lor, cf. cartea a II-a, cap. LXXXIV. În cartea a III-a, la cap. CXXIX, se arată de asemenea că Darius avea medici egipteni la curtea lui.
5 În greceşte παλλακή. La curtea Persiei se instituise obiceiul că numai localnicele puteau deveni soţii legitime ale regelui. Darius, cînd a ajuns rege, s-a căsătorit numai cu femei din neamurile aristocrate persane (vezi, tot în această carte, cap. LXXXIV).
6 Cf. aceeaşi apreciere despre Phya, cartea I, cap. LX şi cartea a V-a, cap. XII. Idealul de frumuseţe feminină în Grecia veche era o femeie înaltă şi cu forme perfecte. A r i s t o t e l, Περὶ ῥητορικῆς *(Rhetorica)*, I, 5 : θηλειῶν δὲ ἀρετὴ σώματος μὲν κάλλος καὶ μέγεθος. În privinţa frumuseţii copiilor mici, vezi cartea I, cap. CXII, iar pentru frumuseţea bărbătească, cartea a VII-a, cap. XIX şi cartea a IX-a, cap. XCVI.
7 Numele derivă de la zeitatea egipteană Neith sau Nith, menţionată în cartea a II-a, de pildă, la cap. LXII.
8 Versiunea persană reprodusă aici de Herodot nu poate sta în picioare. Dacă socotim intervalul scurs de la detronarea lui Apries şi invazia lui Cambyses în Egipt (adică aproximativ 570–528 î.e.n.), această fiică a lui Apries tot ar fi avut aproximativ 50 de ani.
9 Versiunea egipteană, deşi tendenţioasă, este mai plauzibilă decît cea persană doar din punct de vedere cronologic. Egiptenii, făcînd din Cambyses un egiptean după mamă, căutau să-şi înşele întrucîtva propria lor obidă de a fi fost cuceriţi de un persan.
10 Fecior din flori : adică fiul unei soţii nelegitime. Astfel de vlăstare ale regilor Persiei ocupau totuşi funcţii înalte la curtea Persiei sau în administraţia regatului. Această regulă nu împiedica luptele pentru domnie şi fratricidul. Cassandana nu era totuşi singura soţie legitimă a lui Cyrus. Cf. X e n o f o n, *Cyropaedia*, cap. V, 19. După versiunea lui C t e s i a s, *Persica excerpta*, § II, mama lui Cambyses ar fi fost Amytis, fiica lui Astyages.
11 Vezi mai sus, nota 6.
12 Regii Egiptului aveau obiceiul încă de pe vremea lui Psammetihos să angajeze în solda lor mercenari carieni şi ionieni. Cf. cartea a II-a, cap. CLII, CLIV, CLXIII şi cartea a III-a, cap. XI. De altfel, unele din cele mai vechi inscripţii greceşti în proză (datate la 581 î.e.n.) se află săpate în piatra postamentului coloşilor de la Abu-Simbel de mercenarii greci veniţi în Egipt (vezi nota 578 la cartea a II-a).
13 În text σοφίη – „înţelepciune". Sensul de „viclenie" se află şi mai jos, la cap. LXXXVI, şi în cartea a II-a, cap. CLXXII. Vezi şi nota 79 la cartea I.
14 În fapt, un rege al Arabiei nu exista pe vremea lui Cambyses. Aici e vorba probabil despre o căpetenie a unei uniuni de triburi din regiunea pe unde urma să treacă armata lui Cambyses.
15 Herodot se referă la pustiul Sinai şi istmul Suezului, singura cale de legătură între Syria şi Egipt, urmată în mod obişnuit de caravane.
16 Oraşul mai este pomenit şi în cartea a II-a, cap. CLIX, dar impresia care se degajă din pasajul cărţii a II-a, unde se povesteşte o ciocnire

între faraonul Necos (Nechao) şi syrieni, e că Herodot menţionează acolo un oraş din interiorul Syriei, şi nu un oraş de coastă. Numele de *Cadytis* apare numai la Herodot ; la Hecataios, *Canytis* (Κάνυτις πόλις Συρίων μεγάλη fr. 261 Müller) este poate identic cu *Cadytis*. Etimologia numelui este ebraică : *Kadişa* – „oraşul sfînt". Plecînd de la această etimologie, comentatorii lui Herodot s-au gîndit la o identificare a *Cadytisului* cu *Ierusalimul*. Dacă această identificare se potriveşte întrucîtva cu pasajul din cartea a II-a, cap. CLIX, ea nu poate fi în nici un caz acceptată pentru cartea a III-a, cap. V, unde în mod evident este vorba despre un oraş de coastă. Rawlinson, urmat de H. Stein, *Herodotos*, I, 5, p. 7, nota 2, înclină să vadă în *Cadytis* portul Gaza (ebr. Gazitah) ; cf. şi Polybios, *Istoria*, cartea a XVI-a, cap. XL.

17 Syrienii palestinieni – cf. cartea I. cap. CV, cartea a II-a, cap. CVI, cartea a IV-a, cap. XXXIX şi cartea a VII-a, cap. LXXXIX. Fenicia propriu-zisă se întindea, după Herodot, numai pînă în regiunea muntelui Carmel. De aici şi pînă spre Gaza, ţinutul ocupat de filisteni, este constant numit de Herodot *Syria Palestinei*, spre deosebire de Syria Arabiei.

18 Oraş situat spre sud-vest de Cadytis (Gaza). Identificări cu localităţi moderne sînt imposibil de stabilit. În orice caz, Ienysosul era un important punct de comerţ, fiind la capătul drumului de caravane care lega Golful Persic de Mediterana, ca şi celelalte *emporia*, de altfel, despre care este vorba în text.

19 Vezi nota 25 la cartea a II-a. „Lacul" Serbonis era, în realitate, o întindere de mlaştini care avea o ieşire artificială spre Mediterană.

20 Vezi nota 26 la cartea a II-a. Numele muntelui are o origine semită : *Kaš (Keš)* – „limită, graniţă". Prin urmare, imensa dună de nisip, care este în realitate muntele Casios, era considerată hotar între Egipt şi Syria. Un alt munte cu acelaşi nume se află în nordul Syriei, în Antiochia, unde s-a ridicat sanctuarul marelui zeu syrian Casios.

21 Afirmaţie curioasă, asupra căreia s-au încercat mai multe explicaţii. Vezi D. Ghica, *op. cit.*, cartea a III-a, p. 13, nota 3. Pe cine a vrut Herodot să înţeleagă prin aceşti „syrieni" nu se poate şti.

22 În mitologia elenă, Typhon este un monstru, fiu al pămîntului (Gaia) şi al Tartarului. După o luptă înfricoşătoare cu Zeus, a fost învins prin puterea fulgerului şi azvîrlit în fundul Tartarului. Cf. Hesiod, *Theogonia*, v. 820 şi urm. Locul unde s-ar fi dat lupta era situat în regiunile unde au loc erupţii vulcanice, exalaţii dăunătoare sănătăţii (mlaştini, cum e lacul Serbonis, de pildă), călduri insuportabile şi vînturi calde. Typhon a fost identificat de greci cu principiul răului din mitologia egipteană, *Set*, opus lui *Osiris*. Cf. şi cartea a II-a, cap. CXLIV.

23 Herodot înţelege : din toate regiunile viticole ale Greciei.

24 Vinul era probabil transportat şi din alte regiuni învecinate cu Fenicia. şi anume din Syria, unde, după o informaţie a lui Strabo, Γεωγραφικά *(Geografia)*, cartea a XVI-a, cap. II, exista o localitate numită ulterior, în epoca elenistică, Laodikeea, care furniza Egiptului vinuri de bună calitate.

25 Textul grec are aici două variante: κείμενον, adică ulciorul a fost „golit" și așezat apoi pe jos, – această variantă, adoptată de noi, a fost tradusă prin cuvintele: „prin părțile locului". Κεινόν – „golit", a doua variantă, aparține probabil unui sholiast care a dorit să fie cît mai explicit.
26 Demarh – despre împărțirea Egiptului in νομοί (districte administrative) și guvernarea lor, vezi cartea a II-a, cap. CLXIV și CLXXVII. Nomele egiptene erau, la rîndul lor, divizate în unități administrative minore, conduse de *demarhi*; cuvintul înseamnă „cel care conduce poporul" (dintr-un sat, comună, district).
27 Textul grec nu lasă precis să se înțeleagă *cine* face transportul, cine se îngrijește ca oalele să ajungă în Syria. Din această pricină am tradus impersonal.
28 Adică în regiunea dintre Ienysos și muntele Casios, despre care este vorba la sfîrșitul cap. V.
29 Adică la conducătorul triburilor arabe.
30 Herodot se referă la triburile arabe care ocupă peninsula Sinai și sălășluiesc pînă în partea Syriei.
31 La popoarele semitice, aflate sub influența ideilor religioase și idealiste propagate de clasa dominantă, numărul 7 avea o mare importanță, ca și la alți orientali, de altfel. Cf. nota 235 la cartea I.
32 Dionysos și Urania erau zeitățile Soarelui și Lunii; arabii aveau o religie care se baza pe observațiile făcute asupra corpurilor cerești și mișcărilor acestora. Nu este exclus ca și numărul 7 să reprezinte observația existenței celor șapte planete ale soarelui, cunoscute în antichitate.
33 *Orath-el* sau *Oroth-el* – „zeul focului, al luminii".
34 *Alilat* – vezi cartea I, cap. CXXXI, cu observația că în cartea I este vorba de o zeiță a fecundității, pe cînd aci se pare că Alilat este o zeitate astrală (Luna), citată la rînd cu zeul focului, al luminii.
35 Cf. cartea a VII-a, cap. XXVI, unde este vorba de un burduf făcut din pielea satirului Marsyas.
36 Acest fluviu n-a putut fi identificat.
37 Despre exactitatea informației lui Herodot, vezi A. Maude și J. L. Myres, *The desert pipe-line in Herodotus, III, 9*, în „Classical Review", 1946, p. 19.
38 Cf. cartea a II-a, cap. XVII și CXLI. Gura Pelusiacă este gura cea mai aproape de hotarele Syriei și de lacul Serbonis. Astăzi, brațul Pelusiac este secat și înlocuit printr-un canal care-și are deschiderea în canalul de Suez.
39 Sanctuarul și templul zeității Neith din Sais, reședința celei de-a XXVI-a dinastii egiptene.
40 Psammenitos a avut o domnie foarte scurtă. Manethon, în șirul faraonilor celei de-a XXVI-a dinastii, așa-numita saită, îl numește Ψαμμεχερίτης Psammecherites).
41 Exagerare, în regiunea Tebei cad ploi ușoare.
42 Cf. cartea a II-a, cap, CLII, precum și nota 12 la cartea aceasta.

43 Actul de cruzime săvîrşit de mercenari reprezenta totodată şi un ritual războinic : ritualul jurămîntului de credinţă ; cf. cartea a V-a, cap. CXIX, despre sacrificiile umane făcute de carieni unei divinităţi a războiului.

44 Faptul că mercenarii beau din sîngele victimelor lor întăreşte părerea că s-a săvîrşit totodată şi un ritual războinic. Cf. cartea a IV-a, cap. LXX, despre un ritual similar la sciţi. Prin acest ritual, mercenarii se legau cu jurămînt că vor lupta pînă la moarte.

45 Cf. cartea a II-a, cap. XXXVI.

46 Vezi nota 253 la cartea a II-a. Relativ la data cînd Herodot a vizitat cîmpul bătăliei de la Papremis, vezi Studiul introductiv, p. LX.

47 Despre revolta lui Inaros, în Egiptul de Sus, soldată cu înfrîngerea acestui patriot care a luptat şase ani împotriva perşilor, cf. cartea a VII-a, cap. VII şi Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac*, cartea I, cap. CIV–CXII. Acest Inaros, pe care Herodot îl dă drept libyan, era un fiu al lui Psammetihos. Revolta lui Inaros a durat din anul 460 şi pînă în 454 î.e.n. Inaros a avut în sprijinul său pe Amyrtaios, pretendent la tronul Egiptului de Jos, care avea capitala la Sais, şi un contingent de atenieni, plecat din Cipru. Inaros a dobîndit la Papremis o mare victorie asupra perşilor, cînd a ucis chiar cu mîna lui pe Achaimenes, fiul lui Darius şi fratele lui Xerxes ; pe acea vreme Achaimenes era învestit în funcţia de satrap al Egiptului. Inaros a fost doborît în cele din urmă de Megabizos, dus în Persia şi crucificat, dar Amyrtaios s-a menţinut încă multă vreme în regiunea bălţilor. Cf. cartea a II-a, cap. CXL şi nota 479.

48 Despre cetăţuia (acropolea) Memfisului, vezi mai jos, cap. XCI din această carte, unde este numită λευκὸν τεῖχος. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. CIV descrie Memfisul într-un chip foarte asemănător cu Herodot.

49 Istoria Cyrenaicei este descrisă de Herodot în cartea a IV-a, cap. CXLVII–CLXVII.

50 Barca – vezi cartea a IV-a, ultimele capitole. Oraşul se găsea în imediata apropiere a Cyrenei.

51 Judecătorii regeşti – cf. cap. XXXI al acestei cărţi, cartea a V-a, cap. XXV şi cartea a VII-a, cap. CXCIV. În număr de 7, judecătorii regeşti formau un colegiu care făcea parte din sfatul marelui rege.

52 Despre acest Pausiris, ca şi despre Thannyras, de altfel, nu se ştie nimic altceva decît ce spune aici Herodot.

53 Sîngele de taur nu este dăunător organismului omenesc, dar în antichitate exista o credinţă universal răspîndită că cine bea sînge de taur moare. Cf. Aristofan, *Cavalerii*, v. 84.

54 Informaţiile primite de Herodot cu privire la comportarea lui Cambyses cînd a intrat pentru prima oară în Sais sînt eronate, provenind dintr-o sursă care vorbea cu deosebită patimă despre perşi. Înăsprirea purtării lui Cambyses faţă de egipteni şi pîngărirea cultului lor este logic povestită de Herodot *după* expediţia nefericită a monarhului persan împotriva Etiopiei, dar nu coincide cu intrarea lui Cambyses în Sais.

Inscripţiile hieroglife atestă că regele persan, dimpotrivă, a fost inclus în listele faraonilor egipteni, unde apare sub numele de *Cambath*

sau *Cambatbet,* la care se mai adaugă și epitetul de *Ramsotb* – „fiu al Soarelui". Pe o coloană care astăzi se află în muzeul Vaticanului, provenind din templul zeiței Neith (Athena) din Sais, se află o lungă inscripție închinată lui Cambyses. Conform celor spuse de această inscripție, regele a reorganizat și a redat deplină strălucire cultului zeiței, căzut în desuetudine. Calitatea informației primită de Herodot se poate judeca și după detaliul cu totul fals despre „părul mumiilor".

55 Vezi nota 304 la cartea I.

56 Cf. cartea I, cap. CXL, și cartea a II-a, cap. LXXXVI și urm. Despre dualismul dintre principiul binelui și al răului la perși, care formează substratul vechii religii persane, vezi notele 304, 305 la cartea I. Vechile credințe abstracte au fost ulterior contopite sau chiar înlocuite printr-un sistem religios în care erau adorate elementele naturii, îndeosebi focul. Conform acestei credințe, arderea unui cadavru echivala cu pîngărirea divinității focului. Focul, ca principiu creator, viu, era, pe de altă parte, venerat și în Egipt în persoana zeului Phtah, care avea un templu uriaș la Memfis. De notat că perșii adorau focul ca element material, iar egiptenii ca un principiu însuflețit.

57 Este firesc ca orgoliul egiptenilor, adînc jignit, să fi inventat această versiune.

58 Ammonieni – vezi cartea a IV-a, cap. XII.

59 Herodot, în cartea a VII-a, cap. LXIX și urm., vorbește despre două ramuri ale etiopienilor : cei din vest (libyeni) și cei din est (asiatici). Libyenii răspîndiți în părțile sudice ale Libyei (cf. cartea a IV-a, cap. CXCVII), întinzîndu-se pînă în regiunile ecuatoriale, reprezentau un amalgam de triburi diferite a căror trăsătură comună era culoarea neagră a pielii. În cartea a II-a, la cap. XXIX și urm., Herodot vorbește despre libyenii (etiopieni) de la Meroe, care au suferit influența civilizației egiptene, iar la cap. XXXII, despre libyenii din Africa centrală, descoperiți de nasamoni. Etiopienii „macrobi" (cei cu viață lungă), ținîndu-se seama de pasajele citate, în care nu sînt nicăieri pomeniți, au fost plasați de comentatorii lui Herodot în regiunea orientală a Africii, aproximativ în Somalia. Prin urmare, după această ipoteză, ei ocupau coasta africană care se întinde la sud de strîmtoarea Bab-el-Mandeb, în regiunea capului Guardafui.

60 „Masa Soarelui", în afară de Herodot, este menționată și de Pomponius Mela, *Horografia,* cartea a III-a, cap. XV, care însă probabil îl copiază pe Herodot. La originea acestei „mese" stă un mit despre bogăția ținuturilor etiopiene unde puterea soarelui face să crească o floră luxuriantă. Încă în *Iliada,* cîntul I, v. 423 și cîntul XXIII, v. 205 și în *Odiseea,* cîntul I, v. 22, se povestește cum zeii, doritori să se desfete cu jertfe grase, se duceau în ținutul etiopienilor, la marginea lumii, pe unde ar curge fluviul Okeanos. Interesantă este și ipoteza lui Heeren (citată de D. Ghica, *op. cit.,* cartea a III-a, pp. 45–46, nota 5) ; Heeren crede că „masa Soarelui" reprezintă eventual un troc, cu străini sau cu alți indigeni, așa cum este, de pildă, descris de Herodot trocul dintre greci și indigenii de dincolo de coloanele lui Heracles, în cartea a IV-a, a *Istoriilor,* cap. CXCVI.

61 Elefantina – cf. cartea a II-a, cap. XXVIII. Elefantina este orașul egiptean cel mai apropiat de etiopienii macrobi.

62 Ichthyophagi – sub acest nume, care înseamnă „mîncători de pește", vechii autori greci înțelegeau pe locuitorii coastelor din apropierea strîmtorii Bab-el-Mandeb. Cf. Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXIII, 4. Este foarte posibil ca ichthyophagii să fi cunoscut graiul etiopienilor macrobi, care locuiau coasta africană la sud de regiunile lor. Nu trebuie în nici un caz înțeles că ichthyophagii populau împrejurimile orașului Elefantina. Interpreții folosiți de Cambyses erau găsiți întîmplător, sau locuiau la Elefantina.

63 Carthagina era colonie feniciană. Ca atare, respectînd principiile colonizărilor, fenicienii nu puteau să se războiască cu „proprii lor copii" fără a comite un sacrilegiu. Cf. și cartea a VII-a, cap. LI și cartea a VIII-a, cap. XXII.

64 Data supunerii Tyrului (principalul oraș al Feniciei) de către perși nu este cunoscută. Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. I, 4 atribuie această cucerire lui Cyrus. Tot așa Polybios, *Istoria*, cap. XVI, XL și Flavius Josephus, Κατὰ Ἀπίωνος (Împotriva lui Apion), cartea I, cap. XXI.

65 Apropiind informația lui Herodot din cartea a II-a, cap. CLXXXII, unde se povestește cucerirea insulei Cipru de Amasis, regele Egiptului, de informațiile lui Xenofon, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. IV, 1 și cartea a VIII-a, cap. VI, 1, se pare că ciprioții s-au supus de bunăvoia lor perșilor, sau mai bine-zis s-au pus sub protectorat persan, pentru a scăpa de dominația egipteană. Evenimentul s-a petrecut în timpul domniei lui Cyrus.

66 Veșmintele scumpe figurau printre darurile făcute de monarhii orientali. Traducerea romînească „veșmînt *de* purpură" respectă spiritul limbii romîne ; trebuie însă înțeles că veșmintul trimis de Cambyses era vopsit *cu* purpură, culoarea roșie extrasă dintr-o scoică mediteraneană. Tyrul avea specialitatea vopsitului stofelor în culori purpurii, care variau ca intensitate și nuanță. Pentru obținerea efectului dorit, tyrienii utilizau diferite specii de scoici (vezi Plinius, *Historia naturalis*, cartea a IX-a, cap. XXXVI).

67 Vasul de alabastru, destinat în vechime parfumurilor, avea, de obicei, forma unui *lecythos*, adică a unui vas în formă de pară, strîmt la gît, fără toarte. Alabastrul este carbonat de calciu cristalizat, de o culoare galbenă sau albăstruie, străbătută de vinișoare ondulate.

68 Despre vinul de palmier, vezi discuția de la nota 454 de la cartea I.

69 Cf. *Biblia, Cartea lui Isaia*, cap. XLV, verset 14 : „Așa zice Iehova : Cîștigul Egiptului și negoțul Etiopiei și al sabeilor, *bărbați mari de corp*, vor trece la tine, Ierusalimule, și ale tale vor fi..."

70 Despre perși se știe că erau arcași vestiți. Vezi Ctesias, *op. cit.*, § 17. Arcurile etiopienilor macrobi, vînători de fiare tropicale, depășeau probabil ca mărime arcurile obișnuite, lucru de altfel mărturisit și de Diodor din Sicilia, *Bibliotheca*, cartea a III-a, cap. VIII.

71 În textul grec „cereale". Pîinea se făcea în mod obișnuit, în antichitate, din făină de ovăz.

72 În gr. ὕελος sau ὕαλος, un mineral care nu se știe precis dacă e „cristalul de stincă", cum am tradus. Cristalul de stincă nu se găsește în aceste regiuni ale Africii. Unii comentatori opinează pentru blocuri de sare, confundate de greci, sau de informatorii grecilor, cu roca cristalului de munte. Despre sticlă (cristal) nu poate în nici un caz fi vorba, mai ales că Herodot, citeva rinduri mai jos, menționează că acest mineral se scotea din pămînt.

73 Vezi și cartea a II-a, cap. LXXXVI–LXXXVIII și nota 309 referitor la mumiile egiptene.

74 În grecește ἐμμανής τε ἐὼν καὶ οὐ φρενήρης, expresie pleonastică pentru sublinierea ideii. Procedeu utilizat și de Sofocles – vezi de pildă, *Antigona*, v. 498 și *Electra*, v. 472. Cf. și Herodot, *Istorii*, cartea a III-a, cap. XXXV, cartea a IV-a, cap. CLXI, cartea I, cap. XLII ș.a.

75 Adică ionienii și eolienii menționați în cap. I al cărții a III-a. Acești greci se pricepeau să lupte pe mare, nu în expediții de tipul celei pregătite de Cambyses.

76 După o informație a lui Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XLVI, la Teba, Cambyses a jefuit templele.

77 Numărul este cu siguranță exagerat. Nu exista nici o rațiune ca regele Persiei să pornească împotriva libyenilor din sud cu efective atît de uriașe.

78 E vorba de pustiul Nubiei. Drumul pe care a mers Cambyses corespunde cu o linie dreaptă care taie marele cot al Nilului între a doua și a cincea cataractă. Dacă și pînă unde a mers Cambyses spre sud, nu se știe cu siguranță. Unele izvoare antice, printre care și Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXIII, pretind că regele persan a ajuns în ținutul Meroe, unde a fondat orașul cu același nume. Cambyses nu a putut în nici un caz atinge acest punct. Nu este însă exclus ca în vederile lui Cambyses să fi intrat cucerirea ținutului mănos din vecinătatea actualului Khartum.

79 Hotărîre foarte curioasă în împrejurările grele prin care trecea Cambyses.

80 Dacă comparăm spusele lui Herodot din acest capitol cu cele de la cap. XCVII al acestei cărți, rezultă că expediția lui Cambyses nu a fost cu totul infructuoasă. Cambyses a izbutit totuși să aducă sub dependența persană pe etiopienii din sudul orașului Elefantina.

81 Cuvîntul *Oasis* are o rădăcină egipteană, cu sensul de „loc plantat". În cazul de față *Oasis* desemnează însă o localitate. În Egipt existau șapte oaze renumite, dintre care cea mai cunoscută este Siva (Siuah). Localitatea (și oaza) despre care este vorba aici purta numele de Ὄασις μεγάλη – „Oaza cea mare", și se afla nu departe de Teba. Oaza cea mare a fost identificată cu așezarea egipteană de azi. El-Chargeh. În toate aceste oaze cultul lui Ammon din Teba era ținut în mare cinste.

82 Informația lui Herodot este unică, ca, de altfel, și pomenirea tribului *aischrionic* din Samos, cf. nota 114 la această carte. D. Ghica *op. cit.*, cartea a III-a, pp. 63–64, opinează pentru autenticitatea informației. Ghica crede că nu este exclus, avînd în vedere intensele legă-

turi comerciale dintre insulele greceşti şi Etiopia, ca neguţători samieni să fi stabilit în aceste regiuni îndepărtate un punct de comerţ cu indigenii.

83 Pentru această denumire sînt două interpretări : a) „insula fericiţilor" – deoarece oaza este o adevărată insulă a fericirii în mijlocul deşertului ; b) loc unde sălăşluiesc sufletele celor răposaţi, rai pămîntean. Într-adevăr, credinţa despre existenţa pămîntească a „raiului", răspîndită printre greci în epoca clasică (secolul al V-lea î.e.n.), este de origine egipteană. Printre alte locuri unde era plasată de greci „insula fericiţilor" se află şi extremitatea sudică a Egiptului, pe unde se bănuia că trece fluviul Okeanos.

84 Informaţia este îndoielnică. O întreagă armată, afară doar dacă oamenii au pierit de sete, nu poate fi îngropată în pustiul Nubiei.

85 Vezi notele 174 şi 534 la cartea a II-a. Apis era privit, în mitologia egipteană, ca reîncarnarea lui Osiris, avind atribuţii speciale de proteguire a morţilor.

86 Vezi cartea a II-a, cap. CLIII şi nota 172. Numele de *Epaphos* este explicat în E s h i l, *Prometeu înlănţuit*, v. 849, de la verbul ἐπαφᾶν „a atinge". Între *Apis* şi *Epaphos* nu există nici o contingenţă. Herodot semnalează numai confuzia făcută de greci, fără să o discute.

87 Cînd apărea un viţel identificat cu Apis, după patruzeci de zile de la naştere era dus în Nilopolis, un oraş în Egiptul de mijloc, iar de aci transportat pe Nil cu mare alai pînă la Memfis. Aceste detalii sînt povestite de D i o d o r din S i c i l i a, *op. cit.*, cartea I, cap. XXI şi cap. LXXXV.

88 În greceşte ἐπίτροποι adică „cei cărora li s-a dat în grijă guvernarea oraşului", prin urmare oameni numiţi de Cambyses, nu dregători din aparatul administrativ al Egiptului.

89 În greceşte χειροήθης „care se poartă blînd cu oamenii", „care mănîncă din mîna omului", epitet aplicat mai ales animalelor domestice. Cambyses nu putea să conceapă că un zeu poate să se încarneze într-un animal. Despre religia perşilor antici, care nu admitea chipuri, întruchipări, vezi cartea I, cap. CXXXII.

90 Despre natura acestei raze, vezi P l u t a r h, *Despre Isis şi Osiris* cap. XLIII, unde se lămureşte că această rază provenea de la lună, adică de la Isis (mama lui Osiris). Divinitatea zeiţei Isis era socotită ca avînd o influenţă binefăcătoare asupra holdelor.

91 Cf. P l u t a r h, *op. cit.*, cap. LVI. Cu toate că informaţiile lui Herodot şi Plutarh concordă, monumentele care-l reprezintă pe Apis îl arată cu un triunghi pe frunte, nu cu un pătrat ; aceasta este raţiunea pentru care Stein adoptă lecţiunea τρίγωνον „triunghi" ; figura lui Apis – Osiris este aceea a unui om cu cap de bou, ţinînd luna între coarnele uşor încovoiate.

92 Un vultur, nu o pajură. Vulturul era emblema lui Osiris, în calitatea acestuia de zeu al Soarelui.

93 Vezi mai sus nota 56. Perşii nu admiteau nici măcar divinităţi cu chip şi însuşiri umane, cu atît mai puţin încarnarea unei divinităţi într-un animal.

94 Cf. cartea a IV-a, cap. LXXXIV ; aici e probabil vorba de călăi persani, nu egipteni.
95 În marea sală a sanctuarului construit la Memfis de Psammetihos, în cinstea lui Phtah ; cf. cartea a II-a, cap. CLIII.
96 Întocmai ca şi sărbătorirea naşterii unui nou Apis, îngroparea celui mort se făcea cu mare fast. Animalele erau îngropate în aşa-zisul *Sarapeion*. templul lui Sarapis (Osar-hapi = Osiris-Apis), aparţinind aceloraşi sanctuare din Memfis. Mormintele animalelor sfinte au fost descoperite de A. Mariette, celebrul arheolog francez, care a fost pionierul marilor descoperiri egiptene din secolul al XIX-lea. Despre uciderea lui Apis de către Cambyses cf. Plutarh, *op. cit.*, XLIV. Plutarh susţine că Apis, o dată mort, a fost aruncat la cîini.
97 Herodot recunoaşte că versiunea nebuniei lui Cambyses este dată de egipteni. Cambyses era într-adevăr un impulsiv, dar nu un dement, cum este înfăţişat de egipteni.
98 Marea inscripţie de la Behistun confirmă uciderea acestui frate al lui Cambyses de către rege, însă *înainte* de expediţia în Egipt a lui Cambyses. Numele de *Smerdis* este grecizat. Pe coloana I a inscripţiei de la Behistun, rîndul 10, numele lui original apare ca *Bardiya*. Versiunea oficială persană despre moartea lui Smerdis este următoarea : Smerdis era satrapul Persiei, în vreme ce capitala regatului condus de Cambyses se afla la Ecbatana. În Persia, Smerdis a căutat să stîrnească nemulţumiri împotriva fratelui său, care pînă la urmă l-a ucis. Versiunea persană a fost relatată de Ctesias, *Persica excerpta* § 8. Ctesias îl numeşte pe Smerdis : Tanyoxarkes, Cf. şi Xenofon, *Cyropaedia*, cartea a VIII-a cap. VII, 11. Mama celor doi fraţi era Cassandana, pomenită la cap. II al acestei cărţi.
99 Susa încă nu era capitala regatului persan pe vremea uciderii lui Smerdis. Vezi nota precedentă. Susa a devenit capitala regatului ahemenid abia pe vremea lui Darius al lui Hystaspes.
100 Vezi nota 3 la cartea I.
101 Căsătoria între frate şi soră din acelaşi tată (mai rar din aceeaşi mamă). era permisă numai în Egipt. Ctesias, *op. cit.*, § 91, susţine totuşi că orice fel de incest era permis şi la perşi.
102 Probabil de Atossa, care a devenit pe urmă soţia magului Smerdis şi ulterior soţia lui Darius. Vezi cap. LXVIII şi urm. ale acestei cărţi.
103 Epilepsie. Întreg acest capitol este edificator pentru exemplificarea atitudinii critice a lui Herodot, care nu crede că Apis a insuflat nebunia lui Cambyses. Vezi Studiu introductiv, p. LXXXIV.
104 Vezi cartea I, cap. CXXXIII despre înclinarea la beţie a perşilor.
105 Un zeu care este maestru în trasul cu arcul – Prexaspes îl avea în vedere probabil pe Ormuz, străveche divinitate iraniană, care, întocmai ca Apollo la greci şi Mithra, zeul persan al Soarelui, al luminii şi adevărului, a fost de asemenea reprezentat cu arcul în mînă. Antropomorfizarea lui Ormuz, care era un principiu abstract (vezi cartea I, nota 304) nu era însă decît un artificiu statuar (cf. P. Masson şi Louise Morin, articolul *Mitologia Persiei vechi* în *Mythologie Générale*, publicată de F. Guirand, Larousse, 1935, p. 289).
106 Cf. cartea a VII-a, cap. CXIII.

107 Vezi nota 476 la cartea I.
108 Vezi cartea I, cap. CLXXXVII și nota 438 despre un sacrilegiu asemănător săvîrșit de Darius.
109 *Pataicii* erau idoli adorați de fenicieni, plăsmuiți din pămînt sau ciopliți în piatră, lemn, os etc. *Pataicii* aveau o figură diformă, cu cap enorm și picioare subțiri. Ca înfățișare, semănau într-adevăr, așa cum remarcă Herodot, cu Phtah „embrionul", denumit chiar Phtah „pataicul", reprezentat ca un pitic cu capul mare și picioare strîmbe. Identificarea între acest Phtah și Hephaistos, divinitatea greacă a focului, care la rîndul lui avea o înfățișare diformă și aceleași atribuții de meșter făurar ca și Phtah, a fost făcută de timpuriu.
110 Cabirii sînt vechi divinități pelasgice (preelenice ; vezi cartea a II-a, cap. LI și nota 232 la aceeași carte) care personificau principiul focului. Cultul lor a dăinuit în Beoția și în insulele populate de pelasgi, cum ar fi, de pildă, Lemnos și Samothrake. Grecii i-au considerat drept fii ai lui Hephaistos, și cum Hephaistos era identificat cu Phtah, Herodot îi consideră fiii ai lui Phtah.

Cabirii pelasgici nu trebuie confundați cu cele opt divinități astrale ale fenicienilor, *Kabirim ;* apropierea între cabirii pelasgici și cei fenicieni a fost făcută în literatura greacă abia în epoca bizantină, cînd cultul cabirilor dispăruse.
111 Callații sînt pomeniți și la cap. XCVII al acestei cărți ; în dialectele indiene *kala* înseamnă negru. Obiceiuri canibalice sînt atribuite de Herodot și padeilor indieni (cartea a III-a, cap. XCIX).
112 Poemul căruia îi aparținea acest citat s-a pierdut. Plato, *Gorgias*, 484 b, citează însă cîteva versuri din acest poem în sprijinul teoriei despre „legea naturii".
113 Despre Polycrates vezi Studiul introductiv, p. XXIV ; data cînd Polycrates s-a făcut stăpîn pe Samos (spre mijlocul secolului al VI î.e.n.) este necunoscută. Despre Polycrates, vezi mai departe, cap. CXLII și urm. ale acestei cărți, unde este povestită și moartea tiranului.
114 Despre tripla diviziune administrativă a Samosului, vezi cap. XXVI, în care este pomenit tribul aischrionic din Samos și nota 82 la această carte.
115 Cf. cartea a II-a, cap. CLXXXII.
116 Pentecontera – vezi nota 356 la cartea I. Ceva mai jos, la cap. LXXIV al acestei cărți, se spune însă că Polycrates ar fi trimis în ajutorul lui Cambyses trireme.
117 Cf. Thucydides, *Istoria războiului peloponesiac* cartea I, cap. XIII,
118 Lupta lui Polycrates cu Miletul nu este cunoscută, dar informația lui Herodot pare să fie exactă, dacă se ține seama de rivalitatea comercială dintre Samos și Milet.
119 Vezi Studiul introductiv, p. XCIV.
120 Vezi la cartea I, cap. LI și nota 117.
121 Nu trebuie uitat că vechile tiranii grecești se sprijineau inițial pe simpatia maselor populare. Tiraniile au dispărut cînd și-au înstrăinat simpatia maselor. Vezi Studiul introductiv, p. XXIII.
122 Vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX.

123 Cydonia, pomenită de Herodot și la cap. LIX al acestei cărți, se afla aproape de Canea, în nord-vestul insulei Creta. Informația că Cydonia a fost colonizată de samieni este eronată, orașul fiind o colonie eginetă. Vezi nota 167 la această carte.

124 Vezi Studiul introductiv, p. XII. Pe cît reiese din povestirea lui Herodot, motivul care l-a împins pe Polycrates spre un astfel de demers au fost uneltirile împotriva sa din partea aristocrației locale.

125 Numărul triremelor samiene este exagerat, mai ales dacă apropiem această cifră de informația lui Thucydides, *op. cit.* cartea I, cap. XIV, că Polycrates avea puține trireme în flota lui ; cf. Herodot, *op. cit.*, cartea I, cap. CLXIII, și cartea a III-a, cap. CXXIV, plecarea lui Polycrates la Oroites.

126 Insula Carpathos, astăzi Scarpanto, se află în nord-estul Cretei. Marea din jurul insulei se numea în antichitate Marea Carpathică.

127 „Puțini la număr" – afirmație care se contrazice cu numărul triremelor citat mai sus de Herodot. Trirema putea cuprinde pînă la 200 de oameni, fiind un tip de corabie mult mai mare decît pentecontera.

128 În grecește νεωσοίκους „remize pentru corăbii".

129 Asimilare între arhonții atenieni și eforii spartani. Despre eforat, vezi nota 176 la cartea I ; cf. cartea a IX-a, cap. VII și urm.

130 Eforii spartani dezaprobau elocvența ionică folosită de solii samieni.

131 Povestea cu „sacul" și „făina" nu are nici un rost în sprijinul cererii fugarilor samieni. Herodot a contaminat două intervenții samiene la Sparta, deosebite între ele, despre care auzise probabil vorbindu-se la Samos, fără a ține seama de realități. Un pasaj din Sextus Empiricus, κατὰ μαθηματικούς cartea a II-a, cap. XXIII, dezleagă însă problema. Anecdota pomenită de Herodot se referă la o cerere de ajutor în grîne pe care samienii au făcut-o spartanilor. În cazul acesta se explică foarte bine de ce solii, criticați pentru prea marea lor volubilitate verbală, s-au înfățișat eforilor doar cu un sac de făină gol. Observația eforilor că rostirea cuvîntului „sac" este de prisos, trebuie înțeleasă în felul următor : eforii socoteau că este suficient dacă *văd* sacul gol în mîinile solilor.

132 Singura aluzie la războaiele din secolul al VII-lea dintre Sparta și Messenia făcută de Herodot (vezi și *Grecia antică*, p. 123). În acest pasaj este vorba de al doilea război messenian.

133 Vezi cartea I, cap. LXX.

134 Faptul presupune existența unor legături de prietenie între Sparta și Amasis, regele egiptean, care-i simpatiza pe greci. Cf. cartea a II-a, cap. CLXXVIII și urm.

135 Despre acest pieptar pomenește și Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XIV-a, cap. I. Despre cultura bumbacului în Egipt, ibidem, cap. XIV.

136 Localitate din insula Rhodos, cf. nota 332 la cartea I.

137 „O generație" număra aproximativ 25–30 de ani. Cu privire la criteriul cronologic în *Istorii*, vezi Studiul introductiv, p. XLII ; dacă se admite că furtul craterului a avut loc pe vremea căderii Sardesului (cf. cartea I, cap. LXX, adică în anul 546 î.e.n.), expediția spartanilor și a corintienilor împotriva Samosului datează aproximativ din anul

520 î.e.n. Este însă posibil, conform primei versiuni date în cap. LXX, din cartea I, ca expedierea craterului spre Lydia să fi avut loc înaintea căderii Sardesului şi, ca atare, expediţia spartanilor să dateze aproximativ din anul 525 î.e.n.

138 Legătura dintre Periandros care a murit foarte bătrîn în anul 585 î.e.n şi Alyattes, părintele lui Cresus, mort abia în 560 î.e.n., este cu totul fantezistă. Ea nu se poate admite decît dacă cronologia tiraniei lui Periandros ar fi coborîtă cu cel puţin douăzeci de ani. În nici un caz nu se potriveşte cu „furtul craterului", care a avut loc pe vremea căderii Sardesului sub Cresus, 546 î.e.n. Vezi şi D. Ghica, *op. cit., Thalia*, pp. 113–114, nota 5. Despre Periandros, fiu al lui Kypselos, vezi nota 43 la cartea I.

139 În Samos exista celebrul templu al Herei (Heraionul) pomenit, de altfel, de Herodot în cartea I, cap. LXX. Vezi Diogenes Laertios, *Vieţile filozofilor*, cartea I, cap. XCV. Callimachos, *Imnul către Artemis*, v. 228, pomeneşte totuşi şi de existenţa unui templu al zeiţei Artemis în Samos, în sud-vestul localităţii Hesion.

140 În greceşte, τρωκτά „prăjituri cu susan şi miere", o specialitate a Samosului, după cîte aflăm din Athenaios, Δειπνοσοφισταί (Banchetul sofiştilor), XIV, 13. Numele acestor prăjituri mici şi gustoase era σησαμόεντες sau σησάμιδες – „susănei".

141 Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XIX-a, cap. XXV, urmînd pe Plutarh, dă o altă versiune : băieţii au fost salvaţi şi duşi la ei acasă de locuitorii din Cnidos, la solicitarea samienilor.

142 După celebra inscripţie cunoscută sub numele de Marmura din Paros, moartea lui Periandros a avut loc în 585 î.e.n. ; vezi mai sus nota 138.

143 Cu privire la relaţiile dintre o colonie şi oraşul fundator, vezi mai sus, nota 63 şi Studiul Introductiv, p. XXII ; relaţiile dintre Corcyra şi Corint nu erau însă din cele mai bune. Din Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XXV aflăm că pricina ostilităţii care s-a născut între Corcyra şi Corint a fost concurenţa comercială pe care colonia o făcea Corintului. În prima jumătate a secolului al VII-lea, corintienii au atacat Corcyra pe mare (aproximativ 664 î.e.n.), cînd a avut loc cea mai veche luptă navală cunoscută în istoria Greciei (Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XIII). Începutul războiului peloponesiac, aşa cum este descris de Thucydides, a avut drept pretext tot un conflict între corcyrieni şi corintieni.

144 Diogenes Laertios, *op. cit.*, cartea I, cap. XCIV, în biografia lui Periandros, menţionează că numele soţiei lui Periandros era Lissida, „Melissa" – „albină" – era o poreclă pe care i-o dăduse Periandros pentru hărnicia ei. Lissida era fiica lui Procles, tiran în Epidauros. Pausanias, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXIV, susţine că la Epidauros putea fi văzut mormîntul Lissidei. Periandros, în urma unor calomnii care s-au dovedit ulterior mincinoase, şi-a ucis soţia, însărcinată, lovind-o cu piciorul în pîntece. Convingîndu-se apoi de nevinovăţia ei, se spune că a rămas deznădăjduit toată viaţa.

145 Pe Kypselos, după numele tatălui lui Periandros, şi pe Lycophron – (Diogenes Laertios, ibid.).

146 În grecește Κορίνθου τῆς εὐδαίμονος Epitetul de εὐδαίμων lat. *felix* – „fericit", însoțea în antichitate orașele și regiunile bogate. Homer, *Iliada*, cîntul II, v. 570, alătură Corintului epitetul ἀφνειός – „rodnic"; cf. și Thucydides *op. cit.*, cartea I, cap. XIII, despre bogăția Corintului.

147 După cum s-a remarcat de către comentatorii lui Herodot, cap. LII și LIII din cartea a III-a sînt scrise în spiritul și în stilul tragediilor sofocleene. Proclamația dată de Periandros amintește pe cea a lui Creon, după cum neînduplecarea lui Lycophron, amintește neînduplecarea Antigonei.

148 Kypselos.

149 Expresie curentă în literatura greacă din secolul al V-lea; cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. LXV: διανοεῖται κακὸν κακῷ ἰᾶσθαι „cugetă să îndrepte răul prin rău".

150 După moartea lui Lycophron, Periandros a lăsat ca succesor în locul său pe Psammetihos, nepotul său de frate. Informația o deținem de la Aristotel, *Politica*, V. 12.

151 Ruinele vechiului oraș Samos se găsesc lîngă actualul Tigani, pe coasta sudică a insulei, ridicîndu-se în parte pe povîrnișurile muntelui Castro. Orașul propriu-zis se întindea pe două dealuri, numite *Apelos* și *Astypalaia*; pe acest din urmă deal se afla cetățuia orașului (τὸ προάστειον), de la care se întindea pînă la mare o întăritură puternică. Samosul era înconjurat de un zid puternic, cu lucrări de fortificație din loc în loc, refăcut în anul 411 î.e.n.

152 Probabil un turn din zidul care unea cetățuia de pe Astypalaia cu marea.

153 τὸ προάστειον – suburbie în care se afla cetățuia de pază a orașului.

154 O altă fortificație se afla spre nordul orașului. D. Ghica, care a locuit la Samos cu tatăl său, scriitorul Ion Ghica, și care cunoaște foarte bine topografia Samosului (vezi harta pe care o dă în *Istorii*, cartea a III-a, p. 129) presupune că acest al doilea turn trebuie să fi fost situat în spatele dealului Ampelos.

155 Pitane – în grecește Πιτάνη sau Πιτάναι, unul din cele patru teme ale Spartei. Celelalte trei erau Mesoa, Kynosura și Limnai.

156 Vezi cartea I, cap. XXIX și notele 83 și 86 la cartea I.

157 După cum reiese din Plutarh, *Moralia*, § 860 c, acestui Archias i s-a ridicat ulterior un monument pe cheltuiala statului samian: τάφον εἶναι δημοσίᾳ κατεσκευασμένον și nu a fost *îngropat* cum susține Herodot. Informația lui Plutarh este plauzibilă. Monumentul a fost ridicat, probabil, după alungarea tiraniei din Samos. Plutarh mai precizează că „alungarea tiraniei" era și scopul pentru care spartanii debarcaseră în insulă, iar povestea cu samienii o socoate drept născocire.

158 Povestea relatată aici își are originea în faima de venalitate pe care și-o creaseră conducătorii spartani. Thucydides, în diferite locuri ale *Istoriei războiului peloponesiac*, cum ar fi bunăoară cartea a V-a, cap. XVI, sau cartea a VII-a, cap. XLV, pomenește de această venalitate, pe care, de altfel, însuși Cleomenes în povestirea lui Herodot din cap. CXLVIII al acestei cărți o recunoaște drept o realitate. Cf. și cartea a V-a, cap. LI, privitor la același Cleomenes.

159 În gr. Λακεδαιμόνιοι Δωριέες. Epitetul de „dorian" era o mîndrie pentru spartani, triburi dorice care pînă în secolul al VI-lea î.e.n. controlau tot sudul Peloponesului.
160 Insula Siphnos este situată la apus de Paros. Insula avea mari bogății miniere. P a u s a n i a s, *op. cit.*, cartea a X-a, cap. XI, 2, pretinde că minele de aur ale Siphnosului au fost inundate de apele mării ca pedeapsă divină, fiindcă siphnienii au refuzat, din zgîrcenie, să plătească o zecime din venitul minelor de aur tezaurului pe care-l ridicaseră la Delfi. Despre rolul politic și economic al oracolului de la Delfi vezi Studiul introductiv, p. XXXIII.
161 Vezi nota precedentă. După ridicarea tezaurului, „zeul", adică preoții templului, ar fi dorit ca siphnienii să-i mai dăruiască și alte zeciuieli, ceea ce, desigur, era exagerat.
162 Vezi Studiul introductiv, p. XXX. În cartea a V-a, cap. LXII, Herodot amintește că Alcmeonizii și-au luat asupra lor cheltuiala de a reface fațada templului.
163 În gr. μιλτηλιφέες – „vopsite cu roșu de miniu". Miniu este un oxid de plumb avînd o culoare roșie portocalie. Cf. H o m e r, *Iliada,* cîntul II, v. 687 ; „corăbiile cu obrajii roșii" – μιλτοπάρῃοι
164 Hermione și Troizen sînt două localități în Argolida, aproape de coastă. Hydrea (azi Idra) este o insulă stîncoasă, în fața coastelor Argolidei, ai cărei locuitori se ocupă cu pescuitul.
165 Vezi nota 123 la această carte, și mai jos, nota 167.
166 Artemis-Dictys : Δίκτυνα sau Δίκτυννα, adorată în părțile de vest ale Cretei, nu era o divinitate elenică. Templul pomenit aici de Herodot se afla ridicat pe muntele Tityros.
167 Cf. S t r a b o, *op. cit.,* cartea a VIII-a, cap. VI. Eginetii erau adevărații fondatori ai coloniei. Alungîndu-i pe samieni, nu făceau altceva decît să revendice drepturi străvechi. Samienii se așezaseră nu chiar în Cydonia, care se afla la o depărtare de cîțiva km de coastă, ci în spațiul rămas liber între așezarea orășenească propriu-zisă și țărmul mării.
168 Mistrețul, animal atașat cultului zeiței Artemis, era emblema navelor samiene.
169 Templul Athenei la Egina este pomenit numai de Herodot, menționarea lui lipsind din descrierea Eginei făcută de Pausanias.
170 Acest Amphicrates a fost ultimul rege al Samosului, detronat în prima jumătate a secolului al VII-lea de o mișcare aristocratică îndreptată împotriva sa. Regimul oligarhic care i-a succedat *(geomorii)* a devenit în curînd atît de urît de masele populare, încît Polycrates a izbutit cu ușurință, spre sfîrșitul secolului, să pună mîna pe putere. Vezi Studiul introductiv, p. XXII.
171 Pentru acest capitol vezi Studiul introductiv, p. XXX, cf. A r i s t o t e l, *Politica,* V. 11.
172 Muntele Castro – vezi nota 151 la această carte.
173 Lucrările prin care se aducea apa potabilă în Samos dintr-un rezervor natural aflat la 400 m NV de Castro, erau mult mai complicate și mai vaste decît sînt sumar descrise aici de Herodot. Ele au slujit pentru aprovizionarea cu apă a orașului pînă în epoca romană ; și astăzi rămășițele acestei lucrări sînt bine păstrate.

174 Portul despre care este vorba aici se numește astăzi Tigani, un mic sat de pescari.

175 Templul se numea Heraion. Hera era principala divinitate adorată în insulă. Ca suprafață, acesta era unul dintre cele mai mari temple ioniene. Așezarea Heraionului se află la aproximativ 5 km de oraș, aproape de izvoarele fluviului Imbrasos. Pausanias, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. IV, 4, leagă fundarea templului de legenda argonauților.

176 Alături de Theodoros din Samos, cf. cartea I, cap. LI, Rhoicos este un al doilea meșter vestit din Samos în domeniul artelor plastice și al construcțiilor (vezi *Grecia antică*, p. 196). În afară de Pausanias, *op. cit.*, cartea a VIII-a, cap. XV, numele lui Rhoicos este pomenit și de Plinius, *Historia naturalis*, cartea a XXXV-a, cap. XII. Theodoros și Rhoicos au lucrat împreună la descoperirea procedeului turnării statuilor de bronz. Pausanias și Plinius enumeră și alte opere de artă ale acestui vestit arhitect, care era totodată și un mare sculptor. Rhoicos a trăit în prima jumătate a secolului al VII-lea î.e.n.

177 Evenimentele povestite de Herodot în cap. LXI-LXII ale acestei cărți, adică uzurparea puterii regale persane de către cei doi magi (cf. cartea I, cap. CXX, cu privire la felul cum priveau magii dominația persană) și moartea lui Cambyses, au fost povestite, în afară de Herodot, și de Ctesias, *Persica excerpta*, § 10 și urm. Cea mai sigură confirmare a veracității acestor evenimente o dă însă marea inscripție de la Behistun, col. I, § 10. Această inscripție trilingvă datează din anul 517 (516 ?) î.e.n., din al cincilea an de domnie a lui Darius, și se află săpată la o înălțime de 550 m de la baza unei stînci uriașe. Pentru a fi citită, învățații au imaginat diferite sisteme de suspendare, ajutîndu-se de efectele luminii solare. Behistunul se află între Babilon și Ecbatana, pe una din principalele artere de comunicație, în munții care separă Iranul de calea Tigrului și Eufratului. Inscripția, în persană, a fost descifrată de marele orientalist Henry Rawlinson. Spre deosebire de Herodot, inscripția de la Behistun nu vorbește decît de un singur mag uzurpator, încolo relatarea evenimentelor coincide în linii generale. Magul este numit în inscripție *Gaumata*, iar despre Cambyses se dă informația că s-a sinucis. În § 14, Darius menționează că Gaumata a distrus templele persane și a interzis religia perșilor. Herodot, în schimb, în cap. LXVII al acestei cărți, menționează marile ușurări fiscale pe care, din motive politice, magul le adusese în regatul persan care gemea sub impunerile grele cerute de Ahemenizi. Vezi *Istoria universală*, vol. II, p. 8.

178 Despre această asemănare, povestită și de Ctesias, inscripția de la Behistun nu pomenește nimic, cum nu pomenește nici despre identitatea de nume între falsul Smerdis și fiul lui Cyrus.

179 O scholie la textul lui Herodot menționează că numele lui Patizeithes a fost citat și de Dionysos din Milet, însă sub forma Πανζούθης. Deoarece inscripția de la Behistun nu-l pomenește, se crede că Patizeithes (Panzeithes) nu era decît un ajutor al lui Gaumata, nu fratele acestuia.

180. Herodot este singurul autor grec care menționează o Agbatana (Ecbatana) syriană. În nord-estul lacului Tiberiada există totuși o localitate Betana (în arabă El-Bataneh), menționată de Flavius Iosephus, Κατὰ Ἀπίωνος (Împotriva lui Apion), cartea a II-a, cap. IX. Aceasta

este poate Agbatana din textul lui Herodot ; o altă *Betana* se află lingă Cezareea, la poalele muntelui Carmel.

181 În grecește τὸ ξίφος, în realitate este acel ἀκινάκης persan, un paloș încovoiat, scurt, de mărimea unui pumnal, foarte lat, care se purta prins de cingătoare pe dreapta. Vîrful acestui paloș era băgat într-o teacă care se deșuruba. Cf. Ctesias, *op. cit.*, § 12. Ctesias, relatind moartea lui Cambyses în același fel ca și Herodot, menționează o μάχαιρα în loc de ξίφος.

182 Cf. cartea a V-a, cap. CVI. In inscripția de la Behistun, Darius invocă pe Ormuz (Ahurumazda) și pe zeii din neamul lui Ormuz ; cf. și nota 177, despre măsurile luate de Gaumata cu privire la religia persană.

183 Cambyses a domnit între anii 529 și 522 i.e.n. (521 ? i.e.n). Vezi Notița istorică la cartea a III-a.

184 Revolta magilor a fost ceea ce se cheamă o răscoală de palat ; revolta avea un substrat religios, magii fiind inițial un trib med din care făceau parte preoții *magismului*, o religie care a prins rădăcini adinci în rîndurile mezilor și care intimpina o rezistență înverșunată în cercurile aristocratice persane (vezi mai sus, nota 177, sfirșit). Din această pricină, Cambyses spune, în textul lui Herodot : „în numele zeilor ocrotitori ai acestui regat, să nu ingăduiți cumva ca stăpinirea să se întoarcă iarăși la mezi". Revolta magilor trebuie înțeleasă în lumina cuvintelor lui Cambyses și ca o revoltă a *mezilor* împotriva hegemoniei perșilor. Vezi cartea I, cap. CXX, mai jos, la cartea a III-a, cap. LXXIII și *Istoria universală*, vol. II, p. 8.

185 Otanes, fiul lui Pharnaspes regele Cappadociei, era cumnatul lui Cyrus și unchiul lui Cambyses, prin sora sa Cassandana. Vezi cap. II al acestei cărți. Inscripția de la Behistun însă – document autentic – în col. IV, § 18, menționează că Otanes (Utana) era fiul unui anume Thukhra

185 bis Reședința de vară, întărită cu ziduri de fortificație, se afla în apropierea Susei.

186 Preluarea haremului unui rege detronat sau decedat era curentă în Persia. Așa va face și Darius cînd îl va alunga pe mag. Vezi mai jos cap. LXXXVIII al acestei cărți.

187 Pedeapsă obișnuită la curtea Persiei. Vezi automutilarea lui Zopyros, cap. CLIV al acestei cărți. Cf. Xenofon, *Anabasis*, cartea I, cap. IX, 13.

188 În inscripția de la Behistun, col. I, § 13, Darius își asumă cinstea de a fi cel dintii conspirator împotriva lui Gaumata și nu Otanes. Cf. și cap. LXXVIII din această carte.

189 În aceeași inscripție, col. IV, § 18, sînt menționați conspiratorii care au fost alături de Darius la uciderea magului Gaumata. Lista corespunde exact celei transmise de Herodot, cu excepția lui Aspathines. Totuși, inscripția de la Nakș-i-Rustem, ultima din cele patru mari inscripții rupestre săpate de Darius, pomenește de Așpacana, cel care purta tolba cu săgeți a lui Darius, alături de Gobryas (Gaubaruva) însărcinat cu aceeași fruncție.

190 Vezi cartea I, cap. CCIX. Hystaspes era tot un Ahemenid, dintr-o ramură care guverna în Persia. Cyrus se pare că avea toată încrederea

în el. Darius, în raport cu cele relatate în cartea I, cap. CCIX, se afla acum în jurul a treizeci de ani. În Persia, Ahemenizii cărora le aparținea Darius aveau puteri echivalente cu ale unui monarh. De aceea, chiar la începutul inscripției de la Behistun, § 4, Darius nu se sfiește să spună : „Opt din neamul meu au domnit înaintea mea. Eu sînt al nouălea". În realitate, Darius este cel dintîi din ramura Ahemenizilor care se urcă pe tronul regatului fundat de Cyrus cel Mare.

191 Vezi Studiul introductiv, p. XXXIX despre influența sofisticii contemporane asupra lui Herodot. Contrariu, cartea I, cap. CXXXVIII : la perşi, minciuna era considerată ca un lucru deosebit de ruşinos. Despre aprecierile lui Herodot asupra moralei, ca parte integrantă a suprastructurii, vezi Studiul introductiv, p. LXXXVI.

192 Cf. cartea a VII-a, cap. XI.

193 Şi C t e s i a s, *op. cit.*, § 13, pomeneşte de această întîmplare, numai că la Ctesias numele lui Prexaspes este înlocuit cu cel de Izabates şi faptele sînt întrucîtva altfel povestite decît de Herodot.

194 Unde se găsea acest *palat* în care a fost asasinat falsul Smerdis ? Mai sus, la cap. LXII, Herodot spune clar că era vorba de „cetățuia" întărită din preajma Susei, reşedința de vară a regilor care aveau capitala la Susa. Inscripția de la Behistun susține însă că uciderea a avut loc într-o fortăreață, „Cikathauvatis", într-un district din Media, anume Nisaia. Această din urmă informație se potriveşte mai bine cu ştirea pe care o citim chiar în Herodot, la sfîrşitul cap. LXIX al acestei cărți : „ei erau şase la număr cînd sosi la Susa Darius, fiul lui Histaspes. *venind din Persia*", sau, cu propriile cuvinte ale lui Darius, cap. LXXII : „am o pricină minunată prin mijlocirea căreia putem pătrunde, spunînd că tocmai *am sosit din Persia* şi că doresc să mă înfățişez regelui cu veşti de la tatăl meu". Cu toate că Susa era capitala Persiei, şi este de neînțeles cum Darius *venea din Persia* în Persia, Herodot în cap. LXIX susține totuşi cu fermitate acest punct de vedere. Singura explicație posibilă este că Herodot a făcut aici o diferență între regiunea Susei, Susiana propriu-zisă, înglobată şi ea în Persia, şi regiunea Persepolisului, al cărei nume *Pars* s-a generalizat apoi pentru un ținut cu mult mai întins.

195 Uciderea magilor este povestită şi de C t e s i a s, *op. cit.*, § 14.

196 Isonomia : egalitate în fața legilor.

197 A r i s t o t e l, *Politica*, I, 8 ; IV, 7, 3, confirmă că în cele mai multe din polisurile sclavagiste greceşti, unde triumfase democrația sclavagistă, funcțiile obşteşti se obțineau prin tragerea la sorți. Cf. *Retorica*, I, 8. În *Politica*, II, 2 şi 12, Aristotel vorbeşte şi despre responsabilitatea funcțiilor în polisurile democratice sclavagiste. Despre semnificația acestor discuții în general, vezi J. d e R o m i l l y, *Le classement des constitutions d' Hérodote à Aristote*, în „Revue des études grecques", 1959, pp. 81–99.

198 Părerile profund reacționare exprimate de Megabyzos reprezentau concepția politică a celor mai retrograde pături ale aristocrației, atît din regatul persan, cît şi din polisurile greceşti. Sub haina acestor discursuri atribuite unor fruntaşi perşi din secolul al II-lea î.e.n., Herodot a strecurat în *Istorii* dezbaterile pe tărîm ideologic din Grecia secolului al

V-lea î.e.n., cînd sub presiunea maselor cetățenilor liberi, regimurile aristocratice sînt definitiv alungate de la conducere în multe regiuni ale Greciei. Vezi Studiul introductiv, p. XXII.

199 Acest capitol cuprinde faimoasele pasaje din *Istorii*, prin care se exprimă concepția reacționară a teoriei ciclice despre succesiunea regimurilor sclavagiste enumerate de Herodot. Referitor la concepția cuprinsă în cele trei discursuri despre democrație, oligarhie și monarhie, vezi și Studiul introductiv, p. XXXIX.

200 Aci se face aluzie la Cyrus cel „mare", sau cel „bătrîn", cum i-au spus istoricii greci întemeietorului regatului persan.

201 Această situație a lui Otanes și a familiei lui se datora legăturii de rudenie ce-o avea cu casa Ahemenizilor. Vezi nota 185 la cartea aceasta.

202 Haina medică – vezi cartea I, cap. CXXXV. Costumul mezilor, lucrat din stofe fine, cu o croială largă, era un semn de distincție. Regii perși trimiteau adesea printre darurile lor și o „haină medică", mai ales străinilor (Xenofon, *Anabasis*, cartea I, cap. II, 27), avînd semnificația unei înalte distincții.

203 Vezi nota 5 la această carte.

204 Ctesias, *op. cit.*, § 15, confirmă pe Herodot. Nechezatul calului era socotit un semn bun la popoarele primitive indo-europene. cf. Tacitus, *Germania*, cap. X, 2. Nu trebuie uitat că la perși, așa cum, de altfel, amintește Herodot în cap. CLXXXIX al cărții, I, caii albi erau socotiți animale sacre, închinate soarelui. Cf. și cartea a VIII-a, cap. CXXXVII. Soarele care răsare (Mithra) este unul din elementele naturii adorate de perși (vezi cartea I, cap. CXXXI și notele 304, 308 de la cartea I).

205 Inscripția de la Behistun nu pomenește nimic despre povestea cu Oibares, care în tradiția persană era cunoscut și ca slujitor al lui Cyrus. În limba persană numele este *Ubara*. Despre sensul acestui nume, ἀγαθάγγελος – „vestitorul cel bun", vezi Nicolae din Damasc, fr. 66 Müller.

206 Acest semn suplimentar era socotit ca o confirmare a nechezatului calului. Fulgerul și tunetul erau semne curente de bun și rău augur în antichitate. Și Xenofon, *Cyropaedia*, cartea I, cap. VI, 1, scrie despre Cyrus : „după ce-a ieșit din casă, se spune că fulgere și tunete i-au prevestit izbînda". Semn de rău augur : Plinius, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. LI.

207 În gr. προσκύνεον Cf. cartea a II-a, cap. LXXX.

208 Pantalonul pe care-l purtau perșii, munteni de felul lor. Vezi nota 193 la cartea I.

209 Herodot nu povestește în cartea a III-a a *Istoriilor* decît prea puțin din situația tulbure găsite de Darius la suirea sa pe tron, după îndelungata absență a lui Cambyses și domnia magilor, anume, împotrivirea lui Oroites (cap. CXXVI și urm.) și răscoala Babilonului (cap. CL). În cartea I, cap. CXXX amintește în treacăt și de marea răscoală a mezilor. E drept că în cap. CXXVII al acestei cărți, Herodot recunoaște că lucrurile nu erau cîtuși de puțin liniștite la începutul domniei lui Darius (οἰδεόντων ἔτι τῶν πραγμάτων) dar nu dezvoltă această idee.

Inscripţia de la Behistun dă însă informaţii ample asupra primilor ani ai domniei lui Darius: col. IV, § 2: „Regele Darius grăieşte: ceea ce am înfăptuit, am înfăptuit prin mila lui Ormuz, în toate privinţele. După ce regii s-au răsculat împotriva mea, am dat nouăsprezece bătălii; prin mila lui Ormuz, i-am biruit şi am prins nouă regi". Urmează numele celor nouă regi învinşi de Darius: *Gaumata* (falsul Smerdis); *Atrina* din Susiana; *Naditabira,* care se dădea drept Nabucodonosor, fiul lui Nabonides, monarh al Babilonului; *Martiya* din Susiana; *Fravartis* (Phraortes) din Media, care se dădea din neamul lui Cyaxares; *Citratakhma,* care se pretindea tot din neamul lui Cyaxares, în ţinutul sagarţilor; *Fráda* din Margiana; *Vabyazdâta,* care şi el se dădea drept Smerdis, fiul lui Cyrus, care a răsculat o parte din perşi; *Arakha,* un armean care se dădea drept Nabucodonosor, fiul lui Nabonides, a răsculat Babilonul.

210 Pustiurile Arabiei n-au interesat niciodată pe regii Persiei, şi nici pe alţi monarhi, cu excepţia părţii numite *Arabia Petraea* (corespunzînd peninsulei Sinai) care a fost cucerită de romani pe vremea lui Traian.

211 Atossa – vezi cap. XXXI al acestei cărţi. Atossa fusese soţia propriului ei frate, Cambyses. Cu Darius a avut patru fii, pe Xerxes, pe Masistes (cartea a VII-a, cap. LXXXII), pe Achaimenes (cartea a VII-a, cap. XCVII) şi pe Hystaspes (cartea a VII-a, cap. LXIV). Ea avea cel mai mare rang printre soţiile lui Darius, iar primul ei născut, Xerxes, a fost şi moştenitorul tronului.

212 Mult mai tînără ca sora ei, a fost iubită îndeosebi de Darius, care a făcut după chipul ei o statuie de aur (cartea a VII-a, cap. LXIX). Fiii ei erau Arsames şi Gobryas.

213 Din această listă lipseşte fiica lui Gobryas, unul din cei şapte conjuraţi, pomenită însă în cartea a VII-a, cap. II; ea era soţia lui Darius încă înainte ca acesta să devină rege. În urma pactului încheiat între conjuraţi, nu reiese pentru ce Darius ar fi renunţat s-o introducă în haremul pe care şi l-a format după suirea sa pe tron. În cartea a VII-a, cap. CCXXIV, Herodot menţionează şi pe o a şasea soţie a lui Darius.

214 O astfel de inscripţie n-a fost nicăieri găsită. Herodot, de altfel, dă o informaţie „din auzite". Personal n-a văzut inscripţia. S-a presupus de către unii comentatori ai acestui pasaj că povestea lui Oibares, care a circulat şi în legătură cu Cyrus, este legată de reprezentarea lui Ormuz sub înfăţişarea unui cal, animal sacru la perşi, consacrat soarelui.

215 În persană: *catrapatra*. *Satrapia* (guvernămîntul) era o diviziune administrativă, diferită de *dahyava* – „provincie", adică unitatea etnică. Herodot, în capitolele care urmează, nu enumeră, în fapt, nici satrapiile, nici „provinciile", ci *diviziunile fiscale* ale regatului persan, în număr de douăzeci, care se suprapuneau satrapiilor. Aşa, de pildă, în cartea a VII-a, cap. LXIV şi în cartea a IX-a, cap. CXIII, Herodot atestă că bactrii şi saccii aparţineau aceleiaşi satrapii. În cartea a III-a, cap. XCII şi XCIII, bactrii sînt trecuţi în districtul XII, iar parţii în districtul XVI, care, de altfel, includea populaţii răspîndite pe o arie mai mare decît putea fi întinderea unei satrapii. Numărul de neamuri înşirate de Herodot că făcînd parte din aceste districte se ridică la 66. vezi şi Ph Legrand, Hérodote, *Histoires*, III, *Notice*, p. 111, nota 2.

Descifrarea marilor inscripţii de la Behistun, Persepolis şi Nakş-i Rustem, unde se afla şi mormîntul lui Darius, au dat la iveală liste asemănătoare celei înfăţişate de Herodot, liste alcătuite încă după criteriul etnic *(dabyava)*. Numărul neamurilor supuse de Darius variază în aceste inscripţii după diferitele etape ale domniei : inscripţia de la Behistun cuprinde 23 de provincii, cea de la Persepolis 24, Persia inclusiv. Lista de la Nakş-i-Rustem sare la 29 de provincii. Marile inscripţii rupestre respectă criterii geografice şi istorice, care la Herodot lipsesc cu desăvîrşire. Aceste inscripţii au fost studiate de acad. V. V. Struve. În importantul său articol *Darius I şi sciţii de la Marea Neagră*, publicat în „Vestnik drevnei istorii", 1949, 4, V. V. Struve a demonstrat că în primele două inscripţii predomină criteriul geografic, iar în cea de la Nakş-i-Rustem, criteriul istoric.

216 În reorganizarea radicală pe care a înfăptuit-o în Persia, Darius a ţinut seama ca satrapii să devină dependenţi de capitala întregului regat, să fie direct sub ordinele lui şi să aibă oarecare teamă de controlul regal. Anterior lui Darius, satrapii, din care unii erau localnici, aveau puteri nelimitate şi greu controlabile. Vezi *Istoria Universală*, vol. II, p. 14. De remarcat, după cum reiese mai jos din cap. CXXVII, că totuşi Darius nu şi-a putut impune dintru început autoritatea. Aşa cum se vede din capitolul citat, Oroites, satrapul Lydiei, controla districtele financiare ale Frigiei, Lydiei şi Ioniei (respectiv districtele III, II şi I), deci avea o putere imensă şi Darius a stat mult pe gînduri ca să vadă ce era de făcut pentru a-l doborî. Să se remarce că în cap. CXX al acestei cărţi Herodot face o distincţie clară între satrapia Lydiei şi cea a Frigiei (Daskyleion).

217 Această împărţire este făcută din punct de vedere fiscal. Vezi nota 215 de mai sus. Într-un *district fiscal* (νομός) după cum reiese din acest pasaj obscur şi greu de tradus, nucleul central îl forma un *neam principal*, căruia i se ataşau *vecini* (πλησιόχωροι) şi „alte neamuri mai îndepărtate". Despre o practică asemănătoare la mezi în subordonarea neamurilor mai îndepărtate celor mai apropiate, vezi cap. CXXXIV din cartea I. După sugestia lui H. Stein, *op. cit.*, cartea a III-a, p. 102, nota 5 nu am tradus cuvintele ὑπερβαίνων τοὺς προσχέας prin : „sărind, omiţînd pe unii vecini" ci, „depăşind vecinii apropiaţi". Vezi şi Ph. E. Legrand, *Hérodote, Histoires*, III, Paris, 1958, p. 138, nota 5. În primul district (νομός) punctul central îl formau ionienii ; la nord de ionieni se aflau eolienii, la est de aceştia – magnesienii, spre sud-est de aceştia – carienii, şi mai spre sud-est – lycienii, milyenii şi pamfylienii (vezi harta). În districtul al VI-lea (cap. XCI) ca punct central se găseau egiptenii, cărora le erau ataşaţi libyenii din împrejurimile hotarelor Egiptului, Cyrenaica şi Barca.

218 Aci este vorba de *satrapii*, (ἀρχαί) şi de birurile fixe pe care trebuiau să le plătească satrapiile organizate în districte fiscale (νομοί) În afara acestor biruri φόροι mai existau tot felul de alte dări şi vămi, ca acelea pomenite în cap. XCI (vînzarea peştelui din lacul Moeris) sau în cap. CXVII (zăgăzuirea unui fluviu), din această carte. Populaţia regatului persan, eterogenă şi în mare parte vrajmaşă

guvernării centrale, după venirea la putere a lui Darius, care avea nevoie de bani mulți pentru reformele ce și le propusese, gemea sub o povară fiscală deosebit de grea. Vezi Studiul introductiv, p. XV și *Istoria universală,* vol. II, pp. 13–14.

219 Această măsură fiscală nu se poate înțelege decît în lumina cap. CLXVI din cartea a IV-a, unde apare informația că abia pe vremea lui Darius a fost introdusă în Persia moneda de aur (daricul), care a circulat alături de moneda de argint. Măsura prin care se stabilea ca unii să plătească în argint, „talanți de Babilon", iar alții în aur, „talanți euboici", era firească, deoarece ponderea „talantului babilonic" era mai mare decît cea a „talantului euboic" (raport de 4 : 3). Un daric (stater medic) de argint cîntărea, de pildă, 11,64 gr argint, iar un daric de aur 8,36 gr aur (după H. Stein, *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 103, nota 10). Talantul euboic era aproape egal cu cel persan, așa încît Herodot nu săvîrșește o greșeală scriind „talanți euboici".

220 Vezi tabelul de măsuri și greutăți la sfîrșitul volumului II. Mina euboică avea, după reforma soloniană, 606 gr, iar talantul babilonian cîntărea 42,42 kg, aproximativ cu 7 kg mai mult decît cel euboic (care avea 36,36 kg).

221 Νομός – „district financiar". D. Ghica, *op. cit.*, III, p. 212, traduce greșit pe νομός prin „satrapie", Așa cum s-a arătat mai sus, la nota 215, Herodot enumeră *districtele financiare* (νομοί) nu satrapiile, pe care le numește în grecește ἀρχαί. Cu privire la primul νομός, vezi nota 217 la această carte.

222 În acest al doilea district, populația principală de care depindeau celelalte erau lydienii. Lasonii și cabalii, pomeniți și în cartea a VII-a, cap. LXXVII, erau o populație de munteni, răspîndită prin munții dintre hotarul Lydiei și al Lyciei ; hygenneii, sau, după o altă lecțiune, hytenneii, erau probabil locuitorii regiunii Ὑτέννα (Hytenna), un oraș din Pisidia, nu departe de coasta Pamfyliei.

223 Într-al treilea district, nucleul îl formau frigienii. În cap. CXXVII al acestei cărți este : νομὸς Φρύγιος. Orașul cel mai de seamă al regiunii era Daskyleion, reședință de satrapie (vezi cap. CXX al acestei cărți). Populațiile enumerate aci sînt populațiile din nord-estul Asiei Mici, care se înșiră de-a lungul țărmului sudic al Mării Negre. Prin „syrieni", Herodot înțelege pe cappadocieni, vezi cartea I, cap. VI și cap. LXXII, precum și nota 195 la cartea I ; cît despre „tracii" asiatici, originari din bazinul fluviului Strymon din Tracia, în cartea a VII-a, cap. LXXV Herodot îi confundă cu „bithynii".

224 Cilicia, mult mai largă în hotare decît Cilicia cunoscută de istoricii secolului al IV-lea și al III-lea (vezi cartea I, cap. LXXII), furniza „caii sacri" (vezi nota 444 la cartea I și nota 214 la cartea aceasta) pentru curtea regală din Susa. Suma tributului cilician, 500 de talanți de argint, este menționată și în cartea a V-a, cap. XLIX.

225 Posideion – oraș la granița dintre Cilicia și Syria (Fenicia), ceva mai la sud de Seleucia elenistică. Centru de export viticol, în special spre Egipt.

226 Acest Amphilochos, fiu al profetului Amphiaraos (vezi nota 109 la cartea I) și al Eriphylei, după ce și-a asasinat mama, care jucase un rol

funest în dispariţia lui Amphiaraos, a luat parte la expediţia grecilor împotriva Troiei şi a pierit într-o luptă pe teritoriul Ciliciei.

227 Despre Arabia, vezi nota 210 la cartea aceasta.

228 Vezi notele 217 (sfîrşit) şi 218. Despre lacul Moeris, nota 510 la cartea a II-a şi cap. CXLIX din cartea a II-a.

229 Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XXVII. Λευκὸν Τεῖχος partea fortificată a Memfisului, era foarte întinsă, echivalînd aproape cu o treime a oraşului.

230 Neamurile enumerate aici se află la extremitatea răsăriteană a regatului persan. Sattagizii (în persană, ţinutul Thatagus) se aflau în estul Iranului şi nordul Belucistanului ; gandarii, menţionaţi şi de Hecataios, fr. 178 Müller (Kandaharul din Afganistan îşi trage probabil numele de la vechiul Gandara), ocupau împrejurimile Kabulului modern. Cf. cartea a VII-a, cap. LXVI ; dadicii şi aparyţii sînt necunoscuţi ; se bănuieşte că erau tot munteni din Hindukuş.

231 În cartea a V-a, cap. XLIX, Susa mai este o dată numită capitala Kissiei. Kissienii locuiau în nordul Susianei, în munţii care fac hotar între Susiana şi Media.

232 În toate cele trei mari inscripţii rupestre despre care s-a amintit mai sus, Behistun, Persepolis şi Nakş-i-Rustem, Babilonia (Bâbiru) e întotdeauna separată de Asiria (Athura). Herodot însă, în cartea I, cum ar fi, de pildă, cap. CLXXVIII, integrează Babilonia în Asiria.

233 Hellanicos, fr. 109 Müller, certifică că scopitul era o practică obişnuită la Babilon.

234 Pentru descrierea Ecbatanei, vezi cartea I, cap. XCVIII ; Media corespundea geografic Irakului modern ; paricanii (hircanii ?) şi orthocoribanţii erau populaţii care locuiau în sudul şi sud-estul Mării Caspice. Paricanii nu trebuie confundaţi cu tribul pomenit mai jos, în cap. XCIV, învecinat cu etiopienii din Asia. Orthocoribanţii (oameni cu căciuli ascuţite) au fost identificaţi de V. V. Struve (în articolul *Darius I şi sciţii de la Marea Neagră)* cu *saccii* cu căciuli ascuţite, pomeniţi în inscripţiile rupestre de la Susa şi Nakş-i-Rustem.

235 În al unsprezecelea district sînt enumerate populaţiile de pe coasta de vest şi sud-vest a Caspicei. Caspii, care se întindeau în regiunea de la vărsarea Araxesului, nu pot fi în nici un caz aceiaşi cu caspii alăturaţi saccilor, în cel de-al cincisprezecelea district.

236 Bactria, Bâkhtri, în inscripţiile rupestre, este una din cele mai cunoscute regiuni ale regatului lui Darius, întinzîndu-se în ţinutul fluviului Oxos. Aiglii sau ugalii erau un trib din Sogdiana, care locuia în sudul fluviului Iaxartes.

237 Pactyike – regiunea aceasta nu poate fi identică cu cea menţionată mai jos, la cap. CII, în bazinul superior al Indusului. Această regiune pare să fi fost învecinată cu Armenia. Nu apare pe nici una din marile inscripţii. În schimb, Armenia (Armina) apare în toate listele.

238 Al patrusprezecelea district cuprindea triburi nomade din platoul Iranului. Sagarţii sînt pomeniţi în cartea I, cap. CXXV şi în cartea a VII-a, cap. LXXXV. Ei locuiau în nord-vestul podişului iranian şi duceau o viaţă semisălbatică ; sarangii şi thamaneii locuiau în jurul lacului

Zareh (astăzi Seistan), la sud-vest de Kandahar. Numele de sarangi vine de la cuvîntul *zara* – „lac, baltă". Aceste neamuri revin în povestirea lui Herodot în cap. CXVII al acestei cărți; uții (în inscripția de la Behistun, *yutijâ)* se întindeau spre țărmurile Golfului Persic (Marea Erythree), iar mycienii *(maka)* locuiau în prelungirea uților, spre est. Numele *Mekran*, dat regiunii sudice a Iranului, de la ei se trage. Despre amplasamentul insulelor din Golful Persic (Marea Erythree) vezi harta.

239 Saccii *(saka)* – triburile nomade din nordul Bactrianei, la est de lacul Aral, în ținutul Turkestanului. Aceste triburi erau înrudite cu sciții europeni, denumiți de perși tot *saka*. Saccii figurează în lista inscripției rupestre de la Nakș-i-Rustem. Data supunerii lor de către Darius a fost stabilită de V. V. Struve la 517 î.e.n., în articolul citat mai sus, *Darius I și sciții de la Marea Neagră*. Struve îi identifică cu triburile massagete, vecine saccilor, denumindu-i „saccii massageți", și nu cu „saccii amirgeni", pomeniți de Herodot în cartea a VII-a, cap. LXIV. Pe aceștia din urmă îi identifică cu *daii*, populație din sud-estul Mării Caspice, care locuia în apropierea orthocoribanților. Vezi și nota 234 la această carte.

Despre caspii dintr-al cincisprezecelea district, nu se știe nimic sigur. Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 142, nota 1 îi identifică cu casperii pomeniți de Ptolemaios (VII, 43–47). Regiunea unde locuiau ar fi, în acest caz, Pendjabul. Vezi nota 235 la această carte.

240 Cel de-al șaisprezecelea district cuprindea populații numeroase și bine cunoscute, care se aflau răspîndite în nordul podișului iranian și în cîmpia din nordul Iranului. „Arii" din lista lui Herodot ἄρειοι nu sînt aceiași cu „arii" ἄριοι menționați în cartea a VII-a, cap. LXII. care locuiau în Afganistanul de vest. Sogdiana avea ca oraș principal, Samarkandul.

241 Despre paricani nu se știe nimic din inscripțiile persane. Fiind citați alături de etiopienii din Asia – populație de coastă din regiunea aflată la vest de gura Indusului – se presupune că locuiau în partea de vest a Belucistanului modern, întinzîndu-se pînă la coastele mării.

242 Acești matieni par să nu fie aceiași cu cei menționați la cap. LXXII din cartea I. Matienii pomeniți în cartea I se aflau prin Cappadocia, pe cînd aceștia locuiau în regiunea muntoasă din nordul lacului Van. Saspirii, menționați în cartea I, cap. CIV, cartea a IV-a, cap. XXXVII și cartea a VII-a, cap. LXXIX, locuiau în nordul Mediei, la sud de Colchida, în preajma Erevanului de azi. Despre alarodieni nu se știe nimic.

243 În al nouăsprezecelea district intrau o sumedenie de mici populații de munteni care plăteau dări neînsemnate. Moschii locuiau regiunea dintre Cilicia și Armenia de azi, în împrejurimile Erzerumului; tibarenii sînt asociați întotdeauna cu moschii, deci locuiau în aceeași regiune. În *Biblie* sînt numiți, respectiv, *meșek* și *tublai*: macronii (cf. cartea a II-a, cap. CIV) ocupau vecinătatea Trebizondei, iar mossynicii și marsii, menționați în cartea a VII-a, cap. LXXVIII la rînd cu moschii, erau vecini cu aceștia, ocupînd regiunea de coastă dintre Erzerum și țărmul sudic al Mării Negre.

244 Mai jos, la cap. XCVIII al acestei cărți, Herodot precizează că indienii nu erau triburi omogene. Cf. C t e s i a s, *Indica excerpta*, § 1. Prin „indieni", Herodot înțelege toate populațiile Indiei, după părerea lui, ultima porțiune locuită în răsăritul Asiei. Darius își întinsese stăpînirea numai asupra indienilor din bazinul sudic al Indusului (vezi cartea a IV-a, cap. XLIV), dar textul lui Herodot nu este destul de clar în această privință.

245 Calcul care nu corespunde raportului de valoare stabilit mai sus în cap. LXXXIX, unde talantul babilonic (argint) era în raport de 4 : 3 cu cel euboic. În cazul de față, suma totală de talanți babilonici vărsată lui Darius de cele nouăsprezece districte (7 600 talanți babilonici) stă în raport de 7,53 : 6 cu suma echivalentă în talanți euboici (9 540 talanți euboici) – după H. S t e i n, *op. cit.*, cartea a III-a, p. 110. Vezi mai jos nota 247.

246 Raportul dintre aur și argint varia în antichitate ca și în zilele noastre după raritatea aurului. În general, un gram aur echivala ca valoare cu 10 gr argint. În acest capitol, raportul între aur și argint este de 1 : 13. Această ușoară creștere se explică în două feluri : a) după vicisitudinile politice din epoca cînd a scris Herodot, b) se crede că Herodot a ținut seama de titlul în aur, destul de ridicat al daricilor ; în cartea a IV-a, cap. CLXVI, Herodot ne informează că daricii erau bătuți din aur cît mai curat posibil.

247 Calculul lui Herodot se dovedește a fi superficial și greșit. Dacă din 14 560 talanți euboici, cît calculează el suma la care se ridicau tributurile celor douăzeci de districte (nouăsprezece plătind în talanți de argint, unul plătind în talanți de aur), se scoate suma de 4680 talanți euboici, cît pretinde Herodot că era echivalentul în argint al pulberii de aur livrate de indieni, pentru tributurile în talanți de argint rămîn 9 880 talanți euboici. În acest caz, 9 880 talanți euboici nu mai corespund totalului de 7 600 talanți (la acest total s-a ajuns scăzîndu-se cei 140 de talanți folosiți în Cilicia, vezi cap. XC), care este suma tuturor tributurilor vărsate de cele nouăsprezece districte. Diferența se ridică la 2 280 talanți argint. E posibil ca în această diferență Herodot să fi inclus diferite valori : caii furnizați de districtul al patrulea, vînzarea peștelui din lacul Moeris etc ; totuși, valoarea acestor venituri suplimentare tot nu putea atinge această sumă enormă.

248 Prin Libya, Herodot înțelege aici coasta Africii de nord, de la hotarele Egiptului pînă la Syrte. În capitolul CXVI al acestei cărți, prin Libya, Herodot înțelege „Africa".

249 Vezi cartea a IV-a, nota 494. În inscripția de la Persepolis care menționează pe ionienii „de pe uscat și cei de pe mare" (yaunā, tyaiy uşkakyă utā tyiay drayahya) V. V. Struve citește în continuare, împreună cu asirologul american G. G. Cameron : utā dahyavă tyă parodarava – „și țările care se află peste mare", adică litoralul european al Hellespontului și al Propontidei, unde locuiau populații trace, elenizate (V. V. S t r u v e, *op. cit.*, la nota 494, cartea a IV). Lectura aceasta corespunde informației date de Herodot în acest capitol.

250 Vistierii regeşti se aflau în diferite reşedinţe regale, sau capitale de mari satrapii, Susa, Ecbatana, Persepolis etc. Arrian, *Expediţia lui Alexandru,* cartea a III-a, cap. XVI, dă informaţia că Alexandru cel Mare, cînd a intrat în Susa, a găsit o sumă enormă în talanţi de argint.

251 Identificare a satrapiilor cu districtele fiscale.

252 Cu toate acestea, în inscripţia de la Behistun – cea dintîi din şirul marilor inscripţii rupestre săpate de Darius – Pârsa, Persia era încă trecută în şirul satrapiilor care plăteau tribut.

253 Vezi cartea a II-a, cap. XXIX şi urm. E vorba de triburile nubiene nomade, care se întind la sud de Elefantina.

254 Pasajul suscită o mare dificultate şi pare să fi fost corupt. Nu este sigur dacă traducerea dată de noi e corectă. Propunem şi varianta următoare : „triburile etiopiene învecinate cu fruntariile Egiptului... şi acele triburi care trăiesc în preajma cetăţii sfinte a Nysei".

255 După o informaţie a lui Athenaios, Δειπνοσοφισταί (Banchetul sofiştilor), 110 e, ar fi vorba de „orez" sau „mei".

256 Aceeaşi cu „calatii" menţionaţi la cap. XXXVIII al acestei cărţi.

257 Cf. cartea a IV-a, cap. CLXXXIII, unde este vorba de etiopienii troglodiţi.

258 După cum observă P. Kretschmer, *Numele elefantului,* în „Anzeiger der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien", Philos. Hist. Klasse, LXXXVIII, 1951, pp. 307–325, cuvîntul ἐλέφας este întrebuinţat pentru întîia dată de Herodot cu sensul de „elefant". Pînă la Herodot, ἐλέφας însemna numai „fildeşul".

259 În inscripţia de la Nakş-i-Rustem, colchidienii, *barkâ,* apar alături de *maciya* (matieni ?), menţionaţi în cap. XCIV al acestei cărţi.

260 Herodot n-avea idee despre marea peninsulă a Indiei. Pustiul despre care vorbeşte aici, care se întinde, după părerea sa, în răsăritul Indiei, pare a fi pustiul din Rajputan, la vest de malul stîng al Indusului, în bazinul inferior al fluviului sau cel din regiunea Sindului (nord-vestul Indiei).

261 Regiunea de la vărsarea Indusului. Locuitorii erau ichthyophagi (vezi cap. XIX al acestei cărţi). Bineînţeles, aceşti ichthyophagi nu sînt aceiaşi cu ichthyophagii africani.

262 Se presupune, că aici este vorba despre un soi de bambus uriaş care creşte în bazinul inferior al Indusului, aşa-numitul *Kana.* Ctesias, *Indica excerpta,* § 6 : „aşa-numita trestie indică... de o grosime atît de mare, încît doi oameni abia de-i pot cuprinde trunchiul cu braţele".

263 În greceşte παδαῖοι. Despre padei nu se ştie nimic sigur, nici cine erau, nici unde se aflau aşezările lor.

264 Dacă această plantă e cumva orezul – cum cred unii comentatori – nu e cituşi de puţin sigur.

265 Nu absolut neagră.

266 Pactyicii sînt menţionaţi la începutul cap. XCIII. Pactyika corespundea Afganistanului de nord-est, în munţii Hindukuş. Caspatyros se crede aproape sigur că era Kabulul modern. Hecataios, fr. 179 Müller, dă

numele exact al acestei localități: Κασπάπυρος πόλις Γανδαρική – „Cetatea caspilor".

267 Acești „indieni", pe care Herodot nu-i numește, sînt numiți de P l i n i u s, *op. cit.*, cartea a IX-a, cap. CXI, *Dardae*; ei locuiau la nord-vest de Kașmir, pe cursul superior al Indusului.

268 Povestea care urmează despre aceste „furnici" ale deșertului indian este relatată de mai mulți autori antici, printre care de M e g a s t h e n e s, fr. 39 Müller, P l i n i u s, *op. cit.*, cartea a XI-a, cap. LVI etc. Este vorba de o veche legendă indiană, pe care Herodot a scris-o așa cum a auzit-o, avînd totuși un sîmbure de adevăr. În Tibet se află un soi de șobolani uriași de cîmp, care se hrănesc cu furnici. E posibil ca acest distrugător de furnici să fi fost confundat cu furnicile înseși. După alte presupuneri, e vorba de un patruped, cu înfățișarea unei mici pantere, care trăiește în găuri pe care le sapă în pămînt, unde hibernează patru luni pe an.

269 Herodot povestește după relatări străine. El personal n-a văzut parcul zoologic de la Susa.

270 În cartea a VII-a, cap. LVI, indienii, în armata lui Xerxes, nu călăresc pe cămile, ci pe cai. Cămila este un animal obișnuit în Turkestan, nu și în India.

271 Această descriere a conformației cămilei este falsă. A r i s t o t e l, Περὶ ξῴων ἱστορίαι (Istoria animalelor), cartea a II-a, cap. I, corectează această greșeală a lui Herodot: καὶ γόνυ δ' ἔχει (ἡ κάμηλος) ἐν ἑκάστῳ τῷ σκέλει ἕν (Cămila are la fiecare picior un singur genunchi) etc. Părerea despre cei doi genunchi ai cămilei provine din faptul că glezna animalului, foarte sus situată, pare un adevărat genunchi. Cu privire la organele genitale ale masculului, e adevărat că masculii sînt retromingenți.

272 Această descriere a climei Asiei Centrale, fantezistă, bineînțeles, provine din ideea pe care o avea Herodot despre forma pămîntului (plană) și mersul soarelui (pe o suprafață concavă). După o atare concepție cosmografică (cf. și cartea a II-a, cap. XXIV) în India soarele arde tare dimineața, iar seara, abia de-și mai aruncă razele pînă în ținuturile Răsăritului.

273 În grecește παραλύεσθαι. Traducerea acestui verb e controversată, și, de aceea, a fost diferit tradus: de pildă, „a slăbi în puteri" și nu „a fi dezlegat".

274 Despre „ordinea" în natură ca rezultat al grijii providențiale – vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX. Cf. cartea I, cap. CXLII și CXLIV.

275 Cf. cartea a VII-a, cap. XL. Nisea era o regiune învecinată cu Behistunul.

276 Afirmația nu este întru totul exactă, deși e adevărat că India avea în antichitate renumele unei țări a aurului. În India, aur se găsește în masivul Himalaiei.

277 Arbuști de bumbac.

278 Plante cu rășini aromatice și scoarță aromată. Tămîie, în gr. λιβανωτός provine din rășina unui conifer, *Jeniperus thurifera*, în gr. λίβανος; despre casia (κασίη) vezi nota 283 la această carte; prin cuvîntul

„scorţişoară" s-a tradus cuvîntul grec κιννάμων ; ledanul, în gr. λήδανον sau λάδανον, este un exudat aromatic al unei plante *Cistus ladaniferus*, care creşte în Cipru, Creta şi sudul Europei, nu numai în Arabia, cum susţine Herodot.

279 Styraxul este guma care curge din scoarţa coniferului producător de tămîie. Tămîia nu este decît un reziduu provenit din arderea styraxului (sau storaxului) – care, în mod obişnuit, se foloseşte în Orient pentru împrospătarea aerului.

280 Despre această concepţie, vezi Studiul introductiv, p. LXXXIX.

281 Cf. A r i s t o t e l, *Istoria animalelor*, cartea a II-a, cap. XXXIII ; iepuroaica fată de trei, patru, chiar cinci ori pe an, dar superfoetaţie nu există.

282 De observat că Herodot crede că şerpii vătămători sînt vivipari, iar cei nevătămători, ovipari. Ca şi pentru lei, descrierea înmulţirii viperelor prin pui vii este fantezistă.

283 Casia (Κασίη), ca şi cinnamonul (κιννάμων), menţionate la nota 278, nu sînt de fapt scorţişoara pe care o avem astăzi în comerţ provenită din sudul Indiei şi Ceylon, ci varietăţi ale arbustului cunoscut sub denumirea *Laurus cinnamonum*.

284 Informaţia nu este exactă. Dimpotrivă, arbuştii soiurilor de scorţişoară cresc în locuri uscate şi calde. S-ar putea totuşi să fie vorba de un soi de scorţişoară *acbu*, cu o scoarţă gălbuie, mult mai puţin aromată decît scoarţa roşiatică a scorţişoarei propriu-zise.

285 Fenicienii erau renumiţi pentru comerţul lor cu aromatice, şi numele de „cinnamon", care se explică printr-o rădăcină ebraică, a intrat în limba greacă prin intermediul lor. Toate numele plantelor aromate care au intrat în limba greacă au rădăcini semitice.

286 Povestea îşi are originea în folclorul arab, unde păsări uriaşe cară bucăţi de carne. Păsările uriaşe joacă un rol de seamă în poveştile Orientului.

287 Cele spuse de Herodot în acest capitol despre cele două specii de oi pe care le descrie – bineînţeles fără exagerările în legătură cu coada – sînt adevărate. Aceste specii sînt şi azi răspîndite în Asia Mică, Arabia, Persia, Afganistan etc. Discuţia asupra veracităţii acestui capitol, la C. H. B e n e d i c t, *Herodotus confirmed once again*, în „Classical Journal", XXXVI, 1940, pp. 168–169.

288 Vezi nota 258 la cartea aceasta.

289 Vezi nota 69 la cartea aceasta.

290 Herodot a cunoscut ţinuturile apusene ale Europei, despre care a scris, numai din relatările călătorilor, îndeosebi fenicieni, care ajunseseră în Spania şi chiar trecuseră dincolo de Gibraltar.

291 Scepticism de data aceasta neîntemeiat. Eridanul (numele antic al Padului), este menţionat pentru prima oară în literatura greacă de H e s i o d, *Theogonia*, v. 338. Drumurile pe care ajungea chihlimbarul în sudul Europei, transportat de pe coastele Mării Baltice, erau diferite : chihlimbar se transporta şi prin Europa de răsărit, principalele puncte de trafic fiind porturile greceşti de pe ţărmurile Pontului Euxin, şi prin cea de apus, unde la gura Padului se aflau importante centre de des-

facere. Plinius, *op. cit.*, cartea a XXXVI-a, cap. III, amintește și de un al treilea drum, care străbătea Europa centrală prin Pannonia, terminîndu-se la Marea Adriatică.

Insulele Cassiterite – „insulele cositorului" – sînt un grup de mici insule, astăzi numite Scilly, în sud-vestul Angliei, în fața Cornwales-ului. Identificarea insulelor Cassiterite a variat în antichitate, multă vreme neștiindu-se cu siguranță unde se aflau. Fenicienii, care erau principalii deținători ai secretului poziției acestor insule, aveau tot interesul să nu-l divulge. Astfel, Strabo, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. XXV, povestește cum căpitanul unei corăbii feniciene, simțindu-se urmărit de un vas roman, a preferat să-și distrugă corabia decît să se afle poziția Cassiteritelor. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXI–XXII, știe în plus că exploatarea masivă a minelor de cositor se făcea chiar în Cornwales, de unde, prin Gallia, cositorul ajungea în porturile grecești din sudul Galliei, îndeosebi la Massalia. Regiunea de sud-vest a Angliei este bogată în cositor, ca și insulele Scilly, de altfel, care serveau probabil drept bază de comerț și pentru produsele Cornwales-ului. Diodor plasează însă Cassiteritele în apropierea coastei Spaniei, unde de asemenea se găsește cositor.

292 Herodot are dreptate cînd afirmă că etimologia cuvîntului Ἠριδανός este greacă. Cuvîntul conține rădăcina * sreu – „a curge".

293 Vezi cartea a IV-a, cap. XIII și notele 42 și 43 la cartea a IV-a. Herodot are în vedere probabil minele din Altai, căci pentru Herodot, Asia din nordul Caspicei este tot Europa.

294 Ideea este legată de cea de la începutul cap. CVI, „Țările de la marginile lumii care sînt locuite au cele mai bune produse etc.", adică se integrează în concepția mistică a lui Herodot despre o dispoziție providențială a naturii globului pămîntesc. Să se remarce totuși că aici expresia este atenuată prin cuvintele „*tot ce ni se pare* a fi mai bun și mai rar".

295 Despre așezarea acestei cîmpii, comentatorii lui Herodot nu pot să dea nici un fel de știre, deoarece populațiile mai jos înșirate nu formează o grupare, ci sînt răzlețite unele de altele ; cf. notele următoare.

296 Menționați la cap. XCIII al acestei cărți ; chorasmii se întindeau între Persia și Afganistan.

297 Hyrcanii nu figurează în lista neamurilor tributare perșilor. Sînt totuși menționați în cartea a VII-a, cap. LXII.

298 În lista lui Herodot, parții fac parte din districtul XVI, împreună cu chorasmii (cap. XCIII), iar sarangii din cel de-al XIV-lea. În inscripția de la Behistun însă, parții și sarangii sînt grupați laolaltă. Despre thamanei, vezi nota 238 la cartea aceasta.

299 Necunoscut. Probabil un rîu sau un fluviu care cobora din masivul Elbruzului.

300 Vezi cap. LXXXIX la cartea aceasta și nota 218.

301 Numele lui Intaphernes figurează în inscripția de la Behistun, printre cele ale conspiratorilor împotriva magului Gaumata (circa 520 î.e.n.). Același Intaphernes este poate cel care reprimă a doua răscoală a Babilonului. Vezi nota 344 la această carte.

302 Situația politică a lui Darius, relațiile care au existat între rege și ceilalți conspiratori au fost analizate de V. V. Struve în articolul *Herodot și tendințele politice din Persia sub domnia lui Darius*, publicat în „Vestnik drevnei istorii", 1948, pp. 12–35. În același articol sînt analizate și reprimările marilor răscoale din timpul domniei lui Darius. Concluzia la care ajunge Struve este că Herodot a văzut personal și a citit cu ajutorul unui interpret marea inscripție de la Nakș-i-Rustem.

303 Textual, aceleași idei la Sofocles, în *Antigona*, v. 909–913. O corelație există neîndoielnic între textul lui Herodot și cel al lui Sofocles, dar nu se poate preciza anterioritatea unuia sau a celuilalt.

304 Adică în satrapia Lydiei.

305 Despre Daskyleion, vezi nota 32 la cartea I și nota 223 la această carte. Orașul, deși se află în Bithynia, era reședința unei mari satrapii, al cărei ținut principal era teritoriul Frigiei. Ulterior, Daskyleionul a devenit reședința satrapului Mysiei.

306 Despre modul cum Polycrates a izbutit să pună mîna pe putere în Samos, vezi cap. XXXIX al acestei cărți și notele respective.

307 Vestitul poet ionian din secolul al VI-lea î.e.n. care s-a făcut cunoscut în toată Grecia prin versurile erotice pe care le-a scris. Prietenia ce-l lega de Polycrates a fost bine cunoscută în antichitatea greco-romană.

308 Magnesia de pe Meandru se afla în districtul ionic (cf. cap. XC al acestei cărți), în dreptul insulei Samos, ceva mai la sud de Efes. Acest oraș nu trebuie confundat cu Magnesia din apropierea Smyrnei.

309 Vezi Studiul introductiv, p. XVI. Despre puterea maritimă a lui Polycrates cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea I, cap. XIII. Thalassocrația cretană este menționată de Thucydides, la cap. IV al cărții I.

309 bis Herodot face distincția între „vîrsta zeilor", perioada mitologică, și „vîrsta oamenilor", perioada de cînd datează știrile istorice propriu-zise.

310 Afirmația lui Oroites nu era chiar lipsită de temei. Oroites era un simpatizant al magilor și Darius a căutat să-l distrugă. Vezi și începutul cap. CXXVI al acestei cărți.

311 Cf. sfîrșitul lui Cleomenes povestit de Plutarh în *Viața lui Cleomenes*.

312 Aluzie clară la faptul că magii nu făceau altceva decît jocul cercurilor mede din regat. Oroites, deși era pers, a căutat să tragă un profit personal în vremea dominației magilor.

313 În grecește ἀγγαρήϊος – „curier".

314 Nu se știe nimic despre data doborîrii lui Oroites de către Darius. In pragul domniei lui, așa cum stă mărturie inscripția de la Behistun, Darius a trebuit să facă față unor numeroase revolte, dintre care cea mai puternică a fost a Mediei, pomenită în treacăt de Herodot în cartea I, cap. CXXX. Ținînd seama de ordinea povestirii lui Herodot, Oroites a fost omorît înainte de reprimarea răscoalei Babilonului de către Intaphernes. În lista de nouă provincii răsculate împotriva lui Darius, care poate fi citită la începutul coloanei a II-a a inscripției de la Behistun, Lydia nu figurează. E posibil ca o răscoală fățișă a lui Oroites împotriva lui Darius nici să nu fi existat. Trebuie notat că

Darius *îi întinde o cursă* lui Oroites, nu pornește cu armată împotriva sa. Cu privire la Oroites, vezi și nota 216 la această carte.

315 Cf. *Iliada*, cîntul X, v. 290–291 (trad. Murnu) : „Cine ar putea jurui că va duce la capăt o treabă, / Dacă ar primi un dar mare ? De-ajuns o să-i fie răsplata..."

316 Funcționar regal atașat pe lingă persoana satrapului, care avea totodată sarcina să supravegheze acțiunile satrapului.

317 Semn de mare respect.

318 „Urgia cerurilor" : în grecește τίσεις. Despre τίσις, vezi Studiul introductiv, p. XCIV.

319 Vezi nota 4 la această carte.

320 Povestea lui Demokedes din Crotona este relatată și de Dio Chrysostomos, *Orationes*, LXXVII. În această *Oratio*, Dio indică și care a fost mijlocul liniștitor : cataplasme și comprese.

321 În cartea a VII-a, cap. XXVIII : stater daric.

322 Medicii plătiți din fondurile publice ale cetății aveau datoria să îngrijească pe oricare cetățean bolnav. Cf. Aristofan, *Acharnienii*, v. 1029.

323 Sumele acestea, fie că erau calculate în talanți eginetici, fie în talanți attici, sînt atît de exagerate, încît este imposibil să fie reale.

324 Afirmația lui Herodot este valabilă pentru timpul anterior apariției școlii lui Hippocrates, dezvoltată în Cos.

325 De suplinit : „din flaut". Asocierea artei medicale cu cea muzicală, deși pare curioasă la prima vedere, este lesne de explicat : grecii vechi, îndeosebi cei din Pelopones, erau profund încredințați că muzica are proprietăți terapeutice, slujind la vindecarea bolilor psihice. Cf. Aristotel, *Politica*, VII, 7 : „unii oameni sînt complet stăpîniți de aceste zguduiri sufletești (mila, teama, entuziasmul) ; totuși, sub influența melodiilor sacre, cînd ascultă melodii care le răscolesc sufletul, îi vedem dintr-o dată potoliți, ca și cînd ar fi găsit un leac (ἰατρεία) și o ușurare purificatoare (κάθαρσις)".

326 Atossa emite o teorie curentă în vechea medicină greacă. Stobaios, *Florilegium*, CXV, 592, reproduce un pasaj din Democrit : „o dată cu creșterea trupului cresc și puterile cugetului, îmbătrînind trupul, îmbătrînesc și ele". Cf. Aristotel, *Politica*, II, 7 și Lucretius, *De natura rerum*, cartea a III-a, v. 445–446 :

> Praeterea gigni pariter cum corpore et una
> crescere sentimus pariterque senescere mentem.

327 Dorința exprimată de Atossa nu se potrivește de loc cu ignoranța lui Darius despre așezarea Atenei (vezi cartea a V-a, cap. CV).

328 Acest Aristophilides este numit „rege" (βασιλεύς), și nu „tiran" (τύραννος), deoarece Tarentul, colonie spartană, avea o constituție de tip spartan, cu „regi" ereditari.

329 Corăbiile medice – pentru termenul *medic* în loc de *persan*, vezi nota 517, la cartea a IV-a.

330 Milon era un atlet celebru în secolul al VI-lea î.e.n., originar din Crotona. Pausanias, *Călătorie în Ellada*, cartea a VI-a, cap. XIV,

ne informează că a fost de şapte ori învingător la jocurile olympice şi de şase ori la cele pythice. În legătură cu Milon au circulat diferite povestiri reproduse la Athenaios, *Banchetul sofiştilor*, cartea a X-a, 412.

331 Darius nu avea cum să cunoască pe Milon decît tot din povestirile lui Demokedes.

332 Iapygia este regiunea care corespunde promontoriului din sudul Italiei între golful Tarentului şi Marea Adriatică.

333 Cnidosul, ca şi Tarentul, era tot o colonie spartană.

334 Samosul, foarte aproape de coasta Ioniei, unde se aflau puternicile satrapii ale Lydiei şi Frigiei, era firesc să cadă cel dintîi pradă expansiunii persane.

335 Cînd acesta plecase în Magnesia – vezi cap. XXXIX al acestei cărţi, unde Herodot menţionează că Syloson a fost alungat la instaurarea tiraniei lui Polycrates.

336 Vezi cap. CXXIII al acestei cărţi, despre misiunea aceluiaşi Maiandrios pe lîngă Oroites.

337 Templul lui Zeus Eliberatorul, Ἐλευθέριος, se afla într-o suburbie din vestul oraşului Samos.

338 Maiandrios nu era un om bogat şi nu făcea parte din aristocraţia Samosului. Din această pricină a crezut de cuviinţă să-şi prevaleze suma de şase talanţi din averea lui Polycrates. În nici un caz nu era un „rob", cum îl numeşte plin de dispreţ Syloson, mai înainte, la cap. CXL.

339 Astypalaia. Vezi nota 151 la această carte.

340 În greceşte θρόνος – „scaun cu spătar înalt". Obicei curent în cercurile înalte persane. Cf. mai jos, cap. CLV : Darius asistă aşezat pe tron la asediul Babilonului.

341 Despre arta construirii tunelurilor la Samos în secolul al VI-lea î.e.n., vezi cap. LX al acestei cărţi.

342 Dacă Herodot scrie simplu ἱρῷ – „templu", subînţelege *Heraionul*, marele templu al Herei.

343 Despre renumele de venali pe care-l dobîndiseră conducătorii Spartei, vezi nota 158 la această carte.

344 Răscoala Babilonului, povestită de Herodot în capitolele care urmează, pare să corespundă celei de-a doua răscoale a Babilonului, menţionată de Darius în col. III a inscripţiei de la Behistun, § 13 şi 14. Prima răscoală a Babilonului, reprimată de Darius însuşi, este povestită în col. I, § 16 şi urm. şi col. II, § 1. A doua răscoală a fost înfrîntă de Intaphernes. În acest caz însă datarea inscripţiei de la Behistun în anul 520 î.e.n., făcută de V. V. Struve, apare totuşi cevaprea timpurie, deşi nu e mai puţin adevărat că Intaphernes, conspiratorul, citat de Darius în col. IV, § 18 al inscripţiei de la Behistun este *pers*, iar Intaphernes, cuceritorul Babilonului, col. III, § 14, este *med*. Această diferenţă dă de gîndit, poate nu e vorba de una şi aceeaşi persoană.

345 În greceşte σιτοποιός - „care să le facă pîine".

346 Ctesias, în *Persica excerpta*, § 22, care susţine că cele povestite de Herodot s-ar fi petrecut pe vremea lui Xerxes, face din Zopyros satrapul Babilonului, ucis de răsculaţi, iar din Megabyzos, fiul acestui

satrap, eroul întîmplării povestite de Herodot ; vezi, mai departe, nota 356.

347 Fenomenul e rar, dar posibil.

348 Vezi Studiul introductiv, p. XC.

349 Confuzia curentă la Herodot între asirieni și babilonieni – vezi și nota 269 la cartea I.

350 Orașul avea o sută de porți (vezi cartea I, cap. CLXXIX). Porțile Semiramidei se pare că erau în partea de nord-vest a orașului. Cele ale lui Ninos și cele chaldeene in sud, iar cele ale lui Belos în sud-vest ; porțile kissiene se aflau în răsărit. În mod precis săpăturile au dezvăluit numai patru porți, și anume : a zeiței Iștar (la nord), a lui Chișșu (Marduk) și Zababa (Minurta) (la est), a lui Uras (la sud). Poarta lui Iștar, lîngă care se aflau grădinile Semiramidei, este cu siguranță „poarta Semiramidei" menționată de Herodot (după André Parrot, *Archéologie Mésopotamienne,* Albin Michel, Paris, 1946, p. 180).

351 Despre acest templu și așezarea lui, vezi cartea I, cap. CLXXXI și nota 423 la cartea I.

352 Prima oară Babilonul a fost cucerit de Cyrus (vezi cartea I, cap. CXCI). Ținînd seama de inscripția de la Behistun (vezi mai sus nota 344) aceasta era de fapt *a treia cucerire* a Babilonului, cînd un anume *Araka* (un armean), dîndu-se drept Nabucodonosor, fiul lui Nabonides, a răsculat la scurtă vreme pe babilonieni împotriva lui Darius, după ce acesta reprimase răscoala lui *Naditabira,* care și el se dădea drept fiul lui Nabonides. Împotriva lui Araka a fost trimis *Vindafra* (Intaphernes).

353 Informația trebuie privită cu îndoială. Darius a dărîmat poate o parte a marelui zid care înconjura Babilonul, însă nu l-a dărîmat complet. Este de neînțeles altfel cum a susținut orașul asediul împotriva lui Xerxes. De observat că Herodot se contrazice singur, căci în cap. CLXXVIII al cărții I mărturisește că marele zid înconjura încă orașul și pe vremea sa (περιθέει).

354 Contrar, Flavius Iosephus, Κατὰ Ἀπίωνος, cartea I, cap. XX, citind pe Berosos, susținea că Cyrus a dărîmat zidurile exterioare ale cetății, menționate în cap. CLXXVIII, CLXXXI ale cărții I, din *Istoriile* lui Herodot, ceea ce desigur era o exagerare, dacă nu o inexactitate.

355 După moartea sa, calitățile fizice și sufletești ale lui Cyrus au fost idealizate în Orient (cf. cartea I, cap. XCV și CXXII, precum și cartea a III-a, cap. LXXV ; vezi și Xenofon, *Cyropaedia,* cartea I, cap. II).

356 Thucydides, *op. cit.,* cartea I, cap. CIX, de comun acord cu Ctesias, *Persica excerpta* § 32–33, relatează că acest Megabyzos, fiu al lui Zopyros, guvernatorul Babilonului, a luat de soție pe Amytis, fiica lui Xerxes, și a jucat un rol politic și militar deosebit de însemnat pe vremea lui Xerxes. El a fost cel care a înăbușit revolta lui Inaros în Egipt. Vezi nota 47 la această carte.

357 Cf. Ctesias, *op. cit.,* § 43, despre dezertarea și moartea acestui Zopyros. O fiică a lui Zopyros, fiul lui Megabyzos, este pomenită de Herodot în cartea a IV-a, cap. XLIII.

CARTEA A IV-a. MELPOMENE

1 Vezi, în cartea a III-a, cap. CL și nota 344.

2 Expediția lui Darius împotriva sciților, după toate probabilitățile, nu a avut loc înainte de 514 î.e.n. Aceasta este data fixată de V. V. Struve, Дата похода Дария I на скифов Причерноморья (Data expediției lui Darius împotriva sciților de la Marea Neagră), în „Сборник Акад. Б. Д. Греков", Moscova, 1952, pp. 37 și urm. În privința planului lui Darius de a ataca pe sciți, vezi cartea a III-a, cap. CXXXIV. Sciții, un grup de triburi nomade care vorbeau o limbă iraniană, sînt cunoscuți în istorie de la începutul mileniului I î.e.n., pe întinsul teritoriu de la Marea Neagră pînă în stepele Asiei Centrale. În secolul al VII-lea î.e.n., după invazia cimmerienilor, sciții au pătruns în Asia Anterioară. La început, „sciți" s-au numit numai cei din tribul de pe cursul inferior al Volgăi. De aici, ei au trecut pe malul apusean al Volgăi, în Caucazul de Nord ; prin Daghestanul de azi și prin trecătoarea Derbent, sciții au pătruns în teritoriul actualului Azerbaidjan. Apoi ei au întreprins expediții în diferite regiuni ale Asiei Anterioare. După monumentele orientale, sciții au întemeiat un regat, probabil în șesul dintre Kura și Arax, sau, după alți cercetători, pe teritoriul Nana, în regiunea lacului Urmia. Vezi Notița istorică la cartea I, p. 6.

3 Despre scopul expediției lui Darius împotriva sciților părerile au fost împărțite. M. Rostowtzew, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922, pp. 84–85, susține că atît expediția lui Darius împotriva sciților, povestită de Herodot în cartea a IV-a, cît și cea a lui Ariaramnes, povestită de Ctesias (fr. 29 Müller, § 16), au avut drept scop asigurarea securității dinspre flancul drept și spatele frontului în viitoarea expediție pe care perșii o preconizau împotriva Greciei ; Ph. Legrand, *op. cit.*, p. 9, în notița introductivă la cartea a IV-a, admite posibilitatea ca Darius să fi avut acest gînd, dar crede că Herodot nu l-a întrevăzut ; după afirmația lui Herodot însuși, expediția a pornit sub pretextul pedepsirii sciților pentru că au stăpînit Asia Anterioară timp de douăzeci și opt de ani, dar, indirect, Herodot arată că ea avea drept scop expansiunea teritorială (vezi, tot în cartea a IV-a, cap. CXVIII, unde solii sciți amintesc popoarelor vecine de primejdia care le amenință și pe ele o dată cu trecerea lui Darius pe litoralul european). Campania persană în Sciția este considerată de cercetătorul romîn P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 321 ca o acțiune de sine stătătoare în cadrul politicii de expansiune a perșilor. Motivele care l-au determinat pe Darius să pornească împotriva sciților pot fi multiple. Pot fi considerate ca egal valabile și motivele comerciale și cele expansioniste, cît și cele strategice, în vederea ulterioarei campanii împotriva grecilor.

4 În cartea I, cap. CVI.

5 Asia de sus, adică nord-estul Asiei Mici. Pe lîngă izvoarele scrise, grecești și cuneiforme, descoperirile arheologice recente din Kurdistanul iranian, în regiunea Sakkiz, confirmă teza răspîndirii sciților în Asia

Mică unde au pătruns, prin apropierea Derbentului, de-a lungul țărmului apusean al Mării Caspice (vezi mai jos și cap. XII din această carte). Sciții s-au îngrămădit în regiunea lacului Urmia sau, după alții, în șesul dintre Kura și Arax. Cu toate acestea, cercetătorii sovietici sînt înclinați să admită penetrația scită în Asia Mică și prin Caucazul Central (contrar părerii lui Herodot), prin defileul Darial și pasul Mosdok, adică direct pe urmele cimmerienilor (vezi nota următoare). Despre această problemă, B. B. P i o t r o w s k i, Скифи и Древний Восток, (Sciții și vechiul Orient) în „Советская Археология", XIX, și E. I. K r u p n o v, О походах скифов через Кавказ (Cu privire la expedițiile militare scitice în Caucaz), în culegerea „Probleme privind arheologia scito-sarmată", Izd. An. SSSR, 1954, pp. 186–194. Vezi și nota 275 la cartea I.

6 Cimmerienii sînt o populație indo-europeană coborîtă în Asia Anterioară din regiunile Chersonesului Tauric. La sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n. sînt alungați de sciți din nordul Mării Negre, trecînd prin pasurile Caucazului Central și de-a lungul litoralului caucazian al Mării Negre. Unii învățați moderni socot însă că drumul cimmerienilor nu putea fi pe la Suhumi și Batumi, unde coastele Mării Negre sînt abrupte, învecinîndu-se direct cu piscurile Caucazului ; cimmerienii au fost nevoiți să se abată spre Darial și Mosdok. Între 730–720 î.e.n. se aflau în Transcaucazia de vest sau în partea de est a Asiei Mici. În anii 720–710 î.e.n. cimmerienii au înfrînt pe Rusa I, regele Urartului. Statul Urartu n-au reușit să-l distrugă, dar au pus stăpînire pe partea de răsărit a Asiei Mici. Astfel, ei fac prădăciuni în toată Asia Mică, ruinează orașul Sinope și ocupă țărmul mării pînă la rîul Halys ; în primele decade ale secolului al VII-lea î.e.n., cimmerienii sînt semnalați ca făcînd prădăciuni în unire cu trerii, o populație tracă (vezi nota 31 la această carte). Învinși de Asarhaddon, aliat cu sciții (în anul 678 î.e.n.), în anul 676 (aproximativ) cimmerienii încep să-și dezlănțuie atacurile împotriva Frigiei, ieșind învingători ; pe vremea lui Assurbanipal, care repurtează o mare victorie asupra lor, cimmerienii sînt tot mai insistent împinși spre apus, timp în care atacă Lydia (între anii 655 și 652 î.e.n.) și cetățile grecești din Ionia, provocînd pagube însemnate. În anul 620 î.e.n. cimmerienii sînt alungați din Sinope, iar la începutul secolului al VI-lea, din Antandros, ultimul lor punct de sprijin. După începutul secolului al VI-lea, acțiunile cimmeriene nu s-au mai produs.

7 Pentru încercarea (πόνος) suferită în Media, vezi cartea I, cap. CV.

8 Existența „robilor" la sciți, atestă începuturile unei diferențieri sociale. Herodot, în cartea a IV-a, cap. LXXII, atestă că sciții nu aveau sclavi „cumpărați". Pornind de la această afirmație, s-au dus multe discuții în legătură cu organizarea societății scite. În ultimul timp, scitologii sovietici împărtășesc părerea că societatea scită din timpul lui Herodot se afla în stadiul democrației militare, pe baza căreia se înfiripa treptat un stat de tip sclavagist. În privința apariției formelor de stat la sciții din nordul Mării Negre, părerile sînt foarte împărțite. Cea mai timpurie datare a formelor de stat scit este aceea din secolele V–IV î.e.n.). Vezi B. N. G r a k o v, Скифский Геракле (Heracles scitic), KSIIMK, XXXIV, 1950.

9 Motivul indicat de Herodot pentru orbirea sclavilor de către sciți pare absurd. Poate a existat un amănunt în prepararea laptelui, omis de Herodot, care ar justifica acest act; mai degrabă orbirea sclavilor se făcea din alte motive, să nu fugă, de pildă, sau să nu se răscoale. Motivarea pe care o dau doi cercetători americani acestui obicei sinistru, anume cruzimea stăpînilor originari din stepele asiatice, nu ni se pare de loc convingătoare (E. M. O'Neil și W. C. Helmbold, *Herodotus* IV, 2, în „Classical Philology", Chicago, XLVII, 1952, pp. 157–160). În schimb, foarte prețioasă este observația făcută de H. Stein la acest capitol. Plecînd de la o notiță a scholiastului lui Aristofan, *Cavalerii*, v. 963, care dă următoarea explicație: μολγὸν ἀντὶ τοῦ τυφλόν. Ἡρόδοτος δὲ ἱστορεῖ τοὺς μολγοὺς τούτους ἐπάνω τῆς Σκυθίας εἶναι. – „*mulgător* în loc de *orb*; Herodot povestește că acești mulgători au fost odinioară ai Sciției". Stein trage concluzia că e posibil ca în acest pasaj să fie o simplă neînțelegere a unui cuvînt scit din partea lui Herodot. Este de neințeles, remarcă Stein, la ce ar fi putut fi întrebuințați acești robi în afară de mulsul iepelor. Dacă însă cuvîntul scit pe care Herodot l-a tradus prin *orb* însemna în realitate *mulgător*, pasajul se clarifică, ca și eroarea comisă de Herodot (Stein, *op. cit.*, IV, p. 4, nota 2). De remarcat că mărturia lui Herodot nu mai este susținută de nici un alt izvor. În schimb, notița scholiastului poate fi apropiată în mod fructuos pentru susținerea tezei lui Stein de următoarele versuri ale lui Homer din *Iliada*, cîntul XIII, v. 3–6, unde se folosește termenul *hippemologi* – „mulgători de iepe":

„...iar el cată cu ochi luminoși mai departe
Țări și noroade să vază, pe traci care-nstrună sirepii,
Pe *hippemol(o)gii* slăviți, *băutorii de lapte*, pe mysii
Care de-aproape se bat și pe abii cei plini de dreptate".
(trad. G. Murnu)

În această privință cf. V. F. Haidukevici, *Regatul Bosporan*, Moscova-Leningrad, 1949, cap. I, p. 16.

10 Acest șanț, orientat probabil nord-sud, tăia, după cît reiese din relatarea lui Herodot, peninsula Kerci. În acest caz înseamnă că sciții, întorcîndu-se din Asia, au străbătut Bosforul cimmerian. Ținînd seama că în capitolele XX și XXVIII ale acestei cărți Herodot fixează acest șanț ca hotar răsăritean al sciților regali din ținutul Gerrhosului, înseamnă că Herodot nu avea nici cea mai vagă idee de existența peninsulei Crimeea. Nu e mai puțin adevărat că Herodot, care nu dă nici un fel de detaliu asupra drumului de întoarcere al sciților, nu pomenește nimic despre trecerea sciților peste Bosforul cimmerian care îi era cunoscut. Pentru valurile din Crimeea, vezi V. D. Blavatski, Очерки военного дела в аптичных государства Северного Причерноморья, Moscova, 1954, p. 101.

11 Iustinus, *Epitome*, II, 1, spune tocmai contrariul: *Scytharum gentem semper habitam fuisse antiquissimam, quamquam inter Scythas et*

Aegyptios diu contentio de generis vetustate fuerit (Neamul sciţilor a fost socotit totdeauna foarte vechi, cu toate că între sciţi şi egipteni a avut loc o îndelungată dispută în legătură cu vechimea neamului).

12 În legătură cu originea sciţilor, Herodot înfăţişează în această carte trei versiuni : a) legenda lui Targitaos şi a celor trei fii ai săi (cap. V şi urm.) ; b) legenda de origine grecească despre Heracles şi năpîrca (cap. VIII şi urm.) ; c) venirea sciţilor din Asia, urmată de aşezarea lor în nordul Mării Negre, după alungarea cimmerienilor (cap. XI şi urm.). Primele două versiuni vin în sprijinul caracterului autohton al sciţilor. Ultima este deosebit de valoroasă din punct de vedere ştiinţific. Astăzi se ştie in mod sigur că sciţii sînt indo-europeni veniţi în nordul Mării Negre din preajma ţinuturilor răsăritene ale Caspicei. Drumul migraţiei scite a trecut prin nordul Caspicei şi bazinul inferior al Volgăi. Încă din secolul trecut savantul ceh *Šafařik*, Славянски древности (Antichităţi slave) I_2, 1848, pp. 27–28, observînd rădăcini iraniene în onomastica scită, a fost printre primii cercetători care au susţinut originea indo-europeană a sciţilor. Aceeaşi teză a fost îmbrăţişată ulterior şi in ştiinţa rusă şi sovietică, ca, de pildă, de V. F. Miller, К вопросу о происхождении скифов (Cu privire la problema originii sciţilor), în „Izvestiia o zaniatiiah VII arheologiceskogo sezda v Iaroslave" 20, VIII, 1887, nr. 11, pp. 9 şi urm., A. I. Sobolevski, Русско-скифские этюды (Studii ruso-scite), IORIS, XXVII, 1924, pp. 321 şi urm., M. I. Rostowtzew, *op. cit.*, şi *Skythien und der Bosporus*, Leipzig-Berlin, 1931. Rostowtzew este de părere că sciţii erau indo-europeni cu infiltraţii mongole. În mod exagerat, el susţinea că sciţii şi, alături de sciţi, sarmaţii, populaţii de limbă şi cultură iraniană, după ce au subjugat populaţiile nord-pontice, au răspîndit în Europa sud-estică o cultură scită *unitară*, rezultată din încrucişarea elementelor de cultură iraniene, greceşti şi autohtone. Problema suprapunerii triburilor scite peste cele autohtone din Pont a fost studiată şi de Ellis H. Minns, în lucrarea sa fundamentală *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, cap. V. Împărţirea pe care o face Minns între triburile citate de Herodot ţine seama de diferenţierile etnice arătate de Herodot însuşi. Desigur, atribuirea acestor triburi ramurii arice a indo-europenilor, şi mai ales ugrofinicilor, turco-tătarilor etc. încercată de Minns, azi nu mai este valabilă, dar, în general, Minns a făcut observaţii interesante şi demne de luat în seamă asupra mozaicului etnic pomenit în cartea a IV-a a *Istoriilor* lui Herodot. Azi, majoritatea învăţaţilor sînt de acord asupra originii indo-europene a sciţilor, anume asupra caracterului lor iranian.

În istoriografia sovietică, punctul de vedere al diversităţii etnice a triburilor citate de Herodot, a celor aşa-zise „scitice" inclusiv, este actualmente adoptat de majoritatea cercetătorilor. Vezi de pildă „M. I. Artamonov, Вопросы истории скифов в советской науке *(Problemele istoriei sciţilor în ştiinţa sovietică)*, în „Vestnik drevnei istorii", 1947, 3, pp. 76–77 şi I. V. Fabritius, До питання про топографизацию племен Скифии (Contribuţii la problema topografierii triburilor Sciţiei), în „Arheologhiia", V, 1951.

Într-o lucrare ulterioară, Artamonov revine însă la teza unității etnice a triburilor scite, К вопросу о происхождении Скифов (Cu privire la problema originii sciților), VDI, 1950, 2 pp. 45 și urm. În același articol, Artamonov interpretează versiunea lui Herodot cu privire la invazia scită din Asia ca o simplă deplasare de triburi spre Ucraina de sud a sciților de dincolo de Volga, bazîndu-se în argumentare pe faptul că drumul sciților prin nordul Caspicei nu a fost confirmat din punct de vedere arheologic. Această teză nu este însă admisă în cercurile științifice din Uniunea Sovietică. Problema unității sau lipsei de unitate a triburilor scitice rămîne deocamdată nerezolvată.

13 Targitaos este un nume legendar pe care învățații au încercat să-l apropie de numele diferitelor localități ca Targovița, Tarascea (din regiunea Kievului), Tarchan în Crimeea etc. Nu se cunoaște nimic precis în această privință. Etimologia numelui este iraniană: *tigbra* – „ascuțit", *tava* – „puternic". *Tigbratava* înseamnă „tare ca săgeata". Vezi Minns, *op. cit.*, p. 39 și Max Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, I, Die Iranier in Südrussland, Leipzig, 1923, p. 17.

14 Legenda celor trei fii ai lui Targitaos: Lipoxais, Arpoxais și Colaxais, oglindește existența a trei triburi scite. Se pare că există o identitate între terminația – *xais* și sanscritul shaya – „rege".

15 Aceste obiecte constituiau, la iranieni, simbolul următoarelor trei categorii sociale: plugul și jugul – simbolul agricultorilor, barda – simbolul războinicilor, iar cupa – simbolul preoților.

16 Auhații, catiarii, traspienii și paralații se pare că sînt triburi scite; ultimele două nu sînt pomenite decît de Herodot; despre primele două vorbește și Plinius, *Historia naturalis*, cartea a IV-a, cap. LXXXVIII, fixînd teritoriul auhaților la izvoarele Hypanisului (Bugului); în cartea a VI-a, cap. L, însă, Plinius îi fixează pe auhați în Caucaz, iar pe catiari, la nord de Iaxartes, ceea ce pledează pentru integrarea acestor triburi în rîndul sciților veniți din Asia.

17 Această cifră, atît de rotundă, este puțin probabilă. Poate că ea a fost scoasă dintr-o listă de regi, fiecare rege reprezentînd o generație.

18 Asemenea recompensă se dădea la sciți pentru o slujbă în care cineva își risca viața.

19 Vezi, tot în această carte, cap. XXXI, unde Herodot spune că „acești fulgi" sînt în realitate fulgi de zăpadă.

20 Geryon, uriaș cu trei corpuri, care – după cum se credea în mitologia greacă – locuia într-o insulă dincolo de Gibraltar. Aducerea vacilor lui Geryon a fost una din cele 12 munci îndeplinite de Heracles la cererea oracolului din Delfi și la porunca regelui Mycenei, Eurystheus, ca ispășire pentru crimele comise și pentru a-și dobîndi nemurirea. De atunci există denumirea „Coloanele lui Heracles" dată strîmtorilor pe care azi le numim Gibraltar.

21 Hecataios, fr. 349 Müller, plasează reședința lui Geryon aproape de Abracia (vezi și Arrian, Ἀνάβασις Ἀλεξάνδρου, II, 16). Gedeira este o denumire mai veche a orașului Cadix sau Gades, din Peninsula Iberică.

22 Hylaia este o fișie împădurită pe coasta dintre limanul Niprului și istmul Perecop. Vezi și cap. XVIII, XIX, LXXVI la această carte.

23 Această μιξοπάρθενος reprezintă – după Rostowtzew – o divinitate a cimmerienilor (R o s t o w t z e w, *Iranians and Greeks in South Russia*, p. 73). Rostowtzew încearcă să interpreteze această legendă şi cea a lui Heracles astfel : peste populaţia cimmeriană care adora o zeitate feminină, s-a suprapus o populaţie care adora un zeu războinic. Explicaţia lui Rostowtzew nu poate fi susţinută prin argumente ştiinţifice.

24 Această cupă trebuie să fi avut o anumită semnificaţie şi, pe de altă parte, să fi fost o piesă a cataramei de la centură.

25 Agathyrsos, Gelonos şi Skythes, cei trei fii – după legendă – ai lui Heracles şi ai năpîrcii, sînt în realitate numele a trei populaţii : agatirşii locuiau aproximativ în Transilvania de azi, gelonii – între Don şi Volga, iar sciţii au populat întreg teritoriul de la agatirşi pînă la geloni.

26 Din desenele de pe vase, nu reiese însă că sciţii purtau o cupă *la centură* sau la încheietorile centurilor. Totuşi nu este exclus să fi purtat, ţinînd seamă de prezenţa în desene a unei anumite cupe (rhyton) ţinută *în mîini*. Astfel, placa de aur de la Kul-Oba reprezintă doi sciţi îngenuncheaţi care beau dintr-un rhyton ; însemnate sînt mai ales acele *kamennie babî* – „babe de piatră", reprezentînd războinici sciţi care au totdeauna un rhyton în mînă ; chiar monumentele similare cu reprezentări feminine din epoca migraţiilor sînt caracterizate printr-o cupă pe care respectiva figură o ţine în mîini.

27 Această legendă a obîrşiei sciţilor, în versiunea elenă, o povesteşte şi Diodor din Sicilia, cu excepţia că la Diodor apare Zeus în locul lui Heracles. Amîndouă legendele greceşti sînt ulterioare legendei locale care consideră pe Targitaos strămoşul lor.

28 B. N. G r a k o v-M e l i u k o v a (vezi N. N. P o g r e b o v a, *Stadiul de cercetare a problemelor de arheologie scito-sarmatică la data conferinţei organizată în 1952 de Institutul de istoria culturii materiale al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S.*, în „Probleme privind arheologia scito-sarmată", Izd An. SSSR, 1954, pp. 3–38) sînt de comun acord că sciţii, sarmaţii, saccii şi massageţii fac parte din grupul nord-iranian al indoeuropenilor ; locurile lor de baştină sînt stepele Eurasiei, în Asia de mijloc, prin preajma lacului Aral ; deci ei înşişi sînt de origine iraniană făcînd parte din grupul nord-iranian, şi nu trebuie să se creadă, ca în trecut, că ei ar fi numai purtătorii culturii persane a Iranului din timpul Ahemenizilor.

29 Fluviul Araxes mai este pomenit în cartea I, cap. CCI (vezi nota 466 la cartea I) ; Araxes din cartea a IV-a se referă aproape sigur la Volga, pentru că Araxes din cartea I forma limita sudică a massageţilor, spre imperiul persan, pe cînd Araxes din cartea a IV-a formează hotarul dinspre nord al massageţilor.

30 „Cimmeria" se afla pe ţărmul nordic al Mării Negre, întinzîndu-se aproximativ în partea de sud a Bugului şi Marea Azov ; ţinutul era locuit de triburi de origine etnică diferită.

31 Este vorba de casta „regală" sau aristocratică ; aci e o dovadă că şi la cimmerieni exista o diferenţiere socială. Pare inexplicabil ca cimmerienii, care au fugit prin trecătorile apusene ale Caucazului în faţa invaziei scite, să-şi fi îngropat „regii" pe malurile Nistrului. Singura lămurire plauzibilă a acestui pasaj este că o parte din cimmerienii dislocaţi

de sciți s-au îndreptat spre Tracia, de unde, ulterior și în unire cu triburi trace (trerii), au invadat Asia Mică și prin nord-vest. Acestor invadatori nu le-a fost greu să facă joncțiunea cu cimmerienii din Sinope. Trerii sînt citați alături de cimmerieni în fragmentele liricilor ionieni din secolul al VII-lea, ca, de pildă, fr. 4, ed. Diehl[3], Callinos. Despre o parțială expansiune cimmeriană spre vest, cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 5.

32 Tyras este denumirea dată în antichitate Nistrului.

33 „Ziduri cimmeriene" – este vorba probabil despre orașul cimmerian, pomenit și de Strabo, *op. cit.*, cartea a XI-a, cap. II, 5, care se afla pe locul actualului Eski Krim. Numele Crimeea ar putea să provină din „Cimmeria".

34 „Trecători cimmeriene" – probabil trecătorile Ieni-Kale ale Bosforului Cimmerian.

35 „Bosforul Cimmerian" – strîmtoarea Kerci de astăzi.

36 Vezi nota 6 la această carte.

37 Sinope – oraș fundat de milesieni pe coasta sudică a Mării Negre, în Asia Mică.

38 Urmărirea cimmerienilor de către sciți și drumul descris de Herodot au stîrnit multe discuții printre învățați. Unii susțin că direcția indicată de Herodot este cu totul greșită, că, în general, migrațiile popoarelor nomade au avut loc numai dinspre răsărit spre apus. Alții, dimpotrivă, susțin că în acest pasaj sînt greșeli numai de precizie ; în această privință vezi nota 6 la această carte.

39 Aristeas a trăit, după notița din lexiconul Suda, pe timpul olympiadei a 50-a (576 î.e.n. și urm.).

40 Proconnesos, azi Marmara, insulă în Propontida.

41 Issedoni, vezi mai jos nota 99.

42 Arimaspii, după etimologia dată de Herodot, nume de populație care se traduce în limba scită „cu un singur ochi" : *arima* înseamnă „ochi", iar *spu*, „unu" (vezi cartea a IV-a, cap. XXVII și cartea a III-a, cap. CXVI). Poemul epic al lui Aristeas se intitulează *Arimaspea*. Arimaspii, populație din Asia Centrală, sînt pomeniți de Ioannes Tzetzes, χιλιάδες VII, 689, de Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXIV, 6, de Eshil, *Prometeus*, v. 703, care dau aceleași informații ca și Herodot. Vezi Minns, *op. cit.*, p. 112.

43 Griffonii, „paznicii aurului", erau probabil aceiași mongoli ca cei pomeniți ca avînd „un singur ochi" in cronicile chineze. Originea legendei cu aurul păzit de griffoni își are poate substratul în traficul aurului cărat de caravane din interiorul Asiei (minele din Altai și din nord-estul Indiei) spre apus (spre Rusia de mai tîrziu). Vezi despre ei și Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXIV, 6, Eshil, *Prometeus*, v. 703. Vezi Minns, *op. cit.*, p. 113.

44 Hyperboreenii, care se întind pînă la o mare (poate Oceanul Înghețat de Nord) este un nume geografic vag, dat în mod colectiv unor populații necunoscute, presupuse ca locuind dincolo de limitele teritoriale cunoscute pe atunci. Despre hyperboreeni și neamurile pomenite anterior, vezi și Stephanos Bizantinul, la cuvîntul Ὑπερβόρεοι.

45 „Marea de miazăzi" – aici este vorba de Pontul Euxin, deşi în cap. XXXVI Herodot denumeşte aceeaşi mare βορηίη θάλασσα „marea de miazănoapte", privind-o din puncte cardinale diferite. Să se observe că la cap. XIII se dă o nouă versiune a cauzei migraţiei sciţilor asiatici. În cap. XI se spune că sciţii au plecat din Asia Centrală împinşi de massageţi.

46 Cyzicos – oraş în Propontida.

47 Artake era aproape de Cyzicos, azi Artakieh.

48 Metapontienii sînt locuitorii oraşului Metapontum, colonie grecească din sudul Italiei.

49 Această cifră a fost dedusă de Herodot probabil după analele sau fastele din Metapontum, pe care a avut prilejul să le cunoască atunci cînd s-a stabilit în sudul Italiei, la Thurium.

50 Legenda încarnaţiei lui Aristeas în corb pare să provină din teoria metempsihozei propagată de pitagoreici în *Magna Graecia* (Italia de sud).

51 „Portul borysheniţilor" este probabil Olbia, lîngă satul actual Porutino, pe malul drept al limanului Bugului, la sud-vest de Nikolaev, aproape de gura fluviului Borysthenes (Nipru).

52 Este vorba de Marea Neagră.

53 Callipizii mai sînt atestaţi de Hellanicos, contemporan cu Herodot (fr. 172 Müller) şi de Eudoxios, contemporan cu Plato. Faptul că Strabo nu-i pomeneşte de loc a pricinuit multe discuţii printre învăţaţi, şi anume dacă a existat sau nu acest popor. V. Pârvan, *Getica*, cap. II, p. 41, îi apropie, cu rezervă, pe callipizi de Καρπῖδαι, carpii, din părţile Moldovei. Şi D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1947, p. 224, îi pune pe callipizi în legătură cu carpii. Herodot îi situează la gurile Bugului, aproape de Olbia. Sînt denumiţi eleno-sciţi, datorită influenţei civilizaţiei greceşti exercitată asupra lor de coloniile elene de pe coasta Mării. Pentru callipizi ca eleno-sciţi, cf. şi N. V. Şafranskaia. *Despre mixeleni*, în „Analele romîno-sovietice, Istorie", 1957, 2, p. 5. După părerile cele mai recente, callipizii erau un trib scit influenţat de cultura elenă. Majoritatea scitologilor sovietici sînt de acord cu locul în care-i fixează Herodot. Vezi M. I. Artamonov, *Originea slavilor*, I, 1950 p. 32 şi I. V. Fabritius, *Contribuţii la problema topografierii triburilor Sciţiei*, în „Arheologia", vol. V. 1951.

54 Alazonii sînt tot atît de puţin cunoscuţi ca şi callipizii (cf. Hellanicos, fr. 172 Müller), B. N. Grakov, Скифи (Sciţii), Kiev, 1947, îi fixează la nord de callipizi, pe Nipru şi Bug, anume unde Bugul se apropie de Nistru; la fel I. V. Fabritius, loc. cit. şi I. M. Artamonov, *op. cit.* Unii i-au identificat cu lasonii, pomeniţi de Herodot în cartea a III-a, cap. XC, apropiere cu totul greşită.

55 Şi astăzi meiul se cultivă în mare cantitate în sudul U.R.S.S.

56 Sciţii plugari, ἀροτῆρες locuiau, după M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, în silvo-stepă, în Podolia, fiind legaţi de grupul podolic de tumuli din nord-vestul Nistrului; B. N. Grakov, loc, cit., e de acord cu această localizare; I. V. Fabritius, loc, cit., aşază pe sciţii plugari pe Bugul superior.

57 Neurii sînt atestați și de Ephoros, Plinius, Pomponius Mela, Ammianus Marcellinus. Ptolemeus vorbește de „nauari" (cartea a III-a, cap. V, 25), referindu-se, poate, la același neam. Se pare că neurii au locuit în regiunile Galiției, Poloniei, Voliniei, pînă la Smolensk. M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, îi așază în Galiția nordică și Volinia, legîndu-i de monumentele culturii Visoțkaia. Legenda vîrcolacilor, specific slavă, pomenită de Herodot în legătură cu neurii, ar putea fi un indiciu al eventualului caracter balto-slav al neurilor ; situația topografică pledează în același sens.

58 Hypanis este Bugul de astăzi.

59 Borysthenes este Niprul.

60 Hylaia (vezi mai sus, nota 22), regiune locuită de tauro-sciți. Și astăzi regiunea prezintă oarecare resturi de vegetație arborescentă.

61 Sciții agricultori, în gr. γεωργοί, sînt așezați de B. N. Grakov, loc. cit., pe ambele maluri ale Niprului, iar de I. V. Fabritius, loc. cit., pe rîul Inguleț.

62 Olbiopoliți – locuitorii orașului Olbia, de pe malul drept al Bugului. Săpăturile arheologice nu au atestat la Olbia numele de „borystheniți", ci numai pe acela de „olbiopoliți". Olbiopoliții numeau „borystheniți" numai pe sciții agricultori.

63 Panticapes, după Herodot (vezi cartea a IV-a, cap. LIV) este afluentul dinspre stînga al Niprului, dar în partea indicată aici, azi, nu există nici o apă care să-i corespundă. Numele „Panticapes" apare în Chersonesul Tauric, anume în peninsula Kerci, unde a existat și o colonie a Miletului, numită Panticapaion. Minns, *op. cit.*, p. 29, propune cu rezerve identificarea Panticapesului cu Konka, o derivație a Niprului pe malul drept. Panticapesul este identificat uneori și cu Ingulețul.

64 Cf. cartea a IV-a, cap. LIII, unde Herodot afirmă că Borysthenes este navigabil cale de 40 de zile.

65 Androfagii, „mîncători de oameni" – o populație necunoscută, pe care B. N. Grakov, loc. cit., încearcă să-i localizeze în dreapta Niprului. Porecla „mîncători de oameni" nu implică neapărat caracterul canibalic, ci probabil că le-a fost dată pentru că, la rare ocazii, în riturile lor religioase, a existat obiceiul consumării cărnii umane.

66 Ephoros, fr. 76. Müller, vorbește, de asemenea, de două pustiuri între care își aveau așezările androfagii.

67 Sciții nomazi sînt fixați de M. I. Artamonov, *loc cit.*, p. 32, în regiunea Niprului de jos, în Peninsula Carkinitică și apusul Crimeii, fiind considerați autohtoni, deosebiți de sciții veniți din Asia. Ei se disting prin înmormîntarea în gropi acoperite cu lemn și piatră. B. N. Grakov, loc. cit., îi fixează în stînga Niprului, pînă la rîul Gerrhos (azi probabil Molocinaia) ; I. V. Fabritius, loc cit., fixează pe sciții nomazi, împreună cu sciții regali, în regiunea Mării Azov, pe Niprul inferior. Vezi și Ephoros, fr. 76 Müller.

68 Indicația „paisprezece" zile de drum nu se potrivește de loc cu dimensiunile date de autor în această carte la cap. CI. Criticii de text propun „patru" în loc de „paisprezece".

69 Gerrhos este identificat cu actuala Molocinaia, care acum se varsă în Neotida, dar în antichitate s-ar putea să fi fost un afluent al Niprului, cum spune Herodot cartea a IV-a, cap. LVI) despre Gerrhos.
70 „Sălaşurile regilor" indică o regiune ce aparţinea clasei dominante a cuceritorilor sciţi, care socoteau populaţia sedentară supusă lor ; ştiinţa modernă inclină să vadă în „sciţii regali" triburi cu adevărat scitice, iar pe cei sedentari („plugari" şi „agricultori") îi consideră ca avînd o apartenenţă etnică diferită.
71 Taurida sau Chersonesul Tauric – azi Crimeea.
72 Vezi cap. III al acestei cărţi şi nota 10.
73 Cremnoi este poate Taganrogul de azi, la Marea Azov.
74 Tanais, azi Donul.
75 Sciţii „regali", după M. I. A r t a m o n o v, *op. cit.*, p. 32, s-au întins de la Dunăre nu pînă la Don – cum zice Herodot –, ci numai pînă la Nipru, pentru că dincolo de Nipru nu mai apar morminte formate din gropi mari în pămînt, care caracterizează pe aceşti sciţi ; începînd din secolul al IV-lea î.e.n., sciţii „regali" practică înmormîntarea în catacombe de pămînt, ceea ce se explică prin încrucişarea sciţilor regali cu autohtonii, cu sciţii agricultori şi cu borystheniţii ; B. N. G r a k o v, loc. cit., aşază pe sciţii regali în Crimeea de nord, de la Nipru pînă la Marea Azov şi Don.
76 Melanhlenii (Μελάγχλαινοι) – numele înseamnă „oameni cu haine negre". Despre locurile ocupate odinioară de melanhleni există doar vagi presupuneri ; după unii învăţaţi, ei erau aşezaţi între Don şi Desna, după alţii, în părţile oraşelor Novgorod, Orel, Moghilev, Kursk ; alţii îi fixează în Estonia şi Livonia etc. B. N. G r a k o v, loc. cit., îi fixează în pădurile Rusiei centrale, iar după M. I. A r t a m o n o v, *op. cit.*, p. 32, melanhlenii, împreună cu gelonii, budinii şi androfagii, ar putea fi consideraţi strămoşii direcţi ai slavilor.
77 Unii învăţaţi socot că Herodot face aluzie aci la regiunea lacurilor Ladoga şi Onega, ipoteză care nu prezintă temeiuri serioase.
78 Sauromaţii sau sarmaţii, după E p h o r o s, fr. 76 Müller, ocupau regiunea dintre Don şi Volga. După K. F. S m i r n o v, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии (Probleme ale studierii triburilor sarmatice şi ale culturii lor în arheologia sovietică), în „Probleme privind arheologia scito-sarmată", Izd. An. SSSR, 1954, pp. 195–219, teritoriul de bază al formării triburilor sarmate au fost stepele de peste Don, regiunea Volga, Ural, unde s-a dezvoltat o cultură milenară, înrudită cu cultura mormintelor căptuşite cu bîrne din epoca bronzului. Din secolul al III-lea î.e.n., apar tot mai intens elemente sarmate în nord-vestul Caucazului (contrar părerilor anterioare că aci ar fi centrul lor de origine) ; înmormîntarea lor în poziţie diagonală este pusă de autor în legătură cu roxolanii care s-au răspîndit dincolo de Volga în ultimele secole înaintea erei noastre. Săpăturile arheologice descoperă mereu urme sarmate între Don şi Bugul de sud.
79 Pînă la latitudinea Kamîşinului (W e s t b e r g, în „Klio", IV, p. 184). După cum se arată în cap. LVII al acestei cărţi, ei se întindeau şi la răsărit de Lacul Meotis.

Budinii, despre care, în cap. CVIII al acestei cărți, Herodot spune că erau de statură înaltă, cu ochii albaștri și părul roșu, au fost socotiți de unii ca fiind de rasă gotică sau germană ; dimpotrivă, după M. I. Artamonov, *op. cit.*, p. 32, ei fac parte din strămoșii slavilor pe care B. N. Grakov, *loc. cit.*, îi fixează în locurile de azi ale R.S.S.A. Tătare, în regiunea Kama și lîngă Urali. La fel Minns, *op. cit.*, p. 104.
La vest de Volga, spre Kamîșin.
În regiunea munților din preajma orașului Ulianovsk, se pare.
În regiunea Kama (R.S.S.A. Tătară).
Tissageții sînt, după unii, o ramură înrudită cu massageții ; „tissageți" înseamnă, se pare, „geți mici", iar „massageți", „geți mari". După alții, ca B. N. Grakov, *loc. cit.*, ei au populat, alături de geloni și budini, regiunea Kama și pădurile de lîngă Urali ale R.S.S.A. Tătare.
Iurcii se pare că au fost o ramură de turcomani nomazi care au ajuns pînă la Urali. B. N. Grakov, *loc. cit.*, îi așază tot în regiunea Kama și în pădurile de lîngă Urali, în R.S.S.A. Tătară.
Acești sciți se aflau în preajma munților Urali, în vecinătatea tissageților.
S-a tradus pămînt „mănos" în loc de „jos" pentru că adj. βαθύγαιος se opune aici atributului λιθώδης – „pietros", „nefertil".
Este vorba, se pare, de partea meridională a munților Urali. Minns, *op. cit.*, p. 108, crede că munții pomeniți de Herodot ar fi primele coame ale munților Altai.
Pleșuvi din naștere, după cum afirmă Herodot, n-au fost nici o seminție de oameni. Ori acești oameni aveau păr puțin, ori obișnuiau să se radă pe cap pentru curățenie. Poate că Herodot se referă la strămoșii bașkirilor și calmucilor.
Pomul „pontic" pare a fi *Prunus padus*, un soi de cireș, folosit și azi de calmuci, în felul descris de Herodot.
„Ashi" (ἄσχυ) este un cuvînt apropiat de acela care denumește, la turci și la tătari, noțiunea de „acru" (vezi și Minns, *op. cit.*, p. 109) ; același cuvînt la tătarii din Kazan desemnează băutura lor națională.
Este vorba de o stofă groasă care era folosită de tătari pentru corturi.
Poate că aci este vorba numai de o castă considerată sacră, cu drepturi supreme, care făcea judecățile și îndeplinea și alte funcții, și nu de întreaga populație.
Argipeii – numiți și orgimpei, arimfei – sînt, se pare, aceeași populație cu arimaspii (vezi nota 42), argipeii fiind denumirea dată de greci (ἀργός – „alb", ἵππος – „cal"), iar arimaspii, numele persan (*arim* – „alb", – *aspi* – „cal"). Vezi și Plinius, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. XXXV.
Unii au socotit aceste șapte limbi ca aparținînd următoarelor populații : sciți, sauromați, budini, geloni, tissageți, iurci și argipei. Cum aceste populații nu sînt așezate în linie dreaptă, presupunerea este puțin probabilă.
Dacă admitem că Herodot enumeră populațiile pomenite pornind dinspre sud spre nord, acești munți ar avea direcția vest-est și ar constitui o limită spre miazănoapte, ceea ce nu corespunde realității. Probabil că Herodot pornește dinspre sud-vest spre nord-est, iar munții amintiți tre-

buie să aibă direcţia nord-sud, în care caz ei ar putea fi identificaţi cu Uralii. Minns, *op. cit.*, pp. 108–109, îi identifică cu munţii Altai.

97 Este probabil vorba de o îmbrăcăminte din piele de capră.

98 Deşi Herodot nu crede, informatorii lui au spus adevărul. Sciţii probabil că auziseră despre fenomenul nopţilor boreale.

99 Issedonii, pe care Minns, *op. cit.*, p. 110, îi socoate, la origine, o populaţie tibetană, au locuit, se pare, între Uralii meridionali şi rîul Irtiş, unde un afluent al Tobolului, Issetul, pare a le păstra numele.

100 Acest obicei îl mai atribuie Herodot şi massageţilor, vezi cartea I cap. CCXVI.

101 Vezi, tot în această carte, cap. LXV, unde Herodot vorbeşte despre acelaşi obicei la sciţi.

102 Pomenirea morţilor la greci, exprimată aici sub termenul de γενέσια se celebra, o dată pe an, la aniversarea naşterii mortului; afară de γενέσια exista şi νεκύσια, pomelnic la comemorarea morţii celui îngropat.

103 Ca şi despre argipei. Idealizare a vieţii triburilor nomade, frecventă în literatura greacă antică.

104 Rămăşiţă a matriarhatului, cînd femeia avea deplină autoritate. Cronicile vechi chinezeşti pomenesc de existenţa matriarhatului în Tibet şi Asia Centrală (Minns, *op. cit.*, p. 110).

105 În vecinătatea munţilor Altai, regiune auriferă, s-au descoperit urme arheologice şi s-au cules legende despre oameni cu un ochi şi griffoni, păzitorii aurului. Este vorba de monştrii din mitologia localnicilor, prin care aceştia voiau să înspăimînte alte populaţii doritoare la rîndul lor să exploateze aurul. Grecii cunosc aceste legende în special din poemul lui Aristeas, *Arimaspeia*.

106 Eustathios (la Dionysios Periegetul, 31) dă aceeaşi etimologie, cu excepţia că împarte altfel cuvîntul, anume: *ari* – „un", *maspos* – „ochi"; cuvîntul are totuşi rădăcini iraniene, care-i dau sensul de „iubitori de cai" *(aryama + aspa)* şi nu „oameni cu un singur ochi".

107 Într-adevăr, în nordul Mării Negre şi astăzi iernile sînt mult prea aspre faţă de o latitudine care e relativ mică (aceeaşi cu a Lyonului). Ovidius şi Pseudo-Hippocrates descriu în culori şi mai întunecoase iernile din jurul acestei mări.

108 Pe lîngă ţărm, într-adevăr, marea îngheaţă şi azi.

109 În peninsula Kerci. „Şanţul" e cel menţionat în cap. III şi XX ale acestei cărţi.

110 Şi azi blocurile de gheaţă cărate de Don şi îngrămădite în strîmtoare se prind, sub suflarea vîntului rece şi formează o masă compactă peste care se poate trece uşor.

111 Sinzii se aflau în peninsula Taman şi în regiunea oraşului Anapa. Vezi mai departe cap. LXXXVI şi nota 331, precum şi V. D. Blavatski, Синдская археологическая экспедиция 1951 года (Expediţia arheologică din anul 1951 în regiunea sinzilor), în „Vestnik Akademii Nauk SSSR", nr. 10/1951, pp. 67–69.

112 Adică primăvara şi toamna, cum se întîmplă în Grecia.

113 *Odiseea*, cîntul IV, v. 85. Versul acesta lipsește din majoritatea edițiilor poemelor homerice.
114 Herodot greșește ; s-a constatat tocmai contrariul, anume că frigul favorizează creșterea coarnelor (vezi renii), iar căldura nu.
115 Eleea se află în Pelopones, în partea de nord-vest.
116 Plutarh, Ἑλληνικά (Probleme grecești), 52, explică cum regele Oinomaos, mare iubitor de cai, a interzis creșterea catîrilor, care dăuna rasei cabaline.
117 Probabil le mînau in Arcadia, vestită în antichitate pentru rasa de măgari. Obiceiul de a mîna iepele în alt ținut este atestat și de Pausanias, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. V, 2.
118 Se pare că în acest pasaj Herodot atacă un autor care a admis existența hyperboreenilor. Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XLVII spune că Hecataios a pomenit de ei, iar Herodot îl disprețuiește.
119 Înseamnă că Aristeas se înșală cînd spune că știrile despre hyperboreeni le are de la sciți.
120 Probabil într-o scriere pierdută, cum ar fi Περίοδος γῆς, pentru că în cele păstrate nu apare nici o aluzie la hyperboreeni.
121 Poemul *Epigonii*, atribuit în mod eronat lui Homer de Pausanias, trata, in hexametri, același subiect ca Eshil în *Cei șapte împotriva Thebei*. Poemul aparține *Ciclului theban*. Azi nu se păstrează din *Epigonii* decît un singur vers.
122 Mai tîrziu s-au scris mai multe lucruri despre hyperboreeni. De exemplu, Hecataios din Abdera, contemporan cu Alexandru cel Mare, a scris o lucrare despre ei. Ei au fost situați de diverși scriitori în diferite părți ale lumii : la miazănoapte de sciți, în Alpii Italiei (de către Poseidonios), în Gallia (Heraclides Ponticus), într-o insulă lîngă celți, probabil în Britannia (Hecataios din Abdera). Vezi mai sus și nota 44.
123 Itinerariul acesta pare foarte curios, dacă ținem seama că Herodot, după informațiile lui Aristeas, îi plasează pe hyperboreeni în Nordul cel mai îndepărtat, pornind de la sciți. Pausanias, *op. cit.*, cartea I, cap. XXXI, 2, descrie o altă cale pe care au venit aceste ofrande : de la hyperboreeni la arimaspi, de la aceștia la issedoni, apoi la sciți, care le-au dus la Sinope, de unde au ajuns în Attica. Anumiți învățați sînt de părere că aceste daruri erau trimise lui Apollo de către triburile pelasgice din Italia, care aveau aceeași religie ca grecii, iar grecii, văzînd că vin dinspre Adriatica, le-au pus pe seama hyperboreenilor, despre care, după cum s-a văzut, nu știau precis unde locuiesc, decît că e un popor nordic – Ecaterina Dunăreanu – Vulpe, *L'espansione delle civilta italiche verso l'oriente Danubiano nella prima sta del ferro* (Expansiunea civilizației italice spre Orientul dunărean în prima epocă a fierului). (Cf. și Déchelette, ***Manuel***, II, 1, pp. 19–21 În „Ephemeris Dacoromana", III, 1925, pp. 102 și urm.) arată că transmiterea darurilor hyperboreenilor este un exemplu de modul în care se făcea comerțul în antichitate, corespunzînd primei epoci a fierului. Drumul parcurs de aceste daruri explică liniile de comerț dintre regiunile de la nord de Carpați și cele de la Marea Adriatică. Herodot spune că darurile au fost purtate spre apus pînă la Adriatica și de acolo

au fost aduse la Delos ; din nordul Sciţiei, aceste ofrande s-ar fi putut aduce mai direct la Delos prin Bosforul tracic şi Hellespont. Calea indicată de Herodot coincide cu linia de comunicaţie de la nordici la greci, prin intermediul veneţilor ; este calea Emona-Carnutum spre Marea Baltică, drum pe care s-au găsit urme de obiecte ale primei epoci a fierului italic.

124 Dodona – localitate în Epir, azi Mitsikeli. În antichitate era vestită prin oracolul de la templul lui Apollo.

125 Golful Malic – pe coasta sudică a Laconiei.

126 Eubeea – insulă la est de Attica.

127 Carystos – localitate pe coasta sudică a Eubeei, azi Caristo.

128 Andros – azi Andro, una din insulele arhipelagului Cyclades.

129 Tenos – azi Tino, tot o insulă din Cyclades.

130 Delos – de asemenea una din insulele Cyclades, vestită prin templul lui Apollo.

131 Se pare că numele de „perferi", περφερέες este de origine veche italică, înrudit cu *perferre* latin şi înseamnă „purtători". Dacă ofrandele veneau cumva din Italia (vezi nota 123, sfîrşit) etimologia este întrucîtva motivată, deşi cuvîntul poate fi tot atît de bine de origine greacă.

132 Paeoniene – femei din Paeonia, ţinut situat la nord de Macedonia.

133 Tracii numeau pe Artemis, Bendis. La sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n. la Pireu s-a instituit o sărbătoare în cinstea lui Bendis, la care se purtau şi se treceau făclii din mînă în mînă (λαμπαδηφορία — „purtarea luminilor"), ceea ce poate fi socotit o reminiscenţă a transmiterii din mînă în mînă a ofrandelor venite de la hyperboreeni.

134 Ch. Picard şi Replat, in „Bul. de Corespondence hellénique", 1924, pp. 263 şi urm., au recunoscut locul şi planul acestui sanctuar descris de Herodot.

135 Callimachos, *Imnul către Apollo din Delos,* v. 280 şi urm., vorbeşte despre aceeaşi cinstire acordată de delieni fetelor hyperboreene.

136 Despre aceste fecioare care erau socotite nişte divinităţi hermafrodite vorbeşte şi Pausanias, *op. cit.,* cartea I, cap. XLIII, 4 (numindu-le Upis şi Hecaerge) şi Callimachos, *op. cit.,* v. 291, care mai adaugă pe Loxo. Despre caracterul hermafrodit al lui Opis şi Arge, vezi L. Radermacher, *Die Mädchen aus dem Hyperboreerland,* în „Rheinisches Museum", XCIII, 1950, pp. 325–329. Observaţiile lui Radermacher cu privire la caracterul hermafrodit al fecioarelor hyperboreene sînt confirmate de găsirea unui idol hermafrodit.

137 Eileithyia sau Ilithia – divinitatea care uşura naşterile şi se credea că a ajutat-o şi pe Latona la naştere.

138 Aceste cuvinte au fost diferit interpretate : uşurarea durerilor naşterii se referă la femeile hyperboreene, în general, la fecioarele care aduceau jertfe, sau la zeiţa Latona ? Această din urmă ipoteză este cea mai plauzibilă. Latona sau Leto, potrivit mitologiei elene, este mama zeilor Apollo şi Artemis. Urmărită de Hera, Latona nu e nicăieri primită să nască, numai insula Delos cea plutitoare i-a oferit adăpost. Aici a născut Latona pe Apollo, zeul soarelui, şi pe Artemis.

139 „Zeii" : Apollo și Artemis ; alți comentatori consideră acest cuvînt referindu-se la Latona și Eileithyia.
140 Olen din Licia, poet legendar prehomeric, vestit pentru imnurile pe care le-a scris în cinstea lui Apollo.
141 Artemision este sanctuarul zeiței Artemis ; vezi și mai sus, nota 134.
142 Keenii, adică locuitorii insulei Keos. Aproape toate insulele și orașele mari ale Elladei aveau anumite săli destinate călătorilor străini, pentru ospețe religioase. P a u s a n i a s, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XV, vorbește de sala de ospețe a keenilor la Olympia, unde se ospătau învingătorii la jocurile olympice.
143 Abaris este pomenit și de Plato, Strabo, Iamblichos, Celsus, fără să se dea prea multe lămuriri despre el. În notița din lexiconul Suda este înfățișat ca un poet de origine scită care aparținea cercurilor poeziei apollinice. După o legendă Abaris a zburat din Grecia pînă la hyperboreeni cu ajutorul unei săgeți magice care-i fusese dăruită de Apollo. Lui Abaris i se atribuie o *Theogonie* și *Katharmoi* (farmece, descîntece).
144 Herodot vrea să spună că așa cum se dădea un nume geografic oamenilor presupuși dincolo de limitele geografice cunoscute spre nord, era firesc să se facă același lucru pentru oamenii care vor fi locuit dincolo de limitele cunoscute spre sud.
145 Herodot atacă aici pe Hecataios care, mai aproape de adevăr, atribuie pămîntului o formă rotundă sau circulară, înconjurat de apă din toate părțile, anume de Ocean.
146 Cu toate acestea, în cele ce urmează Herodot nu descrie decît Asia, iar din Asia, pe timpul lui Herodot, nu se cunoștea decît o parte, extremitățile nordice și răsăritene nefiind încă explorate.
147 Marea de miazăzi, Erythreea, indică aici Oceanul Indian împreună cu Golful Persic (spre deosebire de capitolul XIII al acestei cărți, unde „Marea de miazăzi" indica Pontul Euxin).
148 Rîul Phasis, sau actualul Rion, se varsă în extremitatea estică a Mării Negre, în Caucaz. Vezi harta.
149 Aceste patru seminții sînt acelea pe la care treceau mărfurile din Asia în Grecia prin Colchida.
150 Capul Sigeion (pe țărmul vestic al Asiei Mici) pe care se afla un oraș cu același nume, este format dintr-o ramificație a muntelui Ida, aproape de Troia. La vreo doi kilometri de acest cap se revărsau rîurile Scamandrul și Simoisul din cîmpia Troiei.
151 Probabil golful Alexandretta.
152 Situat pe țărmul Cariei, aproape de Cnidos. Conturul descris în acest capitol corespunde celui al Asiei Mici.
153 Este aproape sigur vorba de Peninsula Arabică, în care însă Herodot înglobează Syria și Fenicia.
154 Pasajul pare corupt, pentru că e greu să admitem că Herodot a considerat Peninsula Arabică drept pămînt persan.
155 Pentru că în continuarea Peninsulei Arabice se află Libya (vezi cartea a IV-a, cap. XLI).
156 Vezi cartea a II-a, cap. CLVIII, unde Herodot vorbește despre acest canal și felul cum a fost săpat de Darius. Canalul a fost început de

faraonul Necos, dar a fost lăsat neisprăvit de teama ce i-a inspirat-o un oracol în legătură cu puterea babilonienilor. Canalul avea o direcție perpendiculară pe istmul de Suez.

157 Marea Mediterană.

158 Aceste trei neamuri sînt, probabil, fenicienii, syrienii și arabii.

159 Vezi nota 147 la această carte.

160 Marea Caspică avea, după Herodot și alții, forma alungită dinspre apus spre răsărit.

161 Fluviul Araxes mai este menționat de Herodot în cartea I, cap. CCII și cartea a III-a, cap. XXXVI ; vezi și nota 466 la cartea I și nota 29 la această carte. Aici este vorba despre Araxes din Armenia. Direcția fluviului este bine indicată.

162 Vezi și cartea a III-a, cap. XCVIII. Este vorba, probabil, de deșertul Gobi.

163 Herodot înțelege prin Libya toată Africa de nord, la apus de Egipt.

164 Herodot se referă la limba de pămînt dintre Marea Mediterană și Marea Roșie, unde astăzi se află istmul de Suez.

165 Adică de la Marea Mediterană la Marea Erythree (aici Herodot prin „Marea Erythree" înțelege actuala Mare Roșie) ; vezi și cartea a II-a, cap. CLVIII.

166 Aceeași distanță o dă și P l i n i u s, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XI. Dimensiunea este aproape exactă, de la Suez pînă la Port Said sînt 128 km, adică 1 036 stadii.

167 Pentru cunoștințele geografice din antichitate, Europa părea mai mare, îndeosebi „în lățime", decît Asia și Africa. Asia era cunoscută în răsărit pînă la India, iar spre nord-est existau cunoștințe vagi despre populațiile Asiei Centrale. În Africa era cuprins numai Egiptul cu coasta Mediteranei ; Europa era cunoscută în sud și est, dar limitele ei nordice și apusene erau socotite mult mai depărtate decît sînt în realitate. Regiunile din nordul Mării Negre și Mării Caspice pînă spre Don erau integrate tot în Europa.

168 Despre încercarea lui Necos de a săpa un canal din Nil la Marea Roșie, vezi cartea a II-a, cap. CLVIII.

169 Coloanele lui Heracles, azi strîmtoarea Gibraltar.

170 Marea de miazănoapte în raport cu Africa este Marea Mediterană.

171 Marea de miazăzi este Oceanul Indian.

172 Probabil că expediția fenicienilor a început în vara anului 613 î.e.n. (domnia lui Necos începe în anul 616 î.e.n.) ; în anul 611 au ajuns la Gibraltar, după ce au făcut înconjurul Africii prin sud.

173 Cît timp a durat călătoria fenicienilor din „Golful Arabic" spre sud, pe lîngă coasta orientală a Africii, răsăritul soarelui îl aveau de-a stînga lor. Faptul că la un moment dat soarele de dimineață le-a apărut de-a dreapta – fenomen ciudat pentru Herodot – dovedește că fenicienii au făcut într-adevăr înconjurul Africii înainte de Vasco da Gama ; îndată ce au trecut de Capul Bunei Speranțe, răsăritul soarelui, lucru firesc, li s-a arătat în dreapta.

174 Data expediției carthagineze nu se poate fixa ; Sataspes, despre care Herodot vorbește în continuare, a făcut înconjurul Africii în sens con-

trar expediției fenicienilor, adică a pornit din Marea Mediterană spre coloanele lui Heracles.

175 Pomenit și în cartea a III-a, cap. CLIII. Zopyros al lui Megabyzos este cel care a asigurat luarea Babilonului.

176 Capul Soloeis – azi Capul Spartel, sau poate Capul Cantin.

177 În cartea a II-a, cap. XXXII, Herodot pomenește de asemenea de un neam de pitici din Africa Centrală. Poate este vorba de strămoșii boșimanilor de astăzi.

178 În gr. πόλεις ; de fapt erau simple așezări de triburi sălbatice.

179 „Primul" fluviu cu crocodili este Nilul ; despre Gange, Herodot nu știa nimic.

180 Celebrul perieget din secolul al VI-lea î.e.n., căruia i se atribuia un περίπλους, întocmit la îndemnul lui Darius.

181 Caryanda a fost un port într-o insulă din fața Cariei (Asia Mică).

182 Caspatyros și Pactyike, menționate și în cartea a III-a, cap. CII, corespund, se pare, cu Kabul și regiunea Afganistanului de nord-est de astăzi. Vezi nota 266 la cartea a III-a.

183 Direcția aceasta nu corespunde cursului fluviului Indus. Poate este vorba despre afluentul Indusului, Cofes (azi Kabul) care curge spre răsărit. Skylax, trecînd de acest rîu în Indus, a crezut că și fluviul Indus are cursul îndreptat spre răsărit.

184 Din golful Suez.

185 Mai sus, adică în cap. XLII.

186 Pe indienii ce locuiau pe cursul inferior al Indusului.

187 Golful Arabic.

188 Adică Asia este la fel cu Libya (vezi cap. XLII), înconjurată de apă „din toate părțile" (περίρρυτος).

189 Vezi mai sus cap. XLII.

190 Hotarul dintre Asia și Libya, opinie combătută însă în cartea a II-a, cap. XVI și urm.

191 Care constituie hotarul dintre Europa și Asia (vezi mai sus cap. XXXVIII).

192 Este părerea lui Hecataios (fragm. 164, 165 Müller) și a lui Hippocrates – περὶ ἀέρων (despre aer) 13.

193 După Andron din Halicarnas, Libya era fiica Oceanului și sora Asiei și a Europei – explicație ce ține de domeniul mitologiei.

194 După o altă variantă a legendei, Asia a fost mama, și nu soția lui Prometeus. Se pare că originea cuvîntului Asia este semitică – *azu* înseamnă „răsărit".

195 Vezi și cartea I, cap. VII și cap. LXXXIV unde se completează această genealogie ; Manes este tatăl lui Atys, iar Atys este tatăl lui Lydos, strămoșul lydienilor, după legendă.

196 Chiar orașul Sardes se mai numea *Asia* (vezi Stephanos Bizantinul : 'Ασία πόλις Λυδίας παρὰ Τμώλῳ – „Asia, oraș al Lydiei, lîngă muntele Tmolos".

197 După unii, numele Europa este de origine semită și anume derivă de la *ereb* – „apus".

198 După diferite legende, existau trei Europe: una era fiica Oceanului, alta, Europa din Tyr, prinţesă feniciană, fiica lui Agenor, iar a treia era tracă.
199 Licia, în Asia Mică. Europa din Tyr, mama lui Minos şi a lui Sarpedon, a ajuns aici împreună cu fiul său Sarpedon (vezi cartea I, cap. CLXXIII), spune legenda.
200 Anacharsis – un scit din tribul sciţilor regali, figură legendară, considerat şi unul din cei şapte înţelepţi. Cf. E p h o r o s, fr. 76 Müller. Vezi notiţa din lexiconul Suda. Lui Anacharsis i se atribuia poemul epic cu caracter moral Νόμιμα Σκυθικά – „Obiceiuri scite".
201 Această afirmaţie se referă numai la sciţii nomazi; umblînd mereu în căutare de hrană şi păşuni, îşi petreceau aproape toată vremea în căruţe. din care săpăturile arheologice au descoperit unele resturi. Cînd făceau popasuri, locuiau în corturi de pîslă, avînd o vatră la mijloc. Sciţii sedentari (agricultori şi plugari) aveau locuinţe stabile. Săpăturile de la grădiştea (gorodiştea) Kamenka, de pildă, din anul 1949, au dat la iveală şapte locuinţe cu o formă tipică; partea principală a locuinţei, oviformă, era orientată nord-sud; uşa se afla uneori spre nord, alteori spre sud; unde uşa era spre nord, intrarea avea o tindă, din care se trecea în camera principală de 12–14 m lungime, 7–11 m lăţime; mai existau şi trei cămăruţe laterale; în mijloc, nişte gropi mici rotunde şi ovale serveau de vatră. Pe lîngă locuinţă s-au găsit rămăşiţe ale uneltelor meşteşugăreşti de topit şi turnat bronzul, cuptoare, bucăţi de metal, zgură de cupru, obiecte de bronz, de plumb, de argint, obiecte de fier ca topoare, ace, cuie, crampoane, scoabe, obiecte de ceramică, roţi, seceri etc. mărturie a stadiului de viaţă şi de civilizaţie a sciţilor. Vezi B. N. G r a k o v, О работе степной скифской экспедиции (Despre lucrările expediţiei scitice de stepă) în „Краткие Сообщения." vol. XXXVII, 1951, pp. 131–136, şi Каменское городище (gorodiştea Kamenka) în «Материалы исследования по археологии С.С.С.Р,» nr. 36, Moscova, 1954.
202 Cea mai veche ştire despre gurile Dunării o găsim la Herodot în acest pasaj, precum şi în capitolele LXXXIX şi XCIX ale acestei cărţi. Ştirea din acest pasaj: „Istrul cu cinci guri" – este foarte importantă, constituind o mărturie despre existenţa şi configuraţia geografică a Deltei dunărene în secolul al V-lea î.e.n., împotriva ipotezelor apărute în literatura noastră geografică – ipoteze bazate în special pe relatările lui Herodot, cartea a IV-a, cap. XCIX, cu privire la existenţa unui golf marin în locul Deltei actuale. În sprijinul afirmaţiilor lui Herodot despre existenţa gurilor Dunării vin şi alte informaţii antice, ca. de pildă, E p h o r o s, fr. 77 Müller, S t r a b o, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. III (care vorbeşte de şapte guri, arătînd şi numele lor), P l i n i u s, *op. cit.*, XXXVII etc. Despre discuţia privind existenţa Deltei dunărene în antichitate şi despre încercarea de a identifica gurile Dunării cu braţele actuale, vezi G h. I. N ă s t a s e, *„Peuce", contribuţie la cunoaşterea geografică-fizică şi omenească a Deltei Dunării în antichitate.* în „Bul. S.R.R. de geografie", vol LI, Bucureşti.
203 Tyras, numele antic al Nistrului.
204 Hypanis, numele antic al Bugului.

205 Borysthenes, numele antic al Niprului.
206 Panticapes, vezi nota 63 la această carte.
207 Hypakyris, indentificat, cu rezerve, de Minns, *op. cit.* p. 17 și de M. Vasmer, *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I, Die Iranier in Südrussland,* Leipzig, 1923, p. 69, cu Kalanciakul de azi, „Rîul cu raci", care se varsă în golful Perekopului.
208 Gerrhos, probabil Molocinaia ; Herodot însă face din Gerrhos (vezi mai jos cap LVI) un afluent al Hypakyrisului (vezi și Minns, *op. cit.*, pp. 29–30 și Vasmer, *op. cit.*, p. 68).
209 Tanais, numele antic al Donului.
210 În concepția lui Herodot, la răsărit de Carpați și de agatirși.
211 Porata (Pyretos) este Prutul.
212 Tiarantos, după majoritatea comentatorilor, este Siretul.
213 Araros este, probabil, Buzăul care, în acest caz, va fi avut două numiri, una scită, *Araros,* și alta tracă, *Musaeus* sau *Buzaeus* – vezi V. Pârvan, *Nume de rîuri daco-scitice,* 1923, Radu Vulpe, *Piroboridava,* București, 1931.
214 Naparis este probabil Ialomița.
215 Ordessos este și după asemănarea numelui Argeșul (Minns, *op. cit.*, p. 28). V. Pârvan, *Getica,* II, p. 42, susține că *Ordessos* e o formă modificată de Herodot, că de fapt, și în antichitate *Argeș* se pronunța aproape ca azi *(Argesis).* Cf. tot V. Pârvan, *op. cit.*, și *Dacia :* Civilizațiile străvechi, 1957, p. 103. În enumerarea celor cinci afluenți din stînga Dunării care străbat teritoriul de azi al patriei noastre, Herodot începe și termină cu două nume identificabile : *Porata-Pyretos* – „Prutul" și *Ordessos* – „Argeșul", amîndouă situate la extremitățile unei regiuni de stepă („scitice"). Al doilea rîu, „ceva mai spre apus și mai mic", Tiarantos, este Siretul, nume care coincide și fonetic cu *Sarat-Seretos* (atestat și sub această formă). În ce privește celelalte trei, expresia lui Herodot διὰ μέσου τούτων ἰόντες a produs încurcătură și a devenit punct de plecare pentru controverse. Luată literal, expresia ar însemna sau că cele trei rîuri ar curge între Prut și Siret, ceea ce pe teren nu se verifică, sau că *Tiarantos* ar fi egal cu Oltul, ceea ce ne-ar obliga să identificăm Siretul cu *Araros.* S-ar putea ca expresia διὰ μέσου τούτων ἰόντες (verbul ἰόντες neinsemnînd neapărat „curgînd" cum ar fi ῥέοντες, ci, mergînd") să aibă un sens vag și să se refere la dimensiunile rîurilor, „ținîndu-se printre ele" ca mărime, iar nu la poziția lor. Oltul, după toate probabilitățile, nu poate fi avut în vedere printre cele cinci rîuri, pentru că nu este rîu „scitic", fiind cu totul în afara stepelor pe care le parcurg celelalte rîuri. Pentru apele Romîniei, cf. V. Pârvan, *Getica,* II, p. 42.
216 Adică Prutul.
217 πρὸς ἠῶ ῥέων nu înseamnă aici „curgînd spre răsărit", ci mai degrabă, așa cum am tradus „avînd cursul spre răsărit", adică în comparație cu celelalte ape enumerate aci, Prutul este situat cel mai spre răsărit.
218 Din Transilvania de astăzi, căci agatirșii locuiau în podișul Transilvaniei.
219 Maris este Mureșul, prelungit de Herodot pînă la Dunăre prin cursul Tisei inferioare.

220 Pentru știrile lui Herodot privind patria noastră vezi și M. Simache și Th. Cristescu, *Știrile geografice ale lui Herodot despre ținuturile noastre*, Buzău, 1942.
221 Haemus este numele antic al Munților Balcani.
222 Atlas, Auras și Tibisis, Athrys, Noes și Artanes sînt rîuri greu de identificat. Unii dintre acești afluenți puși de Herodot în dreapta Dunării sînt, se pare, în stînga, astfel : Tibisis pare a fi Tibiscum, „Timiș", Atlas ar putea fi Aluta – „Oltul". Celelalte sînt neidentificate ; cel mult se poate admite o corespondență fonetică între Athrys și Iaterus– „Iantra".
223 Strabo, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. V, 12 ii consideră pe tracii crobyzi, geți de lîngă Tomis ; Ovidius însă nu-i pomenește. Ei erau geți din Dobrogea meridională, cf. Z. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, pp. 23, 25–26, care crede că Strabo a extins numele crobyzilor la toți geții dobrogeni dinspre coastă.
224 Rhodope, adică actualul Despotdog. Skios (în unele manuscrise, Kios) este latinul Oescus etc. sau Isker de azi, vezi și Thucyides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVI.
225 Angros, de fapt Margus, este Morava Iugoslaviei de azi, sau poate Ibar, cu confluentul său Morava.
226 Cîmpia Triballică, menționată ulterior și ca țară, se întindea probabil pe vremea lui Herodot pînă în valea Moravei ; ca centru avea Oescus, în fața Corabiei. Prima provincie întemeiată de romani în aceste regiuni se numea *praefectura Moesiae et Treballiae*, cuprinzînd toată Moesia superior de mai tîrziu, pînă la est de Oescus. Triballii au jucat un rol important în secolele al V-lea și al VI-lea î.e.n. În luptă cu ei a căzut regele Sitalkes al odrysilor și împotriva lor au dus lupte grele Filip al II-lea și Alexandru cel Mare.
227 Brongos identificat cu Margus (Bargus), este Morava Bulgariei.
228 Ombrii sau umbrii locuiau în Italia centrală, vezi și cartea I, cap. XCIV.
229 Carpis în simetrie cu *Alpis* sînt munți deveniți fluvii la Herodot, care n-avea de loc cunoștințe precise despre Europa centrală și occidentală (vezi un caz similar cu Pirineii, cartea a II-a, nota 155).
230 Alpis – vezi nota precedentă.
231 „Kynesii" sau kyneții (vezi și cartea a II-a, cap. XXXIII, unde sînt numiți κυνήσιοι) nu sînt decît Cynetes din Algarve, în sud-vestul Peninsulei Iberice.
232 Expresia folosită aci de Herodot se referă probabil la cursul Dunării cînd ajunge la Porțile de Fier.
233 Pe timpul lui Herodot, ba chiar pînă la începutul secolului al XIX-lea, nu se cunoștea cursul superior al Nilului, unde, de fapt, primește afluenți, dintre care cel mai important este Atbara.
234 Tyras (Nistrul) nu izvorăște dintr-un lac, dar ideea că Nistrul, ca și Bugul, ar izvorî dintr-un lac trebuie să reflecte știrea vagă că în direcția din care veneau aceste ape se afla imensa regiune a mlaștinilor Rakitno, la nord de Volinia, străbătută de rîul Pripet.
235 Despre neuri s-a vorbit mai sus, în cap. XVII. Vezi și nota 57.
236 Hypanisul (Bugul) izvorăște din Podolia, dintr-o regiune plină de bălți, și nu dintr-un lac.

Vezi cartea a II-a, cap. XIX, CII, unde βραχύς îngust" are sensul de „puțin adînc".
O altă interpretare a acestui pasaj : ποταμὸν ἐν ὀλίγοισι μέγαν – „unul din puținele rîuri mari".
Vezi cap. XVII și nota 54.
Exampaios – „Calea Sacră" ținut între Hypanis și Borysthenes, vezi mai departe și cap. LXXXI ; cf. M. Vasmer, *op. cit.*, p. 13, dă următoarea etimologie iraniană a acestui nume : în limba ossetă : * *ăfsand* „sacru" în avestă : spăntav + * *pahayo* – „drum" – în avestă : *pavayo* (ultimul cu sens de „loc de pășune necălcată").
Trebuie să fie vorba de morun ori de nisetru, sau de ambele specii luate împreună. În Nipru, morunul ajunge la dimensiuni foarte mari.
Gerrhos, vezi nota 208 la această carte.
Niprul este navigabil de la Smolensk în jos, pe o distanță de 2 400 km, dar în antichitate cu siguranță că distanța navigabilă a fost mai mică, probabil de la mare cel mult pînă la cataractele de la Zaporojie.
Este vorba, probabil, de același deșert semnalat în capitolul XVIII al acestei cărți.
În cap. XVIII, Herodot vorbește de unsprezece zile.
Despre fluviul Nipru (Borysthenes) se știe azi că izvorăște la nord-est de Smolensk, la vreo 200 km de la acest oraș, iar despre Nil se știe că izvorăște din două lacuri mari ale Africii, numite Albert Nianza și Victoria Nianza.
Adică în limanul Niprului.
Unele manuscrise dau cuvîntul Μητρός altele Δήμητρος. Este vorba, probabil, de „Mama" zeilor, identificată cu Kybele. Kybele figurează des pe monedele din Olbia.
Panticapes – vezi cap. XVIII și nota 63 la această carte.
Vezi nota 61 la această carte.
Vezi mai sus, cap. XVIII și notele 22 și 60.
Hypakyris – vezi nota 207 la această carte.
Sciții nomazi – vezi nota 67 la această carte.
Carkinitis, oraș nu departe de gura Kalanciakului ; se crede că era așezat la estuarul Donguslav, la vest de Eupatoria pe promontoriul cu același nume. Minns, *op. cit.*, p. 17 și M. Vasmer, *op cit.*, p. 70. Să se observe că etimologia cuvîntului Carkinitis („orașul cu raci") este identică cu aceea a Kalanciakului („fluviul cu raci"). Vezi M. Vasmer, *op. cit.*, p. 70
„Calea lui Ahile" este o fișie subțire de pămînt, în fața coastei Hylaiei între istmul Perekop și Eupatoria, care azi poartă numele de „Kosa Tendra" și „Kosa Djarilgaci". Strabo, *op. cit.*, cartea a VII-a, 307 spune că în partea apuseană a „Căii lui Ahile" se afla o pădure consacrată lui Ahile. În această regiune, Ahile era socotit zeul tutelar al multor colonii grecești.
Tanais (Donul) izvorăște dintr-un lac, Ivan-Ozero, nu prea mare. Herodot confundă poate Donul cu Volga, și în pasajul de față, în acest caz, lacul vizat ar fi mlaștinile de pe platoul Valdai.
Hygris este neidentificat ; poate este Donețul, cel mai important afluent al Donului.

258 Fierea, adică bila, care este necesară digestiei. Herodot crede că bila crește datorită pășunilor bogate în pelin Cf. O v i d i u, *Pontica*, III, 1, 23.
259 Această frază reia constatarea făcută la începutul cap. XLVII : Sciția, udată de atîtea ape mari, avea pășuni frumoase pentru animale, condiția principală de existență pentru păstorii nomazi.
260 Histia sau zeița focului, a vetrei, corespunzînd zeiței latine Vesta.
261 Afrodita Cerească, adică Luna.
262 Heracles (la sciți) este menționat de Herodot în capitolele VIII, IX și mai apoi în LXXXII din această carte.
263 Histia sau Tabiti – în general, Herodot încearcă să găsească anumire corespondențe între zeii altor popoare și cei grecești. Tabiti era socotită zeița focului și a vetrei. Rădăcina cuvîntului pare a fi iran. *tap* – „a arde". Vezi M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 16.
264 Zeus-*Papaios* – cuvîntul este onomatopeic sau include rădăcina *pāpa* – „a apăra" (M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 15). În avestă, *pāpāracah* – „apărînd".
265 Pămîntul – *Api* – Api este cuvînt iranian identic cu latinul *ops, opis*, o altă denumire pentru *Ceres, Tellus* „pămînt" (M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 11). În avestă, *api* „apă".
266 Goitosyros sau Oitosyros – este un epitet scitic al lui Apollo, al Dianei și al lui Mithras ; sensul epitetului este obscur, poate înrudit cu cuvîntul iranian *gaitha-sura* – „bogat în posesiuni". Vezi și M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 13.
267 Argimpasa sau Artimpasa, nume obscur, corespunde Dianei sau Selenei la greci. Pentru acest nume se dau două etimologii : iran. * *argind* – „apărător" + *pasu* – „sită" și avest. : * *artem* – „drept" + *baja* – „a împărți" (vezi M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 12).
268 Tagimasadas sau Tamimasadas înseamnă în limba scită „zeul mării". Etimologie obscură.
269 Vezi mai departe, cap. LXII, unde se vorbește despre aceste statui, altare și temple.
270 Cu excepția jertfelor umane în cinstea lui Ares (vezi mai departe, cap. LXII și urm.).
271 Orice jertfă începea prin aruncarea unei părți din prinoase ; acest act semnifica închinarea victimei către divinitatea care se socotea că se află la fața locului în timpul ritualului de jertfire. Cu privire la cazanele de bronz eurasiatice, vezi R. V u l p e, în „Dacia", VII-VIII, 1937–1940, pp. 59 și urm. De curînd, săpăturile de la Avrămeni (lîngă Botoșani) au dat la iveală un cazan de bronz de formă conică, cu un singur picior și două toarte verticale (despre care s-a publicat un articol în „Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R.", vol. I, p. 9, de N. N i ț u). Pentru cazanele de bronz din Romînia, cf. și V. P â r v a n, *Getica*, I, pp. 90 și urm., pentru cele din Sciția, M i n n s, *op. cit.*, pp. 79 și urm. și R o s t o w t z e w, *Iranians and Greesks*... și *S k y t h i e n und der Bosporus*. Cu privire la cazanele de bronz eurasiatice, vezi, de asemenea, R. V u l p e, *Les fouilles de Calu* (Săpăturile de la Calu), în „Dacia", VII-VIII, 1937–1940, pp. 59 și urm.

272 Vezi şi despre massageţi acelaşi lucru, cartea I, cap. CCXVI.
273 Împărţirea în districte (ἀρχαί) la un popor nomad ar putea părea curioasă. Este vorba de limite teritoriale pînă unde un grup putea să se întindă cu păşunatul, dar şi de organizarea populaţiilor sedentare locale dependente de acele triburi.
274 Într-o regiune lipsită de păduri, această grămadă de lemne atît de mare ar putea părea neverosimilă, dar lemnele erau aduse din silvo-stepă.
275 În tumulii săpaţi în sudul Uniunii Sovietice s-a constatat de fapt această configuraţie descrisă de Herodot.
276 În greceşte ἀκινάκης : pumnal de fier cu două tăişuri, cu garda cordiformă şi antene la mîner. Obiceiul de a se închina unei arme este foarte răspîndit la popoarele vechi de stepă, pînă tîrziu. Cf. Ammianus Marcellinus, cartea a XXXI-a, cap. II, 23, despre acelaşi rit la alani. Akinakesuri s-au descoperit şi pe teritoriul R.P.R. Akinakesul-emblemă de la Medgidia este de provenienţă scită. Bine conservat akinakesul de la Comarna (Reg. Iaşi), publicat de N. Niţu, loc cit., şi reprezentativ cel de la Bîrseşti (Vrancea), descoperit în 1957, aflat actualmente la Muzeul naţional de antichităţi. Recent s-a mai găsit un akinakes la Ferigele, lîngă Horezu, în munţii Olteniei, cf. Al. Vulpe, *Cimitir din prima epocă a fierului la Ferigele,* în „Materiale şi cercetări arheologice", V, 1959, pp. 363 şi urm.
277 Ca zeu al războiului.
278 Pentru ca victima să nu se poată răzbuna după moarte.
279 O afirmaţie în acelaşi sens despre Egipt, unde, de asemenea, porcul era considerat un animal spurcat, dar unde existau totuşi porci şi porcari, ba o dată pe an se ofereau jertfe de porci lui Dionysos şi Selenei (vezi cartea a II-a, XLVII).
280 Vorbind de „rege" la singular, nu e clar dacă e vorba de unul din regii celor trei districte, sau de regele suprem (cel din μεγίστη βασιληίη – „regatul cel mai mare").
281 Acest pasaj este foarte discutat ; unele ediţii au impf. ἦν ἄρα, altele, optativul εἴη ἄρα. Se pare că textul este corupt aci.
282 Acest obicei era foarte răspîndit şi la alte popoare, în special la cele germanice ; potrivit concepţiilor mitice ale vechilor germani, una din fericirile rezervate eroilor în raiul lui Odin era putinţa de a bea din craniul duşmanilor.
283 Într-un proces judecătoresc.
284 „Cîrmuitor" – în gr. νομάρχης ; atribuţiile lui nu sînt cunoscute, se poate însă deduce că la sciţi exista o organizaţie administrativă, bazată pe un regim de democraţie militară. Vezi nota 8 la această carte.
285 Ammianus Marcellinus, cartea a XXXI-a, cap. II, descrie acelaşi obicei la alani. Fiecare nuia purta, probabil, un semn ; ghicitul se făcea după felul în care cădeau beţişoarele unele faţă de altele, prin aşezarea lor la întîmplare.
286 *Enareii* (androgini), pomeniţi şi în cartea I, cap. CV, erau vraci. Cf. Pseudo – Hippocrates, περὶ ἀέρων 29, 106 : καλεῦνται δὲ οἱ τοιοῦτοι ἀνανδριέες – „Unii ca aceştia se cheamă lipsiţi de bărbăţie". Etimologia iranică : *anarya* – „lipsit de bărbăţie". M. Vasmer, *op. cit.*, p. 13. *Enarei* s-ar putea să însemne „scopiţi" nu „androgini".

287 În gr. este pluralul : τὰς βασιληίας ἱστίας, deoarece se considera că un rege trebuie să aibă mai multe vetre.
288 Este vorba de o căruţă de vreascuri încărcată cu vîrf ; vracii erau fie urcaţi in virful grămezii, legaţi şi cu căluş în gură, fie vîrîţi intre vreascuri şi acoperiţi cu ele, ca să-i cuprindă mai repede flăcările.
289 Căluşul li se punea pentru ca să nu poată rosti imprecaţii.
290 Originea acestui obicei răspîndit la multe popoare vechi trebuie căutată în timpurile străvechi in care antropofagia rituală şi jertfele umane erau înrădăcinate în moravurile popoarelor.
291 Aceasta pentru întărirea jurămîntului ; de acest pasaj poate fi apropiată o scenă de pe o placă de aur, unde doi sciţi beau din acelaşi vas (vezi R o s t o w t z e w, *Iranians and Greeks...*, p. 106 şi pl. XXIII, 3).
292 Care erau garanţii jurămîntului, cf. cartea a III-a, cap. VIII, despre jurămintele la arabi.
293 Mormintele sciţilor şi ale cimmerienilor de vază apar şi azi ca movile înalte (tumuli), găsite în sudul Uniunii Sovietice, în ţara noastră, pe lîngă Dunăre, şi in teritoriul fostei Tracii.
294 Vezi tot la cartea a IV-a, cap. LIII şi nota 243.
295 Toate acestea în semn de doliu.
296 Totuşi în mormintele regilor sciţi s-au descoperit şi obiecte de aramă şi de argint.
297 Mormintele scite mai pot fi văzute şi astăzi ca nişte movile mari de pămînt (tumuli), în sudul Uniunii Sovietice, iar în ţara noastră, de la Carpaţi, de-a lungul Dunării.
Săpăturile arheologice au dovedit exactitatea informaţiilor lui Herodot. Inventarul mormintelor regilor sciţi a fost publicat de E. M i n n s, *op. cit.*, cap. VIII (vezi, printre altele, de pildă, mormîntul regal de la Certomlik, pp. 155–165). În acest mormînt s-au găsit numeroase obiecte de aur, schelete de cai cu şa şi frîie, arme caracteristice etc. Stilul animalier este foarte bogat reprezentat. Certomlikul se află în ţinutul Nistrului mijlociu, adică tocmai în regiunea despre care vorbeşte Herodot. Majoritatea mormintelor descoperite prin săpături în sudul părţii europene a U.R.S.S. au căptuşeala de piatră, în timp ce Herodot spune că era din bîrne de lemn. Se pare că într-adevăr se foloseau şi bîrnele peste piatra solidă necesară susţinerii construcţiei, dar lemnul, fiind un material slab, s-a macerat cu vremea.
298 Adică toţi sciţii sînt consideraţi supuşii regelui, pe care îl slujesc ; din rîndurile lor se aleg oamenii cei mai destoinici care sînt omorîţi pentru a fi înmormîntaţi cu regele, deci nu poate fi vorba de sclavi cumpăraţi.
299 Acest obicei de a îngropa pe un om de vază împreună cu caii lui a existat, de altfel în trecut şi la alte popoare, în toate timpurile.
300 Ducerea mortului pe la rude imită în mic peregrinările regelui mort pe la diferitele triburi.
301 În cele ce urmează, Herodot amestecă anumite practici religioase cu altele de igienă.
302 Cunoscută de Herodot probabil de la traci.
303 În acest pasaj, Herodot confundă două lucruri : practicarea băii cu aburi, pentru curăţenie, şi o scenă finală a funeraliilor, îmbătarea cu vaporii stupefianţi ai seminţei de cînepă, cu care ocazie sciţii scoteau nişte

„urlete" (probabil un soi de bocete), crezînd că în felul acesta vor îndepărta de la ei sufletul mortului.

304 Articole pe care și le procurau probabil de la grecii din Pont.

305 Ca și egiptenii, vezi cartea a II-a, cap. XCI.

306 Vezi nota 200 la această carte.

307 Cybele, care avea un sanctuar pe muntele Dindymon, aproape de orașul Cyzicos, sanctuar ridicat de argonauți. Vezi Strabo, *op. cit.*, cartea a XII-a, cap. VIII, 11.

308 Și deci oferea un bun loc de refugiu. Vezi cap. XIX și LV ale acestei cărți.

309 Care reprezentau pe Cybele și pe Attys, divinitate însoțitoare a Cybelei. Cf. Polybios, *op. cit.*, cartea a XXII-a, cap. XX.

310 „Epitrop", cu sens de om de încredere, era omul de afaceri al lui Ariapeithes la Olbia. Acest Tymnes e posibil să fi fost grec (cf. cartea a V-a, cap. XXXVII ; cartea a VII-a, cap. XCVIII) sau jumătate grec.

311 Iată deci genealogia regilor sciți pomenită aici de Herodot.

Spargapeithes → Lycos → Gnuros ↗ Anacharsis
↘ Saulios → Idanthyrsos → Ariapeithes.

Idanthyrsos este cel care a luptat împotriva lui Darius. Regatul acestei dinastii se afla în regiunea Olbiei.

312 Istria – colonie milesiană, aproape de gurile Istrului (în Dobrogea), vezi și cartea a II-a, cap. XXXIII și nota 158 la cartea a II-a.

313 Cu siguranță că i-a insuflat și gustul și curiozitatea pentru cultul religios grec. Pe teritoriul comunei Vadul (Caraharman), la sud de Istria, s-a descoperit un inel de aur cu o inscripție, scrisă în caractere grecești și purtînd în cîmpul principal o figură feminină, avînd în stînga inscripția ΣΚΥΛΕΩ (vezi V. Canarache, *Monetele sciților din Dobrogea*, în „SCIV", 1950, 1, pp. 216–217).

314 Adică pe soția legitimă a tatălui său, pe Opoia, și nu pe mama lui, care era elenă din Istria. Obiceiul acesta era foarte răspîndit în antichitate.

315 Prin urmare, Oricos cu Skyles erau frați după tată (fiii lui Ariapeithes), și mai aveau încă un frate, Octamasades, despre care va fi vorba mai jos.

316 Unde, probabil, Skyles, istrian după mamă, era primit cu mai multă simpatie.

317 Despre concepția mistică a lui Herodot, vezi Studiul introductiv, p. XXXV.

318 Ceva asemănător practicau totuși și ei : delirul provocat de aburii seminței de cînepă (vezi mai sus, cap. LXXV).

319 Delirul care-i cuprindea pe cei care-l sărbătoreau pe Bacchus.

320 Teres este un rege trac *(odrys)* stăpînitor în regatul odrys format în secolul al V-lea în Dobrogea. Cf. Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXIX și *Herodot, op. cit.*, cartea a VII-a, cap. CXXXVII. Herodot vorbește despre el pentru prima dată aici, iar mai jos despre Sitalkes, fără să menționeze că Sitalkes este fiul lui Teres. Probabil că Herodot presupune cunoscute aceste detalii. În schimb, în cartea a VII-a, cap. CXXXVII, spune ὑπὸ Σιτάλκεω τοῦ Τήρεω Θρηίκων βασιλέος „de către Sitalkes, fiul lui Teres, regele tracilor".

321 Skyles s-a refugiat în Tracia, adică în sudul Dunării, sperînd că va fi bine primit, deoarece regele Traciei îl dușmănea pe Octamasades din pricină că acesta primise la el pe un frate al său care îi disputa domnia. Este vorba de certuri dinastice în legătură cu încercările de abateri de la un sistem de succesiune, după care prioritatea nu aparținea descendenței directe, ci celei agnatice. Cf. R. Vulpe, *Prioritatea agnaților la succesiunea tronului în Macedonia și Tracia*, în „În memoria lui V. Pârvan", București, 1934, pp. 313 și urm.

322 La frontiera apuseană a Sciției, pînă la care își întinsese Teres, regele odryssilor, stăpînirea ; acest episod din luptele dinastice ale regatului scit l-a aflat Herodot, probabil, la Olbia, de la Tymnes, omul de încredere al lui Ariapeithes ; aceste lupte, după toate probabilitățile, au avut loc spre sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n. Vezi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediția scitică*, în „Studii și cercetări de istorie veche", VII, nr. 3–4, 1956.

323 Probabil că este vorba de Spardakos (sau Sparadokos) al cărui fiu Seuthes trebuia să-i urmeze la tron lui Sitalkes (Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVII, și cartea a IV-a, cap. CI). Pentru relațiile dintre acești principi, în legătură cu succesiunea tronului odrys, cf. R. Vulpe, *op. cit.*, pp. 313 și urm.

324 Aceste evenimente trebuie să se fi petrecut în primii ani ai domniei lui Sitalkes, care a murit în anul 424 î.e.n. (Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVII, și cartea a IV-a, cap. CI).

325 Socotelile erau atît de diferite pentru că unii îi numărau numai pe sciți, alții includeau în numărul sciților alte populații mai puțin cunoscute care, pentru greci, treceau drept scite (vezi Thucydides, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XCVII).

326 În cap. LI al acestei cărți.

327 Vasul despre care se vorbește aici trebuie să fi fost turnat în mod tot atît de primitiv și de grosolan ca toate cazanele scitice descoperite pînă acum. Despre tehnica turnării vaselor de bronz, cf. R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, pp. 13–68.

328 Pausanias, fiul lui Cleombrotos, este învingătorul lui Mardonius la Plateea (479 î.e.n.) la sfîrșitul războaielor medice. După ce a cucerit Byzantion, în anul 477 î.e.n., în amintirea acestei victorii, Pausanias a așezat la gura Pontului (Bosforul Tracic), în cinstea lui Poseidon, un vas de bronz cu o inscripție.

329 Amforă, vas cu două torți, cam de 20 l capacitate.

330 În cap. III al acestei cărți Herodot atestă cît de mult foloseau sciții arcul și săgeata. Săgețile scite sînt piramidale, cu trei muchii, cu trei aripioare și cu tub de înmănușare ; au vîrfurile, aripioarele și muchiile foarte fin ascuțite. S-au găsit tiparele lor în U.R.S.S. – cf. F. Stitelman, *Moule des pointes de flèche en bronze* (Tiparul vîrfurilor de săgeată de bronz), în „Археология", I, 1947, p. 164. S-au găsit foarte multe săgeți de acest fel, datînd din secolele IV–III î.e.n., la Poiana – cf. Radu și Ecaterina Vulpe, *Les fouilles de Poiana* (Săpăturile de la Poiana), în „Dacia", III-IV, 1927-1932, p. 334 ; idem, *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci, 1950*, în „Studii și cercetări de istorie veche", II, 1951, 1, p. 187 etc.

331 Legendele despre Heracles în Sciţia sînt de provenineţă grecească (vezi mai sus cap. VIII–X). Legenda unor urme uriaşe este răspîndită la diferite popoare (vezi cartea a II-a, cap. XCI, despre un caz asemănător în Egipt) avînd o anumită semnificaţie (fertilizarea pămîntului, de pildă).
332 Adică la istoria expediţiei lui Darius, a cărei relatare a fost întreruptă la cap. IV al acestei cărţi, pentru a descrie ţara sciţilor şi moravurile acestora.
333 Vezi, tot în această carte, cap. XLVI şi CXXXIV şi cartea a VII-a, cap. X, despre imposibilitatea de a pune mîna pe sciţi.
334 Capitala imperiului persan pe vremea lui Darius.
335 Noi am tradus cuvintele τοὺς ἐπὶ τούτων ἐπεστεῶτας – „celor ce sînt puşi pentru asemenea treburi". Textul mai poate fi interpretat şi aşa cum traduce D. Ghica *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 116. Ghica nu consideră neutru pronumele τούτων (cazul gen. pl.), cum l-am socotit noi, ci masculin, referindu-se la fiii lui Oiobazos, prin urmare el traduce „ofiţerilor superiori peste fiii lui Oiobazos".
336 Calkedonul (forma veche: Calkedonia, cum scrie Herodot) era o colonie a Megarei, întemeiată în anul 674 î.e.n. lîngă Bosfor, pe coasta asiatică. Azi, pe ruinele Calkedonului, se află satul turcesc Kadi-Kioi. În legătură cu alegerea de către calkedonieni a unei poziţii anodine cînd aveau la îndemînă poziţia excelentă, de care au profitat mai tîrziu întemeietorii cetăţii Byzantion, V. Bérard, *Les Pheniciènes et l'Odyssée,* Paris, 1927, I, pp. 91 şi urm., spune că atunci cînd s-a fundat Calkedonul, mult înainte de data transformării sale în colonie dorică, în secolul al VII-lea î.e.n., corăbiile erau uşoare şi cu fundul plat şi erau trase noaptea pe uscat; de aceea, ele aveau nevoie de plajă, iar nu de porturi adînci, ca acela de la Byzantion. Dorienii din secolul al VII-lea n-au făcut decît să preia o aşezare care exista mai de mult, înfiinţată de fenicieni. Fapt este că numele oraşului este semit, ca şi *Carchedon,* numele Carthaginei, în izvoarele greceşti.
337 „Stîncile Cyanee" sau „Simplegade" – despre care mitologia spune, în legătură cu expediţia argonauţilor, că se ciocneau între ele, pentru a-i opri pe navigatori – se află la intrarea Bosforului, una aproape de coasta Europei, alta aproape de coasta Asiei; azi se numesc Urek-Iaki (vezi şi Strabo, *op. cit.,* cartea a VII-a, 331, Pindar, *Pythica,* IV, v. 371, Apollonios din Rhodos, *Argonautica,* II, v. 318).
338 Unele manuscrise au, în loc de ἐπὶ ῥίῳ – „pe o stîncă", ἐπὶ ἱρῷ „la templu"; dacă se adoptă această lecţiune, atunci este vorba de templul lui Zeus Urios, ridicat la intrarea Bosforului dinspre Pontul Euxin.
339 Dimensiunile date de Herodot pentru Pontul Euxin sînt exagerate. Lungimea Pontului de la Bosfor pînă la Phasis nu este de 2 043 km, care ar corespunde celor 11 100 de stadii, ci de 1 008 km, adică 5 448 stadii. La fel, şi lăţimea este foarte exagerată. Explicaţia acestor exagerări se află, se pare, în supraaprecierea vitezei unei nave pe zi. Ştim, după afirmaţiile autorului, că acesta a fost modul de măsurare a Pontului, după viteza unei nave pe zi. Viteza navelor diferea de la caz la caz. În afară de aceasta, evaluarea dimensiunilor date de Herodot

depinde şi de valoarea pe care o dădea acest autor stadiului, care nu era aceeaşi în toate cetăţile greceşti.

340 Adică lăţimea Bosforului ; 4 stadii era cifra dată şi de Plinius şi de Strabo. Azi – probabil că cu timpul s-a mărit – este de 6 stadii.

341 Aproape exact : lungimea Bosforului este de 135 de stadii, adică 25 km.

342 Propontida sau Marea de Marmara are o lăţime cam de 440 stadii şi o lungime sub 1 000 de stadii. Dimensiunile date de Herodot sînt deci exagerate.

343 Strîmtoarea Hellespont sau Dardanele are dimensiuni ceva mai mici decît cele indicate de Herodot.

344 Adică o navă, după Herodot, parcurge ziua 700 de stadii, deci 130 km, şi noaptea 600 de stadii sau 110 km, în total 1 300 de stadii sau 240 km, ceea ce este foarte exagerat şi pentru zilele noastre pentru o corabie cu pînze.

345 E vorba de Bosfor.

346 Greşit, fiindcă linia cea mai lungă care se poate imagina peste Marea Neagră este din fundul golfului Burgas pînă la gurile rîului Phasis.

347 De la golful Burgas pînă la Phasis sînt 6 054 de stadii sau 1 120 km. Prin urmare, Herodot exagerează mult. Vezi mai sus nota 339.

348 Sindike este regiunea de la gura lacului Meotis, pe partea de răsărit a Bosforului cimmerian, numită azi Taman.

349 Themiskyra – cetate grecească pe malurile rîului Thermodon. Vezi şi S t r a b o, *op. cit.*, cartea a XI-a, 497 şi E s h i l, *Prometeus înlănţuit*, v. 744, care o consideră întemeiată de Amazoane. În cartea a II-a, cap. CIV, Herodot spune că a vizitat Themiskyra.

350 Astăzi Termeh.

351 Marea Neagră are, în realitate, lăţimea cea mai mare în partea apuseană.

352 Herodot exagerează mărimea Mării Azov, făcînd-o de 20 de ori mai mare decît este ea azi. Dar se ştie că această mare scade mereu, datorită aluviunilor cărate de apele ce se varsă în ea. Cf. şi S t r a b o, *op. cit.*, cartea a VII-a 307, 18. În legătură cu epitetul de „mama" Pontului, dat lacului Meotis (cf. P l i n i u s, *op. cit.*, cartea a VI-a, cap. XX), se dau diferite explicaţii : Meotis înseamnă „locul de înmulţire a peştilor" care trec în Marea Neagră (etimologie iraniană) sau „baltă" (etimologie circassiană). Pentru detalii vezi M. V a s m e r, *op. cit.*, p. 73. Herodot întrebuinţează aici forma populară a numelui : *Maietis*.

353 Aceste două stele au fost distruse de byzantini în timpul răscoalei cetăţilor greceşti împotriva lui Darius, vezi Herodot, cartea a V-a, cap. XXVI–XXVII ; de asemenea, V. P. N e v s k a i a, Византии в классическую и эллиннистическую эпоху (Bizanţul în epoca clasică şi elenistică),M. Изд. Акад. Наук. СССР, Moscova, 1953, p. 62.

354 S-au săpat inscripţii în două limbi, pentru a putea fi citite de diferite popoare. În Bosfor, limba cu cea mai largă răspîndire era greaca. Perşii obişnuiau să scrie inscripţiile în limba lor şi în cea a pămîntului pe care se aflau. Aici Herodot vorbeşte de „asiriană", în loc de „persană", desigur pentru că atît asiriana cît şi persana se scriau în cuneiforme (scrierea sumero-akkadiană) şi n-a putut face distincţie între ele.

355 Cifra este aproximativă și se potrivește în mare măsură cu informațiile altor scriitori antici ; numărul indică proporțiile uriașe pe care le lua expediția.
356 Cifra de 600 de corăbii se repetă pentru flota persană de la Lade (insulă în fața Miletului, cartea a VI-a, cap. IX), pentru flota lui Datis și a lui Artaphernes (cartea a VI-a, cap. XCV) ceea ce nu inspiră prea multă siguranță. Adeseori cifra de „600" înseamnă, în greaca veche, „foarte mult".
357 Artemis Orthosia (Orthia) sau Artemis Restauratoarea, cult doric de proveniență megariană ; Megara era metropola Byzantionului ; aici, poate este vorba de un templu ridicat după restaurarea orașului în urma devastării lui de către fenicieni (vezi cartea a VI-a, cap. XXXIII).
358 Pe care, probabil, a văzut-o și Herodot la locul indicat.
359 Adică lîngă Bosfor, pe țărmul european, în fața templului lui Zeus Urios.
360 În traducerea lui D. Ghica, *op. cit.*, cartea a IV-a, p. 123, cuvintele πάντα δέκα sînt interpretate „cu zece din toate" ; noi, urmînd nota lui Stein, *op. cit.*, IV, p. 87, am tradus „înzecit", în sens de „foarte mult".
361 Adică templul Herei din Samos (Heraionul).
362 Lungimea de două zile de la mare pînă la cotul Istrului, este exagerată. Referitor la Delta Dunării, vezi și nota 202 la această carte.
363 Tearos este rîul Simerdere de azi, care izvorăște din Balcanul Mic, aproape de satul Bunar-Hissar. Aici se află cele 38 de izvoare, dintre care unele devin iarna foarte calde. Azi nu mai au proprietățile curative de care vorbește Herodot în capitolul imediat următor.
364 Orașul Heraion se afla în apropierea Perinthului, fiind, poate, chiar o suburbie a lui ; numele și l-a tras de la templul ridicat de samieni în cinstea Herei. Perinthul era o colonie samiană pe țărmul Propontidei, dar care, din secolul al IV-lea e.n. începu să se numească Heracleea, nume corupt de turci în Eregli, numele de azi al orașului.
365 Apollonia a fost fundată de milesieni cam pe la 609 î.e.n. ; cu timpul, și-a schimbat numele în Sozopolis, după care Sizebolis de azi (în golful Burgas).
366 Cele două distanțe date de Herodot sînt cam de 80 km fiecare, deci Herodot evaluează corect calea la două zile de drum.
367 Contadesdos este ori Teke-Dere de azi, ori Kanezik-Deresi de azi.
368 Agrianes este Ergene de azi ; se varsă în fluviul Marița, la nord de munții Rhodope, lîngă satul Demotica.
369 Hebros este numele antic al fluviului Marița de azi, cea mai mare apă curgătoare a Traciei.
370 Ainos, la sud de gura Mariței, a fost fundat de eolieni și dorieni ; azi se numește Enos.
371 Despre această inscripție vorbește un călător Iochmus, din secolul al XIX-lea („Journal of the geographical Society", 1854, pp. 44–45), care a vizitat satul Bunar-Hissar unde un turc i-a spus că a avut multă vreme lîngă casa lui piatra cu litere „ca și cuiele" (informația după Ph. Legrand, *op. cit.*, IV, p. 104, nota 1). Inscripția a fost scrisă aproape sigur în caractere cuneiforme ; după unii comentatori, ea ar fi fost bilingvă : în persană și greacă. Dar faptul că numele regelui Darius

apare la sfîrşit – cum nu se obişnuieşte în inscripţiile persane – ne îndreptăţeşte să credem că inscripţia a fost scrisă în cuneiforme, şi că lui Herodot i s-a făcut o traducere aproximativă.

372 Artescos – rîu neidentificat ; unii comentatori cred că este Arda, alţii Tundja, alţii Teke-Dere, Mandra sau Kamcik.

373 Odryssii – populaţie tracă pe Hebros – locuiau regiunea care are ca centru principal oraşul Adrianopol de azi (Edirne). Ei sînt pomeniţi şi de T h u c y d i d e s, *op. cit.*, cartea a II-a, cap. XXIX ; cartea a IV-a cap. CI.

374 Herodot nu cunoştea decît pe geţii dintre Balcani şi Dunăre, pentru că nu s-a oprit la Istria, de unde ar fi putut culege informaţii suficiente. Geţii din Moesia (din dreapta Dunării), nu sînt decît o ramură a triburilor gete ; cei din stînga Dunării, numiţi daco-geţi, erau traci septentrionali care au populat Dacia începînd cu epoca bronzului, şi s-au întins pînă la Oderul mijlociu şi Vistula inferioară, vezi V. P â r v a n, *Getica*, cap. II ; cf. şi T h u c y d i d e s, *op. cit.*, cartea I, cap. XCVI, εἰσὶ δ'οἱ Γέται καὶ οἱ ταύτῃ ὅμοροί τε τοῖς Σκύθαις καὶ ὁμόσκευοι πάντες ἱπποτοξόται – „geţii şi cei din părţile acelea sînt vecini cu sciţii şi trăiesc la fel în corturi, fiind toţi arcaşi călări".

375 Geţii, pomeniţi de Herodot şi atestaţi de mai mulţi scriitori antici, printre care P l i n i u s, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XXV, sînt o ramură a tracilor, stabiliţi între Istru (Dunăre) şi Munţii Haemus (Balcani). O altă ramură tracă, geto-dacii, sînt strămoşii noştri de baştină, deci vechii locuitori ai teritoriului de azi ai patriei noastre.

376 Salmydessos, localitate în Tracia, pe rîul Salmydessos, dispărută ulterior. Despre rîu, vezi X e n o f o n, *Anabasis*, cartea a VII-a, cap. V.

377 Apollonia şi Mesambria erau colonii greceşti pe coasta Mării Negre spre Tracia. Azi, Apollonia este Sizeboli, iar Mesambria, Misivri.

378 Skirmiazii, după Stephanos Bizantinul, au fost un popor învecinat cu geţii.

379 Nipseii au fost locuitorii oraşului Nipsa, din Tracia.

380 Adică pricina înrobirii lor a fost exagerata lor bărbăţie, datorită căreia au nesocotit forţele uriaşe ale duşmanului şi s-au încumetat să-l înfrunte. Despre idealizarea geţilor în acest pasaj, pe acelaşi plan cu cea a sciţilor (cf. H o m e r, *Iliada*, cîntul XIII, v. 6 ; δικαιοτάτων ἀνθρώπων „oamenii cei mai drepţi") vezi C. B a l m u ş, *O apreciere a lui Herodot asupra geţilor*, în „Buletinul ştiinţific al Acad. R.P.R., Secţiunea de ştiinţe istorice, filozofice, economico-juridice, III, 1951, pp. 25–29.

381 Prin „nemuritori" trebuie înţeles că geţii credeau nu numai că după moarte sufletul nu piere – credinţă răspîndită la multe alte popoare antice – ci că ajunge în tovărăşia zeilor. Despre credinţele geţilor, vezi, V. P â r v a n, *Getica*, cap. II.

382 Zalmoxis, Zamolxis, Salmoxis sau Samolxis era socotit un δαίμων o divinitate cu puteri mai mici decît ale unui zeu, θεός Herodot îl numeşte însă şi θεός De fapt, Zamolxis era zeul suprem al geţilor, ca Zeus la greci. Pentru etimologia numelui, vezi P o r p h y r i o s, *Vita Pythagorae*, 14 : *zalmos*-„piele" (pentru că se spunea că Zalmoxis a fost înfăşurat, după naştere, în piele de urs). Vezi şi V. P â r v a n, *Getica*, III, pp. 151 şi urm. ; I. I. R u s s u, *Limba traco-dacilor*, Editura

Academiei R.P.R., 1959, p. 81, dă următoarea etimologie : Zamolxis, zeul suprem al geto-dacilor, este un nume cu rădăcina indo-europeană, * *gheme-l* – „pămînt, sol ; pămîntean", și este înrudit cu cuvîntul *zemelo* – „pămînt, Terra Mater" și gr. Semele, mama lui Dionysos ; cf. și Hesychios: ζεμελεν· βάρβαρον ἀνδράποδον· Φρύγες.

383 Gebeleizis – etimologia numelui se apropie de lituanianul *giva* și *leizis* – „dătătorul de liniște". Cf. și Detschew, *op. cit.*, p. 100 și V. Pârvan, *Getica, op. cit.*, pp. 157 și urm.

384 Pentru sacrificiul uman asemănător la celți, făcut tot din patru în patru ani, dar nu cu oameni liberi, ci cu captivi de război, vezi Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXXII, 6.

385 V. Pârvan, *op. cit.*, cap. III, p. 153, susține că geții trăgeau cu săgeți spre cer nu pentru a-și amenința zeul, ci pentru a se solidariza cu el, iar verbul ἀπειλέουσι – „amenință" din text este probabil o formă coruptă a unui alt cuvînt.

386 Sfîrșitul acestei fraze „căci ei nu recunosc vreun alt zeu afară de al lor" este interpretat de C. Daicoviciu, *Herodot și pretinsul monoteism al geților*, Alba-Iulia, 1945, astfel : „căci ei cred că (cel care tună și fulgeră) nu e alt zeu decît al lor", adică *numai zeul lor tună și fulgeră*, combătînd astfel teza că geții ar fi monoteiști, teză bazată în special pe această frază din Herodot. Despre politeismul geto-dac, arătînd și divinitățile atestate arheologicește ca aparținînd cultului de pe teritoriul Daciei, C. Daicoviciu a tratat mai pe larg în *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, pp. 72–73. C. Daicoviciu arată că în nici un caz Gebeleizis nu era confundat cu Zalmoxis.

„Monoteismul" dac este efectul unei interpretări diletantice și neștiințifice atribuită în mod greșit de unii învățați romîni și lui Pârvan. Autorul *Geticelor*, care cunoștea în mod profund istoria religiilor, vorbea de *benotheism*, ceea ce nu exclude politeismul, ci îl ierarhizează ; este forma de religie comună tuturor popoarelor indo-europene.

387 Deci de la grecii care au colonizat țărmurile Propontidei și ale Pontului Euxin, locuri vizitate de Herodot.

388 Grecii mai înstăriți își cumpărau adesea sclavi de la populațiile trace, dovadă numele de sclavi : Davus, Getes, Geta, atestate în literatura greacă și latină.

389 De la care Zalmoxis a învățat – după părerea grecilor din Hellespont – teoriile pitagoreice, despre nemurirea sufletului și transmigrațiunea lui (metempsihoza). V. Pârvan, *op. cit.*, cap. III, pp. 153 și urm., susține că grecii n-au înțeles nimic din credința geților, aceeași cu a popoarelor indo-europene din Europa centrală și septentrională, în esență credința în nemurirea sufletului și continuarea vieții după moarte alături de Zalmoxis în cer ; grecii au atribuit influenței lui Pythagoras credințe ale popoarelor de la nord de Grecia (vezi și C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 40). C. Daicoviciu înclină să vadă în caracterul celest al divinității Zalmoxis, inițial divinitate htoniană, o influență scită sau cimmeriană. Despre influența iraniană asupra divinității geto-dace și transformarea caracterului ei inițial, cf. V. Pârvan, *Dacia*, p. 71.

390 „Felul de viață ionian și moravuri mai alese" (δίαιτάν τε Ἰάδα καὶ ἤθεα βαθύτερα) se opuneau felului de viață primitivă a „barbarilor"; βαθὺ ἦθος înseamnă „obicei format printr-o educație aleasă".
391 Coes din Mytilene (mai tîrziu tiran, vezi cartea a V-a, cap. XI) făcea parte din oștirea greacă silită de Darius să participe la expediție.
392 Înseamnă că Darius admitea posibilitatea de a se înapoia și pe altă cale, poate prin Caucaz.
393 Pentru gurile Dunării vezi nota **202** la această carte. După felul în care vorbește Herodot („Istrul străbate Sciția"), s-ar putea ca golful menționat să fie cel de la Caliacra; în acest caz, Dobrogea este considerată încă de pe atunci o Sciție Minoră, ceea ce este probabil. Aspectul de stepă al Dobrogei începe imediat la nord de Varna.

Dar în altă ordine de idei, Herodot arată că Istrul forma granița dintre tracii odryssi și sciți (tot în cartea a IV-a, cap. LXXX). Dacă aceasta înseamnă o infirmare a interpretării precedente (ceea ce nu este sigur), atunci golful menționat n-ar putea fi decît cotitura de nord-vest a coastei pontice din apropierea Deltei. Ipoteza că acest golf coincidea cu actuala Deltă este eronată.
394 Herodot uită însă ce și-a propus, și abia în cap. CI va da dimensiunile Sciției.
395 Vezi cap. LV și nota 254. Limita de răsărit a Sciției nu poate fi identificată decît cu mare aproximație, din cauza confuziei dintre sciții propriu-ziși și alte populații nomade din Asia. Din relatările lui Herodot însă reiese că Donul este limita sciților europeni de care se ocupă el.
396 Pasajul este corupt: toate codicele au ἀρχαίη Σκυθική „Sciția veche", ceea ce după unii comentatori ar însemna „partea Sciției cunoscută mai întîi de greci". Noi am preferat lecțiunea lui Ph. Legrand: ἀκταίη Σκυθική– „litoralul Sciției" (vezi discuția la Ph. Legrand, *op cit.*, IV, Notița introductivă, pp. 40–41). Marea de lîngă ea este Pontul Euxin.
397 Taurii erau o populație din sudul Crimeii. Originea lor etnică este foarte discutată: unii îi socot de proveniență finică, alții rămășițe ale cimmerienilor, alții, de neam turco-tătar sau drept strămoșii tătarilor. Dar nu este de loc verosimil ca taurii să fi fost de origine finică sau mongoli, ci mai degrabă resturi cimmeriene sau chiar preindo-europene. Crimeea a constituit totdeauna un fund de sac conservativ: acolo au dăinuit și sciții și grecii și genovezii și goții și tătarii, multe secole după ce masele lor dispăruseră de pe restul coastei nord-pontice. Taurii sînt pomeniți de Diodor din Sicilia, *op. cit.*, cartea a IV-a, cap. XLIV, Pomponius Mela, II, 100, Seneca, *Hippolytos* etc. S. P. Strijelețki, Таврские памятники эпоху бронзы и ранего железа (Monumentele tauride din epoca bronzului și a fierului timpuriu), raport ținut la conferința organizată în 1952 de Institutul de istoria culturii materiale al Academiei de Științe a U.R.S.S., și N. N. Pogrebova, Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции И.И.М.К. Ак. С.С.С.Р, (Stadiul cercetării problemelor de arheologie scito-sarmatică). Izd. An. SSSR,

1954, pp. 3–38, arată că una din etapele culturii taurice este cultura Kizil-Kobe, de la sfîrșitul epocii de bronz și începutul epocii de fier. Mormintele în sarcofagii de piatră din Crimeea sînt caracteristic taurice. În privința organizării sociale, taurii, cam prin secolul al VII-lea î.e.n., trec de la orînduirea comunei primitive la democrație militară.

398 În sudul Crimeii.

399 Chersonesul Traheea sau peninsula Kerci.

400 Este vorba de Bosforul Cimmeric și de Marea Azov.

401 De Marea Azov, in răsărit, de Marea Neagră, în sud.

402 Capul Sunion se află în sud-estul Atticii.

403 Thoricos, localitate în Attica, pe coasta răsăriteană.

404 Anaphlystos, localitate în sudul Atticii.

405 Iapygia, în Apulia (Italia).

406 Adică dacă ne-am imagina o linie care ar tăia Peninsula Italică de la Brundisium, azi Brindisi, la Tarent. Brindisi se află pe coasta răsăriteană, la jumătatea sudică a peninsulei, iar Tarentul, în fundul golfului Tarent.

407 Adică în nordul Crimeii, unde locuiesc sciții regali (vezi cap. XX al acestei cărți).

408 Prin Marea de răsărit se înțeleg aici Bosforul Cimmeric și Marea Azov.

409 Agatirșii erau stabiliți în Transilvania de azi, în Carpații de răsărit, la izvoarele Mureșului. Vezi, tot in cartea a IV-a, cap. XLIX și nota 25.

410 Despre neuri, vezi cartea a IV-a, cap. XVII și nota 57.

411 Androfagii, vezi cartea a IV-a, cap. XVIII și nota 65.

412 Melanhlenii, vezi cartea a IV-a, cap. XX, nota 76.

413 „Pătrat" – trebuie înțeles în sens foarte larg ; nu e vorba de un pătrat perfect, ci aproximativ o formă cu patru laturi. I. V. Fabritius, *loc. cit.*, considerînd Sciția în limitele patratului lui Herodot, susține că Sciția ar corespunde aproximativ cu teritoriul R. S. S. Ucrainene, fără regiunile de apus ale acesteia. În acest teritoriu ar intra numai triburile scite, după autoare patru la număr : sciții regali, nomazii supuși, sciții agricultori și sciții plugari. După Grakov-Meliukova-Pogrebova (vezi N. N. Pogrebova, *op. cit.*, pp. 3–38) sciții propriu-ziși sint numai cei din stepă, uniți prin alianță de triburi înrudite, agricole și nomade, în frunte cu tribul sciților regali, și ei nomazi ; astfel, regiunea Niprului mijlociu și Kubanul rămin în afara Sciției. Problema limitelor Sciției este însă neelucidată.

414 Aceasta ar fi lungimea Sciției de la apus spre răsărit, anume de 20 de zile de drum. Herodot exagerează distanța și este în contradicție cu datele din cap. XIX-XX ale acestei cărți.

415 Aceasta ar fi lungimea Sciției de la sud la nord. După calculele lui Herodot, melanhlenii s-ar fi aflat in regiunea Poltava de azi sau poate în regiunea Harkov.

416 În alte părți ale *Istoriilor*, Herodot fixează o altă distanță ce poate fi parcursă într-o zi. Contradicțiile de acest gen se explică prin diversitatea informațiilor și prin măsurători diferite.

417 Patru mii de stadii ar fi cam 793 km.

418 Despre geloni vezi mai jos cap. CIX. B. N. Grakov, *Скифы* (Sciţii), Kiev, 1947, îi aşază pe geloni în regiunea Kama şi în regiunile de lîngă Urali ale R. S. S. A. Tătare. I. V. Fabritius, *loc. cit.*, susţine că gelonii sînt eleni emigraţi din Pont în regiunea Niprului, atribuindu-le grupul de monumente de tip tiasmin de pe Niprul mijlociu. Această părere a întîmpinat însă opoziţii, vezi N. N. Pogrebova, *op. cit.*, pp. 3–38.

419 Vezi mai sus nota 78.

420 Este vorba probabil de divinitatea care ar corespunde la greci cu Artemis sau poate cu Ifigenia, care au fost confundate. Sacrificiile umane aduse de tauri acestei zeiţe au făcut pe unii comentatori să considere legenda elenică a sacrificării Ifigeniei în Taurida ca fiind de origine taurică.

421 Herodot n-a intrat în contact cu taurii, nici nu a fost în Crimeea. Grecii din Pont i-au afirmat însă că informaţiile provin direct de la tauri.

422 Aurul şi-l procurau probabil din nisipurile aurifere ale unor rîuri.

423 Despre neuri vezi şi nota 57 la această carte.

424 Şerpii trebuie să fi fost în număr mare în regiunile umede ale stepei ruseşti (apusene şi centrale), unde se află şi azi destui ; unii comentatori cred însă că este vorba de o invazie de lăcuste şi nu de şerpi.

425 Vezi, tot în această carte, şi cap. XXI despre budini, unde aceştia sînt aşezaţi la răsărit de Tanais. Vezi nota 80 la această carte. Strămutarea neurilor la budini, cum se arată în acest capitol, apare neverosimilă, însă explicabilă, dacă se admite împreună cu Ptolemeus, cartea a III-a, cap. V, 24 aşezarea budinilor pe Nipru şi Desna. Cf. şi Ammianus Marcelinus, XXXI, 2.

426 Originea acestei legende care explică credinţa în vîrcolaci – răspîndită, de altfel, şi la alte popoare – este legată de îmbrăcămintea din blană de lup pe care o purtau neurii. Vezi şi nota 57 la această carte.

427 Despre androfagi, vezi, tot în cartea a IV-a, cap. XVIII şi nota 65.

428 S-a presupus că sînt o populaţie ugro-finică.

429 Despre melanhleni, vezi cartea a IV-a, cap. XX şi nota 76.

430 Budinii, vezi, tot în această carte, cap. XXI şi nota 80. Cuvîntul πυρροί, pe care noi l-am tradus „roşcaţi", a fost interpretat diferit de diverşi comentatori.

431 Oraşul Gelonos fiind construit din lemn – cum s-au construit şi zidurile oraşului Saratov de mai tîrziu – n-a lăsat nici o urmă, prin urmare nu se ştie unde anume s-a aflat.

432 Φθειροτραγέουσι înseamnă şi „a mînca păduchi" şi „a mînca conuri de pin", după o glosă a lui Photios. Aici e vorba de conuri, pe cît se pare.

433 Nu se ştie precis despre care lac e vorba, poate unul din numeroasele lacuri dintre Volga şi Urali ; alţii cred că este vorba de Marea Caspică.

434 „Cu botul lat" sau, mai aproape de text, „cu faţa patrată" – probabil e vorba de foci care se află pe ţărmul Caspicei.

435 Folosirea grăsimii de castor în afecţiunile ginecologice este un leac băbesc de pe vremea lui Herodot.

436 Vezi, tot în cartea a IV-a, cap. XXI şi nota 78.

437 Este vorba de epoca legendară, anume despre Heracles care a repurtat o victorie asupra amazoanelor. Despre originea legendelor referitoare la amazoane și data formării lor nu se știe nimic. În epoca formării epopeii grecești, amazoanele erau cunoscute. Vezi Graef, *Amazones*, RE, col. 1758. Locul unde sînt inițial semnalate este nordul Asiei Mici (Leucosyria) și regiunea Thermodonului. Minns, *op. cit.*, p. 39, observă că legende identice cu cele răspîndite la greci despre amazoane circulau la oseți și circassieni, avînd punctul de plecare din munții Caucazului. Legendele despre amazoane ar putea fi privite ca un ecou al matriarhatului, supraviețuind încă la unele popoare antice.

438 *Oiorpata*, de la iran. *ytrapatavo* – „ucigașe de bărbați". Vezi M. Vasmer, *op. cit.*, p. 15. Sarmații au continuat să fie numiți γυναικοκρατούμενοι. (Pseudo-Scylax, fr. 70 Müller).

439 Thermodon – în nordul Asiei Mici. Vezi nota 350.

440 Despre Cremnoi, vezi, tot în această carte, cap. XX și nota 73.

441 Deoarece erau fără barbă.

442 Pentru a le inspira încredere și a se putea apropia de ele.

443 Probabil e vorba de avere în vite, care puteau fi luate cu ei.

444 Sauromații vorbeau altă limbă. Datorită învecinării și mai ales a înrudirii lor cu sciții, deosebirile lingvistice într-adevăr nu puteau fi prea mari între ei.

445 Adică din Asia.

446 E vorba de învingerea mezilor de către sciți, pomenită în cartea I, cap. CIII, CV și cartea a IV-a, cap. I și XII. Vezi și nota 5.

447 Adică în Europa.

448 Pasajul este obscur, omis de unii traducători. Se pare că Herodot vrea să spună că armata scită era formată din trei părți : prima, sub conducerea lui Scopasis, nu era alcătuită din sciți regali (și nu cum apare în text), ci din restul sciților ; celelalte două, de sub comanda lui Idanthyrsos și Taxakis erau formate din sciți regali.

449 Idanthyrsos, rege scit, șeful unei mari uniuni de triburi scite (regale). Se pare că Idanthyrsos deținea comanda supremă.

450 Taxakis, alt rege scit.

451 Astuparea fîntînilor și pîrjolirea ierbii.

452 De sub conducerea lui Scopasis.

453 Deoarece este vorba de pămîntul sciților nomazi și al sauromaților, care nu cultivau pămîntul. Celelalte locuri cultivate, situate la vest de Borysthenes, le-au distrus sciții înșiși în fața înaintării perșilor.

454 Gelonos, pomenit mai sus, în cap. CVIII ; vezi și nota 431.

455 Vezi cap. XXI al acestei cărți.

456 Tissageții locuiau deci în regiunea udată de rîurile : Lycos, neidentificat, Syrgis (poate același cu Tigris din cap. LVII) este Donețul, iar Oaros, considerat de Herodot ca un afluent al Donului, este Volga. Despre tissageți, vezi cap. XXII și nota 84. Ținutul tissageților este mai larg înfățișat în cap. CXXIII decît în cap. XXII.

457 Sciții meoți locuiau aproximativ dincolo de gurile Donului, pe țărmul Mării Azov ; de la ei și-a luat numele lacul Meotis și regiunea Meotida.

458 Ruinele de pe Oaros, cunoscute de greco-sciţii din cetăţile pontice ale Crimeii, erau tumuli funerari a căror origine a fost legată, nu se ştie cum, de expediţia lui Darius. Acesta a fost motivul care l-a determinat pe Herodot să pună ca *terminus ad quem* al expediţiei regelui pers pînă la răsărit de Don.

459 Prin urmare, sciţii au făcut un ocol pe la budini şi s-au întors în Sciţia prin spatele perşilor.

460 Adică de la Volga spre teritoriul dinspre ţara noastră.

461 Conduse de Idanthyrsos şi Taxakis.

462 Care era probabil în centrul Transilvaniei. Aici îi situează pe agatirşi K. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, in „Anzeiger der Wiener Akademie der Wissenschaften", Viena, 1925, XXI, pp. 70 şi urm. Vezi şi C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, pp. 36–41. Este curios însă cum Herodot nu menţionează nimic despre munţii agatirşilor. Cu privire la urmele scite la noi în ţară, cf. V. Pârvan, *Getica* şi D. Popescu, *1. Sciţii în Transilvania*, în „Transilvania", 74, 3–4, Sibiu, 1943.

463 Am tradus aşa cuvintele mult dezbătute de comentatori οὐκέτι ἀπείπαντας — „care nu cedară", „care le opriseră calea", pentru că acesta este sensul lor aici.

464 În partea de vest a Sciţiei, la sud de neuri (vezi cap. XVII).

465 Ceea ce simboliza supunerea.

466 Mormintele lor se aflau la sciţii regali, în regiunea Gerrhosului

467 Vezi mai sus, cap. V, despre legendara origine a sciţilor din Zeus şi fiica lui Borysthenes.

468 Despre Histia, vezi cap. LIX şi nota 263.

469 În text „îţi spun să plîngi" – expresia celui mai adînc dispreţ. Cf. Horatius, *Satire*, I, 10, 91 : *iubeo plorare.*

470 Adică cei trei regi, comandanţi ai celor trei oşti : Scopasis, Idanthyrsos şi Taxakis.

471 Înseamnă că, cu toate prevederile sciţilor de a distruge totul în calea lor, perşii tot mai aveau de unde strînge provizii. Ba, mai mult, după afirmaţiile lui Herodot (cartea a IV-a, cap. CXXX), ca să-i momească şi să-i mai hărţuiască prin ţara lor, sciţii le lăsau dinadins turme de vite.

472 Pentru că ei nu aveau pedestrime şi deci se temeau de luptele angajate de pedestraşi.

473 Vezi cap. XXVIII al acestei cărţi.

474 Privitor la darurile trimise de sciţi lui Darius există mai multe variante : unii scriitori antici schimbă ocazia în care s-au trimis, alţii, obiectele ; unii omit şoarecele şi adaugă plugul, alţii pun numai o săgeată. De pildă, Pherekydes, fr. 113 Müller, vorbeşte de un şoarece, o broască, o pasăre, o săgeată şi un plug. Athenaios, VIII, p. 334, omite şoarecele şi în loc de cinci săgeţi vorbeşte numai de una. Cf. şi versiunea lui Ctesias, *Persica exc.*, 17 : ἀντέπεμπον ἀλλήλοις τόξα – „îşi trimiseră unii altora săgeţi". De Sanctis, *Il messagio figurato degli Sciti a Dario* (Mesajul figurat al sciţilor către Darius), în „În memoria lui V. Pârvan", Bucureşti, 1934, pp. 110 şi urm., luînd

în discuție versiunea lui Pherekydes și cea a lui Herodot în privința mesajului sciților către Darius, arată că ambele izvoare antice sînt independente și că Herodot, cu excepția interpretării ridicole a păsării cu calul, respectă mai bine izvorul original. *Plugul*, care apare la Pherekydes, este nejustificat la un popor nomad, la care agricultura era, dacă nu inexistentă, cel puțin foarte slab dezvoltată. În versiunea lui Pherekydes, în care apare și plugul, se observă adaosul la legendă făcut de grecii cultivatori.

475 Toate variantele, printre care și cea dată de Herodot, nu au prea mare importanță în amănunt. Toate simbolizează superioritatea sciților în tactică militară.

476 Poate pentru că zboară iute ca săgeata. Vezi mai sus și nota 474.

477 Vezi despre Gobryas în cartea a III-a, cap. LXX.

478 Pe magul Smerdis, vezi cartea a III-a, cap. LXI și urm.

479 Vezi cap. CXX al acestei cărți.

480 Vezi cap. XCVIII al acestei cărți.

481 Se pare că acesta este singurul loc unde se vorbește de pedestrime la sciți.

482 Pentru că dau toată atenția unui iepure, deși se află în fața unei oști vrăjmașe, gata de luptă.

483 Vezi aceeași relatare la Polyaenos, *Stratagemata*, cartea a VII-a, cap. XI, 4 și Frontinus, *Stratagemata*, cartea I, cap. V, 25. Cu tot caracterul anecdotic al pasajului, el constituie o completare la scurta informație din cartea a IV-a, cap. CXLIII, cu privire la modul în care s-a soldat expediția persană : părăsirea soldaților slăbiți, a bagajelor și a măgarilor dovedește graba cu care s-au retras oștile persane și implicit eșecul suferit. Vezi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediția scitică,* în „Studii și cercetări de istorie veche", VII, nr. 3–4, 1956.

484 Adică al lui Idanthyrsos și al lui Taxakis (vezi cartea a IV-a, cap. CXX).

485 Sub comanda lui Skopasis (vezi cartea a IV-a, cap. CXX, CXXVIII, CXXXIII).

486 Sauromații au fost uniți la început cu Scopasis, iar budinii și gelonii cu Idanthyrsos (vezi cartea a IV-a, cap. CXX).

487 Teama aceasta nu-și mai are rostul, deoarece ei vor distruge oștirea lui Darius – vor să spună vorbele sciților.

488 Despre Miltiades, vezi cartea a VI-a, cap. XXXIX. Miltiades este eroul de la Marathon.

489 Adică Chersonesul tracic.

490 Această atitudine a lui Miltiades, în versiunea lui Herodot, ostilă perșilor, a fost mult discutată. În sprijinul acestei versiuni vine Cornelius Nepos, *Miltiades*, III, care spune că Miltiades, după expediția scită, a părăsit Chersonesul și nu s-a întors decît după revolta din Ionia. Dar afirmația lui Cornelius Nepos vine în contradicție cu ceea ce spune Herodot în cartea a IV-a, cap. XL și CXLIII. Parte din comentatori, printre care Ph. Legrand, *op. cit.*, pp. 23 și urm. sînt de părere că Miltiades a fost fidel perșilor, altfel nu s-ar fi menținut ca tiran în Chersones în timpul represiunii răscoalei cetăților grecești și după răscoală.

491 Histiaios era tiranul Miletului în timpul expediţiei scite.
492 Pentru că cetăţile ioniene se aflau într-o stare de dependenţă de perşi, iar tiranii acestor cetăţi trebuiau să fie devotaţi cauzei persane, dacă voiau să-şi menţină tirania.
493 Aprecierea democraţiei în comparaţie cu guvernămîntul tiranic se explică la Herodot prin şederea lui la Atena, stat democratic sclavagist (vezi şi Studiul introductiv, p. LV şi urm.)
494 După inscripţia de la Persepolis, interpretată de G. G. Cameron, *Darius, Egypt and the Land beyond the sea,* J.M.F. St. II, 1943, p. 368, cetăţile din Hellespont şi Propontida, printre care intrau şi unele de pe litoralul european, au recunoscut autoritatea lui Darius încă înainte de expediţia scită (514 î.e.n.). Dar există mărturii că nu toate cetăţile vest-pontice au fost în acel timp sub stăpînire persană, vezi, de pildă, tot la Herodot, cartea a VI-a, cap. XXXIII. În această privinţă vezi Em. Condurachi, *Histria, Monografie arheologică,* I, Bucureşti, 1954, pp. 20 şi urm., şi Petre Alexandrescu, *Izvoarele greceşti despre retragerea lui Darius din expediţia scitică,* în „Studii şi cercetări de istorie veche", VII, nr. 3–4, 1956.
495 Abydos (azi Avido) – oraş în Troada, pe ţărmul Hellespontului.
496 Lampsacos (azi Lepseck) – oraş în Mysia, Asia Mică.
497 Vezi şi cartea a V-a, cap. CXVII, despre cetatea Parion.
498 Vezi nota 40 la această carte.
499 Cyzicos, oraş în Propontida.
500 Byzantion – colonie dorică (megariană), azi Constantinopol, singurul oraş european din Hellespont pomenit aici.
501 Vezi despre acest tiran şi cartea a VII-a, cap. CXXXII unde se spune că el a fost cauza unei conspiraţii ioniene ; era totuşi un partizan al perşilor.
502 Aiakes, fiul lui Syloson, şi el tiran în Samos, era nepotul de frate al tiranului Polycrates, vezi cartea a III-a, cap. CXLIX şi cartea a VI-a, cap. XIII.
503 Foceea, oraş în golful Smyrnei.
504 Eolida, regiunea nordică a coastei Asiei Mici, locuită de greci de dialect eolic.
505 Kyme, oraş în Eolida.
506 Expusă mai sus, în cap. CXXXVII.
507 Sciţii i-au crezut pe ionieni pentru prima dată cînd aceştia le-au promis că vor pleca acasă, părăsind podul, vezi mai sus cap. CXXXIII.
508 Podul de vase de peste Istru.
509 Histiaios nu aşteptă să se repete comanda, ci restabili de îndată podul, dovadă că era fidel perşilor.
510 Despre exactitatea relatărilor lui Herodot în legătură cu eşecul persan în expediţia scită, vezi şi P. Alexandrescu, *Retragerea lui Darius din expediţia scitică,* în „Studii şi cercetări de istorie veche", VII, nr. 3–4, 1956.
511 Vezi mai sus, cap. CXXXVII, unde sciţii pierd urma perşilor pentru prima oară.

512 În Chersones, unde era tiran Miltiades, Darius se simțea mai în siguranță. Sestos din Chersones se află în fața orașului asiatic Abydos, la intrarea în Hellespont.

513 Megabazos, după unii comentatori, este același pers pomenit de Herodot în cartea a V-a, cap. X, XII, XXIV și cu care s-a aliat Gobryas împotriva magului Smerdis ; după alții, ar fi cu totul altcineva.

514 După alții, Darius a lăsat acest număr de oameni în Europa de nevoie, pentru că s-au rupt podurile înainte de a se fi scurs înspre Asia întreaga oștire persană.

515 Calkedonul a fost întemeiat în anul 674 î.e.n., transformîndu-se o așezare mai veche feniciană în una dorică (cf. *supra* nota 336), iar Byzantion în anul 657 î.e.n. Amîndouă cetățile erau colonii dorice.

516 Tacitus, *Annales*, cartea a XII-a, cap. LXIII, relatează cam același lucru, anume că oracolul din Delfi le-ar fi spus celor care urmau să fundeze Byzantion : „Zidiți cetatea voastră în fața orbilor" (adică a calkedonienilor). Vezi și nota 336 la această carte.

517 În greacă τοὺς μὴ μηδίζοντας ; atît verbul μηδίζειν – „a simpatiza cu mezii" (prin extensiune cu „perșii"), cît și ὁ μηδισμός „simpatia față de mezi" (cartea a IV-a, cap. CLXV) reprezintă idiomuri întrebuințate în limba greacă încă înainte de venirea lui Cyrus ; acești termeni se explică prin relațiile dintre grecii de pe coastă și marile state din Asia. Grecii se găseau între două focuri : marele regat asirian, apoi medo-persan, pe de o parte, și Egiptul, pe de altă parte. Pentru grecii de sub stăpînirea lydiană, μηδίζειν însemna atitudine neloială față de Lydia și simpatie față de mezi. Vezi John L. Myres, *Greek poetry and life,* Essays presented to Gilbert Murray, Clarendon Press, Oxford, 1936.

518 Nu împotriva întregii Libyi, ci numai împotriva orașului Barca, vezi mai jos, cap. CLXII și CLXVII.

519 Legenda spune că, înainte de trecerea argonauților prin insula Lemnos, insulă în Marea Egee, femeile din această insulă își uciseseră toți bărbații din pricină că le-au maltratat. Cînd argonauții au trecut pe acolo, au fost bine primiți de femei și din legăturile lor s-au născut copiii din care se trag cei care au ajuns mai tîrziu să ceară azil la spartani, adică minyenii.

520 Vezi cartea a VI-a, cap. CXXXVIII, unde se povestește că acești pelasgi sînt cei care s-au stabilit la poalele muntelui Hymettos din Attica, lîngă care, pe malul mării, se afla Brauron, azi ruinele Palaiobrauna. Pelasgii au răpit femeile ateniene în timp ce se celebrau sărbătorile Dianei Taurice.

521 Sparta.

522 Taygetul este un lanț de munți în Laconia, la apus de rîul Eurotas. Azi se cheamă Sf. Ilie.

523 Acesta este numele urmașilor argonauților.

524 E vorba de Castor și Pollux, eroii Spartei, care au luat și ei parte la expediția argonauților.

525 Vezi aceeași genealogie dată de Pausanias, Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος, cartea a IX-a, cap. IV, 15.

526 Sora lui Theras. Ardeea, s-a căsătorit cu Aristodemos și a născut pe Eurysthenes și Procles, primii regi legendari ai Spartei (cf. cartea a VI-a, cap. LII).
527 Adică la cei din insula Thera – vezi și capitolul următor.
528 „Cea prea frumoasă". La fel spune S t r a b o, *op. cit.*, cartea a VIII-a, 347 și P l i n i u s, *op. cit.*, IV, 23.
529 Europa, sora lui Cadmos, a fost răpită de Zeus. Tatăl lor l-a trimis pe Cadmos în căutarea ei – spune legenda. Despre venirea lui Cadmos în Europa, vezi cartea a II-a, cap. XLIX și nota 133 la cartea I.
530 Vezi și cartea a V-a, cap. LIX, unde reies nouă generații.
531 E vorba de vechile triburi doriene, Hylleis, Lymanes și Pamphyloi, citate pentru prima oară de *Tyrtaios*, fr. 1, 0^3, 51.
532 Vase cu 30 de vîsle.
533 Paroreați : nume primit după populația care s-a așezat la poalele unor munți (παρὰ + ὄρος) probabil în Trifilia, regiunea dintre Elida, Arcadia și Messenia – in Pelopones (vezi și cartea a VIII-a, cap. LXXIII).
534 Cauconii : una și aceeași populație cu paroreații. Vezi cartea I, cap. CXLVII, unde sînt pomeniți alături de cei mai vechi locuitori ai Greciei.
535 Lepreon se află spre sud de Makistos, la vreo 40 de stadii de mare, aproape de templul lui Neptun Samianul, în regiunea din Pelopones numită Trifilia, cf. cartea a IX-a, cap. XXVIII și T h u c y d i d e s, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XXXIV. Ruinele orașului se numesc azi Paleo-Castro.
536 Makistos (era situat mai la miazănoapte de Lepreon) – așezare pe muntele Caiaffa în Trifilia, azi se cheamă Mostița.
537 Phrixai – oraș situat pe malurile Alfeului, la est de Olympia. Azi se cheamă Paleo-Fanari, după farul pe care-l avea și ale cărui ruine se mai văd și astăzi.
538 Pyrgos era situat în locul unde azi se află satul Pirgo, pe apa Neda, aproape de mare, la hotarul Messeniei.
539 Epion – probabil spre nord-est de Makistos, in Arcadia. După X e n o f o n, *Hellenika*, cartea a III-a, cap. II, 30, el se numea Aipion.
540 Nudion – nu se știe unde era situat.
541 Probabil într-un război dintre eleeni și minyeni, din care eleenii au ieșit învingători și stăpîni peste Trifilia. Cf. S t r a b o, *op. cit.*, cartea a VIII-a, 337, 3.
542 Nu cunoaștem motivul acestei afirmații ; probabil că Theras nu era văzut prea bine de lacedemonieni.
543 „Oiolycos" : gr. οἶς, οἰός – „oaie" și λύκος,-ου – „lup".
544 Pentru egizi mai corect γένος – „gintă", decît φυλή – „trib".
545 Eriniile, personaje mitologice care simbolizau răzbunarea.
546 Laios regele Thebei (din familia Labdacizilor), ucis, fără să fie recunoscut, de fiul său Oedip.
547 Oedip, paricid fără voie, devine soțul mamei sale și se orbește cu propria-i mînă după ce își dă seama de ceea ce săvîrșise.
548 Probabil urmașii lui Egeus, fiul lui Oiolycos.
549 După acest pasaj deducem că și în Thera, ca și în Pelopones, se stabilise o domnie ereditară.
550 Hecatombă, jertfă de 100 de animale.

551 Euphemos, băştinaş din Tainaron (munții Tayget), erou al povestirilor despre argonauţi. Pindar, *Pythica,* IV, v. 455, poate după o tradiție cyreniană, scrie Εὐφυμίδης.
552 Apollo din Delfi.
553 E foarte puţin probabil ca locuitorii insulelor greceşti să nu fi ştiut încotro vine Libya. Vezi şi cartea a II-a, cap. L, despre relaţiile dintre greci şi libyeni.
554 Pentru că locuitorii insulei Creta erau vestiţi ca buni corăbieri, deci ca oameni umblaţi în lume.
555 Itanos – veche colonie feniciană în partea de răsărit a Cretei, unde se află şi azi un sat cu numele Itania, lîngă care se văd ruinele vechii cetăţi.
556 O mică insulă lîngă coasta Libyiei, azi Bomba.
557 Adică au trecut prin strîmtoarea Gibraltar în Oceanul Altlantic.
558 Tartessos, regiune în sud-vestul Peninsulei Iberice, aproape de mare, azi Andaluzia. Cf. cartea I, cap. CLXIII.
559 Egina, insulă la răsărit de Argolida (regiune în Pelopones).
560 Cum arătau exact craterele din Argos nu se ştie precis.
561 Vestitului templu al Herei din Samos, pe care Herodot îl pomeneşte în dese rînduri.
562 Prietenia aceasta s-a încheiat în realitate din interese comerciale comune.
563 Din fiecare casă trebuie să plece cineva ; dacă nu exista decît un fiu în casă, probabil că acela rămînea acasă ; dacă existau mai mulţi, unul la doi fraţi trebuia să plece.
564 Corabie cu 50 de vîsle.
565 Vezi ceea ce spun cyrenienii referitor la Battos, în cap. CLIV–CLVI.
566 Cf. *Odiseea,* cîntul IV, v. 85 : μηλοτρόφος – „care hrăneşte mioare".
567 Herodot nu precizează aci despre ce nenorociri este vorba.
568 Istoricul alexandrin Menecles din Barca (aproximativ 120 î.e.n.), atestă că în Thera s-au iscat războaie civile, iar Battos, şeful unei partide politice, ar fi fost învins de partida adversă, şi atunci ar fi consultat oracolul din Delfi care l-a povăţuit să întemeieze o colonie pe coasta Libyei. Shol. la Pindar, *Pythica,* IV, v. 10.
569 Vezi mai sus, cap. CLV al acestei cărţi.
570 Pe Corobios, vezi mai sus, cap. CLI.
571 Aziris (la Stephanos Bizantinul e Ἄζιλις) din Libya era situat, se pare, pe valea numită Temineh.
572 După Pindar, *op. cit.,* Apollo ar fi adus aici pe Cyrene, fiica unui rege al lapiţilor, pe care a îndrăgit-o.
573 Irasa, localitate lîngă golful Bomba, identificată cu platoul Ersen, Irasem, Irsema. Vezi şi Pindar, *op. cit.*, IX, v. 106.
574 Aproape de oraşul Cyrene, vezi şi Pindar, *op. cit.*, IV, v. 294 şi urm. : κράνα Ἀπόλλωνος. Acest izvor a fost cîntat şi de Callimachos, de asemenea îl descrie şi Stephanos Bizantinul.
575 Adică acolo plouă din belşug. Cf. nota la Stein, *op. cit.,* cartea a IV-a, p. 142.
576 Adică în timpul acestor două domnii n-a venit nimeni din afară ca să se stabilească la ei, deci să le mărească numărul.

577 Battos al II-lea, „cel fericit", era al treilea rege din dinastia Battiazilor. Battos I, după tradiția elenică, își începe domnia în anul 632 î.e.n., Arkesilaos la 600 î.e.n., iar Battos al II-lea la 584 î.e.n.

578 De la Delfi ; preoții de la Delfi în general au jucat un mare rol în colonizarea greacă, dîndu-și seama de importanța ei economico-socială. Pricina esențială a emigrării din patrie și a întemeierii de colonii de către grecii din antichitate a fost fenomenul social de concentrare a posesiunilor funciare în mîinile aristocrației gentilice, pe de o parte, de înrobire a populației sărace, pe de altă parte. Între secolele VIII–VI î.e.n., colonizarea a căpătat un caracter de masă, încît a atras atenția statului. Marii demnitari, care dețineau totodată și funcțiile preoțești, și-au dat seama de importanța social-economică a colonizărilor ; coloniile grecești, răspîndite pe coastele Mediteranei și ale Mării Negre, ocupau locuri fertile și foarte potrivite pentru comerț, ceea ce aducea belșug și prosperitate și orașelor-metropolă cu care coloniile se aflau în strînsă legătură. Dar totodată colonizarea a avut și un rezultat de ordin social : ea a întărit poziția păturilor meșteșugărești și negustorești ale populației împotriva aristocrației, de aceea colonizarea constituie unul din factorii importanți de lichidare a rămășițelor orînduirii gentilice grecești.

579 Apries, fiul lui Psammis despre care vorbește pe larg Herodot în cartea a II-a, cap. CLXI–CLXII. În cap. CLXI din cartea a II-a, Herodot promitea că va vorbi despre nenorocirea lui Apries în „povestirile libyene" și iată că aci se ține de cuvînt. Vezi și notele 579, 581 și 598 la cartea a II-a, despre Apries și despre moartea lui.

580 Arkesilaos al II-lea, după Plutarh, Περὶ γυναικῶν ἀρετῆς (Despre virtutea femeilor), era un om rău și crud ; venirea lui la domnie a avut loc cam pe la jumătatea secolului al VI-lea î.e.n.

581 În dicționarul lui Stephanos Bizantinul, la cuvîntul *Barca* apar numele fraților lui Arkesilaos al II-lea : Perseus, Zakyntos, Aristomedon și Lycos ; numele fratelui ucigaș, Learchos, nu apare în această listă.

582 Barca era situată la vest de Cyrene, pe platoul numit azi Merdj, sau El-Merdjeh din Libya.

583 Leucon – localitate atestată numai de Herodot, dacă nu cumva *Leucoe*, despre care vorbește Ptolemeus, cartea a IV-a, cap. V, 28, este o variantă pentru Leucon. Kiepert, în atlasul său, situează Leucon între Cyrene și Irasa.

584 Ostași greu înarmați ; după numărul mare pe care-l dă Herodot, deducem că Cyrene, în vremea aceea, era o cetate puternică și bine organizată.

585 La fel relatează sfîrșitul lui Arkesilaos și Plutarh, *op. cit.*, 260–261.

586 Battos al III-lea Șchiopul, care a dat cyrenienilor o constituție prin care a limitat puterea regească : domnia lui a avut loc aproximativ în a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n.

587 De fapt, mai multe nenorociri : dezastrul de la Leucon, asasinarea lui Arkesilaos de către Learchos pentru a-i lua domnia și asasinarea lui Learchos, drept răzbunare, de către soția lui Arkesilaos.

588 Arcadia este ținutul din centrul Peloponesului, fără ieșire la mare ; Mantineea este Paleopoli de azi, la nord de Tripolița, în antichitate vestită pentru constituția ei (vezi Polybios. VI, 43).
589 Demonax – legislator atestat de Diodor din Sicilia (fragm., cartea a III-a, 550) și de Athenaios, Δειπνοσοφισταί, IV, 13).
590 După obiceiul doric.
591 Periecii (gr. περίοικοι) – „cei care locuiesc în jur", erau probabil libyenii care deveniseră clientela thereenilor.
592 Arkesilaos al III-lea, care a domnit aproximativ între 530–515 î.e.n. Vezi mai departe și cap. CLXV, unde Herodot vorbește despre tributul pe care acest rege fu silit să-l plătească lui Cambyses. Un vas cu numele lui se păstrează în muzeul Louvre din Paris.
593 Unde era tiran Polycrates de la care spera să obțină ajutor.
594 Salamina Ciprului era port pe țărmul răsăritean al Ciprului, locuit de greci. De ce tocmai aici a căutat Pheretima ajutor nu se știe ; probabil se afla în relații de prietenie sau chiar de rudenie cu Evelthon.
595 Vezi nota 241 la cartea I.
596 În capitolul următor, Herodot dă dezlegarea oracolului, de altfel apocrif. Prin „taur", oracolul făcea aluzie – se pare – la Alazeir, socrul lui Arkesilaos, fie pentru că era supranumit „Taurul", fie că în limba libyană *alazeir* înseamnă „taur".
597 Unde se mai afla mama sa Pheretima, la Evelthon.
598 Locuitori ai Cnidosului, oraș în Caria, Asia Mică.
599 Adică la strămoșii lor, pentru că Cyrene era o colonie a Therei.
600 Probabil de apă curgătoare.
601 Numele Alazeir este african ; înrudirea dintre el și Arkesilaos s-a interpretat în două feluri : fie că Alazeir făcea parte din familia Battiazilor și și-a luat un nume indigen, fie că, dimpotrivă, era indigen și s-a înrudit prin alianță cu Battiazii. Numele atestat sub forma Ἀλάδδερ în CIG, 5147.
602 Vezi cartea a III-a, cap. XIII, unde Herodot vorbește despre darurile trimise de cyrenieni și barceeni, în semn de supunere, lui Cambyses, după sosirea acestuia în Egipt.
603 Aryandes, satrap al Egiptului pe timpul regelui Cambyses.
604 Διὰ τὸ μηδισμόν – vezi nota 517 la această carte. Un pretext prin care vicleana Pheretima urmărea să obțină protecția lui Cambyses.
605 Greșeala adevărată a lui Aryandes constă în emiterea unei monede de argint care avea un titlu mai mare decît cel hotărît în reforma monetară făcută de Darius. Pentru acest capitol, cf, cartea a III-a, cap. XCIV.
606 După cum se arată în cartea a II-a, cap. CX și după Polyaenus, cartea a VII-a, cap. II, 7, aceste evenimente au avut loc după expediția lui Darius în Sciția.
607 Exagerat ; pentru menținerea stăpînirii în Egipt, perșii trebuiau să păstreze permanent o oaste aici.
608 Vezi și cartea I, cap. CXXV.
609 Vezi și cartea I, cap. CXXV.
610 Și nu de dragul Pheretimei. Perșii urmăreau întotdeauna să-și consolideze puterea asupra unor popoare care le recunoscuseră suveranitatea,

mai mult din motive tactice. Vezi și cartea a III-a, cap. XIII.

611 Adyrmachizii locuiau coasta Mării Mediterane de la gura Canobică a Nilului (de la Alexandria de azi) pînă la golful Plynos (azi El-Mihr).

612 Adică „în schimb" (gr. ἀντιδάκνειν „a mușca în schimb – în locul"): pentru că păduchii le mușcă, ele, în schimb, îi strivesc între dinți. Strivirea păduchilor între dinți este o deprindere animalică; populațiile despre care este vorba trebuie să se fi aflat într-un stadiu de sălbăticie foarte înapoiat.

613 Portul Plynos se afla pe coasta Libyei, în fundul golfului Solum.

614 Gyligamii sînt atestați doar de Herodot, iar ceilalți scriitori antici care-i pomenesc se referă la Herodot. După unii comentatori, ei ar fi marmaricii, pe care Herodot nu-i pomenește; locul lor fixat de Herodot este între Cyrenaica și Marmarica, pe coasta Libyei.

615 Afrodisias, probabil insula Leia, la nord-est de Cyrene; numele ei, de altfel alterat, pare să vină de la templul Afroditei care a existat acolo.

616 Vezi mai înainte, cap. CLI și nota 556.

617 La vest de capul Luca, între Solum și Tobruk. Numele portului, după legendă (vezi și cartea a II-a, cap. CXIX), se datorează lui Menelaos care a rătăcit pe coastă, cînd a plecat din Egipt cu Elena.

618 Vezi mai sus, nota 571.

619 Se pare că a fost o plantă umbeliferă, care semăna cu morcovul sălbatic și se folosea ca medicament și condiment. Deși apare pe monedele din Cyrenaica, ea n-a putut fi identificată precis; azi nu mai există.

620 Herodot nu cunoștea decît o Syrtă (probabil pe cea mare, care azi se cheamă golful Sidra); aceeași regiune o indică și Pseudo-Skylax, Περίπλους, 108.

621 Asbystii, atestați și de Stephanos Bizantinul în dicționarul său; sînt pomeniți și de Plinius, *Historia Naturalis*, cartea a V-a, cap. V.

622 Aushisii, atestați de asemenea de dicționarul lui Stephanos Bizantinul și de alți scriitori antici.

623 Evesperides, oraș fundat de Arkesilaos al IV-lea, regele Cyrenei, în cinstea victoriei sale pythice, colonizat apoi de Carotus, fratele soției lui Arkesilaos (vezi Pindar, *Pyth.*, V, v. 34); aici s-a refugiat Battos al V-lea, fiul lui Arkesilaos (vezi Heraclit din Pont, fr. 4 Müller). Berenice, soția lui Ptolemeus al III-lea (Evergetul, 246–241 î.e.n.), l-a înfrumusețat și i-a schimbat numele după al ei. Azi se numește Benghazi, port în vestul Cyrenaicei.

624 Bacalii, după unele manuscrise „cabalii", erau o populație antică din Libya; poate există vreo legătură între ei și cabilii din Algeria, de neam berberic.

625 Tauheira, azi ruinele Tokrah, pe coasta mării, între Barca și Evesperides; pe timpul Ptolemeilor a fost oraș de vază și a căpătat pe rînd numele de Arsinoe și Cleopatris.

626 Vezi și cartea a II-a, cap. XXXII. După toți scriitorii antici, nasamonii ocupau coasta Libyei în dreptul Syrtei Mari; erau pirați vestiți; carthaginezii, din pricina abuzurilor pe care le făceau, i-au silit să se strămute mai în interiorul Africii.

627 Azi Oaza Augila, la sud de Cyrene.
628 Vezi cartea I, cap. CCXVI.
629 Psyllii locuiau în regiunea din jurul Syrtei Mari, aproape de nasamoni și erau vestiți îmblînzitori de șerpi. Sînt atestați și de alți scriitori antici.
630 Însă Plinius, *op. cit.*, cartea a VII-a, cap. II, 14 relatează că au fost nimiciți de nasamoni.
631 Ceea ce se apropie de cele relatate de Plinius.
632 Majoritatea manuscriselor dau „garamanți", populație despre care Herodot vorbește în cap. CLXXXIII al aceleiași cărți. Aci se pare că originalul a avut „gamfasanți", și că e o greșeală de copist, pentru că despre garamanți, la cap. CLXXXIII, Herodot dă alte date – Pomponius Mela, cartea I, 47 și Plinius, *op. cit.*, cartea a V-a, cap. XLV, care vorbesc de gamfasanți, spun lucruri care coincid cu cele relatate aci de Herodot.
633 Deasupra, adică mai spre nord, spre interiorul Libyei.
634 Makii, atestați și de dicționarul lui Stephanos Bizantinul, locuiau pe coasta apuseană a Syrtei Mari.
635 Cu pene cu tot, care împiedică loviturile armelor cu tăiș.
636 Kinyps, rîu al Libyei, atestat și de alți scriitori antici, n-a fost identificat. Vezi și cartea a V-a, cap. XLII, unde Herodot spune că lacedemonianul Dorieus a fundat lîngă el o colonie. Azi, pe aici se mai află numai rîuri mici, adesea simple torente de ploaie. Unii comentatori socot că este Ued-el-Khaâne, care izvorăște la 18 km sud-est de ruinele Lebda.
637 Probabil dealurile numite azi Ghariene.
638 Distanța este exagerată, poate dintr-o greșeală de copist, care a confundat ο′ (70) cu σ′ (200).
639 Gyndanii, populație antică a Libyei, sînt atestați numai de Herodot și de cei care l-au copiat pe Herodot ; ei erau așezați în partea apuseană a Tripolitaniei și sînt probabil aceiași cu lotofagii.
640 Lotofagi – „mîncători de lotus", nu sînt o anume populație, ci o poreclă dată triburilor care consumau lotus ; unii îi identifică cu gyndanii, alții cu mahlii. Lotofagii locuiau în peninsula Zarzis. Cf. Pseudo-Skylax, *op. cit.*, 110.
641 Lotusul, *Zizyphus lotus*, sau lotusul cyrenaic, pomenit și în cartea a II-a, cap. XCVI, este deosebit de cel egiptean, descris în cartea a II-a, cap. XCII. Este un fel de mărăcine cu fructele dulci, care seamănă la gust cu cireșele. Descrierea lotusului cyrenaic poate fi citită la Polybios, *op. cit.*, cartea a XII-a, cap. II.
642 Mahlii sînt, poate, o ramură a makilor.
643 „Marele fluviu" Triton nu a putut fi încă identificat ; de remarcat că și în Beoția (ținutul de unde au venit minyenii în Africa) există un rîu cu același nume.
644 Lacul Tritonis n-a fost un lac propriu-zis, ci poate golful Syrta Mică, ce comunica cu Marea Mediterană, precum comunică Marea Azov cu Marea Neagră. Cf. Pseudo-Skylax, *op. cit.*, 110.
645 Phla, poate insula Djerba de azi, numită de Pseudo-Skylax, *ibidem* : νῆσος βραχέων – „insula micilor adîncimi".

646 Capul Malea al Laconiei, în Pelopones.
647 Zeul Triton era o divinitate secundară din suita lui Poseidon.
648 Pentru a nu fi năpădiți de coloniști străini ; scaunul (trepiedul) simbolizează așezarea, stabilirea într-un loc.
649 Atestați doar de Herodot.
650 Cultul unei divinități războinice care simboliza înțelepciunea și vitejia era răspîndit în toată Africa (în Egipt – zeița Neith ; Herodot susține că acest cult a venit din Egipt în Grecia). Coloniștii greci au asimilat acest cult cu al Athenei. Epitetul Τριτογένεια pentru Athena este, poate, de origine africană.
651 Simbolizînd divinitatea.
652 Afirmație făcută și de Platon, *Timaios*, III, deși afirmația este discutabilă.
653 Zeul protector al izvoarelor ; apare în inscripțiile latine din Africa sub numele de Neptunus. În cartea a II-a, cap. L. Herodot afirmă că și cultul lui Poseidon ar fi venit din Egipt.
654 Vezi și *Imnii homerici*, 28, v. 4, și Hesiod, *Theogonia*, v. 924, pentru această versiune a legendei, mai veche decît cea după care Athena s-ar fi născut din capul lui Zeus.
655 După Cicero, *De natura deorum*, III, 23, motivul acestei supărări ar fi fost încercarea lui Poseidon de a-și seduce fiica.
656 Vezi și Aristotel, *Politica*, II, 1.
657 Pentru Teba Egiptului vezi și cartea a II-a, cap. III și IV.
658 Adică pînă în dreptul Coloanelor lui Heracles, vezi și cap. CLXXXV.
659 Cu singura rectificare că apa nu țîșnește din vîrful colinei, ci din depresiuni, Herodot spune adevărul despre izvoarele cu apă dulce care ies printre droburi de sare.
660 În tot cursul enumerării acestor popoare, de la Teba Egiptului spre apus, apare mereu aceeași distanță de 10 zile ; este o cifră aproximativă, care exprimă distanța parcursă de caravane între două oaze.
661 Ammonienii au locuit în oaza numită azi Sivah.
662 În oaza Sivah se mai pot vedea și astăzi ruinele templului lui Zeus Tebanul, construit din blocuri mari de piatră, cu figuri hieroglifice, atît în interior cît și în exterior.
663 În cartea a II-a, cap. XLII.
664 Afară de cea care izvorăște din colinele de sare.
665 Fenomenul descris aci de Herodot are loc în toate regiunile tropicale, dar variațiile de temperatură ale apei sînt doar aparente ; variază doar raportul dintre temperatura apei și cea a atmosferei.
666 Azi Ain el Hamman.
667 Cam trei sute cincizeci și doi kilometri – evaluare făcută exact de Herodot.
668 Augila, în limba indigenă înseamnă „avuție", este oaza cea mai bogată în curmale. Vezi mai sus cap. CLXXII.
669 În urma dreptului cîștigat prin lupte cu vecinii concurenți ; vezi și cap. CLXXII despre nasamoni.

670 Probabil că e vorba de oaza numită azi Fezzan (nume provenit din Garma-fazantes, Gamfazantes). Distanța între Augila și Fezzan este mai mare de 10 zile.

671 Vezi mai sus și cap. CLXXIV și nota 632.

672 Și azi solul Fezzanului este atît de bogat în sare încît e nevoie de mult pămînt și gunoi ca să-l acopere și să se poată face semănăturile.

673 Textul este corupt aci.

674 Se pare că este vorba de drumul de caravane ce duce azi spre Tripoli și Tunis, prin Sokna, Bujem și Lebida. Acest drum și astăzi se parcurge cam în 30 de zile. Dacă însă este vorba de drumul pe la Ghadames, Machia, El-Hassi, Ederi, Djerma, atunci distanța este mai mică decît cea indicată de Herodot.

675 Fapt atestat și de alți scriitori antici, dar Herodot exagerează ; coarnele nu puteau fi atît de lungi încît să-i silească pe boi să pască de-a-ndaratelea.

676 Am tradus prin „tărie" cuvîntul grec τρῖψις, care înseamnă de fapt „frecare", prin extindere „uzare", de unde „durabilitate", „tărie".

677 Acești garamanți războinici se deosebesc de garamanții descriși în cap. CLXXIV ca timizi și care se ascund de om. Înseamnă că Herodot confundă sub același nume două popoare. Vezi nota 632.

678 Aceste care cu patru cai sînt cunoscute din gravurile de pe stînci. (Gautier, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions*, 1934, pp. 153–154, citat de Ph. Legrand, *op. cit.*, IV, p. 189).

679 Troglodiții etiopieni erau, se pare, locuitorii peșterilor (cum indică numele lor) din munții Tibesti, în sudul Fezzanului, unde și azi își are locuințele în peșteri tribul tiboo-irșad („tibui din peșteri"). Probabil că au fost berberi.

680 Nu e pentru prima oară cînd Herodot face asemenea observații asupra unei limbi străine, necunoscute. Iuți de picior și cu o limbă bogată în siflante sînt pe acele locuri azi tibuii ; probabil este vorba de strămoșii lor.

681 Nu s-a identificat teritoriul ocupat de acești ataranți ; după căldurile tropicale semnalate de Herodot, este vorba, probabil, de oaza Ghat ; după apropierea făcută între numele „ataranți" și cuvîntul tuareg, *ataram* – „apus", ei pot fi localizați fie între lacul Tchad și Niger, fie între Asger și Ahaggar.

682 De altfel, aceasta este situația și la alte popoare sălbatice ; în realitate. ei nu erau complet lipsiți de nume, ci se foloseau de porecle pentru a se distinge unii de alții.

683 Înseamnă că e vorba despre o regiune extrem de caldă.

684 Muntele Atlas, cunoscut mai întîi de fenicieni în călătoriile lor spre Oceanul Atlantic, este un masiv de formă conică în insula Tenerif. Din cauza marii lui înălțimi, s-a creat legenda că odată ar fi fost un uriaș care susținea bolta cerească. Unii scriitori greci au localizat muntele Atlas în nordul Africii și astfel, pînă astăzi, șirul munților din sud-estul Algeriei poartă acest nume. Herodot se referă aici la un masiv din extremitatea orientală a acestui lanț.

685 Probabil grecii i-au dat muntelui numele eroului mitic, Atlas, apropiind atit legenda susținerii boltei cerești, cit și cuvintul „Atlas", de un nume indigen, cum e cel berber de azi *adrar*, care inseamnă „munte".
686 În general, în regiunile tropicale nu se prea consumă carne.
687 Acest fapt este confirmat și de alți scriitori antici și moderni ; sarea fiind din abundență în acele locuri și regiunea lipsită de ploi, locuitorii folosesc blocurile de sare drept material de construcție.
688 Datorită altor săruri minerale, sarea apare adesea roșietică și în minele țării noastre, dar după rafinare ea devine foarte albă.
689 Acest pasaj se referă probabil la pustiul Sahara. De fapt și în Sahara se găsesc oaze cu apă, vegetație și fiare.
690 Vezi mai sus cap. CLXXVIII și nota 644.
691 Din pricina straturilor de sare, apa din aceste regiuni este foarte sărată, de aceea și azi laptele este băut în loc de apă.
692 Vezi cartea a II-a, cap. XLI.
693 Vezi cartea a II-a, cap. XLVII. La mai multe popoare (ca egiptenii, etiopienii, indienii, evreii) porcul era considerat spurcat.
694 S-a constatat în nenumărate cazuri că populațiile care și-au strămutat locul și-au însușit datinile și moravurile indigenilor printre care s-au stabilit și cu care s-au inrudit.
695 Adică la răsărit de lacul Tritonis locuiesc popoare nomade, iar dincolo de acest lac nu mai sînt nomazi în adevăratul înțeles al cuvîntului, ci doar triburi care-și mută locuințele.
696 Obicei întilnit și astăzi în aceste părți ale Africii.
697 În cartea a II-a, cap. LXXVII se spune același lucru ; cf. Pseudo-Hippocrates, Περὶ ἀέρων, 20.
698 Pentru efectele amoniacului pe care-l conține.
699 Peste podul casei. Unele ediții adoptă lecțiunea παρὰ τὸν ὦμον – „peste umăr", sau παρὰ τὸν βωμόν – „peste altar", fără a fi necesar. Azvirlirea peste casă este un obicei foarte răspîndit și în epocile de mai tirziu, la multe popoare.
700 Cultul corpurilor cerești este foarte răspîndit în Libya, simbolizînd cultul forțelor naturii, răspîndit, de altfel, la toți primitivii.
701 Vezi mai jos nota 703.
702 Θύσανοι – „ciucuri de piele", care pot fi văzuți și azi la femeile din Africa ; ele nu poartă altă îmbrăcăminte decît un brîu de la care atîrnă ciucuri de piele. Poate că este adevărat că această îmbrăcăminte a influențat împodobirea cu șerpi a egidei Athenei.
703 Iată etimologia cuvîntului „egidă" ; gr. αἴξ, αἰγός – „capră", de unde αἴγεος,-έα,-εον – „de capră", și αἰγίς,-ίδος „egidă".
704 Herodot se înșeală ; carul cu patru cai era cunoscut la greci încă din epoca homerică, deci anterior colonizării Cyrenei. După unii comentatori, atit grecii cit și libyenii l-ar fi introdus de la egipteni, dar sigur nu se știe.
705 Șezind turcește.
706 Și ca nu cumva să nu mai poată fi așezat cu picioarele încrucișate sub el, din pricina rigidității.
707 În acest capitol, Herodot reia descrierea popoarelor libyene de pe litoral, întreruptă la cap. CLXXX. El își imagina coasta mării dreaptă.

708 Aceștia sint, prin urmare, sedentari, spre deosebire de nomazi și de cei care-și purtau locuințele din loc in loc, pe un teritoriu limitat.
709 Probabil aceiași cu „mazii" atestați de Hecataios, fr. 304 Müller.
710 Probabil că grecii considerau „troieni" pe toți cei veniți din Asia Mică.
711 Aceastá regiune corespunde Tunisiei de azi.
712 Descriere exactă ; acest contrast se remarcă, intr-adevăr, între regiunea răsăriteană a Africii de nord, pustie și nisipoasă, și regiunea apuseană (corespunzătoare Marocului, Algeriei, Tunisiei de azi) care e muntoasă, cu păduri și fiare.
713 Despre numele elefantului, vezi cartea a III-a, cap. XCVII și nota 258.
714 De observat valoarea articolului în înșirarea faunei locului ; prin el autorul vrea să atragă atenția că aici se află „acele vestite" animale despre care se vorbește atita. Cit despre „bărbații și femeile sălbatice" (în gr. οἱ ἄγριοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἄγριαι sint, probabil, maimuțe antropoide uriașe.
715 În greacă πύλαργα ; nu se știe precis care era animalul numit de greci cu acest nume. Aici este vorba de un mamifer înrudit cu cerbul.
716 Mai precis : pot să rabde foarte mult timp de sete.
717 În grecește ὄρυες, sint un fel de căprioare, cum sint gazelele.
718 Aceste lire se cheamă in greacă φοίνικες – „feniciene", pentru că s-au introdus în Grecia de la fenicieni, păstrîndu-se deci numele poporului de unde veneau.
719 În greacă δίκτυες ; nu se știe ce animal numeau grecii astfel.
720 În greacă βόρυες sint menționați numai de Herodot ; azi încă nu știm despre ce animale este vorba.
721 Mai precis, este o șopîrlă uriașă, numită in termeni științifici *Lacerta scincus,* iar de arabi Wurran-el-Gebel. Se mai găsește și azi în Egipt, Mauretania, și se mănincă de unii nomazi.
722 *Serpens cerastis,* un șarpe veninos care se ascunde și azi prin nisipurile Africii.
723 Cerbul azi se găsește rar în Africa, mistrețul de loc.
724 Este vorba de *Mus iaculus,* cu picioarele dinainte foarte scurte, de aceea stă mai mult pe picioarele dinapoi, de unde atributul de „bipezi".
725 Probabil este vorba de *Mus echinus,* cu părul ca spinii de arici.
726 Vezi mai sus, cap. CLXIX, despre silfiu și nota 619 ; probabil nevăstuicii îi plăcea silfiul in mod deosebit, pentru că apare pe monedele din Cyrene lingă silfiu.
727 Este de remarcat exactitatea informațiilor lui Herodot in această privință.
728 Pomeniți și de Hecataios, citați de dicționarul lui Stephanos Bizantinul la cuvintul ζαύηκες ; zavekii ocupau regiunea dintre Syrta Mică și golful Adrumet.
729 În unele manuscrise γύγαντες ; nu se știe precis unde erau situați ; după unii comentatori, ei ar fi ocupat regiunea Utica și Carthagina.
730 Obicei intilnit aproape la toți nomazii.

731 Despre numărul mare de maimuțe din Berberia în antichitate, discuții la G s e l l, *Histoire ancienne de l'Afrique* I, p. 109, citat de P h. L e g r a n d, *op. cit.*, p. 191.
732 După majoritatea părerilor, este vorba de insula numită azi Carkena.
733 În Carkena nu se găsește aur în lacuri ; Herodot a localizat în această insulă practici din regiunile aurifere din sudul Libyei.
734 Fapt atestat și de alți scriitori antici ; insula Zakynthos, azi Zante, se află in Marea Ionică.
735 Pieria, regiune în Macedonia ; de fapt, catranul din Pieria este superior celui din Zakynthos.
736 Azi marea, săpînd țărmul, a micșorat distanța, care este cam de 100 de pași.
737 Adică cele privitoare la petrolul din Zakynthos.
738 Carthaginezii aveau relații comerciale cu coasta apuseană a Africii, de unde luau, în schimbul mărfurilor lor, aur și fildeș.
739 Acest obicei de a schimba mărfuri este practicat și azi de unele triburi din Africa.
740 În acest capitol, Herodot reia firul povestirii întrerupt la cap. CLXVII, deci între capitolele CLXVII–CXCVII înșiră neamurile Libyei. Herodot nu cunoștea populațiile dinspre apus de gyzanți, populații cu care grecii n-au ajuns în contact.
741 Vezi și D i o d o r d i n S i c i l i a, *op. cit.*, cartea a III-a, cap. XLVIII, care vorbește tot de patru popoare ale Libyei, dar nu cele enumerate de Herodot, anume : nasamonii, aushisii, marmarizii și makii. Herodot nu vorbește de egipteni, pentru că îi consideră în afara Libyei.
742 Este una din cele mai rezonabile clasificări care s-a putut face în antichitate asupra locuitorilor Africii de nord cunoscuți în acea vreme.
743 Vezi cap. CLXXV și nota 636.
744 Mai precis, cu cîmpia Mesopotamiei, despre a cărei fertilitate vorbește Herodot în cartea I, cap. CXCIII.
745 Vezi mai sus, cap. CLXXI și nota 623, despre cetatea evesperiților.
746 Afirmație exactă.
747 Textul este destul de confuz ; este vorba de diferite zone în care recoltarea se face succesiv, nu în același timp.
748 În acest capitol, Herodot reia firul povestirii expediției perșilor împotriva Barcei, la cererea reginei Pheretima, pentru a răzbuna pe fiul ei, Arkesilaos, povestire întreruptă la cap. CLXVII al acestei cărți.
749 Vezi pentru același sistem al perșilor și cartea a V-a, cap. CXV, cartea a VI-a, cap. XVIII, sistem nepracticat de greci.
750 Nu pentru scut în sine, ci pentru arama care răsuna.
751 Potrivit cu pretențiile marelui rege.
752 Vezi un exemplu asemănător de respectare doar literală, și nu de fapt, a jurămîntului, tot în cartea a IV-a, cap. CLIV.

753 Vezi un exemplu asemănător de cruzime din partea unei femei, in cartea a IX-a, cap. III.
754 În unele manuscrise Βάρης (Bares) este acelaşi cu Badres din cartea a IV-a, cap. CLXVII.
755 Zeus Lycaios era divinitatea protectoare a arcadienilor, iar de la arcadieni a trecut şi la cyrenieni.
756 O comportare similară au avut perşii faţă de eretrienii din Eubeea, după ce aceştia au fost învinşi ; vezi cartea a VI-a, cap. CXIX.
757 Provincie a imperiului persan.
758 Battos cel şchiop, vezi mai sus, nota 586.

CUPRINSUL

Redactor resp. de carte: F. Beraru
Tehnoredactor: Gh. Popovici
Corector: Gh. Argint

Dat la cules 9.01.961. Bun de tipar 21.04.961. Tiraj 2.500+60 ex. legate și 5.500+100 ex. broșate. Hîrtie semivelină de 65 gr/m². Format 54×84/16. Coli editoriale 45,72. Coli de tipar 41,50+1 planșă. A. 001339/960. Pentru bibliotecile mari indicele de clasificare 9(3). Pentru bibliotecile mici indicele de clasificare 9.

Tiparul executat sub com. nr. 10 058 la Combinatul Poligrafic Casa Scînteii „I. V. Stalin",
București — R.P.R.